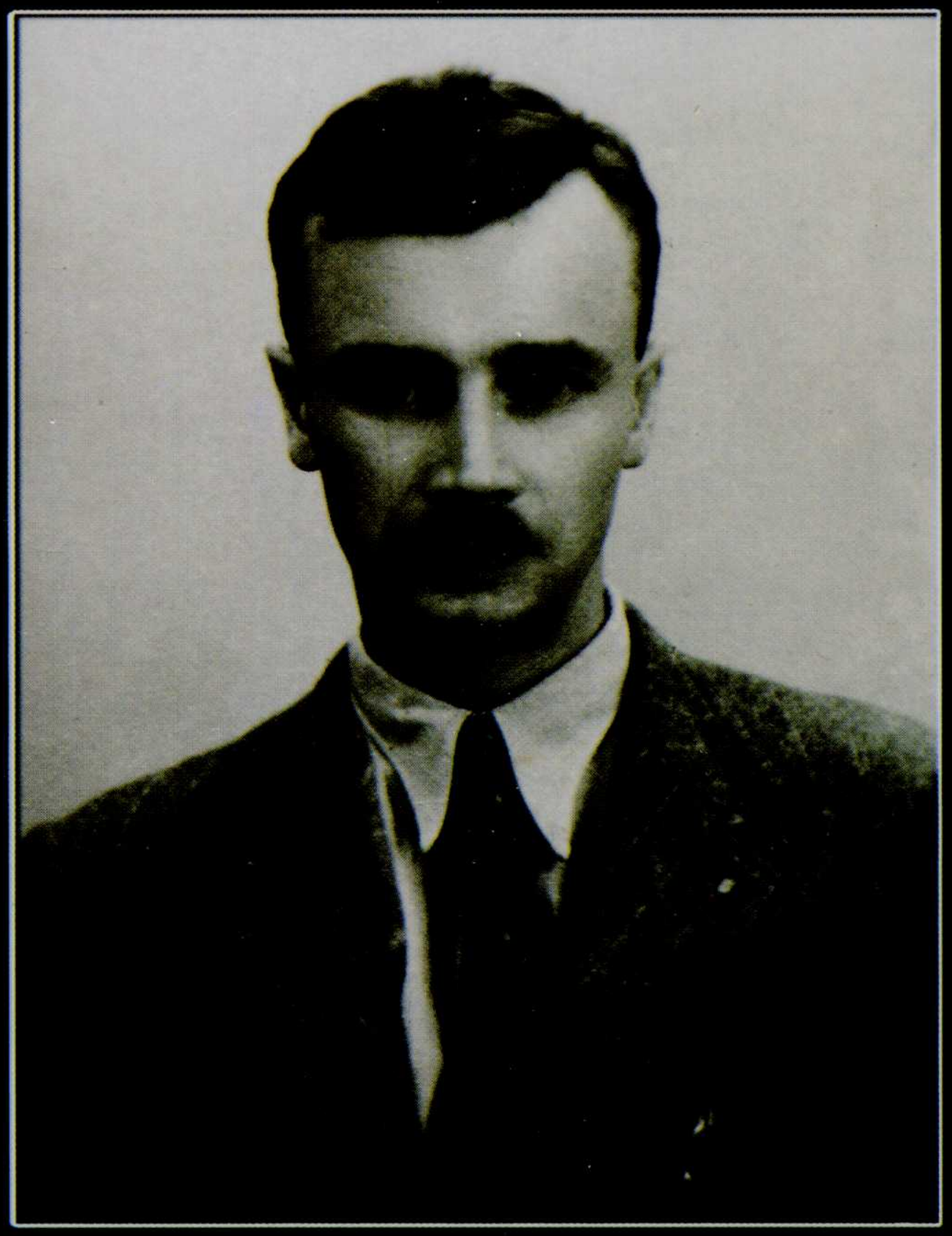

АРХЕОЛОГІЯ

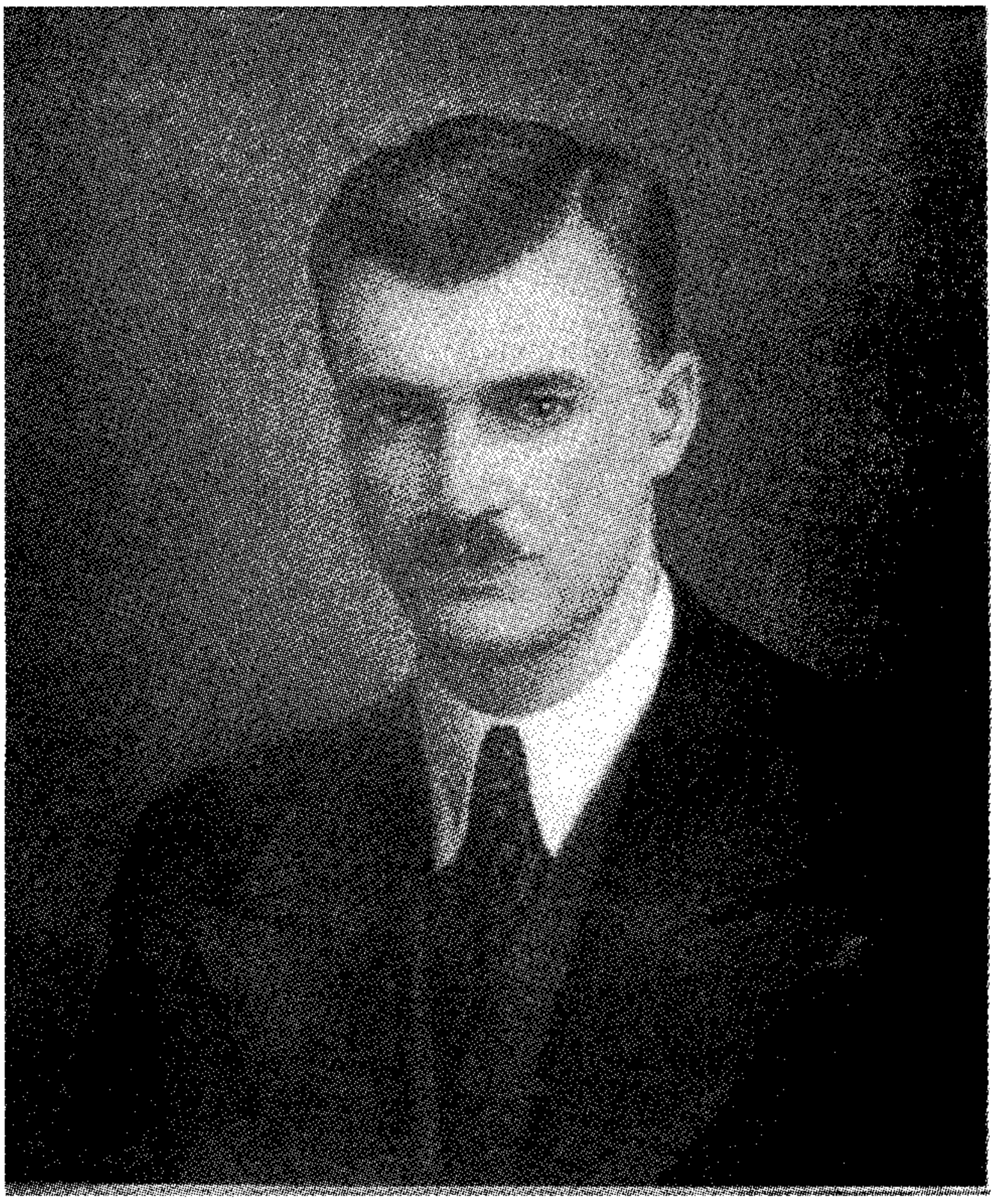

Національна Академія Наук України
Фундація ім. О. Ольжича
Дослідна Фундація ім. О. Ольжича, США
Фундація ім. О. Ольжича, Канада

О. ОЛЬЖИЧ

АРХЕОЛОГІЯ

Київ
Видавництво імені Олени Теліги
2007

ББК 63. 4 (4УКР)
О-56

Наукове редагування, упорядкування, підготовка текстів, примітки *Ю. Рассамакіна* (Інститут археології НАН України), *С. Рижова* (Інститут археології НАН України).

Керівник проекту *О. Кучерук*

Головний редактор видавництва *О. Веремійчик*

О-56 **О. Ольжич.** Археологія / Передмова С. Рижова. Упорядники Ю. Рассамакін, С. Рижов. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2007. — 496 с.

ISBN 978-966-355-000-8

У книзі вперше зібрані матеріали, які репрезентують спадщину О. Кандиби (Ольжича), яка розкриває грані його таланту як науковця-археолога. В ній зібрана більшість опублікованих досліджень О. Кандиби в області археології в перекладі на українську мову. Перш за все це дослідження трипільської культури, яка стала всесвітньо відомою також завдяки і роботам О. Кандиби, написаним в більшості англійською, німецькою та чеською мовами. Декілька статей були опубліковані ним також українською мовою. Зокрема, в книзі представлені переклади обох монографічних досліджень О. Кандиби, а саме, рукопис докторської дисертації, присвяченої вивченню галицької мальованої кераміки, та книга про унікальне трипільське поселення Шипинці, яке називали ще «буковинською Троєю». Доповнюють узагальнюючі роботи О. Кандиби також статті, які упорядникам збірки вдалося зібрати з різних, часто рідкісних видань. Крім того, в книгу включені статті сучасних українських учених про значення спадщини О. Кандиби як науковця-археолога на сучасному етапі вивчення трипільської культури. Наукова прискіпливість, широкий кругозір і виважені методичні підходи та висновки, помножені на природні здібності і талант дослідника, дозволяють поставити О. Кандибу в один ряд з тими вченими, яких можна вважати засновниками української наукової археологічної школи.

Книга розрахована на археологів, істориків, аматорів-археологів, викладачів і студентів та всіх, хто цікавиться археологією України й трипільською культурою.

ББК 63. 4 (4УКР)

Книга вийшла за сприяння Дослідної Фундації ім. О. Ольжича, США; Фундації ім. О. Ольжича, Канада; Ярослави Зорич та Дмитра Яремчука, Канада.

На обкладинці — фотопортрет О. Ольжича кінця 1930-х років.
На контртитулі — портрет О. Ольжича. Художник Тихий.

© Рассамакін Юрій, Рижов Сергій. Упорядники тексту, 2007
© М. Неврла, Ю. Рассамакін. Переклади, 2007
© Коспа Олег. Художнє оформлення, 2007
© Видавництво імені Олени Теліги. Оригінал-макет, 2007

ISBN 978-966—355-000-8

О.КАНДИБА (ОЛЬЖИЧ) – СЛАВЕТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГ

Видатний український вчений-історик, археолог, поет, публіцист, політичний і культурний діяч Олег Кандиба (Ольжич) народився 21 липня (8 липня за ст. ст.) 1907 року в м. Житомирі. Його батько, Олександр Іванович Кандиба, знаний поет-лірик О.Олесь, закінчив Харківський ветеринарний інститут і поєднував обтяжливу службу в різних установах із плідною літературною діяльністю. Мати — Віра Антонівна Свадковська, слухачка Бестужівських курсів у Санкт-Петербурзі, за освітою була вчителькою і викладала іноземні мови. Вважається, що рід Кандиб сягає доби українського козацтва. Їх родовід пов'язують з іменем Корсунського полковника, згодом Ніжинського полкового обозного та Конотопського сотника Федора Кандиби*. Щоправда, на кінець XIX ст. рід Кандиб збіднів і поступово занепав. У 1909 році сім'я переїздить до Києва, де батько знайшов роботу. Спочатку вони мешкали в центрі міста, а згодом оселяються у передмісті Пуща-Водиця, де й пройшли дитячі та юнацькі роки Олега Кандиби. Уже в дитинстві хлопчик виявив неабиякі здібності — рано починає читати й писати, трохи грає на музичних інструментах, виказує хист до мов, добре малює, що потім стало у пригоді в його науковій праці**. Перша світова війна, революція і громадянська війна перевернули життя приязної родини Кандиби. У лютому 1918 р. заарештували О.Олеся, і він ледь не потрапив під розстріл. Рятуючись, батько виїздить з Києва і емігрує до Угорщини, де у Будапешті у 1919 році стає культурним аташе українського представництва Уряду УНР. Сім'я пережила всі страхіття тих часів. Олександр Іванович піклувався долею дружини та сина і через Міжнародний Червоний Хрест домігся дозволу на виїзд сім'ї за кордон. У січні 1923 року Олег з матір'ю прибувають до Берліна, де їх чекав О.Олесь. Уже разом вони переїжджають до Чехо-Словаччини й оселяються у Празі, а згодом перебираються до Горніх Черношиць, потім до Ржевниць. У Чехо-Словацькій Республіці отримало притулок багато українських політичних діячів, науковців, митців, вояків Визвольних Змагань. Влада республіки, в першу чергу президент Т. Масарик, не забула про допомогу, що її надав Уряд УНР у

---

* *Оглоблин О.* До питання про походження О.Олеся (1878–1944) // Український Історик. — 1985. — № 1–4(85–88). — С. 165–166.

** *Череватенко Л.* «Я камінь з Божої пращі» // *Ольжич О.* Незнаному воякові. — К., 1994. — С. 353–354.

формуванні на території України чеських легіонів із військовополонених і тим самим сприяв утворенню незалежної держави чехів і словаків. Уряд республіки підтримував підготовку фахівців для майбутньої незалежної України. На свій кошт держава утримувала українську гімназію, три вищих навчальних заклади, підтримувала українські організації, культурні зібрання, пресу. На новому місці за складних умов юний Олег докладає чимало зусиль для вивчення мови і закінчення середньої освіти. Він приділяє увагу ознайомленню з історією і культурою країни, що надала притулок. Важливим було те, що Олег міг спілкуватися з українською емігрантською інтелігенцією, тобто перебувати в тому середовищі, що врешті-решт сформувало світогляд О. Кандиби.

У 1924 році він із відзнакою складає іспити, отримує Свідоцтво зрілості на матуральних курсах Українського Громадського Комітету в Празі і вирішує присвятити себе вивченню філософії, літератури, прадавньої історії. Того ж року він вступає на філософський факультет Карлового університету й одночасно записується на літературно-історичний відділ Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. У Карловому університеті спеціалізується з археології та історії мистецтва, відвідує семінари професорів Стоцького, Високого, Фаустека, Матейчека і провідного археолога, етнографа, історика-славіста Любора Нідерле. Великий чеський учений називав Олега Кандибу серед своїх найздібніших учнів*. Він також слухає лекції Л. Білецького (українська література), В. Щербаківського (археологія), Д. Антоновича (історія мистецтва), Д. Дорошенка та В. Бідного (історія)**. У навчальному закладі викладали й інші відомі українські вчені з еміграції — Л. Чикаленко (учень Хв. Вовка), І. Борковський, Я. Пастернак, з якими міг спілкуватись молодий студент***.

Під час навчання Олег зробив чотири семінарські праці: «Перегляд поглядів на мальовану неолітичну кераміку», «Розкопки в Галичині 1928 р.», «Галицька мальована кераміка», «Погляди Грушевського на початки людської громади»****. У першій роботі подані основні гіпотези щодо походження й еволюції трипільської культури. Друга і третя розвідки стосувались

---

* *Череватенко Л.* «Я камінь ...» — С. 362.

** *Винар Л.* Наукова діяльність д-ра Олега Кандиби // УІ. — 1985. — Ч. 1–4. — С. 59; *Михайлина Л., Пивоваров С., Рідуш Б., Старик В., Чеховський І.* Олег Кандиба — дослідник старожитностей України. О.Кандиба. Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища. – Чернівці. — 2004. — С. IX.

*** *Мовша Т.* Археологічна спадщина Олега Кандиби в контексті сьогодення // УІ. — 1999. — № 2–4 (141–143). — С. 55.

**** *Винар Л.* Наукова діяльність ... — С. 60, 68–69.

опису його археологічних знахідок, зроблених під час розвідок, та детального аналізу й характеристики на основі декору кераміки, матеріальної культури трипільських пам'яток Галичини. У четвертій семінарській роботі аналітично розглядаються дослідження М. Грушевського. Перші три праці органічно переросли у тему докторської дисертації. Ще перед закінченням університету О. Кандиба опрацьовує зібрання старожитностей у кількох музеях Львова. Після того як Наукове Товариство ім. Шевченка надало кошти, Олег Кандиба у 1928–1929 роках провів розвідки та розкопки на пам'ятках трипільської культури, серед яких найбільш цікавими є Більче-Золоте (Сад*, печера Вертеба), Вигнанка, Городниця над Дністром, Бучач, Заліщики, Касперівці, Кошилівці (Обоз), Ланівці, Новосілка-Костюкова**.

На поселенні біля с. Ланівці він розкопав рештки наземних глинобитних споруд, які ним однозначно трактувались як залишки знищених пожежею жител, а не ритуально-поховальних комплексів. Детальна фіксація дозволила навіть попередню реконструкцію будинків, що мали часткову глиняну підмазку долівки, глинобитні зовнішні стіни і перекриття стелі, тобто складну вертикальну конструкцію. В Заліщиках досліджувались ями, які дали значний і виразний керамічний матеріал. На поселенні Добрівляни вивчались культурні залишки (ями), що свідчили про два послідовних періоди заселення цієї місцевини. Особливо важливими виявились розкопки в печері Вертеба біля села Більче-Золоте. Цей унікальний об'єкт свого часу досліджували польські археологи А.Кіркор, Г. Оссовський, В.Деметрикевич, але до робіт О.Кандиби археологічна наука не мала достатньої інформації. Значення розкопок полягає в тому, що вдалося прослідкувати стратиграфію пам'ятки. Кандиба дослідив біля стін проходів, у малій залі та біля великої брами два культурних шари, розділені стерильним прошарком. У верхньому шарі виявлені перевідкладені фрагменти кераміки, людські кістки, уламки каміння. Знахідки з непорушеного шару пов'язувались з матеріалами двох різночасових пам'яток трипільської культури на галицькому Поділлі. З нижнього шару походить більш рання кераміка більчецького типу, а з верхнього шару — посуд пізнішого кошилівецького типу. Здобуті матеріали з Ланівців учений порівнював із знахідками поселення Городниця над Дністром, а кераміка з Добрівлян, на його думку, схожа з посудом Городниці Медоборської та Вигнанки. Автор не просто зафіксував знахідки, а

---

* У сучасній літературі вживають частіше слово «Парк».

** *Кандиба О.* Досліди на Галицькому Поділлі в рр. 1928 та 1929 // ЗНТШ. – 1937. – Т. CLIV. – С. 1–14; *Пастернак Я.* Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1929–1932 рр. // ЗНТШ. – 1933. – Т. CLII. – Вип. II – частина II. Енеоліт. – С. 8–9.

поставив їх у ряд інших трипільських пам'яток. Таким чином, застосована О.Кандибою методика розкопок виявила стратиграфію низки пам'яток, що й досі є основою для побудови типологічної класифікації кераміки і, як наслідок, еволюційної схеми розвитку трипільського розписного посуду Наддністрянщини.

У 1930 році О.Кандиба захищає докторську дисертацію «Неолітична мальована кераміка Галичини», що ґрунтувалась на детальному вивченні керамічних комплексів трипільських поселень. Були використані матеріали, які зберігались у фондах музеїв Львова, Кракова та Праги, а також власні знахідки, здобуті під час археологічних експедицій. Дисертація складається з вступу, двох основних розділів, висновків і додатків. У другому розділі дисертант розглядає спеціальну наукову літературу і критично оцінює висновки українських та іноземних фахівців стосовно характеру та періодизації пам'яток культури. Також коротко подається історія досліджень, розглядаються поселення та поховання, при цьому мальована кераміка аналізується за кількома регіонами — угорський, фессалійський, болгарський, українсько-румунський. Висвітлюється проблема появи та зникнення розписного посуду і пропонується відносна (релятивна) хронологія поселень із виділенням періодів А та Б. У третьому розділі досліджується трипільська кераміка, що була поширена у західноукраїнських теренах, з огляду на техніку орнаментації — заглиблена, канельована, розписна, гребінцева. Була розроблена типологія кераміки і встановлена її хронологічна послідовність розвитку за фазами: незвиська, шипинецька А, заліщицька, городницька, більчецька, кошилівецька. Крім того, коротко характеризувались пластика та знаряддя виробництва. Дисертація була успішно захищена, а в апробаційній рецензії керівник роботи проф. В. Стоцький відзначив високий науковий рівень дисертанта. Ця робота була оригінальним дослідженням, що свідчило про чудове знання автором матеріалу, володіння методикою, вміння аналізувати і робити переконливі висновки.

Основні положення дисертації автор висловив у доповіді «Українська мальована кераміка в європейському неоліті» на Другому Українському Науковому з'їзді в Празі (1932 р.), де розглянув трипільську кераміку на широкому культурно-історичному фоні, порівнюючи з неолітичними пам'ятками Подунав'я*.

---

* *Винар Л.* Наукова діяльність ... — С. 73–74.

Діяльність О.Кандиби як науковця була плідною та багатогранною. Він проводить польові експедиції, працює в археологічному відділі Чеського Народного музею в Празі, як асистент викладає на семінарах в Українському Вільному Університеті, де кафедру археології очолює В.Щербаківський. Отримавши від Словацького інституту (Прага) стипендію, молодий учений здійснює наукове відрядження по Європі. У Відні він опрацьовує колекції трипільських поселень Городниця і Шипинці та нео-енеолітичних пам'яток Трансільванії. В музеях Берліна вивчає матеріали із Шипинців та багатошарового поселення біля с. Кукутень у Румунії, від назви якого походить найменування спорідненої до Трипілля культури Кукутень. Він знайомиться з відомими німецькими вченими, зокрема із проф. Г. Шмідтом, автором розкопок кукутенського поселення. Г. Шмідт схвально відізвався про роботи молодого дослідника*. О. Кандиба їздить музеями Німеччини (Потсдам, Вісмар, Любек, Гамбург) і відвідує Париж, де, науково збагачуючись, знайомиться з новими матеріалами. Крім того, переглядає археологічні зібрання музеїв Праги, Кракова, Львова, Чернівців. Результатом цих досліджень стало кілька статей. У одній з них публікується невелика колекція трипільських знахідок із перших розкопок у Середньому Подніпров'ї В. Хвойки, чеха за походженням, що підтримував тісні стосунки з Л. Нідерле. Ця колекція була передана до Археологічного інституту Карлового університету**. Трипільська кераміка розглядається в широких територіальних межах від Дніпра до Поділля, Галичини, Буковини і Румунії (Кукутень). Порівнюючи матеріали віддалених периферійних областей, О. Кандиба звернув також увагу на посудини з домішкою товченої черепашки у тісті, що орнаментувались штампованим гребінцевим декором. Таку кераміку він відносив до іншого, ніж Трипілля, культурного кола і пов'язував із неолітом Північної України. Остання теза не підтвердилась майбутніми дослідженнями. В іншій статті описуються до того ще не вивчені крем'яні та кам'яні знаряддя з трипільських поселень Східної Галичини. Ці вироби автор розділив за призначенням на 12 груп. За формою були виділені типи та варіанти — сокири, долота, клини, ножі, скребки та ін. Археолог прийшов до висновку, що кам'яна індустрія трипільських племен була тісно пов'язана з аналогічним виробництвом культур паскової кераміки. Супутній до знарядь посуд за формою та декором має спільні риси

---

* *Мовша Т. Г.* Олег Кандиба (Ольжич) — археолог // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 147.

** *Kandyba O.* Trypilské památky ve sbírkách Archeologickégo ústavu Karlovy University // Památky archeologické. — 1932. — Vol. II. — P. 35–38.

з неолітичною керамікою Подунав'я*.

Не забуває молодий, але вже відомий археолог польові дослідження. У 1932 році він проводить рятівні розкопки поховань латенської епохи в Кобелісах біля Праги, бере участь у дослідженнях на півдні Чехії, у печерах Моравії. У цьому ж році Кандиба починає працювати у складі експедиції, яку проводила Американська Школа Передісторичних Дослідів разом із музеями Фогґ і Піботі Гарвардського університету. Експедиція проводить роботи в Югославії, на поселенні Старчево, де розкопувались пам'ятки неоліту та бронзового віку. Співпраця з Американською Школою Передісторичних Досліджень тривала до 1938 року. За короткий термін учений підготував доповіді для форумів Українського Історичного Філологічного Товариства в Празі, серед яких і ті, що переважно торкаються важливої проблематики розвитку нео-енеоліту Європи: «До неолітичної орнаментики Дністро-Дунайської області», «Старчевська фаза середньодунайського неоліту», «Техніка посудин на ніжці в пасковій кераміці» та ін. Одночасно здійснює ряд подорожей музеями Югославії, Болгарії, Румунії, Угорщини, Австрії. Широкі знання проблем неоліту-енеоліту, володіння дев'ятьма європейськими мовами, надзвичайна енергія й працьовитість дозволили О. Кандибі стати одним із провідних європейських фахівців, зокрема він був заявлений у списку членів Першого Міжнародного Конгресу Праісториків і Протоісториків, що відбувся 1932 року в Лондоні**. Доповідачем були встановлені тісні зв'язки української та румунської (тобто трипільської і кукутенської) розписної кераміки, що простежується у моделюванні форм посудин та їх спіральній орнаментації. Вказані спільні риси дозволили авторові румунську та українську зони поширення культур об'єднати вже на вищому культурно-історичному рівні у єдиний регіон — Дністровський. Взаємовпливи між Дністровським регіоном і неолітичними культурами Подунав'я окреслюють спільний Дністро-Дунайський ареал***.

У 1935 і 1936 роках з'являються дві статті О. Кандиби, присвячені спіральній орнаментації неолітичної кераміки Дністро-Дунайського регіону. Такий декор в обох статтях розглядається за територіальними групами: Українська, Молдавська, Трансільванська, Югославська (включаючи частину Болгарії

---

* *Kandyba O.* Kamenne nastroj neolithicke malowane keramiky v Halici // Obzor Praehistoricky. — 1930–1933. — Vol. IX. — P. 32–56.

** *Kandyba O.* The Dniestro-Danubian Region // Proceedings of the First international Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences. London: Oxford University Press. — 1932. — P. 27. Резюме доповіді.

*** *Мовша Т.* Археологічна спадщина О. Кандиби в контексті сьогодення // УІ. — 1999. – № 2–4 (141–143). — С. 62.

та Угорщини), культури Лендєльського кола, комплекс Бюкк, Середньоєвропейська група*. У першій роботі робиться висновок, що оббігова спіраль є однією з основних орнаментальних схем кераміки Української групи і одночасно виступає характерною для Дністро-Дунайської області. Розвиток такого декору та тривалість його використання може свідчити про певний світоглядний зміст орнаментації. У пізнішій, більш ґрунтовній статті автор аналізує роботи Л. Чикаленка і віддає данину одному з перших дослідників, який почав вивчати орнаментику трипільського розписного посуду. О. Кандиба розширив хронологічні і територіальні рамки своїх пошуків. Він виділяє типи і варіанти S-подібної дуги, тим самим створивши класифікацію спірального орнаменту. Вчений припустив, що спіральний декор на кераміці поширювався в Східну і Центральну Європу саме з території Подунав'я. Сучасні дослідження цілком підтверджують думки археолога стосовно походження спірального орнаменту.

1937 рік став найвищим злетом наукової кар'єри О. Кандиби, коли під опікою Природничого музею у Відні виходить з друку ґрунтовна праця, присвячена дослідженню трипільського поселення Шипинці на Буковині**.

Саме поселення було виявлене у 1893 р. місцевим учителем В. Арійчуком. Тоді ж почалися регулярні дослідження пам'ятки, у розкопках якої беруть участь проф. Чернівецького університету Р.Ф. Кайндль, директор віденського Мистецько-історичного музею Й. Сомбаті, аматор Є. Костін та ін. Внаслідок розкопок був простежений потужний двошаровий культурний горизонт, виявлені рештки будівель, зібрано значну кількість посуду, пластики, різноманітних знарядь виробництва. Матеріали розкопок викликали жвавий інтерес серед європейських учених. Спеціальні праці, присвячені аналізу шипинецьких знахідок, написали визначний англійський археолог Г. Чайльд, відомі українські вчені Хв. Вовк та Л. Чикаленко***. На жаль, здобутий матеріал було розпорошено по багатьох наукових уста-

---

* *Kandyba O.* Die forlaufende Spiral in der bandkeramischen Ornamentik // Archiv für Antropologie, Neue Folge. — Bd. 23. — 1935. — S. 266–308; *Kandyba O.* S-spiral in the decoration of the Dniestro-Danubian Neolithic pottery // American journal of archeology. — 1936. — V. 40. — N 2. — P. 228–245.

** *Kandyba O.* Schipenity. Kunst und Gerate eines neolithischen Dorfes // Wien–Leipzig. — 1937. — 156 s.

*** *Child V.G.* Schipenitzi a Late Neolithic Station with Painted Pottery in Bukowina // The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Irland. — London. — V. LIII. — 1923. — P. 263–288; *Вовк Хв.* Вироби передмікенського типу у неолітичних становищах на Україні // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів. — 1905. — Т. VI. — С. 24–25; *Čikalenko L.* Die Bedeutung der Schypenityer Ansiedlung für das Verstandung der Entwiklung der ukrainischen bemalten Keramik // Odbitka z Księgi Pamiątkowej ku czci Dr. W. Demetrykiewicza. — Warszawa. — 1931. — S.1–10.

новах Відня, Берліна, Бухареста, Праги, Кракова, Львова, Чернівців. Саме О. Кандиба, з його ставленням до точного і всебічного опрацювання матеріалів, зміг зібрати і класифікувати знахідки у фундаментальному дослідженні, важливе значення якого не втрачене і до сьогодні.

У першому розділі монографії розглядаються культурні області стрічкової кераміки та мальованого посуду, до яких включені культурні групи так званої молодшої спірально-меандрової кераміки, Бюкк (Богемія), де пізніше відчувається вплив тиської (лендєльської) культури, що сягає ареалу моравської мальованої кераміки. У Середньому Подунав'ї після ранньої фази культури Старчево розвивається в Югославії, Банаті, Семигороді культура Вінча–Тордош. В Угорщині, на думку автора, на основі культури Старчево походить кераміка типу Тиса I і II. У Східному Семигороді (Трансільванія) локалізується група мальованої кераміки, що була тісно пов'язана з молдавською групою (культура Кукутень). Молдавська (румунська) група поєднана з українською областю мальованої кераміки (культура Трипілля). У Валахії та Болгарії до цього кола залучається культура Гумельниця, а у Фессалії певний зв'язок виказує кераміка фази Діміні. Вказані області споріднені між собою і становлять частини кола культур стрічкової кераміки, до якого також входить українська група. У другому розділі аналізується саме українська (трипільська) група мальованої кераміки. Тут викладені основи періодизації пам'яток вказаної групи з виділенням двох ступенів розвитку — раннього А та пізнього Б. У межах ступенів окреслені фази, назви яких пов'язані з найбільш виразною керамікою, відомих на той час поселень. Також розкриваються особливості орнаментації посуду, характерного для кожної фази. Наприклад, для ранньої незвиської фази типовою є кераміка із заглибленим орнаментом, канельованим і розписним декором. Розписний малюнок виконаний білою фарбою з чорним обрамленням на світло-червоному фоні. Окреслюється територія поширення цієї кераміки. Для всіх фаз були виділені основні типи посудин (миски, кубки, кратери, амфори тощо) і простежується еволюція форм. Особливу увагу приділено стилю орнаментації, при цьому детально розглянута спіральна схема у різновидах та в її розвитку. Окремо описані так звана кухонна кераміка, пластика, вироби з каменю, кременю, глини, кістки, рогу і металу (мідь).

Основний, третій, розділ присвячено власне матеріалам поселення Шипинці. Археолог чітко розмежовує матеріали, що відносились до двох різночасових культурних горизонтів — періодів А та Б. Кераміка періоду А

входить до заліщицької фази, а періоду Б належить до перехідної городницької фази. На сьогодні зрозуміло, що О. Кандиба дещо заглибив у часі кераміку Шипинців Б. Уся кераміка розглядається за трьома групами — А, В, С. Посуд групи А прикрашався поліхромним (малюнок чорною та білою фарбами на червоному тлі) та монохромним (червоний декор на білому фоні) орнаментом. Кераміка групи В орнаментована чорною чи червоною фарбами або цими двома фарбами (зрідка у поєднанні з білою) на природному чи мальованому (широкі смуги) тлі. Посуд групи С (за сучасною термінологією кухонна) — з домішкою черепашки у тісті і оздоблений відбитками штампу — гребінця, ямками, насічками. Переважна більшість матеріалів належить до Шипинців Б. Визначені були основні форми та варіанти посудин. Кількість варіантів коливається від двох до восьми, що свідчить про ретельність вивчення колекцій. О. Кандиба детально аналізує схеми орнаментації і пов'язує їх із формами посудин, тобто була розроблена типологія декору і взагалі класифікація кераміки. У цій частині роботи також коротко характеризується антропоморфна і зооморфна пластика та аналізуються знаряддя виробництва.

В останньому, четвертому, розділі визначається хронологічна позиція поселення Шипинці в системі трипільської культури західноукраїнських земель, а також споріднених культур інших територій. Так, Шипинці А порівнюються із Заліщиками (Подністров'я), Кукутень АВ (Румунія), Аріушдом (Трансільванія), що було підтверджено сучасними дослідженнями. Шипинці Б синхронізуються з Кукутень В. Загалом, на широкому фоні зіставляються також поселення решти фаз трипільської культури Східної Галичини з іншими культурно-історичними утвореннями європейського неоліту-енеоліту. Визначивши місце Шипинців у межах української групи, О. Кандиба констатує, що пам'ятка має свої локальні відмінності. Передбачення вченого підтвердили дослідження останніх років, коли низку пам'яток Пруто-Дністровського регіону було об'єднано в окрему шипинецьку локально-хронологічну групу «західної» генетичної лінії розвитку Трипілля (західнотрипільська культура). Важливим є те, що О. Кандиба першим запропонував розглядати як споріднені українську, молдавську і трансільванську групи мальованої кераміки. Це припущення не втратило свого значення і в наш час, бо вчені-трипіллязнавці вже розглядають Кукутень, Аріушд, Трипілля як єдину культурно-історичну спільність. Монографічне дослідження трипільського поселення Шипинці є одним із кращих зразків вивчення важливої й масової категорії знахідок, а саме кераміки, і дає ви-

черпне уявлення про керамічний комплекс культури Трипілля у Прикарпатській Україні, що сприяє розумінню складних історичних процесів наприкінці V — першої половини IV тис. до н.е. і тієї ролі, яку відігравала в них трипільська культура.

Співпраця з американськими археологами не обмежилась розкопками в Югославії. Дослідники біографії О. Кандиби твердять, що науковець був у США між 1933 і 1935 роками і працював експертом у різних музеях країни. У США О. Кандиба активізує наукове життя української діаспори* — 1939 року за його редакцією виходить з друку «Збірник Українського наукового інституту в Америці», де містилась і стаття самого вченого**. Робота охоплює тільки частину (ранній період) усієї групи західноукраїнської мальованої кераміки, яка була на теренах Галичини не місцевою групою, а виступала локальним ареалом, пов'язаним з подунайською областю. За відсутності на той час добре стратифікованих поселень О. Кандиба застосовує типологічний метод, коли за способом орнаментації, формою посудин та мотивами декору утворюють типологічні ряди, які починаються від примітивних форм і оббігової спіралі і закінчуються розвиненими формами і розпадом спірального декору. За цими відмінностями кераміки розрізняються категорії — рита (заглиблена), незвиська, жолобкована (канельована), старша шипинецька, заліщицька, городницька, більчецька та кошилівецька. Найстаршу кераміку (ступінь А) становлять перші три категорії, інші віднесені до молодшого ступеня Б. Далі в статті коротко описується, із залученням широких аналогій, кожна зі згаданих категорій кераміки. Вказуються форма посудин та характер орнаментальних схем. Відзначимо, що О. Кандиба правильно встановив належність заглибленої кераміки до трипільської, а не до якоїсь привнесеної окремої культури, як це вважав Л. Козловський. Важливим спостереженням було те, що кераміка із заглибленим орнаментом існує на периферійних територіях більше, ніж у Західній Україні, де її разом із розписною незвиського типу заступає кераміка старшої шипинецької та заліщицької категорій. Таким чином, дана стаття є продовженням розробок періодизації культури, які науковець розпочав ще у дисертації.

Великою заслугою вченого стала розробка періодизації трипільських

---

* *Михайлина Л., Пивоваров С.* та ін. Вказ. праця. — С. XXVIII.

** *Кандиба О.* Старша мальована кераміка в Галичині. – Сент Пол, Міннесота — Прага. — 1939. — С. 129–157.

пам'яток Дністровського регіону. Зараз вітчизняні фахівці для культури Трипілля переважно використовують доповнену і дещо перероблену періодизацію Т. Пассек. Румунські археологи дотримуються для культури Кукутень вдосконаленої схеми Г. Шмідта. Проте основні положення періодизації, що її запропонував О. Кандиба, не втратили своєї цінності дотепер. Так, у періодизацію Трипілля польського археолога К. Маєвського (1947) ніяких важливих змін до схеми О. Кандиби не було внесено, а періодизація В. Маркевича для поселень Північної Молдавії (1981) за логікою побудови перегукується зі схемою О. Ольжича. До появи праць О. Кандиби серед археологів панувала періодизація трипільських поселень Л. Козловського, який на основі керамічних комплексів розділив трипільські матеріали на три групи пам'яток — Незвисько, Більче-Золоте, Кошилівці. Проте така схема виявилась досить загальною і не враховувала важливих ознак низки археологічних об'єктів. О. Кандиба пропонує більш детальне членування трипільських старожитностей. Серед кераміки він виділяє сім основних форм посуду, що відносно довгий час без суттєвих змін зберігають типове профілювання та пропорції. Увагу привертає більш мінлива орнаментація кераміки, а саме техніка нанесення декору, характер візерунка, провідні орнаментальні схеми, кольорова гама композицій. На основі типології і класифікації мальованої кераміки він розділяє пам'ятки даної території на два періоди — ранній А та пізній Б. У періодах відповідно виокремлюються п'ять фаз розвитку. Найранішою фазою періоду А є незвиська, для якої характерна кераміка із заглибленим візерунком, канельованим декором, розписним малюнком, виконаним білою фарбою в облямівці чорних смуг і чорних ліній між ними на червоному тлі. Незвиську фазу можна зіставити з Кукутень А в Румунії. Друга фаза — заліщицька (період А), до якої крім, пам'яток Подністров'я, залучено поселення Шипинці А (Буковина). Розписна кераміка представлена двома різновидами — заліщицьким, коли чорний малюнок підкреслюється тонкими червоними лініями чи візерунок виконаний чорною або червоною фарбами. Розпис наносився на білуватий фон. Інший різновид шипинецький — чорний малюнок з обводкою білими лініями чи крапками на червоному тлі. Відзначимо, що цей останній різновид розпису дещо нагадує незвиський малюнок. Дана фаза відповідає Кукутень АВ.

Городницька фаза, проміжна між періодами А і Б, дає кераміку з позитивним чи негативним розписом чорною фарбою на білому фоні, зрідка на червонуватому тлі. Не виключений також біхромний малюнок чорною

і червоною фарбами та монохромний візерунок лише червоною фарбою.

Наступна більчецька фаза вже відноситься до періоду Б і репрезентована керамікою з чорним розписом, іноді у поєднанні з червоними лініями по червонуватій поверхні. Спіральний орнамент помітно спрощується.

Заключна фаза — кошилівецька (період Б), коли посуд прикрашається чорною або білою фарбами на червоному тлі чи чорною і червоною фарбами на білому фоні. Спостерігається розпад спіральної орнаментації. Останні дві фази кореспондуються з Кукутень В.

Були також охарактеризовані різноманітні спіральні схеми — S-подібна дуга, оббігова спіраль, меандрова, волютна. Простежена тенденція до розпаду спірального орнаменту на окремі елементи (еліпси, тангенти, метопи). Попри обмеженість джерелознавчої бази для кожної з фаз були окреслені райони їх поширення та наведені аналогії серед матеріалів пам'яток Трипілля сусідніх територій. Періодизація дослідника, одного з кращих археологів-аналітиків і знавця європейського неоліту, показує тісне генетичне споріднення форм і орнаментів трипільської кераміки із синхронними культурами Подунав'я, що отримало підтвердження завдяки дослідженням останніх років.

Важливе місце в житті О. Кандиби посідають поетична творчість та суспільно-політична діяльність. У 1929 році, коли йде заключний етап захисту докторської дисертації, він стає членом Організації Українських Націоналістів, заснованої в цей же рік полковником Євгеном Коновальцем. Коли у 1936 р. Міжуніверситетський інститут у Римі запрошує вченого до Італії, О. Кандиба, крім поглиблення наукових досліджень, готує видання творів української літератури у перекладі на італійську мову. Там же він зустрічається і довго спілкується з Головою Проводу ОУН*. У плідні, з точки зору наукової діяльності, 1935–1939 роки, коли з'являються головні статті і монографія, О. Кандиба (Ольжич) пише вірші, що прославили його як визначного українського поета (збірки «Рінь», «Вежі»). Тоді ж він організовує Культурну Референтуру ОУН і закликає українську інтелігенцію до співпраці. Відгукнулись митці О. Стефанович, М. Чирський, Л. Мосендз, Є. Маланюк, М. Михалевич, Р. Лісовський, У. Самчук, О. Теліга та багато інших.

У 1938–1939 роках розгортаються державотворчі процеси, що привели до проголошення самостійної Карпатської України. Як уповноважений

---

* *Череватенко Л.* Я камінь... — С. 378.

заступник Голови Проводу ОУН А. Мельника О. Ольжич разом із Р. Шухевичем, М. Колодзінським, З. Косаком та іншими перебуває у вирі подій і стає одним із засновників Карпатської Січі. Після розгрому угорськими військами Карпатської України на заклик О. Ольжича розпочинається партизанська боротьба, але сам він потрапляє в полон і опиняється у концентраційному таборі. Друзям вдалося визволити його, і після цих подій О. Ольжич повністю занурюється у політичні та революційні справи. Після нападу фашистів на СРСР А. Мельник призначає Ольжича організаційним керівником на східноукраїнських землях. Він переїздить до Кракова, потім до Львова, Рівного і разом із похідними групами опиняється у рідному Житомирі, а згодом у Києві.

Наказом з Берліна в листопаді 1941 року діяльність ОУН була заборонена, і вже на нелегальному становищі О. Ольжич продовжує організаційну роботу. Він намагається врятувати захоплених гестапо своїх соратників, але в лютому О.Телігу, І. Ірлявського, М. Телігу, проф. К. Гупала та багатьох інших було розстріляно в Бабиному Яру. О. Ольжич намагається налагодити контакти з бандерівським крилом ОУН і веде переговори з Р. Шухевичем (генерал Чупринка). За його ініціативи відбуваються зустрічі патріотичних сил, в результаті чого постала Всеукраїнська Національна Рада, до якої влилась Українська Народна Рада Закарпаття.

Після арешту О. Ольжич потрапляє в табір смерті Заксенгаузен і опиняється в спеціальному блоці для найнебезпечніших ворогів Рейху, зокрема там сиділо майже все керівництво ОУН та УПА — Бандера, Мельник, Стецько, Габрусевич, Ільницький, Бульба-Боровець та ін. У червні 1944 року після тортур О. Кандиба (Ольжич) помер у камері, тіло небіжчика було спалене у крематорії.

Наукові розробки талановитого вченого залишили значний слід у трипіллязнавстві, а його наукова спадщина актуальна і в сьогоденні. Археологічна, культурна, поетична і політична діяльність Олега Кандиби свідчить, що перед нащадками постає видатна особистість, життя й боротьба якої були присвячені відродженню рідної України.

Сергій Рижов

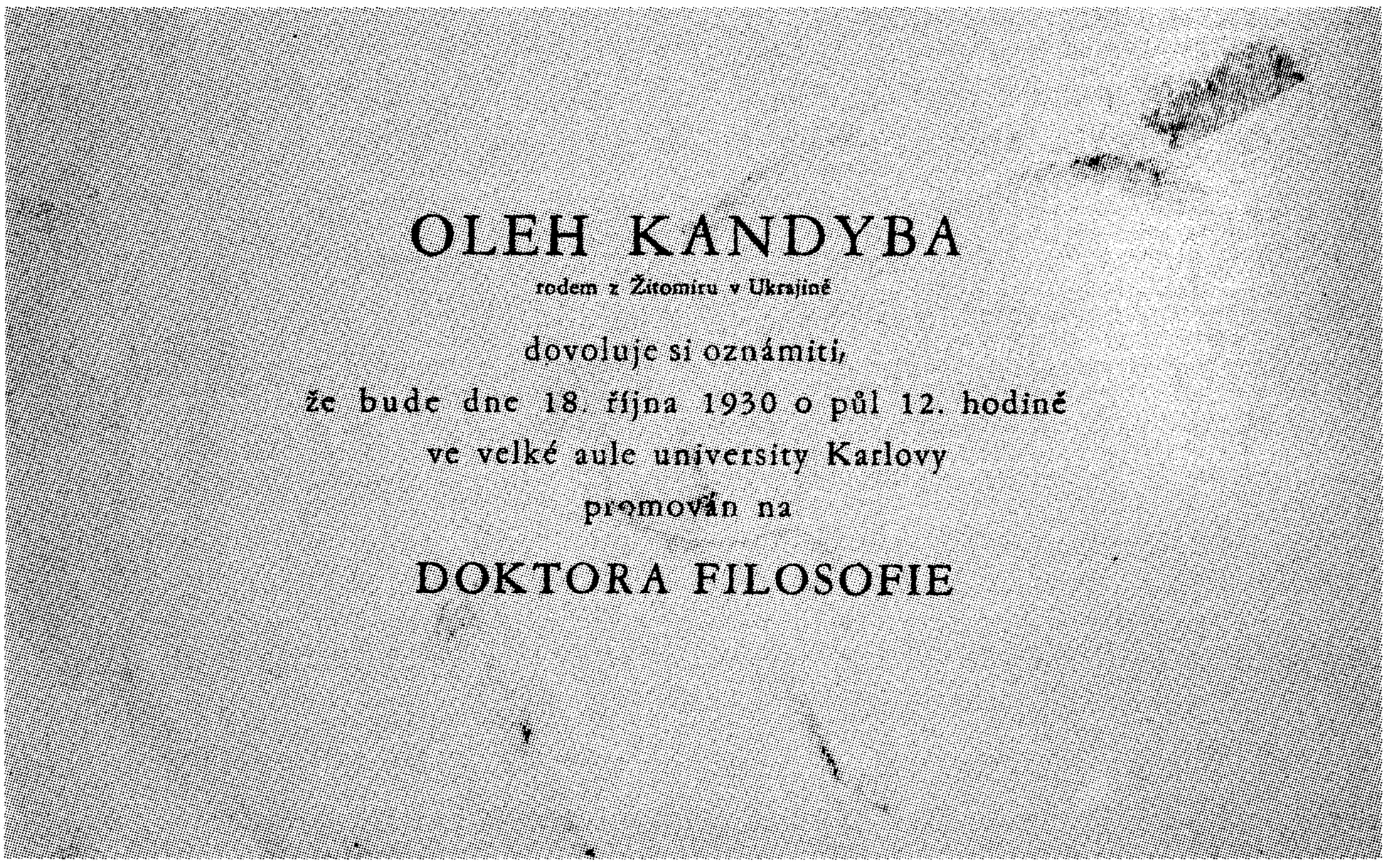
OLEH KANDYBA

rodem z Žitomiru v Ukrajině

dovoluje si oznámiti,

že bude dne 18. října 1930 o půl 12. hodině

ve velké aule university Karlovy

promován na

DOKTORA FILOSOFIE

Картка-запрошення на захист докторської дисертації О. Кандиби

МОНОГРАФІЇ

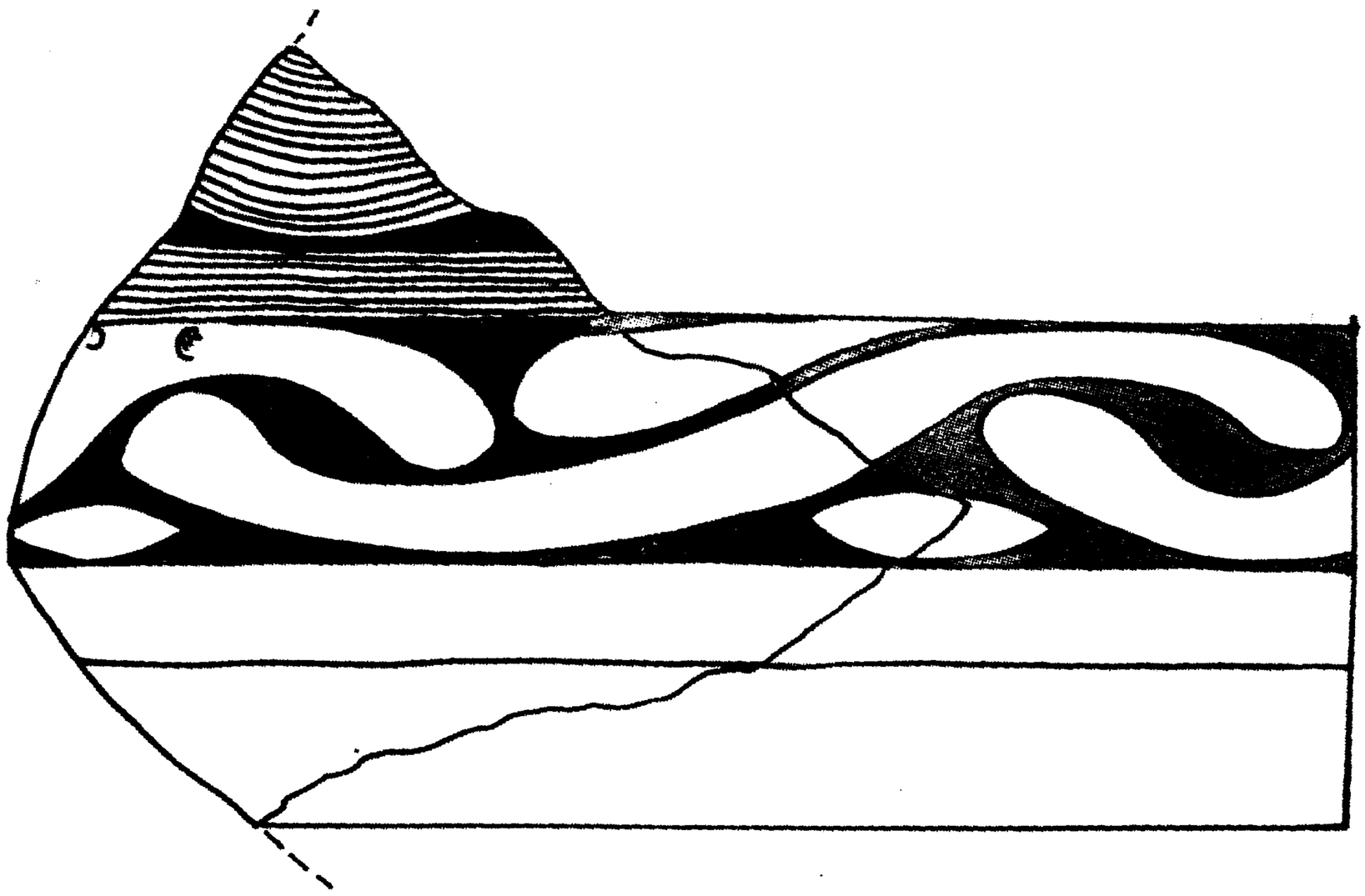

Bilče - garden.
Muzeum Krakow.
Unpublished.

ГАЛИЦЬКА МАЛЬОВАНА НЕОЛІТИЧНА КЕРАМІКА

(Докторська дисертація)*

І. ВСТУП

Основа даної праці — у вислідах власних досліджень галицької мальованої кераміки у львівських і краківських музеях у 1928 році. Дотеперішні праці, головно Пшибиславського й Оссовського, далеко не вичерпують матеріялів із старших розкопів; деколи вони надто поверхові й не вистачають для глибшого пізнання культури. Виняток становить Гадачкова докладна праця про Кошилівці (K.Hadaczek, Osada przemyslowa w Koszylowcach, Lwów 1913; La colonie industrielle de Koszyłowce. Album. Lwów, 1914), де принагідно було публіковано також частину дрібних старших знахідок. Одначе більшість важливого матеріялу з селищ у печері і Княжому саду в Більчі до сьогодні не опрацьовано. Крім того, з часу, коли вийшла Гадачкова праця, було зроблено багато знахідок і розкопок. Усі ці нові пам'ятки були мені доступні і, крім матеріялу з селища в Незвиських, я міг їх використати у своїй праці.

Дотепер галицька мальована кераміка не була в цілому опрацьована й клясифікована. Тільки Козловський у своїй книзі про польський неоліт (L.Kozłowski, Młodsza epoka kamienna w Polsce, Lwów, 1924) спробував подати релятивну хронологію деяких галицьких знахідок; за найстаршу кераміку він вважав незвиську й городницьку. Молодшим є посуд більчецький, а останнім етапом є кераміка кошилівецька. Періодизація ця в основному правильна, але надто загальна й не узгляднює різниці в істоті самої кераміки незвиського й городницького селищ.

Саме тому я пропоную клясифікацію більш детальну. Я повністю свідомий небезпеки досліджень з матеріялом випадкових знахідок і неметодичних розкопок, які переважають у галицькому матеріялі. Знаю, що його мало і більша частина місцезнаходження заступлена лише дрібними черепками. Саме тому не можу претендувати на вирішення всіх питань, пов'язаних

---

* З чеського оригіналу переклала Марія Лібуша Неврла за консультації д-ра археології Людмили Красковської. Кінцева мовна редакція д-ра Наталії Пазуняк. Висловлюємо щиру подяку авторці перекладу за можливість надрукувати цю роботу.

з галицькою мальованою керамікою. Вважаю теж за зайве вишукувати узагальнювальні аналогії й говорити про відношення до далеких європейських і азійських культур, якщо невідоме відношення до найближчого оточення.

Таким чином, моїм завданням буде, в першу чергу, детальний розбір галицьких пам'яток і з'ясування їх еквівалентів у сусідніх країнах, де розвивалась подібна культура, тобто в Україні і Румунії.

Більш ніж певно, що нові систематичні дослідження в Галичині принесуть чимало несподіваних висновків, доповнять, а можливо, що й змінять наші нинішні погляди. Дана праця може ставити собі лиш ті завдання, що їх уможливлює матеріял. Своє завдання вважатиму виконаним, коли воно допоможе орієнтуватися в цьому матеріялі й цим самим сприятиме дальшим дослідженням.

II. ЗАГАЛЬНІ МІРКУВАННЯ ПРО МАЛЬОВАНУ КЕРАМІКУ

а) ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

Культура неолітичної мальованої кераміки є одним з найцікавіших питань європейської праісторії.

Надзвичайно висока техніка керамічних виробів і краса їх кольорових оздоб привернули увагу не лише фахівців, а й багатьох аматорів. Саме тому речей мальованої кераміки відносно багато збиралось і досліджувалось.

Сьогодні вона відома на величезних просторах Південно-Східньої Европи від Задніпров'я до Італії й Сицилії, від Чехії й Моравії до середньої Греції.

Мальована кераміка знайшлась також поза Европою: в Кападокії, Туркестані (Анау), Персії (Сузи), Белуджистані, в Індії. Аналогічні явища спостерігаємо в Східній Азії і в Америці. Їх суть і взаємозв'язки між культурою цих віддалених країн і Европи неясні, а тому буду присвячувати свою увагу лишень европейській мальованій кераміці.

Найстаріші згадки про знахідки мальованої кераміки відомі з кінця XVIII ст., коли в Галичині знаходилась приватна збірка черепків з Кудринців і Боришківців. Початком XIX ст. знайшов мальований посуд Хмілецький в печері біля Більчі й повідомив про це в газетах.

Перші наукові дослідження виконав Кіркор 1876 р. у згаданій

більчецькій печері та в інших галицьких селищах[1]; після них були розкопки Воссінського в Ленделі в Уграх[2], а 1888 р. мальована кераміка була знайдена Палліардієм у Новосадах (Neustift) біля Знойма[3] в Моравії.

У 90-х роках працюють у Галичині Оссовський[4] і Деметрикевич[5]. В Україні проводить свої славні розкопки Хвойка[6].

У першому п'ятилітті XX ст. було здійснено ряд відомих розкопок: Біляшівського[7] і Хвойки[8] в Україні, Штерна в Бессарабії[9], Тойча в Семигороді[10], Кайндля в Шипинцях на Буковині[11], Г.Шмідта в Тордоші[12], Гадачека в

---

[1] *B. Janusz.* Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego. — Lwów, 1919. — S.79.

[2] *W. Wosinsky.* Die prähistorische Schanzwerk von Lengyel. — Budapest, 1888.

[3] *J. Palliardi.* Die Neolithischen Ansiedlungen mit bemalter Keramik in Mähren und Osterreich. // Mitt. d. präh. Com.l. — 1887. — S.237–264, Wien. — 1888.

[4] *G. Ossowski.* Sprawozdanie z wycieczki paleoethologicznej // Zbiór Wiadomości do Anthropologji krajowej. — T.XIV. — S.50–54; XV. — S.52–68; XVI. — S.64–89; XVIII.

[5] *W. Demetrykiewicz.* Vorgeschichte Galiziens // Osterr.-ungar. Mon. in Wort und Bild. — Wien. — 1898.

W. Demetrykiewicz. Materialy Anthrop.-Archeol. IV, s.VII. — Kraków, 1900; Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicii Wschodniej // Ibidem. — S.92–125.

[6] *В. Хвойка.* Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI Археологического съезда в Киеве 1889 г. — Т.1. — С.736–812. — М., 1901.

А. Покровский и В.Хвойка. О раскопках В.Хвойки в Киевском уезде // Ibidem, т.II. — С.144. Протоколы. Раскопки у Триполья. // Археологическая Летопись Южной России за 1899 г. — № 1. — С.43–44.

И.Линниченко. Раскопки возле Стретовки Киевского уезда // Записки Одесского Общества Истории и Древностей, т.XXIII. — С.68–76. Протоколы.

В.Хвойка. Сосуды со знаками из находок трипольской культуры // Ibidem. — С. 169.

[7] *М. Беляшевский.* Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с.Колодистого Звенигородского уезда Киевской губернии // Арх. Лет. Юж. Рос. — 1900. — № 8. — С.66–73; Раскопки в Липовецком уезде в Киев. губ. 1905 г. // Труды XII Арх. съезда. Протоколы. — С.250.

[8] *В. Хвойка.* Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры // Записки Рус. Археол. Общ., т.V, ч.2. — С.1–35. — С.-Петербург, 1904.

Раскопки В.В. Хвойки летом 1901 г. // Арх. Лет. Юж. Рос., № 11. – С.145–149; *М. Беляшевский, В. Хвойка.* Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры // Арх. Лет. Юж. Рос. — 1904. — №3. — С. 116–120.

В. Хвойка. Из области трипольской (древнеарийской) культуры // Арх. Лет. Юж. Рос. — 1904. — № 4–5. — С.221–228.

В.Хвойка. Начало земледелия и бронзовый век в Среднем Приднепровье // Труды XIII Арх. съезда, т.I. — С.1–7; т.II. Протоколы. — С.203.

По вопросу о раскопках // Труды XIV Арх. съезда, т.III. Протоколы. — С.107–109.

[9] *Э. В. Штерн.* Предварительное сообщение о раскопках в Бельском уезде Бессарабской губернии // Зап. Од. Общ. Ист. и Древ. XXV. — С.69–72; Доисторическая греческая культура на юге России // Труды XIII Арх. съезда, т.I. — С.9–52; т.II. Протоколы. — С.214.

[10] *J.Teutsch.* Die spätnect. Ansiedlungen mit bemalter Keramik am oberen Laufe des Altflusses // Mitt. d. prah. Comm. t.I. № 6. — Wien, 1903.

[11] *R.F. Keindl.* Prähistorisches aus der Bukowina // Jahrbuch der K.K. Zentral-Komission, t.I. — S.97–114, t.II. — S.17–44.

[12] *H. Schmidt.* Tordos // Z.f.E.XXXV. seš.II–III. — S.438–469.

Галичині[1], Сеура і Дегранда в Болгарії[2], Цсунтаса в Тессалії[3].

В Україні продовжували дослідження Доманицький[4], Якимович[5], Спіцин[6]. У 1909–1910 рр. було розкопане важливе селище Кукутень[7]. У тій же добі почав свої розкопки в Кошилівцях у Галичині Гадачек[8], а в Семигороді працював Ласло[9].

В останніх роках вельми активну дослідницьку працю провадить в Україні Археологічний Комітет Української АН, в рамках якого працюють Козловська, Курінний, Рудинський, Макаренко, Гамченко, Болтенко та ін.

У Галичині працює Козловський, в Болгарії — Попов і Міков.

б) ОСЕЛЕННЯ Й ПОХОВАННЯ ЛЮДЕЙ МАЛЬОВАНОЇ КЕРАМІКИ

Культура мальованої кераміки, яка займала найурожайніші країни Південно-Східньої Европи, належала осілому люду. Населення займалось хліборобством, скотарством, мисливством, риболовством і збиранням м'якунів. Переважала страва, диктована місцевими умовами.

З культурних рослин найважливішими були відомі — пшениця, ячмінь, жито, просо або сарґо, кріп. Їх обвуглені зерна збереглись у селищах. Про це непрямо свідчать численні кам'яні ручні млинки.

Свійські тварини, кістки яких знайшлись, були: віл (Bos taurus), свиня (sus serofs domestica), вівця (рід pseudoovis або ovis aries palustris Rut), кінь,

---

[1] *K. Hadaczek.* Z badań archeolog. w dorzeczu Dniestru // Mat. anthr arch. VI. — S.27–35.

[2] Seure a Degrand. Exploration de guelgues telle de Thrace. // Bull. Corr. Hell. — 1900. — S.259–432.

[3] *Karo.* Dritte archeol. Mitteilungen aus Griechenland // Prähist. Funde Archiv f.Religionswissenschaft, XII. — 1909. — S.356.

[4] *В.Доманицкий.* Площадки с расписными сосудами в Звенигор. и Уманском у. Киевской губ. // Арх. Лет. Юж. Рос., 1899. – № 11. — С. 104–106.

Раскопки у д. Колодистаго Звенигор. уезда Киев. губ. // АЛЮР. — 1899. — № 9. — С. 142–145; Раскопки на месте неолит. поселения с керамикой домикенского типа у с.Колодистого Звениг. уезда Киев. губ. // АЛЮР. — 1901. — № 5. — С. 132–135.

[5] *М. Якимович.* Раскопки в Старой Буде Звенигородского уезда // Отчет. Имп. арх. Комм. за 1906. — С.106–108; за 1907. — С.99–100.

[6] *А. Спицын.* Раскопки глиняных площадок близ с.Колодистаго Киев. губ. // Известия Имп. Арх. Комм. XII. — С.87–118, 1904.

[7] *H. Schmidt.* Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen 1909/10 in Cucuteni bei Jassy // Z.f.Z. — 1911. — S.582–601.

[8] *C. Hadaczek.* La colonie industrielle de Koszyłowce de l'épogue énéolithigue. // Album des Fouilles. — Lwów, 1912; Osada przemysłowa w Koszyłowcach z. epoki eneolitu. — Lwów, 1914.

[9] *F. László.* Stations de l'épogue pré mycénienne dans le comitat le Háromszék. Dolgozatok az erdélyi nemzeti museum eren — és. régiségtérából II. — Koloszvár, 1911. — S.227–259; Les types de vases peints d'Ariușd. Dacia I. — S.l–27. — Bukareșt, 1924.

коза, в одному випадку й верблюд. Свійські тварини відображують теж численні глиняні фігурки і їх мальовані зображення на кераміці, де інколи знаходимо й собаку. Кості лося, оленя, ведмедя, бобра, знайдені з мальованою керамікою, дозволяють припускати існування значних заліснених масивів, що вможливлювали мисливство, яке згідно зі збереженою зброєю провадилось луком із стрілами, а можливо, також пращею і боласами.

Для риболовства вживались сітки, що доказують знайдені для них глиняні важки й вудки.

Люди мальованої кераміки знали напевно вже ткання і прядіння. Ткацькі важки і колотівки належать до найчастіших знахідок.

Культура мальованої кераміки відома головно з селищ. Вони були часто укріплені (Лендєл, Семигород, Кукутень) або навіть огороджені кам'яними мурами (Тессалія). В Україні і в Галичині для них найчастіше обиралися важкодоступні місця, стрімкі скелі, підвищення і т.д.

Знахідок гробів у відношенні до селищ знаємо мало, а похоронний обряд у культурі мальованої кераміки відзначався тілоспаленням або тілопокладенням.

У Болгарії, Угорщині й Моравії добре відомі гроби зі скорченими кістяками. Інакше, одначе, є в Україні і в Галичині, де питання обряду комплікується суперечками про значення т. зв. «площадок» або «точків», т. зв. слоїв випаленої глини, в яких знаходяться мальований посуд, фігурки, знаряддя і т.п. Місця для спалювання мертвих або будови, де зберігалися спалені залишки, тобто пам'ятки культу, бачимо в «точках»: Хвойка[1], Оссовський[2], Спіцин[3], Штерн[4], Еберт[5], Данилевич[6], Козловська[7], Вовк[8], В. Щербаківський[9], Менґін[10]. Доказом обрядовости згаданих пам'яток був головно для цих дослідників незвичайний вигляд глиняних верств,

---

[1] *В. Хвойка.* Каменный век... Труды XI съезда. «Раскопки 1901 г.» // Зап. Русс. Археол. Общ., т.V. Из области трипольской культуры // АЛЮР. – 1904. — № 4–5.

[2] *G.Ossowski.* Sprawozdanie z wycieczki paleoethologicznej... // Zb. Wiad. d. XVIII.

[3] *А. Спицын.* Раскопки глиняных площадок... — С. 116.

[4] *Штерн.* Зап. Имп. Археол. Общ., Одесса XXV. – С. 69–72; Доистор. греч. культура... // Труды XIII съезда, т.I. — С.9–52; Reallexikon d. Vorgeschichte XIII. B. Südrussland.

[5] *Ebert.* Südrussland in Altertum. — S.33.

[6] *В.Данилевич.* Археологічна минувшина Київщини. — С.50.

[7] *В. Козловська.* Кераміка культури А. Трипільська культура, т.I. — К., 1926.

[8] *Хв. Вовк.* Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні // Антропологія, 1927.

[9] *В. Щербаківський.* Тілопальні точки і мальована кераміка // Трип. культ., т.I; Неолітична мальована кераміка на Полтавщині. — Прага, 1923. — С. 10–11.

[10] *O. Menghin.* Die Anfänge der Leichenverbrennung // W.Pr.Z. VII–VIII. — S.98.

«точків», велика в них кількість посуду і декілька випадків, де знайшлись людські кості. Але найбільше заважили тут філологічна освіта й романтичний дух, що бачив усюди культові місця, некрополі і т.п.

Інші дослідники відкидали обрядове значення «точків» і вважали їх залишками дерев'яних, глиною обмазаних хат, напр.: Біляшівський[1], Деметрикевич[2], Кайндль[3], Гадачек[4], Шухардт[5], Коссінна[6], Айліо[7], Козловський[8], Гамченко[9]. Особливо Біляшівський і Деметрикевич[10] блискуче довели хибність поглядів сторонників обрядовости «точків».

За обидві мети заснування «точків» висловились Януш[11] і Курінний[12]. Оскільки схилимось до погляду, що «точки» є пам'ятками культу, мусимо сказати, що з великої кількости українсько-румунської кераміки не знаємо майже жодного селища з такою зрілою культурою й постійно осілим населенням, що вже само собою здається неправдоподібним. Уся культура набуває цим особливого сакрального характеру і презентується як рідкісне явище европейської праісторії. Бо ж уважати єдиним типом житла т. зв. «землянки» не маємо причин. Можна сказати, що рішуче протиставлення «землянок» і «площадок», як житла і гробів, що донині триває, не є обґрунтоване й спричинило немало непорозумінь. Мушу підкреслити обставини, що «землянки» були знайдені на північно-східньому кордоні мальованої кераміки, де є найсильніші первні гребінцевої кераміки: над Дніпром біля Києва і Ржищева і на Чернігівщині[13]. Штерн згадує[14] про «землянки», відкриті в Царгороді біля Петрен і в околиці Хотина, але ближче про них

---

[1] *М.Беляшевский, В.Хвойка.* Раскопки 1901 г. // Арх. Лет. Юж. Рос. –1904. – №3. — С.117–119.

[2] *Demetrykiewicz.* Poszukiwania... // Mat. Anthrop. Arch. IV. — S.108.

[3] *Keindl.* Prähistorisches aus Bukowina // Jahrb. Zentr. Kom.I. — S.97.

[4] *Hadaczek.* Osada przemysłowa... — S.3.

[5] *Schuchhardt.* Pr.Z., XXIII–XXIV, 1921–1922. — S.168.

[6] *Kossinna.* Die Ursprung der Urfinnen und Urindogermanen und ihre Ausbreitung nach Osten Steinzeit. — C.227, 93.

[7] *Ailio.* Die Fragen d. Russischen Steinzeit. — S.89–93.

[8] *Kozłowski.* Młodsza epoka kamienna w Polsce. — Lwów, 1924.

[9] *Гамченко.* Спостереження над даними дослідів трипільської культури // Трипільська культура, т.I.

[10] Див.: *Janusz.* Kultura Podola... — S.99, 104.

[11] Там само. — S.99, 104; Zabytki... — S.30.

[12] *П.Курінний.* Монументальні пам'ятки трипільської культури // Трип. культ., т.I. — С.67–95.

[13] *Айліо* — знаменитий знавець східньоевропейської праісторії — говорить, що кераміка київських землянок відрізняється як від трипільської (мальованої), так і від гребінцевої кераміки, хоч можна в ній спостерігати сильні риси, котрі свідчать про зіткнення або бодай про одночасний розвиток з обома згаданими групами (Fragen d. russ. Steinzeit, c.59).

[14] *Stern.* Reallex. XIII. — S.44–45.

нічого не знає. Якусь житлову яму знайшов теж Тенч у Бренндорфу.

Отже, на території східньоевропейської мальованої кераміки житлові ями — «землянки» донині вельми маловідомі. Вже цей один факт дозволяє передбачати існування хат на рівні ґрунту. Дійсні залишки житла, безумовно цього типу, відомі з численних розкопок у Тессалії, Болгарії, Семигороді, Волощині й Добруджі, як також у Галичині[1]. Залишками житла є рішуче також більшість загадкових «точків» України. Випливає це з багатьох звідомлень знахідок, хоч би й писаних неясно й з упередженням[2]. Земля під «точком» є міцно утрамбована або вимазана глиною, інколи пофарбована, часто покрита верствою попелу (тобто підлога). Над нею лежить верства паленої глини з домішкою соломи і з відбитками колод і очерету на спідньому боці (т. зв. впала стеля). Потім іде аж 6 верств компактної паленої глини, інколи пофарбованої або мальованої (упалі стіни). Інше пояснення для тут описаних пам'яток, як те, що це залишки знищених пожежею поземних будов, є виключене. Пригадую, що їхній опис цілком погоджується з описом згаданих болгарських і румунських хат, про значення яких зовсім не дискутується.

Нарешті сам Хвойка говорить про «точки» як про надземні, а деколи навіть двоповерхові будівлі[3], а в іншому місці каже, що не можна сумніватися в тому, що як «землянки», так і «точки» мали стіни, і будувалось їх правдоподібно тим самим способом[4]. Штерн теж називав їх «домами мертвих».

---

[1] *Kozłowski.* Młodsza epoka kamienna... Nezvyška.
В. Хвойка. Каменный век... // Труды XI Арх. съезда.

[2] Залишками житла вважаю, напр., такі пам'ятки:
Штерн. Доист. греч. культ. // Труды XIII Арх. съезда; опис домів мертвих.
В. Козловська. Точки трип. культури біля с.Сушківки // Короткі звідомлення за 1926 р.
Розкопи у Верем'ї // Короткі звідомл. за 1925 р.
Спицын. Раскопки глин. площадок... точок... I і II.
Доманицкий. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с.Колодистого // Арх. Лет. Юж. Рос. — 1901. — № 5. — С.132–135, точок 1–4.
Беляшевский. Раскопки на месте неолит. поселения с керам. домик. типа у с.Колодистого // Арх. Лет. Юж. Рос. — 1900. — № 8. — С.69–70.
Вовк. Вироби... // Антропологія, 1927. — С.5–6.
Hadaczek. Z badań archeologicznych w dorzeczu Dniestru // Mat. Ant. Arch. — S.27.
Keindl. Prähistorisches aus der Bukowina // I.K.K.C.K. — S.102.
Якимович. Раскопки в Старой Буде // Отч. Имп. Археол. Ком. — 1906. — С. 106–108.
М. Макаренко. Халеп'є // Короткі звідомлення за 1925 р., «точки» на «Жолудівці» та «Грушовій».
М. Рудинський. Досліди на Кам'янеччині... // Короткі звідомлення за 1926 р., точки в Кадиївцях (Бавки).
П. Курінний. Розкопи біля с.Томашівки на Гуманщині // Звідомл. за 1925 р., розкоп. IV. Розкопи біля с.Томашівки // Звідомл. за 1926 р., точки VII і IX.

[3] *В. Хвойка.* Из области трипольской культуры // Арх. Лет. Юж. Рос. — 1904. — № 4–5. — С.224.

[4] Там само. — № 4–5.

Ніщо не свідчить про те, що це були відкриті місця для спалювання тіл, як думає Козловська, Курінний і В.Щербаківський. Тому не можна прийняти термін «точок» — черінь[1] і порівнювати їх з вавилонськими некрополями.

Також інвентар «точків» свідчить, що вони не були жодними колумбаріями. В них знаходяться великі комори й ужитковий посуд, ручні млинки[2], бруски, важки, колотівки й рогові знаряддя, запаси сировинного матеріялу й відпадки індустрії, звірячі кістки й глиняні фігурки, яких, як каже Каро[3], ніколи не буває у південно-східній культурі в гробах. Розложення предметів не керується жодними правилами, як би це мало бути при похованнях. Остаточно знайшлись також залишки печей[4] і сліди по кілках[5]. Існування чотиригранних поземних будов доводять теж глиняні моделі хиж з Попудні й Сушківки в Україні[6], подібні до моделей молдавських і болгарських[7]. Отже, правильний погляд тих дослідників, які заперечують обрядове значення «точків». Таким чином, більшість «точків» є залишками хат та інших господарських будівель, клунь, майстерень і т.п.[8]

---

[1] Слово «черінь» означає по-українському спідню частину печі.

[2] Небіжчик Штерн написав у Ебертовому Реаллексікону, що на «точках» ніколи не було ручних млинків; тому, думаю, варто подати конкретні знахідки:

В. Хвойка. Начало земледелия... // Труды XIII съезда, т.I. — С.1–8.

В. Козловська. Точки біля Сушківки // Трип. культ. I, точок у саду, точок I, II, IV; Розкопи біля Сушківки // Звідомл. за 1926 р.; Розкопи у с.Верем'ї // Звідомл. за 1925 р.

М. Макаренко. Халеп'є // Звідомл. за 1925 р., точки «Жолудівки».

М. Рудинський. Досліди на Кам'янеччині... // Звідомл. за 1926 р.

П. Курінний. Розкопи в Томашівці // Звідомл. за 1925 р., точок II, III, V; Звідомл. за 1926 р., точок VII, IX; Раєцька могила // Звідомл. за 1926 р.

Якимович. Раскопки в Старой Буде.., точок 2.

[3] *Karo.* Reallexikon d. Vorgeschichte. Idol.

[4] *Спицын.* Раск. глин. площ... // Изв. Имп. Археол. Ком. XII; все точки. *Kozłowski*, Młodsza epoka kamienna... Nezvyška.

[5] *В.Козловська.* Точки Трипільської культури біля с.Сушківки на Гуманщині // Трип. культ. I, точок I.

Kozłowski. Młodsza epoka kamienna. Табл. VII.

[6] Там само. Табл. XXX.

[7] *В.Козловська.* Точки Трипільської культури біля с.Сушківки на Гуманщині // Трип. культ., зобр. 1–3. Schránil, Vorgeschichte Böhmens und Mährens. — Berlin, 1927. — Табл.V, 6.

Попов. Коджадерменската могила при граде Шумен // Изв. на Блг. Арх. Друж. VI, табл.VI, 9, мал.135–137.

[8] Айліо вважав (Fragen d. russ. Steinzeit. — S.91–93), що в «точках жили лиш у літі, бо в них не знайшлось вогнища. В багатьох випадках «точки» були гончарськими майстернями з печами. За приклад подавав Айліо «точки» в Старій Буді, в чому засадничо помилявся, бо це була типова хата з льохом. Його пояснення є занадто неоковирне і штучне, бо ж ніщо не свідчить про те, що «точки» могли бути печами.

Те, що в «точках» знайшлись спалені людські кості[1], не суперечить вищесказаному, бо ж поховання на селищах і в житлах відоме у болгарській і угорській мальованій кераміці (Балбунар, Русе, Лендєл). Спіцин навіть не виключає можливости, що тут ідеться про сліди канібалізму[2], також відомого з Болгарії. Це останнє пояснення є особливо прийнятне тоді, коли людські кості знаходились між масою костей звірячих.

Остаточно відомі в Україні теж скелетні поховання, при яких була мальована кераміка: під могилами, у скриньках і в київських землянках[3]. То-

[1] Думаю, що тут треба згадати знахідки людських спалених кісток у «точках» українських областей:

В е р е м ' я (на шляху до Черняхова), розкопка I. У «точку» в посудині — людські спалені кістки.

Розкопка III — в «точку» людський череп, стегно і два зуби; на іншому місці в «точку» — людський череп.

На шляху з Верем'я до Трипілля: точок II. Під точком в чотиригранній ямі — скорчений опалений скелет на правому боці. (Все у Хвойки. Каменный век. Труды XI съезда.)

Т р и п і л л я (поблизче від Щербанівки в одному «точку» — посудина з чоловою кісткою й кістками руки і ніг; трохи далі — два людських черепи, вкладені один у одний. На іншому місці на «точку» — посудина з перепаленими людськими кістками. На дальших 3 «точках» знайдено по одній посудині з перепаленими людськими кістками. (Все у Хвойки. Каменный век.)

Ч е р н я х і в. На «точку» — 4 посудини з перепаленими людськими кістками, що оточували скорчений скелет.

(*Хвойка.* Раскопки 1901 г.).

Щ е р б а н і в к а. В одному «точку» в посудині — перепалені людські кістки. В інших — дрібні кістки між грудками паленої глини.

(*Хвойка.* Древние обитатели Среднего Приднепровия. — С. 16).

К о н о н ч а. В «точку» перепалені людські черепні та інші кістки.

(*Хвойка.* Раскопки 1901 г. — С.13–15, 22).

К р у т о б о р о д и н ц і. В 3-х «точках» — перепалені людські кістки між черепками посуду.

(*Хвойка.* Раскопки в Крутобородинцах. — С.4–6, 8, 10).

К о л о д и с т е. В «точку» — посуд з перепаленими звірячими й людськими кістками й розкидані людські й звірячі кістки.

(*Спицын.* Раскопки глин. площ. — С.25). (*Доманицкий.* Раскопки на месте неолит. поселения // Арх. Лет. Юж. Рос. – 1909. – № 5. — С.134).

Про т. зв. «гроби цегляні» Оссовського з Галичини (Більче-Сад, Васильківці, Вигнанка) не хочу згадувати, бо ж те, що в деяких посудинах під «точками» знайшлись дрібні кістки (можливо й звірячі), не свідчить ще, що йдеться про справжні поховання.

[2] *Спицын.* Раскопки глиняных площадок у с.Колодистого // Изв. Имп. Арх. Ком. XII. — С.117.

[3] Тут хочу подати всі без винятку знахідки людських скелетів разом із мальованою керамікою, оскільки йдеться про гроби певні чи сумнівні, тобто гроби пізніші, при яких була пошкоджена культурна верства з мальованою керамікою.

П о х о в а н н я в к и ї в с ь к и х з е м л я н к а х: В ямі ч.27 — людські кістки. В ямі ч.41 — лежачий скорчений скелет, в ямі ч.42 — сидячий скелет.

(*Хвойка.* Каменный век. – С .736–762).

Поховання в «точках»:

Щ е р б а н і в к а: в «точку» — простягнений скелет людини з подарунками.

(*Хвойка.* Древн. обитатели. – С.16).

Ч е р н я х і в. Під «точком» — скорчений скелет, оточений 4-ма посудинами з перепаленими людськими кістками.

(*Хвойка.* Раскопки 1901 г.).

му ми не можемо відзначати обряд спалювання як виключно типовий для цієї східньої области мальованої кераміки, а тим більше не повинні пояснювати ним безконечні «точки» України.

Взагалі небезпечно нині приписувати собі той чи інший обряд поховання і для себе вужчу культурну область. Нині знаємо, що в середній Європі в поодиноких культурних групах, напр. у пасковій кераміці, з'являються одночасно обидва способи поховання: спаленням і скелетний, і не можна сказати, котрий із них ориґінальний. Не виключено, що знайдеться ціле місце поховання мальованої кераміки. Це, очевидно, тоді, коли його шукатимуть.

Питання похоронного обряду в українсько-румунській області з'ясують лишень нові наукові розкопки.

Знахідки галицькі:

У Більчі, у печері Вертеба, знайшов Кіркор на одному місці 2 скелети з простягненими руками й мальованою керамікою. На інших місцях — розкидані людські кості (*Janusz*. Zabytki. – S.28–32).

Загально вважається, що більчецькі скелети — це жертви стихійної катастрофи.

Л и ш к і в ц і. Під могилою над вогнищем було знайдено, разом із мальованими черепками, людський скелет з головою на північ. Біля неї знайдено черепки великої мальованої посудини, груба миска з 7 кремінцевими клинками й дрібні кремінцеві знаряддя. В насипі могили було знайдено інший скелет, також з головою на північ. Біля нього були мальовані черепки. (*Janusz*. Zabytki. – S. 28–32).

Н и ж н і в. Перед кількома роками тут знайдено гріб із сидячим скелетом під великою кам'яною дошкою. Під нею були також кам'яні сокири й на червоно мальований посуд (*Spraw*. Grona. – 1908. – S.3).

Б о р и ш к і в ц і. В старих джерелах маємо згадку, що 1772 р. пан Калиновський знайшов у Боришківцях у могилах мальований посуд (*W.Przybysławski*. Repetitorium).

Б о б р о в н и к и. Тут знайдено людську кісточку (Metacorpus) з мальованими черепками і глиняною фіґуркою (*Spraw*. Grona. – 1906. – S.20–25).

Г о р о д н и ц я н а д Д н і с т р о м. Тут виявлено скелетне поховання, де скелет лежав горілиць з головою на північний захід. Він був на «підлозі» з утрамбованої глини, товщиною 30 см, змішаної з мальованими й звичайними черепками. Глина виглядала на слабо випалену. 40 см від голови небіжчика знайдено бінокльову підставку, 2 миски й розбиту посудину. Під черепом — серпоподібне кремінне вістря (*Janusz*. Zabytki. – S.28–32).

Антонєвич небезпідставно вважає, що як у Лишківцях, так і в Городниці над Дністром, Нижньові, Верем'ї, Черняхові й Щербанівці були додаткові поховання у верстві з мальованою керамікою.

С к е л е т н і п о х о в а н н я п і д м о г и л а м и в У к р а ї н і. Згідно з В.Щербаківським, знайдено біля Колодистого й Іржева могили зі скелетним похованням, в яких була мальована кераміка (*Доманицкий*. Раскопки курганов близ села Колодистого // Изв. Импер. Арх. Ком., т.XII. — 1904. — С. 19); Раскопки у с.Колодистого // Арх. Лет. Юж. Рос. — 1900. – №9. — С.144–145).

П о х о в а н н я в с к р и н ь к о в и х г р о б а х в У к р а ї н і. В селі Велика Мукша на Поділлі виявлено безсумнівне скелетне поховання в кам'яній скрині з 2 скелетами, де знайдено 7 вигладжених кремінних сокир і 4 округлі посудини з типовим трипільським орнаментом. За скринею були 3 людських черепи. Цікаво, що гріб знаходився між 4-ма «точками», отже, тут ішлося правдоподібно про поховання на селищі.

(*В.Гєринович*. Нововідкриті трипільські стоянки на Кам'янеччині // Науковий Збірник Істор. Сек. Української АН, 1926, XXI).

в) ОБЛАСТІ МАЛЬОВАНОЇ КЕРАМІКИ

Розмальовування посуду з'являється за неоліту в Європі (крім середньої Греції й Італії з Сицилією) в чотирьох культурних областях: в угорській (лендєльській), тессалійській, болгарській і українсько-румунській.

У дальших розділах поданий загальний виклад про кожну з них.

Українсько-румунською областю буду цікавитись детальніше, бо до неї належить галицька мальована кераміка, якій присвячена моя праця.

1. Кераміка угорської (лендєльської) области

Мальована кераміка, відома нам з Угорщини, Сербії, Австрії й Моравії, належить до великої культурної середньодунайської групи або угорської (лендєльської) паскової кераміки.

В усій області найкраще відома мальована кераміка моравська. Палліарді розрізняв у ній[1] чотири ступені: перший характеризує малювання червоне на чорному тлі; другий — поліхромний (білий, жовтий, брунатний і червоний) на брунатному або чорному тлі. Третій ступінь визначається білим малюванням на червоному тлі або на природній вигладженій поверхні посуду; четвертий — помалюванням червоно-брунатним на білому тлі й білим на брунатному тлі або на природній поверхні. З'явилось також ґрафітування посуду.

Характерною для моравської мальованої кераміки є оздоба мальованим і ритим орнаментом одночасно. Первні орнаменту — спіралі, меандри, горизонтальні й звислі паски і т.п.

Головні форми — амфори або корчаги з широкою лійкуватою шиєю і з чотирма вушками на череві, пугарці, низькі миски із заломленням на череві без визначеного дна, подібні миски на дутій ніжці, пляшки, т.зв. путні і т.п.

З Морави відома глиняна пластика, пов'язна з пластикою інших знахідок середньодунайської области. Угорська кераміка, тобто т.зв. лендєльська або потиська група, є, як показав Томпа[2], споріднена з моравською. В північній Угорщині Вільке виділяє особливу печерну групу, в

---

[1] *J. Palliardi.* Die Neolit. Ansiedlungen mit bemalter Keramik in Mähren und Niederösterreich // Mitt. präh. Kom.I. — S. 237–264. *Jos. Schránil.* Die Vorgeschichte Böhmens u. Mährens. – S.55–56; *Котова.* Памятники доисторической культуры эпохи расписной керамики в Моравии // Известия Института Материальной культуры, т.XIII–XXIV. — С. 319–352. — Ленинград, 1928.

F.Vildomec. O Moravské neolit. Keramice malované // Obz. praeh. VIII. — S. 1–43, 1929.

[2] *Tompa.* Die Bücker- und Theiss-Kultur // Monumenta Hungarica VIII.

якій поруч малювання бачимо риту оздобу[1]. Томпа вважав цю кераміку за вступний ступінь потиської й вбачає її вплив у чеській мальованій кераміці зарецькій. Старшу кераміку з Вінча у Сербії, характеристичну червоною полірованою поверхнею, визначає Менґін за особливу групу й поєднує її з монохромним товаром західньої Анатолії[2].

2. Кераміка тессалійської області

Тессалійська кераміка походить з т.зв. «магул», тобто з селищних пагорбів і обмежується, головно, до східньої частини території, при затоці Воло.

Дякуючи розкопкам і публікаціям Тсунтаса, Ваца і Томпсона, є вона нині відносно добре відома[3].

Її старший ступінь (сесклонський) характеризується червоним орнаментом на біло-жовтому тлі або білим орнаментом на червоному тлі. Тло є звичайно вигладжене. Головні форми — банякуватий посуд з конічною шийкою, півкульові й вальцюваті миски з відкритим окраєм, банясті горшки з вухом, посуд на ніжці. Первні орнаменту — крокви, групи трикутників, трапеції, шахівницева і ступінчаста оздоба.

Молодший ступінь (дімінський) визначається чорним орнаментом на сіро-жовтому або червоному тлі; біло-жовтим орнаментом в чорних контурах на червоному тлі або червоним орнаментом в чорних контурах на білому тлі. Вкупі з тим була виявлена рита кераміка. З форм відомі: банястий посуд з двома вушками, миски на ніжках, банясті горшки з вушками, конічні миски з легко випуклими стінами і т.д. Первні оздоби такі: зиґзаґи, трикутники, трапеції, шахівниці, ступінчаста оздоба, меандри, спіралі й волюти.

Наймолодша кераміка, яка належить уже бронзовій добі, є оздоблена білими або білими й рожевими орнаментами на сіро-чорному або брунатному тлі. Головні форми: глибокі миски й горшки з вушками. Оздоби складаються з рівнобіжних ліній, дуг, трикутників; зрідка бувають спіралі.

Із старшого тессалійського ступеня відомі грубі кам'яні жіночі фіґурки, стоячі або сидячі, з довгою шиєю. З молодшого ступеня — глиняні фіґурки,

---

[1] *Wilke*. Reallexikon d. Vorgeschichte. — Ungarn, 63, Meng.
[2] *Menqhin*. Die ethnische Stellung... — S.3.
[3] *Fimmen*. Kretisch-mykenische Kultur. — S. 69–75, 125–127.

грубі, сидячі й стоячі, дбайливо виконані. Крім того, знайшлись теж плоскі кам'яні фігурки.

Взаємовідношення старшої й молодшої тессалійської кераміки не є достатньо ясним. Г.Чайльд вважав, що дімінський товар не нав'язує до сесклонського і походить із Східньої Европи[1]. Менґін думає навпаки. Він визнає єдність культури старшого й молодшого ступеня й поєднує цілу тессалійську кераміку з передньоазійською, т.зв. «таурською» культурною областю (Еріду, Анау, Сузи[2]).

3. Кераміка болгарської области

Мальована кераміка болгарської области охоплює Східню Болгарію, Валахію, Добруджу й частину Македонії і знаходиться звичайно в селищних пагорбках, у т.зв. «мілких могилах»[3].

Посуд болгарської кераміки оздоблений на природній поверхні графітним орнаментом або на графітному тлі білою, жовтою, червоною або чорною фарбами. Багата є теж оздоба рельєфна й інкрустована. Головні форми: банястий посуд з конічною або вальцюватою шийкою і двома вертикально просвердленими вушками під шийкою або на череві; посуд з конічною або вальцюватою верхньою частиною і з конічною спідньою частиною; банясті горшки з визначеною шийкою і з одним або двома вушками від вінців до черева; миски з конічною спідньою частиною; покришки у вигляді низького вальця з посадженим конусом, деколи з вальцюватим держаком і т.д.

---

[1] *Childe*. Kast. relation. — S. 254–275.

[2] *Menqhin*. Die ethn. Stellung... — S. 3.

[3] *Jerome*. Lépoque néolitique dans le vallée du Tonsus // Revue Archéologique XXXIX. — S.323–432.
Seure et Dagrande. Exploration de quelques tells de la Thrace // Bull. Corr. Hellen, 1906. — S.359–432.
Р. Попов. Коджадерменската могила при граде Шумен // Изв. на Блг. Арх. Друж. VI. — С. 71.
Идоли и животински фигури от предисторичната могила при Коджа-Дермен // Изв. Блг. Арх. Друж. II. — С. 70–80.
Раскопки в пещерната Моравица // Изв. Блг. Арх. Друж. III. — С.263–290.
Предисторическата Денева могила при с.Салманова // Изв. Блг. Арх. Друж. IV. — С. 148–224.
А. Чилингиров. Ступални костни идоли от праисторичнато селище в с. Султан // Изв. Блг. Арх. Друж. I. — С. 105–110.
Плоски костяни идоли от Радовата могила при Ямбол // Изв. Блг. Арх. Друж. II. — С. 81–84.
В. Миков. Материалы на проучване неолитичната култура в България // Изв. на Блг. Арх. Инст. II, Арх. Вестн.
Селищната могила при Балбунар // Изв. на Блг. Арх. Инст. IV. — С. 250–283.

Первні оздоби: безперервні спіралі, волюти, S-видні зразки, меандри, прямолінійні оздоби і т.д.

Знайшлись також численні жіночі кам'яні фігурки, глиняні, плоскі кістяні й особливі трьохгранні фігурки, виготовлені з метакарпальких кісток.

Багаті болгарські знахідки, на жаль, не є хронологічно впорядковані, бо ж при розкопках на селищах майже ніколи не вживалось стратиграфічної методи.

4. Кераміка українсько-румунської області

Спільні риси в оздоблюванні і, головно, спільні форми дозволяють поєднати мальовану кераміку України й Румунії (Кукутень, Семигород) в одну велику українсько-румунську область.

Географічні умови, тобто рівнинний характер країни й численні сплавні ріки, спричинили, що культура мальованої кераміки на величезних просторах України, Галичини й Румунії зберігає відносно велику єдність, але вже сьогодні можемо розрізняти в ній декілька груп. Ось вони: кераміка групи А, поліхромна кераміка дністерська, група семигородська, борисівська, кераміка групи В, усатівська і лукашівська. (Ґ.Чайльд запропонував власний розподіл на три вужчі області[1], котрі, одначе, як докажу в своїй праці, не є обґрунтовані.)

Значення вищезазначених груп є місцеве й часове. Кераміка цілої області є властиво мало досліджена, так що нині ми ще не в стані вирішити, що в поодиноких групах є місцевою ознакою і що завинила часова диференціяція. Хвойка відразу, після перших знахідок, розрізняв дві різні групи: А і В, причому останню вважав за старшу, бо в ній не знайшлось тоді мідяних і кам'яних свердляних знарядь. Сьогодні цей погляд з типологічних мотивів запропонували більшість дослідників (крім Айліо). Кераміка групи В вважається молодшою. Але цим закінчились усі старання встановити релятивну хронологію мальованої української кераміки і дослідження її не посунулось ані на крок. Поодинокі групи українсько-румунської кераміки майже не були в цілому опрацьовані. Тільки групу А опрацювала В. Козловська, а групу семигородську — Ф.Ласло. Про інші групи дізнаємось лиш із стислих відомостей про знахідки.

[1] *G. Childe*. The Dawn of European Civilization.

КЕРАМІКА ГРУПИ А

Цю групу виявив 1896 р. у Верем'ї над Дніпром Хвойка, котрий також її правильно схарактеризував[1]. В. Козловська розрізняє в ній 6 ґатунків керамічних типів[2].

І. Кераміка з малою домішкою піску, оздоблена ритим орнаментом. З форм відомі: великі посудини без шийки у вигляді оберненої грушки, іноді з 2 або 4 пупками; конусові покришки, іноді з вушками; покришки у вигляді шведського шолома; підставки прогнутих стін, звичайні й біноклеподібні. Орнамент складається з численних спіралей і концентричних кіл, зроблених патичком. Деколи появляється інкрустація.

ІІ. Мальована кераміка, виготовлена з добре відмуленої світло-жовтої глини, майже непаленої. Її форми: банякуваті посудини з конічною визначеною шийкою і з 2 вушками; стрункі горшкуваті посудини без визначеного дна, з малим вушком; малі посудини з широкою шийкою; біноклеподібні підставки. Орнамент зроблено червоною фарбою на білому або червоно-жовтому тлі і складається з узорів, овальних, сочевичних, трикутникових і под.

ІІІ. Кераміка оздоблена гребінцевим орнаментом, кепсько палена. Головною формою є низькі горшки з лійкувато відкритою шийкою. Оздоблення складається з уколів гребінцем на верхню частину черевця і горошкових пупків під вінцями.

IV. Глибокі миски з рядами вушок, з вкритою глиною поверхнею, оздоблені дрібноритим орнаментом.

V. Кераміка оздоблена мілкоритим, наче канельованим, орнаментом. З форм відомі: амфорки з широкою шийкою і 2 вушками над банякуватістю і одним вушком біля дна. Посуд із широкою шийкою, глеки з вушками і опуклиною на черевці.

VI. Кераміка неорнаментована. Головні форми: грушкуваті горшки з двома вушками, іноді з пупками на черевці; опуклі посудини з вальцюватою визначеною шийкою; великі посудини двоконічні.

---

[1] *В. Хвойка.* Каменный век...

[2] *В. Козловська.* Кераміка культури А // Трип. культура, т.І.

КЕРАМІКА ДНІСТЕРСЬКА

Цей ґатунок було виявлено в останніх роках на українському Поділлі М.Рудинським[1] і Д.Щербаківським. Він обмежується басейном Дністра й Бугу.

Дністерська кераміка виготовлялася з світло-червоної відмуленої глини й була оздоблена на червоному або темно-фіолетовому тлі білим або жовтим орнаментом. Темно-брунатна фарба покриває цілком або в пасках поверхні між орнаментами. Форми такі: банясті посудини, без шийки, часто на низькій ніжці; грушкуваті пугарці; високі шоломоподібні покришки, миски на ніжці та ін. Орнамент заповнює всю поверхню посуду. Первні його: волюти, петлі, меандри, сочкуваті узори.

Разом з тим знайшлась кераміка із світло-жовтої глини, з штучно шершавою поверхнею і кераміка, оздоблена гребінцевим орнаментом.

КЕРАМІКА СЕМИГОРОДСЬКА

Семигородську кераміку знайдено на верхній і середній течіях Ольти. Вперше вона була знайдена й описана Й.Тенчем, пізніше її опрацював Ф.Ласло[2].

Виготовлена вона з відмуленої глини, червоної, аж чорної, й добре паленої; поверхня звичайно вигладжена.

Посуд найчастіше оздоблений на всій поверхні. Відомо кілька способів орнаментації. Часто кераміку оздоблювали білою фарбою на чорному вигладженому тлі, отже, власний орнамент твориться розчленованим червоним тлом у чорних контурах або білими пасками в чорних контурах. Знайшлись теж червоні орнаменти в чорних контурах на білому тлі. Багате також оздоблення білою фарбою без чорної облямівки, котра часто сполучена з канелюванням і рельєфним орнаментом.

Головні форми: банясті посудини з конічною гостровизначеною ший-

---

[1] *М. Рудинський.* Досліди на Кам'янеччині // Звідомлення за 1926 р.

Д. Щербаківський. Знахідки біля Могилева-Подільського // Звідомлення за 1926 р.

[2] *F. László.* Stations de l'époque premycéniénne dans le comitat de Háromszék. Dolgozatok, II. Koloszvar, 1911. — S.227–259, illustr. 36–37.

Les types des vases paintes d'Auriușd, Dacia I. — Bucareșt, 1924. — S. 1–27.

кою, інколи з двома поземними вушками на черевці (часто на ніжці), банясті амфори з двома поземно просвердленими вушками під шийкою і з визначеним дном; низькі горщики й пугарці S-видного або ламаного профілю; миски конічні або з вальцюватою звужуючою чи розкритою шийкою; звичайні дзвінкоподібні підставки; миски на ніжці, дзвінкоподібні або конічні; конічні покришки й под.

Первні орнаменту: спіралі, волюти, S-видні взаємносполучні спіралі, круги, дужки, трапеції, меандри, крокви і т.д. Багаті семигородські знахідки, на жаль, не є хронологічно розподілені, бо ж досі не маємо стратиграфічних спостережень.

Споріднена кераміка з семигородською відома з Кукутень у Молдавії, де, одначе, замість білої вживали радше чорну барву.

КЕРАМІКА БОРИСІВСЬКА

Цей тип знайшов вперше 1904 р. Біляшівський на Борисівському городищі біля Липівців на Київщині[1]. Борисівська кераміка в літературі української области з усіх найменш відома. Вона вміщує зразки трьох ґатунків:

I. Черепки з помірно добре паленої глини з домішкою кременя, оздоблені орнаментом виколюваним, втисненим або рельєфним. Виколюваний орнамент був інколи інкрустований.

II. Черепки подібні до кераміки групи A, добре паленої, оздобленої ритим орнаментом; поверхня була звичайно вигладжена, орнамент інкрустований.

III. Черепки малих банякуватих посудин з відмуленої глини, чудово палених і з поверхнею канельованою або ямчастою; між канелюрами є часто крапковані паски; крім того, буває ще оздоблення ямками з червоними й білими пасками.

Про форми борисівської кераміки мені більше нічого невідомо.

[1] *М. Біляшівський.* Досліди на городищі біля села Борисівки // Коротке звідомлення за 1925 р., табл. XV, XVI.

КЕРАМІКА ГРУПИ В

Цю групу виявив Хвойка в Києві. Тепер вона відома від Задніпров'я до Буковини й Бессарабії[1].

Вона характеризується темно-брунатним або чорним малюванням на жовтому або червоному тлі. Вироблена вона з відмуленої глини червоної барви.

Головні форми: баняки з конічною виліпленою шийкою; банякуваті або двоконічні посудини з прогнутою або лійкуватою шийкою, часто з поземно просвердленими вушками на верхній частині черевця; двоконічні пугарці; глибокі миски з лійкуватою шийкою, т. зв. «кратери»; тарілкові покришки; бінокleподібні підставки тощо.

Орнамент мальованих зразків групи В є надто складний і вимагає особливих студій. В основному це є залишки численних спіралей у вигляді концентричних кругів і сочок з тангентами, а потім S-видні взаємнопоєднувальні світлі спіралі, котрі виникли тому, що світле тло було розділене темними S-видними пасками.

Цікаві теж мотиви органічного життя: рослини, звірячі й людські фігурки.

Разом з мальованою керамікою знайшлась кераміка, оздоблена ритим орнаментом. Її форми: бочкоподібні посудини, часто з рядами вушок, низькі горшки з вальцюватим або розкритим горлом, оздоблені звірячими голівками, і горшки на ніжках.

Рите оздоблення складається з кількачисленних пасків, доземних і гірляндових, і под.

КЕРАМІКА УСАТІВСЬКА

Цей тип виявив 1921 р. Болтенко в Усатові біля Великого Куяльника над Чорним морем[2].

---

[1] *Штерн.* Доисторическая греч. культ. на юге России // Труды XIII археол. съезда, табл. VII, 1; VIII, 5; X, 6, 8; XII, 2, 3.

Спицын. Раск. у села Колодистого, обр. 23.

Якимович. Раскопки в Старой Буде // Зап. Имп. Арх. Ком., 1906, обр. 148.

В. Козловська. Точки трипільської культури біля с.Сушківки // Трипільська культура, т.І. — С.43–66, обр. 7.

G. Childe, J. Shipenitz. R.A. III, обр. I, 33, 5–9.

Keindl. Prähistorisches aus der Bukowina. — S.95.

[2] *Болтенко.* Кераміка з Усатова // Трип. культ., т.І. — С. 8–30.

Він визначається червоним і темно-брунатним малюванням на білому тлі або на природній поверхні. Мальований посуд становив лише частину кераміки й був виготовлений з відмуленої глини рожевої або цегляної барви, був також добре палений. З форм досі відомі лише жовті амфори з прогнутою шийкою і з двома вушками на черевці і глибокі миски із заокругленими стінками. Орнамент виконано в паску, розділеним горизонтальними пасочками у сектори. Первні оздоблення: рівнобіжні паски, трикутники, півдужки й хвилясті лінії.

Остання кераміка оздоблена ритим кількарядним або рельєфним орнаментом. Вона була виготовлена з чорно-брунатної глини, змішаної з розтовченими мушлями, і кепсько паленої. З форм можна пізнати миски з випуклими стінками. Орнамент переважно на краю і розграні шийки й черевця. Він складається з відбитків шнурка, втисків нігтів, горошкових оздоб, жолобків, уколів і втискуваних кружків.

КЕРАМІКА ЛУКАШІВСЬКА

Цю кераміку виявив В.Щербаківський в Лукашах на Полтавщині[1].

На всій поверхні вона мальована однією барвою — жовтою, червоною, брунатною або чорною і є досконало вигладженою.

Глина є жовтої, аж брунатної барви, добре палена. З форм можемо згадати: черепки великого посуду — мішкоподібних горшків і конічних мисок.

Разом з тим знайшлась кераміка, оздоблена ритим орнаментом, виготовлена з глини, до якої були домішані товчені мушлі.

ГЛИНЯНА ПЛЯСТИКА

Людська й звіряча глиняна пластика знайшлась майже з усіма ґатунками мальованих зразків України й Румунії.

З керамікою групи А були виявлені 2 жіночі фігурки: хрестоподібна з напівкруглими грудьми, оздоблена ритим орнаментом, і мальована фігурка з тулубом, частково внизу розширеним[2]. Крім того, з групи А знаємо одну фігурку вівці або бика.

У дністерській групі є також фігурки жінок, оздоблені ритим орнамен-

[1] *В. Щербаківський.* Неолітична мальована кераміка на Полтавщині.

[2] *Хвойка.* Цит. праця, табл. XII, 3.

том. Вони подібні до фігурок з першої кукутенської верстви[1].

Фігурки семигородські[2] гострі або закінчені печаткувато, деколи з розділеними рівчаком ногами. Тіло їх плоскувате, голова плоска з планкою, яка означає ніс, і з отворами на боках. Замість рук — цурпалки, які деколи бувають просвердлені. Звичайно, фігурки були поскладані по довжині з двох частин. Фігурки з Кукутень і деякі семигородські були оздоблені своєрідним ритим орнаментом. Із семигородською керамікою були знайдені також численні фігурки звірят: бичків, баранів, псів і т.п.

Найбільша кількість фігурок відома з групи В. Між ними знаходимо такі типи жіночих фігурок: фігурки на одній загостреній ніжці з тілом, частково плоскуватим, і з плоскою головою, яка має планку, що означає ніс і отвори по боках (аж 3); замість рук і стегон є цурпалки, які звичайно бувають просвердлені; груди — конічні або півкруглі; трикутник між ногами є ритий; деякі фігурки були розмальовані[3].

Фігурки з двома ногами і подібно виконаним тулубом[4].

Фігурки реалістично виконані — стоячі й сидячі з дитиною тощо[5].

---

[1] *Д. Щербаківський.* Знахідки біля Могилева-Подільського // Коротке звідомлення за 1926 р., табл. XXXVI, 1–4.

М. Рудинський. Досліди на Кам'янеччині // Коротке звід. за 1926 р., табл. XXX, 7, 11.

[2] *J. Teutsch.* Präh. Kunde aus d. Buzenlande // Mitt. A.G. W. XXX. — S. 189–202, illustr. 117–120, 129–130, 132.

Die Spätneolit. Ansiedlungen... // M.Pr.Kom. I, illustr. 117–120; 129–130 132.

H. Schmidt. Tordos // Z.f.E. XXV, illustr. 44–45.

László. Stations... Dolgozátok II, illustr. 84–85.

H. Schmidt. Vorlaut. Bericht über die Ausgrabungen in Cucuteni // Z.f.E. — 1911, illustr. 12A.

[3] *Э.В. Штерн.* Доисторическая греч. культ... // Труды XIII Археол. съезда. — Табл. VI, 15, 16.

Хвойка. Камен. век. — Табл. XXXI, 4, 6; Раскопки 1906 г., обр. 1, 2, 4, 5, 6, 7.

М. Макаренко. Досліди на Остерщині // Коротке звід. за 1925 р., табл. XIV, 1–6.

«Халеп'є» // Коротке звід. за 1926 р., табл. VII–X.

Курінний. Розкопки біля с.Томашівки на Гуманщині // Коротке звід. за 1926 р., табл. VIII, 2.

Д. Щербаківський. Знахідки біля Могилева-Подільського // Коротке звід. за 1926 р., табл. XXXV, 1, 1а, 3, 3а.

Якимович. Раскопки в Старой Буде // От. Им. Арх. Ком., 1906, обр. 140.

[4] *Хвойка.* Раскопки 1901. — Табл. 1, 2,3.

H. Schmidt. Vorlauf. Bericht über die Ausgrabungen in Cucuteni, обр. 12, B.

Курінний. Раєцька могила на Бердичивщині // Коротке звідомлення за 1926 р., табл. XIV, 1; Розкопки біля с. Томашівки // Звід. за 1926 р., табл. VIII, 4.

Д. Щербаківський. Знахідки біля Могилева-Подільського // Коротке звід. за 1926 р., табл. XXXV, 2, 2а.

М. Рудинський. Досліди на Кам'янеччині // Коротке звід. за 1926 р., табл. XXX, I.

Фігурки з Кочержинців. Музей Шевченка у Львові.

[5] *Хвойка.* Камен. век... — Табл. XXII, 7.

Макаренко. Халеп'є // Коротке звід. за 1925 р., табл. VII, 5–7.

В. Козловська. Точки трип. культури... // Трип. культ. I, обр. 5, ряд 2, фіг. 3.

Фігурки з Романівки, Криничок, Пекарів, Кочержинців. Музей Шевченка у Львові.

Гамченко. Спостереження над даними дослідів трипільської культури // Трип. культ. 1. — С. 31–41.

Фігурки звірят групи В зображують биків, корів, баранів, козлів, коней, ведмедів, птахів і т.д. Голівками звірят були часто оздоблювані також посудини.

Глиняні жіночі фігурки, знайдені в усатівській кераміці, закінчені печаткувато, а їх особливістю є те, що вони мають лише ліві груди[1].

ЗНАРЯДДЯ

З мальованою керамікою українсько-румунської області було знайдено відносно багато різного знаряддя, з якого, одначе, лише незначна кількість була публікована.

З кам'яного знаряддя можна згадати гладкі сокирки й долота з кременю і сланцю, кам'яні долота й сокиромолоти, крем'яні стріли і скребла, кам'яні колотівки, кулі, ручні млинки, дощечки для гострення.

З костей виготовлялись: кинджали, шила, свердла, молотки; з оленячих і лосячих рогів — сокирки, молотки й сокиромолоти.

Знайдено було також досить металевого, тобто мідяного, знаряддя: сокирки з одного боку плоскі, у вигляді трапеції із заокругленими або поширеними лезами (Трипілля, Верем'я, Щербанівка на Київщині[2]); сокиромолоти східнього типу із втулками (Верем'я, Кукутень).

У верхній кукутенській верстві знайшлись: плоскі сокири, тригранний кинджал з чотирма дірочками для заклепок, круглі або чотиригранні шила й руркуваті перли. З Ерозду походять уламки ножів, спіралі, кружки, шило.

г) ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ Й ЗНИКНЕННЯ МАЛЬОВАНОЇ КЕРАМІКИ

Походження европейської мальованої кераміки неясне, і погляди про нього ще й досі вельми відмінні.

Кіркор, який перший виявив мальовану кераміку, вважав її за етруські вироби[3]. Пізніше з Оссовським він пояснював вплив на неї грецької істо-

---

[1] *М. Болтенко.* Кераміка з Усатова // Трип. культ. I, обр. 67, 70, 70б.

[2] *Вовк.* Культура передмікенської доби в неолітичних становищах на Україні // Антропологія, 1927, обр. 14 а–д. — Табл. III, 4–6.

[3] *Janusz.* Kultura przedhist. Podola Galicujskiego. — S.105.

ричної кераміки[1]. Коли була виявлена мальована кераміка егейської бронзової доби, багато дослідників, як напр. Воссінський[2], Палліарді[3], Тойч[4], а спочатку також Штерн[5], бачили в мальованій кераміці Східньої Европи подібність або впливи мікенської. Інші по праву заперечували, що кам'яна доба дунайсько-дніпровської области не може бути сучасна зі зрілою добою Середземномор'я. Це питання вирішили тессалійські розкопки, в яких мальована кераміка знайшлась під верствою мікенської.

Ряд дослідників доводили европейське походження мальованої кераміки. Хвойка[6], Штерн[7], Данилевич[8], Еберт[9] шукали її в Україні. Хвойка і Штерн нічим не обґрунтували свого погляду. Данилевич твердив, що біля Києва знайшлась найстарша мальована кераміка, свідченням чого є барва старих неолітичних зразків (крапки, риски). Ми не в змозі тут перевіряти погляди Данилевича, але здається неправдоподібним, що спіральний орнамент мальованої кераміки постав із убогих зразків місцевого неоліту. Можна сумніватися також у тому, що найстарша мальована кераміка з'явилась на Київщині, тобто на периферійній території области мальованої кераміки. Чи не йдеться тут про свідчення взаємовпливу двох культур уже в пізніших фазах?

Інші дослідники вважали колискою мальованої кераміки Дунай, напр. Коссінна[10], Г.Шмідт[11], Мух[12], Вільке[13], Шухгардт[14]. Прибічники дунайської колиски опирали свої твердження на уявах Коссінни про поширення всієї культури з Північної, зглядно Середньої Европи, з поступом на південь індоґерманських народів. Сьогодні теорія Коссінни є науково збанкротована і переоцінювати її, вважаю, недоцільним. Не можу тут говорити про всі Коссіннові погляди, які він часто змінював. Різницю між його й моїм поглядами покаже ця праця. Цілу дунайську ґіпотезу можна викласти з людської вдачі пояснювати все невідоме з відомого. Оскільки в старшому не-

---

[1] *G. Ossowski.* Sprawozdanie IV, z wycieczki paleoetnologicznej... // Zb. Wiad. XVIII. — S. 27–28.
[2] *Wosinsky.* Das präh. Schanzwerk von Lengyel. — Budapest, 1888.
[3] *Palliardi.* Die neolitische Ansiedlungen...
[4] *J. Teutsch.* Die prähist. Funde aus Burzenlande. — S.201.
[5] *Штерн* // Зап. Од. Общ. Ист. и Древн. XXIII. — С. 14.
[6] *Хвойка.* Каменный век... — С. 811.
[7] *Штерн.* Доисторическая греч. культура». — С. 80.
[8] *Данилевич.* Археологічна минувшина Київщини. — С. 58.
[9] *J. Ebert.* Südrussland in Altertum. — S. 35.
[10] *Kossinna.* Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend national Wissenschaft. — Würzburg, 1910.
[11] *Данилевич.* Археол. минувшина... — С. 53.
[12] *Loc.* — С. 53.
[13] *Wilke.* Kulturbeziehungen zwischen Indien Orient und Europe. — Würzburg, 1913. – S. 53.
[14] *C. Schuchhardt.* Alteurope. – S. 124–132, Cernavoda. — S. 26.

оліті Південно-Східньої Европи передумови для мальованої кераміки досі невідомі, тому намагаються доводити її походження із середньоевропейської волютової кераміки.

Знахідки мальованої кераміки в Передній Азії викликали теорію про східнє походження европейської мальованої кераміки. Прихильниками її були: Вовк[1], Спіцин[2], Щербаківський[3] та ін. Здебільшого европейська кераміка поєднувалась із II стилем сузським. Підкреслювалось, наприклад, подібність деяких узорів (хвильки, хрести), а також подібність мальованих людських і тваринних фіґурок.

Але поодинокі форми або орнаментальні явища ще не означають прямого ґенетичного споріднення культур. Правильно закидав Айліо[4], що кераміка з Анау і Суз з типологічних мотивів не може бути прототипом европейської. Можна додати, що мальована кераміка розвивається на европейському ґрунті з форм вельми примітивних і оздоблених на всій поверхні до оздоблених досконалими пасками посудин, котрі дійсно частково подібні до сузських. Цей розвиток, одначе, є більш зумовлений потребою і місцевими умовами, ніж чужими впливами.

Штерн вважав виникнення мальованого оздоблення в таких віддалених країнах, як Туркестан і Південно-Східня Европа, за явище конверґенції, а його поширення на Україну за поступовий крок моди[5]. Ґадачек[6] думав, що мальована кераміка постала під впливом півдня з місцевої неолітичної культури, але мав на увазі не риту паскову кераміку, а гребінцеву, що, одначе, є неможливе з причин стильових, технічних, типологічних і стратиграфічних. Гребінцева кераміка, котра з'являється в Галичині й в Україні з усіма і наймолодшими ґатунками мальованих зразків, має власний окреслений характер і виступає як виразно чужий первень.

Не можна заперечити певного споріднення між східньоевропейською мальованою керамікою і керамікою середньоевропейської паскової области. З другого боку, є несподівані азіятські аналогії.

Здається, що Штерн стояв до правди найближче. Мальована кераміка Передньої Азії і Европи є властиво явищем спільного мистецького чуття

---

[1] *Вовк.* Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні // Мат. до Укр. рус. етнології. — Львів, 1900. По поводу наших неолит. находок с керам. до микенского типа // Арх. Лет. Юж. Рос., 1900, №7. — С. 239.

[2] *Спицын.* Раскопки глиняных площадок // Изв. Имп. Арх. Ком. XII. — С. 118.

[3] *В. Щербаківський.* Неолітична мальована кераміка на Полтавщині. — С. 13.

[4] *Ailio.* Die Fragen d. russ. Steinzeit. — S. 99.

[5] *Stern.* Reallexikon t. XIII, Südrussland.

[6] *C. Hadaczek.* La colonie industrielle de Koszyłovce.

доби, зумовленого середовищем і, можливо, теж расовими передумовами.

Деякі поштовхи, одначе, походили з культурно-зрілішого південного сходу, звідки з певною правдоподібністю могло походити також населення европейської паскової й мальованої кераміки[1].

Так само як походження, так і зникнення европейської мальованої кераміки неясне. В Україні вона була знищена, як нині загально вважається, людьми скорченого поховання, в Галичині — т. зв. скриньковими гробами і могилами шнурової кераміки. Семигородську мальовану кераміку перекрила культура, дуже близька до середньоевропейської «нордійської» культури. В Тессалії вона теж цілком зникла в III періоді.

Переселився люд мальованої кераміки із Східньої Европи чи був перекритий новими переселенцями, на це питання сьогодні немає відповіді.

Деякі дослідники вважали, що люд мальованої кераміки подався на південь, до середнього Середземномор'я, де утворив т.зв. микенську культуру бронзової доби. До них належать Штерн[2], Г.Шмідт[3], Мух[4], Шухгардт[5], Данилевич[6] та ін. Вони бачили в мальованій кераміці всі первні, які є в орнаментації микенській (напр. спіраля). В дійсності спіраля, характерна для микенської культури, не знайдена в неолітичній кераміці еґейської области, але треба підкреслити, що в мальованій кераміці на Балканах і в Україні спіраля розкладається на поодинокі первні. Тому чудові оббігові спіралі микенські виглядають наче новонароджений або самостійно розвинений узор. Також мальована кераміка тессалійська в пізнішому періоді не виявляє тенденції поширення до середньої Греції, але швидше до відступу на північ[7].

О.Менґін[8] на підставі деякого узгодження у формах і орнаментах між мальованою керамікою України та Китаю (Янь-Шао) догадується, що люд української кераміки переселився в напрямі сходу. Здається, одначе, неправдоподібним, щоб напевно осілий люд мальованої кераміки міґрував так далеко й то через краї, заселені людом скорченого поховання. Це тим паче, що мальована кераміка, оскільки відомо, обмежується на лівому березі Дніпра тільки на малій території біля течії ріки в лісовому пасмі (округ остерський і

---

[1] *A. Stocký*. Pravěk země české. — Praha, 1926. — S. 36, 40.
[2] *Штерн*. Труды XIII съезда. — С.80.
[3] *H. Schmidt* // Z.f.E. 1905. — S. 488; Z.f.E. 1911. — S. 582–601.
[4] *M. Much*. Heimat d. Indogermanen. — S. 79.
[5] *C. Schuchhardt*. Cernavoda. — S.26.
[6] *Данилевич*. Археологічна минувшина. — С. 59.
[7] *D. Fimmen*. Kretisch-mykenische Kultur. — S. 74–75.
[8] *Menqhin*. Die ethnische Stellung. — S.20.

переяславський) і не заходить до степової області. Тому слідкувати за поступом нашої культури на схід є абсолютно неможливо. Лишається друга можливість, що носії мальованої кераміки були частково винищені, частково вигнані й асимільовані войовничими наїзниками[1]. Їхня культура мусила при цьому бути дощенту розгромлена, бо ніякому з пізніших періодів у бронзовій добі не знайдено її виразних слідів. Мальована кераміка, оця своєрідна і надзвичайно висока неолітична цивілізація, цілком загибає.

д) МАЛЬОВАНА КЕРАМІКА З ПОГЛЯДУ ЕТНІЧНОГО Й АНТРОПОЛОГІЧНОГО

Були численні спроби визначити етнічну приналежність культури мальованої кераміки.

Хвойка визначив її за протослов'янську й українську[2], бо ж думав, що слов'янське спалювання мертвих походило з мальованої кераміки. Після нього повторив цей погляд Данилевич[3], Януш вважав її за грецьку[4], що пов'язувалось з його припущенням, що мальована кераміка стала основою мікенської культури.

Г.Шмідт[5], Спіцин[6], Вільке[7], Тойч[8] бачили в мальованій кераміці культуру тракійців, головне тому, що історичні селища тракійських племен приблизно перекривали область мальованої кераміки.

Коссінна спочатку вважав, що вона належала неарійському пранаселенню Европи[9], пізніше приписував її південним (Сатеновим) арійцям[10]; послідовником Коссінни був Вільке[11].

По-новому спробував вирішити це питання Менґін[12]; він доводив, що

---

[1] *Rostovzeff.* Iranians and Greeks in South Russia. — Oxford, 1922. — S.17.

[2] *В.Хвойка.* Каменный век...// Из области трип. культ. — С. 225–226.

[3] *В.Данилевич.* Археол. минувшина. — С. 45–46.

[4] *B.Janusz.* Zabytki. Przedhistoryczne Galicji Wschodniej. — Lwów, 1918. — S. 31.

[5] *H.Schmidt.* Troja Mykene Ungarn // Z.f.E., 1904. — S. 608.

[6] *А.Спицын.* Раскопки глин. площадок... — С. 87–113.

[7] *G.Wilke.* Spiral-Mäander Keramik und Gefässmalerai. –1910.

[8] *J.Teutsch.* Prähist. ansiedlungen... — S. 399.

[9] *O.Kossina.* Die indogermanische Frage archeologisch behandels // Z.f.E. — 1902.

[10] *O.Kossinna.* Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend national. Wissenschaft, s.41. Der Ursprung des Urfinnen u. Urindogermanen Mannus, I–II.

[11] *G.Wilke.* Neolitische Keramik und Arierproblem // A.f.A.N.F. VII. — S. 299.

[12] *O. Menghin.* Die ethnische Stellung der ostbandnerkeramischen Kulturen. Tocharer und Chetiter // Ювілейний Збірник на пошану акад. М. Грушевського. — К., 1928. — S. 1–25.

мальована кераміка представляє культуру поарійщеного пранаселення, а саме: українська група — тохарського, семигородська — хеттського, болгарська — тракійського. Менґін приймає теорію Коссінни про аріезацію південно-східньої культури внаслідок трьох «індогерманських навал», намагається археологічно довести більшу або меншу нордизацію окремих груп мальованої кераміки. Нордизацію Менґін ототожнює з аріезацією і тому шукає її прояви у мові, тобто вишукує більше або менше поарійщені неарійські мови (тохарську і хеттську).

Теорії Коссінни про індогерманські навали сьогодні зовсім не переконливі, але коли б і так було, то все ж невідомо жодних свідоцтв нордичних впливів на будь-яку групу мальованої кераміки. Бо навіть те, що ототожнюється з мальованою керамікою в Україні, в Семигороді або Болгарії виявляються сокирки з товстим обухом і двосічні (мідяні) сокирки, ще не означає, що вони походять з Північної Европи, а не розвинулись на місці. Отже, останнє ототожнення археологічних явищ з філологічними є просто неочікуване. Подібні гіпотези без доказів спричиняють у науці лиш непорозуміння і збивають дослідження з правильного шляху.

Обережніше, ніж Менґін, висловилися про належність мальованої кераміки Штерн[1], Пенка і Классен[2]. Здається, однак, що навіть загальні міркування про етнічну належність цієї культури передчасні: бракує і довго буде ще бракувати для цього переконливих позитивних доказів.

Антропологія також не може допомогти вирішити наші питання перш за все тому, що точно невідомий первісний фізичний тип арійців, а надто тому, що люд мальованої кераміки належить щонайменше трьом расам, котрі знаходяться разом на одному поселенні.

Так, наприклад, скелети з печери в Більче в Галичині належать расам середземноморській, нордійській та суббрахикефальній*, «протослов'янській»[3]; черепи з Русе в Болгарії належать до середземноморського з нордичними впливами короткочерепного типу[4]; черепи з Бальбунару[5] до передньоазійського, лендєльські до нордичного або середньоземноморського[6].

---

[1] *Э.Штерн.* Доист. греч. культура... // Труды XIII Арх. съезда. — С. 49.

[2] *Klassen, Penka.* Die Völker Europas. — S.36.

* Брахикефальний — короткоголовий (прим. перекладача).

[3] *X.B.Rosinski.* Studja nad czaszkami neolitycznemi znalezionemi w Polsce //Wiad. Arch. IX, зош. 1–2. — Warszawa, 1924. — S. 29.

[4] *Кр. Дончилов.* Предисторически черепы от Блгариа // Известия на Блг. Арх. Институт. — 1923–24. — С. 187–201.

[5] *В.Миков.* Селищната могила при селе Балбунар // Изв. на Блг. Арх. Инст. IV. — 1926–1927. — С. 250–283.

[6] *W.Wosinsky.* Die prähistorische Schanzwerk von Lengyel, Apendic.

Можна сказати, що антропологія ніколи не зможе свідчити про національну расовість, бо ж раса — поняття суто природознавче, а кожен народ, починаючи від неоліту, так само як і люд мальованої кераміки, не є расово одноцілим.

е) ХРОНОЛОГІЯ УГРУПУВАНЬ МАЛЬОВАНОЇ КЕРАМІКИ

Часове співвідношення окремих угрупувань мальованої кераміки з іншими неолітичними культурами та релятивна хронологія різних видів керамічних виробів в середині цих угрупувань цікавили багатьох дослідників. Із старших дослідників Хвойка відносив мальований посуд України до III та II тисячоліття[1], Штерн[2] — до середини III тисячоліття до Христа. Занадто пізно ставили мальовану кераміку польські дослідники: Оссовський відносив до VII ст.[3], Гадачек[4] і Януш[5] — до XIII.

По-новому подали хронологію мальованої кераміки Козловський, Менгін та Чайльд. За Козловським[6] саксонський посуд Тессалії та лендєльська кераміка є одночасові з III А ступенем мегалітичної культури. Димінський посуд, семигородська кераміка, які з старшої верстви кукутенської, старшої болгарської, ритої української та молодшої лендєльської — відповідні Ш В ступеню; наймолодша тессалійська, молодша болгарська, посуд кошилівецький та більчецький, кераміка II верстви кукутенської співіснують з IV ступенем мегалітичним.

Кінець мальованої кераміки Козловський відносить приблизно до 2000 року до Христа. Менгін[7] вважає саксонський та старший лендєльський посуд синхронним із старшою волютовою та наколюваною керамікою середньої Европи і першим ступенем мегалітів на півночі (2700 — 2400 р. до Хр.). Старша українська, семигородська і димінська кераміка відповідають молодшій волютовій, наколюваній і шнуровій культурі та старшим північним коридоровим гробам (2400 — 2100); молодша українська, бол-

---

[1] *В.Хвойка.* Начало земледелия и бронзовый век в Среднем Приднепровье // Труды XIII Арх. съезда, т. I. — С.1–8.

[2] *E.Stern.* Reallexikon d.Vorgeschichte.., XIII. – S. 36.

[3] *G.Ossowski.* Sprawozdanie IV, z wycieczki Paleoetnolog...// Zb. Wiad., XVIII. — S. 28.

[4] *C.Hadaczek.* La colonie industrielle de Koszyłowce, Album... — S.7.

[5] *B.Janusz.* Zabytki...Galicji Wschodniej. — Lwów, 1909.

[6] *L.Kozłowski.* Młodsza epoka kamienna... — Табл. VII.

[7] *O.Menghin.* Die etnische Stellung... — S.5.

гарська і наймолодша тессалійська кераміка співіснують з керамікою шнуровою і унєтицькою та з молодшими коридоровими та скриньковими мегалітичними гробами (2000 — 1600). В основному подібну релятивну хронологію мальованої кераміки подає нам Чайльд[1], але лендєльську культуру він вважає молодшою від семигородської і одночасною з тессалійською III.

Хоч і було роздобуто безліч матеріялів про внутрішній розвиток культури мальованої кераміки, про взаємовідношення між її групами та навколишніми культурами не можемо сказати майже нічого. Бракує типологічних рядів окремих керамічних форм і орнаментів. Крім Тессалії і Кукутень, не маємо ніяких стратиграфічних спостережень. Тільки монографічні опрацювання багатьох місцезнаходжень і окремих вузьких областей зроблять можливим прослідити в хаосі матеріялу розвиток цієї цікавої неолітичної культури.

III. ГАЛИЦЬКА МАЛЬОВАНА КЕРАМІКА

а) ВСТУПНІ МІРКУВАННЯ

Мальована кераміка в Галичині займає південно-східню частину території, т.зв. Поділля та Покуття.

Ця ж культура поширена також далеко на схід і південь України, на Буковину й Бессарабію.

Причиною того, що я обрав галицьку кераміку темою своєї праці, була можливість особисто ознайомитись з усім матеріялом цієї території, яка є властиво тільки затокою великої українсько-румунської області.

Дослідження в такій культурній затоці можуть найлегше довести до добрих наслідків, бо культурні верстви укладаються тут спокійніше та регулярніше, а до того ще завжди можна бачити прямий зв'язок з чужим середовищем.

Більшість знахідок галицької мальованої кераміки походить із відкритих селищ, бо ж, як було сказано в загальній частині, галицькі «точки», подібно як і українські, були залишками наземних жител. Випадки, коли в «точках» знайдені людські скелети, нині одноголосно вважаються пізніши-ми похованнями.

Отже, досі бракує гробових знахідок галицької мальованої кераміки.

[1] *G.Childe*. East Relations.., *G. Childe*. The Dawn of European Civilisation. — London, 1925.

Були виявлені також одне печерне селище (Більче-Вертеба) і гончарські майстерні (Кошилівці).

Останній матеріял подає поодинокі знахідки посуду, черепків, кам'яного й металічного знаряддя.

З огляду на те, що в Галичині майже не маємо певних стратиграфічних спостережень, мусив я працювати в основному методою типологічною.

Згідно зі способом оздоблення розрізняю в галицькій кераміці 7 ґатунків або відмін посуду, а кожний ґатунок називаю за місцезнаходженням, де він був у найбільшій кількости. Ці відміни такі: кераміка рита, незвиська, шипинецька, заліщицька, городницька, більчецька та кошилівецька. Різному способу оздоби відповідають різні елементи орнаменту, різні форми й вироблення глини.

Крім того, разом із мальованою керамікою знайдено посуд, оздоблений канельованим орнаментом, і посуд з гребінцевою оздобою, що формами й матеріялом випадає з рамців мальованої кераміки.

Усі названі ґатунки мальованих виробів поширені майже на цілому просторі галицької мальованої кераміки. Отже, тут йдеться як про одночасово існуючі відміни, так і про фази розвитку єдиної культури.

Критерієм для встановлення схеми розвитку галицької мальованої кераміки стали нам певні різниці у профіляції та пропорціях окремих основних форм і ступінь розпаду або ускладнення основних орнаментальних мотивів, головно спіралевої оздоби.

Таким чином удалося мені встановити типологічні ряди, що починаються примітивними формами й первісними орнаментами (обігова спіраль) і кінчаються формами розвиненими і орнаментами похідними (залишки розпаду спіралей).

За найстаршу кераміку вважаю риту та незвиську. Молодший характер має ґатунок шипинецький та заліщицький. Останній розвивається в городницьку групу. По ній приходить посуд більчецький, а наймолодша є відміна кошилівецька.

Відношення канельованого посуду до мальованої кераміки не досить ясне. Кераміка, оздоблена гребінцевим орнаментом, належить до іншої культурної області і лише розпорошена в культурі мальованої кераміки.

Досліджені знахідки, що підтримують мої типологічні спостереження, не надто численні. У Незвиську Козловський 1925 р. встановив одночасність ритої, незвиської і гребінцевої кераміки. В Заліщиках автор цієї праці 1928 р. ствердив одночасність шипинецької, заліщицької і гребінце-

вої. Давніші замкнені знахідки чистого заліщицького посуду походять з Васильківців[1], Вигнанки[2] і з т.зв. «спідніх цегляних гробів» Оссовського з Більче-Саду[3]. В Бучачі 1925 року Козловський знайшов чисту городницьку кераміку[4].

Одноцілий городницький матеріял дали, як видається, розкопки Пшибиславського в Городниці над Дністром — на парцелях Олійнюка і Феню-ка[5]. З т.зв. «горішніх цегляних гробів» у Більче-Саду походить чиста більчецька кераміка[6]. В печері Вертебі, в тій же Більчі, було знайдено дуже багато більчецької кераміки і дещо кошилівецьких і гребінцевих виробів. У Кошилівцях, навпаки, переважає кошилівецька кераміка, а більчецькі і гребінцеві знахідки є в меншости[7].

Треба шкодувати, що бракує певних матеріялів з розкопів цих двох важливих селищ і що в музеї не бралася до уваги приналежність речей до тих або інших розкопаних хат або вогнищ. Чиста кошилівецька кераміка походить також з розкопок у Зеленчому[8]. Іншими знахідками можна послуговатися тільки дуже обережно, бо матеріял був збираний у більшости на полях і т.п.

б) РИТА КЕРАМІКА

Посуд цієї відміни оздоблений глибоко врізним орнаментом із ліній і ямок, що правдоподібно був первісно інкрустований. Рита кераміка до сьогодні не була ще обговорювана у відповідній літературі про галицьку землю, хоч уже заступлена у музеях черепками з 8 місць (Буківка, Голігради, Городниця над Дністром, Кошилівці, Незвисько, Пісчани, Залісся, Заліщики (див. мапа 1)*. Цю нову відміну відкрив 1925 р. Козловський у Незвиську. Багатий матеріял з його розкопок ще не опублікований. Простудіювавши незвиські пам'ятки, я, за їх допомогою, зміг перевірити свої спостереження

[1] *G. Ossowski.* Cmentarzysko ciałopalne w Wasylkowcach // Zb. Wiad., XIV. — S. 51–64.
[2] Ibidem. Sprawozdanie z wycieczki paleoetnologicznej, 1890, Zb. Wiad. t. XV. — S. 49–51.
[3] *G.Ossowski.* Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleoetnologicznej, XVIII.
[4] *L.Kozłowski.* Młodsza epoka kamienna w Polsce. — Lwów, 1925.
[5] *l.Kopernicki. WI. Przybyslawski.* Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy, n/Dniestr przez dokonane w latach 1878–1882.
[6] *G.Ossowski.* Sprawozdanie... // Zb. W.XV. — S. 52–68, XVI, S. 64, 89.
[7] *C.Hadaczek.* La colonie industrielle...
[8] *W.Demetrykiewicz.* Poszukiwania archeologiczne w powiecie trembowelskim // Wiad. num. arch. IV. — S. 101–113.

* На жаль, ілюстративний матеріал до цієї роботи не знайдено.

про риту кераміку із старших знахідок.

Галицька рита кераміка вироблена з відмуленої, але не дуже дбайливо вимішаної глини; вона добре випалена і має сіро-жовту барву.

Старші керамічні залишки такі: черепки великих посудин у вигляді оберненої грушки з низькою, гостро визначеною конічною шийкою та двома поземими вушками на череві (Буківка, Кошилівці[1], табл. I, 1). Подібна дуже форма знана в Україні в групі А (1 форма I типу за розподілом Козловської), але там вона не має ані шиї, ані вух[2]. З другого боку нагадує вона грушкуваті лендєльські форми. У Галичині цим формам ритої кераміки відповідають уламки горщика з низькою конічною шийкою, знайдені між незвиським посудом в Городниці над Дністром.

Іншою формою галицького ритого посуду є глечикуваті амфори без визначеного дна з двома поземими продірявленими вушками під легко розкритою шийкою. Збереглися так само тільки їх черепки (Буківка, Городниця над Дністром, Кошилівці[3], табл. I, 2). Ця форма багато заступлена в Україні в групі А (2 форма V типу і I форма VI типу згідно з Козловською[4]). В Угорщині подібні амфорки звичайні в другому ступені бікської кераміки і в кераміці потиській (лендєльській)[5].

У Городниці над Дністром знайдено один фрагмент малого грушкуватого пугарця (табл. I, 3), тобто форми, яка виступає у всіх старших групах галицької мальованої кераміки і змінена переходить до молодшого ступеня. В українській групі А знайшлося чимало подібних оздоблених і неоздоблених пугарців[6]. З другого боку, це найзвичайніша форма бікської і потиської угорської кераміки[7].

Миски галицької ритої кераміки конічні (Кошилівці[8]) або злегка опуклі (Голігради, Кошилівці[9], табл. I, 4), отже, не відрізняються від українських мисок групи А. Цікаві є черепки мисок на ніжці з вушком коло дна (Голігради), тобто форма, що теж зустрічається в інших групах галиць-

---

[1] *C.Hadaczek.* La colonie industrielle... — Табл. 193, fir. 7.

[2] *В.Козловська.* Кераміка культури А //Трип. культ. I, мал. 1, 2.

[3] *C.Hadaczek.* La colonie industrielle.., мал. 193, фіг. 910.

[4] *В.Хвойка.* Каменный век..., XXVI, 4, 5, 7. «Раскопки 1901 г.». — Табл. V, 6 та ін.

[5] *F.Tompa.* Bandkeramik in Ungarn, мал. 7. Formentafel, табл. XXIII, 3, 1; табл. XXIV, 6, табл. XXVI, 1, 2 та ін.

[6] *В.Хвойка.* Каменный век... — Табл. XXVI, 1, 2, 8, 9. «Раскопки 1901 г.», табл. V (деякі малюнки). *L.Kozłowski,* Młodsza epoka kamienna ... — Табл. XXVIII, 4.

[7] *F.Tompa.* Вказ. праця, Formentafel, мал. 2.

[8] *C.Hadaczek.* La colonie industrielle.., мал. 193, fir. 1.

[9] Там само, f. 15, 16.

кої мальованої кераміки, аналогії якій в Україні мені досі незнані.

У Галичині знайдено черепки покришок у формі шолома з двома позе-мо проверченими вушками (Голігради) або з вушками, проверченими пря-мовисно (Городниця над Дністром, Залісся — табл. I, 5). Вони дуже подібні до покришок української ритої кераміки (3 форма I типу за Козловською), але ті здебільшого не мають вушок[1]. З другого боку, вони тотожні з по-кришками галицького мальованого посуду, напр. незвиського.

З Голіградів походить теж черепок покришки на ніжці, того ґатунку, який є в Україні в групі А (2 форма I типу за Козловською [2]).

Біноклі галицької ритої кераміки, на жаль, досі незнані.

Оздоба галицької ритої кераміки покриває всю площу посудини і скла-дається з глибоко й плитко виритих простих або кривих ліній та тригран-них або сочкуватих ямок. Ця оздоба дуже подібна до оздоби української ритої кераміки (I і V типи групи А за Козловською).

Орнамент великих посудин становлять рівнобіжні спіралі й концент-ричні кола або простолінійні елементи — все виконане гребінцевим зна-ряддям. Між ними розміщені глибокі тригранні й плиткі сочкуваті ямки. Оздоба великих галицьких посудин відповідає прикрасам подібних форм в Україні.

Грушкуваті пугарці, миски та покришки галицької ритої кераміки при-крашені одинарними прямими й кривими лініями та сочкуватими ямками, характерними для V типу ритого посуду України.

Вартий уваги орнамент зі сторч поставлених концентричних дужок, що трапляється під вінцями грушкуватих горщиків і мисок. Оздоба ця, ви-конана барвою, виступає в незвиській мальованій кераміці. Отже, галицька рита кераміка відповідає формами та орнаментикою ритому посудові Ук-раїни, а саме I та V типу групи А, згідно з поділом Козловської. Також ви-роблення глини обох є подібне.

Про відношення її до інших неолітичних груп не можна сказати бага-то. Гернес[3] і Козловський[4] підкреслюють споріднення в техніці та орнамен-тації з Бутміром, В.Єнни[5] припускає зв'язок української ритої кераміки і з ритим посудом Бікського нагір'я (рівнобіжні спіралі, покришки).

---

[1] *В.Козловська.* Кераміка культури А..., мал. 6.

[2] Там само, мал. 3–5.

[3] *M.Hornes*, Urgeschichte der bildenden Kunst. — Wien, 1912. – S. 308.

[4] *L.Kozłowski.* Młodsza epoka kamienna...

[5] *W.Jenny.* Cefässdekoration des Donauländischen Kulturkreises // M.A.C.W., VIII, 1, 2. — S. 20–103.

Менгін[1] визнає частковий ґенетичний зв'язок української ритої кераміки як з угорсько-чеською групою, так і з бікською; подібно вважає і Томпа[2]. Отже, рита кераміка Східньої Европи виявляє споріднення з молодшою керамікою середньоевропейської паскової області (т.зв. лендєльська або молодша подунайська кераміка).

Треба раз назавжди підкреслити, що майже всі форми ритої галицької кераміки, як також і української, відповідають формам старшого мальованого посуду, в першу чергу незвиського.

З цього робимо висновок, що рита кераміка не репрезентує якоїсь окремої культури населення в області мальованої кераміки, а разом з мальованими виробами належить одному народові.

У пізніших фазах галицького неоліту рита кераміка вже не зустрічається, отже, спостерігаємо таке ж явище, яке у егейській області, де старший ритий орнамент також був витиснений досконалішим — мальованим.

в) НЕЗВИСЬКА КЕРАМІКА

Незвиські вироби оздоблені на червоно-брунатному тлі білими узорами в чорних контурах з чорним виповненням між ними. Деколи чорна фарба може бракувати або, навпаки, вона може грати самостійну роль. Незвиська кераміка належить до найстарших знахідок на терені Галичини. Вона походить з 8 місцевостей (Більче-Сад, Боришківці, Городниця над Дністром, Городниця над Збручем, Кудринці, Незвисько, Сушківці, Верхняківці), але заступлена головно уламками і через те залишається без уваги. Розкопки 1925 р. у Незвиську дали велику кількість цієї кераміки, яку її дослідник Козловський означив як окрему відміну і разом з городницькою керамікою назвав найстаршою[3]. Знахідки Козловського ще не публіковані, але вони були мені доступні, і за їх допомогою я контролював свої погляди про старший матеріял.

Незвиська кераміка виготовлялась з відмуленої глини, добре випалена, барва — від червоно-жовтої до цегляної, винятково брунатно-зелена. Можна розрізняти порівнююче багато її форм.

---

[1] *O.Menghin.*Urgeschichte der bildenden Kunst. — S. 790.
[2] *Tompa.* Вказ. праця.
[3] *L.Kozłowski.* Młodsza epoka kamienna...

Багато черепків бокатих посудин з високою гостро визначеною конічною шийкою і двома поземими вухами на череві (Більче-Сад, Городниця над Дністром, Сушківці — табл. I, 6; II, I). Ця форма розвивалась у всіх пізніших фазах галицької кераміки.

Заслуговує на увагу фрагмент грушкуватої посудини з Городниці над Дністром[1] з низькою конічною шийкою. Її аналогії відомі з I верстви Кукутень[2] і з дністерської української групи[3]. З другого боку, вона повністю відповідає подібним посудинам галицької ритої кераміки. В лендєльській кераміці ця форма звичайна, але без шийки. В галицькій кераміці знайшлись уламки менших бокатих посудин з конічною, слабо визначеною шийкою, без вушок (Городниця над Дністром). Ця форма трапляється пізніше у городницькій групі.

Дальша форма незвиської кераміки — глечикуваті амфорки з двома поземо проверченими вушками під легко розкритою шийкою, що повністю відповідає горщикам ритої кераміки.

Між незвиським матеріялом знайдено також мішкуватий пугар з легко розкритими вінцями (Незвисько[4]) і грушкуваті пугарики (Незвисько, Кудринці — табл. II, 3). Обидві ці форми відомі як у дністерській групі української області[5], так і в першому ступені Кукутень[6]. Крім того, з'являються вони в семигородській кераміці[7], де переважно мають визначене дно, а деякі також і ребро на черевці.

Незвиські миски конічні з поземо продірявленими вушками (Городниця над Збручем — табл. II, 4), деколи із зубчастими вінцями (Городниця над Збручем). У Сушківцях знайдено уламок миски S-уватого профілю.

Знаємо також уламок мисочки на ніжці з вушком при денці (Городниця над Дністром) — форма, яка представлена в старшій кукутенській кераміці і в дністерській групі[8].

Покришки незвиського посуду нагадують шведський шолом і відповідають покришкам дністерської кераміки (табл. II, 5).

Знайдений також фрагмент широкого одинарного підставця («моно-

---

[1] *C.Hadaczek*. La colonie industrielle.., мал. 126.

[2] *G.Wilke*. Reallexikon d. Vorgeschichte, Cucuteni A, г.2, Rumänien.

[3] *М.Рудинський*. Досліди на Кам'янеччині // Звід. за 1926, табл. XXIX, 2.

[4] *C.Hadaczek*. La colonie industrielle.., табл. 115.

[5] *В.Геринович*. Нововідкриті трипільські стоянки на Кам'янеччині // Наук. Збірн., XXI, с.5, р. 1926. *М.Рудинський*. Досліди на Кам'янеччині, Кадиївці А.

[6] *G.Wilke*. Reallexikon d. Vorgeschichte, Rumänien, Cucuteni A. f. 1.

[7] *F.László*. Les types... табл. V, 1.

[8] *М.Рудинський*. Досліди..., табл. XXIX, 1.

кля») з конічною мискою і дзвінкуватою долішньою частиною (Городниця над Збручем), який подібний до підставців семигородських[1] та підставців з першої верстви кукутенської[2]. Інший фрагмент (Городниця над Дністром — табл. II, 6) походить від біноклевого підставця зі сполучником внизу.

Цікаві деякі вушка незвиської кераміки, напр.: у вигляді плоских продавлених і доземо проверчених пиптів, як у середньоевропейській волютовій кераміці.

Орнамент покриває всю поверхню незвиського посуду. Його елементи і обігові спіралі, волюти (прості закрути), петлі, зигзаги, меандри та крокви і т.п.

Обігові спіралі у двох завитках оздоблюють поверхню бокатих посудин з конічною шийкою, горщиків з двома вушками та пугарців. Площу між спіралями виповнюють волюти й поперечні темні паски. Самостійні спіралі знаходимо також на одинарній підставці з Городниці над Збручем, спіралеві оздоби — на уламках бінокля, на мисці з Городниці над Дністром і на фрагменті з Кудринців.

На черепку однієї посудини з низькою конічною шийкою (Городниця над Дністром) та миски на ніжці (Городниця над Збручем) бачимо складний мотив петель, тотожний з орнаментами дністерської[3], семигородської[4] та старшої кукутенської[5] кераміки.

Меандровий орнамент виступає на уламку грушкуватого пугарця з Кудринців і на черепку з Городниці над Дністром. Цікава оздоба у вигляді вздовж поділених прямокутників (Городниця над Дністром), які зустрічаються пізніше в заліщицькій кераміці. Ніжка посудини з Городниці над Дністром була прикрашена рівнобіжними кроквами, інші прямолінійні оздоби знаходимо теж на черепках з Кудринців і Городниці над Дністром.

Шийки горщиків і пугарців часто оздоблені прямовисно поставленими концентричними дужками, тобто орнаментом, який уже бачили при розгляді ритої галицької кераміки. Це свідчить про одночасність обох ґатунків. Описаний орнамент відомий також у дністерській кераміці в Україні[6]. Інколи замість дужок на посудинах незвиської групи бачимо розгалужені

---

[1] *F.László*. Les types..., табл. VII, 3, 7, stations... мал. 42.
[2] *G.Wilke*. Reallexikon... Rumänien, Cucuteni A, f. 4.
[3] *М.Рудинський*. Досліди..., табл. XXIX, 2.
[4] *F.László*. Les types..., табл. 11, 3.
[5] *G.Wilke*. Reallexikon... Rumänien, Cucuteni A, f. 1.
[6] *М.Рудинський*. Досліди..., табл. XXIX, 1.

паски, які так само знаходимо в згаданій українській групі[1].

Цікавий і приклад прикрашення шийки незвиського посуду у подвійній симетрії косим паском, котрий ділить поверхню на два трикутники (Городниця над Дністром). Цей орнамент по-різному розвивається у пізніших фазах галицької мальованої кераміки.

Як бачимо, в Україні незвиській кераміці відповідає поліхромна дністерська група, з котрою має спільні форми і оздоби[2]; з другого боку, незвиська кераміка подібна до кукутенської з першої верстви, де, за Шухгардтом[3], орнамент виконано білою фарбою з чорним облямуванням або з чорним заповненням.

Треба підкреслити також румунські аналогії. З т.зв. групи Боян А на Волощині відомі широкі риті волюти[4], перемальовані білою або інколи червоною барвою, які надзвичайно подібні до незвиських. Дивовижно, що тут ці узори, подібно до незвиської кераміки, виступають на пугарцях із зашморгнутою шийкою, але які уже мають визначене дно.

Нарешті у мальованій семигородській кераміці також існує спосіб оздоблення на червоному тлі білими узорами у чорних обрисах[5], що теж відповідає незвиському орнаменту.

Спорідненість незвиської кераміки з кукутенсько-семигородською примітили вже Козловський[6] і Чайльд[7].

Можна згадати також тессалійські аналогії, напр.: чорним оконтурені білі узори на червоному тлі димінської кераміки (ґатунок комбінації спіралей та меандрів на одній і тій самій посудині, що типове як для димінської (ґатунок p_3d), так і для незвиської кераміки. В цьому не треба вбачати пряму ґенетичну залежність незвиської кераміки від димінської або навпаки, а тільки спільне походження обох груп, як це розумів Чайльд[8], який вважав, що димінська і східноевропейська мальована кераміка мали спільний первовзір.

Більшість форм незвиської кераміки, як ми бачили, тотожна з формами ритої кераміки. Це свідчить не лише про одночасовість обох груп, але й

---

[1] *М. Рудницький.* Досліди..., табл. XXIX, 4.

[2] Обидрівці, Буряківка, Кадиївці А.

[3] *K.Schuchhardt.* Alteuropa in seiner Kultur – und Stillentwiklung. – Strassburg, 1919. — S. 124–132.

[4] *I.Nestor* // Pr. Z., XIX, 1928, H. 3, 4. – S. 113.

[5] *J.Teusch.* Ansiedlungen..., табл. 91, 92, 110, 135, 139, 143.

[6] *L.Kozłowski.* Młodsza epoka kamienna... – S. 106, 157.

[7] *G.Childe.* The Dawn of European Civilization... – S. 157.

[8] *G.Childe.* East European Relations... – S. 260.

про їхню близьку спорідненість. Мальований незвиський посуд не є ані імпортом, ані культурою зайшлого населення в середовищі ритої кераміки, як це вважали Козловський[1] і Антонєвич[2].

Просто це кращий ґатунок керамічного посуду, який, хоч і прикрашений модним способом, вірогідно запозиченим десь на півдні, але все ж є продуктом місцевого виробництва.

г) ШИПИНЕЦЬКА КЕРАМІКА

Цю кераміку визначає негативний орнамент, виконаний чорною барвою на червоному тлі, облямований або підкреслений численними тонкими білими лініями.

Шипинецька кераміка досі в літературі не наводилась, хоч у Галичині заступлена уже в чотирьох найстарших селищах (Більче-Сад, Городниця над Дністром, Городниця над Збручем, Заліщики) й, крім того, була знайдена в Шипинцях на Буковині. У львівському Шевченківському музеї зберігається ще неопублікована збірка фраґментів цього ґатунку з Шипинців. Згідно з цим місцезнаходженням назвав я так цілу групу, чим хотів підкреслити також зв'язок галицької групи із Задністрянщиною.

Шипинецька кераміка вироблялася з тяжкої глеюватої глини, була чудово випалена й мала сіро-цегельну, аж брунатно-зелену барву. Дотепер знаємо тільки уламки посуду.

Часті є фраґменти баняків з гостровизначеною шийкою та двома поземими вухами на вичеревку (Більче-Сад, Городниця над Дністром, Заліщики — табл. III, 1, 2). Вони вельми подібні до незвиського посуду. Тотожні черепки походять із самих Шипинців[3].

Дальшу форму нашої групи становлять грушкуваті горщики без визначеного дна, які теж збереглись лише у фраґментах (Більче-Сад, Городниця над Дністром, Заліщики — табл. III, 4). Подібні форми були знайдені в Шипинцях[4].

Відомі також фраґменти грушкуватих пугарців деколи з поземо проверченими дірочками на вичеревку (Заліщики — табл. III, 4)[5]. Подібні фор-

[1] *L.Kozłowski.* Młodsza epoka kamienna...
[2] *W. Antoniewicz.* Archeologja Polski... — S. 69.
[3] Музей Шевченка у Львові, ч. І. 2385.
[4] Там само, ч. І. 2393.
[5] Там само, ч. І. 2414, 2396, 2413.

ми характерні для семигородської мальованої кераміки[1], де вони, однак, уже мають визначене денце.

Покришки галицької шипинецької кераміки мають форму шолома і гостро або м'яко профільовані, з двома вушками (Заліщики — табл. III, 5). М'яко профільовані шоломуваті покришки уже з визначеним денцем мені відомі в семигородській групі[2].

З біноклевих підставців збереглись лише черепки. Наскільки можна судити, вони мали високий конічний спід і широкий сполучник внизу (Городниця над Дністром, Заліщики — табл. III, 6), чим нагадують фрагменти незвиського біноклевого підставця з Городниці над Збручем.

Орнамент шипинецької кераміки покриває всю поверхню посудин і складається з обігових спіралей, простих волют, кроков, узорів у вигляді т. зв. W — орнаменту волютової кераміки і т.д.

Шипинецька кераміка своєю трихромією і деякими узорами (обігові спіралі, спіральки) пов'язана з незвиськими виробами. Форми її, як бачимо, надзвичайно близькі до незвиських. І все ж вона здається молодшою, з огляду на вишуканість орнаменту і початковий розпад спіралевої оздоби, на прості волюти і W — орнаменти. Вирішальним, одначе, є те, що шипинецька кераміка знайдена разом із посудом заліщицьким, котрий має виразно молодший характер і розвивається в молодшу галицьку мальовану кераміку.

Стилем оздоблення, тобто орнаментом, що виникає з тла, шипинецька кераміка наближається до поліхромних виробів — старших кукутенських і семигородських. Разом із кукутенською, як групу з темним малюванням, її можна протиставити семигородській кераміці (барва, котра розподілом основи утворює візерунок, в Семигороді є біла, тут — чорна).

Шипинецька орнаментація на перший погляд нагадує також оздобу деяких посудин угорської кераміки[3].

Що стосується орнаментів з тонких білих рівнобіжних ліній на шипинецькій кераміці, то хотів би висловити припущення, що він, очевидно, зумовлений первісною інкрустацією цього посуду, як, наприклад, у румунській групі Боян А Нестора[4], або навіть місцевою ритою керамікою, узори котрої, виконані гребінцевим знаряддям, первісно були інкрустовані.

---

[1] *F.László.* Les types..., табл. 10, 13.

[2] Там само, табл. X, 2.

[3] *F.Tompa.* Die Bandkeramik in Ungarn, табл. XLVII, 2; XLVIII, 1, 2; XLIX, 1.

[4] *I.Nestor* // Pr. Z., XIX, H.3, 4. — S. 110–143, мал. 1, 2.

г) ЗАЛІЩИЦЬКА КЕРАМІКА

Заліщицькі вироби були оздоблені на білому тлі чорною й червоною барвами або однією з них. Цю кераміку досі не визначали як окрему відміну, хоч уже розкопки Оссовського виявили її чималу кількість. Сьогодні вона відома в Галичині з 13 місцевостей (Більче-Сад, Більче-Вертеба, Филипківці, Городниця над Дністром, Городниця над Збручем, Лишківці, Новосілка Костюкова, Стрілківці, Щитівці, Васильківці, Верхняківці, Вигнанка, Заліщики).

Заліщицьку кераміку вироблювано з відмуленої глини, вона добре випалена і має біло-жовту барву. Сьогодні відомо багато форм.

Часто зустрічаємо бокаті посудини з гостровизначеною конічною шийкою і двома вертикально проверченими пиптиками на вичеревку (Більче-Сад, Городниця над Дністром, Новосілки, Васильківці, Верхняківці, Заліщики[1], табл. IV, 1, 2); вони нагадують форми незвиські й шипинецькі; впадає в очі перехід великих вух у малі пиптики. Подібні форми виступають в українській кераміці групи А, в її II типі, за розподілом Козловської[2]. В дністерській українській кераміці відомі також посудини, подібні до заліщицьких, але з розгорнутими вінцями, які в Галичині трапляються, але нечасто[3]. Своїми пропорціями цій заліщицькій формі відповідають численні посудини семигородської групи[4]. Деякі заліщицькі посудини цього типу мали поземо проверчені великі вуха (Филипківці, Городок, Новосілка, Васильківці, Заліщики).

Дальшою формою є більші або менші глечикуваті амфори з двома поземо проверченими вушками під легкорозкритою або зашморгнутою шийкою, без визначеного дна (Більче-Сад, Филипківці, Городниця над Дністром, Новосілка, Стрілківці, Васильківці, Верхняківці, Вигнанка, Заліщики[5], табл. IV, 3). Вони не відрізняються від подібних незвиських та шипинецьких посудин ритованого ґатунку. Аналогії до них, крім ритої української кераміки, зустрічаються в Семигороді, де ця форма має вже чітке дно[6].

---

[1] *G.Ossowski.* Cmentarzysko ciałopalne w Wasylkowcach // Zb. Wiad., XIV, II, 3, 10, 12; Zb. Wiad., XV.

[2] *В.Козловська.* Кераміка культури А..., мал. 12. *В.Хвойка.* Каменный век..., табл. XXVIII, 7, 10.

[3] *М.Рудинський.* Досліди на Кам'янеччині // Звід. за 1926 р., табл. XXIX.

[4] *F.László.* Les types..., табл. IV, 13, 14, 16, 17. «Stations...», мал. 29–31.

[5] *G.Ossowski.* Cmentarzysko ciałopalne w Wasylkowcach // Zb. Wiad., XIV, 26, 11, 13. Zb. W., XV, табл. III, 15.

[6] *F.László.* Les types..., табл. IV, 9.

Знайдені також черепки грушкуватих заліщицьких горщиків або великих пугарів без виразного дна (Городок, Стрілківці, Верхняківці, Заліщики), подібних до шипинецьких. Частіше, однак, трапляються малі грушкуваті пугарці, які також не мають визначеного дна (Більче-Сад, Городок, Стрілківці, Верхняківці, Вигнанка, Заліщики[1], табл. IV, 4), інколи вони овальні в перерізі (Більче-Сад), подібно деяким пугарцям городницької кераміки. Аналогічні до заліщицьких пугарці відомі також в Україні[2].

Декотрі заліщицькі пугарці мають вальцювату шийку (Городниця над Дністром, Заліщики), тут, правдоподібно, починається рівнобіжний розвиток двох видів пугарців, які відомі у пізнішій, тобто городницькій та більчецькій, кераміці.

Виняток становить заліщицький пугар з Вигнанки, котрий уже має гострий профіль, що притаманне молодшій (городницькій та більчецькій) кераміці, і оздобу, яку можна назвати «узор схід сонця», однаково характерну для згаданих груп, головно для більчецької.

Формою, досі незнаною з описаних відмін галицької кераміки, у заліщицькій групі є низькі горщики S-уватого профілю без визначеного дна (Більче-Сад[3]). Вони розвиваються пізніше у молодших фазах галицької кераміки, де завжди мають виразне дно.

Горщики S-уватого профілю, або грушкуватої форми, дуже поширені в семигородській групі і теж завжди з визначеним дном[4].

Цікаві серед заліщицького матеріялу черепки низьких череватих горщиків з лійчастою шийкою (Більче-Сад, Заліщики) — форма, яка поки що не відома в інших групах галицької мальованої кераміки, крім городницької.

Миски заліщицької групи конічні або дещо випуклі (Новосілка, Стрілківці, Васильківці, Заліщики[5]); декотрі опуклі миски мають 4 вушка (Більче-Сад), чим подібні до більчецьких. У Більче-Саду знайдено миску S-уватого профілю. Цікаві конічні миски без визначеного дна (Більче-Сад, Вигнанка — табл. IV, 5) і миски реберчасті на череві (Заліщики, Городниця над Дністром).

Заліщицькі покришки мають форму шолома, м'яко профільовані, з двома вушками поземо (Більче-Сад, Филипківці, Городниця над Дністром,

---

[1] *G.Ossowski.* Cmentarzysko ciałopalne w Wasylkowcach // Zb. Wiad., XV, табл. III, 10, 11.

[2] *М.Рудинський.* Досліди..., Кадиївці В.

[3] *G.Ossowski.* Sprawozdanie IV... // Zb. Wiad..., XVIII.

[4] *F.László.* Les types..., табл. II, 4, 14.

[5] *G.Ossowski.* Cmentarzysko ciałopalne w Wasylkowcach // Zb. Wiad., XIV, табл. II, 2, 6; Zb. Wiad., XV, табл. III, 12.

Заліщики[1]) або прямовисно проверченими (Лишківці, Стрілківці, Щитівці, Васильківці, Заліщики — табл. IV, 6). Ці самі форми відомі в Україні в пізній кераміці групи А[2]. Заліщицькі покришки нагадують своїм виглядом деякі покришки семигородські, які, однак, уже з визначеним дном[3].

Відомо кілька уламків бінокліе заліщицької відміни. Півбінокля з Більче-Саду має конічну мисочку, високу конічну спідню частину і широкий сполучник внизу[4], отже, відповідає формам незвиським і шипинецьким. Уламки бінокдевих підставців з Городниці над Дністром і Заліщиків мали півкулясті верхні мисочки, конічний прогнутий спід та розміщений вище сполучник (табл. V, 1). Ця форма виглядає більш розвиненою й перехідною до бінокліе молодшої мальованої кераміки.

Грубий немальований посуд, знайдений разом із заліщицьким, нагадує обробленням глини риту кераміку. Можна розрізнити уламки низьких череватих горщиків з лійкуватою шийкою, вінця котрої оздоблені карбуванням або відтисками пучок (Заліщики). Своєю формою і орнаментом (карбування вінців) вони цілком наближаються до горшків гребінцевої кераміки, яка була знайдена разом із заліщицьким посудом. Йдеться правдоподібно про її вплив на грубий хатній посуд заліщицької групи.

Знайдені також уламки глибоких неоздоблених конічних або легковипуклих мисок з вушками або виступами під вінцями (Заліщики, Васильківці). Декотрі мають карбований берег, неглибоко прокреслений орнамент (Стрілківці) або орнамент пластичних пружків з відтисками пучок (Щитівці).

Мальований орнамент покриває всю поверхню заліщицьких посудин і тільки у бокатих горщиків з конусовидною шийкою — переважно верхню частину вичеревка. Елементи декорації такі: стрічки тонких ліній, многократні і тонкі спіралі, широкі паски (звичайно чорні), які обведені тонкими лініями (звичайно червоними).

Бокаті посудини з конічною шийкою з Більче-Саду здебільшого прикрашені обіговими рівнобіжними спіралями у двох або чотирьох симетріях (табл. IV, 1). На іншій посудині з цієї ж місцевости бачимо чотири сочкуватих узори, сполучені танґентами з рівнобіжних тонких ліній (табл. IV, 2). Інші посудини з Більче-Саду мають орнамент з двох еліпсів і двох сочок з танґен-

---

[1] *G.Ossowski.* Cmentarzysko ciałopalne w Wasylkowcach // Zb. Wiad., XIV, табл. II.
[2] *П.Курінний.* Археологічні розвідки в околицях с. Колодистого //Звід. за 1926 р., табл. XIII, 2.
[3] *F.László.* Les types..., табл. X, 2.
[4] *G.Ossowski.* Sprawozdanie IV... // Zb. Wiad., XVIII.

тами. Подібну прикрашену посудину знайдено в Городниці над Дністром. Ці узори постали, без сумніву, з розпаду заліщицьких обігових спіралей. Стрічка прогнутих ліній, які часто виступають в окремому еліпсі або сочці, ясно визначає первісний закрут обігової спіралі.

Цікаво, що подібні орнаменти сочок, з'єднаних тангентами або без них, виступають у мальованій кераміці групи А в Україні (II, тип за Козловською[1]).

Залишки спіралевої оздоби у вигляді концентричних сочок можна розпізнати і на інших формах заліщицької кераміки, наприклад на горщиках S-уватого профілю з Більче-Саду та на уламку бінокля з Городниці над Дністром.

Деякі бокаті посудини з конічною шийкою (Городниця над Дністром, Лишківці, Стрілківці, Васильківці, Верхняківці) були прикрашені обіговими спіралями особливого роду. Ці одинарні спіралі були звичайно виконані білою барвою на природній поверхні посудини, причому простір між окремими звоями був виповнений чорною фарбою. Біла фарба здебільшого розпустилася в землі, так що тепер бачимо ясні спіралі, які виступають з темного тла. Цей орнамент живо нагадує прості білі спіралі незвиського, а передусім шипинецького посуду, з тою різницею, що біла фарба там наклалася на темне тло.

Конусовидна шийка заліщицьких посудин часто ділилася вертикальними пасками на два поля і була прикрашена дуже характерним орнаментом: під вінцями і на межі шийки та черева поземі паски з рівнобіжних тонких ліній, сполучених подібною скісною стрічкою, що біжить від верхнього лівого кута вниз до правого. Утворені трикутні площі, покриті темною фарбою, при цьому залишається частина тла у вигляді світлої миґдальної плями (Більче-Сад, Городниця над Дністром — табл. IV, 1).

Ці узори означив Єнни[2] як «орнамент очей» і вважав їх аналоґією до сузьських. Однак це не так, бо описана оздоба шийки заліщицького посуду є суто декоративним елементом, що завдячує своїм образом лише техніці малювання. Первовзір цього орнаменту знаходимо вже на незвиському посуді, а саме у випадку, де косий пасок з тонких чорних і білих ліній ділить червоне тло навкіс, на два трикутних поля. В заліщицькій кераміці, де поволока замінена білою, чорні ширші паски, що облямовують стрічки тонких рівнобіжних ліній у місцях стику, тобто в кутах, розпливаються до

[1] *В.Хвойка.* Каменный век..., табл. XXVIII, 7.
[2] *W.Jenny.* Gefässdekoration... — С. 89.

тої міри, що з первісних трикутних площ тла постають миґдалеві фігури. В мальованій кераміці дуже багато прикладів такого розпливання пасків у місцях дотику, наприклад на мисках, оздоблених галузковим орнаментом.

Можна простежити і наступний розвиток описаних заліщицьких узорів, з якого ясно, що не йдеться про жодне намічування очей. Так, на деяких посудинах заліщицьких, і особливо городницьких, бачимо, що поземі паски зникають і лишаються тільки прогнуті скісні паски, облямівка яких дає на тлі лише обтяту миґдальну пляму. В цьому вигляді залишки описаного орнаменту виступають і в Україні[1].

Заліщицькі грушкуваті пугарі і пугарці звичайно прикрашені у подвійній симетрії обох сторін подібно, як і шийки бокатих горщиків (Більче-Сад, Васильківці, Вигнанка, Заліщики — табл. IV, 4), однак деколи у них бракує поземих пасків (Вигнанка). Подібно прикрашені також глечикуваті амфорки з двома поземо проверченими вушками під шийкою (Заліщики — табл. IV, 3) і одна низька грушкувата посудина з Більче-Саду.

Один грушкуватий пугар з Більче-Саду оздоблює широка обігова спіраль у двох звоях, обведена ґірляндами з тоненьких ліній. Ця посудина своєю формою (широка розкрита шийка) незвичайна в заліщицькій групі і взагалі в українській мальованій кераміці. Орнамент її також унікальний між заліщицькими взірцями. Форма й орнамент цього пугара до певної міри нагадують посудину моравської мальованої кераміки з Горакова[2], остання, правда, має замість спіралі концентричні кола.

Низькі горщики S-уватого профілю з Більче-Саду прикрашають червоні, чорно облямовані, еліпси й півкола на білому тлі. Ці узори виступають в українській мальованій кераміці Галичини й Східньої України дуже рідко і становлять добру аналоґію до орнаменту споріднених форм семигородської групи. Проте у семигородській кераміці червоний, чорно облямований орнамент є негативний, «видобутий» з тла за допомогою білої фарби, але барвний ефект є той самий.

Заліщицькі миски бувають оздоблені орнаментом «виру», витвореним двома загостреними язиками (табл. IV, 5).

Одна покришка із Заліщиків прикрашена концентричними колами з танґентами з тонких ліній (табл. IV, 6), друга (Лишківці) — ориґінальним прямолінійним узором у формі вподовж розділеного чотирикутника, отже, тотожнього з незвиською керамікою.

---

[1] *М.Рудинський.* Досліди..., табл. XXIX, 5.

[2] *Červinka.* O pokoleni skrčenych koster na Morave. Morav. starozit., II, мал. 58.

На одному уламку (Більче-Сад) виступає шаховий орнамент, досі невідомий ні в Галичині, ні в усій Україні. Не треба його зразу пов'язувати із сузьськими або димінськими аналоґіями. Мотив цей такий простий, що мусив з'явитися самостійно в багатьох місцях, особливо коли візьмемо на увагу його текстильне походження. Треба нагадати, що існують ближчі аналоґії, наприклад у Румунії, в т.зв. групі Боян А[1], де шахові орнаменти виконані технікою інкрустації. Такі ж аналогії знаходимо як у болгарській мальованій кераміці, так і у кераміці угорській.

Між іншими оздобами цікаві косі кратковані трикутники, котрі висять (Більче-Сад) або висять і стоять так, що між ними постає зиґзаґоватий негативний пасок (Верхняківці). Важливий є фраґмент покришки з «видобутими» темною барвою з ясного тла сочкуватими мотивами. Вони відповідають орнаментові однієї посудини з української групи А[2], а в Галичині виступають також у городницькій кераміці.

Заліщицька кераміка способом оздоблення, тобто темними орнаментами на світлому тлі та його елементами (рівнобіжні обігові або розбиті спіралі, прямолінійні узори і т.д.), виявляє молодший характер, ніж сучасний, разом з нею знайдений, шипинецький посуд, і безпосередньо переходить у городницьку відміну. Але по суті кольористичний ефект тонких брунатних, чорно облямованих ліній на білому тлі заліщицьких виробів однаковий з ефектом тонких білих ліній у чорній облямівці на червоному тлі шипинецької кераміки. На сучасність, бодай частинну, обох груп кераміки вказують також черепки посудин, прикрашених одночасно обома способами (Заліщики).

У питанні відношення до сусідніх культур заліщицька кераміка, як і шипинецька, виявляє зв'язки з семигородською групою. Це стосується головно як орнаментів (еліпси, кола, прямолінійні мотиви), так і форм (грушкуваті пугарці й глечикуваті амфорки з двома вушками під шийкою, з конічною шийкою і т.д.), які дозволяють визнати зв'язки заліщицької та семигородської кераміки.

Важливі і нечисленні аналоґії з групи А в Україні (II, тип за Козловською), спосіб оздоблення на білому тлі, еліптичні та сочкуваті узори і т.д., які доводять, що рита кераміка в Україні тривала довший час, ніж у Галичині, де її разом з незвиською керамікою скоро заступили вироби шипинецькі та заліщицькі.

---

[1] *I.Nestor* // Pr. Z., 1929, табл. 2 g; табл. 3, ф.21; табл. 8, ф.4.

[2] *В.Хвойка.* Каменный век..., табл. XXVIII, 10.

У Тессалії подібна до заліщицької, на перший погляд, кераміка ґатунку, що оздоблена по білому полю червоним та чорним орнаментом, в якому переважають тонкі лінії. Ця подібність, однак, надто загальна.

Загального характеру аналоґії заліщицьким орнаментам знаходимо також в угорській кераміці.

д) ГОРОДНИЦЬКА КЕРАМІКА

Кераміку, оздоблену чорним орнаментом на білій або жовтій вигладженій поверхні, назвав я городницькою. В Галичині вона відома з 11 місцевостей (Більче-Сад, Бучач, Филипківці, Городниця над Дністром, Голіградн, Гусятин, Капустинці, Козачизна, Кругле, Кудринці, Ланівці, Лишківці, Мельниця, Стінка). Незважаючи на значну кількість знайденого матеріялу, ця група залишилася непоміченою. Кераміку городницького селища, разом із незвиською, Козловський відносив до найстаршого ступеня, хоч між цими двома групами існує засаднича різниця у формі й орнаменті. Проте городницька кераміка є значно молодшої формації, ніж незвиська. Вона виготовлена з відмуленої глини, сіро-цегляної барви, вельми легкої й на зламі пористої.

У городницькій кераміці повторяються майже всі заліщицькі форми, але сильно змінені.

Так знайдені численні черепки великих бокастих посудин з конічною шийкою, яка поволі переходить у черевце, із ребром на вичеревку й двома прямовисно проверченими вушками в стінці посудини, що деколи виступають на поверхні як вертикальні ребра (табл. V, 2, 3). Ці посудини більші від заліщицьких і мають відносно вужчу шийку (Більче-Сад, Филипківці, Городниця над Дністром, Кудринці[1]). У групі В у Бессарабії відомі горщики, які пропорціями, а частково й оздобленням відповідають городницьким[2].

Між городницьким матеріялом виявлені уламки і менших бокастих посудин з невизначеною конічною шийкою (Филипківці, Городниця над Дністром[3], тобто форми уже відомої з незвиської кераміки.

Крім того, відомі фраґменти більших посудин з поземо проверченими

---

[1] *I.Kopernicki, Wl.Przybyslawski.* Dalsze poszukiwanie w Horodnicy // Zb. Wiad., VIII. — S. 3–32, мал. 3.

[2] *Э.Штерн.* Доист. греч. культура..., табл. VIII, 5.

[3] *I.Kopernicki, Wl.Przybyslawski.* Dalsze poszukiwanie..., мал. 3.

вушками на черевці (Городниця над Дністром, Мельниця, Ланівці). Подібні вушка знаходили уже на заліщицьких посудинах.

Дальшою формою є амфорки з двома поземо тунельовидними вушками під лійкувато розкритою шийкою (Більче-Сад, Бучач, Городниця над Дністром, Капустинці, Козачизна, Лишківці, Мельниця[1]). Ця форма розвинулась від грушкуватих амфорок з двома вушками (описані вище у заліщицькій групі). Проте городницькі амфорки більші, гостріше профільовані й мають уже визначене дно (табл. V, 4). Дуже подібні до них посудини, відомі з групи В української області[2].

У Городниці над Дністром знайшлась струнка посудина з гостроребер-чатим черевцем і лійкуватою шийкою без вух[3], тобто форма, яка розвивається пізніше в більчецькій і кошилівецькій кераміці. В Україні в групі В трапляються подібні посудини, але дещо розвинутіші[4].

Цікава форма походить з Більче-Саду. Це струнка посудина з лійкуватою шийкою, яка своїм профілем нагадує описану вище, але з двома поземими вушками на вичерев ку. Це найстарша з відомих форм, яка в дещо зміненому вигляді виступає в пізнішій більчецькій і кошилівецькій кераміці.

Городницькі пугарці грушкуватої форми без визначеного дна (Більче-Сад, Бучач, Городниця над Дністром — табл. V, 5), але часто в них уже з'являється на вичерев ку ребро, що типове для пізнішої мальованої кераміки (Більче-Сад — табл. V, 6). Пугарці з нахилом до гостроребер частого черевця відомі в Україні в групі В[5].

Інші городницькі пугарці мають вальцювату шийку і бокатий спід з визначеним дном (Городниця над Дністром, Незвисько[6]), форма зустрічається уже в заліщицькій кераміці. В Бессарабії в групі В знайшлись пугарці з вальцюватою шийкою, дещо іншого вигляду[7].

З Городниці над Дністром походить низький грушкуватий горщик, що вже має визначене дно і який взагалі просто пов'язаний з заліщицькими горщиками.

---

[1] *I.Kopernicki, Wl.Przybyslawski.* Dalsze poszukiwanie w Horodnicy..., мал. 4.

[2] *L.Kozłowski.* Młodsza epoka kamienna.., табл. XXIX, 5. *Э.Штерн.* Доист. греч. культура..., табл. V, 1, 6. *П.Курінний.* Розкопки в с. Томашівці // Звід. за 1925 р., табл. XII, 8.

[3] *Wl.Przybyslawski.* Repertoryum, мал. 4.

[4] *L.Kozłowski.* Młodsza epoka kamienna.., табл. XXIX, мал. 6, 13, 14.

[5] *В.Козловська.* Точки трипільської культури біля с. Сушківки, мал. 7, ф. 3.

[6] *I.Kopernicki, Wl.Przybyslawski.* Dalsze poszukiwanie w Horodnicy... // Zb. W., VIII, обр. 8. *C.Hadaczek.* La colonie industrielle..., мал. 114.

[7] *Э.Штерн.* Доист. греч. культура..., табл. XIII, 6.

На цьому ж місці знайдено також іншу форму низького горщика з лійкувато розкритою шийкою та чітким дном[1], тобто форму, яка відома з заліщицької групи та яка, можливо, пов'язана з аналогічними формами гребінцевої кераміки.

Городницькі миски мають конічні (Городниця над Дністром) або слабо заокруглені стінки (Більче-Сад; Бучач, Городниця над Дністром, Капустинці[2], табл. VI, 1), зрідка різко профільовані стіни й невизначене дно (Городниця над Дністром — табл. VI, 2). Це звичайна форма в більчецькій і кошилівецькій кераміці, де всі, однак, мають оформлене дно. Цікаві ще конічні городницькі миски без виділеного дна з поземо проверченим вушком, які, очевидно, вживались як покришки (Більче-Сад, Городниця над Дністром, Гусятин).

Деякі глибокі миски з заокругленими стінками мають чотири вушка (Бучач), подібно до мисок заліщицької або пізнішої більчецької кераміки.

Особливу форму мають конічні миски з потовщеним дном або вінцем (Бучач), тобто форму, вельми поширену в Україні в групі В[3].

Наскільки можна зрозуміти з уламків, у городницькій кераміці теж присутні миски на ніжці (Городниця над Дністром, Кудринці). Ця форма уже відома зі старших груп галицької мальованої кераміки, починаючи з відритої; але в групі більчецькій та кошилівецькій вона вже не зустрічається. Оскільки мені відомо, в Україні, крім дністерської групи, були знайдені фраґменти посудин і мисок на ніжці тільки в Старій Буді, тобто на селищі з керамікою групи В, яка своїм оздобленням цілком відповідає городницькій[4].

Покришки городницької групи зберігають форму шолома, але здебільшого в них з'являється вже плоске дно (Більче-Сад, Кругле — табл. VI, 3) або втиснене (Бучач, Ланівці). Вони розвинулись правдоподібно із заліщицьких, хоч, однак, нижчі, чим наближаються до більчецьких і кошилівецьких форм. Бессарабські й українські покришки групи В дуже подібні до городницьких[5], але мають здебільшого вушка.

Городницькі бінокле́ві підставці мають уже рівномірно розвинену верх-

---

[1] *I.Kopernicki, Wl.Przybyslawski.* Dalsze poszukiwanie..., мал. 11.

[2] Там само, мал. 17. *Wl.Przybyslawski.* Poszukiwanie w Horodnicy // Zb. Wiad., III, табл. V, 2.

[3] *В.Хвойка.* Кам. век..., табл. XXV, 2, 3, 5, 6. *L.Kozłowski.* Młodsza epoka kamienna.., табл. XXIX, 9. *В.Козловська.* Точки трип. культури..., мал. 6, фіґ. 8.

[4] *Котова.* Памятники доисторической культуры в Моравии // Изв. Инст. Мат. культ., т. XIII — XIV. — С. 319 – 352.

[5] *Э. Штерн.* Доист. греч. культура..., табл. VIII, 7; табл. XXII, 9. *L.Kozłowski.* Młodsza epoka kam., табл. XXVIII, 1, 4. *А.Спицын.* Раскопки глиняных площадок..., мал. 2.

ню і спідні частини у вигляді двох мисок. Так, у Городниці над Дністром знайшлись черепки струнких біноклів з конічними мисками і ромбовидним[1] або овальним сполучником. З інших місць походять біноклі з півкулястими мисками і трикутниковим (Городниця над Дністром, Капустинці, Ланівці[2], табл. VI, 4) або ромбоїдним сполучником (Бучач).

Сполучник городницьких підставок ніколи не буває просвердленим.

Цікаво, що біноклі, формовані як городницькі, відомі в Україні у старшій мальованій кераміці, т. зв. групи А, де належать до II типу. Але їхня орнаментація частково відрізняється від городницької; вони звичайно розмальовані по червоно-жовтому або білому полю не тільки чорною, а й бурнатною барвою[3].

В ужитковому матеріялі подібна до городницької кераміки є велика неоздоблена посудина грушкуватої форми без шийки, з трьома рядами вушок з Голіградів[4]. Подібні посудини виявлені також в Україні[5].

Серед городницьких виробів знайдені також фраґменти плоских, гакувато закінчених держаків ложок (Козачизна, Городниця над Дністром) та уламок ручки у вигляді звірячої голівки (Ланівці).

Орнамент городницького посуду займає: у горщиків з конічною шийкою — верхню частину черевця та шийку; у посудин з лійчастою шийкою — верхню частину черевця; останні форми оздоблені на цілій поверхні.

Елементи орнаменту такі: паски з рівнобіжних тонких ліній, узори еліпсоїдні й сочкуваті, зрідка трапляються самостійні спіральки.

Бокасті горщики з конічною шийкою здебільшого оздоблені еліпсами подвійної симетрії, з'єднаними дотичними з тонких рівнобіжних ліній, облямованих ширшими пасками, які розпливаються в кутках і утворюють на тлі світлі миґдалеві плями (табл. V, 2). Цей орнамент, що ми вже з ним ознайомились в заліщицькій групі, виник, як було сказано, від розпаду численних первісних обігових спіралей. Така прикраса шийки городницьких посудин пов'язує теж із заліщицькими узорами. Тут бачимо косий вигнутий пучок тонких ліній, облямований ширшими пасками, які, розпливаючись, утворюють чисті миґдалевидні площі (табл. V, 3), тобто залишок заліщицької оздоби. В українській групі В і в Бессарабії відомі залишки спірального

---

[1] *C.Hadaczek.* La colonie..., мал. 171.

[2] Там само, мал.170. *Wl.Przybyslawski.* Poszukiwanie w Horodnicy // Zb. Wiad., III, табл. III, I.

[3] *В.Козловська.* Кераміка культури А, мал. 13. *В.Хвойка.* Камен. век..., табл. XXVIII, 9, 11.

[4] *C.Hadaczek.* La colonie.., мал. 48.

[5] *М.Рудинський.* Досліди на Кам'янеччині // Звід. за 1926 р., табл. XXIX, 3.

орнаменту у вигляді кіл з дотичними, які дуже подібні до городницьких[1].

Однаковий з вищеописаним орнамент знаходимо і на одному низькому горщику з вигнутою шийкою у Городниці над Дністром.

Городницькі горщики з лійкуватою шийкою бувають прикрашені під вінцем зовні і всередині темними сеґментами або трикутниками, на верхній частині черевця — тонкими поземими лініями (Городниця над Дністром). Горизонтальні рівнобіжні лінії оздоблюють численні посудини групи В в Україні і у Бессарабії[2].

Пугарики мають подвійної симетрії орнамент, котрий відомий уже на заліщицьких пугариках, хоч трохи змінений: замість темних трикутних площ із миґдалевою плямою на тлі бачимо лишень темну петлю (Більче-Сад, Бучач, Городниця над Дністром — табл. V, 5, 6).

Очевидно залишками вищеописаного на інших пугариках (Більче-Сад) є орнамент з тонких поземих ліній, що постає також на пугарах пізнішої більчецької групи. Цей спосіб прикрас також звичайний для посуду групи В в Україні і у Бессарабії[3].

Пугар з Незвиська оздоблений цікавим узором у подвійній симетрії, а саме темним сеґментом, облямованим двома рівнобіжними дугами. Єнни назвав його «орнаментом очей». Зважаючи на те, що не йдеться про жодні зображені очі, краще було б назвати цей узор «схід сонця». В більчецькій кераміці це звичайний мотив, рівно як і у групі В в Україні та Бессарабії[4].

Городницькі миски заокруглені, прикрашені всередині вихровим орнаментом з 2–3 загостреними язиками (Городниця над Дністром, Капустинці — табл. VI, 1), які уже відомі нам із заліщицької групи і які далі розвиваються в більчецькій і кошилівецькій кераміці. Аналоґії відомі в групі В у Бессарабії[5].

Інші городницькі миски прикрашені зовні і всередині. Їхній орнамент складають симетрично розгалужені паски, котрі при розпливанні витворюють округлі й миґдалевидні площі на світлому тлі (табл. VI, 2). Цей спосіб оздоблення мисок також відомий у групі В в Україні і в Бессарабії[6]. Вельми цікаві узори знайшлись на деяких уламках посудин з лійкуватою шийкою з Більче-Саду й Городниці над Дністром. Це S-уваті лежачі й

---

[1] *Э Штерн.* Доист. греч. культура..., табл. XII, 5.

[2] *L.Kozłowski.* Młodsza epoka kamienna.., табл.XXIX, 5, 6, 12–14.

[3] *ЭШтерн.* Доист. греч. культура..., табл. VII, 4, 6; табл. VI, 2, 9, 11.

[4] Там само, табл. VII, 7; табл. XII, 12, 11.

[5] Там само, табл. IV, 8; VI, 10.

[6] Там само, табл. IV, 1; XII, 10. *L.Kozłowski*, Młodsza epoka kamienna.., табл. XXIX, 3.

взаємно поєднані спіралі, які виникли розмежуванням світлого тла темними пасками (табл. VI, 5). Цей орнамент, який виступає з поверхні, притаманний кераміці групи В в Україні і Бессарабії[1], а в дещо спрощеному вигляді прикрашає більшість посудин галицької більчецької групи. Подібні зразки знайдені і у семигородській мальованій кераміці[2].

На інших городницьких фрагментах (Городниця над Дністром) бачимо виступаючі з тла самостійні спіральки, подібні до бессарабських і українських групи В[3] та болгарських[4].

У Стінці знайшовся городницький черепок, оздоблений паском з продовгуватих плям, тобто орнаментом, відомим з більчецької кераміки Галичини і в групі В у Бессарабії[5]. На деяких фрагментах з Городниці над Дністром виділяються темні сочкуваті узори, які нагадують орнаменти на заліщицьких покришках з Більче-Саду.

Можна сказати, що більшість городницьких форм і орнаментів знаходить свої безпосередні першоджерела у заліщицькій групі. Це дозволяє нам вважати городницьку кераміку молодшою фазою заліщицької хоча б з погляду розвою. З другого боку, певні вияви, наприклад реберчасті профілі, вилощена поверхня, S-видні узори, взаємно сполучені спіралі, поєднують цю групу з більчецькою. Тому й здається, що городницька кераміка була попередником більчецької.

В Україні городницький посуд залучається до групи В. Проф. Козловський правильно характеризував останню за місцем знаходження у Попудні, як двобарвну старшу фазу молодшої мальованої української кераміки. В Галичині цей ґатунок — за Козловським — не знайдений[6]. Щоправда, посуд з Попудні оздоблений виключно на червоному тлі, але в інших селищах кераміки групи В в Україні відомий посуд з орнаментом на біло-жовтуватому тлі, що цілком відповідає городницькому.

---

[1] *ЭШтерн.* Доист. греч. культура..., табл. XXIX, 7. *ВХвойка.* Кам. век..., табл. XXVIII, 5; табл. XXIII, 5, 7. *ЭШтерн.* Доист. греч. культура..., табл. VIII, 4; табл. IX, 3; X, 2; XI, 4.

[2] *FLászló.* Les types..., табл. 1, 2, 11, 12; IV, 14.

[3] *ЭШтерн.* Доист. греч. культура..., табл. VII, 16. *ВХвойка.* Кам. век..., табл. XI, 2.

[4] *РПопов.* «Коджа-Дерменската могила..., мал. 119 в, 120 c, d, 121 b.

[5] *ЭШтерн.* Доист. греч. культура..., табл. IV, 6.

[6] *L. Kozłowski.* Młodsza epoka kamienna.., Keramika dwubarwna.

е) БІЛЬЧЕЦЬКА КЕРАМІКА

Кераміка більчецької відміни прикрашена на червоному вигладженому тлі чорним і червоним орнаментом. Найкраще відома група галицької мальованої кераміки, бо саме найстарші й багаті розкопки в Галичині — в Більче-Саду і в печері «Вертеба» виявили її у великій кількості. Нині вона відома з 18 місцезнаходжень (227 — Більче-Сад, Більче-Вертеба, Борисківці (?), Будзинів, Филипківці (?), Городниця над Дністром, Ятичів, Коропець, Кошилівці, Козачизна, Крилос (?), Кудринці, Лишківці, Сухостав, Верхняківці, Зозулинці (?), Зарваниця, Знесіння).

Більчецька кераміка виготовлялася з відмуленої жовто-червоної, аж цегляно-червоної глини, чудово випалена. Збереглося вельми багато цілих посудин, а також дуже велика кількість уламків, отже, тепер уже можемо говорити про більчецьку кераміку більш впевнено, ніж про будь-яку іншу групу.

Переважають великі посудини зі сферичною верхньою частиною, з конічним гостронасадженим сподом і конусною шийкою, котра, глибоко увігнувшись, переходить у черевце (Більче-Сад, Більче-Вертеба, Кошилівці, Знесіння[1] — табл. VI, 6). Ці посудини походять, безсумнівно, від городницьких. Вони більші, а шийка у співвідношенні з черевцем — вужча; бракує проверчених у стінці черевця вушок. Ця форма зустрічається в Україні в групі В, в Бессарабії і на Буковині в однакових пропорціях[2].

Подібний вигляд мають і деякі посудини болгарські[3].

Уявно нову форму становлять великі банясті горщики вигнутою шийкою (Більче-Вертеба, Більче-Сад[4]). Вони правдоподібно розвинулись від гостропрофільованих посудин лійкуватою шийкою городницької групи. Як гостро, так і плавно профільовані форми відомі в Україні та в Бессарабії в групі В[5].

У більчецькій кераміці численні великі посудини з лійкуватою або вигнутою шийкою та двома поземими вушками на вичеревку (Більче-Сад, Більче-Вертеба[6]). Ця форма вже відома з городницької кераміки, і її аналогії зустрічаються в Україні, Буковині, в Бессарабії в групі В[7].

---

[1] *G.Ossowski.* Sprawozdanie... // Zb. Wiad., XVI, табл. II, 2,8; V, 2.

[2] Див. прим. 1 (с. 37).

[3] *Р. Попов.* Коджа-Дерменската могила..., табл. IV, 3–5; *Jerome.* «L'epoque...», мал. 4, 7–9.

[4] *G. Ossowski.* Sprawozdanie... // Zb. Wiad., XVI, мал. 15, табл. V, 2,16, 10.

[5] *В. Хвойка.* Камен. век... // Труды XI Арх. съезда, табл. XXI, 1,2; *Э. Штерн.* Доист. греч. культура..., табл. X, 4, 11; VIII, 1; *М. Якимович.* Раскопки в Старой Буде, мал. 146, 149; *В. Козловська.* Точки трип. культури..., мал. 7; *П. Курінний.* Розкопки біля с. Томашівки // Звід. за 1926 р., табл. X, 2, 3, 7.

[6] *G. Ossowski.* Sprawozdanie... // Zb. Wiad., XV, табл. IV, 2.

[7] *Э. Штерн.* Доист. греч. культура..., табл. VII, 2; G. Childe. Shipenitz a late Neolithic Station with Painted Pottery in Bukowina // Journal of the Royal Anthropological Institute. LIII. — London, 1923, мал. 13.

Дальшою формою є великі амфори з лійкуватою або вигнутою шийкою і двома поземо проверченими вушками під нею (Більче-Вертеба[1], табл. VII, 2, 3). Ці посудини очевидно розвинулись від городницьких амфорок з двома тунельовидними поземо проверченими вушками під лійкуватою шийкою. Українські, буковинські та бессарабські аналогії цієї форми вельми численні і належать до групи В[2].

Варіянтом описаної форми є подібно профільовані посудинки з вушками на верхній частині черевця (Більче-Сад, Більче-Вертеба, Городниця над Дністром, Пробатин, Сушківці, Зарваниця, Знесіння[3]). Вони звичайні в тій же групі В в Україні і Бессарабії[4].

Більчецькі пугарі двоконусні з легко прогнутою верхньою частиною (Більче-Сад, Більче-Вертеба, Знесіння[5], табл. VII, 4). Це дальша фаза розвитку пугарця; вже у городницькій групі бачили ми перші реберчасті форми в Україні, в Бессарабії та Буковині в кераміці В двоконусні пугарі дуже поширені[6]. Крім того, подібні форми зустрічаються в енеолітичній кераміці Румунії та Болгарії[7].

Деякі більчецькі пугарці мають заокруглене ребро (Знесіння[8]). Здається, що це продовження розвитку городницького пугарця з опуклим сподом. Його чисельні аналогії знаходимо в українській та бессарабській групі В[9] і в кераміці румунського енеоліту[10] .

---

[1] *G. Ossowski.* Sprawozdanie... // Zb. Wiad., XV, мал. 14.

[2] *Э. Штерн.* Доист. греч. культура..., табл. VI, 1,6; VII, 3; *П. Курінний.* Розкопки біля с. Томашівки // Звід. за 1925 р., табл. XII, 8; Звід. за 1926 р., табл. IX, 5; *G. Childe.* Shipenitz..., мал. 11,12. *R.F. Keindl.* Pähistorisches aus Bukowina, мал. 99.

[3] *G. Ossowski.* Sprawozdanie...// Zb. Wiad., XVI, табл. III, 2; *C. Hadaczek.* La colonie industrielle..., obr. 59.

[4] *Э. Штерн.* Доист. греч. культ..., табл. II, 1; IX, 1; X, 7, 9; *В. Козловська.* Розкопки біля с. Сушківки на Гуманщині // Звід. за 1926 р., табл. X, 5, 8.

[5] *G. Ossowski.* Sprawozdanie... // Zb. Wiad., XV, табл. IV, 4; V, 7,11; Zb. Wiad., XVI, табл. V, 6,10.

[6] *В. Хвойка.* Камен. век..., табл. XXV, 26, 27; *А. Спицын.* Раскопки глин. площадок..., мал. 3, 22; *Э. Штерн.* Доист. греч. культ..., табл. VI, 2, 4, 8, 9; VII, 6–8, 16; IX, 11,12; XII, 2; *В. Козловська.* Точки трип. культури..., мал. 7; *П. Курінний.* Розкопки в с. Томашівці // Звід. за 1925 р., табл. XII, 2; XIII, 6; Звід. за 1926 р., табл. IX, 1,10; *Д. Щербаківський.* Знахідки біля Могилева-Подільського // Звід. за 1926 р., табл. XXV, 5; *G. Childe.* Shipenitz..., мал. 2.

[7] *V. Dumitrescu.* «Découvertes de Gumelnița», Dacia I, табл. 5, ф. 4, 5; табл. 6, ф. 6, 10, 12, 16,17; табл. 7, ф. 1, 2; 3. Andrieșescu. Sultana, табл. XXII, 1, 2; табл. XXI, 2; *В. Миков.* Материали на проучане неолитичната култура..., мал. 95.

[8] *G. Ossowski.* Sprawozdanie... // Zb. Wiad., XVI, табл. II, 3.

[9] Див. прим. 6.

[10] *V. Dumitrescu.* Gumelnitza, Dacia, I, табл. 7, f. 11; табл. 7, f. 3.

Від пугарів залежні такі більчецькі форми: двоконічна посудинка з легко відгорненим вінцем і з трьома вушками на верхній частині (Більче-Вертеба) і двоконічна посудинка з чотирма виступами й двома прямовисно проверченими вушками на черевці (Більче-Вертеба). Аналоґії до них мені незнані.

Цікаву форму, притаманну лише більчецькій групі, мають стрункі глибокі миски з високою лійкуватою шийкою та гостровизначеним черевцем, т. зв. «кратери» (Більче-Сад, Більче-Вертеба[1], табл. VII, 5). Крім Галичини, вони знайдені у групі В в Україні та в Бессарабії[2]. Дивовижна їхня подібність до т. зв. лійкуватих пугарів. Антонєвич це пояснює впливом сілезької нордичної кераміки[3]. Справді, в злоцькій кераміці представлені форми більше або менше подібні[4], як і в т. зв. малопольській нордичній[5], і взагалі у польській шнуровій кераміці[6], хоч там ніколи вони не досягають таких значних розмірів, як «кратери» мальованої кераміки.

Беручи до уваги, що близькі форми виявляються в Семигороді[7] та що «кратери» досягають Дніпра й Бессарабії, здається правдоподібніша думка про первісність цієї форми в області мальованої кераміки. Нарешті хотів би підкреслити ще одну можливість, а саме: «кратери» споріднені з подібними посудинами гребінцевої кераміки, з'являються в Україні разом із мальованими в групі В, а в Галичині — з городницькою керамікою (див. гребінцеву кераміку). Особливий гірляндовий орнамент деяких українських «кратерів» засвідчує вплив гребінцевої кераміки[8].

У більчецькій групі знайшлись теж численні низькі горщики S-уватого профілю (Більче-Вертеба, Верхняківці). Ця форма, напевно, розвинулась з низьких грушкуватих горщиків старших груп галицької кераміки, в першу чергу городницької; вона пов'язана з подібними семигородськими формами, а в Україні поки що незнана.

Інші більчецькі горщики (з Більче-Вертеби) мають вальцювату шийку і ребро на черевці, деколи з чотирма виступами на вичерев'ку, або з вальцюватою верхньою частиною і конічним сподом.

---

[1] *G. Ossowski.* Sprawozdanie... //Zb. Wiad., XV, табл. IV, 8; Zb. Wiad. XV, табл. IV, 3.

[2] *В. Хвойка.* Камен. век..., табл. XXII, 7; *Э. Штерн.* Доист. греч. культ..., табл. VIII, 4; IX 3; X, 2; *М. Якимович.* Раскопки в Старой Буде, мал. 150; *G. Childe.* Shipenitz..., табл. XV, 5.

[3] *W. Antoniewicz,* Archeologja Polski, s. 72.

[4] Т а м с а м о, табл. XI, 18.

[5] Т а м с а м о, табл. IX, 3–56.

[6] Т а м с а м о, табл. X, 7.

[7] *F.László.* Les types..., табл. II, 3, 7.

[8] Порівн.: *Ailio.* Fragen d. russischen Steinzeit, табл. 28, a, b. і табл. 28 c.

У більчецькій кераміці вперше з'являються посудинки на ніжках. Так, з Більче-Вертеби походить черепок низького горщика S-уватого профілю на чотирьох ніжках. Посудинки на ніжках відомі з групи В в Україні та в Бессарабії[1].

Більчецькі миски є конічні (Більче-Вертеба, Більче-Сад, Знесіння — табл. VII, 6), або з опуклими стінками (Більче-Вертеба, Більче-Сад, Пробатин), чи з профільованими стінками (Більче-Вертеба — табл. VIII, 1). Ці форми заступлені у буковинській, бессарабській та українській кераміці групи В[2]. Знайдені також більчецькі півкулясті чаші-миски з визначеним дном, такі ж самі, як миски групи В в Україні, Бессарабії та Буковині[3].

У Більче-Вертебі була знайдена миска з опуклими стінками і 4-ма вушками, що пов'язує її з подібними заліщицькими та городницькими мисками.

Особливо рідкісний екземпляр миски з поземо відгорнутими та у двох протилежних місцях викроєними котсамт (Більче-Сад[4]). Це форма, відома в групі В в Україні, де сливе «черепахоподібною» мискою[5].

У Більче-Вертебі знайдений уламок чаші-миски на 4-х ніжках і добре збережена низька чотиригранна чаша-миска на 4-х ніжках. У групі В в Україні та Буковині теж відомі миски на 4-х ніжках[6]. У більчецькій кераміці також були зооморфні чаші на 4-х ніжках (Знесіння), подібні до українських групи В[7].

Більчецькі покришки шоломоподібні, з плоским дном (Більче-Вертеба, Більче-Сад, Сушківці) або з втисненим дном (Більче-Вертеба, Більче-Сад,

---

[1] *Э. Штерн.* Доист. греч. культ..., табл. I, 4; *М. Якимович.* Раскопки в Старой Буде // Отч. Имп. Арх. Ком. – 1906, мал. 142.

[2] *М. Якимович.* Раскопки в Старой Буде, табл. 147; *Э. Штерн.* Доист. греч. культ..., табл. VI, 10,11; IV,1; *G. Childe.* Shipenitz..., обр. 3.

[3] *Э. Штерн.* Доист. греч. культ..., табл. VI, 3; *П. Курінний.* Розкопки в с. Томашівці / Звід. за1925р., табл. XIII, 5; *G. Childe.* Shipenitz..., мал. 4.

[4] *G. Ossowski.* Sprawozdanie... // Zb. Wiad., XI, табл. V, 9.

[5] *В. Хвойка.* Кам. век..., табл. XXVII, 4 ряд.

[6] *П. Курінний.* Розкопки в с. Томашівці // Звід. за 1926 р., табл. IX, 8; *А. Спицын*, Раскопки глин. площадок..., мал. 35; *R. Keindl.* Prähist. aus Bukowina, мал. 105.

[7] *G. Childe.* Shipenitz..., обр. 23.

Знесіння[1]), отже, їхня форма близька до покришок кераміки групи В в Україні та в Бессарабії, в яких проте зберігаються ще й вушка[2].

З'являються також вперше і тарілчасті покришки, які, напевно, утворилися стисненням шоломоподібних; дно може бути рівним (Більче-Вертеба, Більче-Сад). Типові тарілчасті покришки відомі з Буковини[3].

У більчецькій групі зрідка трапляються конічні покришки без визначеного дна (Більче-Вертеба), тобто форма, яку ми вже знаємо ще з городницької кераміки.

Біноклеві підставці мають симетрично розвинуті чаші, кулясте тулово та прямовисно проверчений тичковий або ромбоїдний сполучник (Більче-Вертеба[4]); вони цілком подібні до українських і бессарабських біноклів групи В[5]. Типологічно молодшими є більчецькі біноклі з меншими долішніми чашами (Більче-Вертеба[6], табл. VIII, 3), крім Галичини, так само відомі у згаданій групі на Буковині[7].

У Більче-Вертебі знайдено глибоку грушкувату посудину без шийки, з трьома рядами вушок, що відповідає подібній городницькій посудині з Голіградів.

Відомі також фраґменти гакуватих плоских держачків ложок (Більче-Вертеба), які так само подібні до городницьких.

Орнамент більчецького посуду виконаний в паску і обмежується лише верхньою частиною черевця. Шийка, як правило, оздоблена, на ній зрідка трапляються темні сеґменти. Елементами оздоби є головно сочкуваті узори, S-уваті, з тла виступаючі взаємносполучені спіралі тощо.

Великі посудини з конусною шийкою деколи ще затримують стару оздобу, тобто концентричні сочки з дотичними з тонких рівнобіжних ліній (Більче-Вертеба — табл. VI, 6; VIII, 1), котрі постали розпадом первісного спіралевого орнаменту. На одній посудині з Більче-Вертеби бачимо інший приклад розпаду спіралей у вигляді концентричних кіл з паском, який гадючкувато в'ється між ними. Залишки спіралевої оздоби у вигляді концентричних кіл і сочок відомі у групі В в Україні та в Бессарабії[8].

---

[1] *C. Hadaczek.* La colonie..., мал. 115.

[2] *Э. Штерн.* Доист. греч. культ..., табл. VIII, 7; табл. XII, 9; *А. Спицын.* Раскопки глин. площадок..., мал. 2; *L. Kozłowski.* Młodsza epoka kam.., табл. XXVIII, 1,4.

[3] *G. Childe.* Shipenitz..., мал. 1.

[4] *G.Ossowski.* Sprawozdanie... // Zb. Wiad., XVI, табл. IV, 3, 3а, в.

[5] *Э. Штерн.* Доист. греч. культ., табл. V, 5; *А. Спицын.* Раскопки глин. площадок..., мал. 37.

[6] *G.Ossowski.* Sprawozdanie... // Zb. Wiad., XV, табл. IV, 8; Zb. Wiad., XVI, табл. II, 5, 6; III, 4.

[7] *G. Childe.* Shipenitz..., мал. 18.

[8] *L. Kozłowski.* Młodsza epoka kam.., табл. XXVIII, 12.

Більшість більчецьких посудин все ж оздоблена своєрідним орнаментом виступаючих з тла S-уватих і взаємно сполучених спіралей, котрі були утворені тим, що світле тло було розподілене темними прямовисними S-уватими пасками з сочкою або з повним кільцем всередині (табл. VII, 3). Розвиток описаної оздоби правильно пояснив Л. Чикаленко[1] у своїй студії про петренську та більчецьку кераміку. За Чикаленком S-уваті спіралі з повним кільцем молодші від гладких спіралей.

Справжні гладкі спіралі, як ми вже бачили, виникають ще в городницькій групі. Пізніше з'являється сочкувате розширення в центрі спіралей, котре відоме як у більчецькій кераміці в Галичині[2] (Більче-Сад, Більче-Вертеба), так і в групі В в Україні та Бессарабії[3]. Проте більшість більчецьких посудин оздоблена вже типологічно молодшими спіралями з повним кільцем[4], що відповідає звичайним узорам українським, петренським і II верстви кукутенської[5].

Цікаві дальші приклади розпаду цього орнаменту; S-увата спіраль втрачає сполучення з горішнім або долішнім поземим паском (Більче-Вертеба[6]), як це було в Петренах[7], або ж перетворюється на закруту з двома темними кружками[8].

Деколи первісна S-увата спіраль з кільцем розщеплюється зсередини так, що виникають два звої з сочками, подібно як це є в Україні в групі В[9].

Особливо цікавий приклад зміни первісного орнаменту бачимо на одній посудині в Більче-Саду[10], де комбінуються залишки як більчецьких S-уватих, виникаючих з тла спіралей, так і залишки старших дотичних із рівнобіжних тонких ліній. Аналогія до нього відома з Бессарабії[11]. На іншій посудині з цієї ж місцевости є залишок S-уватої більчецької спіралі, вміщеної у рамки за кошилівецьким способом[12], лишень до цього додаються ще ремінісценції згаданих дотичних з тонких ліній.

---

[1] *Л. Чикаленко.* Нарис розвитку мальованої кераміки // Збірн. Трип. культ. I.

[2] *G.Ossowski* // Zb. Wiad., XVI, табл. III, 1.

[3] *В. Хвойка.* Кам. век..., табл. XXIII, 7; *Э. Штерн.* Доист. греч. культ..., табл. X, 2.

[4] *G.Ossowski* // Zb. Wiad., XVI, табл. IV, 1–3; V, 1.

[5] *Э. Штерн.* Доист. греч. культ..., табл. II, 3, 4; VII, 1; X, 1, 11, 12; *В. Хвойка.* Кам. век..., табл. XXIII, 2; *C. Schuchhardt.* Alteuropa, s. 124–132.

[6] *G.Ossowski* // Zb. Wiad., XVI, табл. II, 4; V, 9.

[7] *Э. Штерн.* Доист. греч. культ..., табл. II, 1; XI, 2.

[8] *G.Ossowski* // Zb. Wiad., XV, табл. V, 6, 6 в.

[9] *В. Хвойка.* Кам. век..., табл. XXIII, 9.

[10] *G.Ossowski* // Zb. Wiad., XVI, табл. II. 8.

[11] *Э. Штерн.* Доист. греч. культ..., табл. XII, 2.

[12] *G.Ossowski* // Zb. Wiad., XVI, табл. II, 2.

Усі ці залишки розпаду більчецького орнаменту відіграють велику роль в оздобленні кошилівецької кераміки.

Деякі більчецькі посудини (Сушківці, Більче-Сад[1]) прикрашені нахиленими троїстими пасками, тобто звичайним орнаментом кошилівецької групи.

Інша посудина з двома поземо проверченими вушками з Більче-Саду оздоблена поземими тонкими лініями, які нагадують городницький орнамент. Аналогічне оздоблення є в Бессарабії[2].

Більчецькі пугарці оздоблені в подвійній симетрії косим паском з двох тонких рівнобіжних ліній (Більче-Сад — табл. VII, 4), чи двома грубішими пасками (Більче-Вертеба), або драбинкою (Більче-Вертеба[3]). Цей орнамент є залишком багатого оздоблення заліщицьких і городницьких пугариків.

Інші пугарці, крім косого паска, мають узор, який ми назвали узором «схід сонця»[4], так само успадкований від городницької групи. Обидва ці узори звичайні у Бессарабії[5].

Деякі більчецькі пугарці (Знесіння) оздоблені поземими тонкими лініями, як це буває в городницьких формах. Аналогічний орнамент мені відомий з Петрен[6].

Більчецькі низькі гостропрофільовані горщики (Більче-Вертеба) оздоблені однаково з пугарцями або хрестовидними узорами, як і горщики заліщицької групи.

Низькі горщики S-уватого профілю прикрашені пасками кроков, що вказує на початок геометризації, притаманної кошилівецькому ступеню. Миски всередині мають орнамент виру, який становить дальше ускладнення простих заліщицьких й городницьких узорів (табл. VII, 6). Крім Галичини, він звичайний в Україні і в Бессарабії на мисках групи В[7].

На більчецьких чашах-мисках часто буває орнамент із симетрично розгалужених пасків[8] (табл. VIII, 1), також успадкований з городницької групи і звичний в українській і бессарабській кераміці групи В[9]. Знайш-

---

[1] *G.Ossowski* // Zb. Wiad., XVI, табл. V, 4.
[2] *Э. Штерн.* Доист. греч. культ..., табл. VI, 1, 2, 6, 9.
[3] *G.Ossowski* // Zb. Wiad., XVI, табл. 3, в.
[4] Там само, табл. III, 3.
[5] *Э. Штерн.* Доист. греч. культ..., табл. II, 5; VI, 4; VII, 7; XI, 11, 12.
[6] Там само, табл. VII, 4, 6; VI, 2, 9.
[7] Там само, табл. IV, 8; VI, 10.
[8] *G.Ossowski* // Zb. Wiad., XVI, табл. IV, 2.
[9] *Э. Штерн.* Доист. греч. культ..., табл. XII, 10; IV, 1.

лись теж більчецькі миски, оздоблені дужками з хвильками[1] та іншими узорами. Під вінцями в середині мисок часто бувають темні сеґменти.

Оздоба більчецьких покришок складається звичайно з хреста з тонких рівнобіжних ліній на дні і двох еліпсів з дотичними на боках[2] (табл. VIII, 2), що є залишками старших заліщицьких обігових спіралей. Цю оздобу через непорозуміння Бремер[3] оголосив за доказ текстильного первовзору для мальованої кераміки. Він власне не зрозумів значення описаного орнаменту, як продукту розпаду спіральної оздоби, а, дивлячись згори на бокові узори еліпсів з дотичними, бачив у двох місцях розірване коло, що можна було пояснити технікою кошикарства (спіралеве наточування від середини). На мій погляд, хрестикова оздоба дна більчецьких покришок не пов'язана з текстильним першозразком, як гадав Єнни[4], бо її бракує на покришках старшої галицької й української кераміки. Здається, що ці хрестики скоріше пов'язані із загальною геометризацією орнаменту, яка поширюється в більчецькому й кошилівецькому ступені, а тому їх не можна поєднувати з хрестиковими узорами на денцях мисок сузької кераміки.

Дальший розпад спірального орнаменту репрезентує одна покришка з Більче-Саду, на якій вже бракує еліпсів, залишаються лише хрестик і дотичні[5].

Більчецькі біноклі оздоблені косим паском на черевці або концентричними колами[6].

З інших узорів, які виникли в більчецькій групі, можна згадати: рубчасті паски (Городниця над Дністром, Новосілка, Більче-Вертеба), деревця (Більче-Вертеба, Більче-Сад, Кошилівці, Зарваниця), узори у вигляді півмісяця, S-уваті, гадючкуваті та інші, які в цілому властиві кошилівецькій кераміці та кераміці групи В в Україні і в Бессарабії[7].

Особливо цікаві в більчецькій кераміці фігурки звірят (Більче-Вертеба), які відповідають знахідкам українським і бессарабським із групи В[8], які дійсно трохи подібні сузьким звірячим мотивам, що вказували ряд дослідників.

---

[1] *G.Ossowski* // Zb. Wiad., XVI, табл. V, 2a.

[2] Т а м с а м о, табл. III, 4 a–c.

[3] *Bremer*. Das technische Ornament in bemalten Keramik // Pr. Z. 1925, табл. XVI, s. 2–24.

[4] *WJenny*. Gefässdekoration..., s. 88.

[5] *G.Ossowski* // Zb. Wiad., XVI, табл. IV, 7, a–b.

[6] Т а м с а м о, табл. IV, 3, 4a, 8.

[7] *C. Hadaczek*. La colonie..., обл. 102, 190–192. Музей Шевченка у Львові, ч. I. 2439.

[8] *Э. Штерн*. Доист. греч. культ..., табл. VIII, 3,10; IX, 2, 5, 6, 9; II, 2; X, 13; XII, 4; *В. Хвойка*. Кам. век..., табл. XXIII, 1, 10.

Про походження цих органічних мотивів у европейській мальованій кераміці не можна сказати нічого істотного, навіть і в Сузах, як показав Бремер[1], звірячі фігурки з'являються як додаткові в плектрогенній первісній орнаментації. Л. Чикаленко[2] спробував пояснити їхнє виникнення як випадкове з трикутникових залишків спірального оздоблення петренської й більчецької кераміки. Певно тільки те, що звірячі мотиви з'являються у виняткових випадках, не порушують стилю і не змінюють мистецького чуття.

Як бачимо з усього сказаного, майже всі форми і більшість узорів більчецького посуду постали вже в городницькій кераміці, з якої мусила розвинутись більчецька кераміка.

З другого боку, в більчецьких орнаментах і формах з'являються деякі ознаки, характерні для наймолодшого ступеня мальованої кераміки — кошилівецького, наприклад, пом'якшені профілі, прогнуті шийки, розпад спіральної оздоби та сильна геометризація. Більчецька кераміка, крім Галичини, відома далеко на півдні і сході, в Україні і в Бессарабії, як група В.

Певні зв'язки існують теж із Семигородом, де були знайдені посудини, прикрашені своєрідними S-уватими, обіговими спіралями, які, подібно більчецьким, виступають з тла, для розділювання якого тут вживалася біла барва. Як бачимо, і в пізнішій добі, подібно до заліщицького ступеня, семигородську кераміку можна протиставити галицькій мальованій кераміці, як групу з білим малюванням.

є) КОШИЛІВЕЦЬКА КЕРАМІКА

Ця відміна кераміки оздоблена білою й чорною барвою на червоному тлі або чорною й червоною барвою на білому тлі.

Вона знайдена в Галичині всього в 7 (8 ?) місцях (Більче-Вертеба, Будзанів, Чортівець, Кошилівці, Костівці, Теребівля, Залісся, Зеленче).

Виробленням і випаленням глини кошилівецька кераміка не відрізняється від більчецької. Розкопки в Кошилівцях дали велику кількість цілих посудин, інші місцезнаходження були бідніші. Проте їх достатньо для пізнання загального образу цього ступеня галицької мальованої кераміки.

---

[1] *Bremer*. Das techn. Ornament..., s. 43.

[2] *Л. Чикаленко*. Нарис розвитку....

Звичайною кошилівецькою формою є посудини з конічною шийкою, деколи легко заломлені на черевці, одначе здебільшого уже з заокругленим черевцем (Кошилівці, Зеленче[1], табл. VIII, 4). Вони грубіші, ніж більчецькі посудини, а низька шийка переходить у черевце повільно й негарно.

Багато було знайдено бокатих посудин з прогнутою низькою шийкою (Більче-Вертеба, Костівці, Кошилівці[2], табл. IX, 1), що розвинулись з подібних більчецьких форм.

Звичайні потім великі посудини з прогнутою шийкою і двома поземими вушками на черевці (Більче-Вертеба, Кошилівці, Зеленче[3]). Ця форма виникла з подібної більчецької посудини, котра в більшости має ще звичайну лійкувату шийку. Аналогії описаної форми відомі в усатівській групі в Україні[4].

У галицькій кошилівецькій кераміці трапляється теж менший різновид цієї форми[5].

Знайдена також одна посудина з прогнутою шийкою і двома поземо проверченими тунельовидними вушками на черевці (Кошилівці). Вона нагадує амфори шнурової кераміки.

Інша посудина з Більче-Вертеби мала поземо проверчені вушка під прогнутою шийкою (табл. VIII, 6). Це останній ступінь розвитку амфорок з двома вушками під розгорнутою шийкою старшої мальованої кераміки.

Дальшою кошилівецькою формою є глеки з легко прогнутою шийкою (Кошилівці[6]).

Особливо важливі амфорки з конічною, легко прогнутою шийкою і двома поземо проверченими вушками під нею (Кошилівці, Зеленче[7]). У старших групах галицької кераміки для них не було передумов. Так само в Україні не виявлено жодної. Антонєвич пояснює цю форму впливом злоцької шнурової кераміки[8], і, здається, що правильно, бо ж у злоцькій кераміці відомі абсолютно однакові амфорки[9]. Але все ж варто уваги, що в кошилівецькій кераміці не можемо констатувати впливу шнурової орнаментації. Мушу зауважити, що подібні форми виявляються далеко на півдні у

---

[1] *C. Hadaczek.* La colonie..., мал. 123, 124.
[2] Там само, мал. 128, 129, 131, 143–144.
[3] Там само, мал. 155–156.
[4] *М. Болтенко.* Кераміка з Усатова // Трип. культ. 1, с. 8–30, мал. 10.
[5] *C. Hadaczek.* La colonie..., мал. 150–152.
[6] Там само, мал. 120–121.
[7] Там само, мал. 145–148.
[8] *W. Antoniewicz.* Archeologja Polski. — S. 72.
[9] Там само, табл. XX, 2, 7.

болгарській мальованій кераміці, де шнуровий вплив менше правдоподібний[1].

Варіантом описаної форми є амфорка з Більче-Вертеби, яка має трикутні вушка, посаджені на вичерevку.

У кошилівецькій кераміці трапляються також дрібні посудинки з конічною або прогнутою шийкою і з 2 прямовисно проверченими вушками на верхній частині черевця або інколи на вичерevку (Кошилівці[2]). У старших групах галицької мальованої кераміки вони не відомі, як і в українській області. Однак у болгарській групі це звичайна форма[3]. Подібні форми виступають також у шнуровій злоцькій кераміці[4].

У Кошилівцях та Більчі-Вертебі знайдені бокаті посудинки з високою конічною шийкою і розгорнутими вінцями без вух[5].

Низькі горщики кошилівецької групи майже не відрізняються від більчецьких; вони двох видів: з вальцюватою прогнутою верхньою частиною та з гостронасадженим конічним сподом (Кошилівці[6]), форми залежної від пугарців і горщиків S-уватого профілю (Кошилівці, Зеленче[7]). Горщики S-уватого профілю часто мають пластичне оздоблення у вигляді гострих ребер на черевці[8], оздоблення, що, певно, зумовлене впливом гребінцевої кераміки. Горшки S-уватого профілю Антонєвич пояснює впливом[9] злоцької кераміки. У злоцькій групі дійсно зустрічаються форми[10], подібні до кошилівецьких горщиків, особливо стрункіх варіантів, але саму форму горшка S-уватого профілю вважаю започаткованою у галицькій мальованій кераміці. Його попередниками були низькі горщики заліщицько-шипинецької групи, а його аналоґії відомі з Семигорода і з першої верстви кукутенської. Взагалі ця форма є вельми проста й універсальна, тому коли й можна бачити на кошилівецьких горщиках S-уватого профілю вплив шнурової кераміки, то лишень у струнκішій профіляції деяких з них.

---

[1] *G. Wilke*. Reallexikon d. Vorgeschichte. — Bulgarien. — Табл. 95.

[2] *C. Hadaczek*. La colonie..., мал. 149.

[3] *V. Dumitrescu*. Gumelnitza, мал. 6, ф. 2, мал. 7, ф. 6; *Р. Попов*. Раскопки в Пещерата Моравица // Изв. Блг. Арх. Друж., III, мал.167, 170.

[4] *WAntoniewicz*. Archeologja Polski, табл. XI, 13.

[5] *C. Hadaczek*. La colonie..., мал. 162.

[6] Там само, мал. 85–86.

[7] Там само, мал. 74–84, 108.

[8] Там само, мал. 81, 82, 83.

[9] *WAntoniewicz*. Archeologja Polski. – S.72.

[10] Там само, табл. XI, 14, 15.

Знайдений також горщик S-уватого профілю на чотирьох ніжках (Більче-Вертеба), що нагадує подібні горщики на ніжках галицької гребінцевої кераміки, з якими вкупі був знайдений, а також середньоевропейські горщики старої унєтицької кераміки. Подібні форми відомі в Україні в групі В[1].

Кошилівецькі пугарці є двоконічні з більше чи менше прогнутою верхньою частиною (Кошилівці, Чортівець, Теребівля, Костівці, Зеленче[2]). На відміну від більчецьких вони менші, мають міцніші стінки і грубіше обрамлення (табл. IX, 2).

Новим явищем можна вважати двоконічні маленькі горщики з легко прогнутою верхньою частиною і з вушком від вінця аж до заломлення (Кошилівці[3]), в Україні їх багато в групі В[4].

У Кошилівцях знайшовся конічний кухличок з вушком[5], аналогія котрого мені невідома.

Подібно як у групі більчецької й кошилівецької кераміки, з'явились посудинки з пиптиками і пугарці двоконічні з чотирма пиптиками, деколи з двома прямовисно проверченими вушками на черевці[6] і струнка посудинка з прогнутою шийкою і з п'ятьма пиптиками на черевці (Кошилівці[7]).

Кошилівецькі миски цілком подібні до більчецьких. Вони або конічні (Кошилівці[8], табл. IX, 3), або з профільованими стінками (Кошилівці[9], табл. X, 4), або півкулясті з визначеним дном (Костівці, Кошилівці[10]). Півкулясті миски відомі з усатівської української групи[11].

Покришки кошилівецької кераміки розвинулися від більчецької форми. Вони шоломовидні, з утисненим дном (Кошилівці, Зеленче) і супроти більчецьких грубі й негарні, а покришки тарілчасті теж мають часто втиснене дно (Кошилівці[12], табл. IX, 5). Обидві ці форми відомі на Буковині[13].

---

[1] *М. Біляшівський.* Досліди на городищі біля с. Борисівки // Звід. за 1925 р., табл. XV, 10, 11.

[2] *C. Hadaczek.* La colonie..., мал. 101, 107,109, 113.

[3] Там само, мал. 116–118.

[4] *Э. Штерн.* Доист. греч. культ..., табл. VII, 4, 5; *В. Козловська.* Точки трип. культ., мал. 6, 7; *М. Якимович.* Раскопки в Старой Буде, мал. 141.

[5] *C. Hadaczek.* La colonie.., мал. 44.

[6] Там само, мал. 103, 104.

[7] Там само, мал. 123.

[8] Там само, мал. 51–54.

[9] Там само, мал. 55–60.

[10] Там само, мал. 61–70.

[11] *М. Болтенко.* Кераміка з Усатова, мал. 56.

[12] *C. Hadaczek.* La colonie.., мал. 90–93.

[13] *R.F. Keindl.* Prähistor. aus Bukowina, мал. 104.

Крім того, в кошилівецькій кераміці з'явились малі конусні покришки з рівним або випуклим дном і двома доземо проверченими вушками (Кошилівці[1]). Ці покришки, ймовірно, вживались до амфорок з конусною шийкою і двома прямовисно проверченими вушками під шийкою. Подібні покришки відомі мені тільки з семигородської[2] і болгарської групи[3]. Не виключено, що як на амфорки, так і на їх покришки вплинула злоцька кераміка, бо в ній вживалися конічні покришки з рівним дном без вушок[4].

Кошилівецькі біноклеві підставці значно відрізняються від більчецьких. Вони мають конічні або злегка заокруглені верхні чаші і слабо розвинуті долішні[5] (табл. IX, 6), вельми грубі, сполучник мають тичковий (Більче-Вертеба), спід деколи повний (Кошилівці). Подібні підставці відомі з Буковини[6].

Інші кошилівецькі біноклі закінчуються людськими ніжками, чим нагадують більчецькі (Кошилівці).

З Кошилівців відомі фраґменти глиняних цідилок, подібних до українських усатівської групи[7], і численні мініятюрні посудинки — конічні, бочкуваті і біконічні.

Деякі посудини з тієї ж місцевости мають видимі сліди впливу гребінцевої кераміки, т. зв. ямкові оздоби на межі шийки і черевця, плоскі пиптики, виступи.

У Кошилівцях знайшлись цікаві вушка різних посудин: тунелевидні, прямовисні або поземі, продавлені у вигляді півмісяця, інколи проверчені[8].

Орнамент кошилівецьких посудин буває в паску тільки у верхній частині черевця. Його елементи: залишки більчецьких S-уватих спіралей, які виступають з тла, і узори прямолінійні, наприклад: крокви, трикутники. Крім того, з'являються прикраси у формі півмісяця, гадючкуваті, хвильки, обведені трикутники, деревця, хрестики, зубчасті паски, паски з довгастих плям — усі узори вже відомі з більчецької кераміки.

Великі кошилівецькі посудини звичайно бувають прикрашені так: шийка здебільшого помальована одною барвою, під нею біжить вузький пасочок, виповнений кроквами або іншими узорами (півмісяці, S-уваті

---

[1] *C. Hadaczek*. La colonie.., мал. 94–98.
[2] *F.László*. Les types..., табл. X, 1.
[3] *I. Andrieşescu*. Sultana..., табл. XXII, 5.
[4] *W. Antoniewicz*. Archeologja Polski, табл. XI, 6.
[5] *C. Hadaczek*. La colonie.., мал. 165, 167–169.
[6] *R. F. Keindl*. Prähistor. aus Bukowina, мал. 106,108.
[7] *М. Болтенко*. Кераміка з Усатова, мал. 6.
[8] *C. Hadaczek*. La colonie.., мал. 184, 187.

спіральки, деревця, обрівлені трикутники). Черево їх розділене прямовисними подвійними або потрійними пасками до чотирьох секторів і відокремлене від споду потрійним поземим паском. Звислі паски бувають інколи заповнені кроквами. Між ними — втиснені залишки більчецьких S-уватих, взаємно поєднаних спіралей у вигляді прямовисної чорної S-уватої з темним повним кружком всередині[1]. Типологічно молодший орнамент не має темного кружка, бо замість темної S-уватої спіралі бачимо тут невдалий широкий S-уватий пасок[2].

На інших кошилівецьких посудинах бувають своєрідні орнаменти з розгалужених широких звичайних або потрійних стрічок[3] (табл. IX, 1). Ці прикраси бувають і на менших амфорках, і на низьких горщиках S-уватого профілю[4]. Широкі червоні або білі паски мають чорну облямівку.

Деколи чотири сектори великих кошилівецьких посудин нічим не заповнені (Більче-Вертеба[5], табл. VIII, 6).

Амфори з двома вушками під конічною шийкою здебільшого оздоблені на білому тлі чорними штрихованими трикутниками з чорними S-уватими спіралями[6].

Малі амфорки з поземими вушками на верхній частині черевця і кухлики орнаментовані широкими, вправо нахиленими пасками[7].

Низькі горщики S-уватого профілю були оздоблені кроквами або штрихованими трикутниками[8]. Гостропрофільовані горщики, подібно до більчецьких, – іноді хрестиками[9].

Кошилівецькі пугарці орнаментовані у подвійній симетрії косим червоним паском у чорній облямівці[10] (табл. IX, 2). Це остання фаза розвитку орнаменту, який ми бачили в заліщицькій групі. Інколи таких пасків декілька[11], бо ж пугарець має штрихований орнамент[12]. Часто у пугарців буває оздоблений і спід[13].

---

[1] *C. Hadaczek.* La colonie..., мал. 128, 130, 131.
[2] Там само, мал. 129.
[3] Там само, мал.143, 144, 153–156.
[4] Там само, мал. 151, 152, 162.
[5] Там само, мал. 128.
[6] Там само, мал. 146, 147.
[7] Там само, мал. 120, 150.
[8] Там само, мал. 68–70, 74, 77, 79, 81, 83.
[9] Там само, мал. 86–88.
[10] Там само, мал. 101,111.
[11] Там само, мал. 110.
[12] Там само, мал. 101, 105, 106.
[13] Там само, мал. 109, 110, 116, 117.

На кошилівецьких горнятках з вушком буває коса мережка[1]. Миски кошилівецької кераміки всередині вихровим орнаментом виру, який представляє дальшу комплікацію більчецького[2] (табл. IX, 3). Деколи вони оздоблені розгалуженими пасками, які також відомі з більчецької кераміки[3]. Цікаві приклади розпаду цього галузкового орнаменту на дві половини (Кошилівці — табл. IX, 4). Знайшлися теж миски, оздоблені зірковим орнаментом[4]. Зовні майже всі миски мають кроквові прикраси.

На одній посудині з Більче-Вертеби бачимо ще орнамент сочок з дотичними, ремінісценції обігових спіралей старших груп.

Хвильки, які вживаються в кошилівецькій кераміці[5], мають аналогії в усатівській групі в Україні[6].

З кошилівецької, як і більчецької, групи відомі узори з органічного життя, наприклад, галузки з листочками з Більче-Вертеби і мальовані звірятка з Кошилівців[7].

Як бачимо, в кошилівецькій кераміці, крім амфорок, котрі, мабуть, проникли із шнурової кераміки, всі форми пов'язані прямо з більчецькими. Оздоблення також зрозуміємо лиш тоді, коли візьмемо за першоджерело більчецьку орнаментацію. Кошилівецький посуд одначе молодший. Мальована кераміка, молодша за кошилівецьку, в Галичині невідома. Це група, якою закінчується вся культура.

За кордонами Галичини кошилівецький посуд відомий, як усатівська група. Крім того, численні спіральні узори й деякі форми споріднюють кошилівецьку кераміку з групою В в Україні і Бессарабії, а також з керамікою II верстви кукутенської.

ж) КАНЕЛЬОВАНА КЕРАМІКА

Кераміка, оздоблена канельованим орнаментом, знайдена вкупі з мальованим посудом. Вони подібні за деякими формами і обробкою глини, а тому й говорю про неї. Канельована кераміка знайдена у Східній Галичині

---

[1] *C. Hadaczek*. La colonie..., мал. 118.
[2] Там само, мал. 52.
[3] Там само, мал. 55, 62, 64, 65.
[4] Там само, мал. 59, 60, 66, 67.
[5] Там само, мал. 113, 99, 149, 3.
[6] *М Болтенко*. Кераміка з Усатова..., мал. 10, 58.
[7] *C. Hadaczek*. La colonie.., мал. 162,188, 189, 190, 191, 192.

лише у двох місцях (Голігради, Городниця над Дністром) і в літературі досі незнана.

Вона репрезентована в основному черепками. Знайдені уламки великих посудин з конічною гостровизначеною шийкою і косо канельованим вичеревком (Голігради, Городниця над Дністром). Це форма домашня в мальованій кераміці. Цікавою формою, аналоґії якої невідомі, є черевата посудинка з конічною випуклою шийкою, розкритими вінцями і трьома прямовисно проверченими вушками на черевці. Вичеревок оздоблений прямовисними канелюрами, дно відокремлене двома поземими жолобками (Городниця над Дністром, табл. X, 1).

Не чужа для мальованої кераміки і форма грушкуватого горнятка з розгорнутими вінцями і поземо проверченим вушком на черевці з цього ж місцезнаходження, бо ця форма звичайна в галицькій, шипинецькій та семигородській групах. Інший фраґмент з Городниці над Дністром належить посудині з низькою вальцюватою шийкою, випуклим черевцем і потовщеним дном. Вичеревок вертикально канельований, а від денця відокремлений двома поземими жолобками; ця посудинка нагадує заліщицькі пугарці з лійкуватою шийкою.

Знайдені теж уламки конічних мисок без визначеного дна, оздоблених мілко врізними овалами (Голігради, Городниця над Дністром — табл. X, 4), і черепок миски з розкритими вінцями, так само без визначеного дна, з орнаментом, виконаним зубчатим коліщатком (Городниця над Дністром — табл. X, 3). Ці миски подібні до низки мисок старшої мальованої галицької кераміки.

Цікаві теж черепки пугарців з розкритими вінцями, оздоблених під шийкою паском ямок або поземим жолобком, а на черевці прямовисними або скісними канелюрами. Канелюри інколи утворюють волюти (Голігради, Городниця над Дністром — табл. X, 2). Ці пугарці нагадують старші грушкуваті форми мальованої галицької кераміки, лише відрізняються визначеним дном з гостропрофільованим вінцем.

Знайдений також фраґмент шоломовидної покришки, подібної до покришок старшої мальованої кераміки (Голігради).

Цікавим доказом співіснування з мальованим посудом є черепок низького горщика S-уватого профілю з Городниці над Дністром, який був прикрашений канельованим орнаментом з поземих і прямовисних пасків, замальованих червоною фарбою.

Отже, можна прийняти синхронність посуду, оздобленого канельова-

ним орнаментом, з деякими старшими групами мальованої кераміки, правдоподібно з керамікою ритою.

В Україні, як можна судити із стислих звідомлень про знахідки, галицьким канельованим виробам відповідає формами й орнаментацією III ґатунок борисівської групи[1], який справді зустрічається вкупі з керамікою, вельми близькою до галицької й української ритої.

Дальші аналоґії мені відомі з неолітичного селища в Тіносулі, в Румунії, де знайдена канельована кераміка надто подібна до галицької не лише обробкою й орнаментом, а й формою. Тут були знайдені, наприклад, бокасті посудинки з конічною випуклою шийкою, як у Городниці над Дністром[2].

Грубе канелювання посудин пальцями звичайне в ужитковій кераміці болгарської групи[3], власне канельований орнамент виступає також у семигородській кераміці[4], але це канелювання відмінне від галицького. Отже, поки що переконливі тільки аналоґії українські.

з) ГРЕБІНЦЕВА КЕРАМІКА

Кераміка, оздоблена гребінцевим орнаментом, була знайдена в Галичині разом із усіма відмінами мальованого посуду вже при перших розкопках. Вона виготовлена із глини, змішаної з розтовченими мушлями, і була погано випалена (Більче-Вертеба, Більче-Сад, Бучач, Филипківці, Городниця над Дністром, Кошилівці, Стінка, Васильківці, Залісся, Заліщики, Зозулинці, Знесіння).

У Заліщиках разом із шипинецькими й заліщицькими знайдені черепки гребінцевої кераміки, які відзначаються темно-брунатною, аж чорною, глиною, міцними стінками й відносно добрим випаленням. Це черепки низьких череватих горщиків з широкою розкритою та гостро визначеною шийкою (табл. X, 5). На плічках оздоблені вдавленнями нахиленого вправо гребінця і відтисками шнура або косими насічками на вінцях. Виявлені також черепки з вушками на плічках. Кераміка такого ґатунку відома мені з енеолітичної культури на Чернігівщині[5].

---

[1] *М. Біляшівський.* Досліди на городищі біля с. Борисівки // Звід..., табл. XVI, мал. 12–16.

[2] *R. Vulpe et E. Vulpe.* Les fouilles des Tinosul. — Dacia, I. — S. 190–193, мал. 19, ф. 1.

[3] *J. Andrieșescu.* Sultana, табл. XV, 1, 4, 12, 15; XVI, 1, 3–6, 9, текст 7–9.

[4] *J. Teutsch.* Die spätneolitischen Ansidlung..., мал. 86, 115, 116, 127, 131; *F.László.* Les stations..., мал. 63–65, 30, 31.

[5] *Ailio.* Die Fragen d. russ. Steinzeit, мал. 19a.

Подібні черепки походять з Васильківців, але мають під вінцем горошкове оздоблення. Крім того, вони походять ще з Городниці над Дністром і Филипківців. Близька до них також гребінцева кераміка, знайдена з ритим і незвиським посудом у Незвиську.

З городницькою керамікою у Бучачі були викопані:

— низький горщик з розкритою шийкою, опуклим черевцем, двома вушками під шийкою і двома пиптиками на черевці, оздоблений під вінцем горошком, на плічках — відтисками гребінця, на спідній частині черевця прямовисними рівчачками, проведеними гребенем;

— горщики видовжених пропорцій зі слабо згорнутими вінцями (табл. XI, 3).

Гребінцева кераміка з Городниці над Дністром була знайдена правдоподібно з власне городницьким посудом. Відзначається сіро-жовтою глиною, тонкими стінками і дуже кепсько випалена. Її форми — великі горщики з широкою, дуже гарно розкритою і виразно визначеною шийкою. Орнамент складається із сочкуватих ямок, нахилених вправо на грані шийки та черевця, відтисків гребінця або тригранних ямок на верхній частині черевця і прямовисних рисок, зроблених гребінцем на черевці. Вінця прикрашені сочкуватими вдавлинами або рядом горошин під ними. Шийку оздоблюють доземі рівчачки, виконані гребенем (табл. X, 6). Дальшою формою є округлі миски, деколи з поземо зрізаними вінцями, оздоблені на вінцях і під ними сочкуватими або тригранними ямками. Такі миски мали прямовисні продірявлені вушка.

До городницької гребінцевої кераміки подібні фраґменти із Стінки. Гребінцева кераміка, знайдена разом із городницьким посудом, має свої вельми близькі аналоґії на Буковині, в Бессарабії, а також у відлеглих краях України, де виступає або самостійно як енеолітична культура північного пасма, або разом із мальованою керамікою групи В. Усе притаманне для городницької гребінцевої кераміки, як наприклад прямовисне штрихування шийки, горошкове оздоблення або дрібні насічки на вінцях, відтиски гребеня на верхній частині черевця, паски з штрихів на плічках і прямовисні штрихи, виконані гребенем на споді, — є тут звичайним явищем. Так само зовсім однакові і форми, наприклад горщики з широкою шийкою[1].

Гребінцева кераміка, сучасна більчецькому й кошилівецькому посуду,

[1] *В. Хвойка.* Кам. век..., табл. XXV, мал. 15–19, 26; XXIV, 5, 8, 13, 15; *Э. Штерн.* Доист. греч. культ., табл. 1, 7, 15; VI, 13; *М. Макаренко.* Досліди на Остерщині // Звід. за 1925 р., табл. XIV, 7; *В. Козловська.* Неоліт. та трип. пам'ятки на Чернігівщині // Черн. зб., табл. II, 14; *R.F. Keindl.* Prähistor. aus Bukowina, мал. 93; Музей Шевченка у Львові, Кочержинці.

виготовлена з сіро-брунатної, кепсько випаленої глини. Відомо відносно багато форм.

Знайдені продовгасті горщики зі слабо загорнутими вінцями (Кошилівці), оздоблені деколи на плічках поземими пасками вертикальних рисок (Більче-Вертеба), форма, що була знайдена разом із городницькою керамікою в Бучачі. Багато є також низьких горшків S-уватого профілю з насічками на вінцях і з паском вправо нахилених штрихів під шийкою (Васильківці, Кошилівці[1], табл. XI, 1) або на слабо реберчастому черевці (Більче-Вертеба[2], табл. XI, 2); деколи мають різні виступи під шийкою (Більче-Сад, Кошилівці, Васильківці[3]). Подібні горщики на чотирьох ніжках (Більче-Вертеба, Кошилівці[4]), які здебільшого відповідають мальованим виробам, горщики S-уватого профілю з пасковим вушком від вінців до черевця (Більче-Вертеба, Кошилівці[5]).

Знайдені теж глибокі півсферичні миски, оздоблені виступами, насічками на вінцях і двома пасками наліпленого горошку під вінцями (Більче-Вертеба, табл. XI, 4).

Цікавий також пугарець на високій, масивній ніжці[6] і пугарець конічний на трьох ніжках з виступами під вінцями з Кошилівців[7].

Поодиноким явищем є боката амфора з конічною шийкою і двома загостреними вушками на плічках (Більче-Вертеба).

Цілком іншу орнаментацію має гребінцева кераміка із Залісся, де були знайдені фрагменти горщиків з прогнутою шийкою та миски з округлими стінками, оздоблені відбитками шнура і трикутними ямками. Інший фрагмент з цієї ж місцевости під гострозрізаними вінцями був оздоблений відбитками шнура і сочкуватими ямками.

Гребінцева кераміка, знайдена разом із більчецьким і кошилівецьким посудом, подібна до вищеописаної, знайденої з городницькими виробами. Вона, одначе, відзначається рідшим орнаментом і дрібнішими формами, в Україні і в Бессарабії, в цій самій групі В є багато форм (наприклад низькі горщики S-уватого профілю, інколи з вушками, горщики на чотирьох ніжках) та орнаментів (насічки на вінцях, пасок із штрихів на плічках, ви-

[1] *C. Hadaczek*. La colonie..., мал. 35.
[2] Там само, мал. 43.
[3] Там само, мал. 41.
[4] Там само, мал. 39, 42.
[5] Там само, мал. 40.
[6] Там само, мал. 164.
[7] Там само, мал. 45.

ступи і т. п.), які цілком відповідають галицьким[1].

Галицька кераміка, оздоблена гребінцевим орнаментом, як бачимо, відповідає в Україні енеолітичній кераміці північного пасма. Про неї говорить Айліо[2], що вона вельми подібна до молодшої власне гребінцевої кераміки та що вона теж виявляє ознаки впливу мальованої кераміки[3]. Останні аналогії галицька гребінцева кераміка має в гребінцевому посуді, знайденім разом із різними ґатунками мальованої кераміки в середній та південній Україні, на Буковині і в Бессарабії. З другого боку, як здається, описана галицька кераміка пов'язана з малознаною т. зв. надбужанською культурною групою, де також виступає горошкове оздоблення, наколи гребінця та відбитки шнура[4].

и) ГЛИНЯНА ПЛАСТИКА

Глиняна пластика знайдена у великій кількості тільки у двох галицьких місцях: в Більче-Вертебі і в Кошилівцях. З інших місцевостей походить лише кілька людських фігурок або їх уламків. Здебільшого це місця знаходження молодшої мальованої кераміки.

Старший уламок жіночої фігурки з плескуватою верхньою частиною тіла з стеатопигічною спідньою частиною і двома конічними ніжками, оздобленими своєрідним ритим орнаментом (штриховані трикутники), походить з Городниці над Дністром, табл. XI, 5), за українськими аналогіями її можна віднести до незвиського ступеня. Подібні фігурки відомі з дністерської й семигородської групи і з II верстви кукутенської[5]. Інші дві жіночі фігурки з тої ж місцевости мають плескувате тіло, яке розширюється

---

[1] *В. Хвойка.* Кам. век..., табл. XXV, 8, 9, 13, 14, 23; XXIV, 4, 3, 8, 15, 12, 13; XXVIII — деякий посуд зі ступеня останнього й передостаннього; *Э. Штерн.* Доист. греч. культ., табл. 1,7; VI, 13; *П. Курінний.* Розкопки біля с. Томашівки // Звідомлення за 1926 р., табл. IX, 6.

[2] *Ailio.* Die Fragen d. russ. Steinzeit, s. 59–65.

[3] Це кераміка, котру Айліо назвав «Mischstil von Tripolje» і з невідомих причин оголосив її за молодшу від ритованого й мальованого трипільського посуду. Можливо, це сталось лиш тому, що орнамент однієї мальованої посудини (*Ailio.* Die Fragen d. russ. Steinzeit, мал. 28 с.) можна (хибно) виводити з орнаменту подібної посудини мішаного стилю, хоч обставини розкопок свідчать, що обидва типи були одночасні.

[4] *W. Antoniewicz.* Archeologja Polski.

[5] *Щербаківський.* Знахідки біля Могилева-Подільського // Звід. за 1926 р., табл. XXXVI, 2–4; *М. Рудинський.* Досліди на Кам'янеччині // Звід. за 1926 р., табл. XXX 7, 11; *H. Schmidt.* Tordos // Z. f. E., XXV, мал. 44–45; *F.László.* Les stations..., мал. 84–85; *H. Schmidt.* Vorlauf. Bericht üder die Ausgrabungen in Cucuteni // Z.f.E., 1911, мал. 12A.

донизу і печаткувато закінчується двома невеличкими виступами замість рук і напівкруглими грудьми (табл. XI, 6). В однієї фігурки голова була помальована, в другої — відбита. Вони нагадують фігурки з української кераміки групи А[1] та глиняні димінські фігурки[2], проте ця форма така примітивна, що тяжко говорити про якісь аналогії.

Із заліщицької групи відомий фрагмент фігурки з плоскою головою, з планкою, що зображує ніс, і двома дірочками по боках, які назначують очі. Фігурка була помальована темно-брунатними смужками. Інший фрагмент від фігурки на одній конічній ніжці (Більче-Сад). Це вже фігурки, які розвиваються у всіх пізніших групах галицької кераміки.

До городницького виробу належать правдоподібно фрагменти фігурок на одній загостреній ніжці, розділеній ззаду над колінами глибоким штрихом. Вони були помальовані темно-брунатними стрічками (Городниця над Дністром, Зозулинці).

Фігурки із заліщицької та городницької груп мають аналогії в Україні в кераміці групи В[3].

Серед матеріялів більчецької та кошилівецької груп виявлено кілька типів людських фігурок. Знайдені фігурки плескуваті, з міцно визначеною стеатопигією, глибоким штрихом розділеними ногами й з стегновими виступами, на яких на тиловому боці є по мілкій ямочці. Цей гатунок знаний тільки з Більче-Вертеби[4]. Аналогії до нього зовсім невідомі.

Найчисленніші фігурки мають ніжку, модельовану у вигляді людської ноги з п'ятою. Верхня частина тіла сплощена; плоска голова має планочку, яка назначує ніс, з двома чи вісьмома наколами або дірочками по боках. Груди конічні, виступи, які намічують руки, інколи проверчені або визначені наколами. Стегнові виступи теж здебільшого проверчені, на ніжці намічені з обох боків кісточки. Знайдені також чоловічі фігурки цього ж типу (Більче-Вертеба, Кошилівці, Ругович, Зеленче[5], табл. XIII, 1). Подібні фігурки з'являються в Україні в групі В та на Буковині[6].

[1] *В. Хвойка.* Кам. век..., табл. XXII, 1.

[2] *Tsountas.* Dimini a Sesklo, табл. XXXIV, 1; XXXIV, 1, 4.

[3] *Э. Штерн.* Доист. греч. культ. // Труды XIII Арх. съезда, табл. VI, 15, 16; *В. Хвойка.* Кам. век..., табл. XXII, 4,6; Раскопки 1906, 1, 2, 4, 5, 6, 7; *М. Макаренко.* Досліди на Остерщині // Звід. за 1925 р., табл. XIV, 1–6. Халеп'є // Звід. за 1925 р., табл. VII–X; *П. Курінний.* Томашівка // Звід. за 1926 р., табл. VIII, 2; *Д. Щербаківський.* Знахідки б. Могилева-Поділ. // Звід. за 1926 р., табл. XXXV, 1, 3, 35; *М. Якимович.* Раскопки в Старой Буде, мал. 140.

[4] *Przybyslawski.* Repetitorium zabytkyw przedhist. Galicyi Wschodniej, Lwów, 1926, табл. 1, 9, 12; *C. Hadaczek.* La colonie.., мал. 228.

[5] *C. Hadaczek.* Вказ. праця.

[6] *В. Козловська.* Неоліт. та трип. знахідки // Черніг. зб., табл. III, 7. Музей Шевченка, Шипинці.

У Галичині була знайдена також одна сидяча фігурка цього ж ґатунку (Кошилівці).

Дальшим типом є фігурки з двома ногами, плоским тілом і непомірною стеатопигією. Стегнові виступи майже завжди продірявлені, ручні — також (деколи й три рази) або бувають визначені наколом. Плескувата голова має пластинку, що намічує ніс та дірочки (аж 8) або наколи по боках[1].

Такі ж фігурки знаходяться в Україні в групі В[2].

У Галичині з Кошилівців відомі теж сидячі екземпляри[3].

Перехідні фігурки між одноногими і двоногими мають розділення ніг, назначене рискою (Кошилівці, Більче-Вертеба, Зеленче).

Стоячі на одній чи двох ногах описаного типу фігурки з плоскою проверченою головою виявлені, крім української групи В, також на півдні, в Семигороді[4] і в болгарській культурній групі Волощини, Добруджі і у самій Болгарії[5], де до них дуже подібні плоскі кістяні фігурки[6].

У Кошилівцях знайдені фігурки на одній ніжці з плоскуватою верхньою частиною тіла і з незначною стеатопигією, стегна звичайно проверчені; ніжка буває печаткувато розширена, може бути валькуватою[7], легко звуженою[8] або сплощеною[9]. Знайшовся також уламок фігурки з дутою ніжкою, яка звужується до печаткуватого закінчення[10]. Інші фігурки мають конічну, тупо загострену ніжку[11].

В Україні в групі В зрідка трапляються фігурки з розширеною ніжкою[12]. Фігурки усатівської української групи також печаткувато закінчені[13]. Цікаво, що подібно до молодшої галицької (кошилівецької) кераміки печаткувато закінчені фігурки виступають у молодших фазах подунайського й болгарського неоліту (верхні верстви Вінча та Коджа-Дермену).

---

[1] *C. Hadaczek.* La colonie..., мал. 226, 229, 240, 245, 248, 256.

[2] Див. прим. 4 (с.39).

[3] *C. Hadaczek.* La colonie.., мал. 262, 265, 266.

[4] *J.Teutsch.* Die Spätnect Ansiedlungen..., obr. 19a, 17; Prähist. Funde aus Burzenlande.

[5] *J. Andrieșescu.* Sultana.., XXXIV, 1– 3, 6, 9; XXXV, 1, 2, 5, 6; *Р. Попов*, Коджа-Дерменската могила..., мал. 138.

[6] Т а м с а м о, табл. XXXVI, XXXVII; *В. Миков*. Селищната могила при селе Балбунар..., мал. 102; *Р. Попов*. Идолы и животински фигуры..., от Коджа-Дермен, мал. 5, 6.

[7] *C. Hadaczek.* La colonie.., мал. 194.

[8] Т а м с а м о, мал. 199, 195.

[9] Т а м с а м о, 196.

[10] Т а м с а м о, 197.

[11] Т а м с а м о, 198, 203–205.

[12] *А. Спицын*. Раскоп. глин. площадок..., мал. 17.

[13] *М. Болтенко*. Кераміка з Усатова, мал. 67, 70, 70 б.

З описаних типів галицьких фігурок випадають деякі, знайдені в Кошилівцях:

— фігурка сидяча на землі, з розділеними рискою ногами й старанно модельованими руками, що лежать на грудях і мають штрихами позначені пальці[1];

— груба півлежача фігурка[2];

— уламок грубої фігурки з тілом у вигляді черевика;

— груба фігурка на масивній глиняній підставці. Крім того, відомі зразки реалістичної пластики:

— фігурка сидяча на землі, з дбайливо модельованою головою, що має ніс з визначеними носовими отворами й проколені вуха;

— голівка від чоловічої фігурки з реалістично сформованим лицем у шоломі, який має на гребені 3 отвори[3]. Проте досі не знайшлись екземпляри реалістичних фігурок таких гарних, як в Україні.

Матеріял більшості фігурок тотожний з матеріялом кераміки. Фігурки були добре випалені, але під впливом землі розм'якли. Тільки частина фігурок з Кошилівців була вироблена з грубішої сірої глини.

Фігурки були первісно вилощені, інколи навіть червоною фарбою, деколи мальовані червоною або білою фарбою. Статеві ознаки жіночих фігурок такі: трикутник з наколом або прямовисною рискою внизу, відділений від черевця одною або кількома поземими рисками. Ззаду також на висоті стегнових виступів проходить звичайно один або кілька врізних жолобків. Задок був завжди розділений глибокою прямовисною рискою.

Трикутник деколи зроблений відтисками або визначений фарбою. Одна фігурка з Кошилівців мала замість нього прокреслене півколо. Чоловічі фігурки мають статеві органи, визначені простим або подвійним бугорком, бракує трикутника, розділення задка і продірявлення стегнових виступів. Рідкісні є поземо вириті борозенки на висоті стегон спереду і ззаду.

Одна чоловіча фігурка з Кошилівець мала конічні груди. У чоловічих фігурок з Більче є наколи й отвори тільки з лівого боку носа. В цьому чоловічі кошилівецькі фігурки не відрізняються від жіночих.

Дуже часто у людських фігурок намічається одяг або прикраси. У деяких фігурок неясно, чи йдеться про позначення одягу, чи помалювання тіла.

---

[1] *C. Hadaczek*. La colonie.., мал. 278.
[2] Там само, мал. 271.
[3] Там само, мал. 281, 282.

Правдоподібно поземі боріздки або помальовані паски на висоті стегон натякають на якесь підперізування. Часто бачимо у жіночих фігурок фартушок, визначений різьбленням, наколами, втисненими кружками або барвою. Фартушок буває спереду, ззаду або з обох боків.

Чоловічі фігурки фартушка ніколи не мали.

Деколи на ногах вдавленнями позначене взуття (Більче-Вертеба), інколи воно визначене пластично або фарбою (Кошилівці). З прикрас найчастіше бачимо намисто, деколи виконане кількаразовим штрихуванням (Більче-Вертеба, Кошилівці) і комбіноване (Кошилівці). Намисто було із звичайних стрічок або означених торочками.

Чоловічі фігурки, крім однієї з Більче-Вертеби, намиста не мають, але деколи в них буває прокреслена стрічка через одне плече (Городниця над Дністром, Кошилівці) або стрічка на поясниці (Більче-Вертеба, Кошилівці[1]). Стрічку через плече бачимо теж на одній фігурці української кераміки групи В на Чернігівщині[2].

Дальші прикраси, які виявляються на жіночих фігурках, є підв'язки, виконані фарбою під і над колінами (Кошилівці). Більшість людських фігурок галицької мальованої кераміки, як бачимо, аналогічна з керамікою українсько-румунської і болгарської областей. Дальші аналогії більш загального характеру.

Звірячі фігурки відомі лише з двох місцевостей.

З Городниці над Дністром знайдена мала звіряча фігурка бичка(?).

З Кошилівців походить гарна збірка фігурок різних звірят, а саме:

— бички з довгими рогами, довгою й по боках плескуватою шийкою, зі звислим волом, довгим тілом, характерним підняттям хребтової частини й довгим хвостом; ніжки конічні, не надто високі, визначені статеві органи[3];

— бички з короткими рогами, міцною короткою шиєю й кремезним тулубом, конічними ніжками й визначеними статевими органами[4];

— барани з рогами, міцним тулубом, низькими конічними ніжками[5];

— вівці з довгими вухами, слабо по боках сплющеним тілом і низькими конічними ніжками[6];

---

[1] *C. Hadaczek.* La colonie.., мал. 274, 278, 279.
[2] *В. Козловська.* Неоліт. та трип. пам'ятки..., с. 52.
[3] *C. Hadaczek.* La colonie.., мал. 283–285.
[4] Там само, мал. 291.
[5] Там само, мал. 300.
[6] Там само, мал. 301, 302.

— коник з довгою шиєю, старанно сформованою головою, з визначеними очима, писком, з носовими дірками, з вальцюватим довгим тулубом та піднятим хвостом[1];

— кінська голівка, реалістично модельована;

— собака;

— свиня з грубо сформованим міцним тулубом, плескуватою головою, звислими вухами, на низьких конічних ніжках.

Дві фігурки волів мають на тулубі над ногами поперечні отвори; одна фігурка має подібний отвір ззаду.

Можна сказати, що галицька звіряча пластика як своїм формуванням, так і мотивами не відрізняється від української, семигородської і пластики інших груп мальованої кераміки.

До фігурної пластики треба зарахувати також антропоморфні й зооморфні посудини.

З Городниці над Дністром походить фраґмент посудини, з якої випинаються зібгані в колінах людські ноги. В Зозулинцях знайшлась еліпсувата миска на чотирьох ніжках з голівкою барана на вінцях і з плескуватим виступом, який означував хвіст, на протилежному боці.

З Кошилівців нам відома посудина у вигляді оленя з двома голівками і з затичкою, яка мала два проверчені отвори для зав'язування[2]. Інша посудина з цієї ж місцевості зображує на одній ніжці птаха[3]. Отже, зооморфні посудини, як відомо, знаходяться в групі В в Україні, в Семигороді та в Болгарії[4]. Дрібніші уламки дутих людських і звірячих фігурок з Галичини, вірогідно, походять з таких же посудинок.

Крім того, звірячими голівками був прикрашений звичайний посуд подібно як у групі В в Україні. Так з Кошилівців відомі голівки:

— волів з виступаючими рогами[5], баранів[6] і козлів[7] з рогами, поєднаними з посудиною.

Поки що не можемо нічого сказати про розвиток галицької глиняної пластики, бо не маємо достатньої кількості матеріялу. Можна констатувати

---

[1] *C. Hadaczek*. La colonie.., мал. 298.

[2] Там само, мал. 173, 174.

[3] Там само, мал. 172.

[4] *F.László*. Les stations..., мал. 86; Les types..., табл. V, 22; *Р. Попов*, Коджа-Дерменската могила..., табл. IV, 1, 2; Lerome. L'époque neolit..., мал. 1.

[5] *C. Hadaczek*. La colonie.., мал. 180.

[6] Там само, мал. 181.

[7] Там само, мал. 183.

лише появу обох основних типів людських фігурок (одноногих і двоногих) як у старшій, так і в молодшій мальованій кераміці.

і) ЗНАРЯДДЯ

Кам'яна індустрія галицької мальованої кераміки в літературі майже невідома, хоч було знайдено багато кам'яних знарядь, які до неї напевно належать. На жаль, не завжди ясна їхня приналежність до того чи іншого керамічного посуду. Саме тому тяжко було прослідкувати за розвитком форм інструментів.

Поодинокі знахідки типових копитових клинів з Коршівки (повіт Жидачів) й Шаски Домініканської (окр. Рудки), а також плоска сокирка з Крехова (окр. Жовква[1]), з огляду на віддаль їх від місць знаходжень мальованої кераміки, правдоподібно належать до культури волютової кераміки, котра, як відомо, була представлена в Галичині[2]. Останні знахідки поєднані з мальованою керамікою, і між ними можемо розрізняти такі форми:

Багато плоскуватих ромбоїдних сокирок з випуклим обухом і заокругленим лезом (Більче-Сад, Городниця над Дністром, Копти, Крива Палка, Незвисько, Новосілки, Собицин, Устечко[3] (табл. XII, 3). Отже, це була форма, близька до типових плоских сокирок старшої паскової кераміки.

Відміною описаного виробу є подібні сокири з розвиненими бічними площинами (Бучач, Хотимир, Городниця над Дністром, Городниця над Збручем, Кошилівці, Ланівці, Собицин, Залісся[4] (табл. XII, 4, 5). Тут, поза сумнівом, починається розвиток т. зв. сокирок з товстим обухом, котрий, напевно, стався у цих місцях. Таким чином, у мальованій кераміці спостерігаємо явище, аналоґічне молодшій пасковій середньоевропейській кераміці, де також плоскі сокирки мають бічні площі (тип Славські гори*). Цим ця кераміка зближується до т. зв. «нордичної».

Плоскуваті ромбоїдні сокирки поширені по цілій області паскової кераміки. Для нас тим часом найцікавіші ближчі аналоґії. Відповідний матеріял з України, на жаль, не був ніколи належно опублікований, але на основі деяких зразків з України, збережених у музеї Шевченкового товарист-

[1] Усі сокирки знаходяться в Музеї Дзедушицьких у Львові.
[2] *W. Antoniewicz.* Archeologja Polski, s. 42.
[3] *J.Pasterniak.* Ruske Karpaty v archeologii, s. 11–12.
[4] *G.Ossowski.* Sprawozdanie... // Zb. W., XVI, табл. IV, 5.
* Славські гори знаходяться недалеко від м. Кладна в Чехії (Прим. перекл.).

ва у Львові, можна констатувати, що сокирки, подібні до галицьких, вживались в українській і буковинській мальованій кераміці[1].

Плоскі сокирки, вельми близькі до обох галицьких типів, знаходяться теж по всій Румунії і в болгарській області[2].

У Галичині знайдені також рівномірно розвинені сокирки з опуклими бочками, товстим обухом і заокругленим лезом (Бедриківці, Городниця над Дністром, Мельниця, Прогатин, Собицин, Стінка). Типологічно це молодша форма, аналоґії котрої знаходяться також у Румунії, але там вони виготовлялися з кременю[3].

Дивним явищем в галицькій мальованій кераміці є сокирки з товстим обухом і розширеним лезом (Городниця над Дністром, Кошилівці[4], табл. XII, 6), тобто дуже молода форма, яка, поза сумнівом, виникла під впливом металевої індустрії.

Особливо цікаві є копитові клини з косим лезом (Бучач, Городниця над Дністром, Кошилівці[5], табл. XIII, 2), подібні до клинів середньоевропейської паскової кераміки і які ніколи не мають отвору.

З Галичини відомі теж плескуваті долітця, деколи з розвиненими бічними площами (Городниця над Дністром, Городниця над Збручем, Залісся, Зеленче, Звенигород). Це звичайна форма в мальованій румунській і болгарській кераміці[6].

Усі тут описані галицькі знаряддя виготовлялися з вапняку. Зі сланцю вироблялись типові копитові клини (Бучач, Кошилівці[7]), що були зовсім однакові, зі знаряддями старшої паскової кераміки в Середній Європі.

Більшість вапнякових сокирок є напівопрацьовані, грубо оббиті або вигладжені тільки біля леза, головні бічні площі вигладженими не бувають.

Як відомо, сокири й долота української мальованої кераміки вироблялись як зі сланцю, так і з кременю. В Галичині ж знайшлась лише одна крем'яна сокира в Кошилівцях[8]. Ця сокирка уся оббита, у розрізі сочкувата,

---

[1] *C. Hadaczek.* La colonie.., табл. III, A, 7, 9, 11–13.

[2] Музей Шевченка. Канівщина, ч. I. 552, 117; Шипинці, ч. і. 93; *V. Dumitrescu*, Gumelnitza, мал. 2, f. 7, 14; *Andrieșescu.* Sultana, табл.VII, 2–10, 13–15,19; VIII, 1–5, 8–9, 14–17; *Р. Попов.* Коджа-Дерменската могила..., мал. 68, 70; *Р. Попов.* Раскопки в Пещерата Моравіца..., мал. 189–190.

[3] *J. Andrieșescu.* Sultana, табл. I, 8–17; II, 5–14.

[4] *C. Hadaczek.* La colonie.., табл. III, A, 1.

[5] Там само, табл. III, A, 3–5.

[6] *Р. Попов.* Коджа-Дерменската могила..., мал. 71; *Andrieșescu.* Sultana, табл. VII, 12, 17, 18, 20; VIII, 18–21.

[7] *C. Hadaczek.* La colonie.., мал. 17.

[8] Там само, табл. III A, 2.

що характерне для молодшої фази т. зв. надбужанської культури[1].

До галицької мальованої кераміки належать і численні уламки сокиро-молотів з кременю і вулканічного граніту.

Потім знайшлись уламки сокиро-молоту з плоским спіднім і випуклим верхнім боком і загостреним або заокругленим обухом (Бучач, Городниця над Дністром, Кошилівці), або з відсіченим обухом (Щитівці[2]). Подібні сокиро-молоти відомі з болгарської області[3].

Цікаві мініятюрні сокиро-молоти, закінчені вістрям (Городниця над Дністром, Крива Палка).

З вапняку робились опуклі молоти (Кошилівці) або еліпсові (Городниця над Дністром, Кошилівці[4]).

Кам'яні молоти й сокиро-молоти вживались також у мальованій українській і кукутенській кераміці, але, на жаль, ці інструменти замало публіковані.

З Галичини відомі теж численні крем'яні знаряддя: скребла (Бучач, Будзанів, Голігради, Мельниця, Кошилівці, Залісся[5]), стріли трьохгранні з виїмкою в основі (Вигнанка) або з рівною основою (Бучач), стрілки з крильцями (Бучач), шила (Бучач, Будзанів, Вигнанка). Це цілком звичайні форми, що з'являються також у неолітичній мальованій кераміці навколишніх країн, тобто в Румунії й в Україні.

У Галичині знайдені і кам'яні млинки (Городниця над Дністром, Ланівці).

З кістяного знаряддя можемо згадати: шила, свердла, гладила з ребер (Більче-Вертеба, Ланівці[6]), кинджали з подовжнім ребром і руків'ям, оздобленим врізним орнаментом (Більче-Вертеба[7]), або листовидні з держаком, виготовлені, безсумнівно, за металевими зразками. Відомі теж рогові мотики (Більче-Вертеба).

З кістяних прикрас знайдені плоскі кістяні підвіски (брелки) – прямокутні, з виїмками на довших боках, виступом угорі й чотирма отворами в кутах (Кошилівці); ромбоїдні підвіски з прогнутими стінами по боках і з вісьмома отворами (Більче-Вертеба); підвіска у вигляді бичачої голівки з

---

[1] *L. Kozłowski.* Młodsza epoka kam..., табл. XXIV, 2.
[2] *C. Hadaczek.* La colonie..., табл. III A, 14.
[3] *Р. Попов.* Коджа-Дерменската могила..., мал. 72 а, б.
[4] *C. Hadaczek.* La colonie.., табл. III, 11, 12.
[5] Там само, мал. 13–16.
[6] Там само, мал. 18–21, 29–31.
[7] Там само, мал. 27.

чудово зробленими рогами і з п'ятьма дірочками; оздоблені крапковим орнаментом (Більче-Вертеба); кругла підвіска з двома та овальна з однією дірочкою (Кошилівці[1]).

У Кошилівцях, крім цього, знайдено 6 довгастих, плоских кістяних намистин з поперечним жолобком для закріплення[2].

З глиняних інструментів відомі: гирі конічні (Городниця над Дністром, Кошилівці), грушкуваті (Більче-Вертеба, Кошилівці, Яричів), у формі диску (Більче-Вертеба, Зеленче[3]); колотівки — конічні (Зеленче), зроблені з черепків (Кошилівці[4]); плоскуваті цівки (Городниця над Дністром), котрі Менґін вважав підробками нордичних[5].

З мальованою керамікою знайдено теж багато металевих предметів. З Більче-Вертеби походить мідяний трьохгранний кинджал із загостреним тилом, уламок місяцеподібної бритви та чотиригранна тичинка[6]. Мідяна тичинка знайдена теж у Бучачі.

У Кошилівцях було знайдено мідяне чотиригранне шило і срібна спіралька з круглого дроту з виступаючими кінцями, крім того, бронзове кільце, відкрите, всередині плоске, зовні випукле, із загостреними кінцями[7].

З Більче-Вертеби відомі дві намистинки (пронизки) з рурковоскрученої бляшки. Численні бронзові намистини, знайдені біля Яричева, можна поділити на три ґатунки: з мідяного чотиригранного прутика, з даховито заломленої тичинки і тичинки з тонкої бляшки.

До доби мальованої кераміки за Пастернаком[8] теж належать деякі рідкісні знахідки мідяних предметів. Вони такі: чотири тонкі плоскі сокирки, подібні до кам'яних форм, дві вигнуті сокирки із втулками, дві сокирки з подвійним лезом (т. зв. кирки), два кинджали, одне шило і один гачок. Усі ці знахідки Пастернак вважає за імпорт із середньої Подунайщини.

Можна сказати, що з галицької мальованої кераміки нам відомо відносно багато металевих предметів, які за Чайльдом можна пояснити близькістю до кобанської* культури і до культурнозрілих країн Передньої Азії взагалі.

---

[1] *C. Hadaczek*. La colonie..., мал. 21–24, 26.
[2] Там само, мал. 25.
[3] Там само, мал. 309, 310.
[4] Там само, мал. 311.
[5] *O. Menghin*. Die ethnische, Stellung..., с 48.
[6] *C. Hadaczek*. La colonie..., мал. 32.
[7] Там само, мал. 33, 34.
[8] *J.Pasterniak*. Ruske Karpaty v archeologii , s. 21.
* Кобанська – одна із кавказьких культур (прим. перекл.).

ТИПОЛОГІЯ І РЕЛЯТИВНА ХРОНОЛОГІЯ ГРУП ГАЛИЦЬКОЇ МАЛЬОВАНОЇ КЕРАМІКИ

Нашим завданням тепер є встановлення типологічних рядів окремих форм і орнаментів галицької мальованої кераміки. В ній бачимо 7 основних форм, які повторюються майже в усіх описаних групах:

— банякувата посудина з конічною шийкою;
— посудина з двома поземо проверченими вушками під шийкою;
— низький горщик;
— пугарець;
— миска;
— шоломовидна покришка;
— біноклевий підставець.

Банякуваті посудини з конічною шийкою зі старших груп (кераміка рита, незвиська, шипинецька) мають випукле черевце, два великі поземі вуха на вичеревку та високу слабо прогнуту гостровизначену конічну шийку (табл. XII, 1a, b, c). Пізніше вушка стають меншими і мають вигляд конічних прямовисно проверчених пиптиків (заліщицькі вироби, табл. XIII, l d). У дальшому розвитку (городницькі вироби) замість вушок бачимо прямовисно проверчені дірки в стінці черевця, т. зв. «субкутальні» або «підшкірні» вушка; на черевці з'являється ребро, шийка, легко прогнувшись, переходить у черевце (табл. XIII, le). З часом (більчецька кераміка) посудини набувають надзвичайно великих розмірів, ребро на череві заокруглюється, вушка зовсім зникають, шийка низька й переходить у черево, глибоко прогнувшись (табл. XIII, lf). Наймолодші посудини (кошилівецькі вироби) грубіші, мають випукле бокате черево і конічну, дуже низьку шийку, яка переходить у черево поступово, а часто й негарно (табл. XIII, lr).

Можна спостерігати також розвиток спіралевого оздоблення цієї форми. Спіральний орнамент банякуватих посудин ритованої кераміки не добре відомий. Незвиські посудини оздоблені широкими, білими, одинарними обіговими спіралями (табл. I, 6), на шипинецькій кераміці ці спіралі тоншають (табл. III, 2), подібно як і на посудинах заліщицької групи з Верхняківців. Заліщицькі посудини все ж здебільшого були оздоблені багатократними (темними) обіговими спіралями (табл. IV, 1), котрі уже в цій групі розпадаються на еліпси і сочки з дотичними. Це оздоблення утримується у городницьких (табл. V, 2) й більчецьких (табл. VI, 6; VII, 1) виробах. У кошилівецькій керамічній групі верхня частина черевця розділена вертикаль-

ними пасками на 4 сектори, в яких бувають вміщені залишки дотичних (табл. VIII, 4) або більчецьких S-видних спіралей (табл. VIII, 5).

Амфора з двома поземо проверченими вушками під шийкою в старшій кераміці має пляшкувату форму без визначеного дна, з легко розкритою шийкою (посуд ритий, незвиський, шипинецький, заліщицький, табл. XIII, р. 2 a, b, c) . Пізніше набуває дещо більших розмірів, має визначене дно. Шийка лійкувато розкривається, вушка під шийкою тунелевидні (городницькі вироби, табл. XIII, 2 a). В більчецькій кераміці цим формам відповідають великі посудини з заокругленим або легко реберчастим черевцем і лійкувато розкритою шийкою і двома малими вушками під нею (табл. XIII, 2 b). Пізніше (у групі кошилівецькій) вичерevок амфор стає округлішим, шийка гарно вигнута, вушка трапляються дуже рідко (табл. XIII, 2 f).

Розвиток орнаментів спочатку неясний. Заліщицькі амфори були оздоблені орнаментом у подвійній симетрії з двох поземих і одного косого паска з тонких ліній та темних трикутних площ, в яких вилишена світла мигдалевидна пляма тла (табл. IV, 3).

На городницьких амфорах бачимо залишки поземих пасків у вигляді тонких рівнобіжних ліній, на інших уже орнамент з лежачих взаємно- сполучених S-видних спіралей (табл. VI, 5), які дещо спрощені, типові для більчецького посуду (табл. VII, 3, 5). Пізніше (кошилівецькі вироби) відбувається розподіл призначеного для орнаменту паска на 4 сектори, в яких вміщаються залишки більчецьких S-видних спіралей.

Пугарі старшої кераміки (ритована, незвиська, шипинецька, заліщицька) мають грушкувату форму без визначеного дна і з зашморгнутими або легко розкритими вінцями (табл. XIII, 3, a, b, c). Пізніше у городницькій кераміці на черевці часто трапляється ребро (табл. XIII, р. 3, f) або дно стає плоским; більчецькі пугарі мають уже і те, і друге, у них чудова двоконічна форма (табл. XIII, 3e). З часом (кошилівецька кераміка) пугарі стають грубішими, товстішими, з сильно вигнутою верхньою частиною і малим дном (табл. XIII, 3f).

Незвиські пугарі оздоблені обіговими спіралями і окремими спіралька-ми (табл. IX, 2); спіральку й меандрові узори прикрашають також і шипинецькі пугарці (табл. III, 3). Заліщицькі пугарці мають орнамент у подвійній симетрії з двох поземих пасків з тонких ліній під вінцями і біля дна та подібного косого паска. Утворені трикутні площі виповнені темною барвою, при цьому залишені мигдалевидні плями світлого тла (табл. IV, 4). У

городницьких пугарців трикутні площі з плямою скорочені до вигляду петлі (табл. V, 5). Більчецькі форми втрачають поземі паски і петлі, а лишаються в них лише косі лінії або паски (табл. VII, 4). На кошилівецьких пугарях бачимо орнамент, вельми близький до більчецького (табл. IX, 2) або розвиненіший, де косі паски є багатократні й доповнені іншими елементами, як штрихування вчорчиків і т.п.

Низькі горщики старої мальованої кераміки (ритований посуд незвиський, шипинецький, табл. XIII, 4 a, b) мають грушкувату форму без визначеного дна. Пізніше з'являється S-видний профіль (заліщицька кераміка, табл. XIII, 4c), і, нарешті, виникає виділене дно (вироби городницькі, табл. XIII, 4d). Молодші форми (більчецькі, табл. XIII, 4e) чудово профільовані, а наймолодші горщики (кошилівецька кераміка, табл. XIII, 4f) звичайно бувають стрункого профілю. За оздобленням горщиків не можна достовірно прослідкувати. В старшій кераміці прикраси подібні до орнаментів пугарців, у молодшій — переважають геометричні узори.

Миски з конічними й опуклими стінками та рівним дном знаходяться у всіх групах галицької мальованої кераміки, але з огляду на недостачу матеріялу не можна прослідкувати за їхнім розвитком.

Тільки профільовані миски більчецької й кошилівецької групи (табл. XIII, 7c) розвиваються правдоподібно з аналогічних городницьких мисок (табл. XIII, 7b), але у них завжди невизначене дно, чим пов'язані з заліщицькими (табл. XIII, 7a).

За орнаментом мисок можна легко простежити. Уже заліщицькі миски мали орнамент виру (табл. IV, 5), який переходить до городницької кераміки (табл. VI, 1) і різно комплікується в більчецькій (табл. VII, 6) і в кошилівецькій (табл. IX, 3) групах. Починаючи з городницької групи, відомий нам орнамент мисок з розгалужених пасків (табл. VI, 2), які затримуються в більчецькій (табл. VIII, 1) та кошилівецькій кераміці, де також деколи розпадається на дві половини (табл. IX, 4).

Розвиток покришки у формі шолома пов'язаний із розвитком посуду з конічною шийкою.

Покришки старшої кераміки (вироби ритовані, незвиські, шипинецькі, заліщицькі) високі, мають форму шведського шолома і часто прямовисно або поземо проверчені вушка (табл. XIII, 5d), а деколи і підшкірні вушка. Пізніше (більчецька група) з'являється низька тарілчаста покришка, яка, здається, виникла притисненням шоломоподібної покришки (табл. XIII, 5e). У кошилівецькій кераміці вже не трапляється висока покришка, а по-

ширюється тарілчаста з рівним або втисненим дном (табл. XIII, 5f).

Щодо орнаменту покришок можна сказати, що він пов'язаний з багатократними обіговими спіралями, бо ж покришки заліщицькі (табл. IV, 6), городницькі (табл. VI, 4) та більчецькі (табл. VIII, 2) оздоблені еліпсами й кружками з дотичними. Чудова хрестикова прикраса, яку бачимо на дні більчецьких покришок (табл. VIII, 2), у кошилівецькій групі лишень намічається (табл. IX, 5), утворюючи під вінцями разом з темними сеґментами єдиний їхній орнамент.

Розвиток біноклевого підставця спочатку не зовсім ясний. Біноклі ритованої галицької кераміки невідомі; українські біноклі мають прогнуті стінки з хрестиковим сполучником. Єдиний черепок незвиського бінокля має сполучник біля споду, як і уламки біноклів шипинецьких і одного заліщицького, який має високий конічний спід і лійкувато розкриту чашу. Інші заліщицькі біноклі мають сполучник, посаджений трохи вище (табл. XIII, 6 a). Деколи бачимо вже натяк на нижню мисочку. Городницькі біноклі характеризуються рівномірно розвиненими нижніми й верхніми чашами і трикутним, ромбоїдним або овальним сполучником (табл. XIII, 6 b). Пізніше (більчецькі вироби) біноклі стають нижчі, грубіші, нижні чаші інколи менші від верхніх (табл. VIII, 6 c) або модельовані у вигляді людських ніжок. Сполучник у вигляді тичинки, інколи вельми слабо розширений в поземому напрямі і прямовісно проверчений. Наймолодші форми (кошилівецькі) незвичайно грубі й тяжкі, мають верхню чашку конічну, нижню — спотворену в печаткувато розширену, деколи масивну підставку. В них залишається прямовисне проверчення сполучника (табл. XIII, 6 d).

Про оздоби біноклів можна сказати лише те, що їхня прикраса часто подібна до орнаменту сучасних їм пугарів (косі паски, табл. V, 1; VI, 4; VIII, 4).

З огляду на недостачу матеріялу розвиток канельованої галицької кераміки невідомий.

Гребінцева кераміка, яка супроводжує мальований посуд усіх груп, має дві головні форми: видовжений горщик з легко відгорнутими вінцями і низький горщик з широкою шийкою.

Можна прослідкувати лиш за розвитком низького горщика, який змінюється в напрямі пом'якшення профілю і втрати густого гребінцевого орнаменту (табл. X, 5, 6; XI, 1, 2).

На підставі спостерігання змін шести основних форм і орнаментів галицької мальованої кераміки можна її в цілому розділити на два ступеня:

1. Старший ступінь характеризують великі посудини з випуклим черев-

цем, грушкуваті, без визначеного дна, форми меншої та високої шоломоподібної покришки; біноклі мають високий конічний спід і широкий, низько розміщений сполучник. Мальоване тло є невиразне, а в оздобах відіграють велику роль обігові спіралі (кераміка ритована, незвиська, шипинецька, заліщицька).

2. Молодший ступінь характеризується реберчастими формами великих посудин і пугарів; покришки мають дно, біноклі — симетрично розвинені чаші зі сполучником посередині. Мальоване тло вилощене, а прикраси утворюють розірвані спіралі, тобто концентричні кола й сочки з дотичними S-видних лежачих і взаємно-сполучених спіралей та інших залишків спіралевого орнаменту (кераміка городницька, більчецька й кошилівецька).

Але, взявши до уваги інші форми, спосіб оздоблення, зміни орнаменту і обставини знахідок, можемо відрізнити в кожному ступені хоча б дві розвоєві, а також й хронологічні групи.

Найстарша кераміка є ритована й незвиська, після них іде фаза шипинецько-заліщицька. Молодший ступінь можна розділити на фазу більчецьку й кошилівецьку.

Городницькі вироби є перехідною групою між заліщицькою і більчецькою керамікою.

Самозрозуміло, що цей розподіл на чотири фази умовний, а кожна з описаних груп може бути частково сучасна попередній або наступній. Але зі стратиграфічних і типологічних причин не можна допустити поєднання в часі і безпосереднє взаємодіяння груп 1 і 3, 2 і 4. Еволюція цих чотирьох груп — плинна.

IV. ВИСНОВКИ

Оскільки хочемо коротко підсумувати все, що тепер відомо на основі нашого дослідження про галицьку мальовану кераміку, роблячи остаточні висновки, можемо сказати слідуюче:

У культурі мальованої кераміки в Галичині можна розрізняти 9 ґатунків керамічного посуду, з яких один має ритовані прикраси, 6 відрізняється між собою способом малювання, один оздоблений канельованим орнаментом, а ще один – наколами гребінця. Ритований і мальований посуд утворюють власне ядро культури, канельована кераміка з ними частково

споріднена, гребінцевий посуд належить до іншої культурної області.

На основі досліджень форм посуду, їхнього оздоблення й стратиграфічних відомостей дійшли ми до визначення двох ступенів у розвитку культури мальованої кераміки, тобто старшої й молодшої. Кожний ступінь можна, крім того, розділити на дві фази.

Перша фаза першого ступеня визначається ритим оздобленням і орнаментом, мальованим білою барвою на невиразному брунатному тлі, в чорних контурах (незвиська кераміка). Після неї йде фаза, що характеризується білим орнаментом на невиразному брунатному фоні з чорно заповненими вільними площами, отже, орнамент виступає з тла (шипинецька кераміка). Заліщицький посуд відзначається червоним і чорним орнаментом на невиразному білому тлі.

Керамічна група, яка знаходиться посередині між старшим і молодшим ступенем, відповідно — між заліщицькою й більчецькою керамікою, є городницька, тобто оздоблена чорним орнаментом на білому вилощеному тлі.

Перша фаза другого ступеня характеризується чорним і червоним орнаментом на червоній вилощеній поверхні (кераміка більчецька). Друга фаза молодшого ступеня прикметна головно червоним і чорним малюванням на білому невиразному тлі (кошилівецька кераміка).

Як я вже зазначив, поодинокі типи галицького мальованого й немальованого посуду поширені далеко на схід і південь України та Румунії. Ритована кераміка досягає Дніпра, де відома як група А; незвиські вироби з'являються в басейні Дністра й Бугу — як т. зв. поліхромна дністерська група; дальші їхні паралелі зустрічаємо в Молдавії (I верства кукутенська) і в Семигороді.

Заліщицька кераміка теж має свої аналогії в Україні в групі А над Дніпром і в Семигороді; шипинецька — на Буковині, в Молдавії та Семигороді. Городницькому ґатунку відповідають в Україні численні прояви в т. зв. групі В на Київщині і Поділлі. Більчецька кераміка тотожна з українською групою В, яка простягається від Задніпров'я до Бессарабії і Буковини, дальші аналогії бачимо в Семигороді. Нарешті кошилівецькі вироби, крім Галичини, виявляються в Україні над Чорним морем, як усатівська група, та в Молдавії у II верстві кукутенській. Канельовані вироби теж знайдені в Україні у борисівській групі; так само і гребінцева кераміка трапляється у всій області української мальованої кераміки, у Бессарабії і Буковині.

Отже, для всіх груп галицької кераміки вдалося знайти еквіваленти в українсько-румунській області і, навпаки, майже всі групи українсько-румунські (крім лукашівської) знаходяться в Галичині.

Так схема розвитку галицької мальованої кераміки може допомогти встановити релятивну хронологію всієї згаданої області. В Галичині можна безпомилково прослідкувати довгу і безперервну еволюцію окремих форм посуду і елементів оздоблення від найстарших форм до наймолодших, а мальована кераміка постає як єдина культура в її безперервному розвитку.

Так нам вдалося простежити розвоєвий ряд від ритованої кераміки аж до наймолодших проявів у нашій культурі, тобто в культурі кошилівецькій. Цим самим тут у Галичині була знищена прірва, яка ділить старший і молодший ступінь мальованої кераміки в Україні та яка спричинила до того, що ще нині деякі дослідники вважають кераміку групи А молодшою, інші — одночасною з групою В. Галицькі типологічні ряди кераміки доводять те, що інтуїтивно розуміла більшість дослідників, тобто що рита кераміка групи А передувала кераміці групи В.

На основі галицьких аналоґій можна теж у загальних рисах установити часове взаємовідношення інших українських і румунських груп.

Так до старшого ступеня, крім ритої кераміки групи А, можемо приєднати групу дністерську, борисівську, старшу кукутенську і велику частину знахідок семигородських. До молодшого ступеня, крім групи В, належить посуд петренський, кераміка усатівська, молодша кукутенська і частина семигородських знахідок.

Детальніший часовий розподіл українських груп вважаю поки що за не досить безпечний, оскільки невідомий місцевий розвиток. Нагадаю тільки, що на Київщині з ритою керамікою А виявляються зразки, тотожні з галицькою заліщицькою, а навіть і з городницькою групою. Вірогідними й вирішаючими в нашому питанні будуть завжди місцеві умови в кожній вужчій області. До ширших висновків дійдемо тільки після докладного паралельного опрацювання матеріялів різних країв України й Румунії, подібно як це вдалося зробити на території Галичини.

Тільки тоді зможемо врахувати і місцеві відміни. Тепер це неможливо, з огляду на нестачу матеріялу або через його неповне опрацювання. Таким чином, не вдалась спроба Чайльда розділити українсько-галицьку мальовану кераміку на три локальні групи: 1) північно-західню з білим і червоним малюванням (Кошилівці та Бучач), 2) центральну групу переважно з монохромним посудом (Більче, Шипинці, Кукутень, Петрени) і 3) східню — го-

ловне з ритованим посудом.

Як я вже відмітив, окремі ґатунки мальованого посуду значно більше поширені, ніж уявляє собі Чайльд. Так, «північно-західня» група сягає від Бучача в Галичині до Дніпра і Усатова у Причорномор'ї; «східня» — від Дніпра до Незвиська у Галичині; «центральна» — охопила як Задніпров'я, так і Галичину, Буковину та Бессарабію; тобто території чайльдових груп, по суті, перекривають одна одну. Треба відмовитися від спроб визначити вужчі області, доки не будуть докладно досліджені величезні простори України й Румунії та ретельно простежені часові відмінності в культурі цієї території.

Взаємозв'язок галицької мальованої кераміки з різними групами українсько-румунської області доведений не тільки керамікою, але й глиняною пластикою. Відношення з іншими областями европейської мальованої кераміки, навпаки, дуже загальне. Деякі спільні риси з болгарською керамікою має, звичайно, галицька, а з нею і ціла українсько-румунська область. Це головно орнаменти і глиняна пластика, але в цілому образ болгарської групи значно відмінний; спільних форм виявляється дуже мало. Відношення до тессалійської мальованої кераміки, по суті, негативне. Існує тільки рідкісна схожість в узорах і загальна — можливо принагідна — подібність способів орнаментації і то тільки в димінській кераміці, але загальний характер тессалійської культури є абсолютно чужим.

Форми посуду цілком інші, ніж семигородські або болгарські.

Відношення з подунайською або лендєльською мальованою керамікою були, між тим, цілком протилежні. У мальованому орнаменті не існує майже нічого спільного, але у формах численна подібність зі старшою українською керамікою, в першу чергу з ритованою. Це все можна пояснити лишень спорідненістю обох груп, що пройшли незалежний розвиток. Таким чином, европейська мальована кераміка знаходиться у чотирьох відмінних між собою культурних групах, які, можливо, мають спільне походження, але, наскільки можемо встановити, вони виступають уже як виразно окреслені й своєрідні одиниці.

Уже одні великі ґрунтовні зміни у формах і орнаментах галицької мальованої кераміки вказують на її довгий розвиток. У ній знаходимо паралелі як із найстаршими, так і з наймолодшими явищами в українсько-румунській області. Тому не можемо вважати культуру мальованої кераміки епізодом у галицькому неоліті. Крім керамічних виробів, показові

також інші елементи культури. Кам'яні знаряддя, тобто копитові клинки і типові плоскі сокирки або похідні від них форми, надають всій культурі мальованої кераміки досить стародавнього характеру. З другого боку, численні мідяні предмети, кам'яні сокирки з розширеним лезом і кістяні кинджали, які дійсно копіюють металеві зразки, свідчать, що метал, хоча б у молодших фазах мальованої кераміки, був досить відомий. А коли візьмемо до уваги близькість осередків металевої індустрії, мідь у Галичині могла входити в ужиток дуже швидко, про що свідчать форми знаряддя протягом значного часового діапазону культури. Таким чином, підходимо до питання релятивної хронології мальованої кераміки та інших галицьких культур.

У Східній Галичині на території мальованої кераміки знайшлися селища з молодою волютовою керамікою, тому вона не може бути старшою від останньої, але правдоподібно, не набагато молодшою.

Примітивні форми старшої мальованої кераміки (наприклад ритої й незвиської), тобто грушкуваті посудини з маленькою шийкою, грушкуваті форми без визначеного дна та миски на ніжці разом із типовими кам'яними знаряддями, дозволяють нам вважати цей ступінь синхронним з лендєльською і наколюваною керамікою.

Деякі форми кошилівецької групи, як наприклад амфори з двома вушками під конічною шийкою, подібні до форм шнурової злоцької кераміки — горщики S-видного профілю на чотирьох ніжках, подібних до тих, які бувають у культурі дзвінкових пугарців і в культурі унетицькій. Вони разом із тристоронніми кинджалами свідчать, що мальована кераміка кінчається добою шнурової кераміки і дзвінкових пугарців. Так, на основі студій місцевих матеріялів, приходимо до тих же висновків, що наприклад Менґін, який працював із зовсім іншим матеріялом.

Мальована кераміка в Галичині не продовжувалась до власне бронзової доби, бо, як відомо, була замінена подільськими скриньковими гробами й могилами із шнуровою керамікою, які ще мають неолітичний характер.

Цей цивілізаційний регрес у Галичині можна легко пояснити нижчим рівнем культурного й господарського життя кочівного народу шнурової кераміки й північним походженням люду подільських гробів. Осілий і спокійний люд мальованої кераміки, який гравітував культурою до зрілого Чорномор'я, мав, самозрозуміло, більше передумов для господарського, технічного й мистецького розвитку.

Відношення галицької мальованої кераміки до навколишніх чужих культур поки що дуже маловідоме. Можемо лишень констатувати сильне проникнення в її середовище гребінцевої кераміки, яка залишила свої сліди в оздобах посудин мальованої кераміки. Тут правдоподібно йдеться про співжиття іншого народу (можливо норманського), подібно як це було в Середній Європі в пасковому середовищі з людом шнурової кераміки. Як уже було сказано, на мальовану кераміку мала вплив і інша культура — культура шнурової кераміки.

Майбутнє систематичне дослідження в Галичині принесе, безумовно, багато цікавого й важливого для пізнання зв'язків мальованої кераміки з іншими культурами, можливо, саме на цій периферійній території південно-східньої області вдасться залучити східньоевропейський матеріял до середньоевропейської праісторії.

Закінчуючи цю працю, мушу визнати, що вона не така, якою я хотів би її бачити. Причиною цього було те, що це, власне, перша спроба детальнішого розподілу й встановлення типологічних рядів та релятивної хронології поодиноких груп великої культури мальованої кераміки в Галичині. Я свідомий усіх її слабих місць, які були зумовлені головно недостачею матеріялу, точних відомостей про знахідки та браком попереднього наукового опрацювання.

З цієї причини не претендую на те, щоб висновки, до яких я дійшов, мали абсолютну вагу, й вважаю, що своєї мети досягну тоді, коли моя схема розвитку мальованої кераміки виконає завдання робочої гіпотези.

СКОРОЧЕННЯ

МА — Музей Академії мистецтв у Кракові
МДз — Музей Дзєдушицьких у Львові
МЛ — Музей Любомирських у Львові
МШ — Музей Шевченкового товариства у Львові
НУМ — Національний Український музей у Львові
УЯК — Збірка Археологічного інституту університету Яна-Казимира у Львові
УЯ — Збірка Археологічного інституту Ягеллонського університету в Кракові

Пшебиславський — Przybyslawski. Repertoryum zabytków przedhistorycznych Galicyi Wschodniej

Полянський — Полянський. Нові передісторичні знахідки. Записки Наукового Товариства Шевченка, Львів, 1928

Гадачек — Hadaczek. La colonie industrielle de Koszylowce. Album des fouilles

Оссовський — Ossowski. Sprawozdanie z wycieczki paleoetnologicznej. Zb. Wiad. VIII–XVI.

Н.п. — не було публіковане

SCHIPENITZ

KUNST UND GERÄTE EINES NEOLITHISCHEN DORFES

VON

OLEH KANDYBA

MIT 574 ABBILDUNGEN

БІБЛІОТЕКА
ІМЕНІ О. ОЛЬЖИЧА

1937. IM VERLAGE VON ANTON SCHROLL & CO. IN WIEN
UND HEINRICH KELLER IN LEIPZIG

ШИПИНЦІ

Мистецтво та вироби одного неолітичного селища

Передмова

Селище Шипинці знане серед фахівців як одне з найяскравіших поселень культури мальованої кераміки в Україні. На жаль, надзвичайно багаті матеріяли, що зберігаються у Відділенні праісторії Природничого музею у Відні (Naturhistorisches Museum), у Державному музеї до- та ранньої історії (раніше — Музей етнографії) в Берліні (Museum für Vor- und Frühgeschichte), у Краєзнавчому Музеї в Чернівцях та в Музеї Наукового Товариства ім. Т.Шевченка у Львові, розкопувалися переважно дилетантами і досі опрацьовані й опубліковані лише частково.

Ми маємо повідомлення про ці знахідки від Кайндля та Сомбаті, цінне дослідження Гордона Чайльда, головним чином стосовно керамічних форм, та дослідження Чикаленка щодо орнаментики посуду селища Шипинці. Шипинцями займалися також Горнес, О. Менґін та Козловський. Але, попри те, дуже дається взнаки відсутність загальної уяви та суцільної обробки цих виключно цікавих матеріялів.

Виходячи із сказаного, я роблю спробу в пропонованій роботі зібрати разом розпорошені знахідки із Шипинців та проаналізувати їх як з огляду форм, так і з огляду орнаментики. Матеріяли, що зберігаються у Відні, Берліні, Чернівцях та Львові, я знаю з власного перегляду, а знахідки, які перебувають у приватному володінні, — з публікацій Кайндля.

Я з радістю користуюся нагодою висловити мою щиру вдячність усім інституціям, завдяки дружній підтримці яких стало можливим проведення цієї роботи.

У першу чергу, найщиріша вдячність Дирекції Природничого музею у Відні (де знаходиться основна частина матеріялів з Шипинців), яка з виключною люб'язністю сприяла моїм багаторазовим студіям у 1931, 1932 та 1936 роках і виготовила необхідні фотографії.

Тією ж мірою я вельми зобов'язаний Дирекції Державного музею до- та ранньої історії в Берліні, яка охоче надала в моє розпорядження неопубліковані знахідки, а також їх фотознімки.

Музею в Чернівцях і Музею Наукового Товариства ім. Т.Шевченка у Львові я вдячний за люб'язний дозвіл видати неопубліковані матеріяли з їх колекцій.

Вивчення мною західньоукраїнських аналогій стало можливим завдяки щирій допомозі Національного Українського Музею, Музею Дзєдушицьких (Dzieduszycki-Museum), Музею Любомирських (Lubomirski-Museum) і Музею університету Яна-Казимира у Львові (Museum der Jan-Kazimierz-Universität), а також Музею Академії мистецтв і Ягеллонського університету в Кракові (Museum der Akademie und der Jagiellonischen Universität).

Прага, весна 1937

Олег Кандиба

І. Область стрічкової кераміки та мальований посуд

Культура мальованої кераміки, без сумніву, – одне з блискучих явищ європейського неоліту. Густа заселеність, високорозвинене на основі землеробства та скотарства господарство, досконала техніка виготовлення кераміки, вишукане декоративне та пластичне мистецтво і, вочевидь, дуже різноманітна релігія свідчать про те, що ця культура була одним з форпостів могутньої цивілізації Близького Сходу.

Сам мальований посуд, який у Центральній Європі становив лиш незначну частку керамічного виробництва, виходить на передній план тим значніше, чим далі ми йдемо на Південний Схід, складаючи у деяких локальних групах більшість, іноді майже суцільність керамічного матеріялу[1].

У Богемії він представлений лише поодинокими виробами серед молодшої спірально-меандрової кераміки або горщиків типу Шарка (Sarka). Він єднається тут за своїми мотивами з мальованим посудом групи Бюкк, хоча за технікою від нього відрізняється. Богемська фарбована кераміка прикрашалася візерунками, подібними до Бюкк, але розмальовувалася лише після випалу. Пізніше відчутним стає вплив тиської (лендєльської) культури, що сягає навіть областей спірально-меандрової та накольчастострічкової кераміки (так звана моравська мальована кераміка). Цей посуд завжди розмальовувався після випалу.

У групі Бюкк мальований посуд наявний вже з самого початку. Він демонструє білі або чорно-брунатні, як правило, негативні візерунки, нанесені перед випалом.

Це стосується також області середнього Дунаю, де вже в найдавнішу фазу культури Старчево, приблизно одночасної з культурою Бюкк, з'являється посуд, орнаментований чудовим негативним біхромним (чорним по червоному) або, як виняток, поліхромним (чорним та білим по червоному) розписом. У наступній фазі ця культура розвивається в Югославії, Банаті і Семигороді в культуру кераміки Вінча-Тордош, яка іноді демонструє мальований посуд. Мальована кераміка з Центрального Семигорода має позитивний, нанесений після випалу, візерунок.

В Угорщині від посуду типу Старчево та Бюкк походить кераміка типу Тиса I та II зі складним поліхромним, а пізніше — монохромним (білим) позитивним розписом. Її прикрашали орнаментом завжди після випалу, як лендєльську та моравську мальовану кераміку.

[1] Матеріял з цих областей відомий автору завдяки власним дослідженням.

У Східньому Семигороді ми знаходимо невелику, але дуже виразну групу мальованої кераміки із зазвичай поліхромним (білим по червоному, у чорному обрамленні) або монохромним білим візерунком, який нанесено до випалу. Цей посуд формами горщиків та складом орнаментальних мотивів дуже тісно пов'язаний з молдавською мальованою керамікою.

Остання на своєму ранньому ступені розвитку, або Кукутень-А, прикрашалася поліхромним позитивним — білим та чорним по червоному (посуд Феделешені) або негативним — червоним та чорним по білому (посуд Кукутень) розписом, який завжди наносився перед випалом. На ступені Кукутень-В посуд розмальовувався звичайним біхромним (негативним або позитивним), чорним на червоному або білому тлі розписом. Тут також фарба наносилася перед випалом.

Молдавська кераміка найтісніше пов'язана з українською, яка розповсюджена в Подніпров'ї, у Східній Галичині, Бессарабії та на Буковині. Остання має на початковій і кінцевій фазах поліхромний, а у середній фазі — біхромний позитивний або негативний розпис. Її слід ще детально дослідити.

У Валахії та Болгарії на найдавнішому ступені, або інакше — на ступені Боян-А, дуже розповсюджений білоінкрустований посуд, а на ступені Гумельниця — графітний розпис з негативними, нанесеними після випалу візерунками.

З мальованою керамікою долини Дунаю виявляє певний зв'язок також мальований посуд фази Діміні Тессалії. Його прикрашено позитивним, нанесеним ще до випалу орнаментом, серед якого найбільш цікавими є візерунки, нанесені білою і чорною або чорною фарбами на червоне тло.

У всіх цих групах наявні також знахідки більш-менш розвиненої глиняної пластики.

Вони культурно споріднені між собою, становлячи частину кола культур стрічкової кераміки. В останню входить також, як північно-східнє відгалуження області мальованої кераміки, українська група, до якої належить і поселення Шипинці.

II. Українська або трипільська група мальованої кераміки

Українську групу необхідно розглянути детально, оскільки знахідки з Шипинців належать саме до неї.

В українській мальованій кераміці можна розрізнити два ступені розвитку — А та В. Кожен із цих ступенів має дві фази, між якими мусить бути виділена перехідна фаза[1].

Перша фаза – або *незвиська фаза* – ступеня А характеризується ритим і мальованим глиняним посудом. Орнамент першого складається з врізаних ліній і ямок, що, правдоподібно, були інкрустовані білою фарбою. Цей посуд з'являється в Західній Україні (Східня Галичина) і в Трипіллі ступеня А на Дніпрі[2]. З ним пов'язаний і канельований посуд. Мальована кераміка незвиської фази оздоблена поліхромним позитивним розписом — білими візерунками в чорному обрамленні на матовому червоно-брунатному тлі. Цей посуд з'являється в Галичині і в так званій дністерській групі Центральної України[3].

Друга фаза – або *заліщицька фаза* – ступеня А характеризується двома групами мальованої кераміки. Першу з них я називаю посудом групи Шипинці -А, що має негативний орнамент, який наносився чорною фарбою на матово-червоне тло і обрамлявся тонкими білими лініями. Ця група відома в Галичині і в Шипинцях[4]. Другу групу посуду я назвав групою Заліщики. Вона орнаментована чорною та червоною фарбами або однією з них на матовому білому тлі, в позитиві. Вона з'являється в Галичині, у дністровській групі і, можливо, також у групі Трипілля А на Дніпрі[5].

У двох згаданих фазах існує також погано випалений посуд без розпису, оздоблений гребінцевим орнаментом[6]. Ця кераміка мусить бути пов'язана з культурою дюнних поселень Північної України, починаючи з області

---

[1] На цю тему опублікована окрема робота автора.

[2] Незвисько, Піщана, Голіграды (Музей Наукового Товариства ім. Т.Шевченка у Львові; далі скорочено: М. Ш); Городниця над Дністром (Музей Академії у Кракові; далі скорочено: М.А.); Кошилівці (Музей Дзєдушицьких у Львові; далі скорочено: М. Дз.); *Hadaczek C.* La colonie industrielle de Koszylowce ... (Lemberg 1914, мал. 193); *Козловська В.* Кераміка культури А. Трипільська культура І. – К., 1927. – С. 139–163; *Хвойка В.* Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI Археологического съезда; раскопки 1901 года ... Записки Русского Археологического Общества V та ін.

[3] *Рудинський М.*, Досліди на Кам'янеччині // Звідомлення ... Української Археологічної Комісії 1926 року. К., 1927 (Поселення: Фридрівці, Бураківка і Кадіївці А); Більче-Сад (М.А.); Боришківці, Городниця над Дністром (М. Дз.; М.А.); Городниця над Збручем (М.А.); Кудринці; Незвисько (М. Дз.) та ін.

[4] Більче-Сад (М.А.); Городниця над Дністром (М.А.; М.Дз.); Городниця над Збручем (М.А.); Заліщики (М.Ш.).

[5] Заліщики (М.Ш., розкопано автором); *Ossowski G.* Cmentarzysko ciałopalne w Wasylkowcach. Zbiór Wiadomości do Anthropologji Krajowej XIV, Krakau. – С. 54–64; Zprawozdanie z wycieczki ...// Zb.W. XV. – С. 49–52; Sprawozdanie ... // Zb.W. XVIII (так звані «untere Ziegelgraber» із Більче-Сад); *Хвойка.* Труды XI, табл. XXVIII, 17; *Козловська.* Вказ. праця, мал. 12; *Рудинський.* Вказ. праця (Кадіївці В) та ін.

[6] Заліщики (М.Ш.); *Козловська.* Вказ. праця, посуд групи III; *Хвойка.* Вказ. праця; Заліщики (ступінь Трипілля-А).

Черняхова аж до так званої бузької групи Волині, і звідти була занесена в трипільську зону[1].

На городницькій фазі, що знаходиться між ступенем А і ступенем В, ми бачимо вже чорний, позитивний або негативний орнамент на білій, рідше червонуватій залискованій поверхні. Він представлений у Східній Галичині, а також на деяких пам'ятках ступеня В на Дніпрі[2]. На цій фазі представлені також деякі матеріяли з гребінцевою керамікою[3].

Перша фаза, або *більчецька фаза,* ступеня В характеризується чорним і червоним позитивним або негативним розписом на червоній залискованій поверхні. Цей найбільш поширений в Україні посуд охоплює територію від лівого берега Дніпра до Галичини, Буковини та Бессарабії включно[4]. Є на цій фазі й гребінцевий посуд.

Друга фаза (остання), *або кошилівецька фаза,* ступеня В характеризується чорним і білим позитивним розписом на червоній лискованій поверхні або чорним і червоним розписом на білому лискованому тлі. Ця фаза мальованої кераміки зустрічається в Західній Україні[5] і, здається, пов'язана з групою Усатово на Чорному морі[6]. Тут також наявна гребінцева кераміка.

На цих п'яти фазах української мальованої кераміки ми зустрічаємо сім основних керамічних форм:

I. Плечистий горщик.
II. Амфора з двома вушками під шийкою.
III. Кратер.
IV. Кубок.
V. Миска.
VI. Покришка.
VII. Бінокль.

Ми можемо надійно простежити розвиток цих форм і їх орнаментації.

---

[1] *Ailio.* Fragen der russischen Steinzeit. – S. 59–65; *Kozłowski L.* Młodsza epoka kamienna w Polsce, Lemberg, 1924.

[2] Бучач (М.Дз.); Городниця над Дністром (М.Дз., *Kopernicki.* Dalsze poszukiwania ... // Zb.W. VIII. – S. 3–22).

[3] Бучач; Городниця над Дністром (М.Дз.).

[4] Відомі знахідки з Петрен (*Штерн.* Труды XIII), Трипілля (*В. Хвойка.* Труды XI, Записки V), Більче (*Ossowski* // Zb.W. XVIII), Шипинців В і багато інших. Матеріяли з Попудні (*Himner M.* Światowit XIV, Warschau) з посудом, розписаним чорною фарбою на червоному тлі, повинні бути віднесені до початку більчецької фази.

[5] Кошилівці (*Hadaczek.* Вказ. праця); Зеленче (М.Дз.; М.А.); Більче-Вертеба (М.А.).

[6] *Болтенко.* Кераміка з Усатова. Трипільська культура І.

I. Плечисті горщики з Незвиська мають високу шийку і великі горизонтальні ручки на округлому черевці. На посуді із Заліщиків ці ручки переходять у маленькі вертикально проверчені вушка. Форми на городницькій фазі стають більшими. Шийка м'яко переходить у плечі, на череві з'являється реберчастість, а замість вушок ми бачимо лише вертикально проверчені в стінках «підшкірні» отвори. Пізніше, на більчецькій фазі, плечисті горщики стають дуже великими, ребро на черевці заокруглюється, отвори в стінках зникають. Шийка стає коротшою і переходить у плечі, маючи глибокий прогин. Найпізніші плечисті горщики кошилівецької фази мають майже кулясте черево з плоским дном і з короткою конічною шийкою, яка поступово і, зазвичай, неестетично переходить у плечі.

Еволюцію спірального орнаменту плечистих горщиків можна добре прослідкувати. На незвиській фазі існують прості широкі білі обігові спіралі; на фазі Шипинці-А вони тонші, в той час як посудини заліщицької фази орнаментовані паралельними темними обіговими спіралями, які часто розпадаються на еліпси і лінзи з або без танґентів. Стрічка з еліпсами та танґентами зберігається на плечистих посудинах городницької фази. На цьому мотиві базується також орнаментація посудин більчецької фази з їхніми лінзами і танґентами. На кошилівецькій фазі з'являється, нарешті, поділ орнаментальних стрічок на чотири метопи, в яких вміщені залишки танґентів або негативних більчецьких спіралей.

II. Маленькі пляшкуваті амфори без визначеного дна і з двома горизонтально проверченими вушками під розкритою шийкою з незвиської та заліщицької фаз на городницькій фазі стають більшими, їх дно плоске, шийка лійкувата, вушка тунелеподібні. Цей посуд розвивається пізніше, на більчецькій фазі, до величезних горщиків з реберчастим чи округлим черевом і двома маленькими вушками на верхній частині плічок. Шийка залишається лійкуватою. Нарешті, на кошилівецькій фазі амфори набувають майже кулястої форми, з плоским дном, шийка стає вигнутою, а вушка трапляються тільки у виняткових випадках.

Розвиток орнаментації цієї форми не дуже ясний. Амфори заліщицької фази мають з обох сторін дві горизонтальні та одну косу стрічки, складені з паралельних ліній, а також трикутних площ з негативними мигдалеподібними плямами тла. На амфорах городницької фази можна спостерігати горизонтальні лінії (танґентний мотив) або негативні взаємно сполучені S-видні спіралі, які типові також і для амфор більчецької фази,

але в дещо зміненому вигляді. Протягом кошилівецької фази відбувається поділ стрічки на чотири метопи, в яких розміщені залишки цих спіралей.

III. Кратери на незвиській фазі невідомі. Кратери з м'яким профілем і невизначеним дном на заліщицькій фазі отримують на городницькій фазі виділене плоске дно. Кратери більчецької фази мають чудовий S-видний профіль, деякі екземпляри кошилівецької фази бувають більш високими.

IV. Кубки незвиської та заліщицької фаз мають грушкувату форму з заокругленим дном. На городницькій фазі на них з'являється іноді реберчасте черевце або плоске дно, в той час як більчецькі кубки демонструють обидві ознаки і мають біконічну форму. Пізніше, на кошилівецькій фазі, кубки стають грубішими і мають товстіші стінки, з сильно вигнутою верхньою частиною.

Кубки незвиської фази орнаментовані обіговими спіралями та окремими волютами. На заліщицькій фазі вони вкриті витонченими волютами та W-видним орнаментом (посуд Шипинці-А) або косо поставленими стрічками з горизонтальними лініями зверху та знизу і з мігдалеподібними фігурами тла в чорному трикутному заповненні між ними (посуд Заліщиків). На кубках городницької фази трикутні площі з мігдалеподібними фігурами тла скорочені до позитивних петель. На більчецьких кубках залишаються лише косі стрічки з паралельних ліній. На кубках кошилівецької фази бачимо одну або декілька косих стрічок, а іноді також інші нові елементи.

V. Миски незвиської фази нам не дуже добре відомі. Опуклі миски, що зустрічаються на фазі Заліщики, мають заокруглене дно і могли бути використані в якості покришок. Миски городницької фази мають плоске, але не добре визначене дно, профіль дещо вигнутий і чудово сформований. На більчецькій фазі миски отримують гостро виділене дно. Близькі до них миски кошилівецької фази.

Вже екземпляри на заліщицькій фазі мають орнамент виру, який переходить на городницькі миски і ускладнюється іншими елементами на більчецькій та кошилівецькій кераміці. Серед городницьких мисок ми зустрічаємо також орнамент типу «гілки», який зберігається на більчецькому посуді, а на кошилівецькій фазі іноді розпадається на дві половини.

VI. Розвиток покришок відповідає розвитку плечистих посудин. Незвиські та заліщицькі покришки мають заокруглене дно, від чого їх ще на-

зивають «шведськими шоломами». Вони часто мають два горизонтально або вертикально проверчені вушка. Городницькі екземпляри нижчі, мають плоске дно і часто наділені «підшкірними» отворами у стінках. На більчецькій фазі вони мають низьку тарілчасту форму, завжди без вушок. Серед кошилівецької кераміки існують тільки такі покришки з рівним або втисненим дном, і вони здаються часто виродженими.

Орнамент покришок розвивається від обігових спіралей. Один фраґмент незвиської фази має невизначену спіральну оздобу. На покришці посуду типу Шипинці-А ми бачимо вже деривати обігових меандрів, в той час як городницькі та більчецькі покришки оздоблені танґентними стрічками з еліпсами та колами і, таким чином, пов'язані з обіговою паралельною спіраллю. Оздоблення з хрестів на дні більчецьких покришок занепадає на кошилівецькій фазі, на якій орнамент складають лише прості кола та чорні сегменти під вінцями.

VII. Бінокль на незвиській фазі наданий лише одним фраґментом. Він має високу масивну конічну нижню частину, сполучник сформований вертикально поставленою площиною, яка посаджена зовсім біля споду і має два горизонтальних отвори. (На прокресленому посуді ступеня А в Подніпров'ї ми знаходимо подвійно лійчасті бінокли, які стоять поза розвитковим рядом). На заліщицькій фазі були знайдені декілька схожих фраґментів у більш витонченому виконанні (посуд типу Шипинці-А). Бінокли справжнього заліщицького виробництва складені з невеликої чаші й високої конічної нижньої частини. Вони стають нижчими на городницькій фазі, маючи однаково розвинені нижню і верхню чаші, а також трикутний, ромбоїдний або овальний сполучник. На більчецькій фазі бінокли ще нижчі і грубіші, нижні чаші менші за верхні, або ж вони мають також в окремих випадках форму людських ніг. Сполучник стає схожим на стрижень, іноді горизонтально розширений, але в кожному випадку вертикально проверчений. Найпізніші бінокли, а саме, кошилівецькі, дуже грубі і тяжкі, верхні чаші конічні, нижні спотворені до невеликих печаткуватих, іноді масивних підставок, так що бінокли походили на двоконічні. Вони також можуть бути виконані з людськими ніжками.

Оздоба біноклів незвиської фази залишається невизначеною. Починаючи від заліщицької фази, з'являється мотив косих стрічок, що створює, таким чином, паралель до розвитку орнаментації кубків.

Гребінцевий посуд України має три основні форми: стрункий горщик, кратер і миска. Можна прослідкувати лише розвиток кратерів. Вони гостро профільовані на незвиській, заліщицькій та городницькій фазах і мають лійчасту шийку. Для більчецької та кошилівецької фаз відмічається м'який S-видний профіль.

Густий гребінцевий орнамент на незвиських, заліщицьких та городницьких кратерах втрачається на більш пізніх фазах.

Українська мальована кераміка включає багату *антропоморфну та зооморфну пластику*, а також всілякі глиняні вироби (конічні та круглі грузила, пряслиця). *Кам'яна індустрія* значною мірою відповідає характеру культур стрічкової кераміки, маючи копитові клини, плоскі сокири, плоскі долота. Крім цього, зустрічаються *знаряддя з кременю* досить високої техніки обробки (скребла, скребачки, проколки, свердла, вістря стріл), *кістяні вироби* (кинджали, шила, гладила), *рогові предмети* (молоти, свердла) і цікаві *предмети з міді* (плоскі сокири, втульчасті сокири, шила, кинджали і спіральні кільця).

III. Поселення Шипинці та його дослідження

У цьому розділі я хотів би насамперед навести деякі свідчення щодо історії дослідження Шипинців, які мені люб'язно надав доктор Едуард Бенінгер з Праісторичного відділення Природничого музею у Відні:

«На західній околиці просторого села, що лежить на північному (лівому) березі Пруту, в 15 км на північний захід від Чернівців, учитель Василь Арич (= Арійчук) копав у хліву яму і знайшов у ній глиняні горщики. У серпні 1893 року Й. Сомбаті завдяки проф. Карлу А. Ромшторферу ознайомився з цими знахідками в Буковинському краєзнавчому музеї в Чернівцях і наважився дослідити місце знахідки. Під час розкопок він отримував підтримку від доцента, доктора Раймунда Фрідріха Кайндля, барона Ніколауса Мустяци і поміщика Емануеля Ріттера фон Костіна. Про проведені, але ще не закінчені перші розкопки можна отримати інформацію з таких повідомлень:

K.A. Romstorfer. Mitteilungen der Zentralkommission 1893, s. 243 bis 244 mit Fig. 29 auf S. 256.

J. Szombathy. Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseum 2 (Czernowitz, 1894), S.13 bis 14.

J. Szombathy. Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseum 3 (Czernowitz, 1895), S. 20.

J. Szombathy. Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseum 4 (Czernowitz, 1896), S.131 bis 133.

J. Szombathy in: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band: Bukowina (Wien 1899), S. 51 bis 54.

R.F. Kaindl. Jahrbuch der Zentralkommission, N.F. 1, 1903, Sp.102 bis 112.

R.F. Kaindl. Jahrbuch der Zentralkommission, N.F. 2, 1904, Sp.17 bis 44[1].

Частину перших результатів розкопок Й. Сомбаті, який провів експедицію на замовлення Віденського Антропологічного Товариства, зміг отримати для Праісторичного відділення Природничого музею у Відні (Annalen des Naturhistorischen Museums, Jahresbericht für 1893, s. 34 bis 48; Jahresbericht für 1894, s. 38 bis 51). Згодом було також обстежене місцезнаходження, сусіднє до ділянки Арича на панському полі Балечінка. Не тільки Арич, але також учитель Іван Прокопович у Кіцмані продовжували розкопки на свій страх та ризик і продавали матеріяли розкопок у Чернівці та до Віденського державного музею. З 1903 року Костін взяв розкопки у власні руки і продавав знахідки у Відень з 1903 по 1908 роки. У 1909 та 1910 роках Костін передавав свої знахідки до музеїв у Берліні та Бухаресті, а також, незначною мірою, в Чернівці. У 1911 році Костін надав свої знахідки знову Віденському державному музею. Оскільки добування знахідок до цього часу проходило не на науковому рівні, Природничим музеєм було заплановано в майбутньому проводити розкопки під керівництвом Й. Сомбаті. Але переговори, які велися з Костіним, затягнулися до 1914 року і закінчилися безрезультатно. Відповідно до цього цей музей володів такими знахідками з Шипинців: інвентарні номери 36874, 36876, 36879, 36885, 36886, 36903б 36904, 36913, 36914, 36921 — 36951, 36963 — 37006, 37255 — 37344, 37345 — 37391, 40799, 47841, 47842, 50751, 50752, 50753 — 51195, 67945 — 68070. Всі знахідки, включаючи малозначущі східньогерманські фраґменти кай-

[1] Щодо характеристики місцевості, ми хотіли б навести тут опис одного з найбільш родючих місць в Шипинцях, поля «Балечінка» за Кайндлем (Jahrb. ZK. II, c. 26). «Це болото лежить там же, на одному з відлогих пагорбів, простягнутому з Заходу на Схід. На півдні поширюється тепер рівнина на північному березі Пруту. Але, без сумніву, ця річка текла колись поблизу або безпосередньо під цим хребтом... На півночі відходить тепер Балечінка у напрямку очеретового болота і глибоко розміщених полів, які покривають дно ставка, залишеного відкритим десять років назад. Тут також протікає струмок Совиця. На цьому північному краї Балечінки, таким чином, на відносно його найвищому підвищенні, лежить нове місце. Воно досліджене в попередні роки мною і паном фон Костіном, недалеко від саду вчителя Арійчука, розташованого приблизно на відстані тисячу кроків».

зерівського часу, належать до неоліту. Горщик, опублікований як варварський (Manus 22, 1930, s. 291, Abb. 31), включений до неолітичних. Частину знахідок, що зберігаються в Природничому музеї у Відні, описав Гордон Чайльд у журналі Королівського Антропологічного Інституту (Journal of the Royal Anthropological Institute 53, London 1923, s. 263–288. Taf. 14–18).

Вищезгадані повідомлення Сомбаті й Кайндля дають досить бідні свідчення про співвідношення знахідок. Згідно зі спостереженнями Й. Сомбаті можна відзначити, що житла частково мали сильні сліди вогню; що було також зафіксоване одне чотирикутне житло і, нарешті, одна гончарна піч[1]. Висновки Кайндля, що неолітичні знахідки походять також із спалених поховань, здаються, принаймні у запропонованій формі, непереконливими. Шари поселення навколо Шипинців, без сумніву, повинні були мати надзвичайно великий обсяг. Костін також повідомляв письмово Природознавчому музею про землянки глибиною до 2 м і площею 50 — 60 кв.м. Вони містили цілі посудини, їх фрагменти, товсті уламки стін, роги оленів, кам'яні розтирачі й кістки диких та домашніх тварин».

На цьому характеристика знахідок, в цілому, вичерпана.

Щодо обробки матеріялів з Шипинців, то вже Чайльд зробив вдале дослідження. Чайльд вирізняє в матеріялах Шипинців три типи кераміки[2]: тип А — мальована, тип В — немальована та тип С — гребінцева («mudeolored»). Серед кераміки типу А він вирізняє стосовно зовнішньої поверхні дві техніки обробки. При техніці I фарба наносилась безпосередньо на лисковану поверхню, колір якої варіював від червоного до жовтого. При техніці II використовувалося пофарбування поверхні («slip» за Чайльдом). Колір останнього переходив від коричневого до кремово-білого. В деяких випадках світле пофарбування було настільки тонке, що нагадувало фарбо-

---

[1] Я хотів би тут коротко навести деякі з повідомлень, які ближче ілюструють тип поселення і розміщення кераміки в Шипинцях. Так, Кайндль пише (Jahrb.ZK. I, с. 102): «Вже розкопки 1893 року показали, що маємо справу з пізньонеолітичним поселенням, житла якого були сплетені з очерету і обмазані глиною. Вони були знищені пожежею: уламки стін, на яких ясно визначаються відбитки паль, що утворювали стіни, були обпалені до цегляного кольору. У 1893 році були знайдені залишки одного, а наступного року — другого житла».

Й. Сомбаті робить примітку про одне із знайдених ним жител (Jahrb. d. B.L.M., с. 14): «Купи уламків глини лежали в двох місцях внутрішнього простору приміщення, і можна було визначити, що горщики залишилися стояти на своїх первинних місцях і були роздавлені накопиченим сміттям».

Та обставина, що селище було знищене вогнем, пояснює також, чому в музеях так багато посудин вдалося відновити.

[2] Вказ. праця. – С. 267, 268.

ваний розмив (paint wash). Зовнішня поверхня при цій техніці також, зазвичай, лискована. «Цей розмив зовсім відмінний від червоних або брунатно-червоних ліній, які використовувалися для відтінення чорних».

Що стосується способу орнаментації, Чайльд вирізняв такі класи: a) монохромний — орнамент тільки чорною форбою; b) орнамент наноситься ще чорною фарбою, але вже підкреслений тонкими червоними лініями в стрічках або штрихуванням. Ці обидва стилі могли бути використані на будь-якій формі посуду, на пофарбованій («sliped») або непофарбованій («unsliped») зовнішній поверхні, хоча зрозуміло, що клас b ніколи не зустрічається на темно-червоній природній зовнішній поверхні; c) більш вільне використання червоної фарби на насиченому шарі білого пофарбування («white paint slip»). (Здається, тільки на виділених Чайльдом формах 3 і 4).

Щодо орнаментації, було проведено дослідження Чикаленка в цікавій статті про деякі орнаментальні мотиви в Шипинцях, зокрема, про S-видні спіралі[1].

Беручи до уваги всі ознаки шипинецьких матеріялів, ми хотіли б тут визначити три основні категорії посуду:

Посуд групи А. Він зроблений, в більшості, з погано виготовленої глини, перемішаної з грубими зернами, слабо випалений від помаранчевого до темно-червоного кольору. Орнамент нанесений чорною і білою фарбами на червону основу або червоною фарбою на білу основу. Цей посуд представляє більш давню ступінь шипинецького селища.

Посуд групи В. Він виготовлений з добре відмуленої глини і добре випалений. Глина від помаранчевого до цегляного кольору. Посуд може бути немальованим або мальованим. Орнамент нанесений чорною або червоною фарбою або двома цими фарбами одночасно, на природнє або мальоване від брунатно-червоного, червоного до кремово-білого кольору тло (посуд типів А і В за Чайльдом). Цей посуд належить до більш пізнього ступеня розвитку селища.

Посуд групи С. Він виготовлений з поганої сірої, зрідка червонуватої глини і слабо випалений. Орнамент складається з відбитків гребінця, ямок і насічок. Цей посуд чужинський і мусить бути за часом зіставлений з посудом групи В.

Чайльд[2] включив Шипинці (разом з Петренами, Кукутень і Більче) в

---

[1] *Cykalenko L.* Die Bedeutung der Schipenitzer Ansiedlung ... Księga pamiątkowa ... Wł. Demetrykiewicza. Warschau, 1931.

[2] *Childe*. Вказ. праця. – С. 265.

«центральну групу» серед виділених ним трьох груп східньоевропейської мальованої кераміки. Але цей географічний розподіл ми не приймаємо. А саме, мова йде не про локальні, а про хронологічні розбіжності. До того ж, його «центральна група» включала дві різні фази: Петрени, Більче, Чортовець репрезентують пізню; Вигнанка, Капустинці, Васильківці — ранню фазу. Тільки Шипинці А, як далі буде показано, можуть бути синхронізовані з останньою, в той час як Шипинці В відповідають першій.

У подальшому спочатку буде описаний і проаналізований посуд з Шипинців, далі — глиняна пластика і наостанок — інші вироби.

1. Посуд групи А[1]

а) Форми.

Плечистий горщик з конічною шийкою, низьким піддоном і двома горизонтальними ручками на черевці[2] (таблиця форм, мал. 1). Ця форма є типовою для незвиської і дністерської груп в Україні та для кераміки Кукутень А[3].

Уламок одного плечистого горщика з конічною шийкою[4] (таблиця форм, мал.2). Він не мав, мабуть, піддона, як плечисті посудини заліщицької фази в Західній Україні[5] .

Фрагменти від грушкуватих кубків, деякі з горизонтальними вушками[6] (таблиця форм, мал. 3). Вони мають аналогії на заліщицькій фазі в Галичині, серед кераміки Кукутень А і в кераміці Ерьошд[7]. Один немальований кубок з Шипинців за своєю формою мусить бути віднесений також до періоду А. Він має грушкувату форму, але з рівним дном і двома отворами під вінцями[8] (таблиця форм, мал. 4).

Глибока миска з конічними, злегка опуклими стінками[9] (таблиця форм,

---

[1] Фрагменти посуду цієї групи, наведені Кайндлем, походять з тієї ж ями на Балечінці (Jahrb. II, с. 19).

[2] Вказ. праця, мал. 9 (*Childe*. Вказ. праця, мал. 25); висота 18 см.

[3] *Рудинський*. Вказ. праця. Табл. XXIX, 2; *Schmidt H*. Cucuteni ..., Berlin und Leipzig, 1932. Табл. VI, 1. Таблиця форм А, 14.

[4] М.Ш., 2385.

[5] Городниця над Дністром (М.А.; М.Дз.); Заліщики (М.Ш., 17842, 17844, 17853, 17856 та ін.).

[6] М.Ш., 2393, 2396, 2413, 2414 (з горизонтальними вушками); *Kaindl*. Вказ. праця, мал. 11, 12, 13.

[7] Городниця над Дністром (М.А.; один без і три з горизонтальними вушками); Більче-Сад (М.А.); Заліщики (М.Ш., 17860, 17862); *Schmidt*. Вказ. праця. Таблиця форм А, 1a,b,c, 4. Таблиця форм В, 1 а; *László F*., Dacia I, Bukarest, 1924. Табл. II, 10, 12 (з рівним дном і вушками).

[8] Державний музей до- і ранньої історії в Берліні; далі скорочено ДМДРІ, IV а, 20.

[9] Відділення праісторії Природничого музею у Відні, далі скорочено ВППМВ, 51156; висота 17 см.

мал. 5; фото 2) і два фрагменти від таких же мисок[1]. Близька форма зустрінута в Західній Україні і серед кераміки Кукутень А[2].

Уламок конічної, широковідкритої миски з одним вушком, відхиленими вінцями і заокругленим дном[3] (таблиця форм, мал. 6).

Профільована *чаша на піддоні*, піддон відламаний[4] (таблиця форм, мал. 7), відповідає схожим чашам з Кукутень А[5].

Плоскі *ручки ложок*[6] (таблиця форм, мал. 130).

б) Орнамент.

Плечиста посудина на піддоні розписана спіральним узором давнього кукутенського і семиградського характеру орнаментації[7] (мал. 151). Простір між спіралями заповнений білими поперечними стрічками, які схожі на чорні на незвиському посуді України.

Уламок плечистого *горщика з конічною шийкою*[8] (мал. 152) розписаний на брунатному тлі чорними ламаними стрічками. Шийка мала криволінійну орнаментацію. Повний розпис, на жаль, не можна визначити[9].

Фрагменти посудин, форма яких є невизначеною, вказують на дуже різноманітну орнаментацію: меандрову[10] (мал. 154, 156; фото 4) або вигнуті мотиви[11] (мал. 155), виконану в однаковій техніці. Орнамент одного уламка, здається, можна віднести до обігової спіралі з чорної подвійної стрічки (біла фарба використана як тло)[12] (мал. 153). Інший фрагмент[13] (мал. 157; фото 3) вказує, можливо, на S-видні спіралі. Вони виконані чорною фарбою на червоному тлі. Заповнення простору між ними складають тонкі білі паралельні дугові лінії.

---

[1] М.Ш., 2403, 2414.

[2] Городниця над Дністром (М.А.); Кукутень А (ДМДРІ, IV а, під 488, з одним вушком).

[3] М.Ш., 2382. Для порівняння: Кукутень А (ДМДРІ, IV а, під 453) і *László*. Вказ. праця, табл. I, 2 (з одним вушком і рівним дном), табл. V, 1 (із заокругленим дном, без вушок).

[4] ДМДРІ, IV а, 30.

[5] *Schmidt*. Вказ. праця, таблиця форм А, 6 b.

[6] ДМДРІ, IV а, 55; *Kaindl*. Вказ. праця, мал. 14; довжина 9 см.

[7] *Kaindl*. Вказ. праця, мал. 9.

[8] М.Ш., 2385.

[9] Ламаний орнамент, здається, представлений на деяких горщиках з Галичини: Городниця над Дністром (М.А.); Заліщики (М.Ш., 17853 та ін.).

[10] М.Ш., 2387 Б; ВППМВ, 50984.

[11] М.Ш., 2387 Б; Музей у Чернівцях (далі скорочено М.Ч.); *Kaindl*. Вказ. праця, мал. 10.

[12] М.Ш., 2387 а. Зразки спіралі: Заліщики (М.Ш., 17853, 17854).

[13] ВППМВ, 50983. Вільні S-видні спіралі: Руджиноаса (Національний музей у Бухаресті; біла на брунатному з чорним обрисом; ступінь Кукутень А); Феделешені (там же); Кукутень А (ДМДРІ, IV а, 418, 424, 436); Ерьошд (*László*. Вказ. праця, мал. 31).

Один уламок[1] (мал. 158; фото 1) має чорні концентричні кола. Внутрішні кола заповнені білою штриховкою, зовнішні також обведені білим, а простір між колами заповнений дугоподібними лініями.

Два фрагменти від однієї посудини мають широкий червоний негативний спіральний орнамент, по якому нанесені білі лінії. Простір між цими спіралями заповнений чорною фарбою[2] (мал. 159, 160).

До фази А треба віднести також фрагмент з білою фарбою, який був орнаментований рядами ямок і врізаними лініями[3]. Він пов'язаний з канельованим посудом давньої української та молдавської кераміки.

Грушкуваті кубки мають прямі або вигнуті лінійні мотиви[4] (мал. 164 — 166, 168, 169а, 170). В одному випадку мова йде, можливо, про обіговий меандр[5] (мал. 167). Здається, що розліноване білою фарбою брунатне тло часто створювало власний орнамент і, таким чином, ми маємо тут справу з негативним розписом. Один з цих кубків розписаний також усередині, під вінцями, косими стрічками[6] (мал. 169 b). Інший уламок має чудову білу спіраль на брунатному тлі. Простір між спіралями заповнений темно-брунатною фарбою. Тут основну роль, безумовно, відіграє біла фарба[7] (мал. 170 а).

Миски були розписані як усередині, так і зовні. Одна конічна миска[8] (мал. 1 а, b) орнаментована зовні чорними підковоподібними фігурами (мал. 1 а; фото 2), які заповнені косими стрічками. Цей орнамент підкреслений тонкими білими лініями. Орнамент усередині (мал. 1 b) складений з чотирьох таких самих, але великих фігур, з сітчастим заповненням білими лініями. Ці фігури відділені одна від іншої вертикальними стрічками.

Цей мотив є звичайним для розпису незвиської кераміки, яка є дещо давнішою від Шипинців А. Він виступає як типовий елемент орнаментації Кукутень А і зустрічається, деградований до напівкругових фігур, на посуді Семигорода та Старчево в Югославії[9].

---

[1] ВППМВ, 50982. Еліпси з білим сітчастим орнаментом: Городниця над Дністром (М.А. миска); Заліщики (М.Ш., 17842, плечиста посудина).

[2] ВППМВ, 67945.

[3] М.Ч.

[4] М.Ш., 2413, 2393, 2396 (усередині брунатний зигзаг на білому тлі); *Kaindl*. Вказ. праця. Мал. 10, 12, 13. Спіралі: Городниця над Дністром (М.А.; М.Дз.).

[5] М.Ч.; Вказ. праця. *Kaindl*, мал. 11.

[6] М.Ш.

[7] М.Ш.

[8] ВППМВ, 51156.

[9] Незвисько: *Hadaczek*. Вказ. праця, мал. 115 (кубок); Городниця над Дністром (М.Дз., заліщицька фаза); Феделешені (Нац. Муз. Бухарест.); Кукутень: *Schmidt*. Вказ. праця, табл. III, 1; VIII, 1; Ерьошд (Museum in Sv. Gheorhe, 2353); Старчево: Fewkes, Goldman, Ehrich, Bull. of Amer. School of Preh. Research, 9, 1933. Табл. X, 26, 27, 31, 32, XIII, 56.

Серед інших *уламків мисок*[1] (мал. 171 a, b, 173 a, b), фраґмент на мал. 171a розписаний усередині, під вінцями, гірляндами темно-брунатною і білою фарбами на брунатному тлі (мал. 171 b). Зовні ця миска була оздоблена також брунатною фарбою на білому тлі, таким чином, так само, як заліщицький посуд у Галичині.

Миска з широкими вінцями, вушками та заокругленим дном[2] (мал. 172) розписана усередині орнаментом (відповідно до заліщицького типу — червоною фарбою на білому тлі), який має хрестоподібно розміщені гілки з вміщеними між ними грушкоподібними фіґурами.

Чаша на ніжці[3] (мал. 174 a, b) орнаментована зовні метопним орнаментом з червоних ліній на біломі тлі, а усередині таким же орнаментом і концентричними колами на дні. Розпис, як і форма, виключно близькі до аналоґічних виробів ступеня Кукутень А.

Фраґмент однієї ручки ложки, розмальований білою і чорною фарбою на червоному тлі візерунком з ламаних під кутом ліній[4] (мал. 175); уламок іншої має навскісні стрічки[5].

2. Посуд групи B

а) Форми.

I а) *Плечисті посудини з конічною шийкою*[6]. Існує багато відхилень в оформленні профілю та в пропорціях окремих частин. Найдавнішим типом, здається, є горщик з відносно високою вигнутою шийкою, яка м'яко переходить у плічка. Черевце округле[7] (таблиця форм, мал. 8). За своєю формою і розписом цей горщик пов'язаний ще з городницькою керамікою Галичини.

Більшість плечистих посудин мають уже реберчасте черевце, причому

---

[1] М.Ш., 2403, 2404.

[2] М.Ш., 2382. Гарна аналоґія: Кукутень (ДМДРІ, IV a, під 453, з позитивною мигдалеподібною фіґурою усередині). Схожий орнамент: Бучач (М.Дз., без мигдалеподібних фіґур). З цього орнаменту, вірогідно, розвивається типовий для городницьких мисок мотив гілок. Порівняйте також: *Schmidt*, Вказ. праця. Табл. 5, 9 (позитивні мигдалеподібні фіґури).

[3] ДМДРІ, IV a, 30.

[4] ДМДРІ, IV a, 55.

[5] М.Ч.

[6] *Childe*. Вказ. праця. Форма 3.

[7] ВППМВ, 37338, 67968 (фраґмент). Висота 30,2 см.

шийка може бути ще не скороченою[1] або ж різко скороченою[2] (таблиця форм, мал. 9, 10; фото 9,11, 15).

На деяких плечистих посудинах сферична округлість плічок сформована так, що реберчастий перелом черевця знаходиться нижче[3] (таблиця форм, мал. 11).

Вони представляють перехід до останньої групи плечистого посуду з заокругленим черевцем, що означає їх подальшу еволюцію[4] (таблиця форм, мал. 12). Їхні аналогії знаходяться в Україні на більчецькій та кошилівецькій фазах[5].

Один плечистий горщик, здається, міг мати «побічні шийки». Збереглися залишки від трьох до чотирьох таких шийок; вони були, можливо, розміщені навколо головного виливного отвору[6] (таблиця форм, мал. 13).

I b) Один варіант суто гібридної форми представлений *плечистим посудом з лійчасто розкритими вінцями конічної шийки* (вплив профілювання вінець на амфорах). З Шипинців походять тільки три екземпляри[7] (таблиця форм, мал. 14). Серед одночасової мальованої кераміки з української області мені невідомі аналогії[8]. Але на заліщицькій фазі в Західній Україні представлені плечисті горщики з розкритими вінцями, які можна

---

[1] ВППМВ, 50756, 50778, 68035; М.Ч. дві посудини. Висота до 26 см. Для порівняння: *Козловська*. Точки і далі. Трипільська культура I. Табл. 6,1. Ряд; Табл. 7,2. Ряд. Мал.7.

[2] ВППМВ, 36921, 36929, 36934, 37390, 50753, 50754, 50757, 50758, 50760, 50761, 50764, 50766–50768, 50771, 50773–50775, 50777, 50987, 67956, 67974; ДМДРІ IV а, 9, 90; М.Ч., п'ять посудин. Висота від 8,8 до 64 см; *Kaindl*, Jahrb. I, мал. 95. *Childe*. Вказ. праця, мал. 5. Табл. XV, 1, 2, 3.

Такі гостроребериі бокаті посудини представлені в Галичині тільки на городницькій фазі: Городниця над Дністром (М.; М.А.). Для порівняння: Петрени: *Штерн*. Вказ. праця. Табл. XII, 3. Декілька екземплярів на більчецькій фазі мають майже гостре черевце: Більче-Вертеба (М.А., тільки злегка заокруглене; М.Ш., зовсім гостре).

[3] ВППМВ, 36928, 36930, 50772; М.Ч., чотири посудини. Висота до 32,5 см. *Childe*, мал. 6. Також знайдені на поселенні Хрещатик на Буковині: *Schmidt*. Вказ. праця. Табл. 38, 5. Близькі пропорції: Більче-Вертеба (М.А.); *Штерн*. Вказ. праця. Табл. XII, 2.

[4] ВППВМ, 36926, 36999, 37329, 50759, 50762, 50765, 50769, 50770, 50959, 50960, 67955, 67958, 68019; М.Ч., чотири посудини. Висота від 7,3 до 47 см. *Kaindl*. Jahrb. II. Мал. 21; *Childe*. Вказ. праця. Мал. 7, 8.

[5] Більче-Вертеба (М.А.); Більче-Сад: Zb.W. XVI. Табл. II, 8; V, 2, 11; Попудня: *Himner*. Вказ. праця. Табл. VI, 1; XIV, 4; Стара Буда: *Якимович*. Отчет Императорской Арх. Ком. 1906. Мал. 148; Петрени: *Штерн*. Вказ. праця. Табл. X, 1, 8; Кошилівці: *Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 123, 124.

Бокатий посуд походить також із Семигорода та Болгарії: Вказ. праця. Табл. IV, 13 — 19 (з вушками, більш давня); *Попов*. Изв. Блг. Арх. Друж. IV. Мал. 104а, 106а.

[6] М.Ч.; *Kaindl*. Вказ. праця, с. 39. Мал. 39.

[7] ВППМВ, 50779, 50796; М.Ч. Висота від 12,8 до 64 см.; *Childe*. Вказ. праця. Табл. XIV, 1 (Форма 3^1).

[8] Тільки: Стара Буда (*Якимович*. Вказ. праця, мал. 146, щось схоже).

було б розглядати як прототипи шипинецького посуду[1].

II a) *Амфори з лійкуватою шийкою і двома горизонтально проверченими вушками під нею*[2].

Один екземпляр з гострим профілем має ще характер городницьких амфор[3] (таблиця форм, мал. 15). Інші виглядають молодшими. Черевце ребристе[4] (таблиця форм, мал. 16; фото 10) або заокруглене[5] (таблиця форм, мал. 18).

Існує також менший, грубий варіант[6] (таблиця форм, мал. 17). Він дуже поширений серед української мальованої кераміки на більчецькій фазі[7].

II b) *Амфори з лійкуватою шийкою і двома горизонтальними ручками на черевці*[8] (таблиця форм, мал. 19; фото 16). Це дуже добре відома форма західньоукраїнської кераміки більчецької та кошилівецької фаз[9].

Гібридну форму представляє одна амфора, яка має конічну шийку[10] (таблиця форм, мал. 114). Шийка ясно вказує на вплив плечистого посуду.

---

[1] Для порівняння: Більче-Вертеба: *Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 162. У Кукутень А також представлений бокатий посуд з високою конічною шийкою і розкритими вінцями (ДМДРІ, IV а, 415); одна чудова аналогія походить з Кукутень В (*Schmidt*. Вказ. праця. Табл. 37, 2; наближені варіанти; Таблиця форм В 11е, 11 d).

[2] *Childe*. Форма 4?.

[3] ВППМВ, 37336. Діаметр черевця 17,2 см.

[4] ВППМВ, 36924, 36925, 37335, 37338, 50800, 50801, 50804, 50806, 50809, 50812, 51165 (?). Висота від 12,5 до 55 см; *Childe*. Мал. 11. Аналогії в Україні: Більче-Вертеба (М.А.); Сушківка: *Козловська*. Вказ. праця, с. 61; Томашівка: *Курінний* П.// Звід. за 1926 р., Табл. IX, 5; Петрени: *Штерн*. Вказ. праця. Табл. VI, 1.

[5] ВППМВ, 37339, 50802, 50805, 50810, 51158, 67960; ДМПДІ, IV е, 8; М.Ч., дві посудини. Висота від 23,2 до 45,4 см; *Childe*. Мал. 12. Схожі форми: Більче-Вертеба (М.А.; Український національний музей у Львові, 15894); Зарваниця (*Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 159); Кукутень (ДМДРІ, IV а, 684; фрагмент вінця).

[6] ВППМВ, 36935, 50803, 50808, 50944, 67959, 60847; М.Ч., шість посудин. Висота від 8,6 до 22,2 см.

[7] Більче-Сад: Zb.W. XVI, Taf. III, 2; Томашівка: *Курінний* // Звід. за 1925 р. Табл. XIIc, 8; Попудня: *Himner*. Вказ. праця. Табл. III, 1, 2; *Kozłowski*. Вказ. праця. Табл. XXIX, 5; Петрени: *Штерн*. Табл. V, 6; для порівняння також: Табл. VII, 13 (м'яко профільований).

[8] ВППМВ, 36926, 36936, 50815, 50943, 50981, 51160, 68008 (?); ДМДРІ, VI е, 95 (низька, архаїчна); М.Ч., дві посудини; *Kaindl*, Jahrb. I. Мал. 99; Jahrb. II. Мал. 44; *Childe*. Мал. 13 (Форма 4^1). Висота від 9 до 36,5 см.

[9] Більчецька фаза: Більче-Вертеба (М.А.); Більче-Сад (Zb.W. XV, Taf. IV, 2; Zb.W. XVI, Taf. V, 4); Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 150–156); Кукутень (ДМДРІ, IV а, під 774с шийка ще лійкувата; 519, 764а кошилівецькі за характером).

[10] ВППМВ, 50817. Висота 8 см.

II с) *Амфори без ручок, з широким вустям*[1]. Шийка, зазвичай, лійкувата.

За своїми пропорціями найдавнішим типом є одна посудина з заокругленим черевцем[2] (таблиця форм, мал. 20), яка схожа ще на городницькі амфори Східної Галичини.

Але більшість шипинецької кераміки цього виду вказує на ребристе черевце[3] (таблиця форм, мал. 21; фото 12, 13).

Щоправда, деякі посудини мають вже заокруглене черевце[4], як типові форми більчецької фази[5].

Пом'якшення профілю проявляється також на шийці. Три амфори мають ще ребристе черевце, але шийка злегка вигнута[6] (таблиця форм, мал. 22).

Інші амфори зовсім м'яко профільовані також у черевці[7] (таблиця форм, мал. 23). Такі амфори типові для кераміки більчецької та кошилівецької фаз в Україні[8].

III а) *Кратери біконічної форми з вигнутою верхньою частиною*[9]. Представлені більш низькі екземпляри[10] (таблиця форм, мал. 24) і вищі, з

---

[1] *Childe*. Форма 4.

[2] ВППМВ, 36998, також 67950; діаметр черевця 27 см. Схожий профіль: Кукутень В (ДМДРІ, IV а, 52b).

[3] ВППМВ, 36922, 37389, 50780, 50782, 50784, 50785, 50790–50792, 50795, 50947, 51159, 67948 і, можливо, 50776; ДМДРІ, IV е, 37, 38, 96; М.Ч., сім посудин; *Kaindl*. Вказ. праця, мал. 43. Висота від 6,5 до 59 см. Аналогії: Городниця над Дністром (*Przybysławski*. Repertoryum zabytków przedhistorycznych..., табл. III, 4, ще городницька фаза); Сушківка (*Козловська*. Вказ. праця. Табл. 7, 1, Ряд. Мал. 1 та ін.); Томашівка (*Курінний* // Звід. за 1926 р. Табл. X, 9); Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Таблиця форм В, 10).

[4] ВППМВ, 37330, 50783, 50786, 50787, 50789, 50798, 50799, 50946, 67947, 67949, 67954; ДМДРІ, IV е, 3, 10, 25, 44, під 105d; М.Ч., п'ять посудин; *Kaindl*. Вказ. праця. Мал. 45. Висота від 6,3 до 30 см.

[5] Зеленче (М.А.); Більче-Сад (Zb.W. XV. Табл. IV, 3, V, 10; Zb.W. XVI. Табл. II, 4, IV, 4, V, 1, 2, 6, 8, 9); Стара Буда (*Якимович*. Вказ. праця. Мал. 149); Попудня (*Kozłowski*. Вказ. праця. Табл. XXIX, 6, 13, 14; *Himner*. Вказ. праця. Табл. XIV, 2, 5, 6); Томашівка (*Курінний* // Звід. за 1926 р. Табл. IX, 3); область Дніпра (фотографії Хвойки в Археологічному Інституті Карлового університету в Празі — далі фото Хвойки, Крутобородинці); *Гамченко*. Трипільська культура І. Мал. 1 і мініатюрні форми: Мал. 3, 5; Петрени (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. VIII, 1, IX, 2, X, 4, 5, 7, 11, 12).

[6] ВППМВ, 37334, 50945; М.Ч., висота від 12,3 до 33 см. Для порівняння: Кукутень (ДМДРІ, IV а, 582).

[7] ВППМВ, 50781, 50793, 50794, 50797; ДМПДІ, IV е, 24; М.Ч., чотири посудини. Висота від 9 до 40,2 см.

[8] Більче-Вертеба (М.А., багато; Музей Любомирських у Львові, 2140); Більче-Сад (Zb.W. XV, мал. 15); Трипілля (М.Ш., 2320); область Дніпра (*Хвойка*. Труды XI. Табл. XXIII, 2; Фото Хвойки); Стара Буда (*Якимович*. Вказ. праця. Мал. 143, 144; обидві маленькі); Попудня (*Himner*. Вказ. праця. Табл. II, 1); Петрени (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. X, 9); Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 120, 127–130, 143, 144); Кукутень В (ДМДРІ, IVa, 701).

[9] *Childe*. Форма 5.

[10] ВППМВ, 36991, 36996, 50828, 50829 (два особливо низькі), 50942, 50957, 67946. Висота від 4,3 до приблизно 45 см. Аналогії: Більче-Вертеба (М.А.); Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 85–88).

більш струнокою нижньою частиною[1] (фото 20). М'якше формовані біконічні кратери представлені двома широко відкритими екземплярами[2].

Один кратер має кільцевий піддон[3] (таблиця форм, мал. 25; фото 19).

III b) *Кратер з м'яким, сильно вигнутим профілем і широко розкритим вустям*[4] (таблиця форм, мал. 26; фото 21).

Маленький кратер мав два розміщених один напроти другого пластичні пиптики[5] (таблиця форм, мал. 28). Він найтісніше пов'язаний з керамікою групи С.

Шийка може бути також скороченою, а посудина оснащеною чотирма ніжками[6] (таблиця форм, мал. 31) або чотирма вушками[7] (таблиця форм, мал. 32, 33). Деякі кратери мають чотири вуглуваті пухлинки під шийкою[8] (таблиця форм, мал. 30). Один кратер має подвійні пиптики під вінцями, як посуд з гребінцевим орнаментом[9]. З інших кратерів необхідно згадати один, з сильно вигнутою, злегка скороченою шийкою[10] (таблиця форм, мал. 29).

---

[1] ВППМВ, 37325, 50818, 50819 (два останні з заокругленими ребрами), 50821, 50978, 68001; ДМДРІ, IV е, 5, 6; *Childe*. Вказ. праця. Мал. 14. Висота від 7,5 до 41 см. Для порівняння: Більче-Вертеба (М.А., грубе виконання).

[2] ВППМВ, 36990, 37303, 67984 (?). Висота від 4,9 до 16,7 см.

[3] ВППМВ, 50830. Висота 20,5 см. Від однієї такої посудини походить, можливо, нижня частина ВППМВ, 67970 й увігнутий піддон ВППМВ, 50980; ДМДРІ, IV е, 113. Ніжки чаш: Кукутень В (ДМДРІ, IV а, під 773); Ерьошд (*László*. Вказ. праця. Табл. II, 14).

[4] ВППМВ, 50823, 50825, 50827; ДМДРІ, IV е, під 102 і 103; М.Ч., три посудини; *Kaindl*. Вказ. праця. Мал. 19, 46, 47. Висота від 11 до 29 см. Схожі кратери: Більче-Вертеба (М.А.; М.Ш.); Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 74–78, 108); Кукутень В (ДМДРІ, IV а, під 706).

[5] ВППМВ, 50979. Висота 5,2 см. Аналогії: Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Таблиця форм В, мал. 20, орнаментований гребінцем).

[6] ВППМВ, 50831. Висота 15,7 см (*Childe*. Табл. XV, 6). Такий же профіль, але без ніжок і з чотирма пиптиками під шийкою: Більче-Вертеба (М.А.); Попудня (*Himner*. Вказ. праця. Табл. III, 6); інші посудини наділені ніжками: Більче (М.А.); м'яко профільовані посудини з чотирма ніжками: Стара Буда (*Якимович*. Вказ. праця. Мал. 142).

[7] ВППМВ, 50974, 51188. Висота 12,4 см і 17 см. (*Childe*. Форма 5^1, мал. 15). Для порівняння: Кукутень В (ДМДРІ, IV а, 532, тільки одне горизонтальне, проверчене вушко під шийкою). В Кукутень А є декілька посудин з чотирма вушками під циліндричною шийкою, які можуть розглядатися як їх прототип. Вони мають чотири наліпи-кнопки на нижній частині вертикально розчесаного черевця (*Schmidt*. Вказ. праця. Табл. 9, 2, мал. 3; Таблиця форм А, 16). Але на ступені В існує серед архаїчної кераміки чудова аналогія, незважаючи на те, що вона більш гостро профільована (Вказ. праця. Таблиця форм В, мал. 11b).

[8] ВППМВ, 67962, ДМДРІ, IV е, 109; М.Ч. Один з чотирма, другий з трьома пухлинами. Схожі пухлини: Кошилівці (М.Дз.).

[9] ДМДРІ, IV е, 109 b.

[10] ВППМВ, 50826; один схожий екземпляр в М.Ч. (*Childe*. Форма 5. Табл. XV, 6).

III c) *Великі, сильно вигнуті кратери класичного українського характеру*[1] (таблиця форм, мал. 34).

Один кратер має так сформовані вінця, що утворилася суто лійчаста шийка[2] (таблиця форм, мал. 35). Існує гібридний екземпляр між кратером та амфорою, а саме — з лійчастою шийкою[3] (таблиця форм, мал. 36).

IV a) *Біконічні кубки з ребристим черевцем*[4].

Деякі кубки мають ще злегка опуклу верхню частину, так що ребро знаходиться нижче[5] (таблиця форм, мал. 37, 38). Аналогії їм відомі серед городницької кераміки в Галичині[6].

Інші гостропрофільовані кубки мають вигнуту верхню частину[7] (таблиця форм, мал. 39; фото 23, 24). Такий профіль є явно пізнішим. Аналогії представлені найчастіше серед більчецької кераміки України[8].

IV b) *Біконічні кубки з заокругленим черевцем*[9] (таблиця форм, мал. 40).

У якості прототипу повинні бути відзначені м'яко профільовані кубки городницької фази[10]. До цих кубків існує багато аналогій у більчецькій фазі[11].

---

[1] ДМДРІ, IV е, 26, під 103; *Kaindl.* Вказ. праця. Мал. 28. Висота 31 см.

[2] ВППМВ, 67987.

[3] ВППМВ, 50822. Висота 22 см.

[4] *Childe.* Форма 6.

[5] ВППМВ, 50833, 50838, 50955. Висота від 10 до 12,5 см.

[6] Більче-Сад (М.А., дві посудини). Знесіння (М.Ш., 14761, 14767).

[7] ВППМВ, 36937, 36938, 36993 (еліптична шийка), 36994, 36995, 37297, 37328, 37370, 50834, 50837, 50839, 50841, 50842, 50 844–50846, 50848, 50948–50952, 50956 широко відкритий, 50958, 50971, 50973, 51165 (?), 51195; ДМДРІ, IV е,7, 11, 13; М.Ч., багато; *Childe.* Табл.XV, 2; *Kaindl.* Jahrb. I. Мал. 98; Jahrb. II, Fig. 32, 48; *Romstorfer.* Вказ. праця. Мал. 29.

[8] Більче-Вертеба (М.А.); Більче-Сад (Zb.W. XV. Taf. IV, 4, V, 11; XVI. Taf. III, 6; Taf. V, 6, 7, 10); Попудня (*Kozłowski.* Вказ. праця. Табл. XXIX, 7; *Himner.* Вказ. праця. Табл. XII, 7); Томашівка (Звід. за 1925 р. Табл. XIIc, 2; XIII, 6; Звід. за 1926 р. Табл. IX, 1, 10); Чортовець (М.Дз.); Сушківка (*Козловська.* Точки і далі. Табл. 7, перший малюнок у нижньому ряді); *Хвойка.* Труды XI. Табл. XXV, 22; область Могилева (Звід. за 1926 р. Табл. XXXV, 5); Кошилівці (*Hadaczek.* Вказ. праця. Табл. 101, 105, 106, 109–113); *Demetrykiewicz.* Mat. Ant. Arch. IV. Мал. 10c; Кукутень (*Schmidt.* Вказ. праця. Табл. XII, 1, передостанній малюнок у нижньому ряді).

[9] ВППМВ, 36914 (мініатюрний), 36997, 36999, 50832, 50836, 50840, 50843, 50847, 50953, 50954, 50993, 51163; ДМДРІ, IV е, під 102; М.Ч., багато; *Kaindl.* Jahrb. I. Fig. 97; Jahrb. II. Fig. 27, 49; Mitt.Z.K. XIX, Fig. 31. Висота від 3,5 до 16 см.

[10] Незвисько (*Hadaczek.* Вказ. праця. Мал. 114); Городниця над Дністром (М.Ш.).

[11] Більче-Сад (Zb.W. XVI. Taf. III, 3); Колодисте (М.Ш., 2338–2340); Знесіння (М.Ш., 14785); область Дніпра (Фото Хвойки; *Гамченко.* Вказ. праця. Мал. 4, 6, 7); Петрени (*Шмідт.* Вказ. праця. Табл. VI, 2, 4, 8, 9; VII, 7, 8, 16; XI, 2, 11, 12a); Кукутень (*Schmidt.* Вказ. праця. Таблиця форм B, 1b, c, d).

IV c) Відомий також фраґмент від одного *кубка з стрічковою ручкою*[1].

IV d) Два маленьких *біконічних «кубки» з чотирма горбинками* і плоскими вінцями[2] (таблиця форм, мал. 41).

IV e) Два маленьких *біконічних «кубки» з еліптичним перерізом*, плоскими вінцями і двома протилежно розташованими вирізами на черевці[3] (таблиця форм, мал. 42), які вказують на зв'язок з мисками із вирізаними вінцями.

V a) *Конічні миски з тонко витягнутими вінцями*[4] (таблиця форм, мал. 43). Деякі з них мають увігнуті денця[5] (таблиця форм, мал. 46). Вінця інших плоско зрізані[6] (таблиця форм, мал. 45, 49). Одна миска із злегка вигнутими стінками мала три вушка[7] (таблиця форм, мал. 47). Інша, дуже груба, з вигнутими стінками та потовщеним дном[8] (таблиця форм, мал. 48). Представлена також одна еліптична мисочка[9] (таблиця форм, мал. 55).

V b) Інший варіант представляють *миски з вигнутими стінками і потоншеними широкими вінцями*. Вони дуже тісно пов'язані з конічними мисками. Деякі серед них ще мають заокруглене дно і через це мають бути

---

[1] ДМДРІ, IV e, під 108. Аналоґії: Сушківка (*Козловська*. Вказ. праця. Табл. 6, 6. Мал. у нижньому ряді); Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 116–118); Попудня (*Himner*. Вказ. праця. Табл. III, 3, 4); Кукутень B (ДМДРІ, IV a, 533, 534).

[2] ВППМВ, 50988, 50989 (*Childe*. Форма B 3).

[3] ВППМВ, 50990; М.Ч. Висота 5,1 см.

[4] ВППМВ, 37310–37312, 50887, 50889, 50890–50893, 50897, 50899, 50900–50902, 50906, 50908, 50909, 50911–50914, 50916–50919, 50963, 50977, 50995 (мініатюрна), 67963, 67969, 67972, 68000, 68018, 68040, 68058; ДМДРІ, IV e, 21, 22, 31–34, під 92; М.Дз.; М.Ч., багато; *Kaindl*. Jahrb. I, Fig. 101. Конічні миски на Україні дуже поширені: Більче-Сад (Zb.W. XV, Taf. V, 15, 16; XVI, Taf. III, 7; V, 2, 5); Васильківці (М.А.); Бучач (М.Дз.); Ланівці (М.Ш.); Городниця над Дністром (ВППМВ); Зазулинці (М.Ш.); Чечельник (Музей Любомирських у Львові, 1838–1841); Стара Буда (*Якимович*. Вказ. праця. Мал. 147); область Дніпра (*Хвойка*. Труды XI. Табл. XXV, 1, 4, 7; Фото Хвойки); Попудня (*Himner*. Вказ. праця. Табл. IX, 1); Томашівка (*Курінний* // Звід. за 1925 р. XIIc, 9); *Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 51, 53, 54; Петрени (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. IV, 1); Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Таблиця форм B, 3b); Ерьошд (*László*. Вказ. праця. Табл. 51, 53, 54).

[5] ВППМВ, 36946, 37313, 37314, 50904, 50907, 50976. Висота від 4,8 до 6 см. (*Childe*. Форма I. Мал. 3. Табл. XIV, 3). Для порівняння: *Schmidt*. Вказ. праця. Таблиця форм B, 3c.

[6] ВППМВ, 36947, 50905, 50920, 50996 (шороховата); ДМДРІ, IV e, 29. Висота від 3,3 до 5,9 см.

[7] ВППМВ, 67971, 68033.

[8] ВППМВ, 51157, 67973, 68057. Висота 5,8 см.

[9] ВППМВ, 51162. Висота 8,2 см. Еліптична миска з увігнутими вінцями: *László*. Вказ. праця. Табл. XI, 1, конічна і двохчастинна, XI, 3.

більш давніми[1] (таблиця форм, мал. 50, 51), інші мають рівне дно[2] (таблиця форм, мал. 52).

V c) *Миски з увігнутими, сплощеними зверху вінцями*[3] (таблиця форм, мал. 60–63).

V d) *Профільовані миски з циліндричною верхньою частиною, ребристим черевцем*[4] (таблиця форм, мал. 64) і заокругленими або сплощеними вінцями. Існує фраґмент вінець великої миски і три фраґменти з конічною, в одному випадку випуклою, верхньою частиною і з ребром[5] (таблиця форм, мал. 65, 66).

V e) *Еліптична чаша* з чотирма ніжками і двома губовидними виступами на вінцях[6] (таблиця форм, мал. 53).

V f) *Конічні зооморфні чаші на чотирьох ніжках.* Вінця переходять в голову вівці із загнутими назад рогами[7] (таблиця форм, мал. 54, фото 29).

---

[1] ВППМВ, 36943, 36948, 68010, 68024. Висота до 12,2 см. Вони типові для городницької фази в Галичині: Більче-Сад (М.А.); Ланівці (М.Ш., 17824); Городниця над Дністром (М.Дз.; М.А.; ВППМВ, 33031); Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Таблиця форм B, 3a).

[2] ВППМВ, 37302, 37309, 50886, 50888, 50895–50896, 50898, 50921, 50922, 50962 і багато фраґментів; ДМДРІ, IV e, 17, 35, 91, під 92a, b; М.Ч., чотири посудини; *Kaindl*, Jahrb. I, Fig. 102; Jahrb. II, Fig. 25, 50. Висота від 5,3 до 18, 5 см. Аналоґії: Колодисте (М.Ш., 2343, 2344); Більче-Сад (Zb.W. XV, Taf. V, 12; Zb.W. XVI, Fig. 7, Taf. V, 1); Попудня (*Himner*. Вказ. праця. Табл. VI, 2); Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Табл. 56, 58, 59); Петрени (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. IV, 11. Табл. VI, 1); область Дніпра (Фото Хвойки); Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Табл. IX, 5, 6. Таблиця форм B, 14b).

[3] ВППМВ, 50924, 50925, 50964; ДМДРІ, IVe, 19, 40, 41 і багато фраґментів під 93; М.Ч., чотири екземпляри (два із злегка піднятими вінцями, один з чотирма вушками і пиптиками); *Kaindl*. Jahrb. II, Fig. 4 (з вісьмома вушками). (*Childe*. Form II. Fig. 4). Висота від 13,3 до 35 см. Аналоґії: Більче-Сад (М.А. з трьома вушками; Zb.W. XVI, Taf. V,1); Усатово (*Болтенко*. Вказ. праця, форма I, мал. 56,6); Петрени (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. VI, 3). Для порівняння також: *Хвойка*. Труды., XI. Табл. XXV, 24, гребінцева кераміка.

На краще профільованому екземплярі (ВППМВ, 50924) наявний вплив профільованих мисок типу Кукутень. Для порівняння: *Schmidt*. Вказ. праця. Таблиця форм B, 5a, б; *Штерн*. Вказ. праця. Табл. XII, 5 і Ерьошд (*László*. Вказ. праця. Taf. I, 9, з вушком).

[4] ВППМВ, 50923, 50926, нижня частина з косими слідами від пальців. Висота від 5,5 до 20,9 см. Для порівняння: Заліщики (М.Ш., заліщицька фаза); Мельниця (М.Дз.); Попудня (*Himner*. Вказ. праця. Taf. XII, 13); Кукутень (ДМДРІ IV a, 691); Ерьошд (*László*. Вказ. праця. Taf. I, 2 з вушком і профільованими вінцями).

[5] ВППМВ, 67982, 68030, 68038. ДМДРІ IV e під 93.

[6] М.Ч. Довжина 100 см. *Kaindl*. Jahrb. I, Fig. 105.

[7] ВППМВ, 37361, 50997, 68048; *Kaindl*. Jahrb. I, Fig. 118, 119; Jahrb. II, Fig. 33. Аналоґії на ніжках: Кукутень (*Schmidt*. Taf. XI, 1, 3, 7); Зозулинці (М.Ш., 15922); *Гамченко*. Вказ. праця. Мал. 11, проверчена голова; Сушківка (*Козловська*. Вказ. праця. Табл. 6, 3. Ряд, мал. 3); Кринички (*Макаренко*. Вказ. праця. Табл. 4, знизу). Зооморфна миска з плоским дном: Томашівка (*Курінний* // Звід. за 1926 р. Табл. IX, 7).

Одна чаша має рівне дно і в одному місці більш високі вінця, на яких був залишений невеликий пиптик[1] (таблиця форм, мал. 57). Ця чаша може також розглядатися як зооморфна. Інший уламок має ніжки та один губоподібний виступ[2] (таблиця форм, мал. 57).

V g) *Зооморфна чаша еліптичних контурів* з чотирма ніжками, з двома головами тварин, які мали проверчені очі та носи[3] (таблиця форм, мал. 56).

V h) *Еліптичні миски з чотирма ніжками*, з горизонтально розширеними і в двох місцях вирізаними вінцями[4] (таблиця форм, мал. 67, фото 17).

Існує ще одна конічна миска з двома вушками і чотирма ніжками[5].

VI a) *Шоломоподібні покришки з заокругленим дном*[6] (таблиця форм, мал. 68).

VI b) *Шоломоподібні покришки з рівним дном*[7] (таблиця форм, мал. 69). Обидві форми, здається, можуть бути типологічно більш давніми.

VI c) *Гостропрофільовані покришки з маленьким увігнутим денцем*[8] (таблиця форм, мал. 70).

VI d) *М'яко профільовані, тарілковидні покришки* з маленьким увігнутим денцем, зсередини рівні, без ребра, з більш-менш вигнутими

---

[1] ДМДРІ, IV e, 111a.

[2] ДМДРІ, IV e, 111.

[3] ВППМВ, 36942. Висота 7,7 см (*Childe*. Form B, 6. Taf. XVI, 1). Для порівняння: *Гамченко*. Вказ. праця. Мал. 10, проверчена голова.

[4] ВППМВ, від 50857 до 50859, 51189; ДМДРІ IV e, 15 (*Childe*. Form 9. Fig. 21). Висота від 15,5 до 18,2 см. Чудова аналогія: Томашівка (*Курінний* // Звід. за 1926 р. Табл. IX, 4). Але така ж миска без ніжки: Більче-Сад (Zb.W. XV. Taf. V, 9); Попудня (*Himner*. Вказ. праця. Taf. XI, 4); Томашівка (*Курінний* // Звід. за 1925 р. Табл. XII c); можливо також: *Хвойка*. Труды XI. Табл. XXVII.

[5] ДМДРІ IV e, 16. Для порівняння: *Kozłowski*. Вказ. праця. Taf. XXIX, 11, без вушок; Кукутень (ДМДРІ IV a, під 668, миска з вушками).

[6] ВППМВ, 50992. Висота 5 см. Близька: Більче-Вертеба (М.А.); Кошилівці (М.Дз., з вертикально проверченими вушками).

[7] ВППМВ, 50975, 67975; М.Ч. Висота 7 см. Аналогії: Колодисте (М.Ш., 2336, 2342); Більче-Сад (М.А., городницька фаза; Zb.W. XV. Taf. IV, 7, більчецька фаза); Сушківці (М.А., більчецька фаза); Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Formentafel B, 12a, b).

[8] ВППМВ, 50870, 50871, 50885 деградована, м'яко профільована; ДМДРІ IV e під 100; М.Ч. Висота від 2,5 до 4,7 см. Для порівняння: Попудня (*Himner*. Вказ. праця. Taf. XI. 2. Але ця форма з двома вушками); Петрени (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. XII, 9).

стінками[1] (таблиця форм, мал. 71).

VI e) *Тарілкоподібні покришки з великим, вдавленим, гостро визначеним дном.* Стінки досить добре вигнуті[2] (таблиця форм, мал. 72–74, фото 25, 26). Одна з них має ще вуглуватий злам шийки, що представляє ремінісценцію від ребристого черевця варіанта VI c[3] (таблиця форм, мал. 73).

VI f) *Тарілкоподібні покришки з великим, м'яко вдавленим дном.* Стінки, зазвичай, сильно випуклі[4] (таблиця форм, мал. 75, фото 27).

VI g) *Конічні покришки з легко увігнутими стінками*, рівним дном і двома вертикально проверченими вушками[5] (таблиця форм, мал. 76).

VI h) *Фрагменти покришки з одним пиптиком*[6] (таблиця форм, мал. 77).

Покришки з двома пиптиками відомі серед мальованої кераміки Петрен і представляють деградацію покришок з вушками періоду А.

VII a) *Бінокліз струнким тулубом* і однаковими за розміром верхньою та нижньою чашами[7]. Цей варіант, як видається, може бути більш давнім. Найранішим є фрагмент бінокля з довгим тулубом і з ще погано розвиненою нижньою чашею. Дужка проверчена, сполучник вертикально сплощений, ромбоїдної форми[8] (таблиця форм, мал. 79). Інший бінокль

---

[1] ВППМВ, 37316, 50860, 50866, 50873, 50961. Висота від 4,3 до 5,6 см. Схожа покришка: Більче-Вертеба (М.А.).

[2] ВППМВ, 36950, пом'якшений профіль, 30001 (?), 37003, 37362, 50863, потовщене дно, 50864, 50868, 50872, 50874, 50877, від 50879 до 50883, 67964, 67986, 67988; ДМДРІ IV e, 14 і під 100; М.Ч. — багато. Висота від 3,6 до 9,7 см (*Childe*. Taf. XIV, 2; XV, 1, Fig. 1). Аналогії: Більче-Сад (Zb.W. XV, Taf. XIV, 5; М.А.); Кошилівці (*Hadaczek* Abb. 90, 92, 93).

[3] ВППМВ, 50881. Висота 5,1 см.

[4] ВППМВ, 37001, 37002, 50861, 50862, 50865 (особливо низька), 50867 (пом'якшений профіль), 50869 (дуже пом'якшений профіль), 50875, 50876, 67966, 67976, 67994; М.Ч., деякі; *Kaindl.* Jahrb. I, Fig. 104; *Szombathy*. Вказ. праця. Fig. 30. Висота від 4,3 см до 7,7 см. Схожі покришки: Більче-Сад (Zb.W. XVI, Taf. V, 5, 6; Taf. III, 4); Зеленче (М.А., кошилівецька фаза); Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Fig. 91).

[5] ВППМВ, 50941 (*Childe*. Form B, 2. Taf. XV, 9). Висота 3,2 см. Для порівняння: Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Fig. 94, 96, 98).

[6] ВППМВ, 68022; ДМДРІ IV e під 109c.

[7] *Childe*. Form 8.

[8] ВППМВ, 50969. Висота 25,9 см. Ще один ромбоїдний сполучник 51192. Ромбоїдний сполучник вперше з'являється у Трипіллі А (*Козловська.* Кераміка культури А, Трипільська культура I. Мал. 13). Ступінь В: струнка форма бінокля: Кукутень II (ДМДРІ IV a під 773a); Рукомиш (М.Дз., однакові верхня та нижня чаші); Ланівці (М.Ш., 17810, трикутне сполучення); Капустинці (*Hadaczek*. Mat. ant.-arch. VI. Taf. VII, 1); Бучач (М.Дз.); Більче-Вертеба (М.Ш., 2482), обидва з ромбічним сполученням.

більш старшого типу має рівномірно розвинені верхню та нижню чаші і еліптичний сполучник з горизонтальним вушком[1] (таблиця форм, мал. 78, фото 30). Існує також фраґмент від одного великого бінокля з еліптичним сполучником, без дужки, з боковим отвором на верхній чаші.

Вже бінокліз однаковими верхньою та нижньою чашами можуть бути такими грубими, що їхні отвори закупорені[2] (таблиця форм, мал. 91). При одному з біноклів, з ромбоїдним сполучником, одна з нижніх чаш[3] (таблиця форм, мал. 82, фото 8), а при іншому, з плоским стрижневидним сполучником і горизонтальним вушком[4] (таблиця форм, мал. 81) — обидві нижні чаші закупорені так, що залишилися тільки короткі вертикальні канали. Третій бінокль має ще отвори, схожі на вертикальні канали в масивному тілі, але сполучник стрижневидний і оснащений не вушком, а вертикальним отвором[5] (таблиця форм, мал. 80).

VII b) *Бінокліз зменшеною нижньою чашею* означають подальший розвиток, в той час як інші зміни не завжди йдуть паралельно. Тулуб тепер грубий, майже кулястий. Деякі бінокліз мають ще ромбоїдні сполучники з одним вушком[6], при інших нижні чаші закупорені[7] (таблиця форм, мал. 83). Ще три бінокліз мають подвоєне ромбоїдне розширення сполучника, який оснащений також вушком[8] (таблиця форм, мал. 84). Існує також фраґмент сполучника з трьома розширеннями і одним вушком[9] (таблиця форм, мал. 89). Один бінокль мав грубі фіґурки тварин на дужці і сполучнику. Ці фіґурки були розміщені так, що одна з них дивилася вправо, а інша вліво[10] (таблиця форм, мал. 90).

---

[1] ВППМВ, 36987. Висота 22,4 см. Бінокліз однаковими верхніми та нижніми чашами відомі в Галичині, на городницькій фазі. Вони мають трикутні сполучники (*Przybysławski.* Zb.W. III. Taf. V, 1). Один має місток у вигляді палички (Zb.W. XV. Taf. IV, 8). Для порівняння також: Чечельник (Музей Любомирських, 1837); Більче-Вертеба (М.А., вже округле тіло). В Галичині декілька більш давніх біноклів (заліщицька фаза) мають ромбоїдний сполучник: Городниця над Дністром (М.Дз.).

[2] Один бінокль без отворів у верхніх чашах виготовлений ще дуже старанно (М.Ч.; *Kaindl.* Jahrb. II, Fig. 30). Висота 20 см.

[3] ВППМВ, 51192.

[4] ВППМВ, висота 9 см.

[5] ВППМВ, 50752 і фраґменти від великого бінокля під 51192. Висота 16,5 см.

[6] М.Ч., три екземпляри; *Kaindl.* Jahrb. II. Fig. 29, стрункий. ДМДРІ IV e, 12, 27. Останній з ромбоїдним сполученням, але без вушка. Для порівняння: *Schmidt.* Вказ. праця. Taf. 37, 3. Зменшена нижня чаша: Кукутень (ДМДРІ IV a під 702).

[7] ВППМВ, 50751. Висота 15, 2 см.

[8] ВППМВ під 51192; М.Ч., два екземпляри.

[9] ВППМВ, 67985.

[10] М.Ч.; *Kaindl.* Вказ. праця. S. 139. Fig. 40; Див. також: *Kaindl.* Jahrb. I, Fig. 117.

Інші бінокліз отворами і ще з випуклим або уже з плоским тулубом мають ще стрижнеподібний сполучник з вертикальним отвором, який робить його товщим[1]. При цьому залишаються знизу або зверху, або ж і там, і там, ще два виступи, залишки у минулому подвійних ромбічних розширень. Дужка товща, висока, майже квадратна.

Деякі бінокліе мають вже масивне тіло, нижні чаші видовбані тільки потім. Сполучники прості, стрижнеподібні[2] (таблиця форм, мал. 88).

VII c) *Наймолодшими є бінокліз двоконічною увігнутою профіляцією.* Вони ще полі[3]. Один з них зберігає еліптичний, але товстий, вертикально проверчений сполучник[4] (таблиця форм, мал. 93). Два інших мають на сполучнику не отвір, а ямку[5] (таблиця форм, мал. 92). Потовщені квадратні дужки в обох проверчені. Чотири бінокліз отворами мають стрижнеподібні сполучники[6] (таблиця форм, мал. 94). Ще один з таким горизонтально розширеним сполучником має вже масивну нижню частину[7] (таблиця форм, мал. 95).

VII d) *Відомий бінокль* з Шипинців покоїться на полій людській ніжці з виділеною щиколоткою[8] (таблиця форм, мал. 96, фото 18).

VII e) *Один екземпляр*, від якого, на жаль, була знайдена лише одна половина. Це подвійна посудина, яка має тільки верхні чаші і зверху проверчений сполучник, в той час як нижні чаші або лійчасті розширення і сполучник відсутні. Чаші не проверчені[9] (таблиця форм, мал. 97).

---

[1] ВППМВ, 37341; М.Ч. Висота 14 см. Для порівняння: *Kaindl.* Вказ. праця. Fig. 106, 107–110. *Childe.* Вказ. праця. Fig. 18. Аналогії: Більче-Сад (Zb.W. XV. Taf. IV, 9; Zb.W. XVI. Taf. IV, 3); Більче-Вертеба (Музей Любомирських, 2139; М.А.).

[2] ВППМВ, 36986, 37342, 50850, 50968, 37341 (?). Для порівняння також: М.Ч. без сполучника. Висота від 11 до 15,8 см.

[3] ВППМВ 37343, 50970. Висота від 12, 2 до 14, 4 см.

[4] ВППМВ, 50849. Висота 16,5 см. Схожий сполучник, наприклад: Кошилівці (М.Дз.).

[5] ВППМВ, 50967; М.Ч.; *Kaindl.* Jahrb. II. Fig. 22. Висота від 12,2 до 17 см.

[6] ВППМВ, 50852, 50966, сполучник розширюється горизонтально; М.Ч., два екземпляри. Висота від 13, 2 до 13, 7 см.

[7] ВППМВ, 50853. Висота 13,7 см. Як у Кошилівцях (*Hadaczek.* La colonie ... Fig. 165, 167).

[8] ВППМВ, 50854 (*Childe.* Fig. 20). Висота 16,1 см. Одна половинка бінокля з ніжкою походить з Кошилівців (*Hadaczek.* Вказ. праця. Fig. 168 і один фраґмент, можливо, від такого ж бінокля у М.Дз., обидва кошилівецької фази). Інший бінокль походить з Незвисько (*Cehak H.* Śviatowit XIV. Taf. XV,1, більчецька фаза).

[9] М.Ч.; *Kaindl.* Jahrb. II. S. 42. Fig. 54.

Що стосується техніки, то можна сказати, що у більш давніх біноклів, які ще мають тулуб, нижні чаші були змодельовані окремо[1] (таблиця форм, мал. 98, 99). У пізніших кожна половинка вироблена з двох частин, а саме, верхня і нижня чаші припасовані одна до одної[2] (таблиця форм, мал. 92). Дужка і сполучник, зазвичай, повинні були бути змодельовані окремо і лише потім припасовані.

Побічні форми:

Стрункий бокатий горщик з конічною шийкою і чотирма горизонтальними ручками під черевцем[3]. Це унікальна посудина.

«Монокль», оскільки своїм профілем він відповідає більш пізнім біноклям. На вінцях має один вертикально проверчений виступ[4] (таблиця форм, мал. 101).

Монокль із заокругленими верхньою та нижньою чашами і вертикальним отвором, який зв'язує чаші. Вінця обох чаш плоско зрізані[5] (таблиця форм, мал. 100).

Маленький плечистий горщик з циліндричною шийкою і двома горизонтально проверченими вушками під нею[6] (таблиця форм, мал. 102).

Уламки посудинки з потовщеними плічками, частиною тулуба та пиптиками під шийкою[7] (таблиця форм, мал. 115).

Тюльпаноподібний кубок[8]. Представлений один стрункий варіант з округлою нижньою частиною[9] (таблиця форм, мал. 104) і один низький, з гостро профільованою основою[10]. Один кубок цієї категорії має увігнуте дно[11] (таблиця форм, мал. 105, фото 28), інший — плоске дно і чудово ви-

---

[1] ВППМВ під 51192; М.Ч.

[2] ВППМВ, 50967, під 51192 (?).

[3] М.Ч.

[4] М.Ч.; *Childe*. Вказ. праця. Fig. 31. Висота 12 см.

[5] ВППМВ, 36951. Висота 10,5 см (*Childe*. Form 8'. Fig. 19).

[6] ВППМВ, 50813, 68039. Висота 12,9 см. Схожа форма: Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Fig. 146, 147. Вушка тут під шийкою, кошилівецька фаза); Більче-Вертеба (М.А., дещо відрізняються). В Кукутень В існують більш низькі схожі форми (*Schmidt*. Вказ. праця. Taf. IX, 3. Fig. 3, архаїчна, Formentafel B, 11a).

[7] ВППМВ, 68021.

[8] *Childe*. Form B, 8.

[9] ВППМВ, 50928, 50929. *Kaindl*. Jahrb. II, Fig. 20 (увігнуте дно), 50930. Висота від 8 до 8,3 см. Для порівняння: тюльпаноподібний кубок з округлим дном: *Хвойка*. Раскопки.... Табл. VI; Кринички (*Макаренко*. Вказ. праця. Табл. 5, середній ряд, більш грубе виготовлення).

[10] М. Cz. Три екземпляри і один мініатюрний кубок.

[11] ВППМВ, 37315. Висота 7 см. Аналогії: Бучач (М.Дз., городницька фаза). Для порівняння: *Хвойка*. Труды. Табл. XXV, 2, 3; *Гамченко*. Вказ. праця. Мал. 14; Попудня (*Himner*. Вказ. праця. Taf. XII, 4–6; XIII, 3); Кукутень (Schmidt. Formentafel B, 14a).

гнуті вінця[1] (таблиця форм, мал. 106).

Ванноподібні посудини чотирикутних контурів, з вигнутими стінками, з прикріпленими на одному місці одним, а в іншому — двома горизонтально проверченими вушками[2] (таблиця форм, мал. 107).

Маленькі, двоконічні зооморфні мисочки з заокругленим ребром і пластичною голівкою бика. При одній з посудинок показаний хвіст завдяки конічному виступові[3] (таблиця форм, мал. 108, фото 31), на другій — за допомогою двох пиптиків[4].

Кратер з вигнутою профіляцією і карбованими вінцями (вплив посуду групи С[5] (таблиця форм, мал. 27).

Конічні кубки з дещо вигнутими стінками і одним або двома конічними пиптиками[6] (таблиця форм, мал. 109).

Дві чаші на піддонах з вигнутими стінками[7] (таблиця форм, мал. 113).

Велика посудина для запасів з конічною шийкою і п'ятьма рядами горизонтально проверчених вушок[8] (таблиця форм, мал. 119).

Цідилка з вигнутими стінками і отворами в дні[9] (таблиця форм, мал. 120).

Фрагмент ложки з круглою, стрижневидною ручкою[10] (таблиця форм, мал. 121) та інший, з плоским держаком[11].

До цього слід згадати ще грубу посудинку[12], фраґмент великого горщи-

---

[1] ВППМВ, 50927; ДМДРІ IV е, 36, 43 (?); *Childe*. Вказ. праця. Taf. XV, 10. Висота 6,7 см. Для порівняння: Сушківка (*Козловська*. Точки.... Табл. 6, верхній ряд, мал. 2); область Дніпра (*Хвойка*. Раскопки... Табл. VI).

[2] ВППМВ, 50934, 50935. Один схожий з овальним обрисом; М.Ч.; *Kaindl*. Jahrb. II. Fig. 51 (*Childe*. Form 9'. Fig. 22).

[3] ВППМВ, 50939. Висота 4,5 см (*Childe*. Form B. Fig. 8).

[4] ВППМВ, 50938. Висота 4,4 см. Схожа профіляція без голівок тварин: *Kaindl*. Jahrb. II. Fig. 26. Голівки бичків з'являються часто на різноманітних горщиках кошилівецького посуду: Кошилівці (М.Дз.).

[5] ВППМВ, 51936. Висота 14 см.

[6] ВППМВ, 50933; М.Ч. Форма вказує на вплив посуду групи С.

[7] М.Ч. Одна з вертикально проверченим вушком. *Kaindl*. Вказ. праця. Fig. 38. Висота 12 см.

[8] ВППМВ. Висота 78 см (*Childe*. Form B, 5). У Голіградах на Галичині була знайдена своєрідна посудина для запасів (без шийки), який мав два ряди вушок (*Hadaczek*. Вказ. праця. Fig. 48). Конічна посудина для запасів з Більче-Вертеби (більчецька фаза; М.А.) була доповнена п'ятьма рядами вушок. Інша така посудина з відкритими вінцями і трьома рядами вушок відома в Петренах (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. XI, 3). М'яко профільована посудина для запасів з п'ятьма (?) рядами вушок походить з Кадіївців (*Рудинський*. Вказ. праця. Табл. XXIX, 3).

[9] ВППМВ, 50931. Висота 8,2 см (*Childe*. Form B, 7).

[10] ВППМВ, 68036.

[11] ДМДРІ IV е, 108 d.

[12] ВППМВ. Висота 7,1 см.

ка із зменшеною шийкою і плоскими вінцями[1] (таблиця форм, мал. 117), уламок потовщеного вінця[2] (таблиця форм, мал. 116), фрагмент піддона[3], потовщене денце однієї посудинки[4], губоподібний виступ[5], ще один (горбовидний)[6] (таблиця форм, мал. 118), уламок з чотирма отворами[7] і фрагмент дна (?) з відбитком грубої тканини[8] (фото 7).

Мініатюрні посудинки:

Фрагмент крихітної амфори з горизонтальною ручкою на черевці[9] (таблиця форм, мал. 123); мініатюрна амфора без ручок[10]; конічний кубок[11]; посудинка з увігнутим краєм[12] (таблиця форм, мал. 125); маленький горщик з циліндричною верхньою частиною[13]; посудинка зі зливною трубкою (носиком)[14]; стрункий невеликий горщик з потовщенням під шийкою[15]; ложка з гакоподібною ручкою[16] (таблиця форм, мал. 122) та ін.

б) Орнаментація.

Основу орнаменту більшої частини посуду Шипинців В складає обігова спіраль з паралельних ліній. Вона представлена продуктами свого розпаду — лінзами та еліпсами з танґентами. При цьому наявні й деякі інші мотиви, зокрема скріплені між собою S-видні негативні спіралі, мотив виру та ін.

З кожною формою посуду або з кожною групою форм посуду пов'язаний, зазвичай, певний орнамент, але при цьому можуть також зустрічатися інші мотиви. Типологічний розвиток чисельних мотивів на багатьох формах можна прослідкувати зовсім чітко.

---

[1] ВППМВ, 6798.
[2] *Kaindl.* Вказ. праця. Fig. 42.
[3] ВППМВ, 68012.
[4] ВППМВ, 68065.
[5] ВППМВ, 68060.
[6] *Kaindl.* Вказ. праця. Fig. 34.
[7] ВППМВ, 69063.
[8] ВППМВ, 68062.
[9] ВППМВ, 36914. Висота 4,2 см.
[10] М.Ч.
[11] ВППМВ, 37293. Висота 4,1 см.
[12] ВППМВ, 50965. Висота 3,5 см (*Childe*. Вказ. праця. Fig. 29 b); ДМДРІ IV е, 47.
[13] ВППМВ, 50991. Висота 4,2 см.
[14] ДМДРІ IV е, 48.
[15] ДМДРІ IV е, 88.
[16] ВППМВ, 51031. Довжина 6,2 см (*Childe*. Fig. 29c). Для порівняння: Городниця над Дністром (М.Дз.), Козачизна (М.Дз.); Більче-Вертеба (М.А.).

На *плечистих горщиках* (форма I а) представлені чотири основні мотиви: стрічка з лінз і танґент, стрічка з еліпсів і танґент, еліпси із змієподібною танґентою, котрі всі прив'язані до обігової спіралі, і скріплені між собою S-видні спіралі.

Стрічка з лінз і танґент є одним із найпростіших мотивів. Танґенти спрямовані завжди знизу зліва уверх направо, лінзи обрамлені чорною фарбою і заповнені тонкими червоними лініями. Танґенти з тонких червоних ліній також, зазвичай, обведені чорним[1].

В одному випадку[2] (мал. 2) лінза усередині так посилена двома сегментами, що створює хвилеподібну центральну фіґуру, яка була акцентована подвійною хвилястою лінією. Орнамент трапився на посуді двічі.

Інший плечистий горщик[3] (мал. 3; фото 15) прикрашений концентричними лінзами. У танґентах та лінзах з'являються стрічки у вигляді драбин, які повинні підкреслювати первісну червону лінійну спіраль. Внутрішні лінзи створюють характерну хвилеподібну центральну фіґуру. Між танґентою та лінзою знаходяться темні трикутні заповнення, а вище, на танґенті — тільки дві вигнуті лінії.

Дуже складний приклад[4] (мал. 4) з лінзами, які вмальовані в еліпси з танґентами з тонких червоних ліній, які ще й з'єднані з внутрішніми еліпсами. Первісна спіраль підкреслена стрічками у вигляді драбин. Вільний простір заповнений волютами з іншого типологічного ряду. Це залишки розкладених скріплених між собою S-видних негативних спіралей. Цей екземпляр є чудовим прикладом перехідної форми між еліпсо- та лінзотанґентною стрічкою.

Стрічка з еліпсом і танґентою дуже поширена. Досить архаїчним виглядає орнамент, у якому танґенти споряджені темними трикутними площинами, а еліпси — косими стрічками та сегментами. Аналоґії знаходяться в городницькій фазі Галичини. Цікавими є хвилясті лінії, які супроводжують орнамент знизу і зверху[5] (мал. 5).

---

[1] Власне, опис треба було б привести у зворотньому порядку. Тонкі червоні лінії в танґентах і лінзах репрезентують розкладені обігові спіралі запіщицького типу (*Kandyba*, A.f.A.XIX. Taf. IX. Fig. 5), а чорна фарба — їхнє колишнє обрамлення. Лінзотанґентна стрічка на плечистих посудинах в Галичині: Більче-Вертеба (Вказ. праця. Fig. 21–24).

[2] ВППМВ, 50757. Для порівняння: Київ (*Богаевский*. Изв. Инст. Мат. Культ., Ленинград. Табл. II, 7).

[3] ВППМВ, 50756. *Childe*. Вказ. праця. Fig. 6. Внутрішні лінзи з'являються як ремінісценція у метопах однієї кошилівецької посудини (*Kandyba*. Вказ. праця. Fig. 28).

[4] ВППМВ, 50778. Це розкладені, негативні, з'єднані між собою S-видні спіралі. Їхній розпад у Галичині добре прослідковується: Більче (Zb.W. XVI. Taf. II, 4). Для порівняння: Стара Буда (*Богаевский*. Вказ. праця. Табл. II, 10).

[5] ВППМВ, 68019. Для порівняння: схожі еліпси з Кадіївців (*Богаевский*. Вказ. праця. Табл. II, 6).

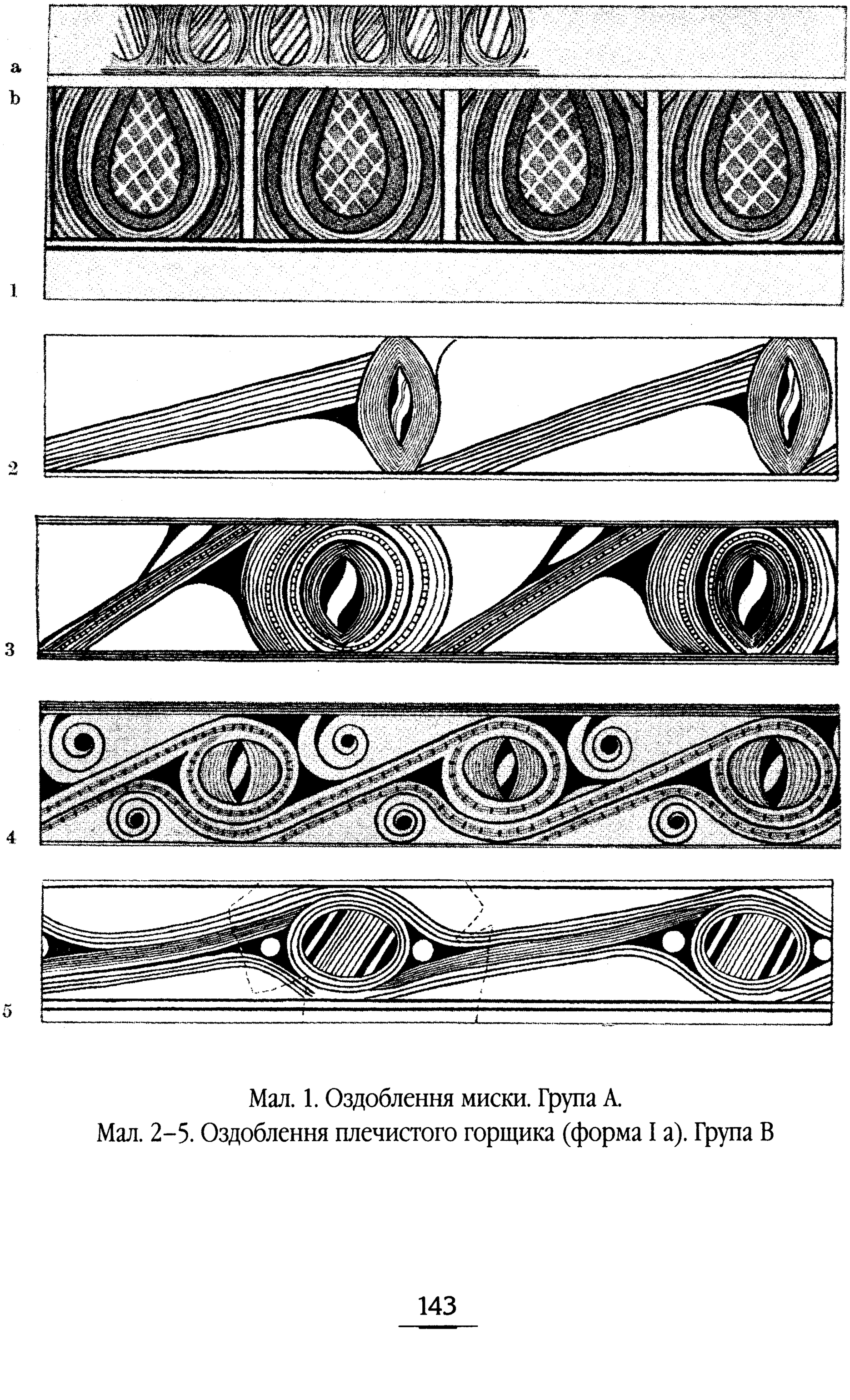

Мал. 1. Оздоблення миски. Група А.
Мал. 2–5. Оздоблення плечистого горщика (форма I а). Група В

Чистий орнамент з еліпсотанґентною стрічкою представлений на іншому плечистому горщику[1] (мал. 6). Тонкі лінії в еліпсах, які можуть нагадувати первісне закручення спіралі, перетворилися на вертикальне лініювання. При танґентах ми бачимо решткн скріплених між собою негативних спіралей[2]. Прототип цього орнаменту ми часто знаходимо в Галичині, де тонкі лінії в еліпсах мають ще вигин і супроводжуються хвилеподібними чорними фіґурами[3]. Ці хвилеподібні площини на кераміці із Східної Галичини, які повинні підкреслювати лінійний вигин і поставлені в Галичині дуже косо[4], в Шипинцях перетворилися у вертикально встановлені сегменти. На одному фраґменті еліпси не мають темних сегментів, але розділені горизонтальною обмежувальною лінією[5] (мал. 177).

Гарну еліпсотанґентну стрічку ми бачимо на іншому плечистому горщику, де площини при танґентах заповнені чудовими волютами і еліпсами з вертикальними стрічками, дугами та сегментами[6] (мал. 7).

Ще більш трансформовану еліпсну стрічку ми бачимо на наступному плечистому горщику[7]. Вертикальна лінійна стрічка в еліпсах охоплена чорними стрічками та з'єднана з двома чорними крапками. Сегментні площини перетворилися на чорні лінзи. Між танґентою та еліпсом у якості заповнення знаходиться виокремлена кільцева фіґура[8].

Типологічно більш пізнім явищем є поділ орнаментальної стрічки вертикальними пасками, які розділяють еліпсотанґентну стрічку на окремі елементи. На одному з горщиків[9] (мал. 8) ми ще бачимо еліпс, зв'язаний з танґентою, але інший, вже зовсім відокремлений. Під танґентою наявний рудимент S-видної спіралі[10]. Вище танґенти повинно бути також спіральне заповнення, але залишилися тільки його решткн.

---

[1] ВППМВ, 50759.

[2] Схоже заповнення чорних площин у танґентах: Більче-Сад (Zb.W. XVI. Taf. V, 2; еліпси тут уже заміщені вертикальними стрічками).

[3] *Kandyba*. Вказ. праця. Fig. 8.

[4] Т а м с а м о. Fig. 9, 10.

[5] ВППМВ, 37980.

[6] ВППМВ, 67937.

[7] ВППМВ, 50767.

[8] На жаль, цей орнамент вдалося встановити на посуді лише один раз. ДМДРІ IV е під 105, посередині еліпсів дві вертикальні лінії. По сторонах чорні, лінзовидні «очі». Для порівняння: Більче (*Богаевский*. Вказ. праця. Табл. II, 13).

[9] ВППМВ, 36928. Щось схоже також у М.Ч.

[10] Такі волюти-рудименти з'являються уже на городницькій фазі в Галичині (Городниця над Дністром; М.Дз.) і на більчецькій фазі: Петрени (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. VII, 16; кубок); Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Taf. XII, 2, нижній ряд. Fig. 1; кубок); ДМДРІ IV а під 749, 755.

6

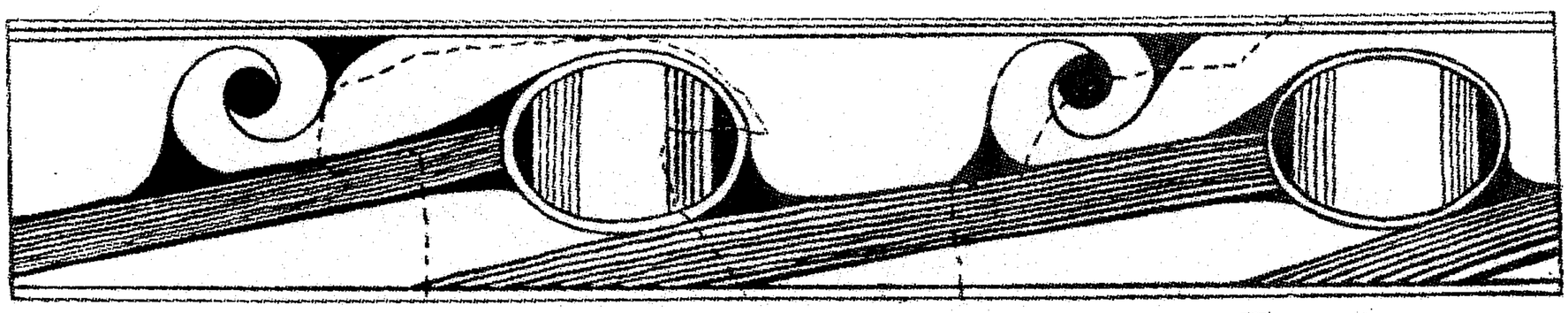

7

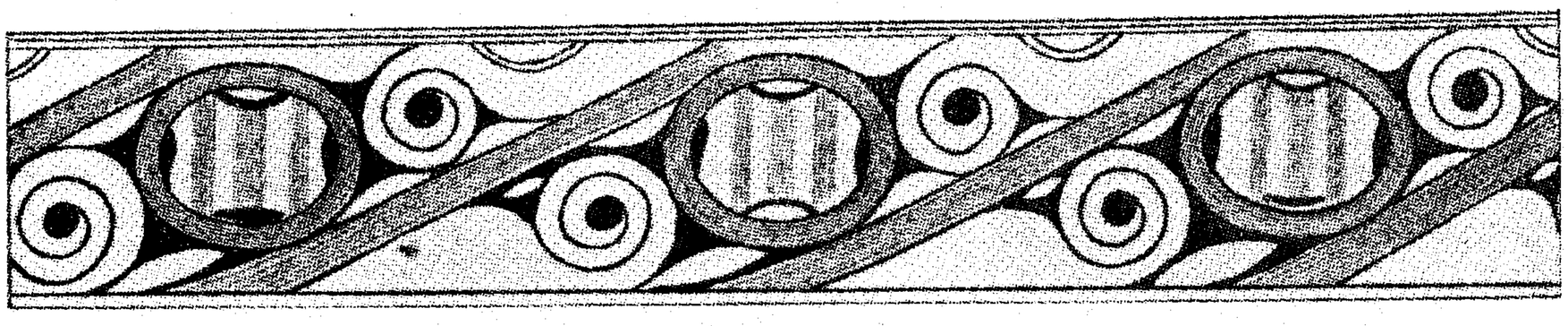

8

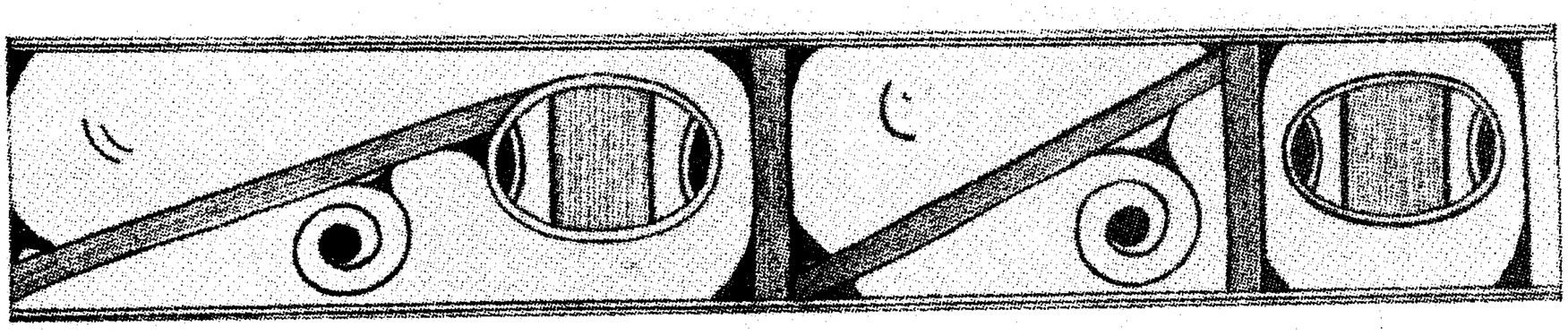

9

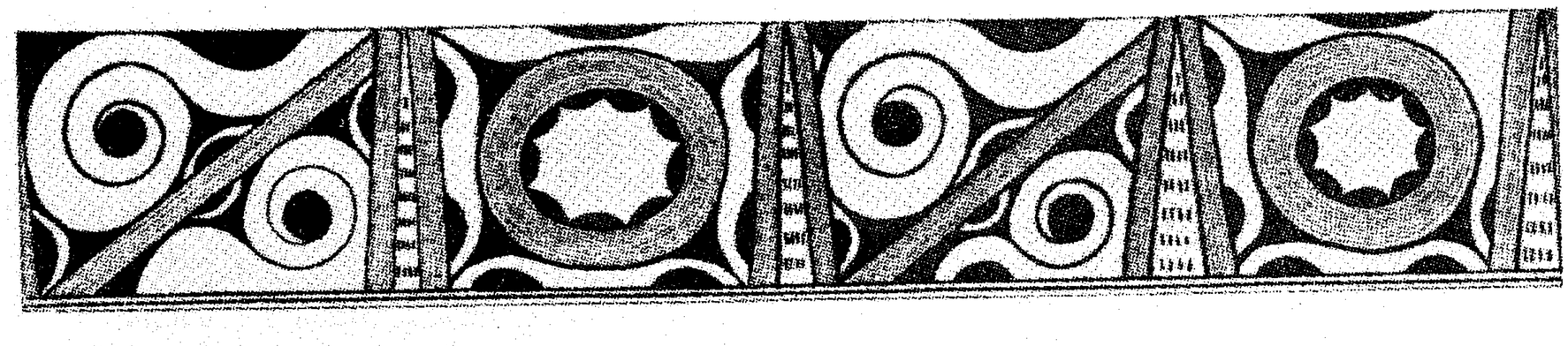

10

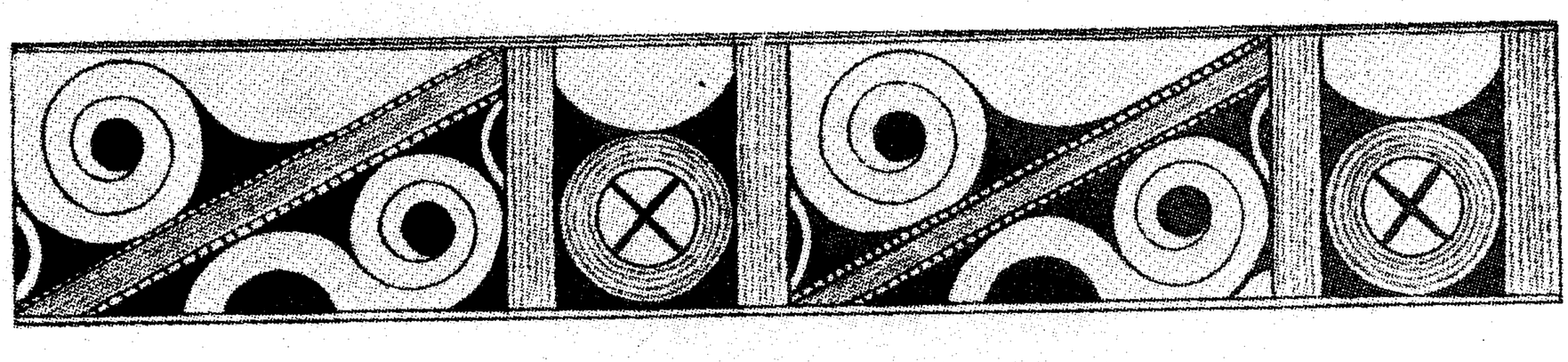

Мал. 6–10. Оздоблення плечистого горщика (форма I а). Група В

Подальший розпад еліпсотанґентної стрічки показує метопний поділ поверхні, причому еліпси та танґенти в ній знаходяться вже відособлено. Метопи доповнені негативними волютами, еліпси мають різноманітні зміни, зокрема такі, як множення сегментів[1] (мал. 9) або доповнення хрестами[2] (мал. 10) і по-різному оздоблене обрамлення[3].

В іншому випадку ми бачимо в широких метопах три кола, накладені одне на одне, причому середнє з них включає темне коло з концентричними лініями, а верхнє – хрестоподібну фіґуру. Попереднє коло розкладеної спіралі стає тут меншим і потроєне. Верхнє і нижнє кола здавлені так, що вони здаються частково ввігнутими[4] (мал. 11).

Нарешті зникають еліпси і залишаються тепер лише танґенти з їхніми побічними елементами — негативними волютами[5] (мал. 12). Але ці волюти могли бути позитивними, з орнаментом, доповненим колами. Первісна сегментна площина на верхній горизонтальній стрічці, яка слугувала за виїмку негативної волюти, перетворилася тут на невеликий сегмент.

З'являються також зовсім прості танґенти і метопи, тільки тепер з округленням простору між ними[6] (мал. 13). В одному випадку з'являється особливий елемент заповнення у вигляді серпа місяця[7] (мал. 14).

Інший шлях розпаду представлений лише залишеними еліпсами; танґенти відсутні[8] (мал. 15). Цікавим є те, що ці продукти розпаду зберігають багато елементів первісного заповнення, наприклад, стрічки у вигляді драбини[9].

Третім орнаментальним мотивом плечистих горщиків, також продуктом розпаду обігової спіралі, є еліпси із змієвидною танґентою, відносно якої вони розміщені поперемінно знизу і зверху. Танґента заповнена тонкими червоними лініями і часто оздобою у вигляді драбини; еліпси оформ-

---

[1] ВППМВ, 36930 (*Childe*. Вказ. праця. Fig. 7). Схожі сегменти в колах: Петрени (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. X, 8; плечистий горщик); область Дніпра (Фото Хвойки, чотири в кожному колі; амфора).

[2] ВППМВ, 36926. Хрести у колах: Петрени (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. X, 1, 9).

[3] Еліпси у метопах з танґентами: Томашівка (*Курінний* // Звід. за 1926 р. Табл. X, 9; амфора).

[4] ВППМВ, 67955. Знайдено також ще один уламок плечистого горщика з таким колом; ВППМВ, 67965.

[5] ВППМВ, 50762 (*Childe*. Вказ. праця. Fig, 8). У моїй статті в A.f.A. вони помилково спрощені.

[6] ВППМВ, 50768; М.Ч. Щодо процесу розпаду і появи метоп на Україні див.: *Kandyba*. Вказ. праця. S. 298, 299. Fig. 25–32, плечисті горщики, 17–20; покришки. Для порівняння: Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Taf. XXI, 4).

[7] ВППМВ, 36934.

[8] ВППМВ, 37390.

[9] Для порівняння: еліпсолінзова стрічка в заліщицькій кераміці (*Kandyba*. Вказ. праця. Fig. 7).

11

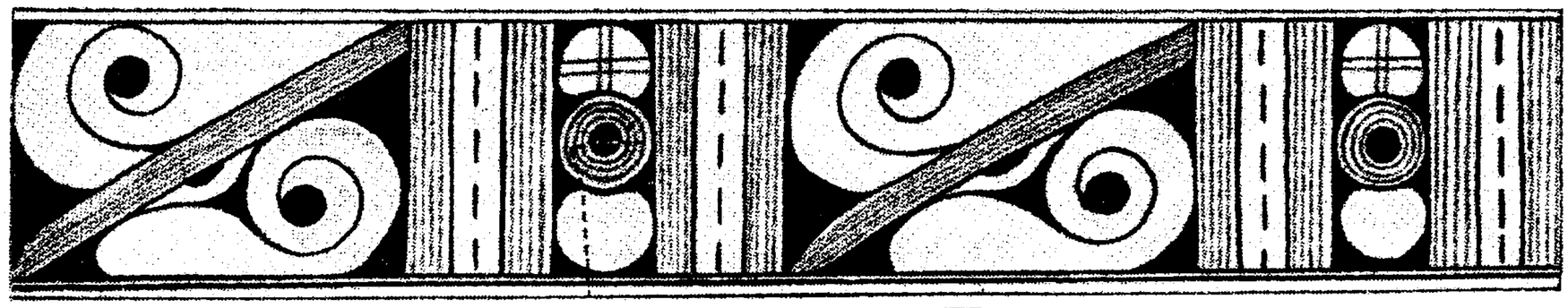

12

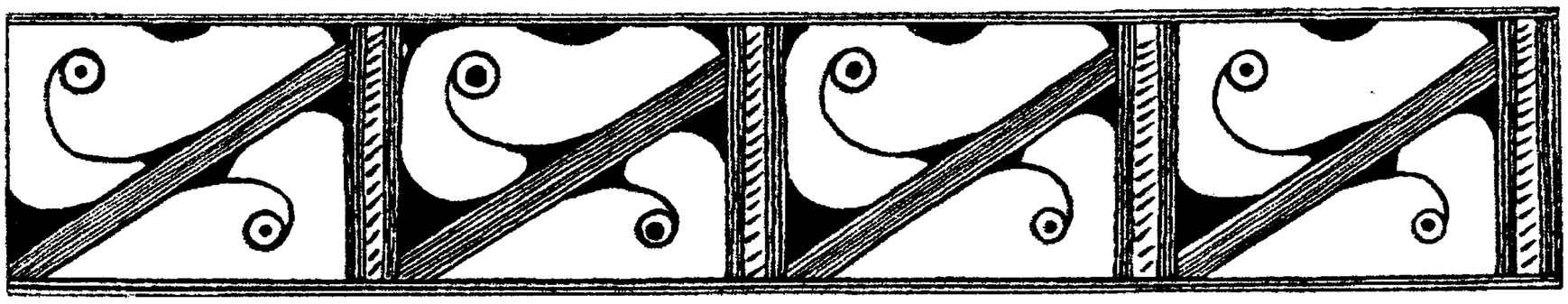

13

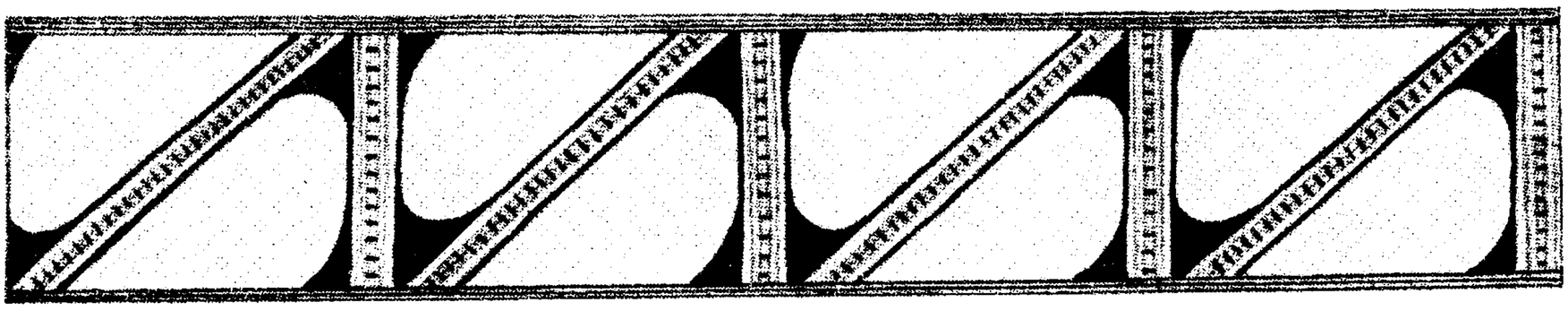

14

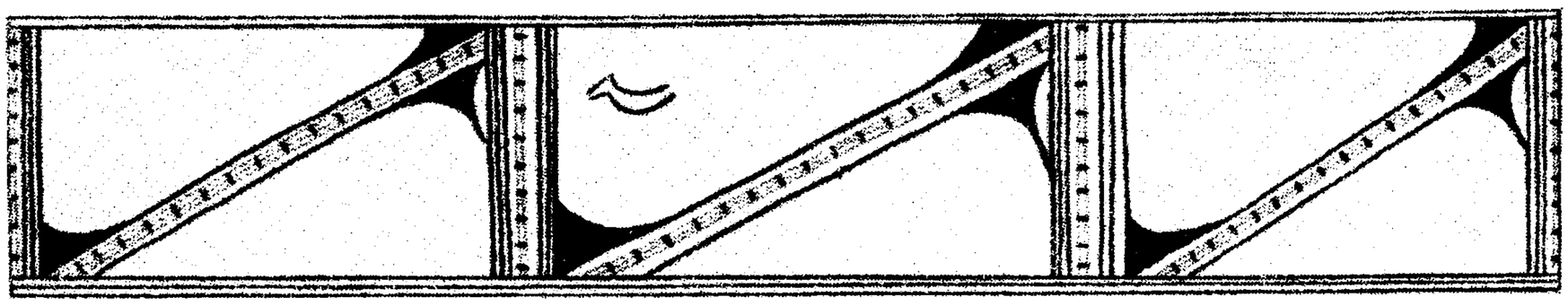

15

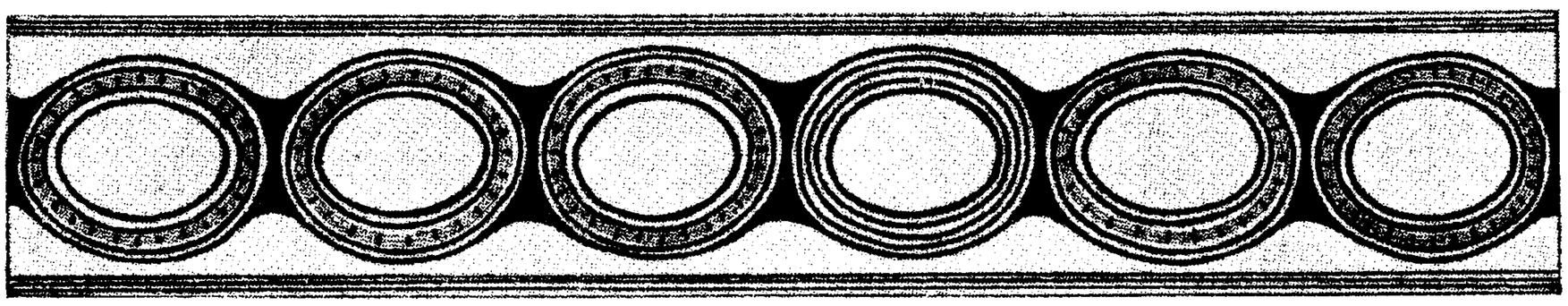

Мал. 11–15. Оздоблення плечистого горщика (форма I а). Група В

лені по-різному[1]. Вони мають, зазвичай, одну лінзу в центрі, в якій знаходиться косопоставлена стрічка, ремінісценція завитка первісної спіралі[2] (мал. 16, 19, 20, 21, 22, 181; фото 9). На одному фрагменті така косопоставлена стрічка має усередині ще тонкі червоні, косі лінії[3] (мал. 179). У двох інших випадках лінза була заповнена майже вертикальними тонкими лініями[4] (мал. 17, 180), а в третьому вона була повністю заповнена фарбою[5] (мал. 18).

На кінцях горизонтальної осі еліпсів з'являються «очі» — чорні, лінзовидні[6] (мал. 16, 17) або сегментні[7] (мал. 18–21, 180, 184) фігури, які походять, як і в еліпсотангентній стрічці, від первісного значення обігу спірального завитка. Вони доповнені часто концентричними дуговими лініями[8] (мал. 16), від яких, можливо, походить інший елемент заповнення еліпса, а саме — вертикальні стрічки ліній[9] (мал. 17–22, 179–181). Тільки в одному випадку вони трапилися разом з дуговими лініями[10] (мал. 22). Але це відбувається лише тоді, коли відсутні власні чорні фігури, і, таким чином, тоді, коли дугові лінії набувають головного значення. На одному екземплярі еліпси не мали темних сегментів[11].

У двох випадках лінзи подвоєні[12] (мал. 22), а в іншому випадку навіть потроєні[13] (мал. 21). Вертикальні лінійні стрічки можуть самі заповнювати цілі еліпси, при цьому вони доповнені «очима»[14] (мал. 23; фото 11).

В іншому випадку «очі» розмножені[15] (мал. 24). Крайові стрічки

---

[1] ВППМВ, 50756, 50773, решткн.

[2] ВППМВ, 36921, 36921, під 37298, 50754, 50764, 50775, 50777, 50987; М.Ч., два екземпляри.

[3] ВППМВ, під 37385.

[4] ВППМВ, 50761, 67974.

[5] ВППМВ, 67956.

[6] ВППМВ, 36929, 50761, під 37298, зубчаста лінза; ДМДРІ IV е, 90.

[7] ВППМВ, під 37298, 36921, 50754, 50775, 50777, 50987, 67974, 67956. Для порівняння: аналогічно орнаментована посудина з Хрещатика на Буковині (*Schmidt*. Вказ. праця. Taf. 38, 5).

[8] ВППМВ, 36929; М.Ч. Для порівняння: дещо відхилена лінза з сітчатим заповненням: Київ (*Богаевский*. Вказ. праця. Табл. II, 9).

[9] ВППМВ, 36921, під 37298, 37385, 50754, 50761, 50764, 50772, 50775, 50777, 50987, 67956, 67974; ДМДРІ IV е, 90; М.Ч., чотири екземпляри; *Childe*. Вказ. праця. Fig. 9; *Kaindl*. Jahrb. I. Fig. 96.

[10] ВППМВ, 50764.

[11] ВППМВ, 50772.

[12] ВППМВ, 50764; М.Ч.; *Kaindl*. Jahrb. II. Fig. 7. Для порівняння: Кукутень В (ДМДРІ IV а, під 711; миска).

[13] ВППМВ, 50775.

[14] ВППМВ, 50760 (*Childe*. Вказ. праця. Fig. 5, з однією фігуркою собаки (?); Taf. XV, 1. Fig. 2); М.Ч. Для порівняння: Кукутень (ДМДРІ IV а, 513, 515, під 662а, 706 с, під 710, 710 с; усі без бокових сегментів; миски); *Schmidt*. Вказ. праця. Taf. 20, 1.

[15] ВППМВ, 67992.

16

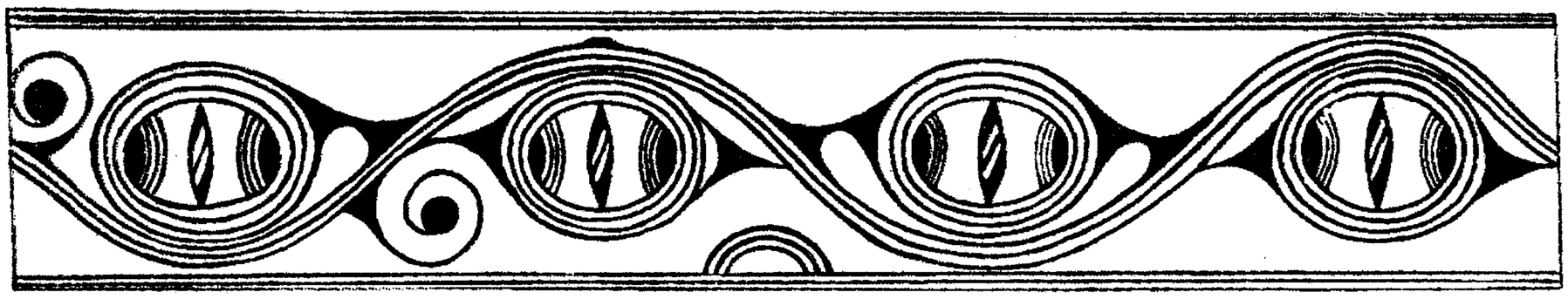

17

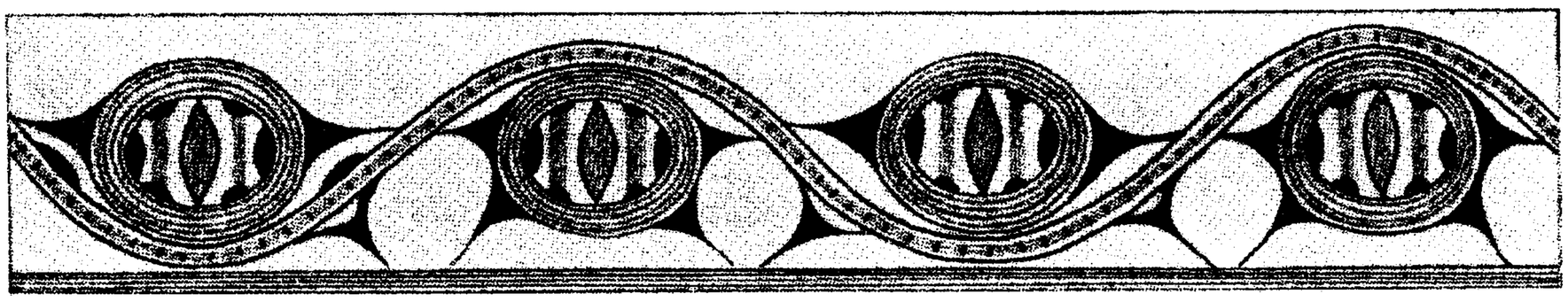

18

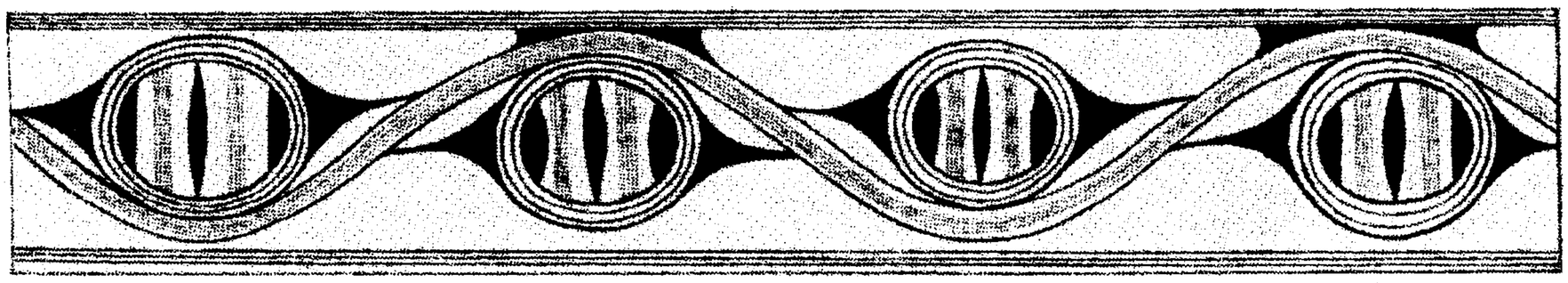

19

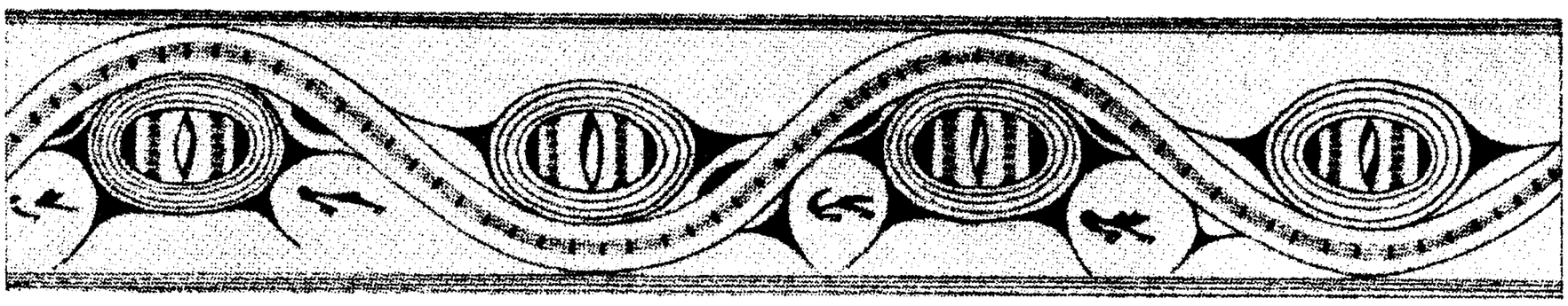

20

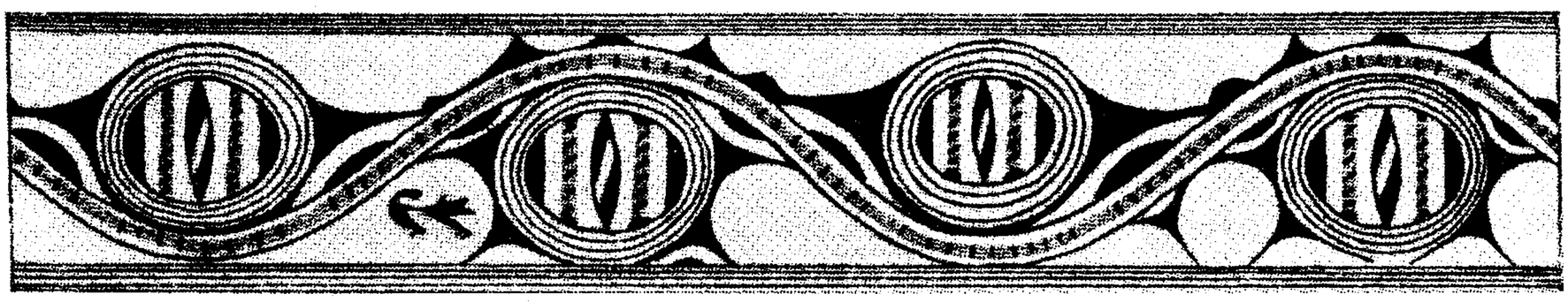

Мал. 16–20. Оздоблення плечистого горщика (форма I а). Група В

пов'язані тут за своєю формою з попередніми лінзами. Це показує, що крайові стрічки в еліпсі вищеописаного горщика походять також від лінз (мал. 23).

На одному плечистому горщику еліпси заповнені тільки хрестоподібно розміщеними по сторонах сегментами[1] (мал. 25), які походять від мотиву «очей».

В одному випадку лінза в еліпсі, також як і танґента, була зубчастою[2] (мал. 181).

Поверхня між еліпсами і танґентою заповнена різноманітними похідними елементами. Це негативні волюти[3] (мал. 16, 22), сегменти[4] (мал. 16, 21, 23, 25), колоподібні[5] (мал. 23) або мигдалеподібні площини основи[6] (мал. 24, 25), в яких часто зустрічаються намальовані фіґури собак[7] (мал. 19–21, 180). У виняткових випадках відгалуження змієподібної танґенти охоплює зверху еліпс[8] (мал. 21). Відомий один фраґмент з відхиленим еліпсом[9] (мал. 184).

Четвертий мотив на плечистих горщиках представлений скріпленими між собою негативними S-видними спіралями. В одному випадку[10] (мал. 26) вони доповнені еліптичними центрами, котрі репрезентують залишки обігових спіралей. Їхнє заповнення вказує ті ж самі вертикальні лінійні стрічки і «очі». Важливим моментом є поява косої стрічки з тонких ліній, котра нагадує завиток спіралі. «Вирву» спіралі вказують дугові лінії. Шийка

---

[1] ВППМВ, 50753. На одному фраґменті з Кукутень В нанесені такі сегменти зв'язані хрестовою фіґурою (ДМДРІ IV а, під 740). Схожий еліпс: Баговиця (*Богаевский*. Вказ. праця. Мал. 42). Кола з чотирма сегментами з'являються як центри S-видної спіралі без хреста також у Старчево (в американській експедиції) і у Молдавії (Нац. Муз. у Бухаресті).

[2] ВППМВ, під 37385.

[3] ВППМВ, 36929, 50764.

[4] ВППМВ, 36929, 50753, 50760, 50775.

[5] ВППМВ, 50760; М.Ч., три екземпляри.

[6] ВППМВ, 50753, 50761, 50777, 50987; ДМДРІ IV е, 90; М.Ч.

[7] ВППМВ, 36921, 50754, 50775, 50987, 67974 (*Childe*. Вказ. праця. Fig. 28a, f); у виняткових випадках з'являються при еліпсах косі стрічки: М.Ч. Фіґури собак в Україні: область Дніпра (фото Хвойки. Труды XI. Табл. XXIII, 1, 10; Раскопки. Табл. IX, 9); Томашівка (*Курінний* // Звід. за 1926 р. Табл. IX, 9; миска); *Лінниченко* та *Хвойка*. Записки Одес. Общ. Истории Древностей, XXIII, с. 199–202; Петрени (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. XII, 4; Табл. II, 2, IX, 1, 2, 5, 7; Табл. XI, 12б, 13); Більче-Вертеба (М.Ш., 2439).

[8] ВППМВ, 50775. В Україні існує лише один орнамент, який з цим споріднений. Це деградований мотив у вигляді змієвої танґенти, де гірляндова танґента торкається кіл тільки зверху (*Kandyba*. Вказ. праця. Taf. IX, 11). При цьому з'являються також деривати сегментного заповнення між танґентами, колами і волютами.

[9] ВППМВ, 68032.

[10] ВППМВ, 37338.

21

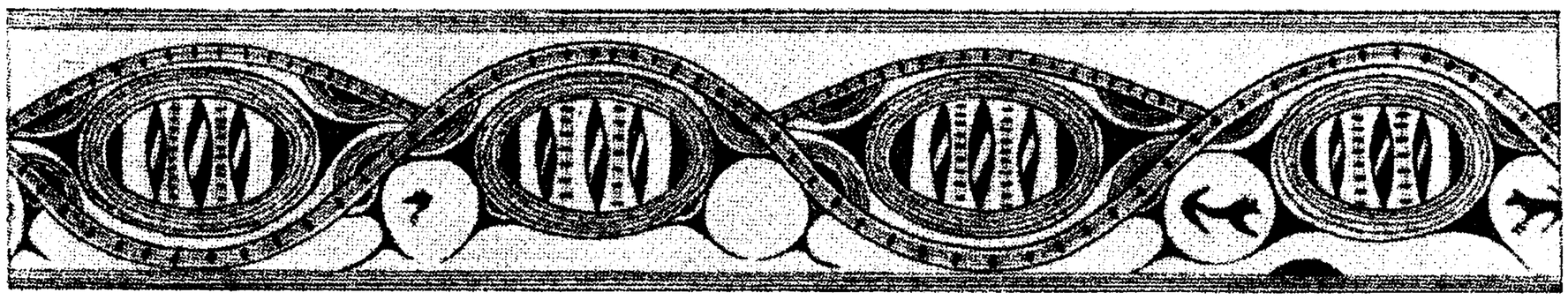

22

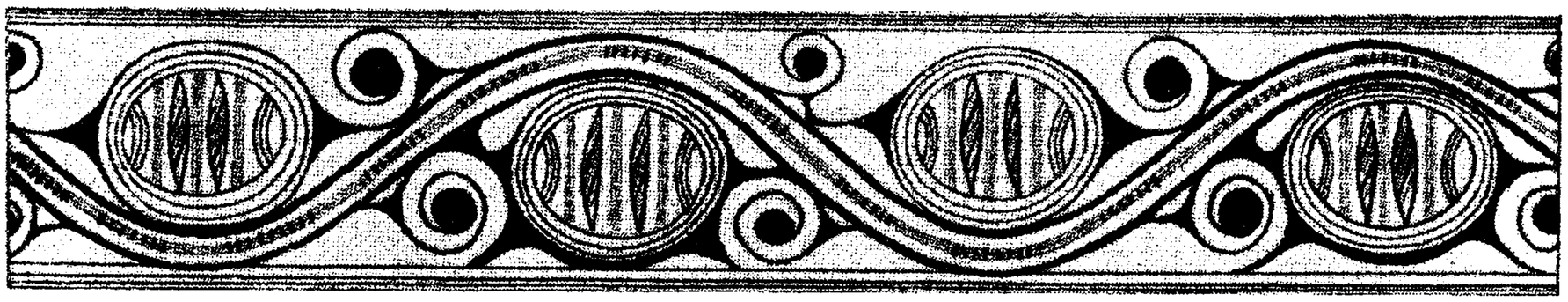

23

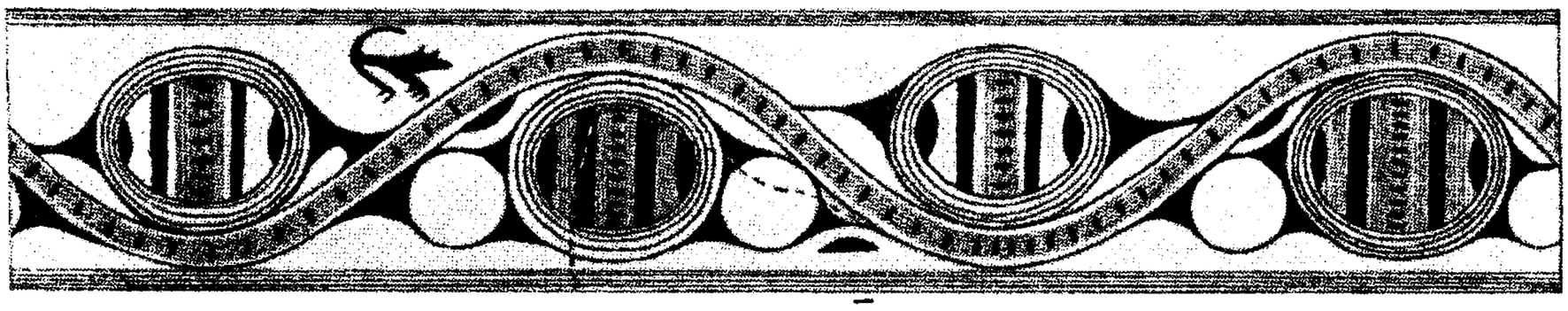

24

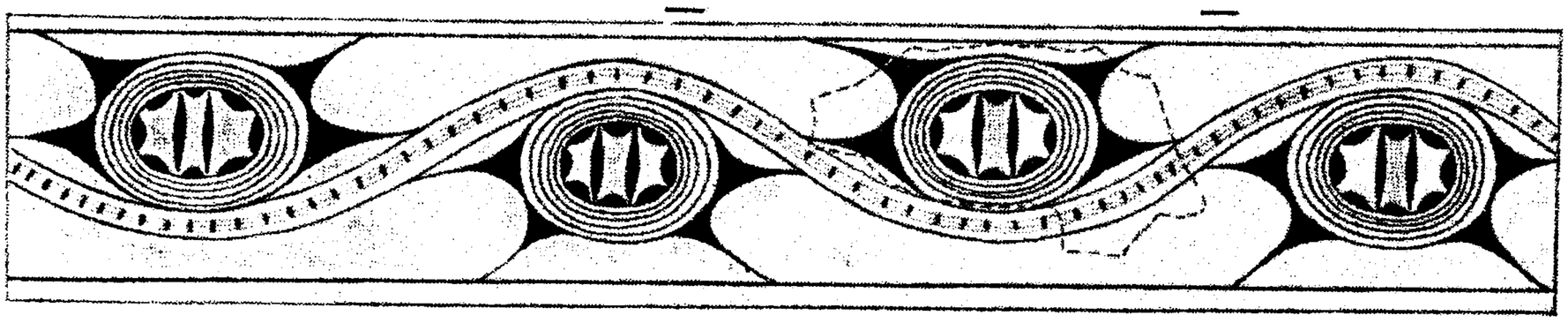

25

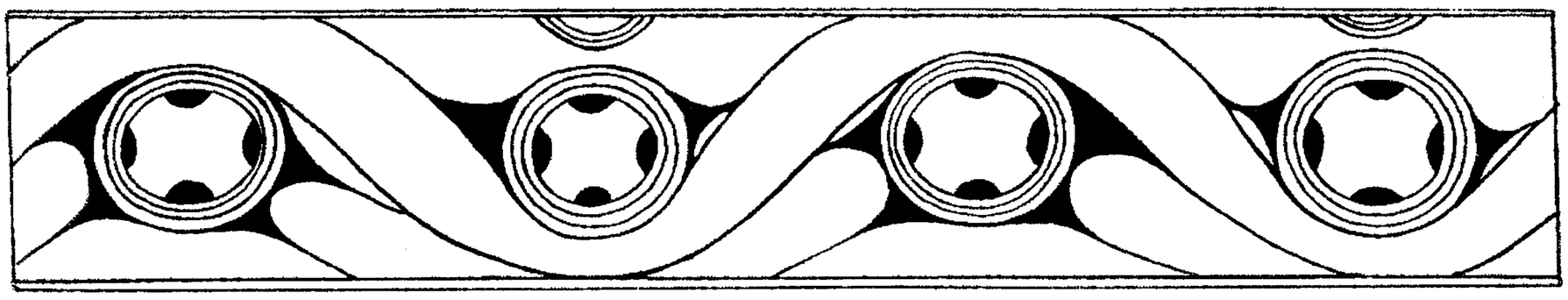

Мал. 21–25. Оздоблення плечистого горщика (форма I а). Група В

посудини оздоблена дуговим мотивом та колами. Вищеописаний орнамент, також як і оздоблення шийки, натомість, вказує, що цей горщик є відносно більш давнім і належить до городницької фази української мальованої кераміки[1].

Деградовані скріплені між собою S-видні спіралі представлені, можливо, також на іншій посудині[2] (мал. 27). Стрічки тут прості, а у полі спіралі з'являються сегментні фігури з лінійними дугами. Виняток становлять підковоподібні фігури з вписаними в них вертикальними лініями, як і вигнуті стрічки на іншій посудині[3] (мал. 192).

Як відхилення від правил представлені: еліпс з лінзами і драбинами[4] (мал. 182), косопоставлені стрічки з чотирьох ліній[5] (мал. 178), гірлянда[6] (мал. 191) та інші орнаменти[7] (мал. 190).

Плечисті горщики з розкритими вінцями (форма I b) мають подібну орнаментацію. В одному випадку[8] (мал. 28) це еліпси із змієподібною тангентою, овальним та мигдалеподібним заповненням і, також, з фігурами собак. Цікаво, що в еліпсах знаходяться напівлінзи. Шийка посудини орнаментована косими стрічками з драбинами. Мигдалеподібні фігури основи заповнені також косими драбинами.

Інший горщик[9] (мал. 29) має скріплені між собою S-видні негативні спіралі з колоподібними центрами, а круговий обрис потовщений на двох протилежних сторонах.

Амфори з лійкуватою шийкою і двома горизонтальними вушками під нею (форма II а) мають своє особливе оздоблення. До нього належать такі мотиви: кола або еліпси з «горизонтальною тангентою»; еліпсотангентна стрічка і скріплені між собою S-видні негативні спіралі. Кола з «горизон-

---

[1] За його прототип можна вважати плечисті горщики з Городниці над Дністром (М.Дз.; М.А., один з сегментними «очима» і косими лініями) і Більче-Сад (М.А.).Аналогія орнаментованій шийці: Городниця над Дністром (М.Дз.). Еліпси з «очима» як центри S-видних спіралей: область Дніпра (фото Хвойки; *Хвойка*. Труды XI. Табл. XXIII, 2); Стара Буда (*Якимович*. Мал. 149); Попудня (*Kozłowski*. Вказ. праця. XXIX, 14; *Himner*. Вказ. праця. Taf. VI, 1; XIII, 1); Петрени (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. II, 1; Табл. VIII, 9; Табл. X, 6, 11); Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Taf. XXI, 1, Fig. 1).

[2] ВППМВ, 50765 — послаблені негативні S-видні спіралі без сегментів: Старчево (Нац. Муз. у Белграді).

[3] ВППМВ, 50960.

[4] ВППМВ, 68054.

[5] ВППМВ, 68035.

[6] ВППМВ, 68007.

[7] ВППМВ, 68056.

[8] ВППМВ, 50779 (*Childe*. Вказ. праця. Taf. XIV, 1).

[9] ВППМВ, 50796.

a

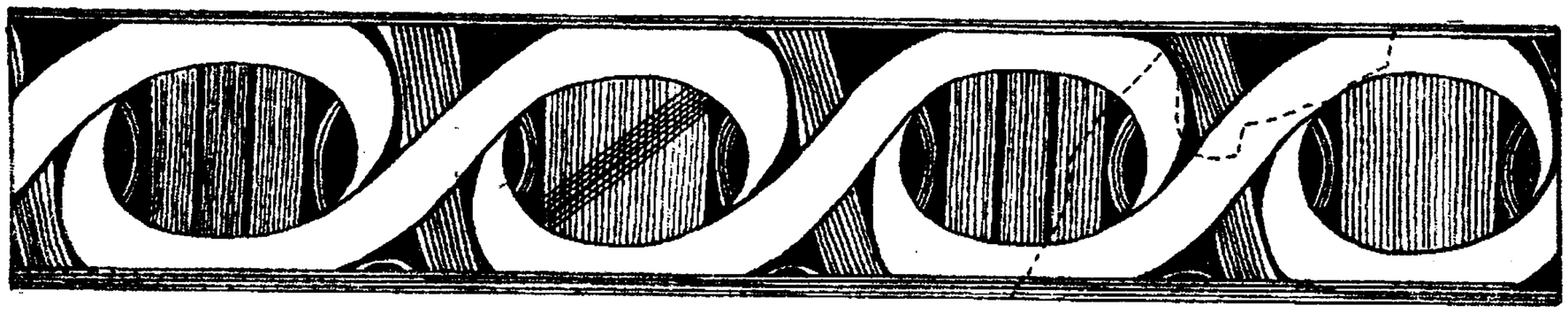
b

26

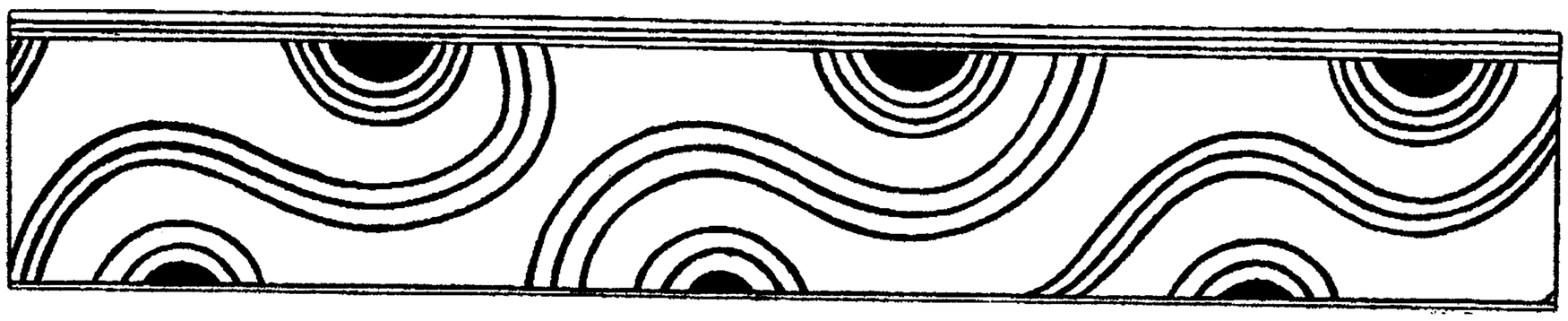

27

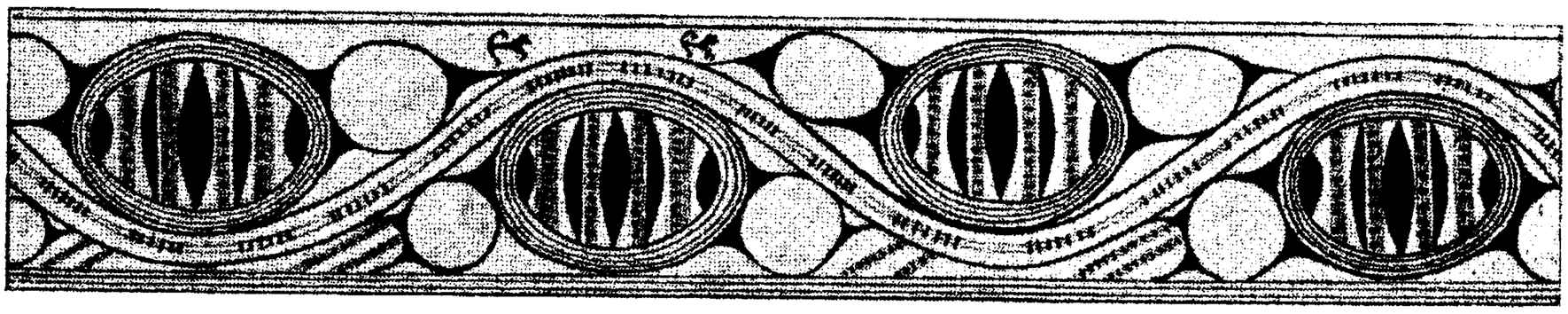

28

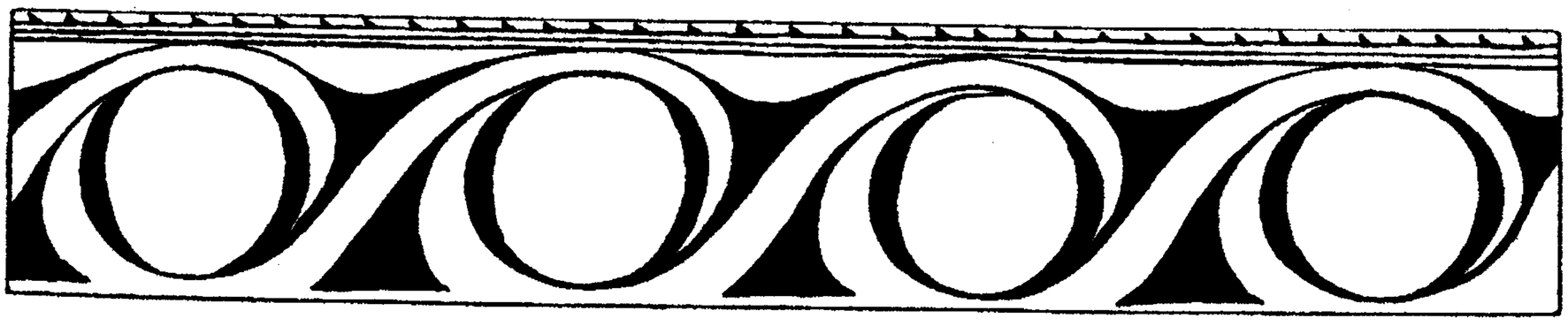

29

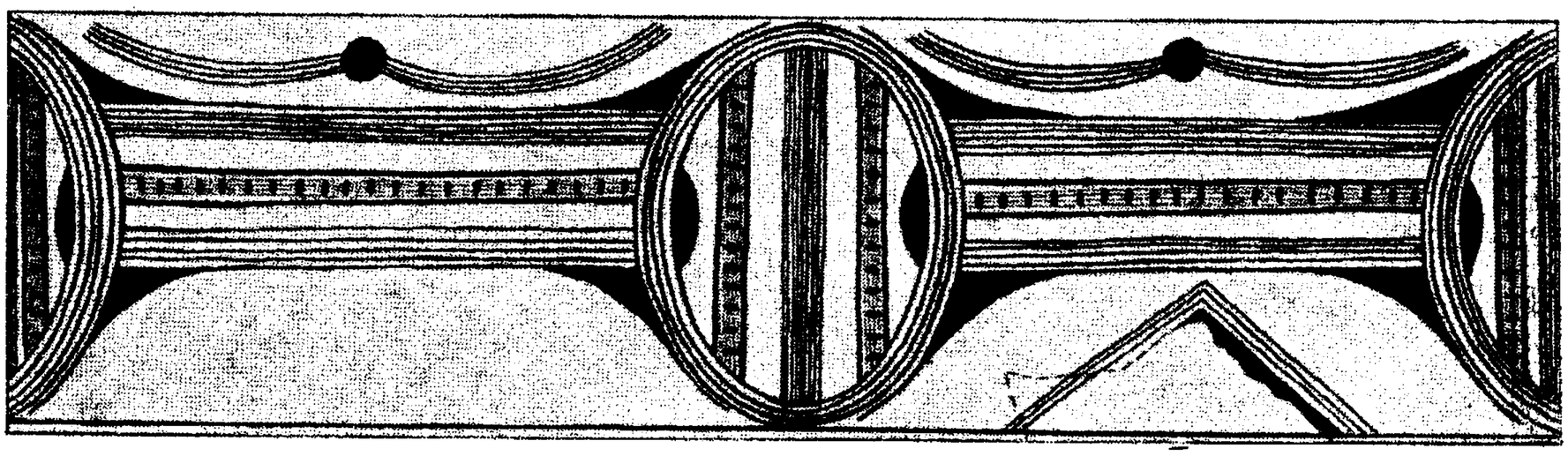

30

Мал. 26, 27. Оздоблення плечистого горщика (форма I а). Мал. 28, 29. Форма Ib.
Мал. 30. Оздоблення амфори (форма II а). Група В

тальною тангентою» походять від розкладеної обігової спіралі. В одному випадку[1] (мал. 30) — це вертикально поставлені еліпси з «очима» і вертикальними лініями усередині. Тангенти складені з тонких ліній. Граничні лінії тангентів утворюють в місцях, де вони з'єднуються з еліпсами, трикутні чорні площини. Над тангентами з'являється мотив гірлянди[2].

На інших амфорах з'являються кола. Вони можуть бути порожніми[3], заповненими горизонтальними (мал. 31) або вертикальними лінійними стрічками[4] (мал. 32–36). По обидві сторони цих стрічок нанесені часто вигнуті елементи: «кома»[5] (мал. 32), відкриті дугові стрічки і потовщені крапки[6] (мал. 33); контур кола часто багаторазово обведений[7] (мал. 31–35). Поверхня між краєм орнаменту, колами і тангентою, зазвичай, заповнена трикутником[8] (мал. 31, 34), який часто супроводжується крапками[9] (мал. 32, 193).

Варіант цього мотиву становить орнамент, де нижня тангента вигнута дугою[10] (мал. 35, 36). В одному випадку тут з'являється також вертикальна стрічка з драбиною[11] (мал. 35). Як виняток репрезентований поперечний ряд маленьких крапок у тангентній стрічці[12] (мал. 36).

На амфорах, які оздоблені еліпсотангентною стрічкою, орнамент нанесений у двох зонах[13]. Верхня зона має еліпси і тангенти, зазвичай, з негативним заповненням волютами вільного від орнаменту простору; нижня — метопний розподіл з еліпсами або колами, які можна розглядати як продукт розпаду еліпсотангентної стрічки.

---

[1] ВППМВ, 36924. Вертикальні еліпси з лінійною стрічкою, можливо також : ВППМВ, 50805.

[2] Вертикальні еліпси з лінійною стрічкою і горизонтальною (?) тангентою можна бачити на одній посудині городницької фази з Галичини (Городниця над Дністром; М.А.).

[3] ВППМВ, 50811.

[4] ВППМВ, 36935, 50803, 50804, 50808, 50810, 68047; М.Ч.

[5] ВППМВ, 50803, 68047; Jahrb. II. Fig. 5.

[6] ВППМВ, 50808.

[7] ВППМВ, 50804, 50805, вертикальний еліпс, 50810.

[8] ВППМВ, 36935, 50811.

[9] ВППМВ, 50803, 68026, фрагмент з двома колами; М.Ч.; *Childe*. Вказ. праця. Fig. 12. Схожа орнаментація в Україні: Більче-Сад (Zb.W. XVI. Taf. III, 2); можливо, також Більче-Вертеба (М.Ш.), де на місці кіл з'являються фігури у вигляді напівмісяця. Для порівняння: Томашівка (*Курінний* // Звід. за 1925 р. Табл. XIIc, 4; Звід. за 1926 р. Табл. IX, 5); область Дніпра (фото Хвойки); Попудня (*Himner*. Вказ. праця. Taf. III, 1); Петрени (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. V, 6; Табл. VI, 1; вони переходять також на кубки: Табл. VI, 2, 9; Табл. VII, 6); Кукутень В (ДМДРІ IV а, 674).

[10] ВППМВ, 50804, 50809, 50810.

[11] ВППМВ, 50804.

[12] ВППМВ, 50910, пошкоджений візерунок.

[13] Одна амфора мала, можливо, одну орнаментальну стрічку (М.Ч.).

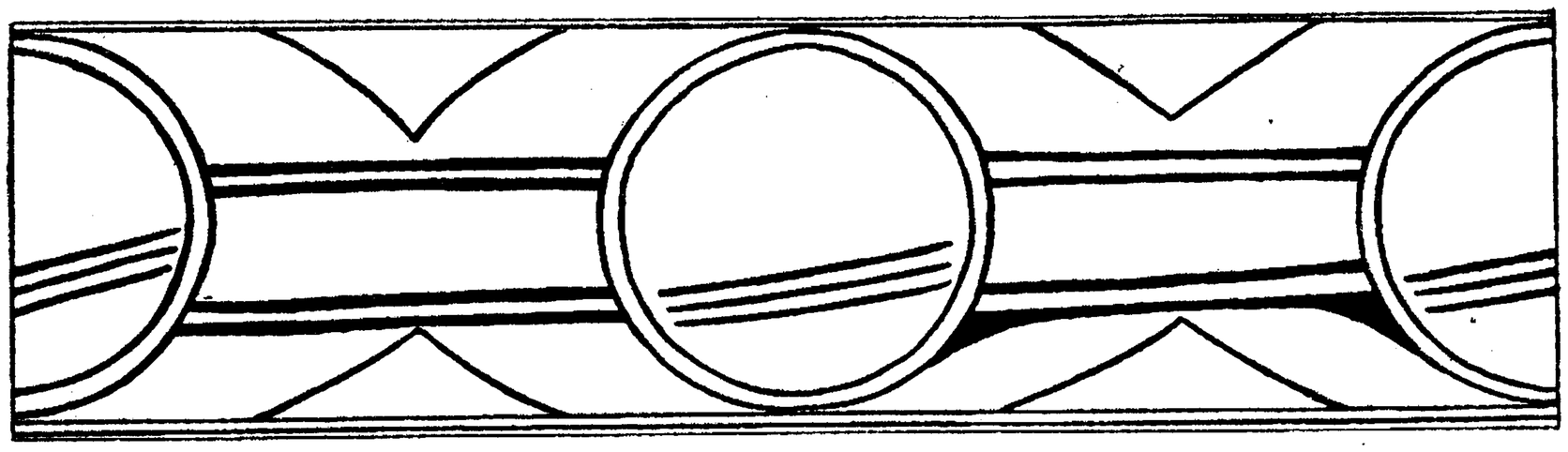

31

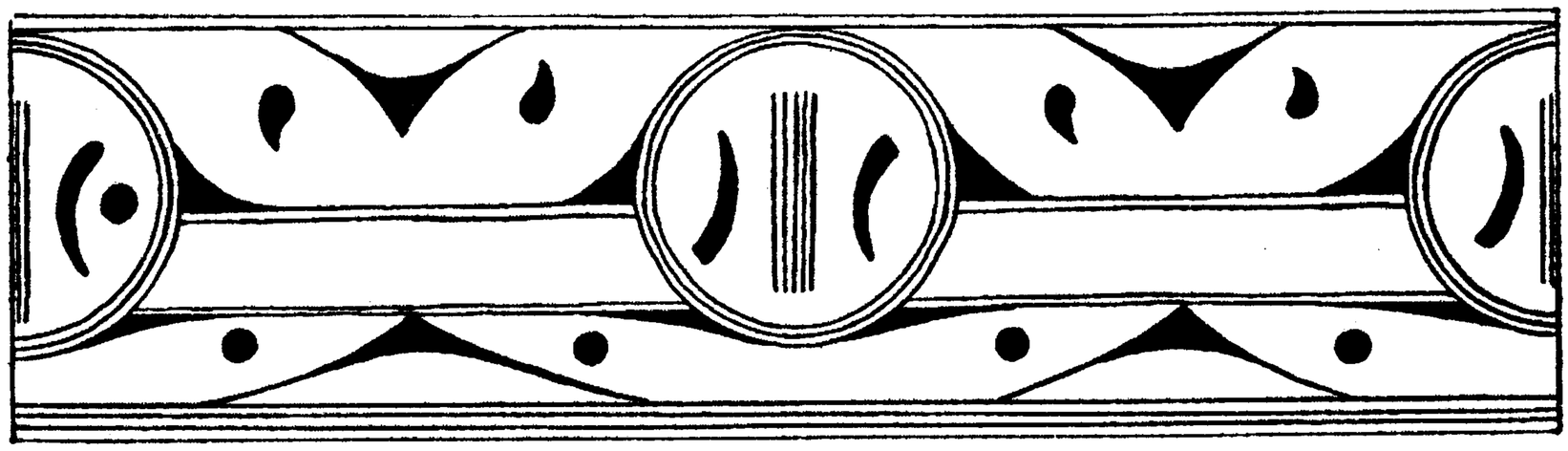

32

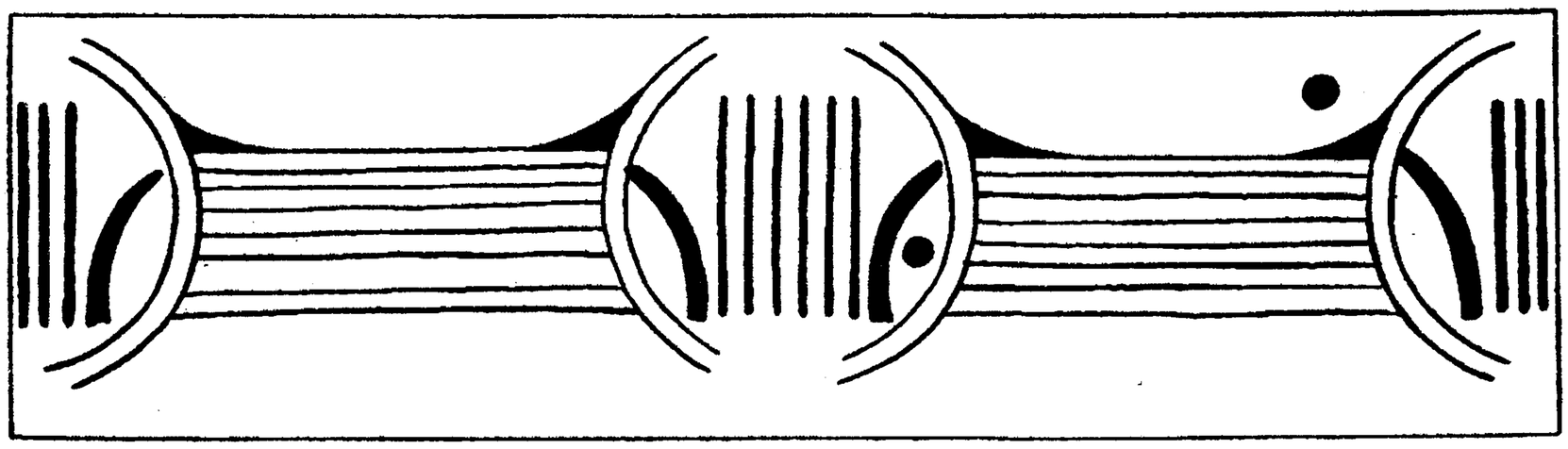

33

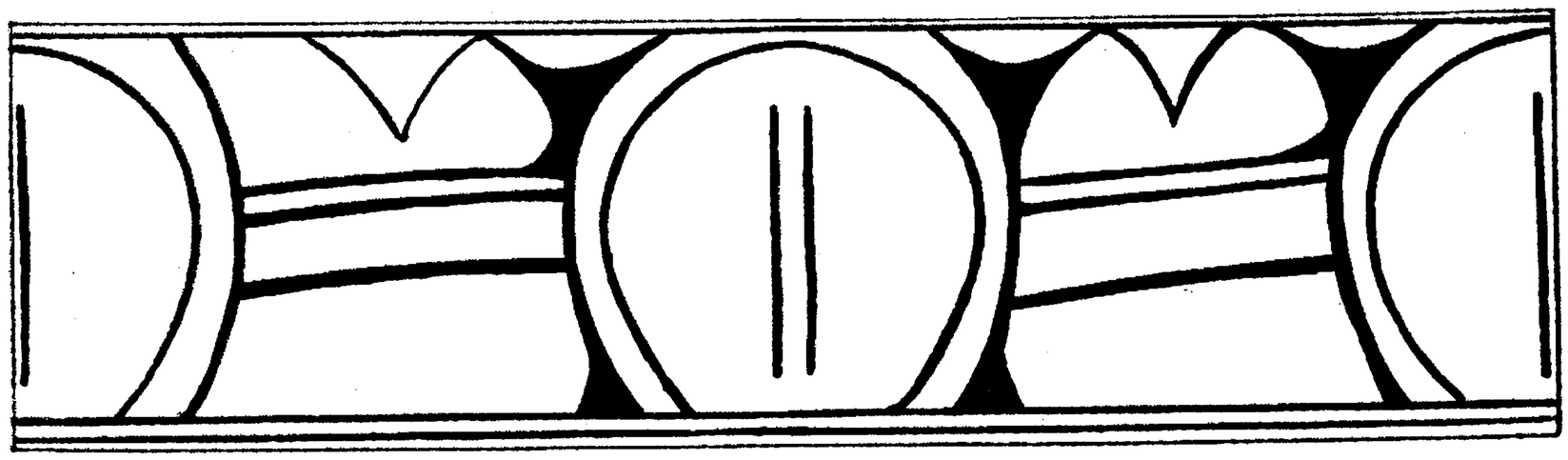

34

Мал. 31–34. Оздоблення амфор (форма II а). Група В

У верхній зоні еліпси порожні[1], як і у вищеописаній колотанґентній стрічці. Вони заповнені вертикальними лініями[2], а також вигнутими стрічками[3] (мал. 37, 42, 43). Більш пізнім явищем можна вважати горизонтально розділені кола, розміщені в метопах. Танґенти у цьому випадку прості, без заповнення волютами[4] (мал. 38).

Еліпси[5] (мал. 37) та кола[6] (мал. 38) нижньої зони порожні або доповнені хрестами[7] (мал. 39). В одному випадку з метоп нижньої орнаментальної стрічки випали еліпси, а їхні місця зайняли хрести. У верхній зоні ми також не знаходимо танґентів, а лише еліпси з хрестами[8] (мал. 40).

В одному випадку відмічені косопоставлені в колах лінзи, які є подальшим продуктом розпаду обігової спіралі[9] (мал. 41). Типологічно більш пізнім явищем можна вважати горизонтальну підрізку кола зверху і знизу[10] (мал. 42; фото 10). В одному випадку це вже, власне, відкриті еліпси або лише дуги, причому вони відкриті по черзі зверху або знизу[11] (мал. 43).

Найбільш пізній етап розвитку представлений завдяки одній амфорі[12] (мал. 44), у якої у верхній зоні зникли еліпси, а їх замінили вертикальними стрічками (можливо, в минулому, заповнення еліпсів). Танґенти деградують у дуже вигнуті стрічки. У нижній зоні залишилися тільки дві метопи з колами. Проміжний простір заповнений концентричними обрізаними колами, які настільки змінені, що більше нагадують за формою дуги.

Дуже цікавий орнамент, який пов'язаний з вищеописаним, складений з позитивних, розміщених поряд одна біля одної волют[13] (мал. 46).

---

[1] ВППМВ, 50801, коло, 50802.

[2] ВППМВ, 37339.

[3] ВППМВ, 373888, 50800, 51165; *Childe*. Вказ. праця. Fig. 11.

[4] ВППМВ, 37335.

[5] ВППМВ, 37388.

[6] ВППМВ, 37335, 37339.

[7] ВППМВ, 50802. Кола з подвійних ліній в еліпсах: Кукутень В (ДМДРІ IV а під 741). Сегменти на усіх чотирьох кінцях: Кукутень В (ДМДРІ IV а під 740; одна третина хреста складається з декількох ліній: IV а під 705, 517; миска); Попудня (*Himner*. Вказ. праця. Taf. IV, 1); Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Taf. XXVII, 2); Петрени (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. VII, 1, центр S-видної спіралі; Табл. II, 3; Табл. XII, 2).

[8] ВППМВ, 67960.

[9] ВППМВ, 50801. Косу підгонку однієї повної лінзи в овальну або обрізану фігуру ми бачимо на мисці городницького ступеня в Галичині (Городниця над Дністром; М.А.). Для порівняння також: Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Taf. XXI, 1. Fig. 4).

[10] ВППМВ, 50800, 50801; *Childe*. Fig. 11, помилково. Для порівняння: кола і трикутники як продукт розпаду обігової спіралі в Кукутень В (ДМДРІ IV а, 529, концентрично).

[11] ВППМВ, 37339.

[12] ВППМВ, 36925.

[13] ВППМВ, 61165.

35

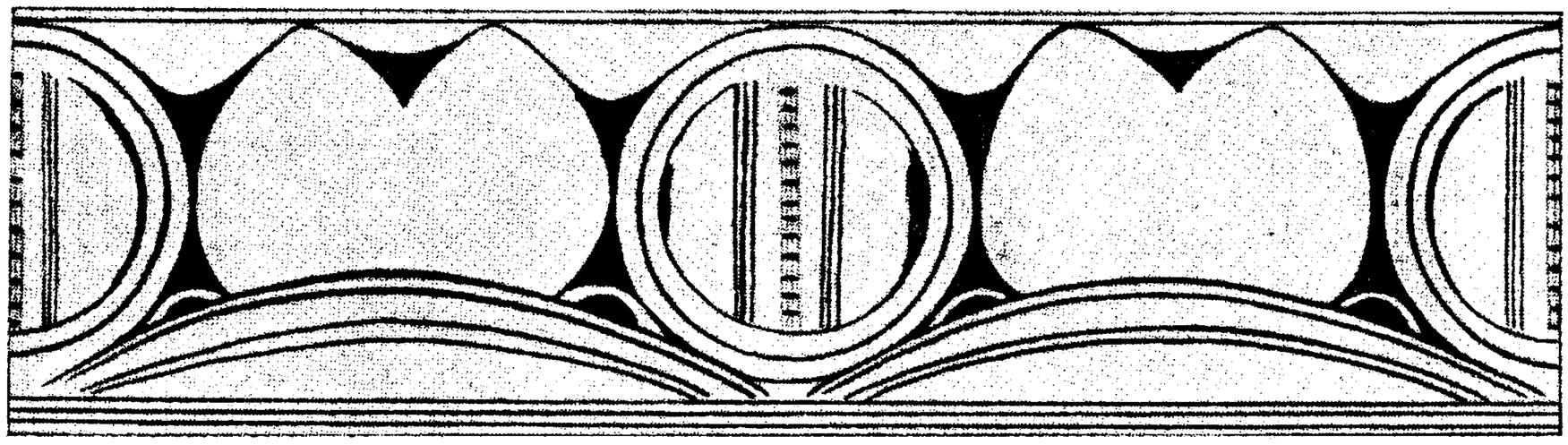

36

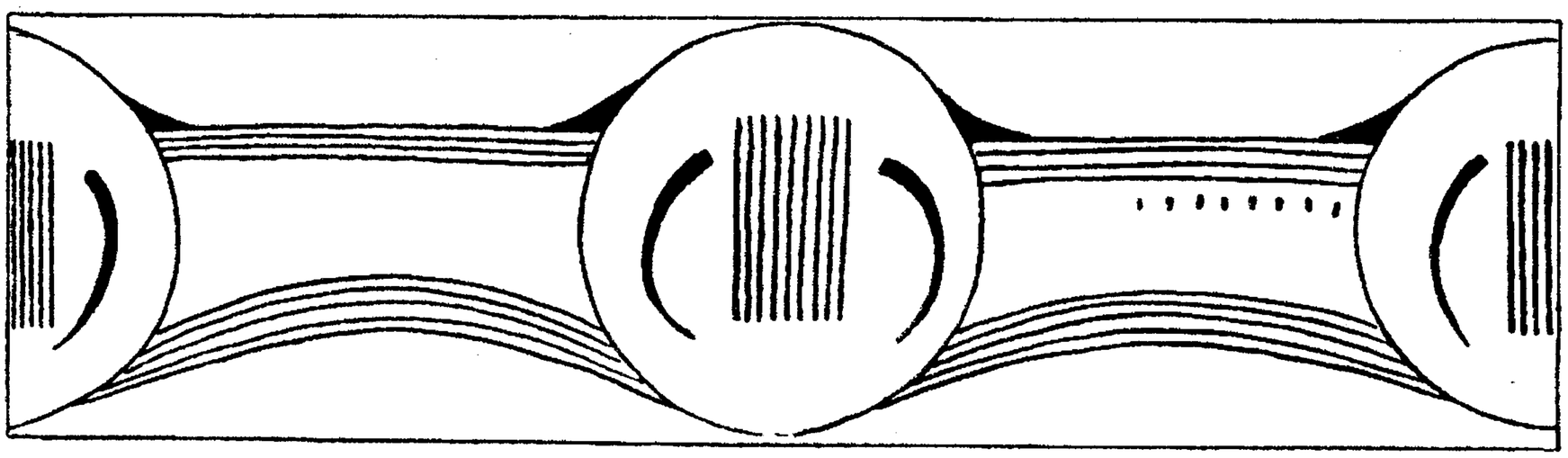

37

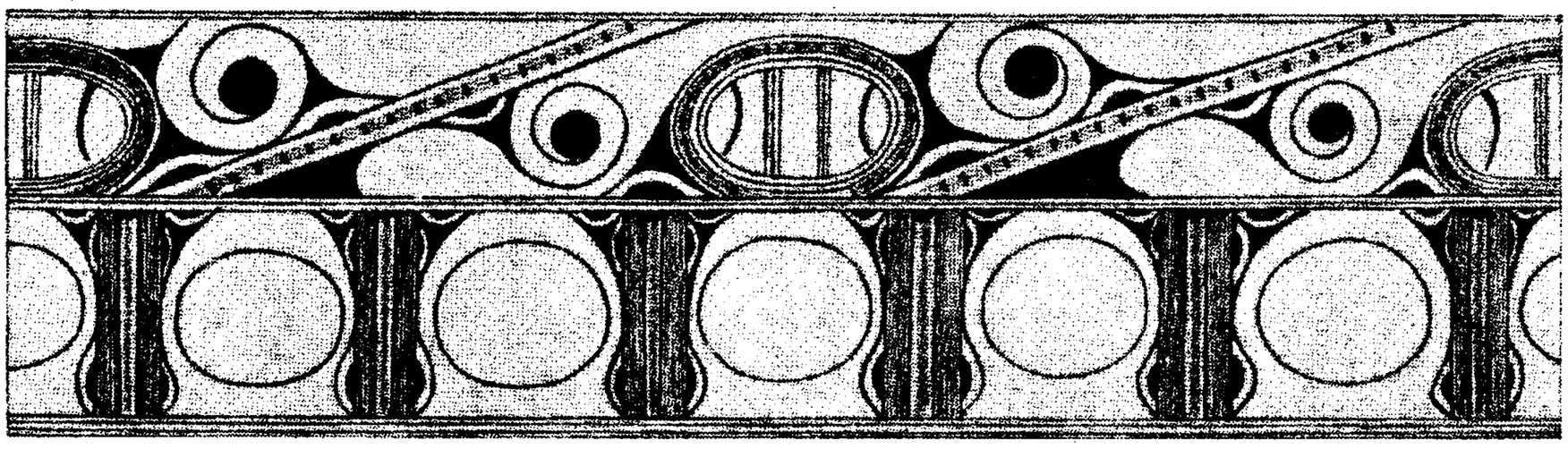

38

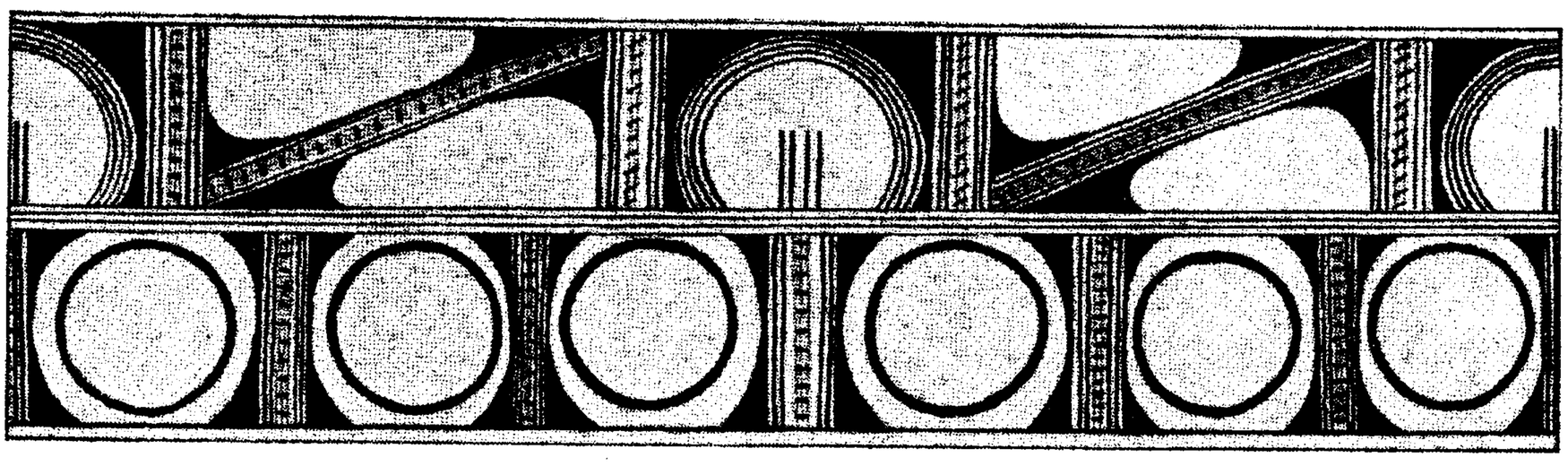

Мал. 35–38. Оздоблення амфор (форма II а). Група В

В одному випадку верхня частина амфори оздоблена еліпсами, тангентами та волютами у метопному чергуванні. Але нижня частина має метопи, в які вписані стоячі волюти[1] (мал. 45).

Третій мотив представлений скріпленими між собою S-видними негативними спіралями. В одному випадку вони мають кола[2], причому верхня зона вкрита іншим, на жаль, пошкодженим візерунком (мал. 47). Під вінцями нанесені ззовні й усередині чорні сегменти. На вушках знаходяться три короткі горизонтальні стрічки.

В іншому випадку[3] (мал. 48) спіралі нанесені в обох зонах. У верхній репрезентовані різноманітні мотиви. Це залишені тут кола від колотангентної стрічки, але на місці тангент з'являються скріплені між собою S-видні спіралі з колоподібними центрами і сегментним заповненням, а також негативна обігова спіраль. У нижній зоні знаходиться обігова негативна стрічкова спіраль. Вона сформувалась завдяки втраті центральних частин скріплених між собою S-видних спіралей[4].

Амфори з лійкуватою шийкою і двома горизонтальними ручками на черевці (форма II b) мають оздоблення, нанесене у двох зонах. Верхня частина плічок, зазвичай, заповнена побіжним візерунком. Мотивами нижньої зони є залишки обігової спіралі у вигляді тангент та метоп і скріплені між собою S-видні негативні спіралі.

Тангентометопна орнаментація відома лише на трьох екземплярах. На одному з них[5] (мал. 49) це тангенти з тонких ліній, які зверху доповнені деградованими негативними волютами. Проміжні метопи заповнені стрільчастим мотивом, який нагадує, можливо, первісну лінзу. Горизонтальна стрічка зубчаста зверху, поверхня над нею оздоблена орнаментом у вигляді гірлянд.

Інша амфора має схожу орнаментацію. Верхня частина оздоблена хвилястою лінійною стрічкою[6] (мал. 50).

---

[1] ВППМВ, 67961.

[2] ВППМВ, 37336. Ця оздоба, здається, є на одній посудині з Ерьошду (M. Sv. Gheoghe, 584/V); кола також у Старчево (*Fewkes*. Вказ. праця. Taf. X, 24; Taf. XII, 55).

[3] ВППМВ, 51158.

[4] Одна схожа обігова негативна спіраль наявна у верхній зоні на одному фрагменті амфори з області біля Києва (фото Хвойки). Схожий мотив на кратерах: Стара Буда (*Якимович*. Вказ. праця. Мал. 150); *Хвойка*. Труды XI. Табл. XXIII, 9. Лінійні волюти в обох випадках лінзоподібно потовщені на кінцях; Більче-Вертеба (М.А., без лінз); Кукутень (ДМДРІ IV a, під 689, на одній амфорі, форма II b).

[5] ВППМВ, 36926. Інша, аналогічно орнаментована амфора (М.Ч.) має також у верхній зоні фігури собак.

[6] ВППМВ, 50981.

39

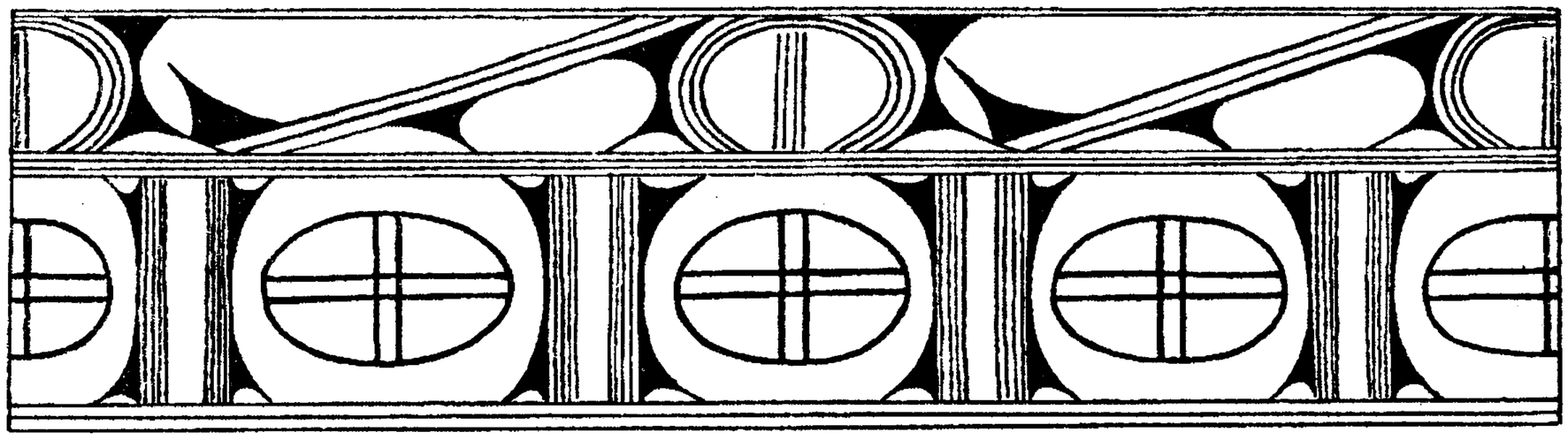

40

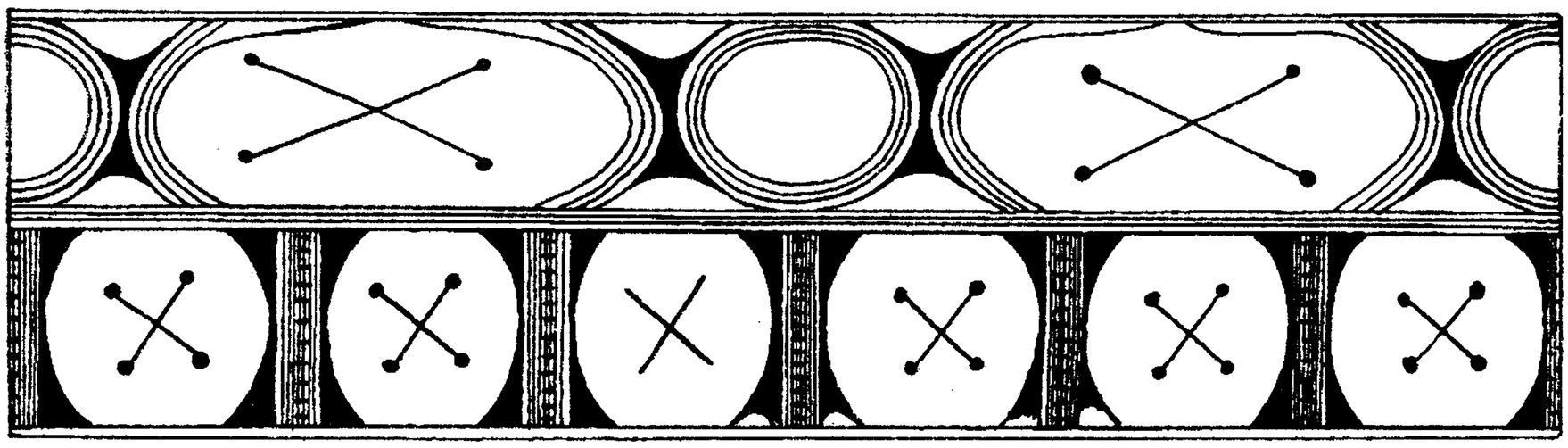

41

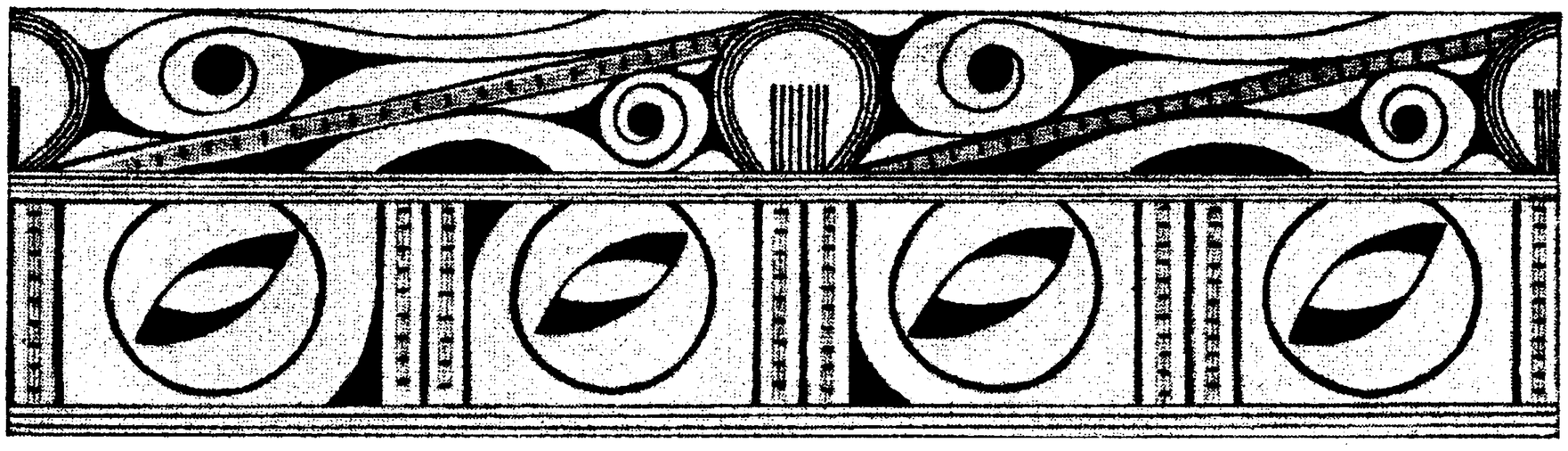

42

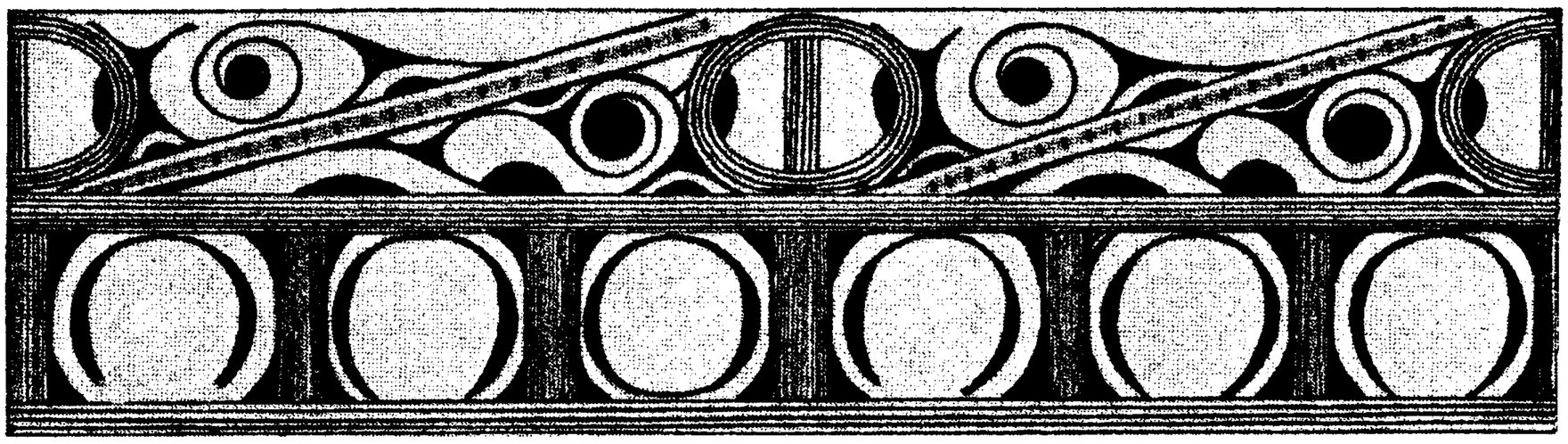

Мал. 39–42. Оздоблення амфор (форма II а). Група В

На одній амфорі[1] (мал. 51) більше вже немає пережитків лінз. Замість них нанесені короткі вертикальні лінії, але тангенти доповнені ще добре завитими волютами. Верхня частина посудини залишилася неорнаментованою.

Негативний орнамент з S-видними спіралями зустрічається рідко. В одному випадку, на черевці, це скріплені між собою прості негативні спіралі[2] (мал. 52) і пов'язані між собою місяцеподібні фігури у верхній зоні[3]. Цікаво, що S-видні спіралі розділені на ручках так, що на одному відрізку утворюють обігову негативну стрічкову спіраль[4].

На іншій посудині ми бачимо залишки схожих простих, скріплених між собою спіралей[5].

Амфори без ручок, з широкими краями вустя (форма II с) мають три мотиви: розкладена еліпсотангентна стрічка, скріплені між собою негативні спіралі й негативна обігова стрічкова спіраль.

Перший мотив зустрінутий в чистому вигляді лише один раз[6] (мал. 53). На черевці посудини можна бачити ще дуже архаїчний орнамент — еліпси, доповнені хрестом і зв'язані з вигнутими тангентами. Проміжний простір заповнений архаїчними мигдалеподібними фігурами основи. Звертає увагу, що один з еліпсів вписаний в метоп, який показує зародження метопності у ще динамічному орнаменті. Верхня частина амфори оздоблена косими стрічками з тонких ліній, які, без сумніву, передають тангентний мотив[7]. На іншій амфорі[8] (мал. 197) ми бачимо тільки залишки від косих, вправо нахилених стрічок, які також пов'язані з ідеєю тангентного мотиву.

На іншій посудині знаходиться вліво нахилена лінійна стрічка, яка, без

---

[1] ВППМВ, 50816.

[2] ВППМВ, 51160; схожа орнаментація ДМДРІ IV е, 96 і, можливо, під 105.

[3] Аналогії: Петрени (*Штерн.* Вказ. праця. Табл. VIII, 4; IX, 3; XI, 4, тонко виведений і ускладнений однією лінійною стрічкою); Кукутень В (*Schmidt.* Вказ. праця. Taf. XV, 6; XVII, 7; ДМДРІ IV а, під 760, дещо лінзоподібно потовщений, миска; Нац. Муз. у Бухаресті, простий); Денєв (Нац. Муз. у Софії, 1016, прокреслений); Старчево (*Fewkes.* Вказ. праця. Taf. XI, 36).

[4] Мотив напівмісяця, в окремих випадках: Більче-Вертеба (М.Ш.; М.А, миска); Кошилівці (М.Дз.); область Дніпра (фото Хвойки; один із крутобородинців перетворений у фігуру гусениці.

[5] Аналогії: Більче-Сад (Zb.W., XV, Taf. IV, 2); в Більче-Вертебі (М.А.) існує одна така амфора з лінзоподібно потовщеною спіраллю.

[6] ВППМВ, 50945.

[7] Схожий: Сушківці (М.А.); Більче-Сад (М.А.); Більче-Вертеба (М.А., форма II b); Петрени (*Штерн.* Вказ. праця. Табл. II, 1).

[8] ВППМВ, 50793; М.Ч., два екземпляри. На «побічних шийках» одного плечистого горщика, які модельовані як амфора без ручок.

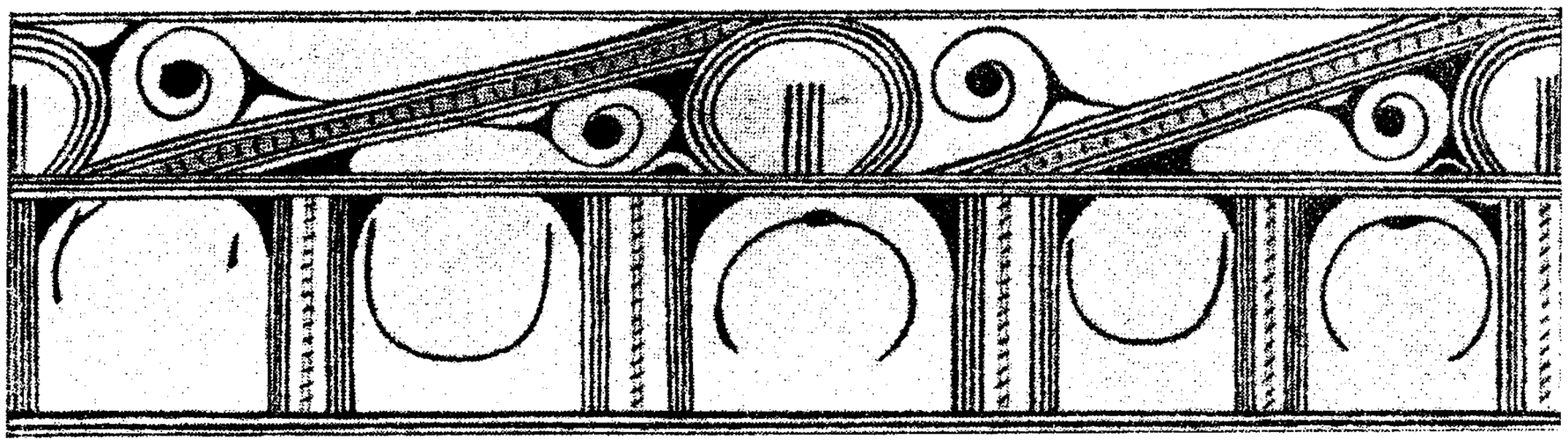

43

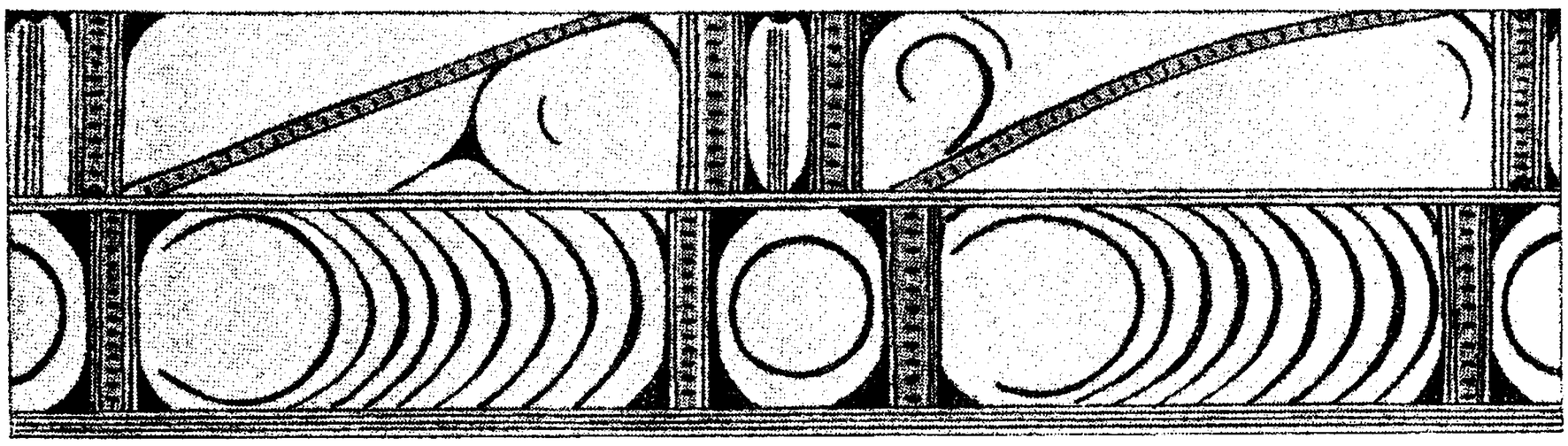

44

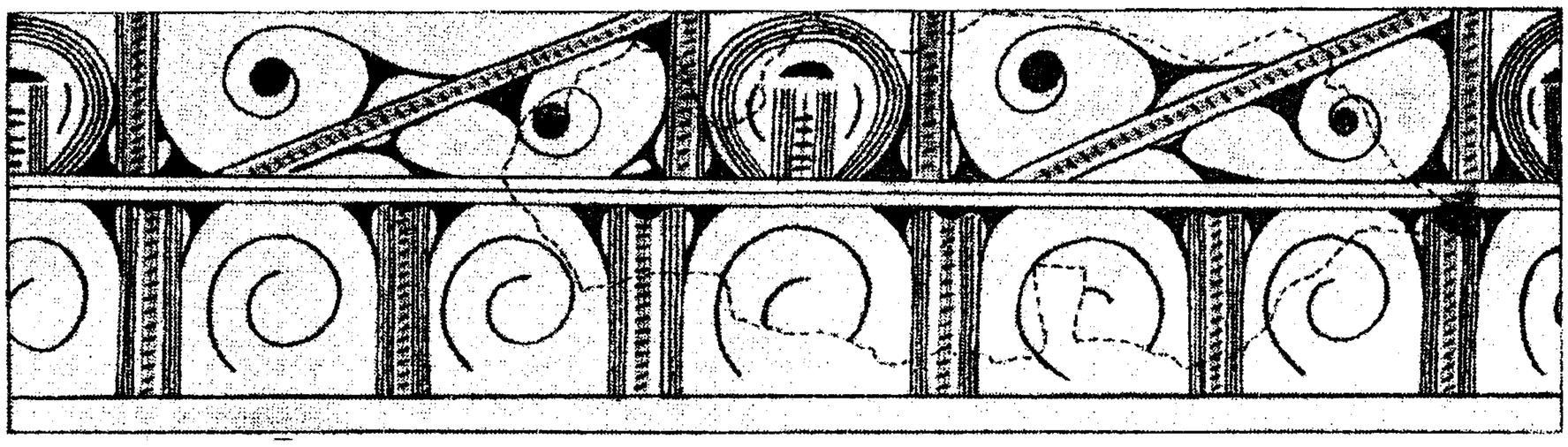

45

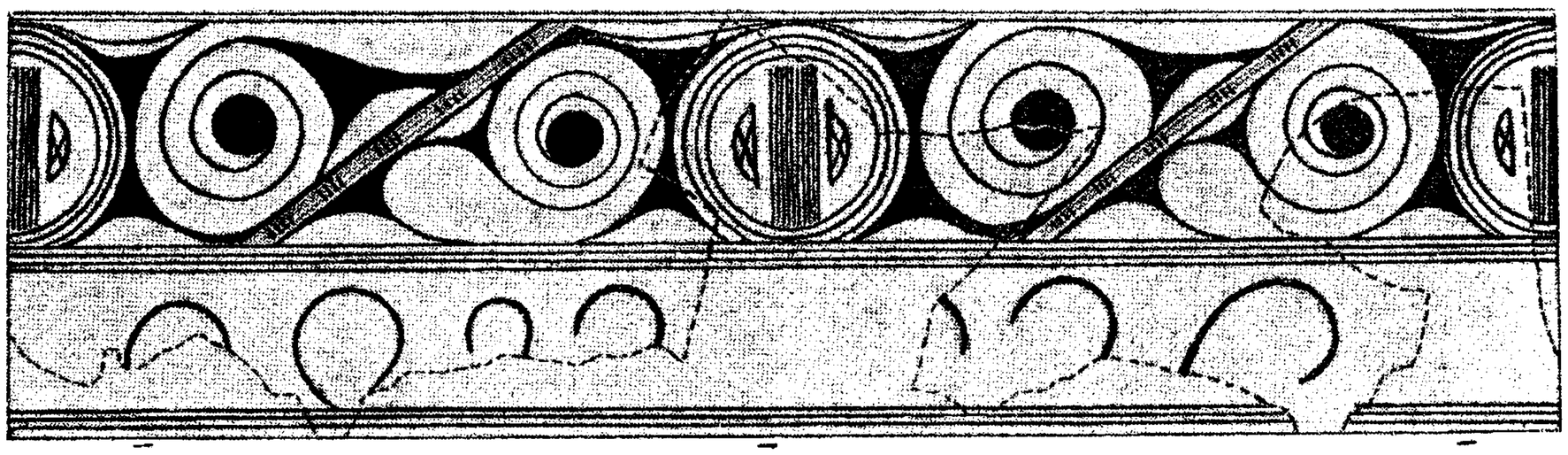

46

Мал. 43–46. Оздоблення амфор (форма II а). Група В

сумніву, також представляє танґенту. До неї приєднуються залишки («вирву») S-видних спіралей по обидві сторони[1] (мал. 198).

Прикладом втрати еліпсів і початку метопності маємо на іншій амфорі. У метопи вписані ще косі стрічки, в минулому танґенти[2] (мал. 54).

Одна посудина оздоблена тільки метопоподібним візерунком з вертикальних стрічок, які ми повинні розуміти як рештки еліпсотанґентної стрічки, доповненої метопами[3] (мал. 55). Вертикальні стрічки виникли, як ми бачимо це на численних прикладах, з колишніх еліпсів.

Останнім ланцюгом у цьому розвитку ми можемо, напевне, вважати орнамент, у якого поверхня між вертикальними лінійними стрічками заповнена косими, поставленими протилежно одна до одної лініями[4] (мал. 56). Вони можуть бути похідними від первісних лінійних танґент. Але протиставлення вказує, що розуміння їх як танґент вже зовсім втрачене.

Найчисельнішим мотивом виступають скріплені між собою S-видні негативні спіралі.

Одна амфора з архаїчним профілюванням має також і архаїчне оздоблення, типове для городницької фази. Це скріплені між собою S-видні негативні спіралі з лінзами і повними «вирвами». Що розпис додав нового, і це є цікавим, так це те, що негативні S-видні спіралі обведені особливою стрічкою. Верхня частина розділена вертикально і заповнена тонкими горизонтальними лініями[5] (мал. 57).

Більш пізні S-видні спіралі, зазвичай, доповнені замальованим колом[6] (мал. 58–62, 64, 66–69, 73). На одній посудині вони перероблені на еліпси[7] (мал. 63). Тільки в трьох випадках кола були порожніми[8] (мал. 65) і ще в од-

---

[1] ВППМВ, 67954.

[2] ДМДРІ IV е, 10. Решткн метопної орнаментації; IV е, 25. Для порівняння: Петрени (*Штерн.* Вказ. праця. Табл. VII, 1).

[3] ВППМВ, 50947. Для порівняння: Орнаментація з Петрен (*Штерн.* Вказ. праця. Табл. II, 5, ще з танґентами. Табл. VIII, 6); Зеленче (М.А.; кошилівецька фаза; у метопах є деревця).

[4] ВППМВ, 50795. Для порівняння: косе лініювання на амфорах — Стара Буда (*Якимович.* Вказ. праця. Мал. 143) і косі стрічки: Кошилівці (*Hadaczek.* Вказ. праця. Fig. 151, Форма IIb).

[5] ВППМВ, 67950.

[6] ВППМВ, 36922, 37334, 37389, 50780, 50782, 50784, 50785, 50786, 50787, 50789, 50791, 67947, 67949, 67952, 67953, 67998; ДМДРІ IV е, 3, 37, 38, під 105b, d, 94; М.Ч., два екземпляри (*Childe.* Вказ. праця. Fig. 10). Аналогії: Городниця (ВППМВ, 33028); Попудня (*Himner.* Вказ. праця. Taf. V). Кола як центри спіралей: Кукутень В (*Schmidt.* Вказ. праця. Taf. XVII, 4).

[7] ВППМВ, 50792.

[8] ВППМВ, 50776; М.Ч., один з вигнутими стрічками з драбинами, які підкреслюють спіралі. Для порівняння: Більче-Сад (Zb.W., XV. Taf. IV, 3; Zb.W., XVI. Taf. V, 1). У Петренах вони, зазвичай, концентричні (*Штерн.* Вказ. праця. Табл. IX, 7; Табл. XII, 1,3; деякі також доповнені хрестами: Табл. XII, 2); Кукутень (*Schmidt.* Вказ. праця. Taf. XVII, 6; Taf. XIV, 6).

47

48

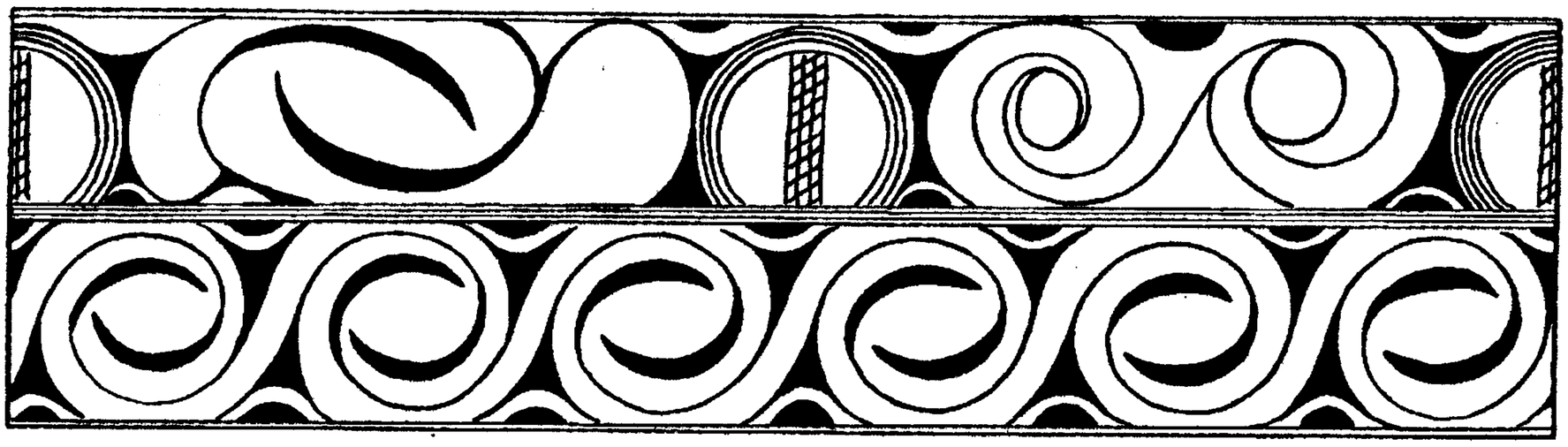

49

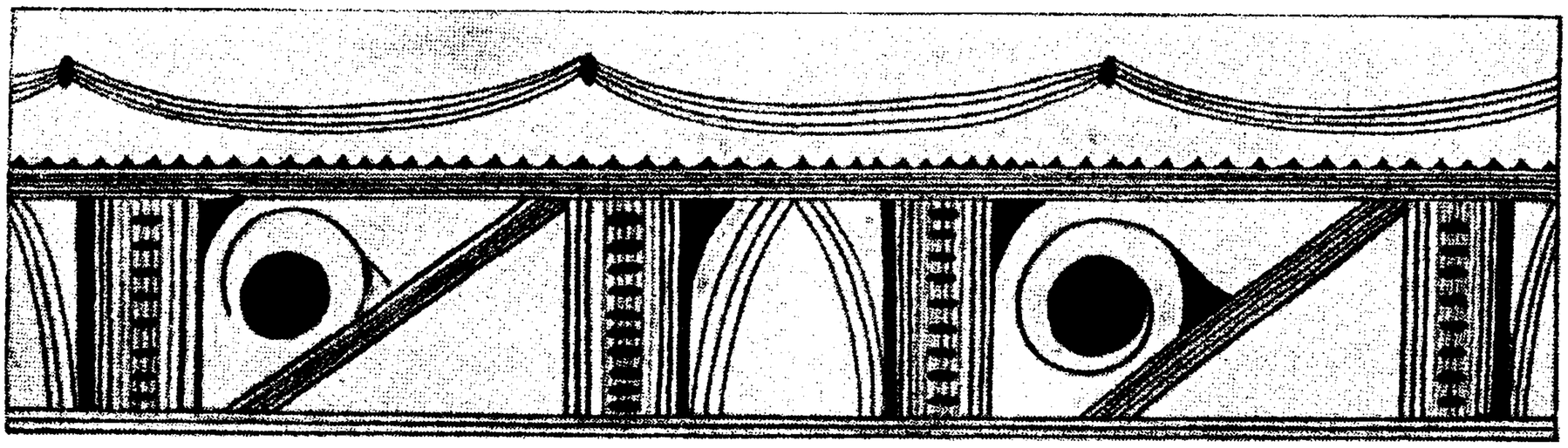

50

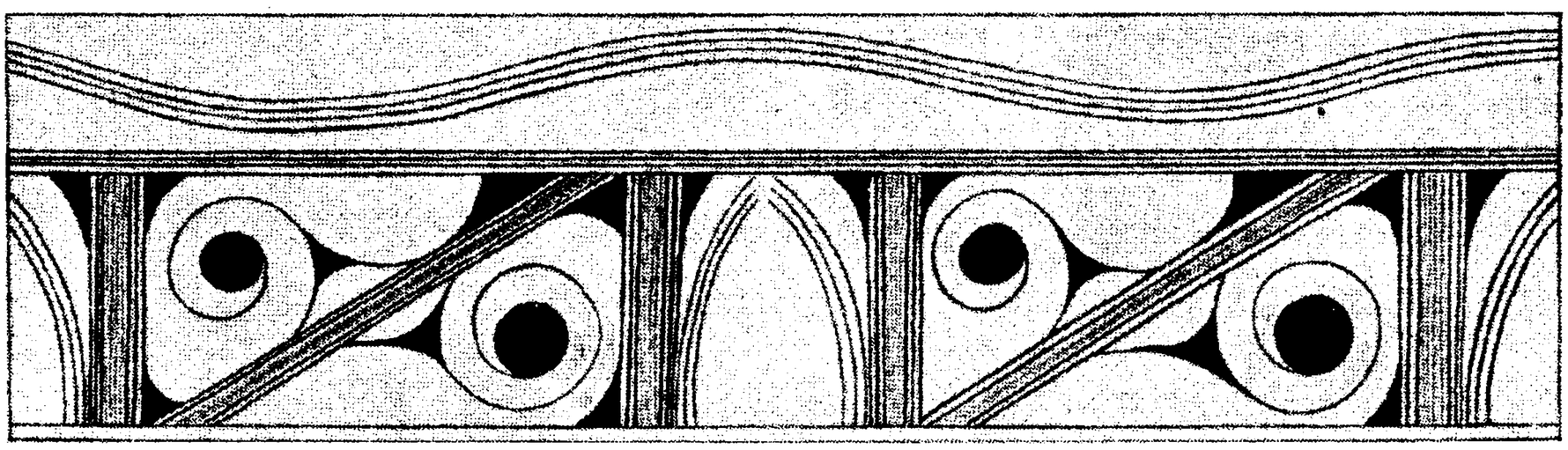

Мал. 47, 48. Оздоблення амфор (форма II a). Мал. 49, 50. Форма II b. Група B

ному випадку заповнені концентричними колами[1] (мал.211).

«Вирви», зазвичай, порожні, лише доповнені маленькою трикутною площиною так, що в кожній з них створює сегментну фігуру основи[2] (мал. 58, 60, 62, 67, 68). В останній може знаходитися темний сегмент[3] (мал. 63–65). Ці сегменти можуть також з'являтися тільки у верхній «вирві»[4]. В одному випадку «вирви» були повністю заповнені[5] (мал. 69). На одній амфорі кожна пара заповнених «вирв» змінюється парою порожніх[6] (мал.59). Верхня «вирва» може бути також оформленою інакше. Вона може бути порожньою або із сегментним та лінійним заповненням. Цікавими є помилки, яких припустився художник, — неправильно нанесені спіральні стрічки нижньої «вирви»[7] (мал.61; фото 13)[8]. В одному випадку верхня «вирва» була доповнена чорним сегментом в той час, як нижня була заповненою або зовсім порожньою[9]. Другий приклад репрезентує зовсім порожні верхні «вирви» з темними крапками усередині них; знизу «вирви» відсутні повністю[10] (мал.71).

У виняткових випадках «вирви» мали горизонтальні лінзоподібні фігури основи з чорною лінзою в центрі[11] (мал. 66). Порожні нижні «вирви» наявні також на іншому екземплярі[12].

Негативні S-видні спіралі, власне, порожні. Тільки у двох випадках вони були акцентовані світло-брунатними паралельними стрічками[13] (мал. 64, 65; фото 12). Акцентування S-видних спіралей знане серед усієї української мальованої кераміки тільки в Шипинцях. Але воно відоме серед кераміки культури Старчево в Югославії та в Кукутень В[14].

---

[1] *Kaindl.* Jahrb. II, Fig. 8.

[2] ВППМВ, під 36932, 37330, 37334, 50780, 50783, 50785, 50789, 50791, 67949, 67953; ДМДРІ IV е, під 105d; М.Ч.

[3] ВППМВ, 37389, 50776, 50782, 50792; М.Ч., два екземпляри.

[4] ВППМВ, 36922, 37389, 67947.

[5] ВППМВ, 50786. Для порівняння: Більче-Сад (Zb.W. XVI. Taf. IV, 1).

[6] ВППМВ, 50787.

[7] ВППМВ, 50784.

[8] ВППМВ, 50784; ДМДРІ IV е, 37 (ця примітка відсутня у тексті, тому поставлена умовно, *Ю. Р.*).

[9] ДМДРІ IV е, 38.

[10] ДМДРІ IV е, 3.

[11] ВППМВ, 36998.

[12] ВППМВ, 67998.

[13] ВППМВ, 50776, 50782.

[14] Петрени (*Штерн.* Вказ. праця. Табл. VII, 1); *Гамченко.* Вказ. праця. Мал. 13, покришка з двома паралельними лініями в S-видній спіралі; Кукутень (ДМДРІ IV а, 767 (?). *Schmidt.* Вказ. праця. Taf. XXXVII, 2, підкреслені одним зигзагом.

51

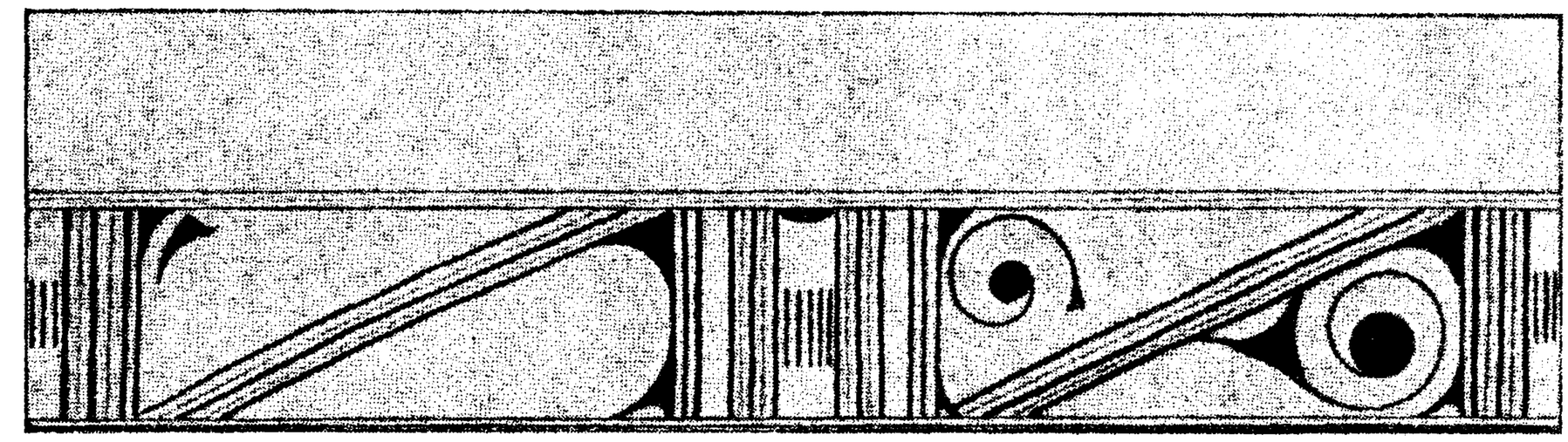

52

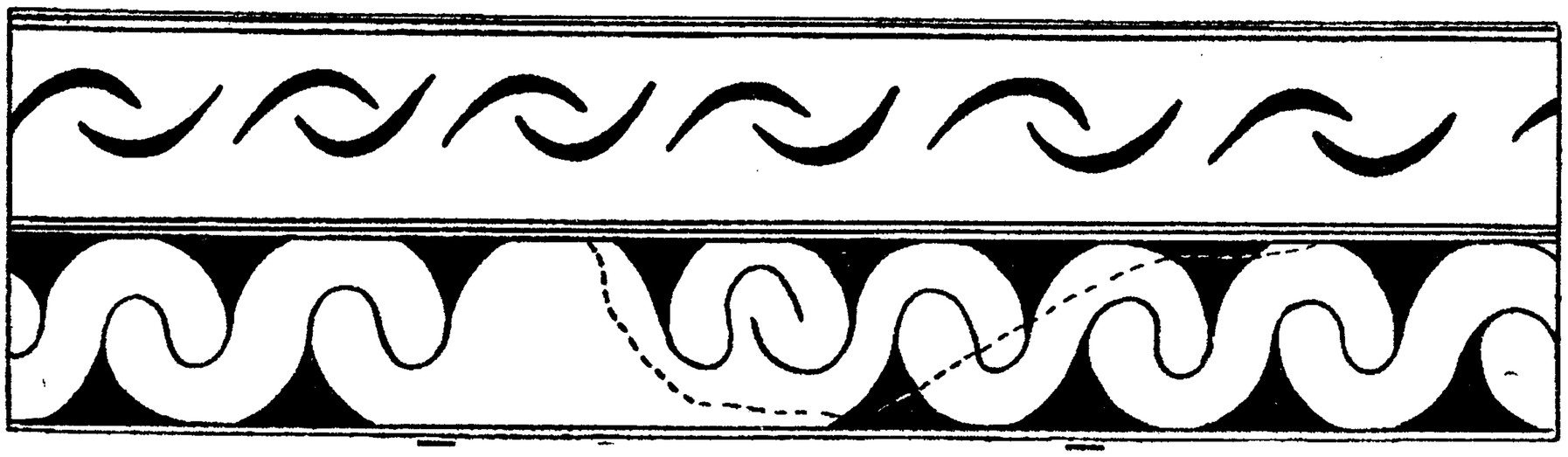

53

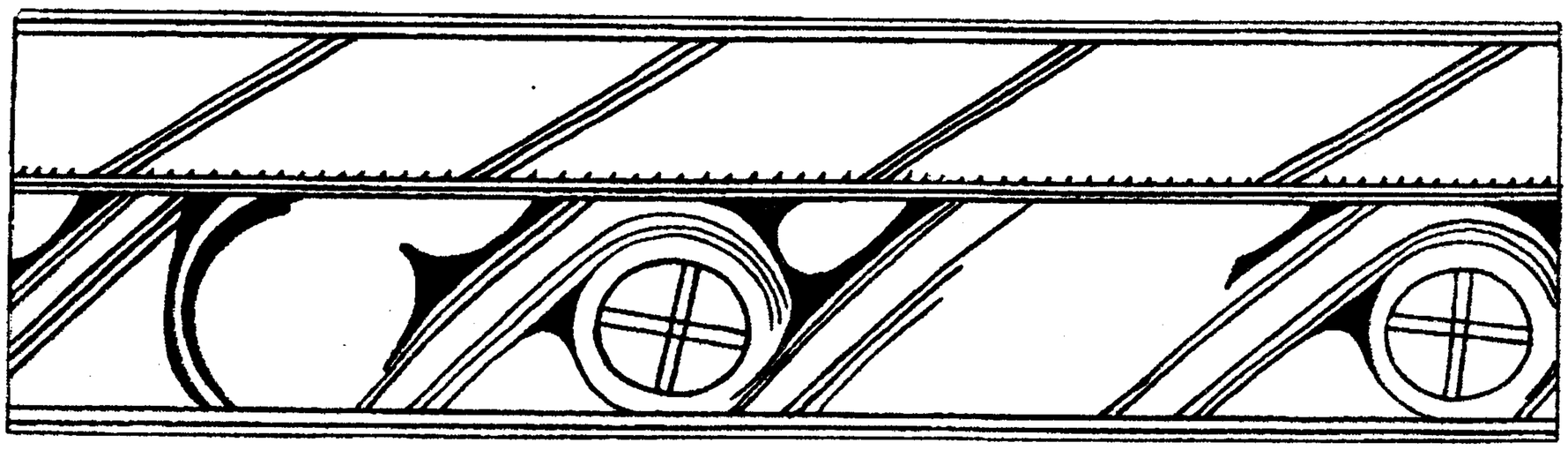

54

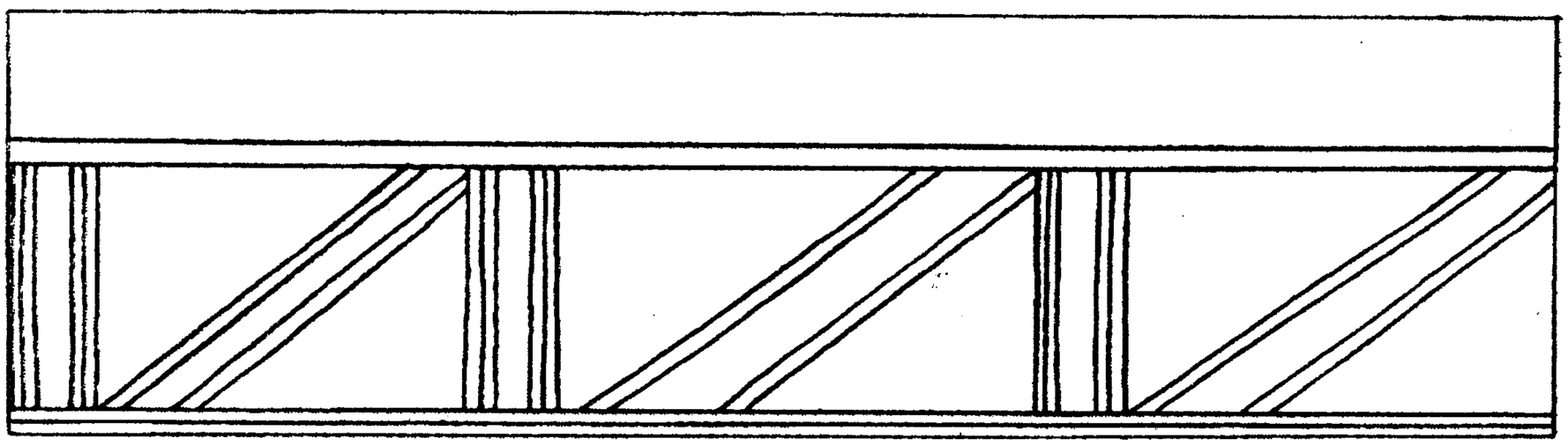

Мал. 51, 52. Оздоблення амфор (форма II а). Мал. 53, 54. Форма II с. Група В

Край орнаментальної стрічки часто зубчастий[1] (мал. 59, 60, 63–67).

Верхня частина амфор доповнена іншими різноманітними візерунками. Це косі лінійні стрічки[2] (мал. 69) (колишній тангентний мотив), які іноді перетворюються на дуже косі штриховані стрічки[3] (мал. 62). З ними пов'язані вузькі штриховані через певні проміжки лінійні стрічки (мал. 66) і косо поставлені деревця[4] (мал. 59).

Деградація проявляється також і в інший спосіб. Одна посудина має самостійні, незалежні негативні волюти, які не зв'язані між собою, а вибігають зверху. Крім того, ці S-видні спіралі спрямовані у незвичний спосіб — зліва зверху направо вниз. Верхні «вирви» доповнені темними сегментами, а нижні – порожні. Верхня частина амфори прикрашена зубчастою хвильовою стрічкою і трьома фігурами собак[5] (мал. 72).

В іншому випадку орнамент став уже позитивним. Положення та пропорції закінчень S-видних спіралей вказують на це досить виразно. Лише у більш великих лівих волютах залишаються темні воронки[6].

В одному випадку верхня частина амфори орнаментована звичайною горизонтальною лінійною стрічкою[7] (мал. 61), а в іншому — горизонтальною стрічкою, доповненою драбиною[8] (мал. 60). Дуже типовим візерунком є гірлянди з лінзами[9] , які часто скомбіновані з фігурами собак[10] (мал. 63–65; 199). Існують також гірлянди без лінз[11] (мал. 201).

---

[1] ВППМВ, 36922, 37384, 50776, 50782, 50785, 50787; *Kaindl.* Jahrb. II. Fig. 8. Для порівняння: Петрени (*Штерн.* Вказ. праця. Табл. X, 12); Трипілля (М.Ш., 2320); Городниця над Дністром (М.А.); Кошилівці (*Hadaczek.* Вказ. праця. Fig. 127), Зеленче (М.А.).

[2] ВППМВ, 50786; М.Ч.

[3] ВППМВ, 50791. Такі ж косі стрічки під спіральним орнаментом іншої амфори, 67953.

[4] ВППМВ, 50787. Для порівняння: *Хвойка.* Труды XI. Табл. XXIII, 2, амфора; вертикальні деревця: Петрени (*Штерн.* Вказ. праця. Табл. VIII, 1); великі стоячі і висячі деревця: Зарваниця (М.Дз., форма IIа).

[5] ВППМВ, 67948.

[6] ВППМВ.

[7] ВППМВ, 50784.

[8] ВППМВ, 50785. *Childe.* Вказ. праця. Fig. 10. Для порівняння стрічки з драбинами: Томашівка (*Курінний* // Звід. за 1926 р. Табл. X, 6, 7); Попудня (*Himner.* Вказ. праця. Taf. V).

[9] ВППМВ, 36922, 67949, 67952.

[10] ВППМВ, 50776, 50782, 50792, 68052; ДМДРІ IV е, 3, 38; *Childe.* Fig. 28e; мотив гірлянди: Стара Буда (*Якимович.* Вказ. праця. Мал. 149); фото Хвойки: Крутобородинці; *Хвойка.* Раскопки... Табл. III, 7, 12; Кукутень В (ДМДРІ IV а, 511; *Schmidt.* Вказ. праця. Taf. XXXVII, 2; Taf. XII, 1, нижній ряд. Fig. 1; Taf. XII, 2, верхній ряд. Fig. 1. Усі — форма Ib). Гірлянди з'являються також на гребінцевому посуді в Подніпров'ї (*Хвойка.* Труды XI. Табл. XXV. Мал. 15, 17, 18, 24, 26. Мал. 84); Петрени (*Штерн.* Вказ. праця. Табл. I, 7).

[11] ДМДРІ IV е, 94.

55

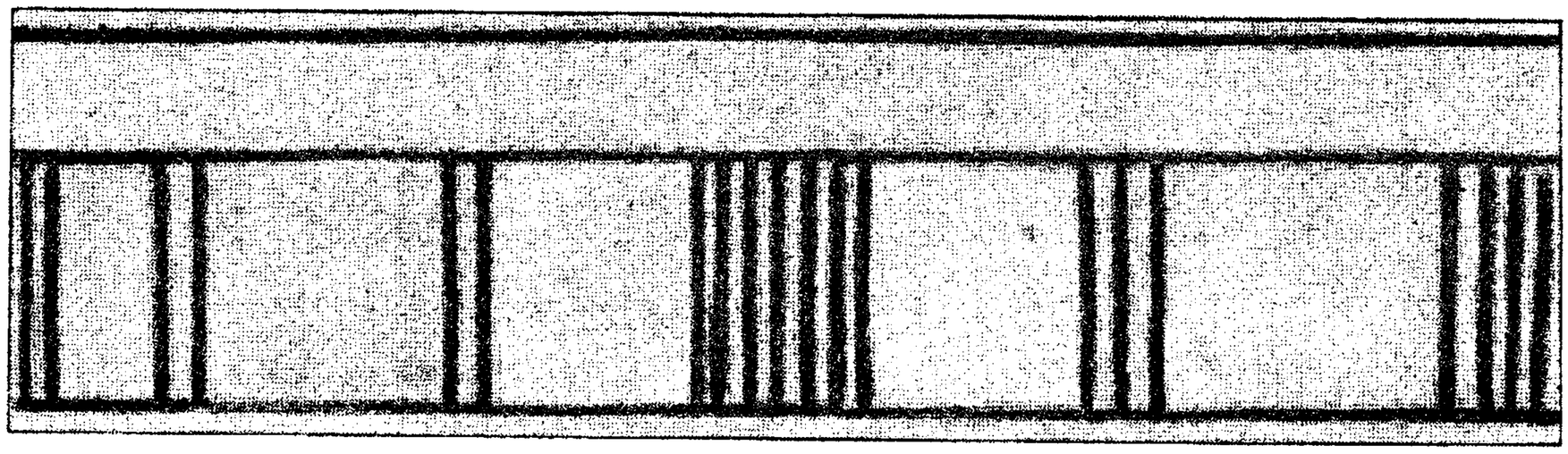

56

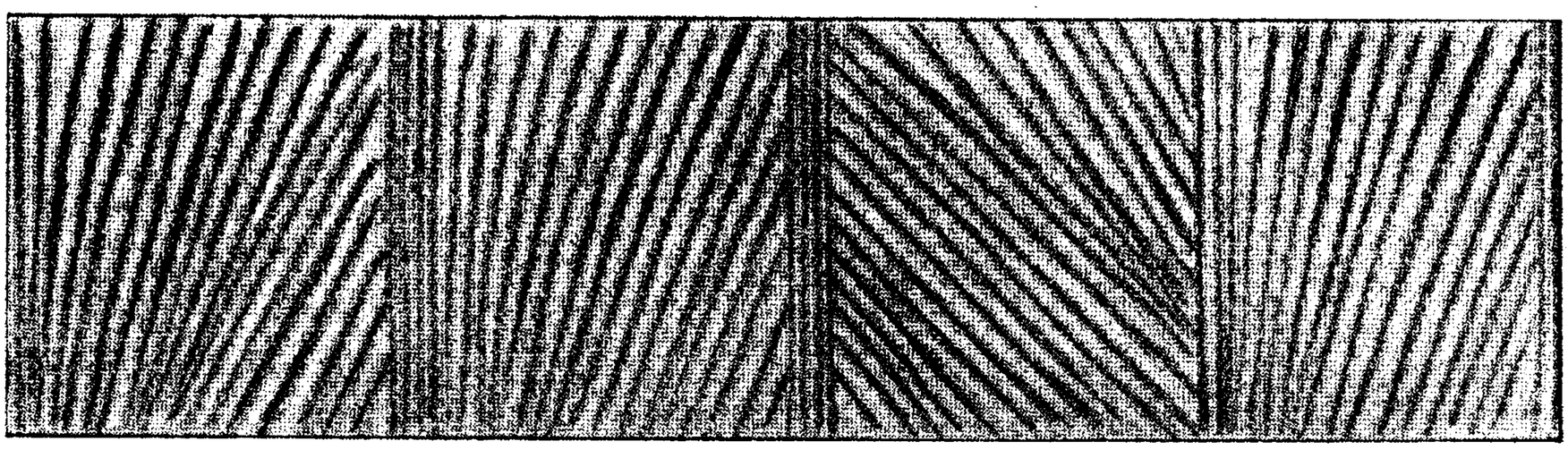

57

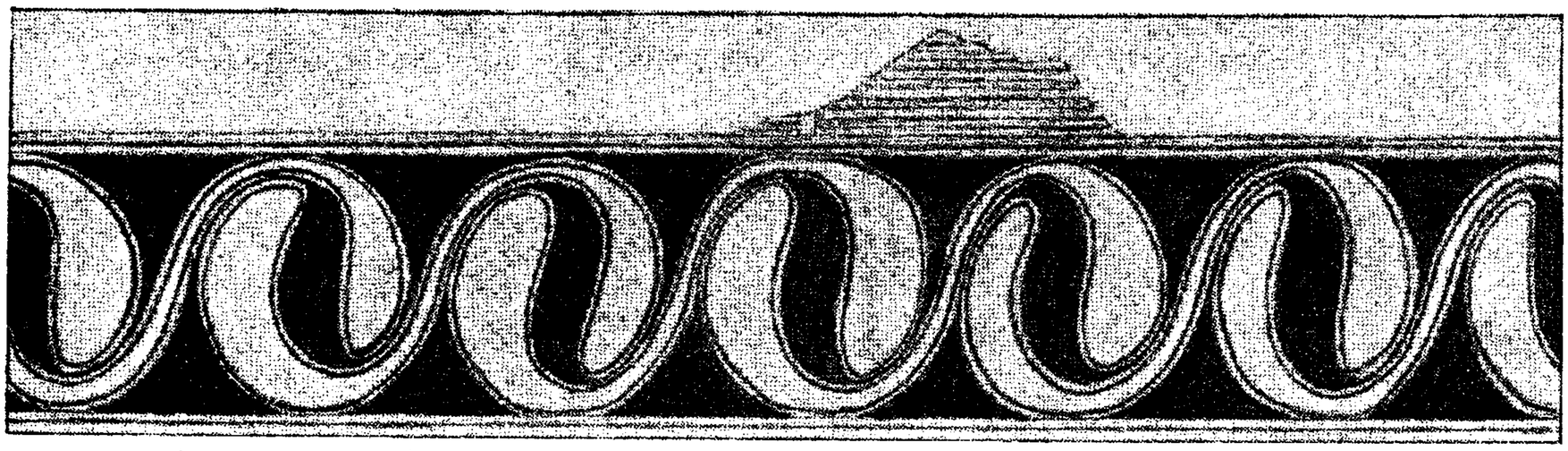

58

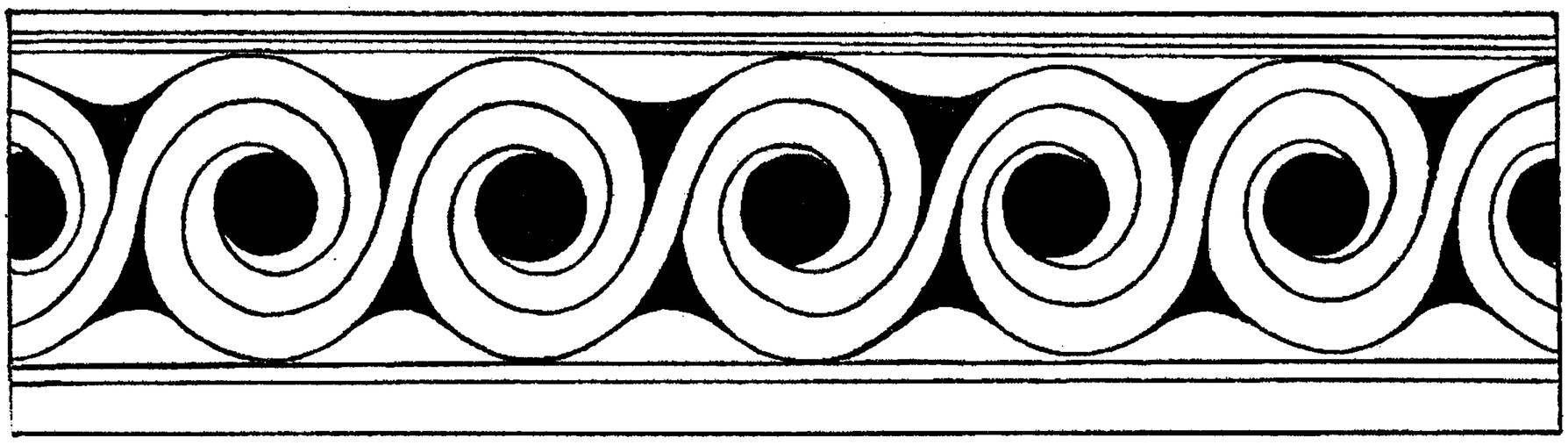

Мал. 55–58. Оздоблення амфор (форма II с). Група В

59

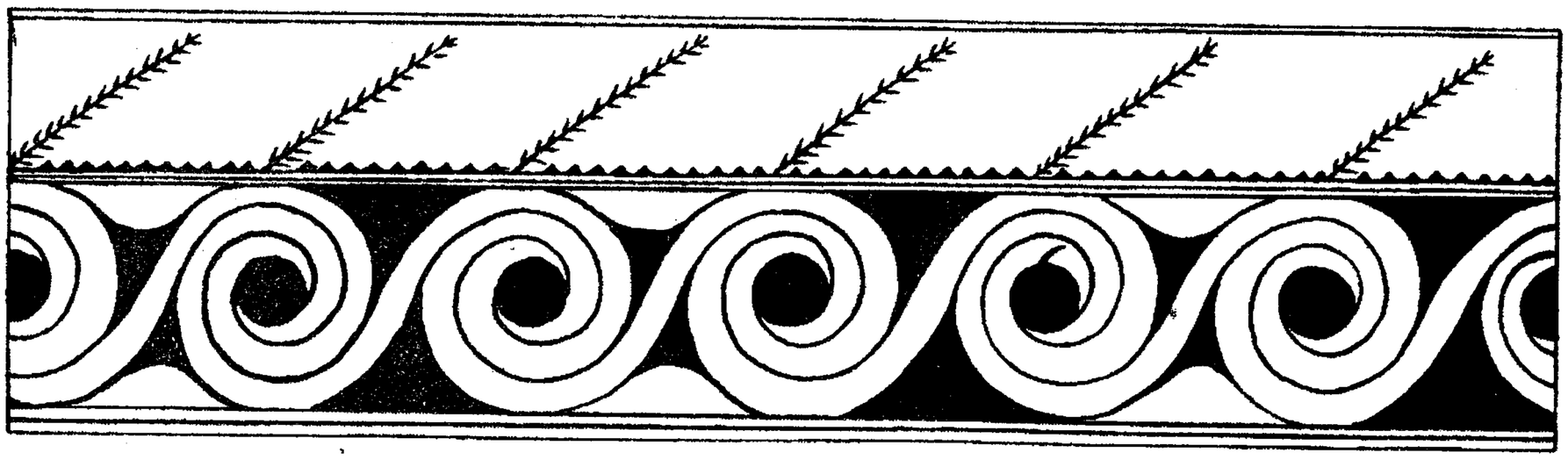

60

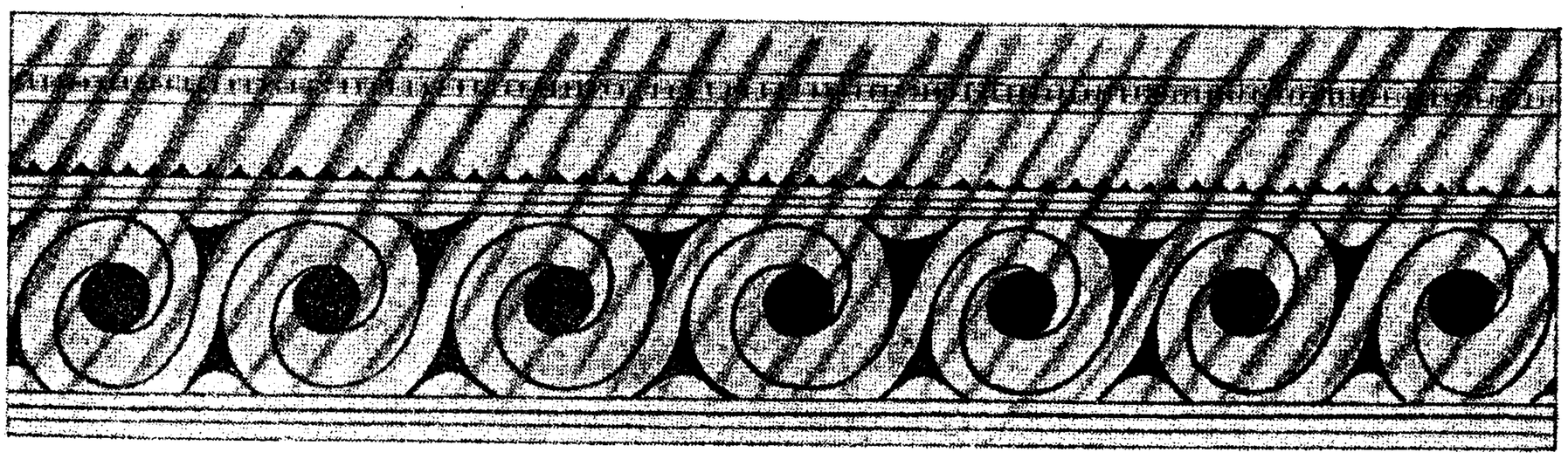

61

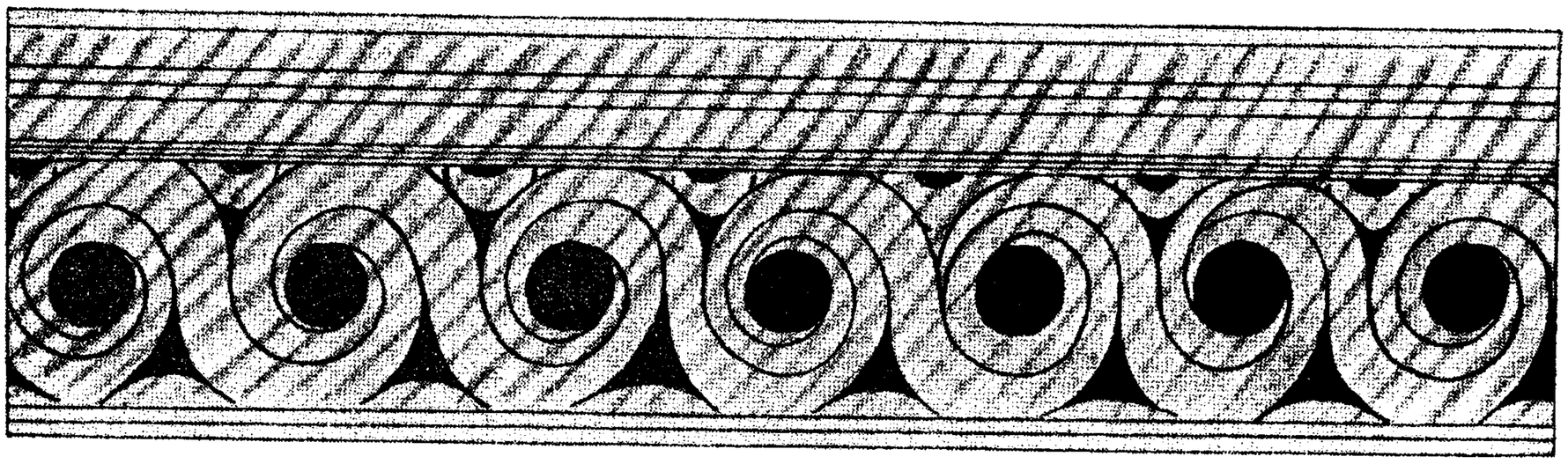

62

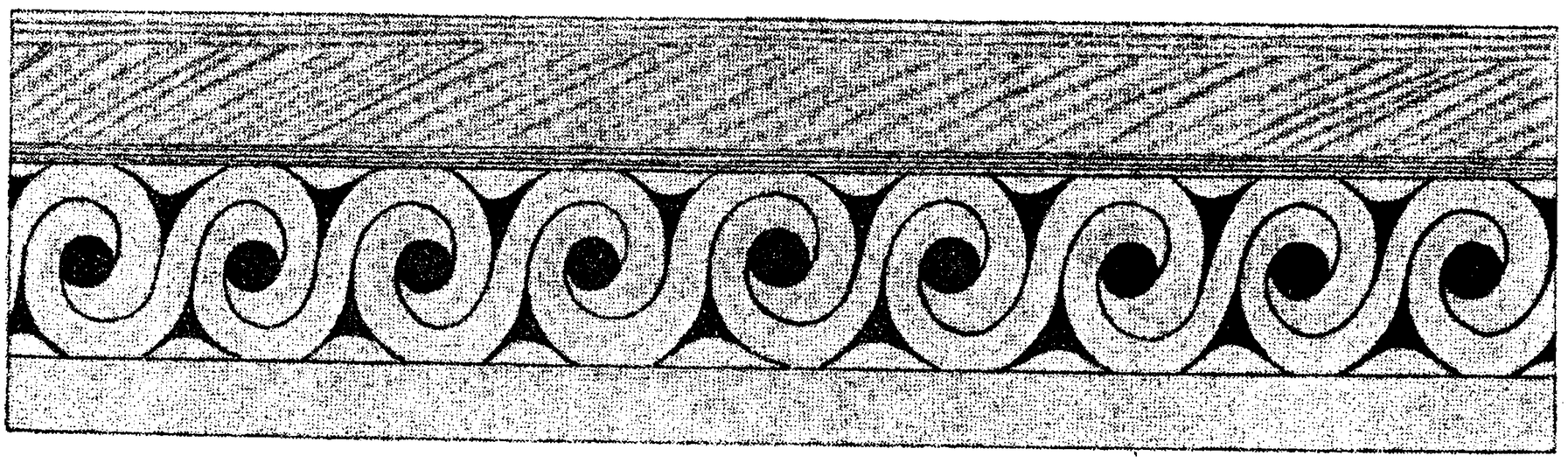

Мал. 59–62. Оздоблення амфор (форма II с). Група В

63

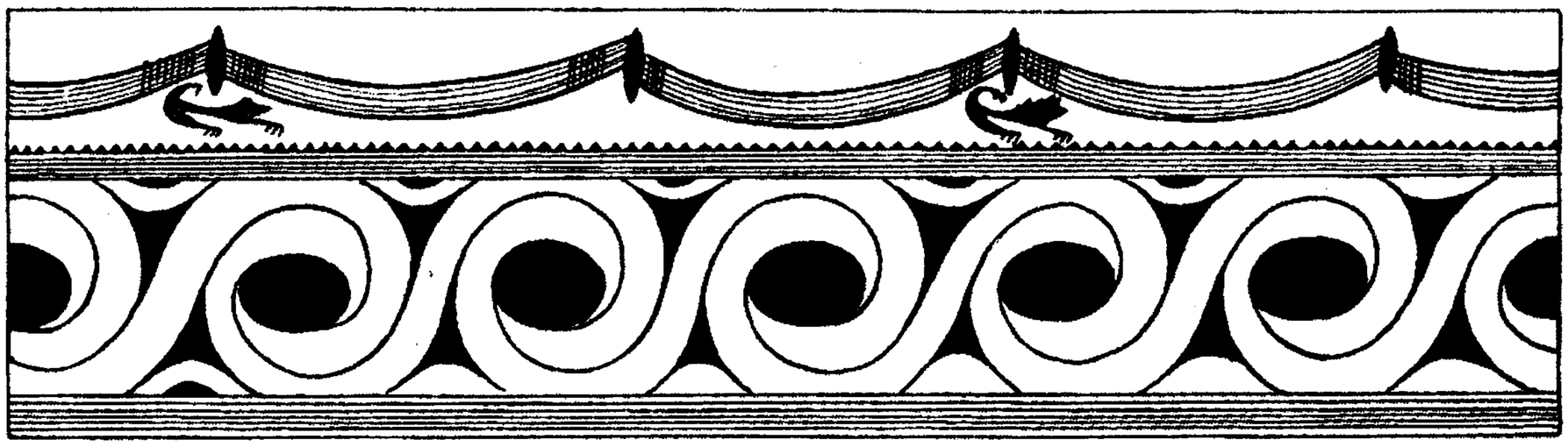

64

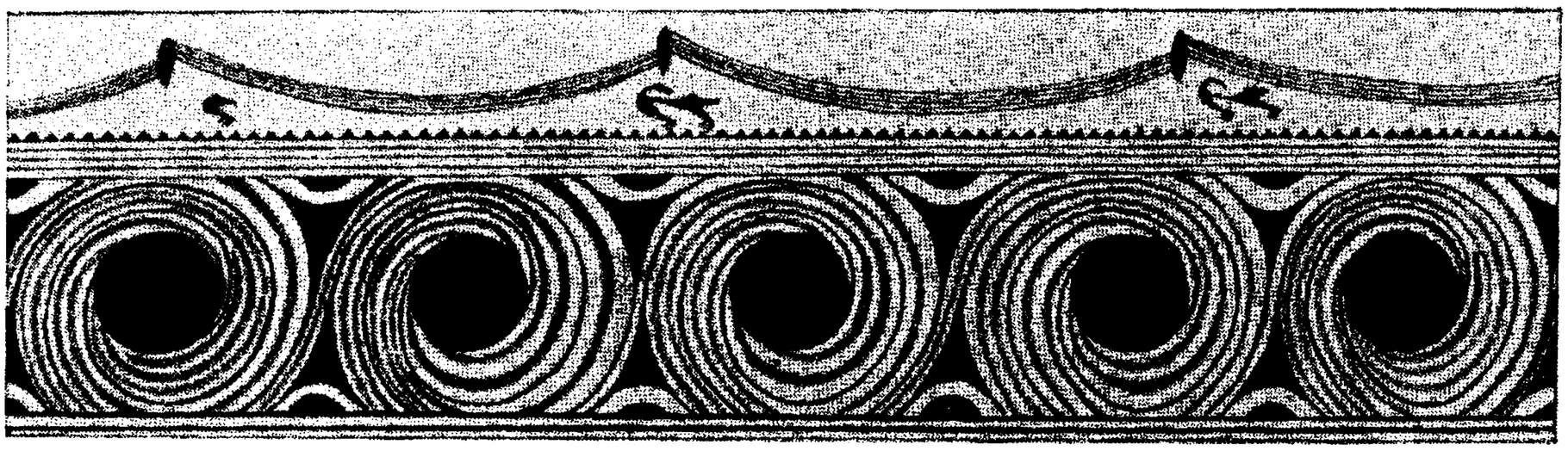

65

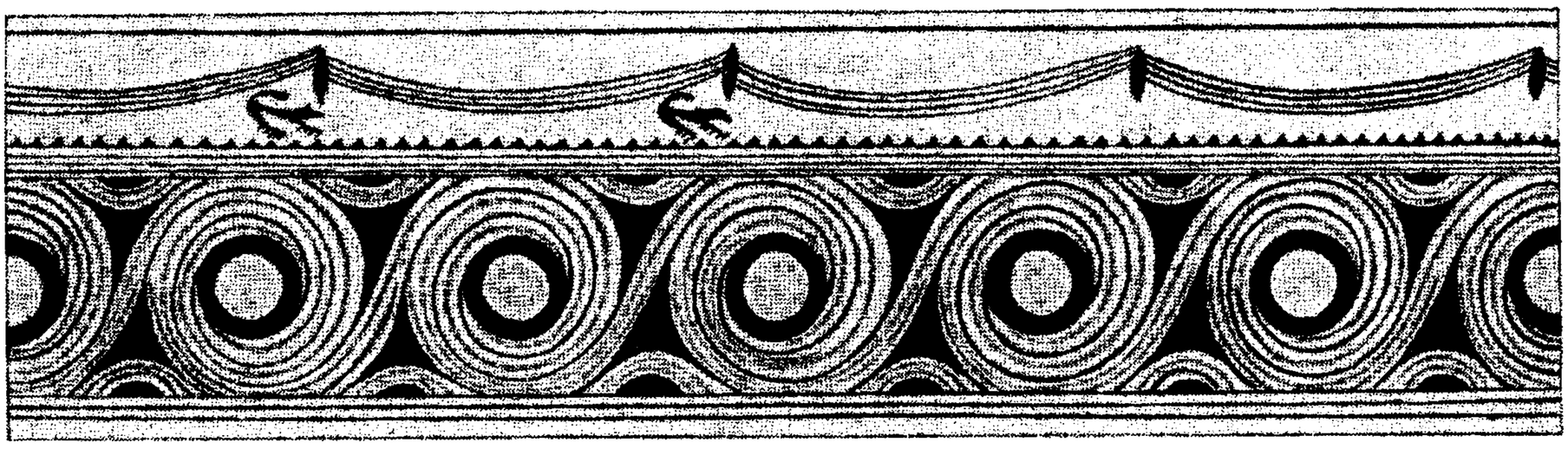

66

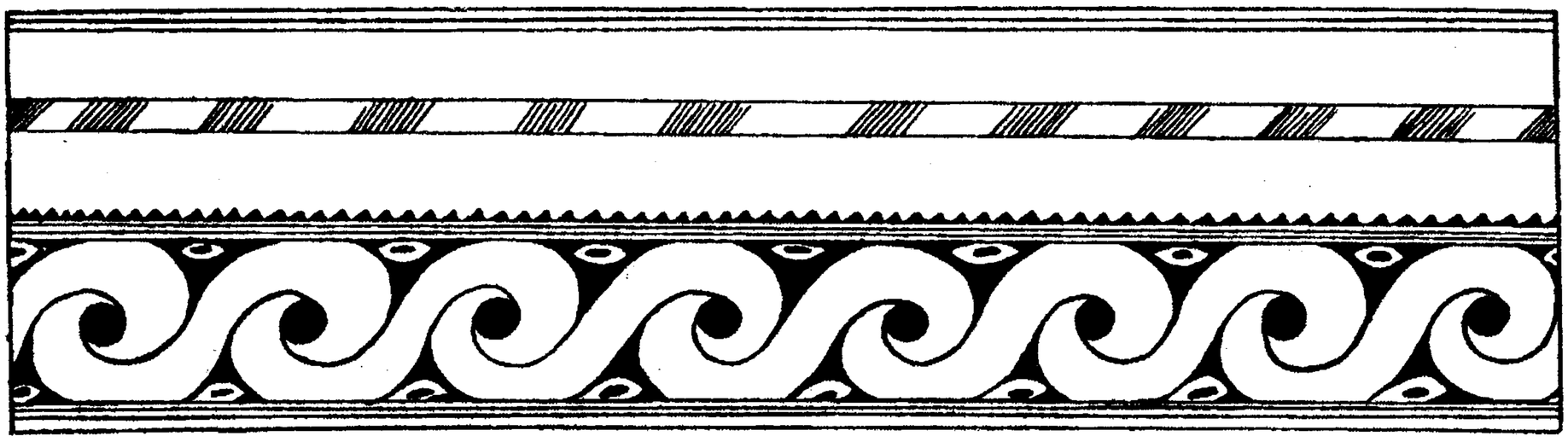

Мал. 63–66. Оздоблення амфор (форма II с). Група В

Зрідка з'являються хвилеподібна стрічка[1], змієподібні фігури[2] (мал. 68) або виокремлені гірлянди з фігурами собак[3] (мал. 67).

Приклад деградованого мотиву S-видних спіралей репрезентують коло і спіралі, обрізані нижньою граничною стрічкою[4] (мал. 70). Від цього орнамент майже втратив свою динаміку. Відповідно до цього верхня частина посудини оздоблена статичним метопним візерунком. У розміщенні «вирв» з'являється також нерівномірність.

Верхня частина однієї амфори прикрашена горизонтальною лінійною стрічкою[5] (мал. 74).

У небагатьох випадках на посудину наносилися косі червоні стрічки[6] (мал. 60, 61, 73).

Третій мотив на цих амфорах — обігова негативна стрічкова спіраль, типологічно розвинулась із згаданих вище скріплених між собою S-видних спіралей завдяки їх розпаду. Цей орнамент представлений у Шипинцях на трьох амфорах без ручок. В одному випадку[7] (мал. 75) верхня частина посудини прикрашена вертикальними деревцями і фігурами собак. На іншій посудині[8] знаходяться лінійні стрічки з фігурами собак на її кінцях, поставлених один проти одної.

У другому випадку[9] (мал. 76) посудина орнаментована косими стрічками з драбинками, які пов'язані з тангентним мотивом. Верхня гранична стрічка зубчаста. Існує також один фрагмент амфори, на якому розщеплені кінці лінзи ще торкаються спіралей так, що стрічкова спіраль не виникає. Лінзи і спіралі зубчасті. «Вирви» мають світлі сегменти. Верхня частина посудини прикрашена трьохлінійними дугами, попарно пов'язаними між собою фігури[10] (мал. 77).

На верхній частині амфор без ручок зустрічаються також деякі особливі мотиви[11] (мал. 203–205).

---

[1] ВППМВ, 67947; ДМДРІ IV е, 37.
[2] ВППМВ, 50783.
[3] ВППМВ, 50789.
[4] ВППМВ, 50790.
[5] ВППМВ, 51159.
[6] ВППМВ, 36922, 50784; ДМДРІ IVe, під 105d, верхня частина; М.Ч., два екземпляри.
[7] ВППМВ, 50781 (*Childe*. Вказ. праця. Fig. 27).
[8] ДМДРІ IV е, 4. Аналогічна негативна стрічкова спіраль з деревцями перервана: Більче-Вертеба (М.А., форма IIc); S-видні спіралі з деревцями: Кошилівці (М.Дз., на верхній частині посудини).
[9] ВППМВ, 50798.
[10] ДМДРІ IV е, 96.
[11] ВППМВ, 67967, уламок.

67

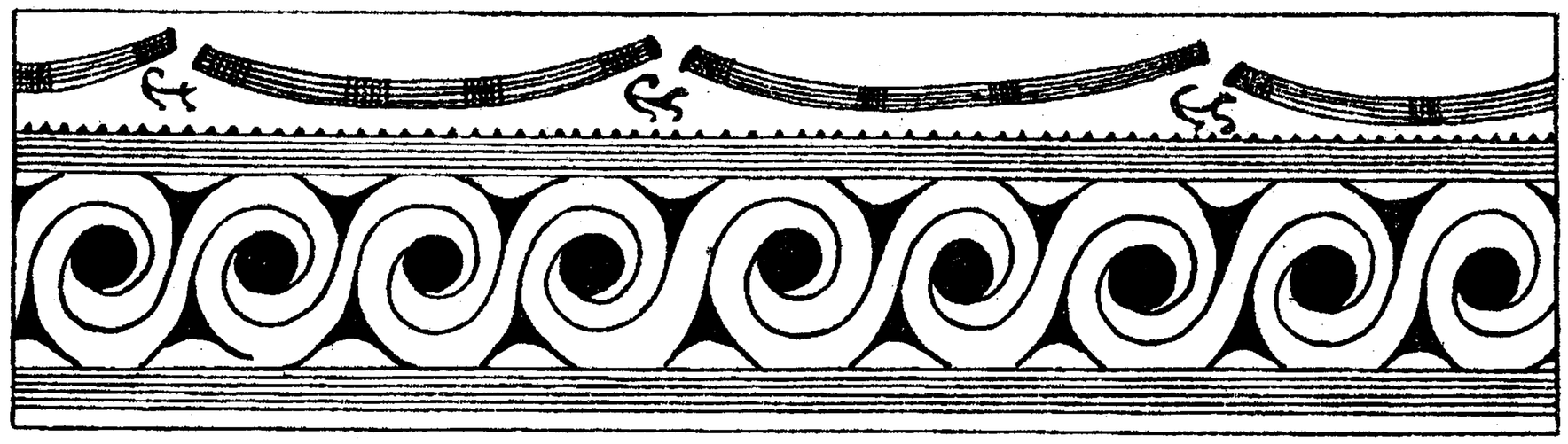

68

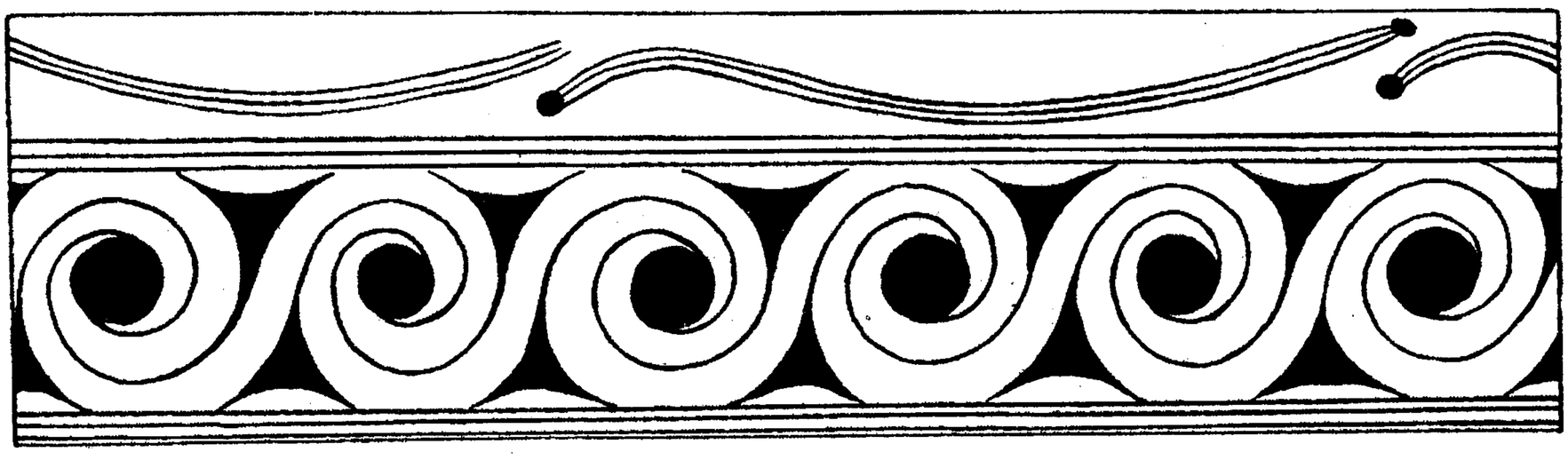

69

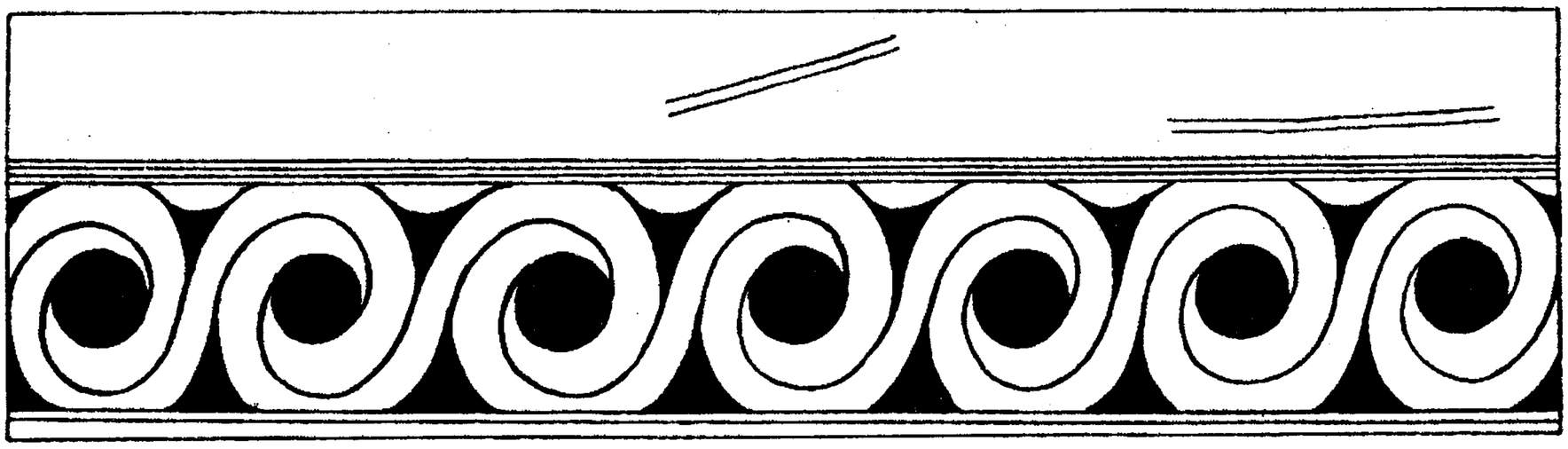

70

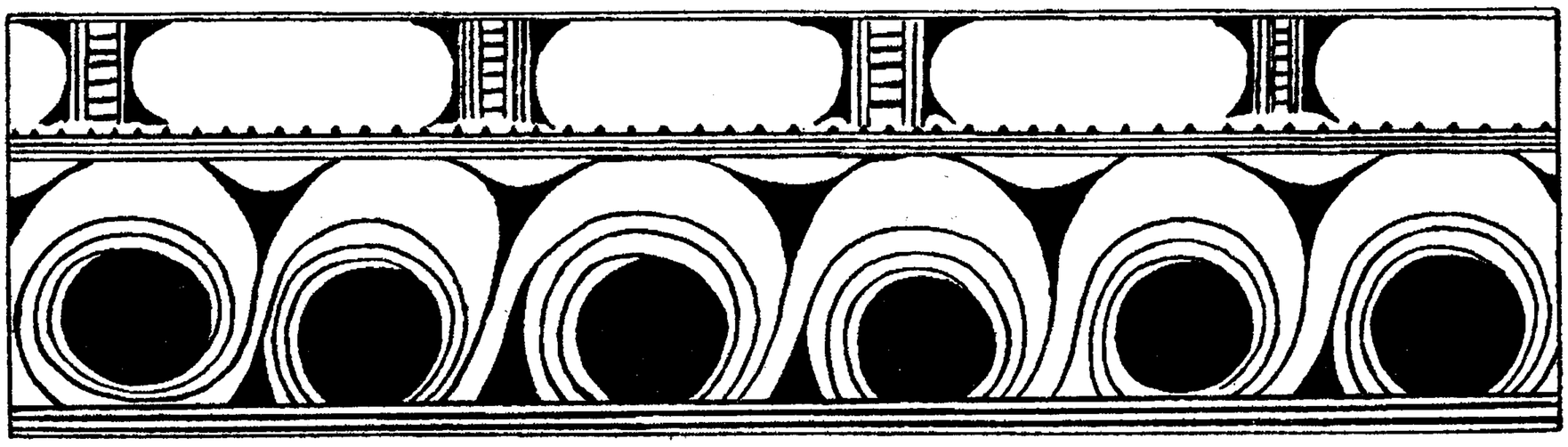

Мал. 67–70. Оздоблення амфор (форма II с). Група В

Гостропрофільовані кратери (форма III а) прикрашені зірковим мотивом із прямокутним, незамальованим центром, у метопах[1]. Метопи заповнені вертикальними лініями. Їхні граничні стрічки проходять так, що для зіркових фігур створюється овальна площина[2] (мал. 78, 79, 81; фото 19). У метопах з'являються стрічки з драбинками, з чорними сегментами зверху і знизу[3] (мал. 78, 79). В одному випадку край і метопні стрічки були зубчастими[4] (мал. 79). Один великий кратер має зубчасті вертикальні стрічки[5] (мал. 80).

Схожою є орнаментація *кратерів з м'яким, сильно вигнутим профілем* (форма III b)[6]. Наявні тільки уламки цих кратерів з червоними вертикальними стрічками на шийці[7]. Зіркові візерунки одного кратера мають широкі незамальовані кола в центрі[8] (мал. 82; фото 21). В одному випадку вони мають звичайний вигляд[9]. Зіркові фігури іншої посудини доповнені зверху двома сегментами[10] (мал. 83; фото 20). Наявний також один деградований візерунок від цього типу, який має лише горизонтальний зірковий промінь з двома сегментами над ним[11] (мал. 84).

Кратери з кутастими наліпами або з подвійними пиптиками під шийкою мають орнаментацію з гірляндами[12], яка відповідає однотипним посудинам з Кошилівців.

На *сильно профільованих кратерах із злегка скороченою шийкою* з'являються танґенти в метопах, які походять від колишньої обігової спіралі[13] (мал. 85). Танґенти і метопи мають стрічки з драбинками. Трикутні площини основи були заокруглені до мигдалеподібної форми за допомогою вигнутих ліній.

---

[1] Мотив зірок: Більче-Вертеба (М.А.); Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Fig. 87, 88, листоподібний, 86-лінійний). Відхилена листоподібна фігура зірки: Кукутень В (ДМДРІ IV а, під 755).

[2] ВППМВ, 36996, 50818, чотири зірки, 50819, 50821, 50828–50830 (ДМДРІ IV е, 5, 6, під 102 і 103; *Childe*. Вказ. праця. Fig. 14).

[3] ВППМВ, 36996, 50819.

[4] ВППМВ, 36996.

[5] ВППМВ, 67946.

[6] Kaindl, Jahrb. II, Fig. 46, 47.

[7] ДМДРІ IV е, під 102. Для порівняння: Більче-Вертеба (М.А.).

[8] ВППМВ, 50823.

[9] ВППМВ, 50827; ДМДРІ IV е, під 103.

[10] ВППМВ, 37325. Мотив зірки відомий на одному архаїчному, м'яко профільованому кратері з Більче-Саду (М.А., Zb.W., XVIII). Зірки тут повні.

[11] ВППМВ, 37327.

[12] ДМДРІ IV е, 109, 109b; М.Ч., з вертикальними стрічками з драбинами.

[13] ВППМВ, 50826; М.Ч.; *Childe*. Вказ. праця. Taf. XV, 5.

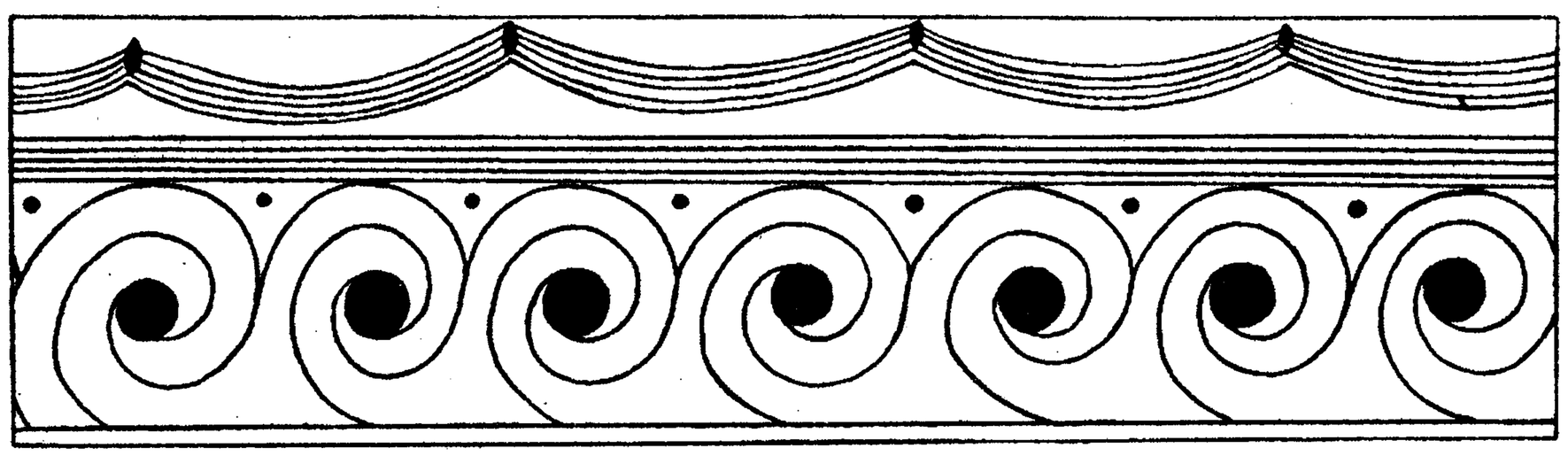

71

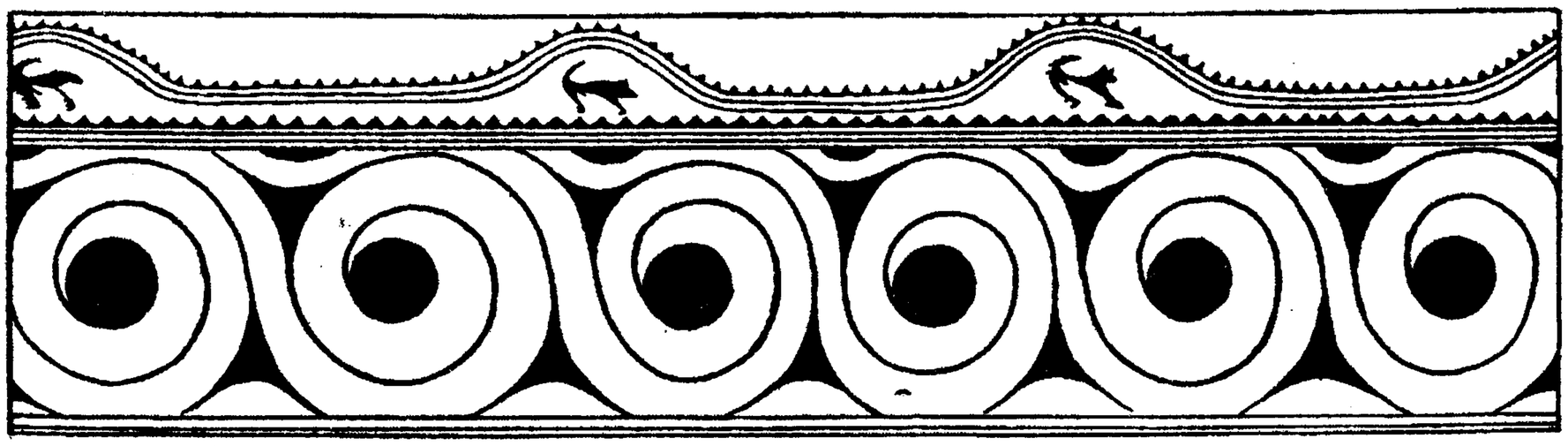

72

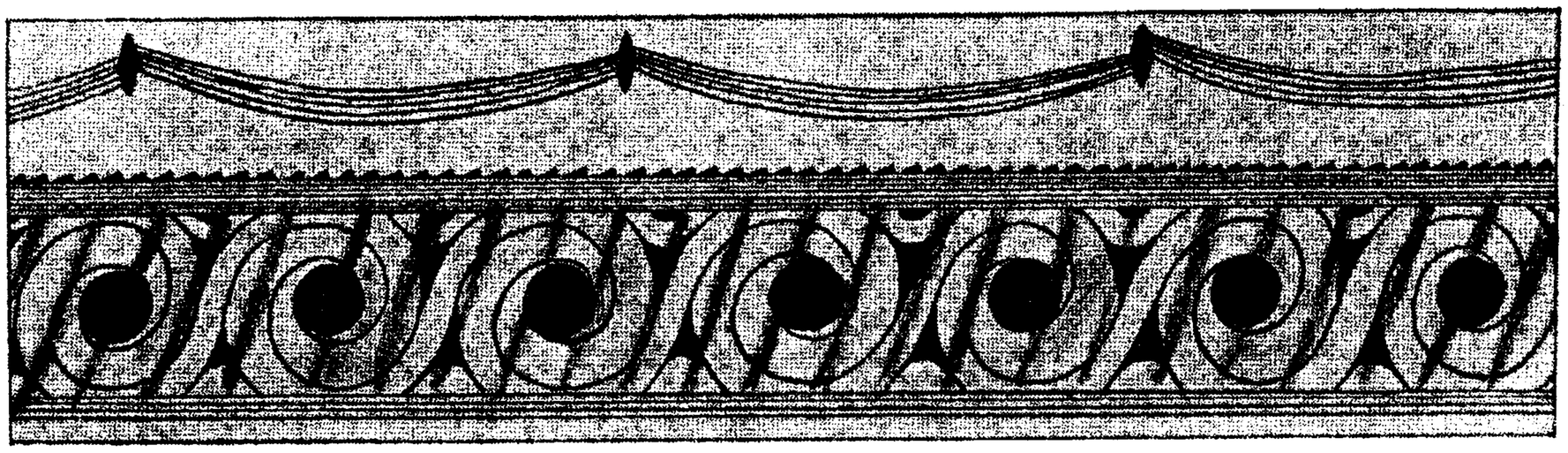

73

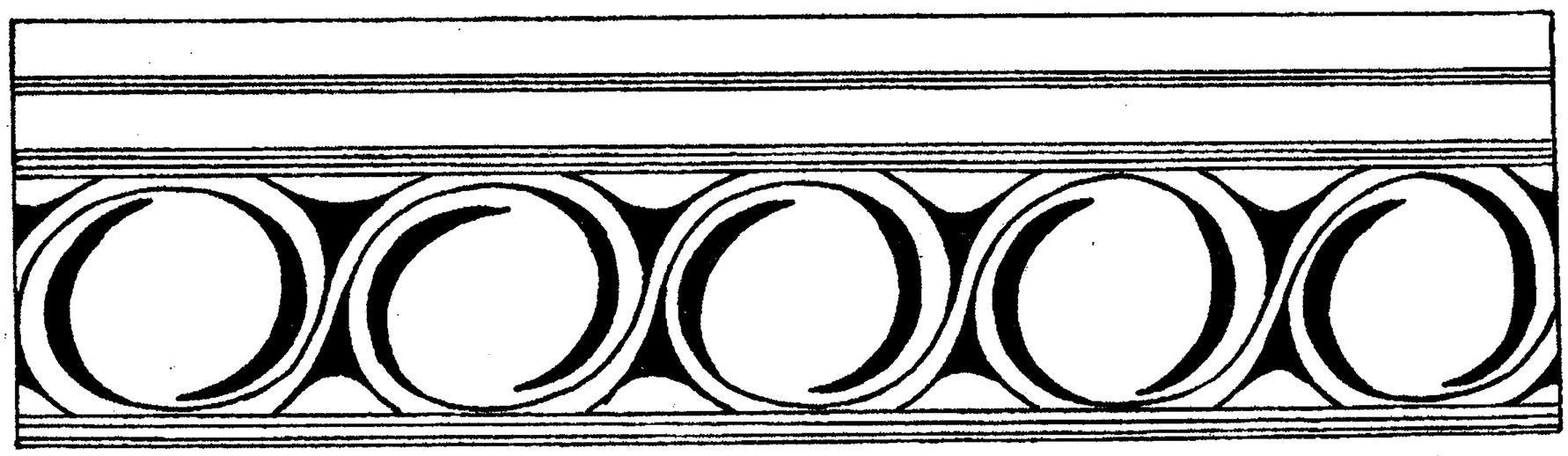

74

Мал. 71–74. Оздоблення амфор (форма II с). Група В

Один уламок кратера[1] має скріплені між собою S-видні негативні спіралі з вертикальними лінзами. Один кратер з чотирма вуглуватими наліпами під шийкою був прикрашений гірляндами в чотирьох метопах[2] (мал. 86).

На *кратері із скороченою шийкою і чотирма ніжками*[3] (мал. 87) ми бачимо ще добре збережену лінзотанґентну стрічку з вертикальними лініями в лінзах (початок розвитку метопного мотиву) і з рештками пунктирного заповнення дугами сегментних площин основи в танґентах. Під вінцями знаходиться зубчастий візерунок

Одна з двох посудин зі скороченою шийкою і чотирма вушками під нею прикрашена гірляндою з ліній під кожним вушком і вигнутими косими лінійними стрічками на черевці, які, можливо, зв'язані з танґентним мотивом[4] (мал. 88). Інший екземпляр орнаментований гірляндами і дугами зі сегментами[5] (мал. 89).

Гібридна форма між кратером і амфорою з лійкуватими вінцями має метопний візерунок з по черзі поставленими та звисаючими дугами[6] (мал. 90).

Біконічні кубки (форма IV а) мають один стандартний візерунок: коса стрічка з тонких ліній з «очима» під нею[7]. Під вінцями, які підкреслені чорною фарбою, нанесена одна чи декілька стрічок з тонких ліній, які рідко бувають чорними[8] (мал. 91, 99), а зазвичай червоні[9]. Один кубок не має горизонтальних ліній[10]. Червоними бувають часто також, за винятком декількох кубків[11] (мал. 91, 93–96, 101, 102), лінії, які заповнюють розділові вертикальні стрічки[12] (мал. 92, 103, 104). В одному випадку відомі червоні лінії у косій стрічці або вони утворили її самі. Існує один цікавий екземпляр[13] (мал. 92), який має одразу подвоєну косу стрічку[14]. «Очі», зазвичай,

---

[1] ДМДРІ IV е, під 102.
[2] ВППМВ, 67962.
[3] ВППМВ, 50831. Дещо схожий 68021. *Childe*. Вказ. праця. Taf. XV, 6.
[4] ВППМВ, 51188; *Childe*. Вказ. праця. Fig. 15, помилково.
[5] ВППМВ, 50974.
[6] ВППМВ, 50822.
[7] ДМДРІ IV е, 7. *Szombathy*. Вказ. праця. Fig. 29, 31. *Kaindl*. Вказ. праця. Fig. 48. Аналогії: Більче-Вертеба (М.А.). Коса стрічка без «очей»: Томашівка (*Курінний* // Звід. за 1926 р. Табл. IX, 10, 1); (М.Дз.); коса стрічка з драбиною: Більче-Вертеба (М.А.).
[8] ВППМВ, 50839.
[9] ВППМВ, 50841, 51195.
[10] ВППМВ, 36994.
[11] ВППМВ, 36993, 37297, 37328, 37370, 50834, 50838, 50839, 50841, 50846, 50948.
[12] ВППМВ, 36938, як Більче-Вертеба (М.А.).
[13] ВППМВ, 36938.
[14] Подвоєна коса стрічка: Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Fig. 110).

75

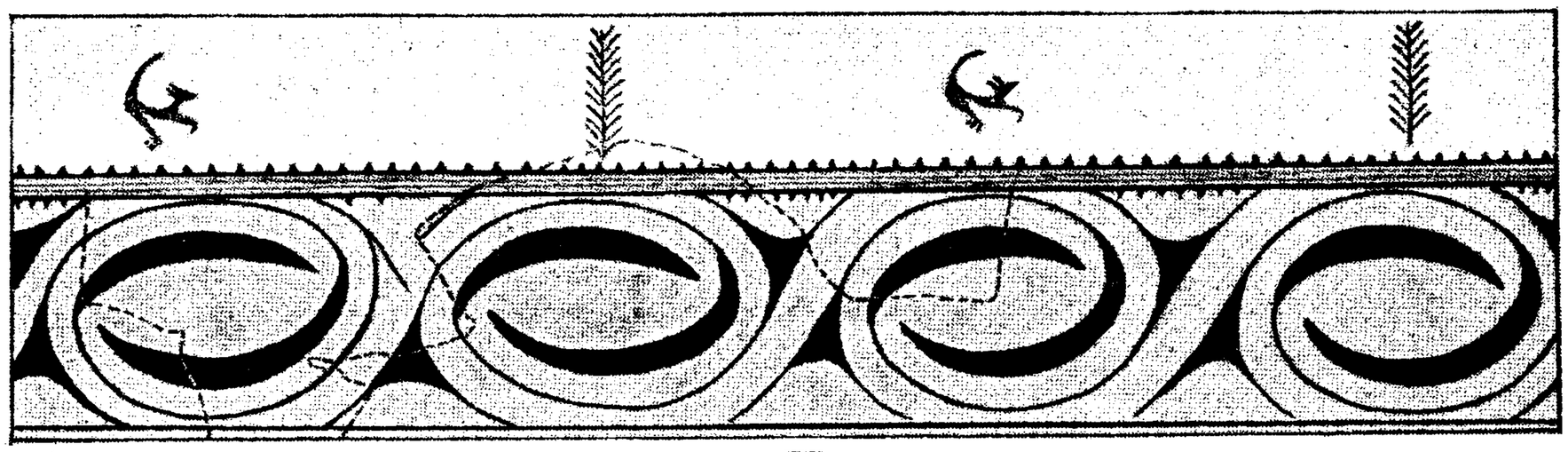

76

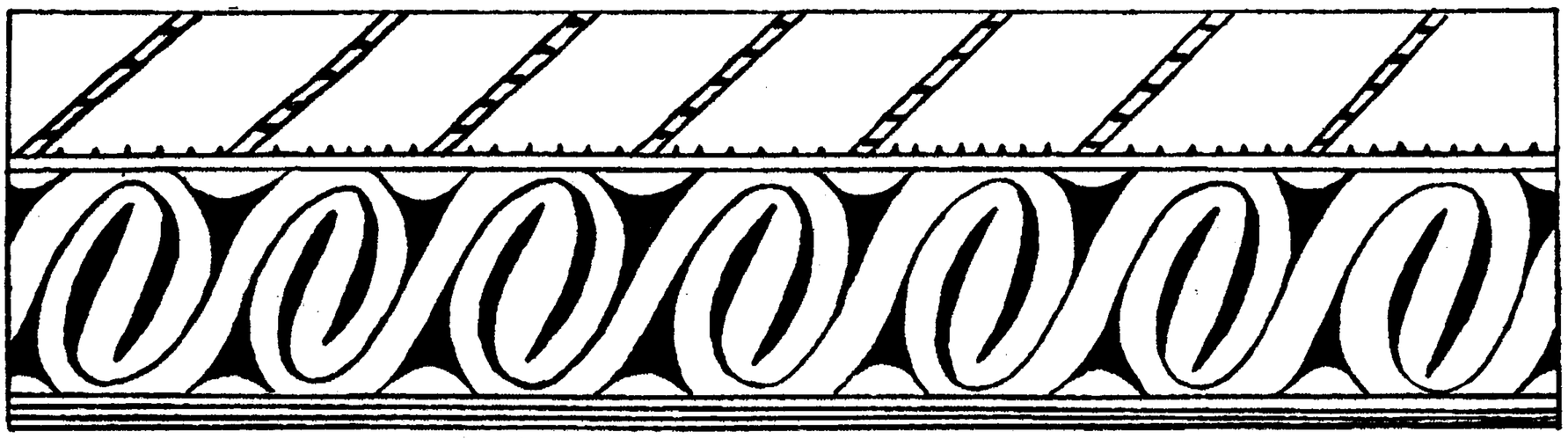

77

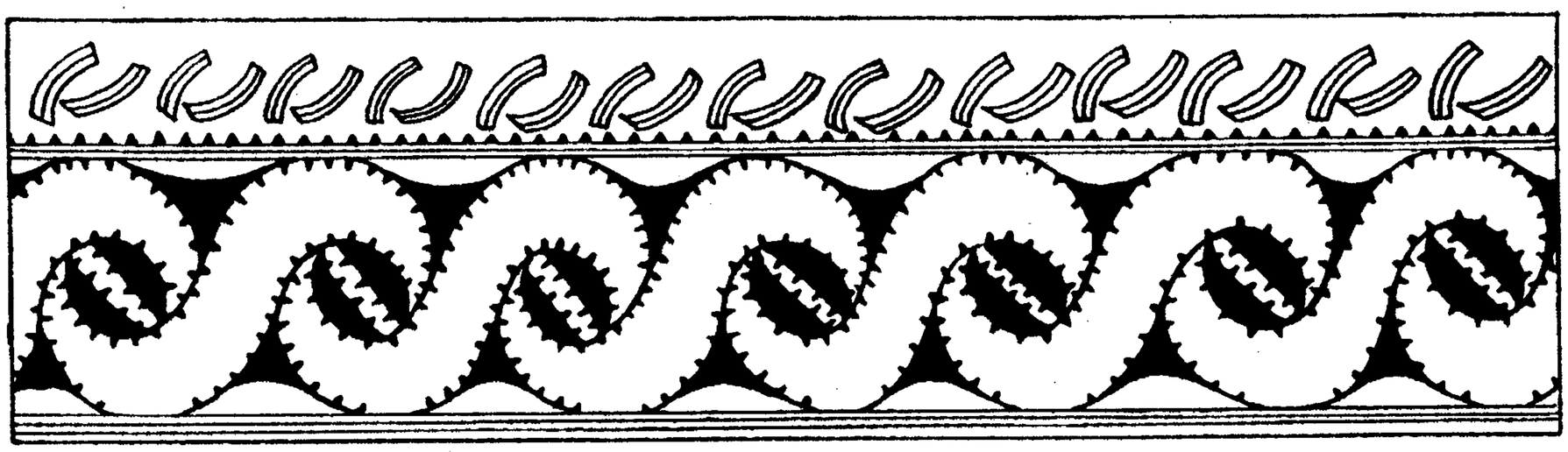

78

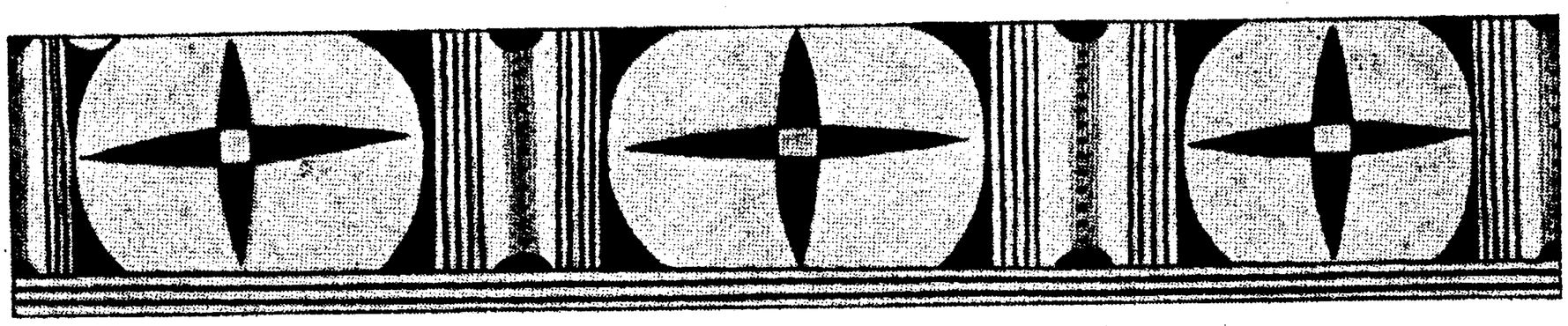

Мал. 75–77. Оздоблення амфор (форма II с).
Мал. 78. Оздоблення кратера (форма III а). Група В

прості, але у двох випадках доповнені паралельними червоними дуговими лініями[1] (мал. 93). На одному кубку «очі» були нанесені на самому краї косої стрічки[2] (мал. 94). До косих стрічок часто додаються фігури собак[3] (мал. 95, 96; фото 23). Винятково спостерігаємо такі деталі, як зубчасті «очі»[4] (мал. 98), короткі променеві лінії у кутах[5] (мал. 96), короткі горизонтальні лінії у вертикальних стрічках[6] (мал. 97), які також можуть нагадувати драбинку[7] (мал. 93).

Відхилення в техніці розпису показує кубок, на якому нанесені широкі брунатні косі стрічки[8] (мал. 98). Цією фарбою і такою ж технікою виконаний тут увесь орнамент, за винятком тонких червоних ліній під вінцями. На одному кубку вони збільшені, так що заповнюють на одній стороні всю поверхню, при цьому інша вкрита статичним візерунком, а саме — вертикальною лінійною стрічкою[9] (мал. 100). На деяких кубках зустрічаються брунатні вертикальні стрічки[10] (мал. 96–98; фото 24).

Приклад деградації представлений статичним орнаментом іншого кубка, де зникли косі стрічки[11] (мал. 101, 102). У деяких випадках чорна стрічка знаходиться усередині, на самих вінцях кубків[12]. Один кубок мав, як виняток, метопний візерунок з незаповнених овалів, який зв'язаний з орнаментацією на кратерах[13].

М'яко профільовані кубки (форма IV b) орнаментовані за близькою

---

[1] ВППМВ, 37328, 50845.

[2] ВППМВ, 50948, як Кукутень (ДМДРІ Ive, 524).

[3] ВППМВ, 37297, 50846 (*Childe*. Вказ. праця. Taf. XV, 2). Для порівняння: область навколо Могильова (Звід. за 1926 р. Табл. XXXV, 5). Тварина на одному кубку без танґенти: Петрени (*Штерн.* Вказ. праця. Табл. XI, 12).

[4] ВППМВ, 36937, 36995.

[5] ВППМВ, 37297, як Кошилівці (М.Дз.); Петрени (*Штерн.* Вказ. праця. Табл. XI, 11).

[6] ВППМВ, 50846. Для порівняння: *Штерн.* Вказ. праця. Табл. XI, 11.

[7] ВППМВ, 37328. Одна драбина у вертикальній стрічці: Кукутень В (ДМДРІ IVa, під 686).

[8] ВППМВ, 36937.

[9] ВППМВ, 50834, можливо також: ДМДРІ IVe, під 104. Помножені тонкі стрічки на кубку: Колодисте (М.Ш., 2340); *Гамченко*. Вказ. праця. Мал. 7; Попудня (*Himner*. Вказ. праця. Taf. XII, 7). Помножені широкі стрічки: Кошилівці (М.Дз.); Кукутень (ДМДРІ IVa, 525, 707a; *Schmidt*. Вказ. праця. Taf. XII, 1верхній ряд. Fig. 4).

[10] ВППМВ, 36937, 36995, 37297, 51195.

[11] 50838, 50848, 50947, 50973. Кубок без косої стрічки, лише з горизонтальними лініями: городницька фаза: Більче-Сад (М.А.); Незвисько (*Hadaczek*. Вказ. праця. Fig. 114); Городниця (М.Ш.; ВППМВ, 33025). Для порівняння також: *Гамченко*. Вказ. праця. Мал. 6; більчецька фаза: Петрени (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. VII, 7; Табл. XI, 11, 12); Кукутень (ДМДРІ IV a, 516, 564, під 686, всі м'яко профільовані); *Schmidt*. Вказ. праця. Taf. XII, 2, остання фігура у нижньому ряді.

[12] ВППМВ, 50847.

[13] *Kaindl*. Jahrb. I. Fig. 98.

79

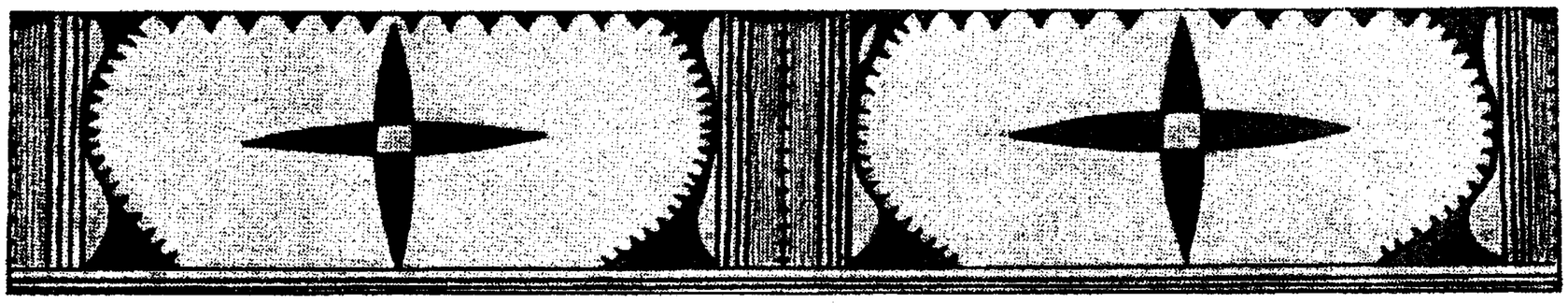

80

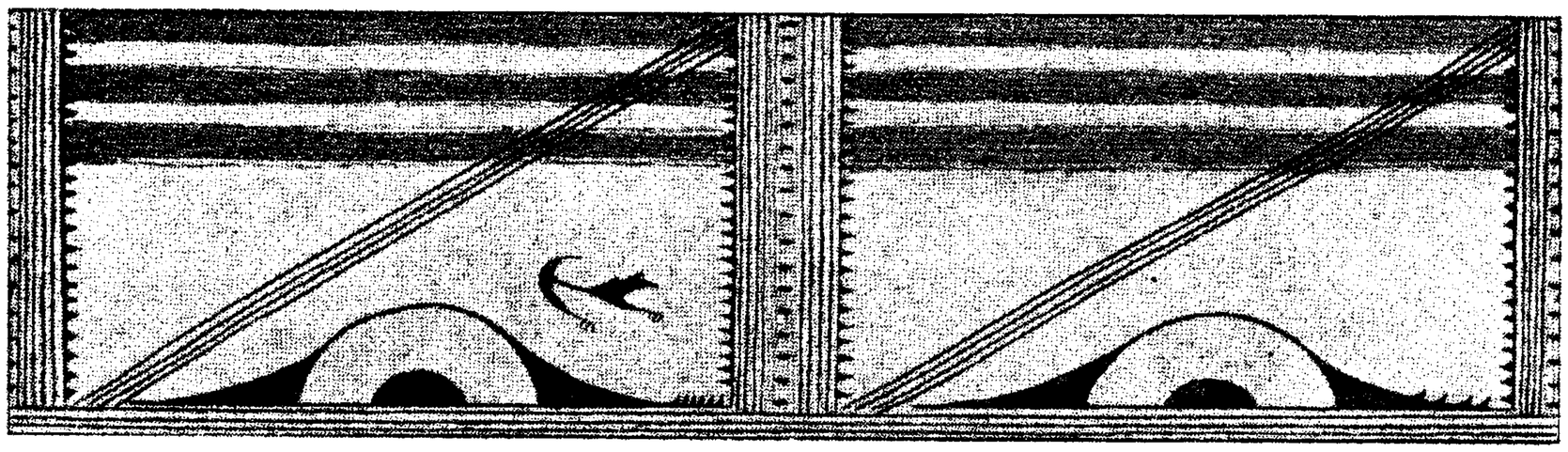

81

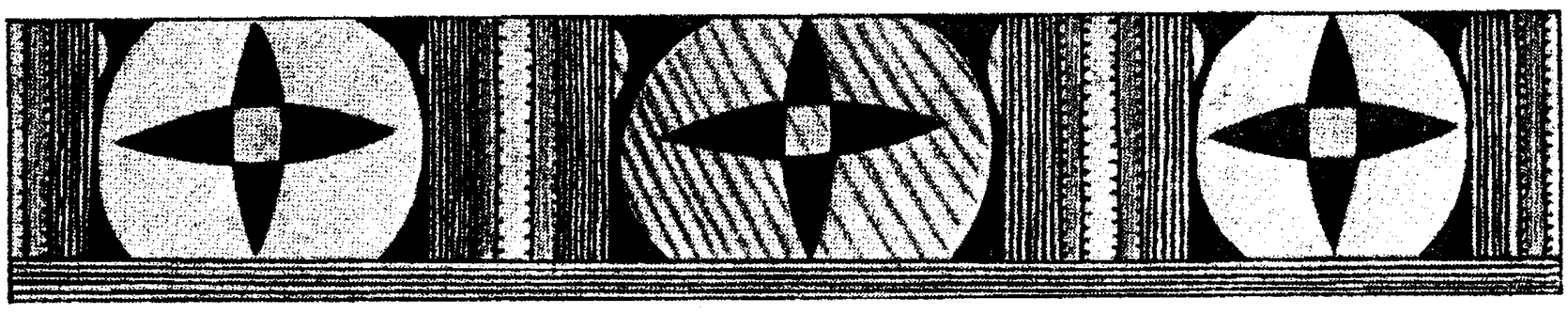

82

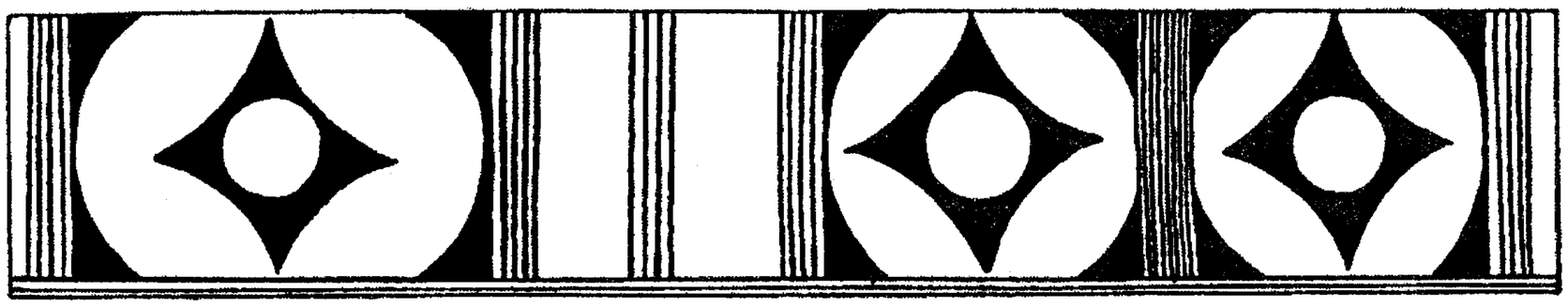

83

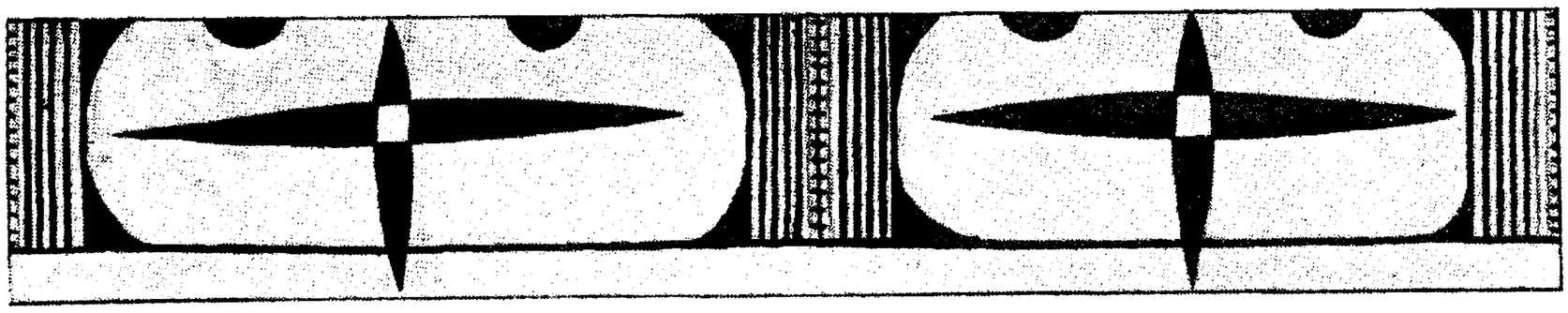

Мал. 79–81. Оздоблення кратерів (форма III a).
Мал. 82, 83. Форма III b. Група B

84

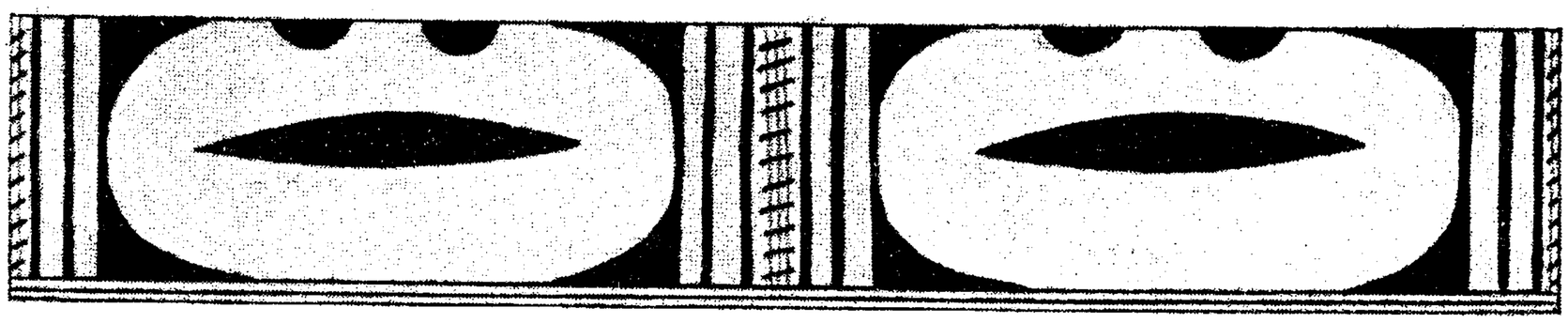

85

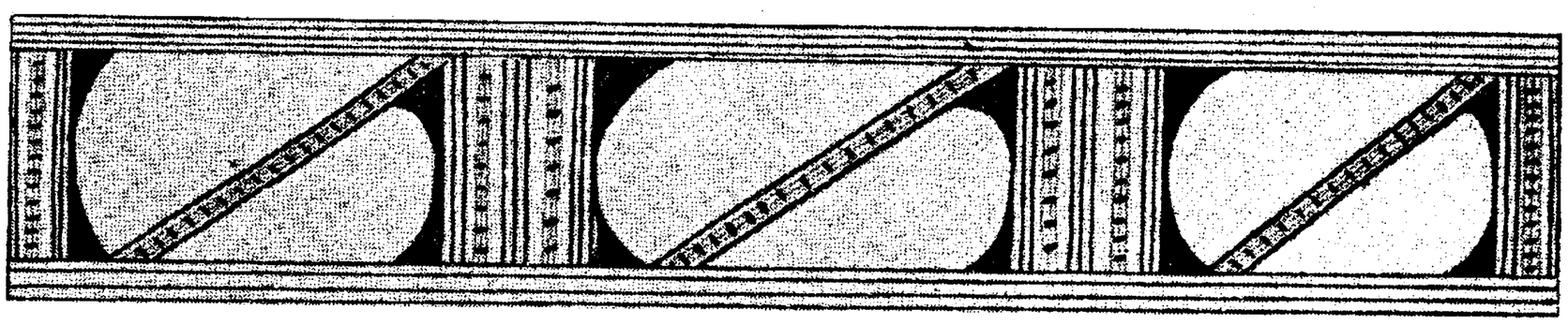

86

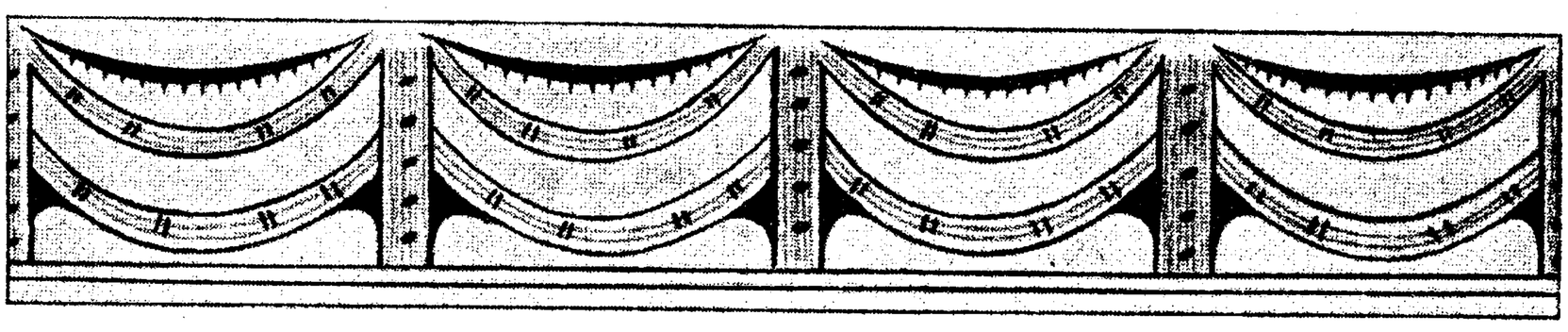

87

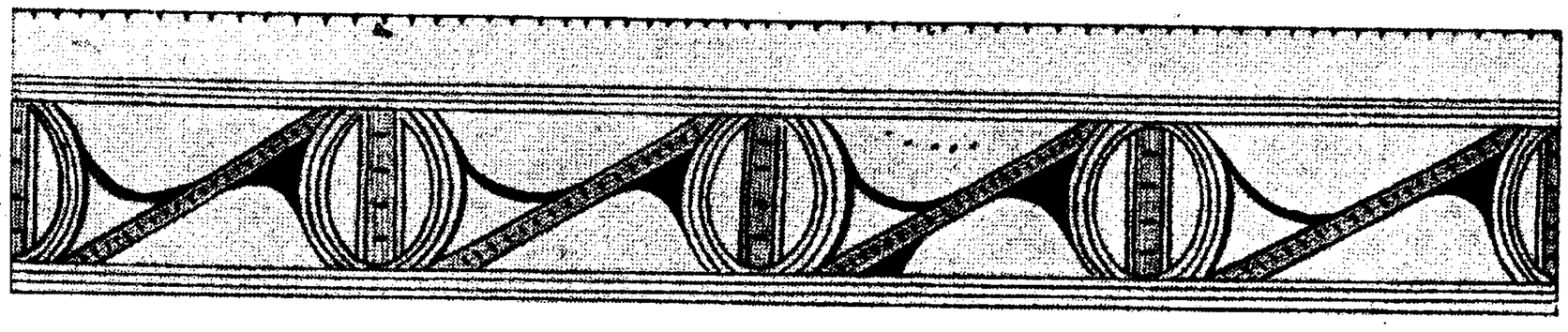

88

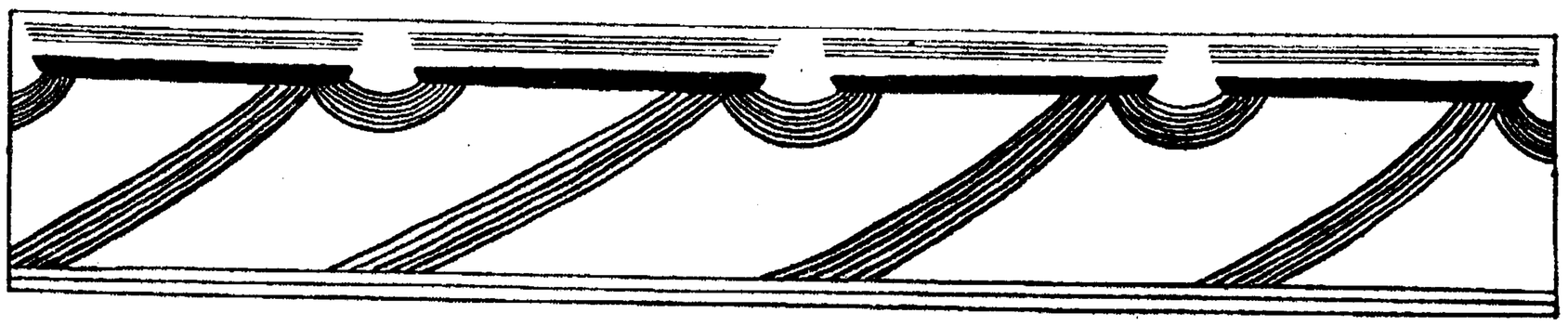

Мал. 84. Оздоблення кратера (форма III b).
Мал. 85–88. Оздоблення різних кратерів. Група В

89

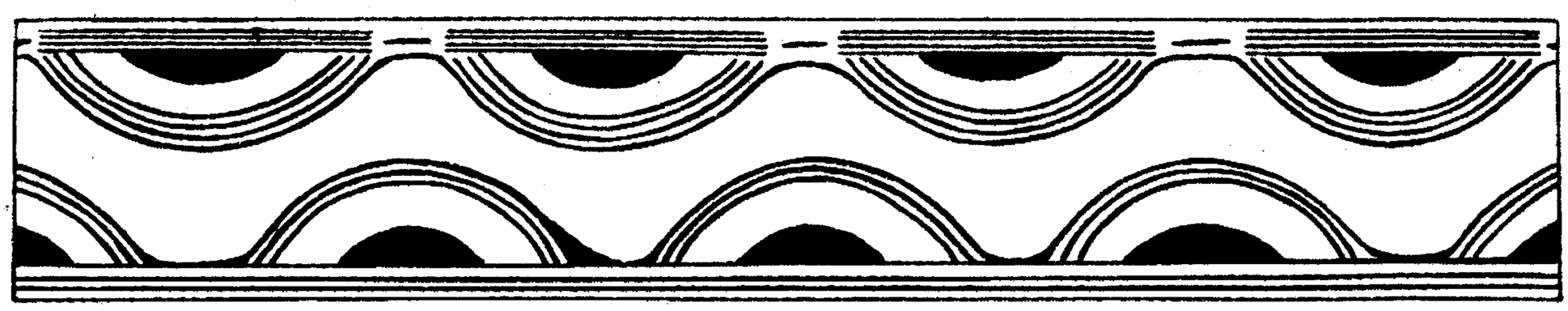

90

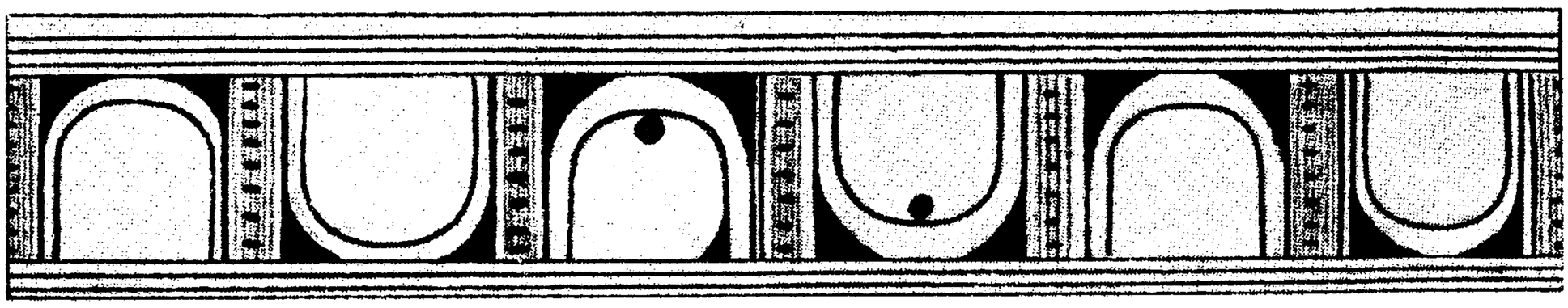

91

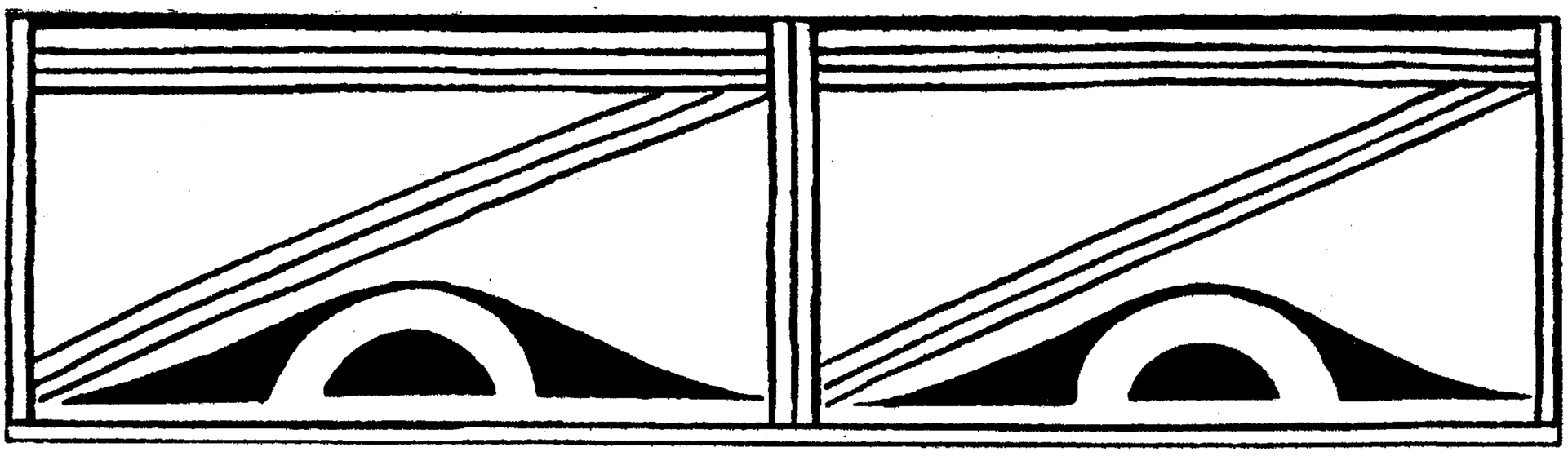

92

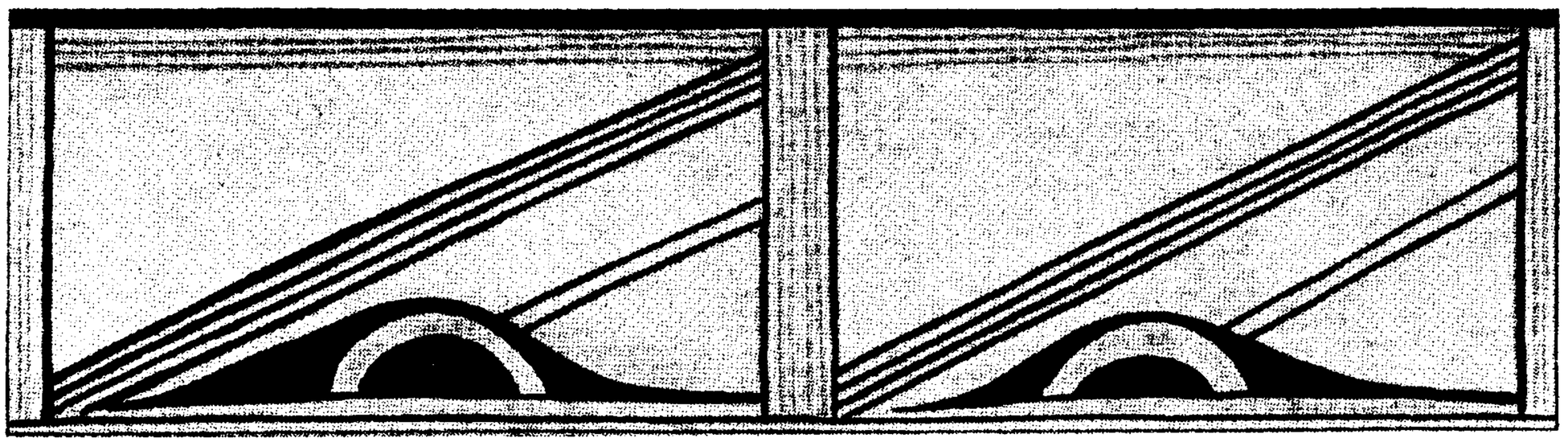

Мал. 89, 90. Оздоблення різних кратерів.
Мал. 91, 92. Оздоблення кубків (форма IV а). Група В

схемою — косою стрічкою і візерунком у вигляді «очей»[1]. Відомий також один приклад статичної орнаментації, без косої стрічки, з по-особливому оформленими «очима»[2] (мал. 103), який мусить бути пов'язаний з городницькими кубками. Інший кубок репрезентує відхилення від орнаментації. Коса стрічка зникає, а під вінцями нанесені дугоподібно тонкі паралельні лінії[3] (мал. 104; фото 22). Особливий візерунок походить з одного невеликого уламка[4] (мал. 247).

Конічні миски (форма V а) орнаментовані двома язиками з чорних стрічок, які утворюють динамічний негативний мотив виру. Язики прості, загострені[5] (мал. 105) або доповнені крапками на їхніх закінченнях[6] і в центрі миски[7] (мал. 106). На вінцях нанесені косо обрізані еліпсні сегменти, які посилюють динамічний характер візерунка[8] (мал. 107–109, 111; фото 14).

Язики можуть також закінчуватись поперечним зрізом і бути доповненими поперечними стрічками[9] (мал. 110).

На одному фраґменті, здається, в основу покладений зовсім інший мотив, а саме — гілковий орнамент галичанського типу, з виділеними круглими площинами основи. Зовні ми бачимо косу стрічку[10] (мал. 250). На одній мисці, усередині, знаходиться фіґура місячного серпа[11] (мал. 249), а на іншій — ґірляндовий мотив з сегментами[12] (мал. 258). Одна миска прикрашена хрестом з двох подвійних стрічок[13] (мал. 113).

---

[1] ВППМВ, 50836, залишки косої стрічки, 50840, залишки косої стрічки, 50843, лише червона фарба, 50954, 51163. Для порівняння: Більче-Сад (Zb.W. XVI. Taf. III, 3). Коса стрічка без мотиву «очей»: Петрени (*Штерн.* Вказ. праця. Табл. VI, 4). Мотив «очей»: Кукутень В (ДМДРІ IV а, під 709).

[2] ВППМВ, 36997.

[3] ВППМВ, 50832.

[4] ВППМВ, під 37385.

[5] ВППМВ, 50892 (?), широкі грубі язики, 50901, 50912; ДМДРІ IV е, 32. *Kaindl.* Вказ. праця. Fig. 102. Аналоґії: Васильківці (М.А.); Більче-Сад (М.А., з сегментами).

[6] ВППМВ, 50911.

[7] ВППМВ, 37313. Пиптики між простими язиками: Городниця над Дністром (ВППМВ, 33030).

[8] ВППМВ, 36946, 37311, 37972, 50972, 50891, 50904, фраґмент; М.Дз., М.Ш., *Childe*. Вказ. праця. Taf. XIV, 3; Аналоґія: Більче-Сад (М.А.).

[9] ВППМВ, 37310, 37312. Виступи з гребінчастими фіґурами складних язиків: Стара Буда (*Якимович*. Вказ. праця. Мал. 147); Томашівка (*Курінний* // Звід. за 1925 р. Табл. XIIc, 4). Різноманітні притуплені язики: Попудня (*Kozłowski*. Вказ. праця. Taf. XXIX, 10; *Himner*. Вказ. праця. Taf. VII, 2; Taf. VIII, 1, 2; Taf. IX, 2–5).

[10] ВППМВ, 68014.

[11] ВППМВ, 68040.

[12] ВППМВ, 68043.

[13] ДМДРІ IV е, 31.

93

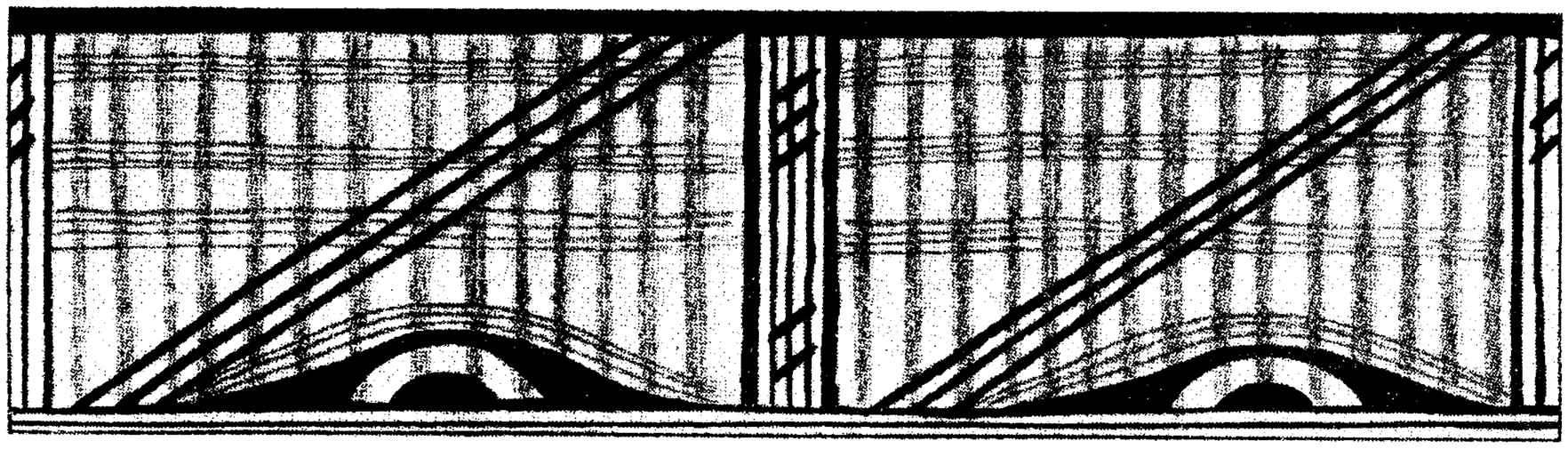

94

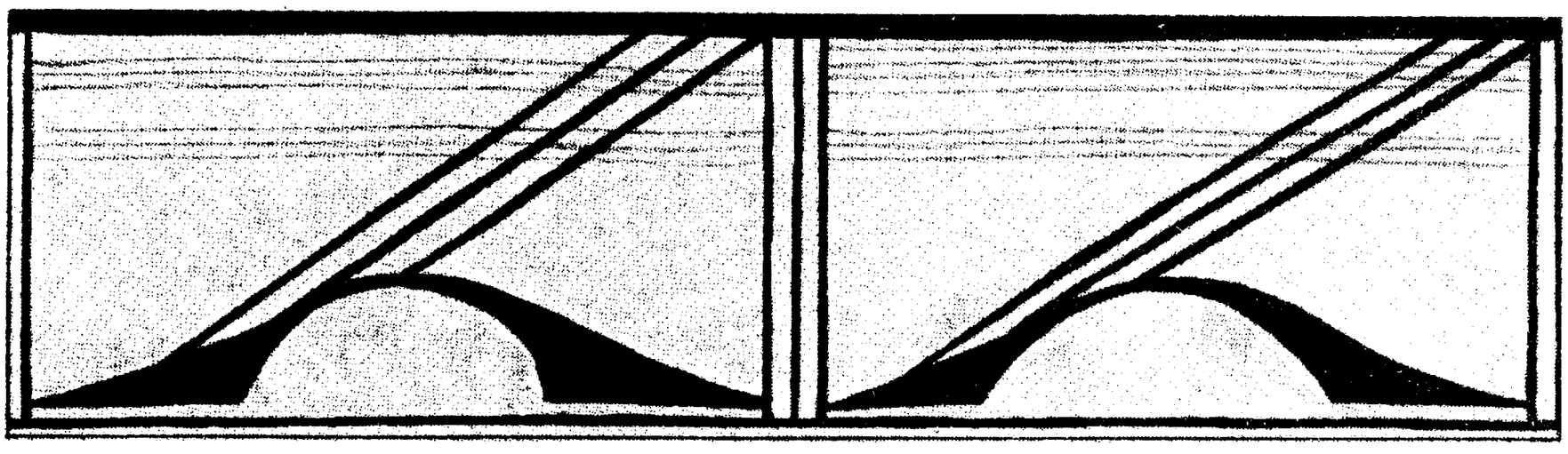

95

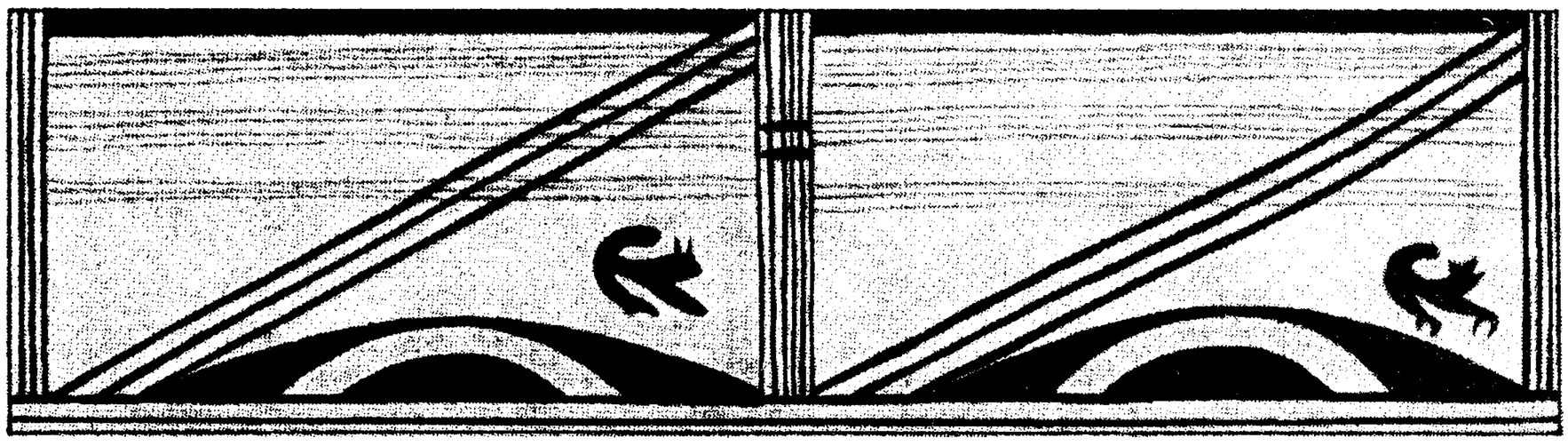

96

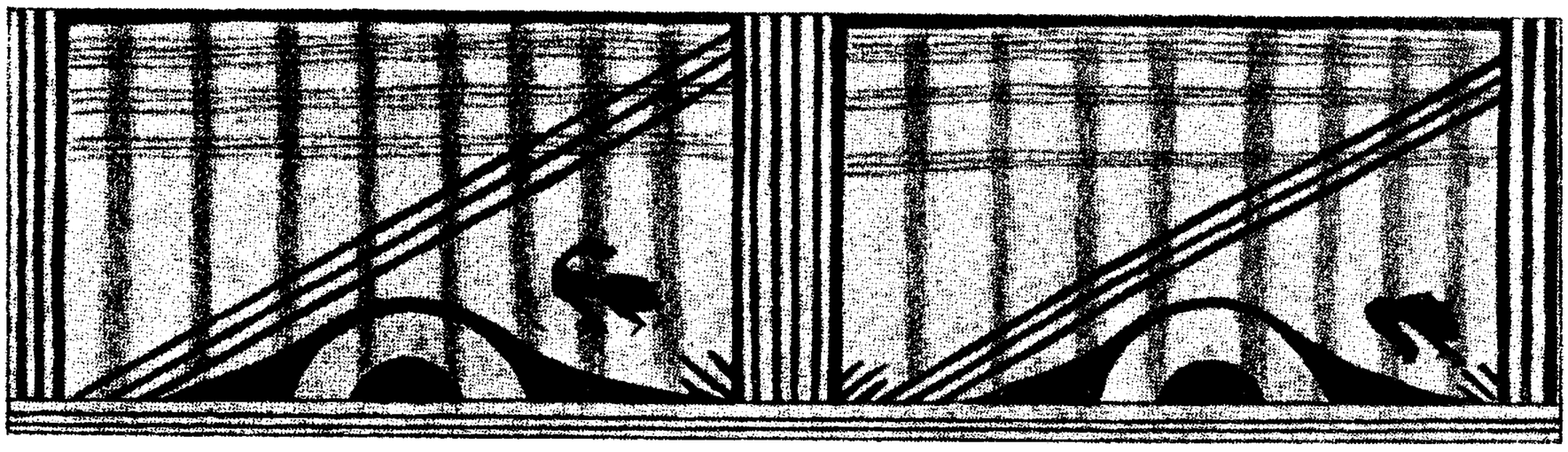

Мал. 93–96. Оздоблення кубків (форма IV а). Група В

Миски з вигнутими стінками (форма V b) орнаментовані в більшості мотивами виру. Язики можуть бути зубчастими[1] (мал. 114) або доповнені темними крапками на кінцях. Можуть трапитися також еліпсні сегменти.

Як подальше ускладнення орнаменту необхідно розглядати хвилясту стрічку, яка підкреслює виразність вихрового візерунка[2] (мал. 116). На одному екземплярі така підсилююча стрічка пом'якшена, а до візерунка додані дугові елементи[3] (мал. 117). Дуже складний вихровий орнамент ми бачимо на іншій мисці, де язики доповнені паралельно нанесенеми фігурами (можливо, злитими разом дугами). Мотив виру посилений за допомогою однієї лінії[4] (мал. 118). З цим мотивом мусить бути пов'язаний інший орнамент, де заповнення дугами подвоєне[5] (мал. 115). В одному випадку стрічка, яка підкреслює вир, перетворюється на самостійну S-видну фігуру з двома крапками на кінцях[6] (мал. 119; фото 6). Трилінійна підсилююча стрічка зустрілась нам на іншій мисці[7] (мал. 259). Але орнамент, здається, ще має фігури тварин. Фраґмент миски, можливо, з круглим дном, мав візерунок, на якому негативна вихрова фігура була не підкреслена, а обведена однією лінією[8] (мал. 112). Відомий ще один приклад такої орнаментації[9]. Одна миска стоїть зовсім ізольовано. На ній вихровий орнамент представлений у вигляді розгалужених широких стрічок. У центр було вписане коло[10] (мал. 120). На двох фраґментах нанесений гілковий мотив[11]. Трилінійна стрічка з'являється тільки як виняток[12] (мал. 121).

Миски з увігнутим краєм (V c), зазвичай, неорнаментовані. Але одна з них прикрашена еліпсами з косою лінійною стрічкою[13] (мал. 122). (Натяк на колишній завиток спіралі.) Відомі також метопи з тангентами[14]. Одна миска має мотив подвійного зигзага[15] (мал. 263), інша — візерунок з зигза-

---

[1] ВППМВ, 50888.
[2] ВППМВ, 50899.
[3] ВППМВ, 50887.
[4] ВППМВ, 37309. Аналогія: Колодисте (М.Ш., 2344).
[5] ВППМВ, 50922; *Childe*. Вказ. праця. Fig. 3.
[6] ВППМВ, 50921. Схожа самостійність: Петрени (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. VI, 10).
[7] *Kaindl*. Jahrb. II. Fig. 6.
[8] ВППМВ, 67991. Решткі схожого візерунка на конічній мисці: ВППМВ, 67969.
[9] ДМДРІ IV е, 17.
[10] ВППМВ, 50962.
[11] ДМДРІ IV е, під 92а.
[12] ДМДРІ IV е, 35.
[13] ДМДРІ IV е, 41.
[14] М.Ч.
[15] М.Ч.; *Kaindl*. Jahrb. I. Fig. 103.

97

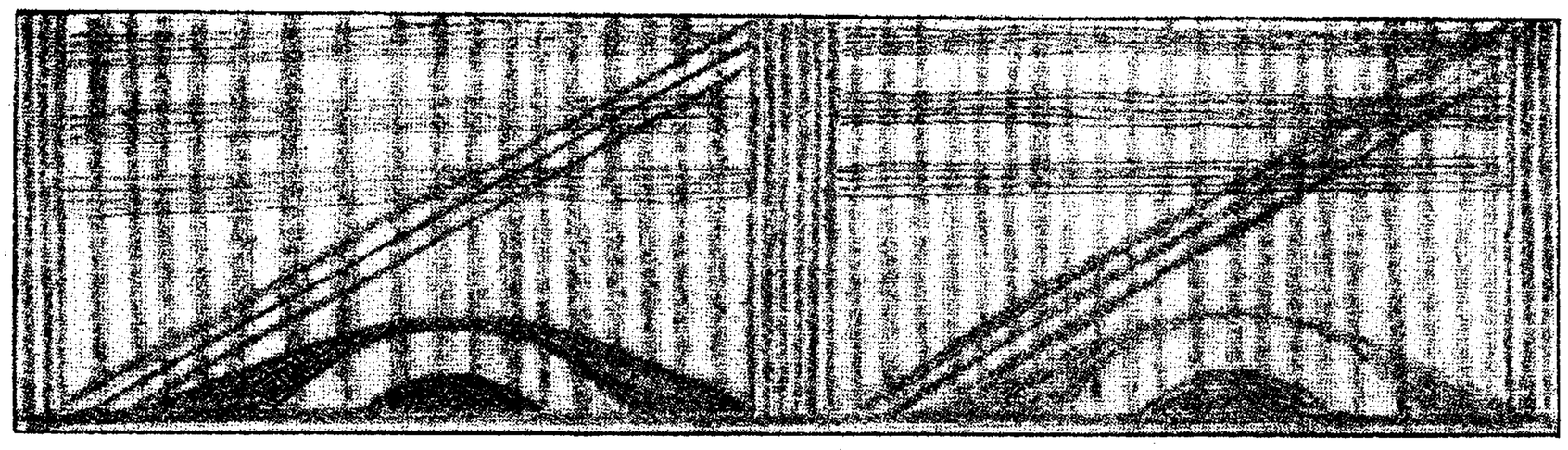

98

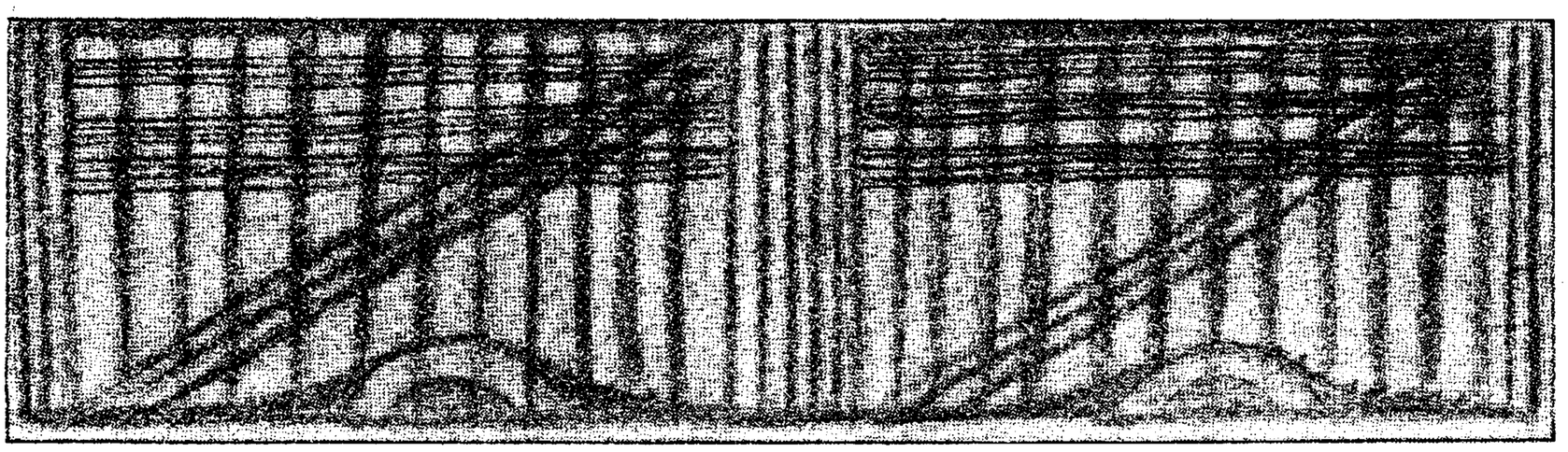

99

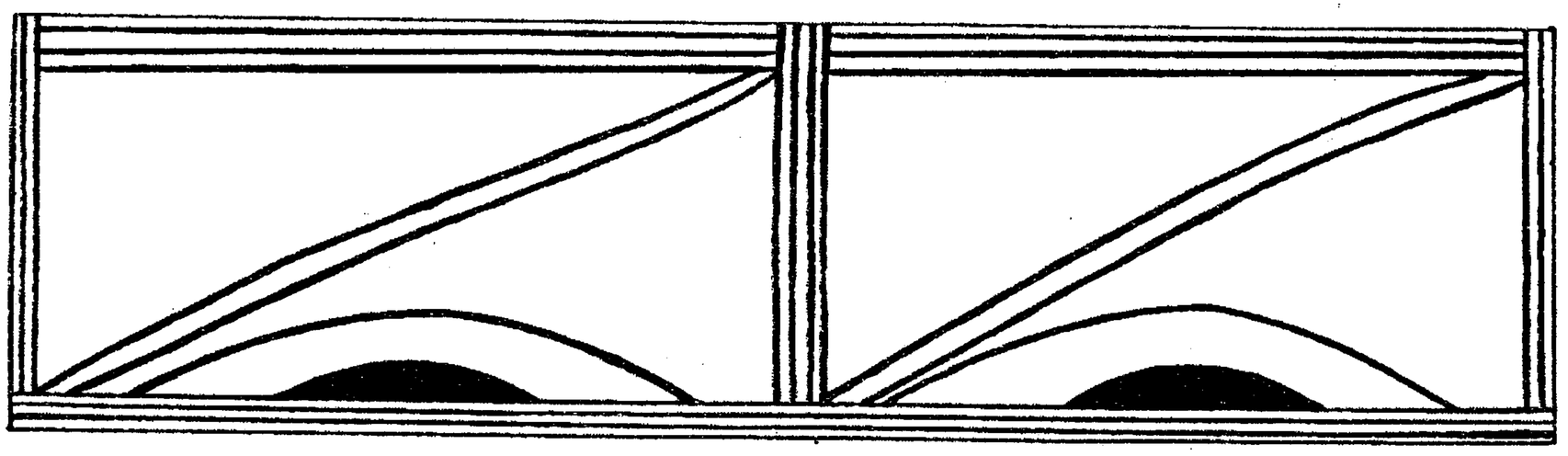

100

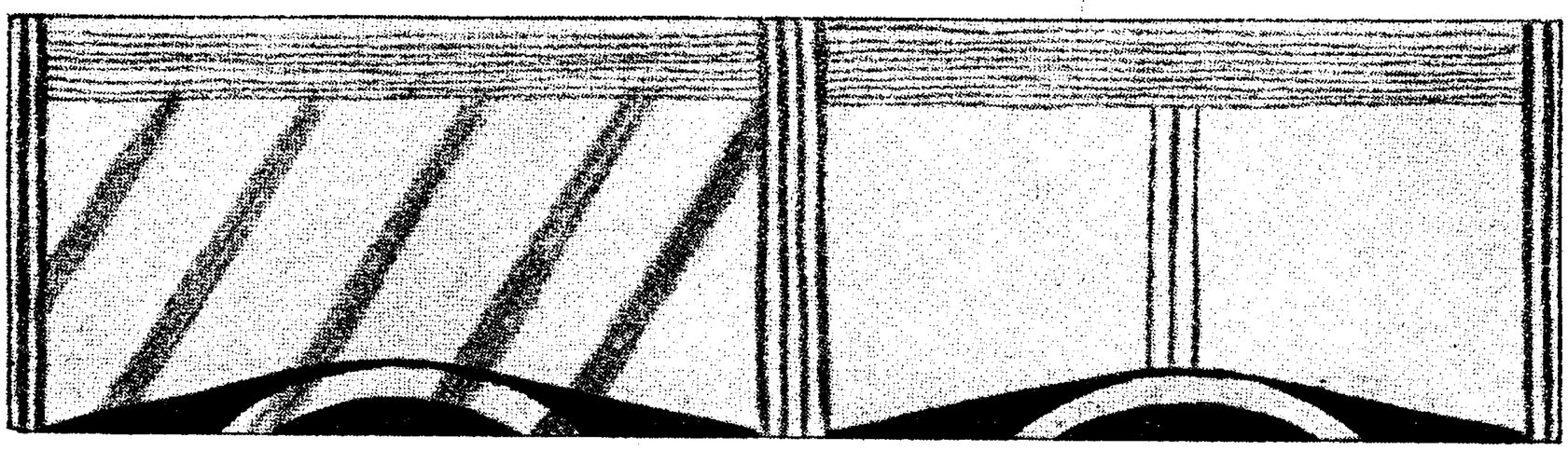

Мал. 97–100. Оздоблення кубків (форма IV а). Група В

гами і чорними колами між ними[1] (мал. 264).

Овальні миски на чотирьох ніжках, з горизонтально вигнутими і з двох сторін вирізаними вінцями (форма Vh) мають орнаментацію на внутрішній поверхні стінок у вигляді язиків з тонких ліній[2]. Під вінцями однієї з них нанесені маленькі косі зубчасті стрічки, які підкреслюють динамічний характер орнаменту[3] (мал. 123). На горизонтально вигнутих вінцях іншої миски ми бачимо решткі прямої і вигнутої стрічок[4] (мал. 124). Решткі косих і зубчастих лінійних стрічок присутні на вінцях та внутрішніх стінках ще однієї миски[5].

Чотирикутна коритоподібна посудина з випуклими довгими сторонами і трьома горизонтально проверченими вушками прикрашена гірляндовим візерунком з тонких стрічок[6] (мал. 125).

М'якопрофільовані тарілкоподібні покришки з невеликим увігнутим денцем (форма VI d) орнаментовані еліпсотанґентним мотивом. Танґенти складаються з паралельних ліній, еліпси доповнені лінзами[7] (мал. 126). Вінця прикрашені сегментами від еліпсів. В одному випадку лінза розділена навпіл так, що вертикальна стрічка з тонких ліній була вміщена між двома випуклими стрічками. При лінзах з'являються також «очі»[8] (мал. 127). Проміжна поверхня утворює мигдалеподібні фігури основи. Як дериват еліпсотанґентного мотиву можна розглядати розміщені один біля одного вертикально заліновані еліпси[9] (мал. 267).

Найкраще простежується розвиток орнаментації на *тарілкоподібних покришках з великим, вдавленим, гостро визначеним дном* (форма VI e). Вони мають два мотиви: еліпсотанґентну стрічку та еліпс із змієподібною танґентою, які відповідають, у цілому, орнаменту плечистих горщиків. На одній покришці нанесена лінійнотанґентна стрічка[10].

---

[1] ДМДРІ IV e, під 93.

[2] ВППМВ, 50859, решткі.

[3] ВППМВ, 50838.

[4] ВППМВ, 50857.

[5] ВППМВ, 51189.

[6] ВППМВ, 50935. *Childe*. Вказ. праця. Fig. 22, помилково.

[7] ВППМВ, 50860. Ці лінії повинні походити від самостійної лінзотанґентної стрічки. Для порівняння: Більче-Вертеба (*Kandyba*. Вказ. праця. Fig. 17); Кругле (М.Ш., 2491).

[8] ВППМВ, 50873. Аналоґії: область Дніпра (фото Хвойки: миска; Крутобородинці, форма IIc). Для порівняння: Кукутень *(Schmidt*. Вказ. праця. Taf. XXI, 1. Fig. 7).

[9] ВППМВ, 50961. Відокремлений еліпс: Петрени (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. XII, 9).

[10] ДМДРІ IV e, 41.

101

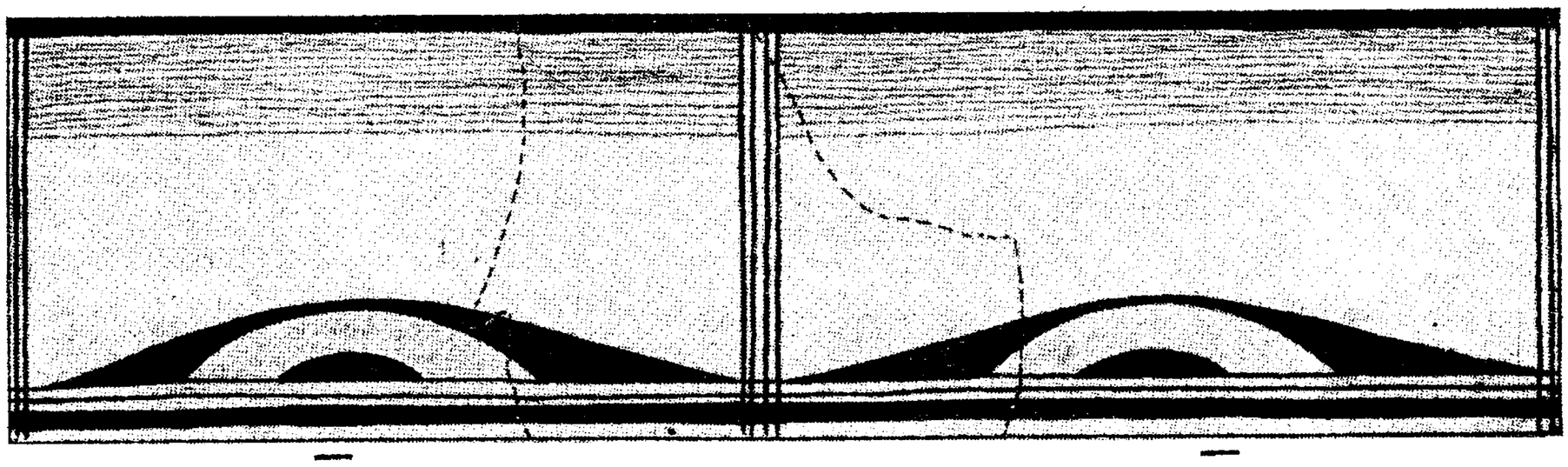

102

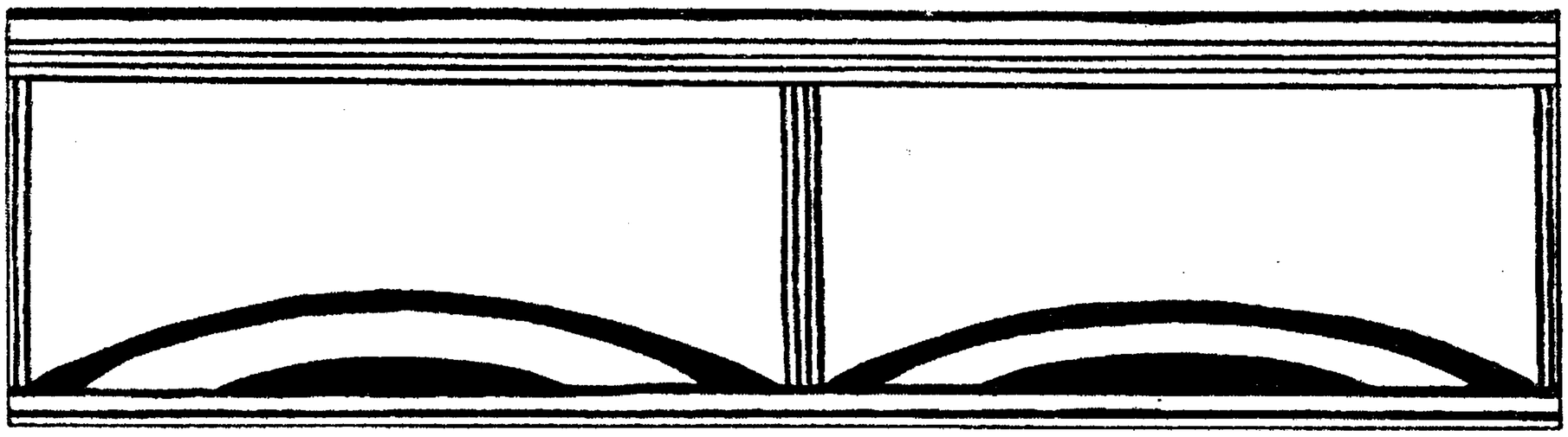

103

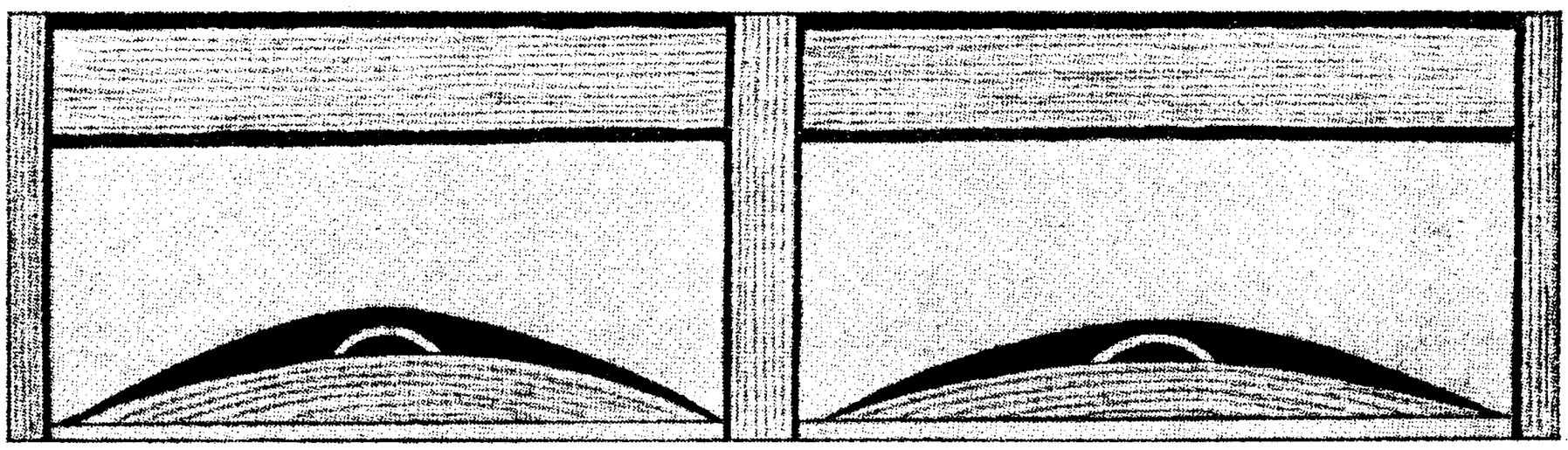

104

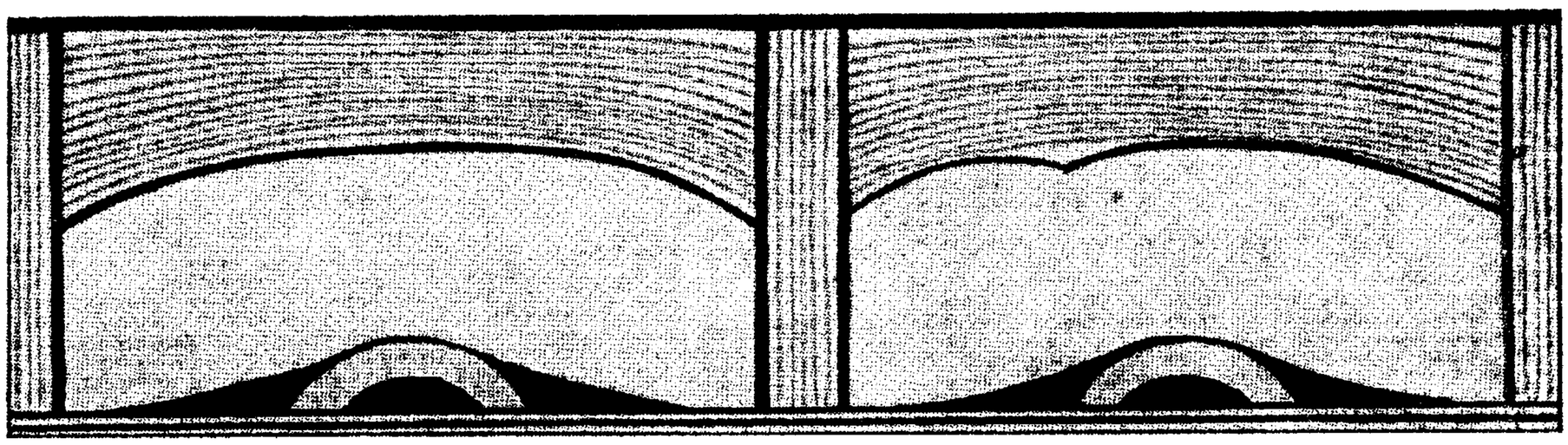

Мал. 101, 102. Оздоблення кубків (форма IV a). Мал. 103, 104 (форма IV b)

Еліпсотанґентна стрічка дуже поширена[1]. Танґенти складаються з тонких ліній[2] (мал. 130) або доповнені драбинами[3] (мал. 128, 129, 131). Еліпси мають вертикальну лінійну стрічку і «очі»[4] (мал. 127) або тільки вертикальне лініювання[5]. В одному випадку лінійна стрічка перетворюється на одну широку стрічку[6] (мал. 130). Крім того, існує також стрічка з драбиною[7] — поодинока (мал. 129) або ж потроєна[8] (мал. 268). На місці цих стрічок з драбинами можуть зустрічатися також і лінзи[9] (мал. 131).

Площини при танґентах можуть бути мигдалеподібними[10] (мал. 129, 268) або близькими до них фіґурами[11] (мал. 128, 130). У трьох випадках нанесені кола[12] (мал. 131). Вінця прикрашені трикутниками[13] (мал. 128) або еліпсами від сегментів[14] (мал. 130, 131). Дно має часто мотив зірки[15] (мал. 270, 271) або хрестоподібні фіґури з подвійних ліній[16].

Як ремінісценцію можна розглядати орнамент на одній покришці, який утворений косими, паралельними брунатними стрічками[17] (мал. 132).

Другий мотив, еліпс із змієподібною танґентою, також досить поширений. У двох випадках еліпси заповнені вертикальними драбинами і сегментами[18] (мал. 135). Дно прикрашене хрестом з подвійних ліній.

Уламок однієї покришки з плоским дном надає нам один з варіантів цього орнаменту[19] (мал. 266). Дно доповнене трилінійним хрестом, який

---

[1] Еліпсотанґентна стрічка (без лінз усередині): Більче-Сад (Zb.W., XVI. Taf. III, 4; Більче-Вертеба (М.Ш., 2472); *Kandyba*. Вказ. праця. Taf. IX. Fig. 14).

[2] ВППМВ, 50880.

[3] ВППМВ, 36950, 37003, 50872; М.Ч.

[4] ВППМВ, 36950, 67964, ще широка гранична стрічка.

[5] ВППМВ, 50883.

[6] ВППМВ, 50880.

[7] ВППМВ, 50872; М.Ч., подвоєна.

[8] ВППМВ, 50868.

[9] ВППМВ, 37003.

[10] ВППМВ, 50868, 50872.

[11] ВППМВ, 36950, 50880.

[12] ВППМВ, 37003; М.Ч.

[13] ВППМВ, 36950.

[14] ВППМВ, 37003, 50880.

[15] ВППМВ, 36950, 50864.

[16] ДМДРІ IV е, під 104 і 117. Аналоґії: Більче-Вертеба (М.А.; М.Ш.; обидві з декількох ліній).

[17] ВППМВ, 50881. На Галичині існують переходи, а саме, танґенти, комбіновані з вертикальними стрічками: Більче-Сад, Більче-Вертеба (М.А., *Kandyba*. Вказ. праця. Fig. 17); Кошилівці (М.Дз.).

[18] ВППМВ, 67966. Ромшторфер зображує покришку з відхиленим орнаментом, де лише два еліпси з'являються із заповненням драбиною і з однією змієвидною танґентою. Вказ. праця. Fig. 30 (М.Ч.).

[19] ВППМВ, 67975. Схоже дно: 68042.

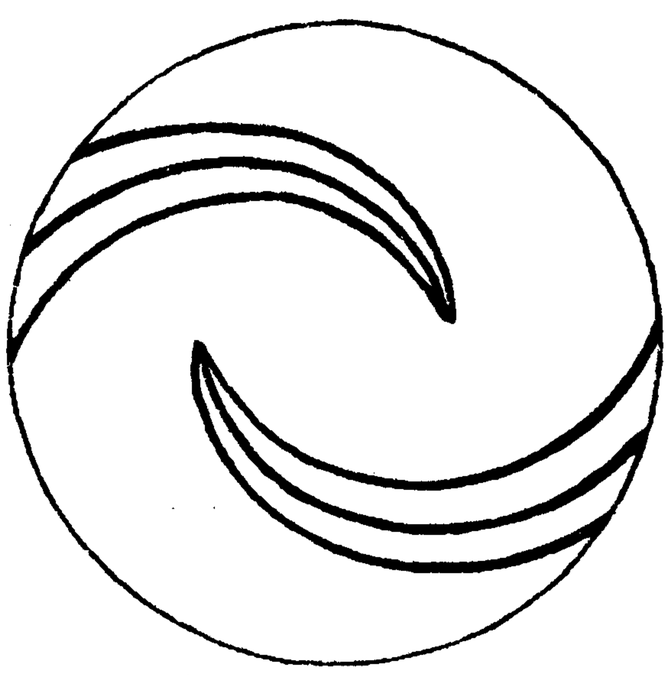

105

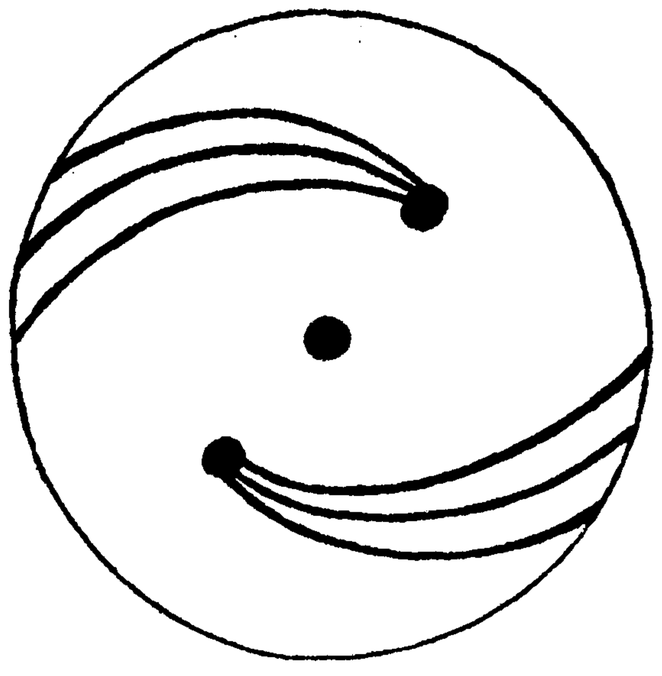

106

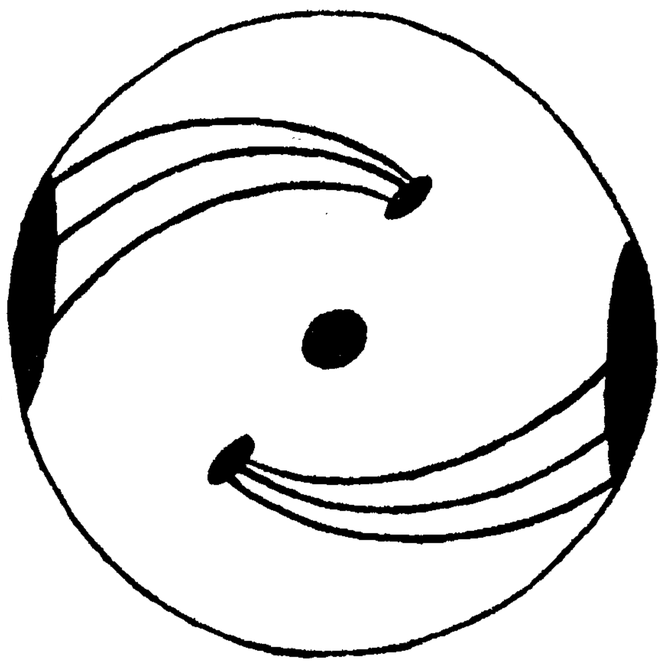

107

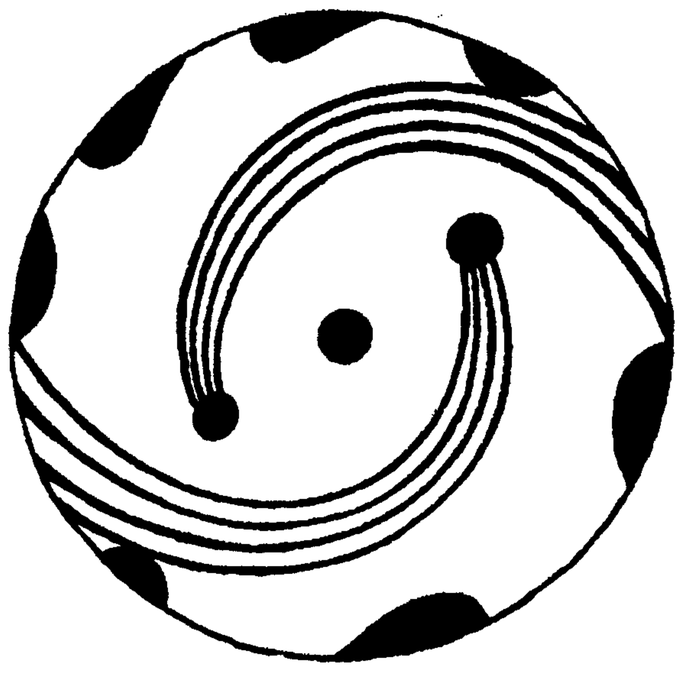

108

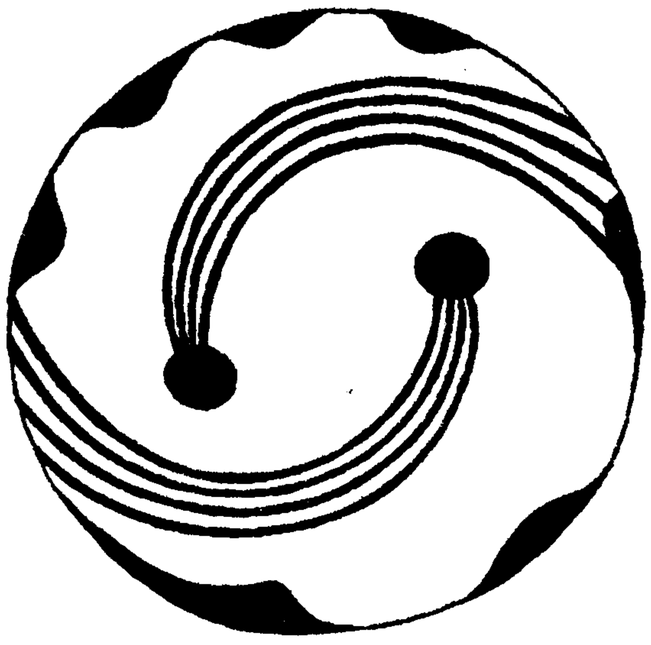

109

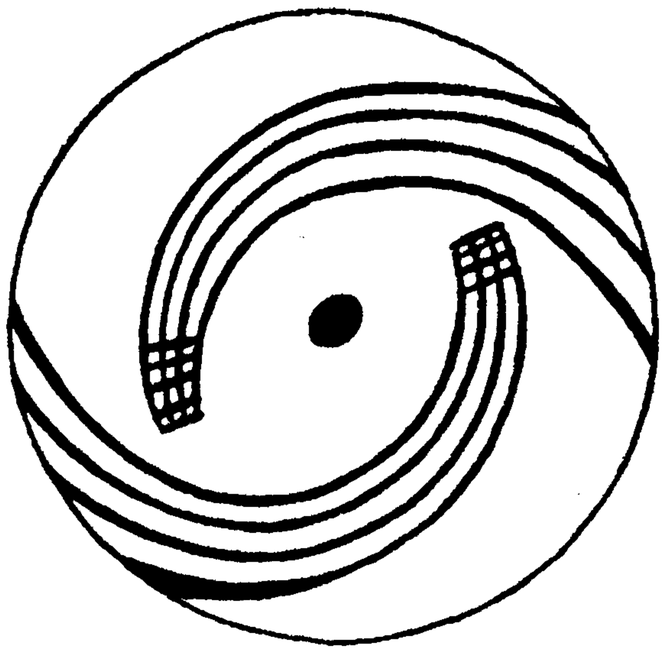

110

Мал. 105–110. Оздоблення мисок (форма Va). Група В

має сегменти на кінцях.

Тангента заповнена тонкими червоними лініями і доповнена драбинами. У нижньому еліпсі з'являються лінзи. Верхні еліпси, зазвичай, перетворені на покладені лінзи або сегменти[1] (мал. 133; фото 26). Дно прикрашене концентричними колами, а вінця — сегментами від еліпсів. Цікавий приклад зміни цього мотиву надає орнаментація однієї покришки, на якій змієподібна тангента перетворена на зигзаг, а еліпси — на дуги з вертикальними стрічками[2] (мал. 269).

Тарілкоподібні покришки з великим м'яко вдавленим дном (форма VI f) прикрашені еліпсами із змієподібною тангентою. Один екземпляр має обрізані нижні еліпси з лінзами усередині і покладені лінзи на місці верхніх[3] (мал. 134). На цій же покришці ми бачимо також тангенту, перетворену на зигзаг, причому на місці еліпсів знаходяться концентричні кола з вигнутими лініями[4] (мал. 136). В іншому випадку кола або еліпси були перетворені вже на концентричні дуги[5]. У ролі дугового орнаменту з'являється порожнє коло[6] (мал. 275) або з однією крапкою[7] (мал. 274); коло, доповнене фігурою у вигляді зірки[8], дво-, три- або чотирилінійним хрестом[9] (мал. 272, 273).

Покришка з пиптиком (форма VI h) орнаментована гірляндовим мотивом у широких стрічках[10] (мал. 277).

Орнаментація *біноклів*, на жаль, залишається відомою лише за окремими рештками. Бінокль давнього типу (форма VII a) з однаково розвиненими верхньою та нижньою чашами й еліптичним сполучником має орнамент, який ще зв'язаний з обіговою спіраллю. Це косо протиставлені лінійні стрічки з однією лінзою між ними[11] (мал. 137). Верхні чаші орна-

---

[1] ВППМВ, 50879; М.Ч., два екземпляри; *Childe*. Вказ. праця. Taf. XIV, 2.

[2] ВППМВ, 37362. Зигзаговий орнамент на одній покришці: Зеленче (М.А.).

[3] ВППМВ, 37002, 50864; ДМДРІ IV е, під 100, фрагмент.

[4] ВППМВ, 50869.

[5] ВППМВ, 50867. Для порівняння: схожий розпад у Болгарії: Коджа-Дермен (*Попов*. Изв.на Блг. Арх. Инст., IV. Мал. 118с).

[6] ВППМВ, 50875.

[7] ВППМВ, 37007.

[8] *Romstorfer*. Вказ. праця. Fig. 30; *Kaindl*. Jahrb. II. Fig. 53.

[9] ВППМВ, 50877, 67964, 67976 (*Kaindl*. Вказ. праця. Fig. 52).

[10] ВППМВ, 68022.

[11] ВППМВ, 36987. Див. *Kandyba*. Вказ. праця. Fig. 16. Такі ж лінзи із простими тангентами: Кукутень В (ДМДРІ IV е, під 710); Більче-Сад (*Kandyba*. Вказ. праця. Fig. 22, амфора, городницька фаза). Лінзи без тангент: Більче-Сад (М.А., кубок, городницька фаза). Як заповнення на одній чаші на ніжці: Городниця над Дністром (М.А., городницька фаза).

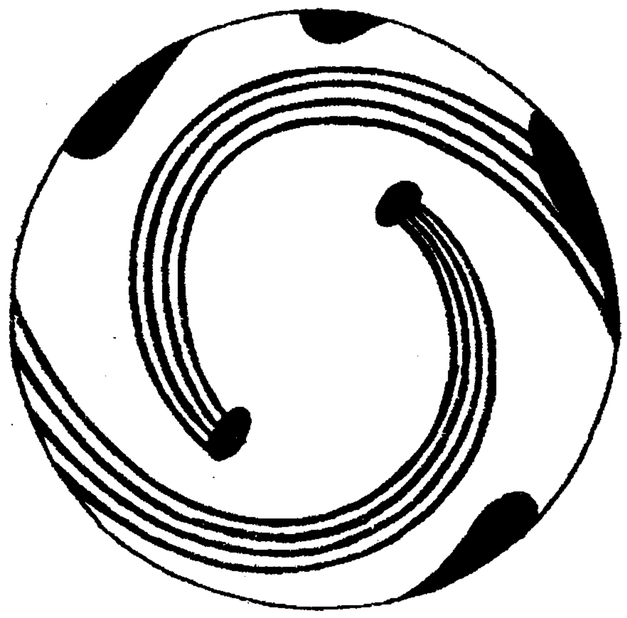

111

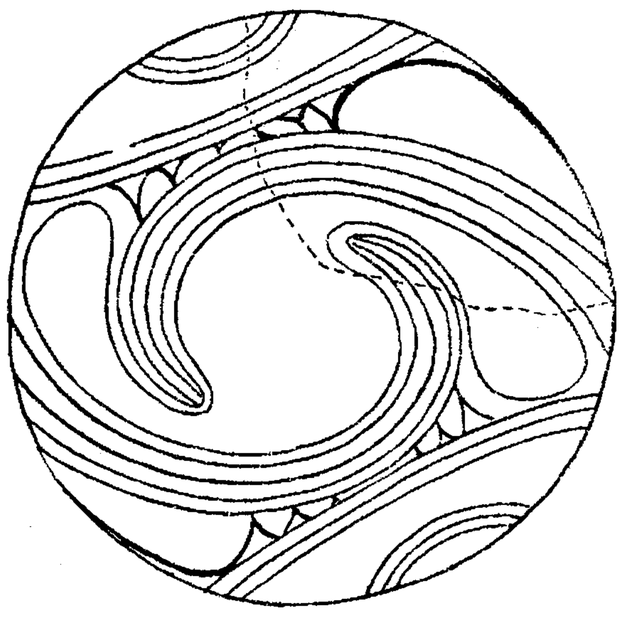

112

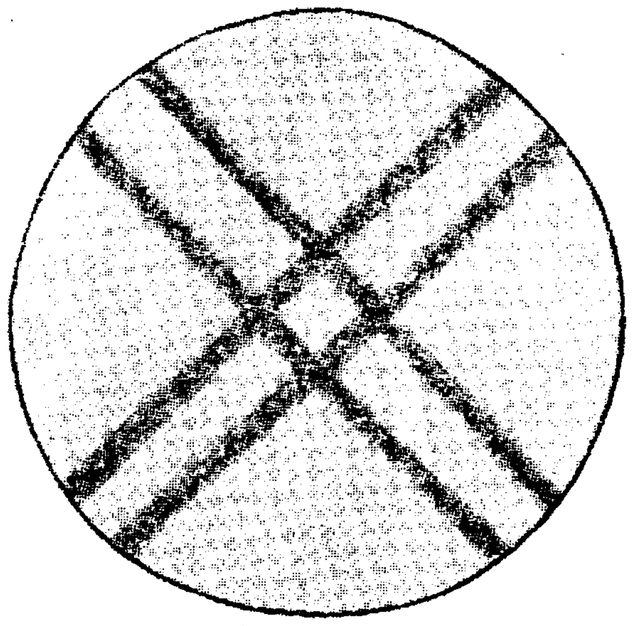

113

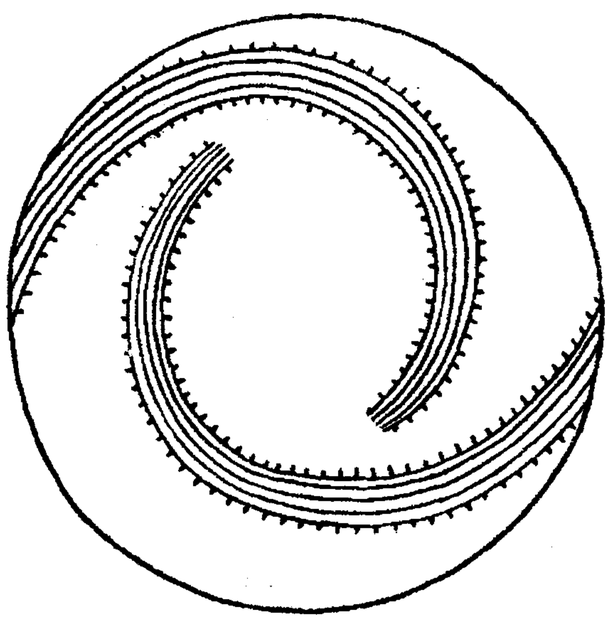

114

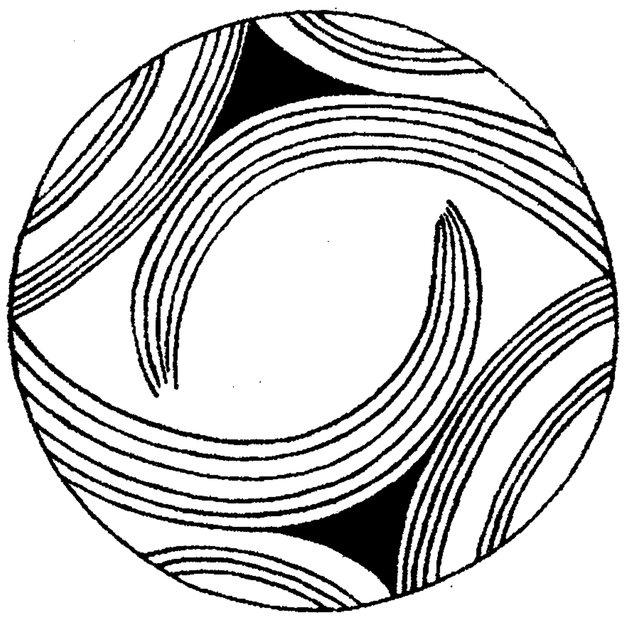

115

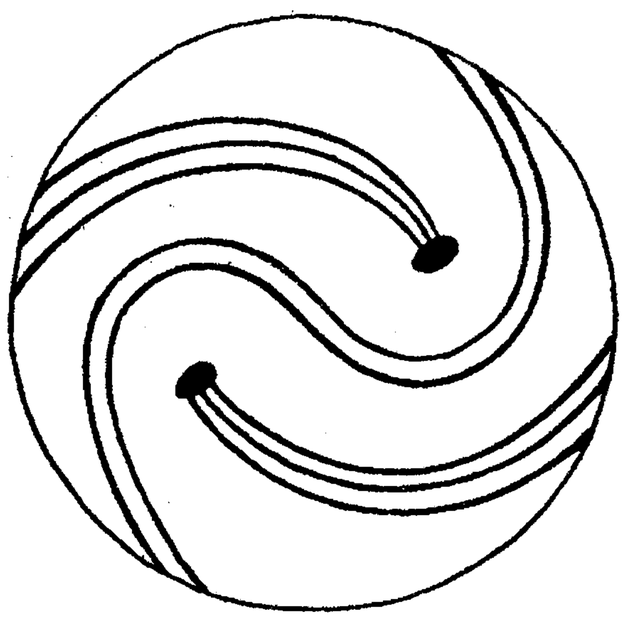

116

Мал. 111–113. Оздоблення мисок (форма Va).
Мал. 114–116. Форма Vb. Група В

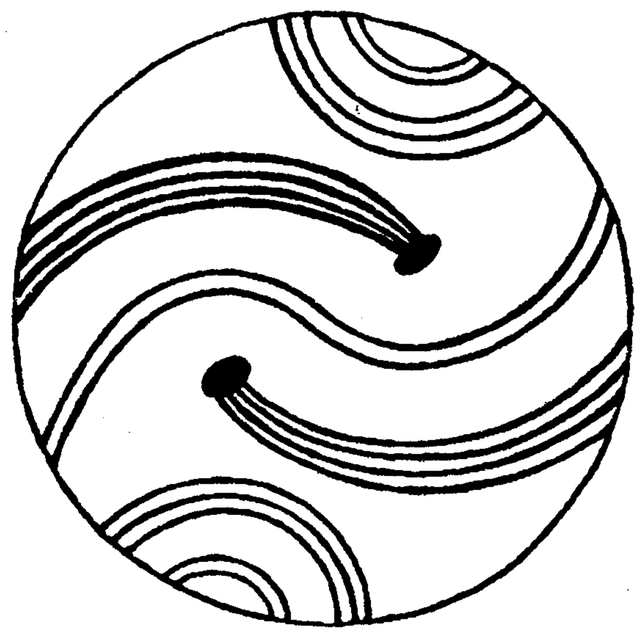

117

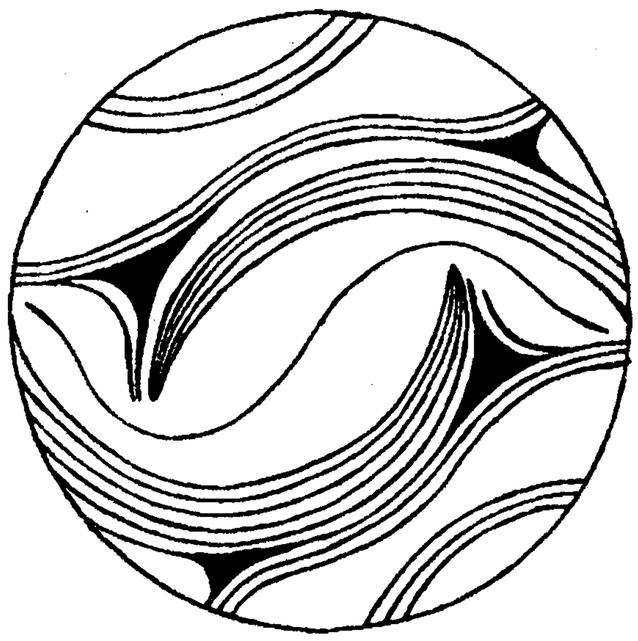

118

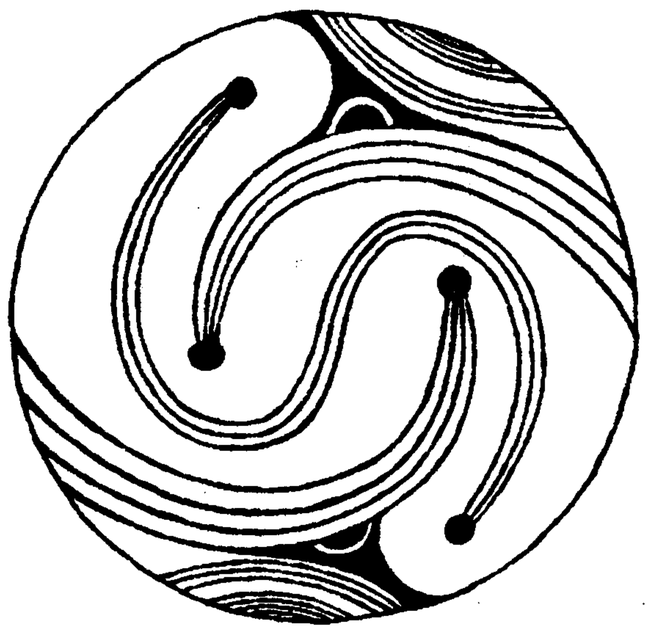

119

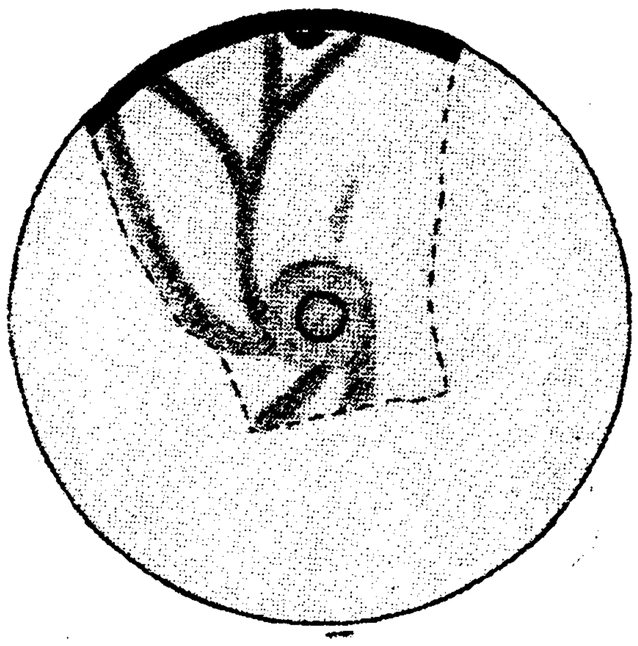

120

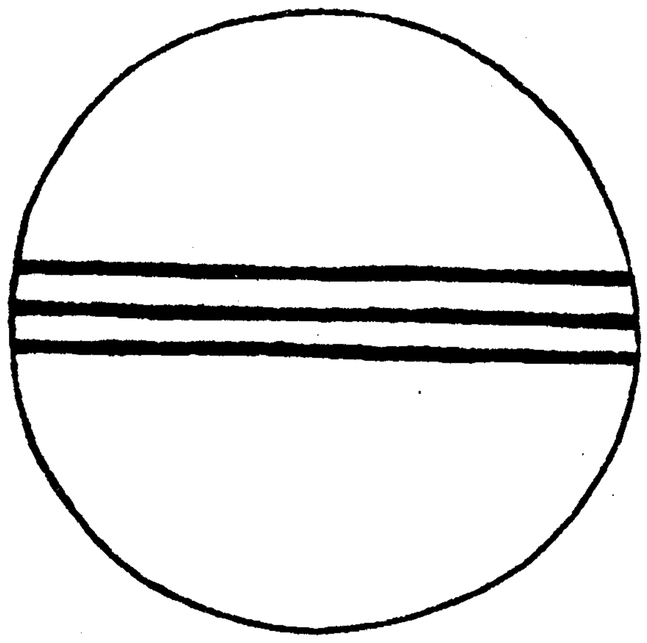

121

Мал. 117–121. Оздоблення мисок (форма Vb). Група В

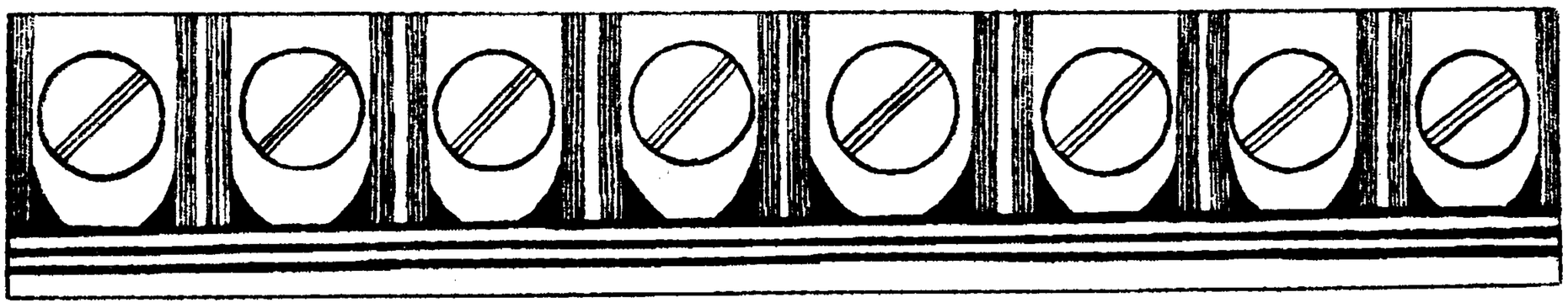

122

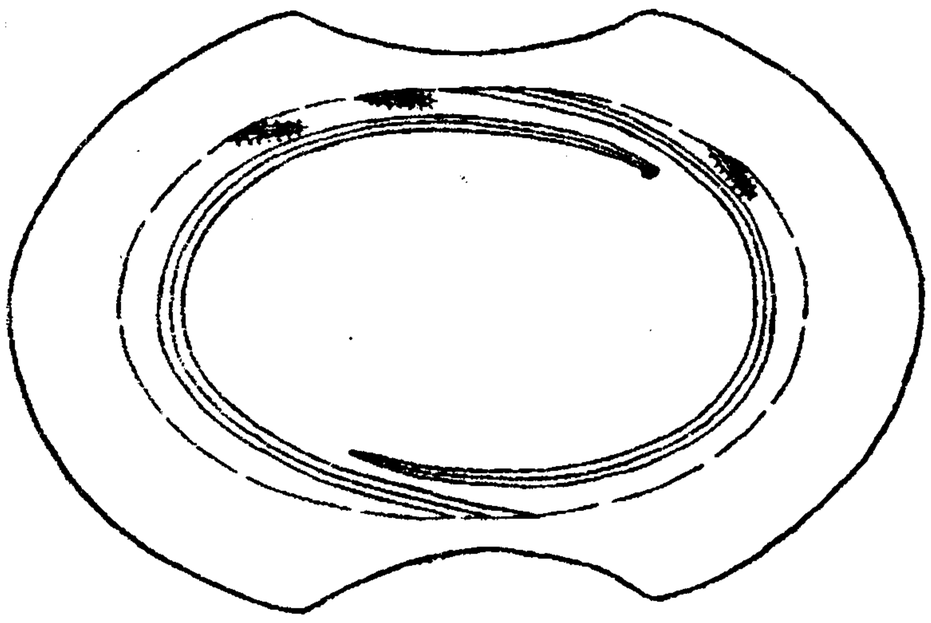

123

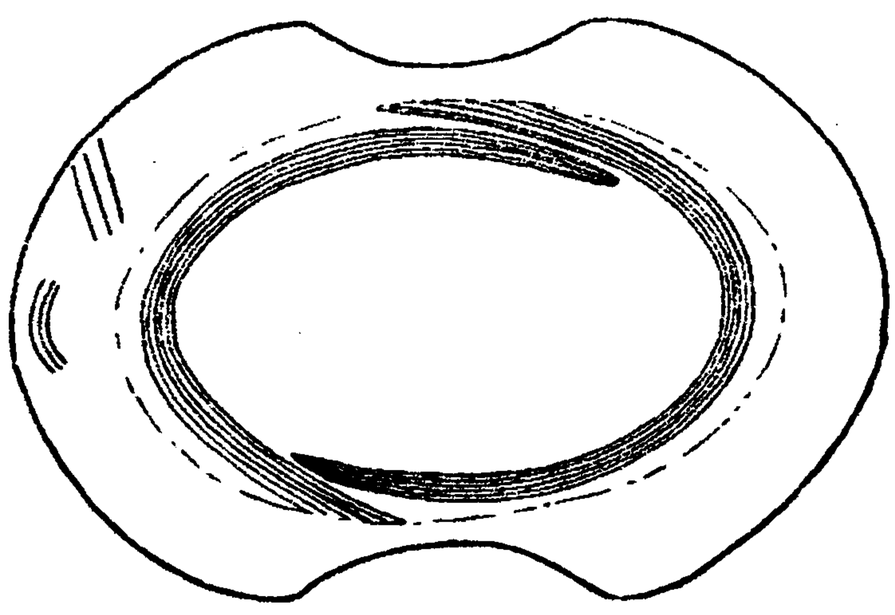

124

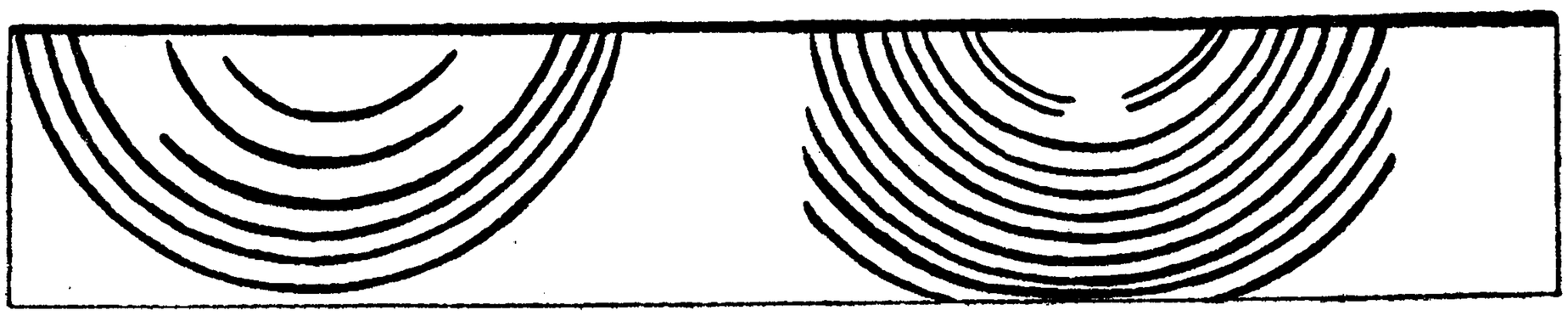

125

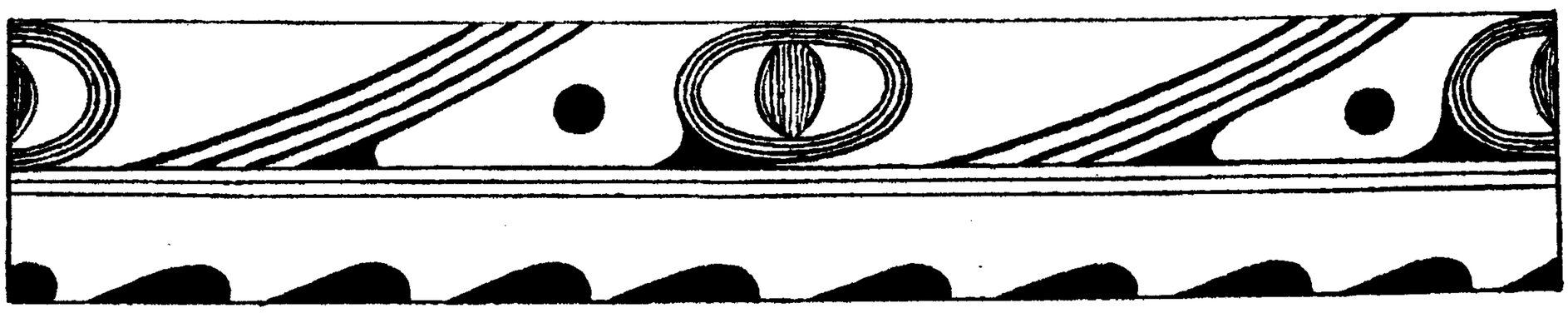

126

Мал. 122. Оздоблення миски (форма Vc). Мал. 123, 124. Форма Vh.
Мал. 125. Оздоблення коритоподібної посудини.
Мал. 126. Оздоблення покришки (форма VId). Група В

ментовані гірляндами і сегментами. На сполучнику з'являється коса лінійна стрічка зі сегментним заповненням[1]. Гірлянди ми бачимо також на одному бінокле типу VII b[2] (мал. 141). На іншому бінокле тієї ж форми присутні сегменти від еліпсів під вінцями і косі стрічки як ремінісценція танґентного мотиву на тулубі і сполучнику[3] (мал. 142). Чаші прикрашені дугами і сегментами. Схожий візерунок маємо ще на одному бінокле[4] (мал. 140), який також складений з косих стрічок на верхній та нижній чашах. Кайндль згадує бінокль з косими стрічками і мотивом виру усередині[5] (мал. 139).

На одному тричі ромбічно розширеному сполучнику ми бачимо вертикальні стрічки[6].

Типологічно *більш пізні біноклі* (форма VII c) зберігають ще гірляндовий мотив[7] (мал. 144). Він, здається, зменшений на одному екземплярі[8] (мал. 145), на якому також присутні в той же час й інші візерунки. Відомі також ремінісценції косих стрічок і гілкового орнаменту[9] (мал. 148). Усередині, на чашах біноклів, відомі прямі лінійні стрічки[10] (мал. 146, 147), вигнуті стрічки або промені[11] (мал. 143). Під вінцями з'являються динамічні сегменти від еліпсів[12] (мал. 142–144, 147).

Бінокль на двох людських ніжках (форма VII d)[13] (мал. 149) прикрашений на чашах і щиколотках горизонтальними стрічками, а в центральній частині і на сполучнику — косими стрічками.

Один ромбічний сполучник був орнаментований паралельними лініями, що перехрещувалися, та вигнутими лініями[14] (мал. 281). Існує та-

---

[1] Схожий орнамент без лінз на біноклях городницької фази в Галичині: *Przybysławski*, Ustęp..., Taf. V, 1; Бучач (М.Дз.). Лінзи з косою стрічкою: Більче-Сад (Zb.W. XVI. Taf. IV, 3); Кола з косою стрічкою: *Kandyba*. Вказ. праця. Fig. 15. Залишки косих стрічок: Більче-Сад (Zb.W. XVI. Taf. IV, 8); Більче-Вертеба (М.А.). Схожий орнаментальний зв'язок: Городниця над Дністром (М.А., городницька фаза).

[2] ВППМВ, 36986, 37341.

[3] ВППМВ, 50850. Коса стрічка на одному уламку стінки: ВППМВ, 51192; тонкі червоні лінії у чорному обрамленні: ВППМВ, 50968, сполучник.

[4] ДМДРІ IV e, 12.

[5] *Kaindl*. Jahrb. I. Fig. 108, 109.

[6] ВППМВ, 67986.

[7] ВППМВ, 50852.

[8] ВППМВ, 50966.

[9] ВППМВ, 50849.

[10] ВППМВ, 37343, 50853.

[11] ВППМВ, 50970.

[12] ВППМВ, 37343, 50852, 50970.

[13] ВППМВ, 50854.

[14] ВППМВ, під 51192.

127

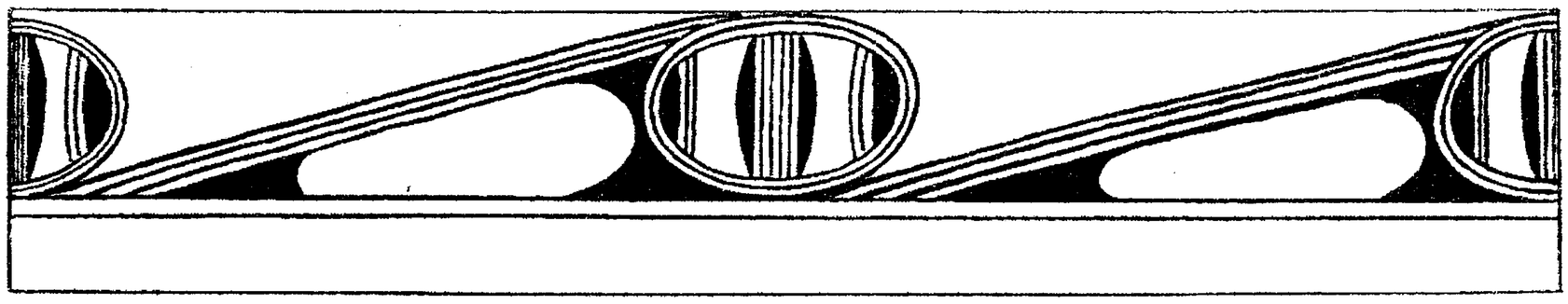

128

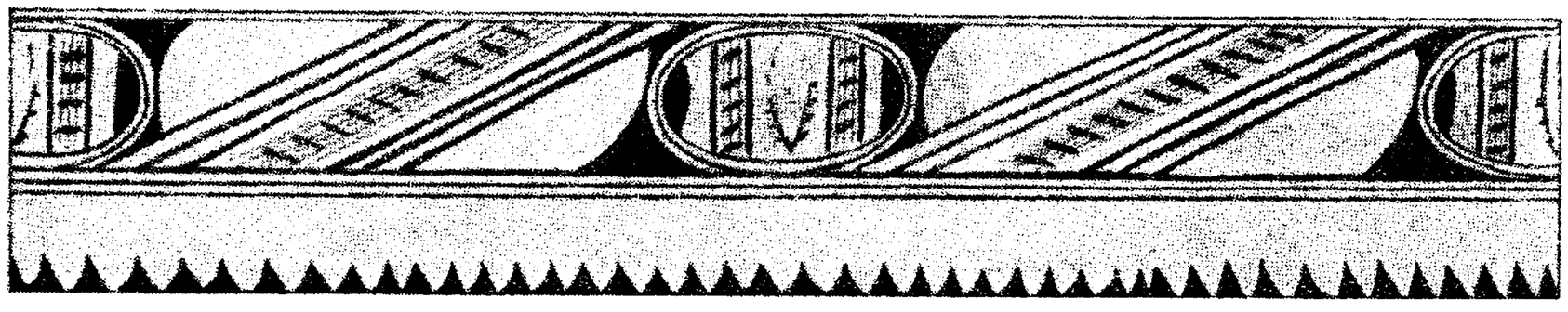

129

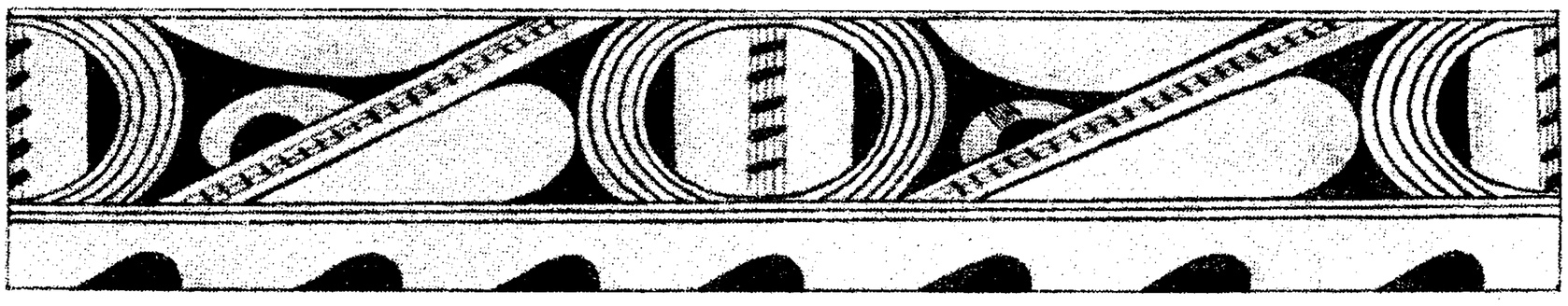

130

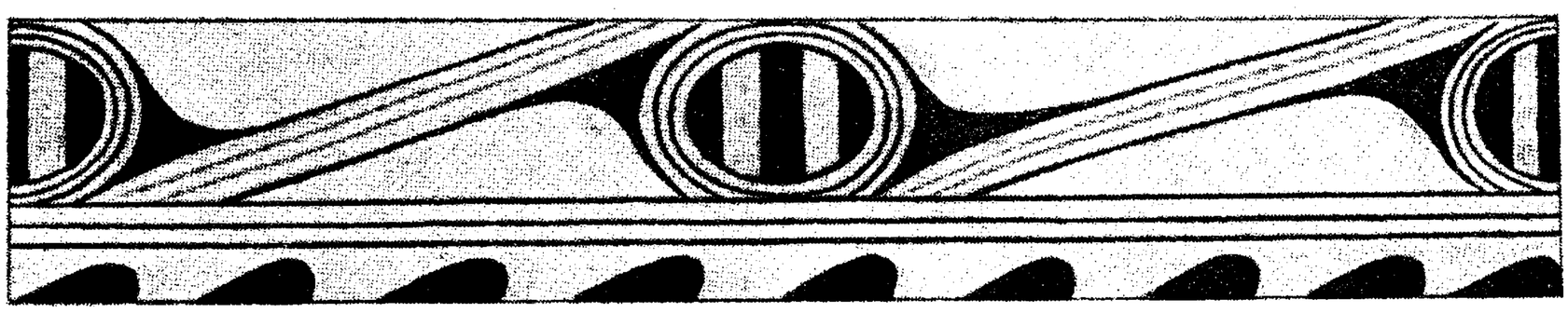

131

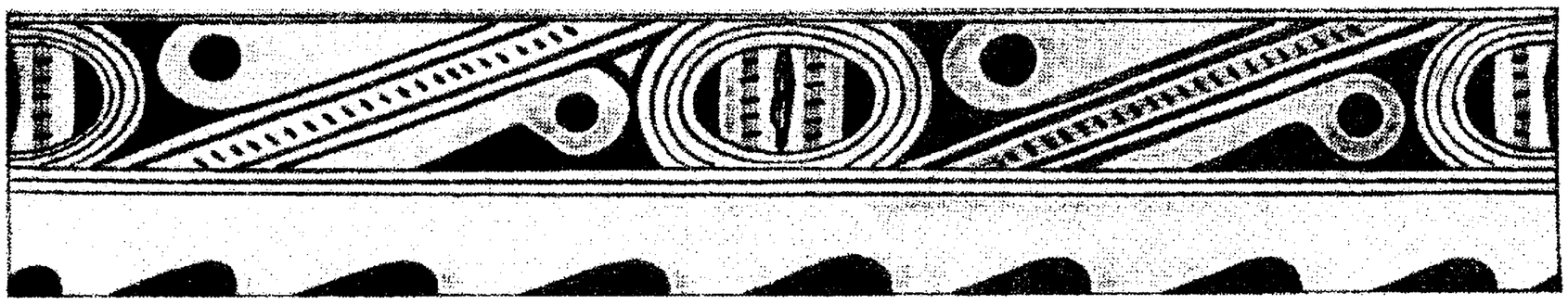

Мал. 127. Оздоблення покришки (форма VId).
Мал. 128–131. Форма VIf. Група В

кож інше нетипове оздоблення сполучника і тулуба (мал. 138). На корпусі з'являються іноді тонкі червоні лінії, обрамлені чорними стрічками[1] (мал. 278–280).

Тюльпаноподібний кубок був оздоблений на лискованій поверхні широкими брудно-чорними вертикальними стрічками[2] (мал. 150).

Як на особливі орнаменти на уламках посуду можна послатися на такі приклади:

сегмент з концентричними дуговими лініями[3] (мал. 214); сегмент під спіральною лінією[4] (мал. 215); S-видний спіральний мотив з по-особливому оформленою серединою[5] (мал. 216); спіралі в метопах[6] (мал. 217); метопи з танґентним заповненням[7] (мал. 218, 219); метопні стрічки з червоними поперечними лініями[8] (мал. 220); складний спіральний візерунок[9] (мал. 221); коло з крапкою в центрі[10] (мал. 222); візерунок з дугами в метопі[11] (мал. 223); коса стрічка з негативними фігурами основи[12] (мал. 224); комбінація розпису та прокреслених ліній[13] (мал. 225); криволінійні фігури, заповнені горизонтальними стрічками[14] (мал. 226); фігури, схожі на собак[15] (мал. 227); негативні з'єднані між собою S-видні спіралі з вертикальними лінзами[16] (мал. 228); невизначений візерунок[17] (мал. 229); орнамент з широких стрічок і тонких ліній[18] (мал. 230); густий тонколінійний орнамент[19] (мал. 231); невизначені криволінійні мотиви[20] (мал. 232); чорне коло з лінійною стрічкою[21] (мал. 243); фігури собак[22] (мал. 233–242) та ін.

---

[1] ВППМВ, під 51192.
[2] ВППМВ, 50927.
[3] ВППМВ, 68016.
[4] ВППМВ, під 37385.
[5] ВППМВ, 68004.
[6] ВППМВ, під 37385.
[7] ВППМВ, 68028.
[8] ВППМВ, 68027.
[9] ВППМВ, під 37385.
[10] ВППМВ, під 51186.
[11] ДМДРІ IV е, під 117а.
[12] ДМДРІ IV е, під 117а.
[13] ДМДРІ IV е, під 112.
[14] ВППМВ, 67999.
[15] ВППМВ, 67977.
[16] ВППМВ, під 51186.
[17] ВППМВ, під 37385.
[18] ВППМВ, під 37385.
[19] ДМДРІ IV е, під 98.
[20] ВППМВ, 68011.
[21] ВППМВ, 68055.
[22] ДМДРІ IV е, 39, 94, 94 b; ВППМВ, 50987, під 51187.

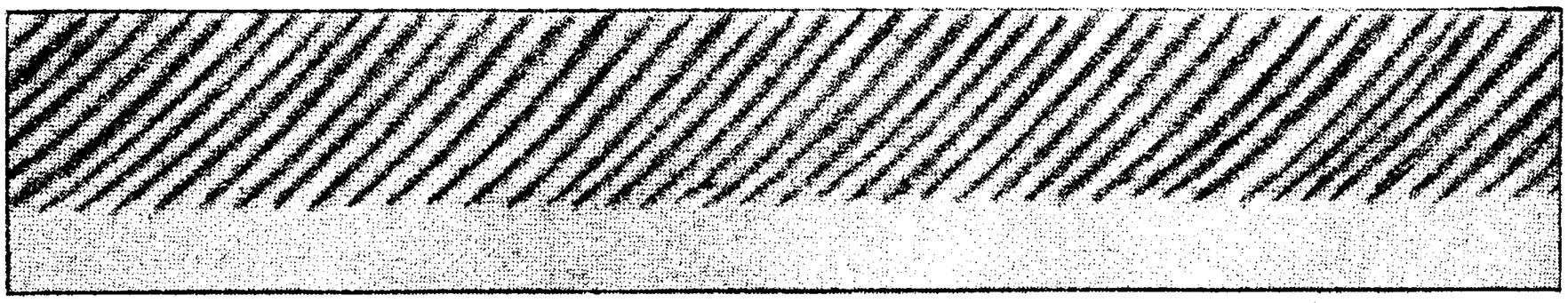

132

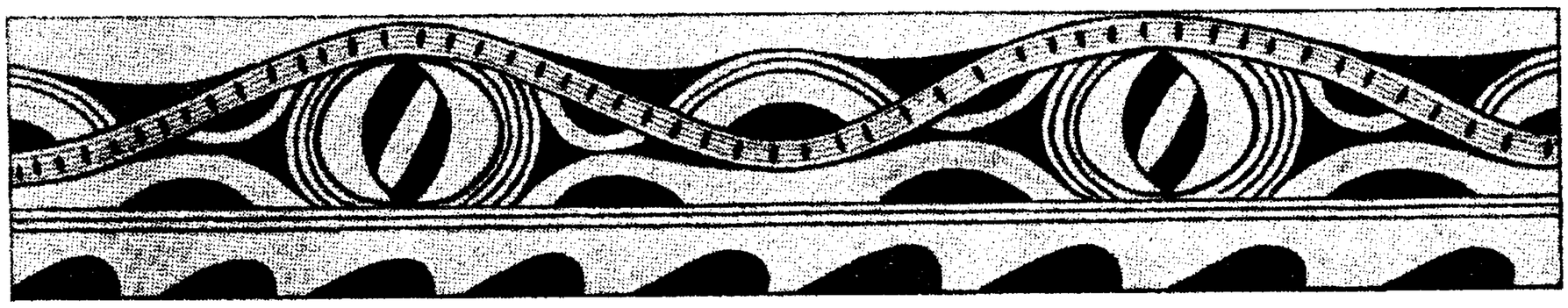

133

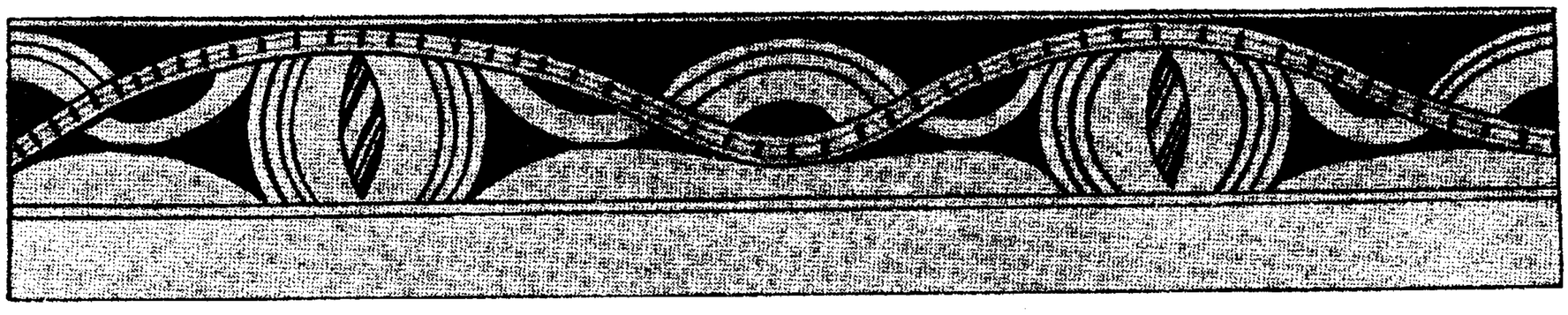

134

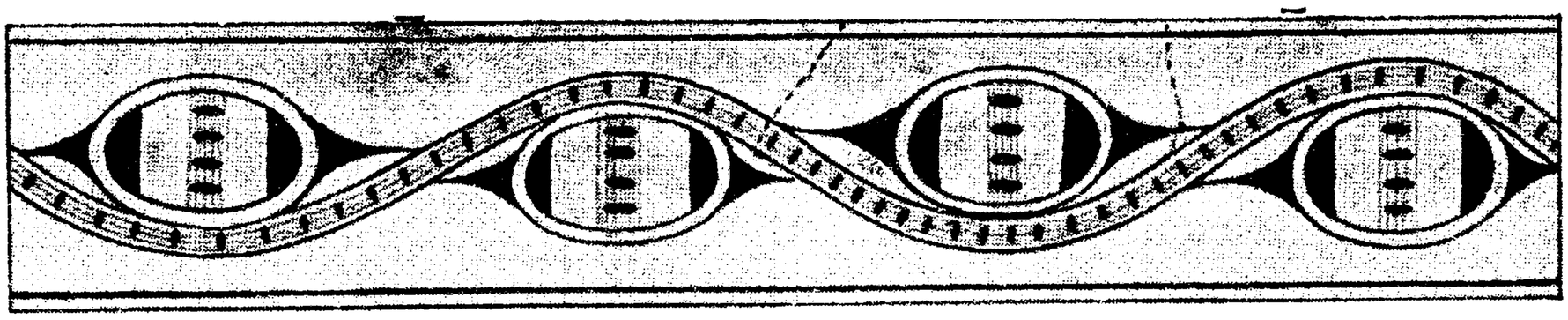

135

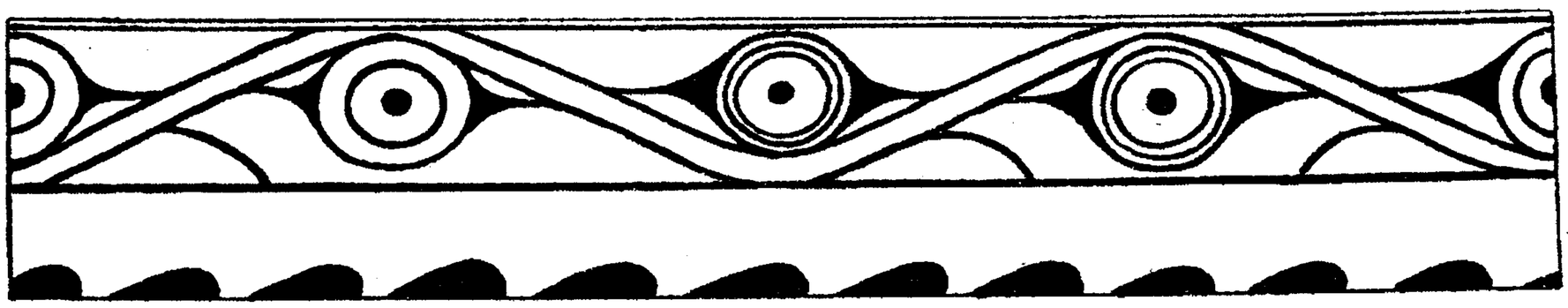

136

Мал. 132–134. Оздоблення покришок (форма VIe).
Мал. 135, 136. Форма VIf. Група В

3. Посуд групи С

а) Форми

Перша основна форма представлена *м'яко профільованими кратерами*[1] (фото 33, 36, 37).

Маленький кратерчик має під шийкою чотири конічні подвійні пиптики[2] (таблиця форм, мал. 127). Знаходимо також вдавлені подвійні пиптики[3] (фото 33) або котушкові псевдовушка з відбитками нігтів пальців з обох сторін на кожному з них[4] (фото 38). М'яко профільовані кратери відомі на Буковині, а також в інших частинах української області, а саме — серед посуду з гребінцевою орнаментацією, який зустрічається разом з мальованою керамікою з Більче та Кошилівців[5].

Друга форма представлена одним *конічним кубком* з одним пиптиком[6] (таблиця форм, мал. 128). Був знайдений також *уламок посудинки* з конічною нижньою частиною і низькою конічною шийкою[7].

Наступна форма представлена цілим екземпляром і фраґментом конічної, дещо випуклої *миски*[8] (фото 39). Випуклі миски відомі в Галичині на ступені B[9].

Були знайдені також два уламки від коритоподібних посудин[10] (таблиця форм, мал. 129).

б) Орнаментація

М'яко профільовані кратери гребінцевої кераміки, зазвичай, оздоблені вдавленим або прокресленим візерунком[11].

---

[1] ВППМВ, 67989, 67990, 68003. Один з них з пиптиком. Для порівняння: Кукутень (ДМДРІ IV а, 560).

[2] ВППМВ, 50937. Висота 6,9 см (*Childe*. Form 2). Подвійні пиптики: Кукутень (ДМДРІ IV а, 546 і під 780, 781, 786); *Schmidt*. Вказ. праця. Taf. XII, 3, верхній ряд. Fig. 4); Кочержинці (М.Ш., 2326).

[3] ВППМВ, під 50985. Аналоґії: Васильківці (Zb.W., XIV. Taf. II: заліщицька фаза).

[4] ВППМВ, під 50985. Аналоґії: Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Taf. XXIV, 3. Taf. XXIII, 3. Fig. 1).

[5] Більче-Вертеба (М.А.); Більче-Сад (Zb.W., XV. Taf. V, 3); Кочержинці (М.Ш.), область Дніпра (*Хвойка*. Труды XI. Табл. XXV, 9, 13); Попудня (*Himner*. Вказ. праця. Taf. I, 1–4, зазвичай, із скороченою шийкою); Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Fig. 35–42; 39 і 42, на чотирьох ніжках, 40, з однією ручкою); Кукутень B (*Schmidt*. Вказ. праця. Taf. XXIII, 5. Fig. 1, плоске дно; Taf. XXIII, 4, з ніжками).

[6] ВППМВ. Висота 10, 7 см (*Childe*. Form 1. Taf. XV, 7). Аналоґії: Більче-Вертеба (М.А.).

[7] ВППМВ, 50985.

[8] ВППМВ, під 50932 і 50985. Уламок широковідкритої миски: 37306, письмове повідомлення від доктора Бенінгера.

[9] Випуклі миски відомі в Галичині на городницькій фазі: Городниця над Дністром (М.Дз.), Більче-Вертеба (М.А.), Кукутень (ДМДРІ IV а під 666 і 705, два фраґменти з плоскими вінцями).

[10] ВППМВ, 36985. Висота 4,5 см.

[11] Тільки один кратер не був орнаментований. ВППМВ, 50937.

Типовою орнаментацією є вертикальне штрихування шийки, яке зроблене гребінчастим знаряддям[1]. Серед мотивів репрезентовані косі гребінцеві вдавлення, вірніше, ряди наколів, які імітують гребінцевий орнамент[2] (фото 32), або ж виглядають як стрічки трикутних ямок[3] (фото 33), чи як короткі косі врізані лінії, направлені вправо або вліво[4] (фото 34). На череві однієї з посудин нанесені вигнуті стрічки, нанесені гребінкою[5].

Гребінцева орнаментація на шийці є одним з найбільш архаїчних явищ. Екземпляри, які позбавлені насиченої орнаментації, репрезентують більш пізній стиль. Так, одна посудина має лише короткі вертикальні наколи під шийкою[6] (фото 37). На одному фрагменті ми бачимо короткі вертикальні нарізки на череві[7] (фото 40). На іншому уламку знаходиться вертикальна стрічка з коротких горизонтальних ліній і ряд вертикальних рисок під шийкою[8] (фото 36). Один кратер був прикрашений на висоті псевдовушок ямковим орнаментом у вигляді зигзага[9] (фото 38). Вінця кратерів, зазвичай, карбовані (фото 33, 35, 36, 37). В цілому, вищеописана орнаментація відповідає оздобленню гребінцевого посуду ступеня В на Україні. *Конічний кубок* з одним пиптиком[10] має карбовані вінця, а *біконічна посудинка* — карбоване ребро[11]. Вінця *конічної миски* також карбовані[12] (фото 39).

---

[1] Гребінцевий орнамент, період А: Пеньожкове (*Himner*. Вказ. праця. Табл. XXII, 2); ступінь В: Кочержинці (М.Ш., 2326); *Хвойка*. Труды XI. Табл. XXV, 13, 14; Табл. XXIV, 8, 5, 13, 15; область навколо Чернігова (*Козловська*. Чернігівський Збірник, К., 1927. Табл. II, 14. Мал. 7, другий ряд. Мал. 5); Попудня (*Himner*. Вказ. праця. Табл. I, 1); Петрени (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. I, 7); Кукутень В (*Schmidt*. Вказ. праця. Табл. XXIII, 1. Мал. 1–3, 5; 2. Мал. 3, 4, 7; 3. Мал. 1, 2; Мал. XXIV, 3; Табл. XXII, 1. Мал. 2, 3, 4; 2; 3. Мал. 3, 4, 6; 4. Мал. 4 (ця примітка відсутня у тексті книги, тому поставлена умовно. — *Ю.Р.*).

[2] ВППМВ під 50985 (*Childe*. Вказ. праця. Табл. XVII, 10). Аналогії: Більче-Сад (Zb.W., XV. Табл. V, 3); Кукутень В (*Schmidt*. Вказ. праця. Табл. XXII, 1. Мал. 2; Табл. XXIV, 3; Табл. XXIII, 1. Мал. 1; 3. Мал. 1, 2); Петрени (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. I, 15). Ступінь А: Пеньожкове (*Kozłowski*. Вказ. праця. Табл. XXVIII, 1, 2; *Himner*. Вказ. праця. Табл. XXII, 1, 2).

[3] ВППМВ, 50885, 67990, ДМДРІ IV е, під 103.

[4] ВППМВ, під 50985, 68003 (*Childe*. Вказ. праця. Табл. XVI, 3); Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 39, 42); Кукутень В (ДМДРІ IV а, під 120).

[5] *Kaindl*. Jahrb. II, 41.

[6] ВППМВ, під 50985 (*Childe*. Вказ. праця. Табл. XVII, о). Для порівняння: *Хвойка*. Труды XI. Табл. XXV, 9; Попудня (*Himner*. Вказ. праця. Табл. I, 3); Кукутень В (ДМДРІ IV а, 545, під 660).

[7] ВППМВ, під 50985. Аналогія: Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 35).

[8] ВППМВ. Вертикальна стрічка з коротких горизонтальних ліній, також 67989. Горизонтальні лінії у двох вертикальних стрічках: Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 82).

[9] ВППМВ, під 50985. Ступінь А: Пеньожкове (*Kozłowski*. Вказ. праця. Табл. XXVIII, 2). Гребінцевий орнамент у вигляді подвійного зигзага (*Schmidt*. Вказ. праця. Табл. XXII, 1. Мал. 6, 2. Мал. 4).

[10] ВППМВ.

[11] ВППМВ, під 50985.

[12] ВППМВ, під 50932 і 50985. Аналогії: Кукутень (ДМДРІ IV а, під 666 і 705).

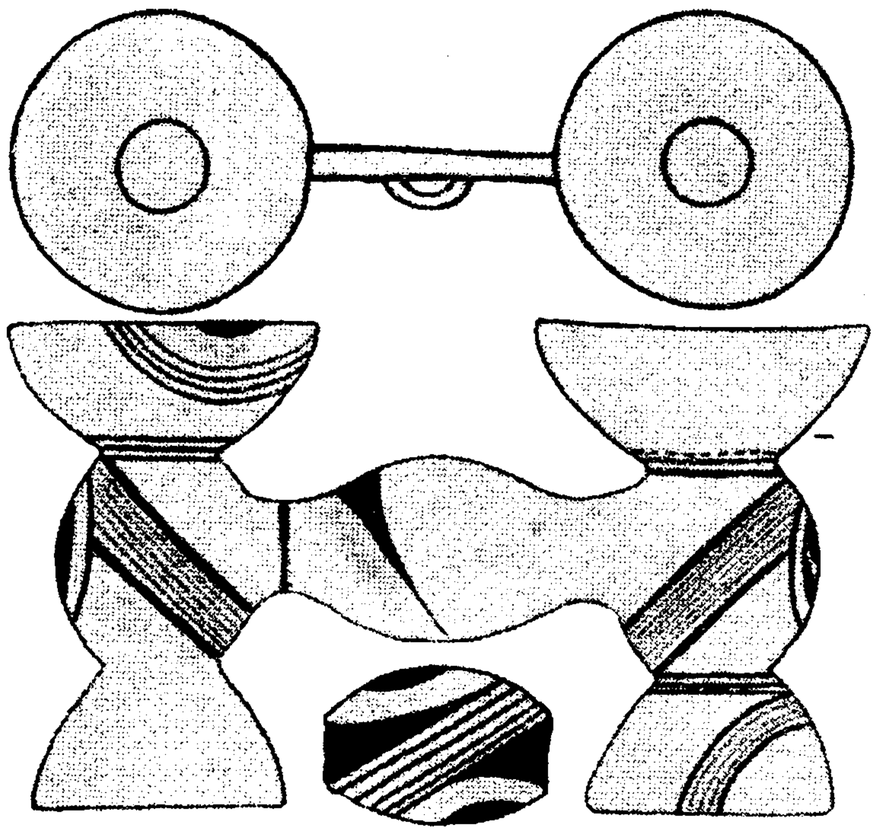

137

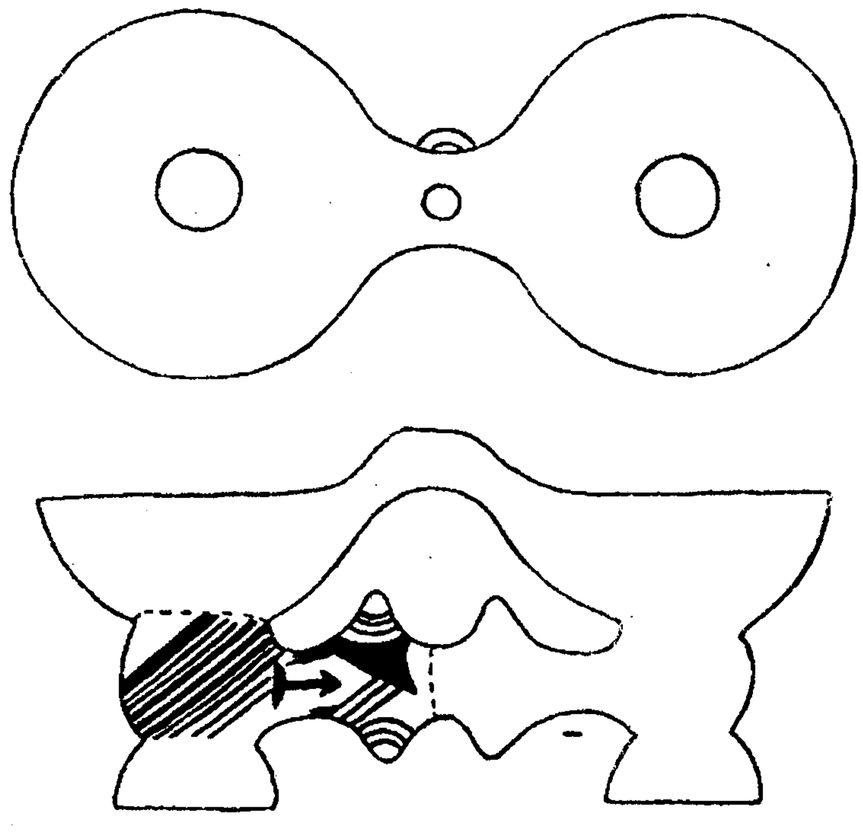

138

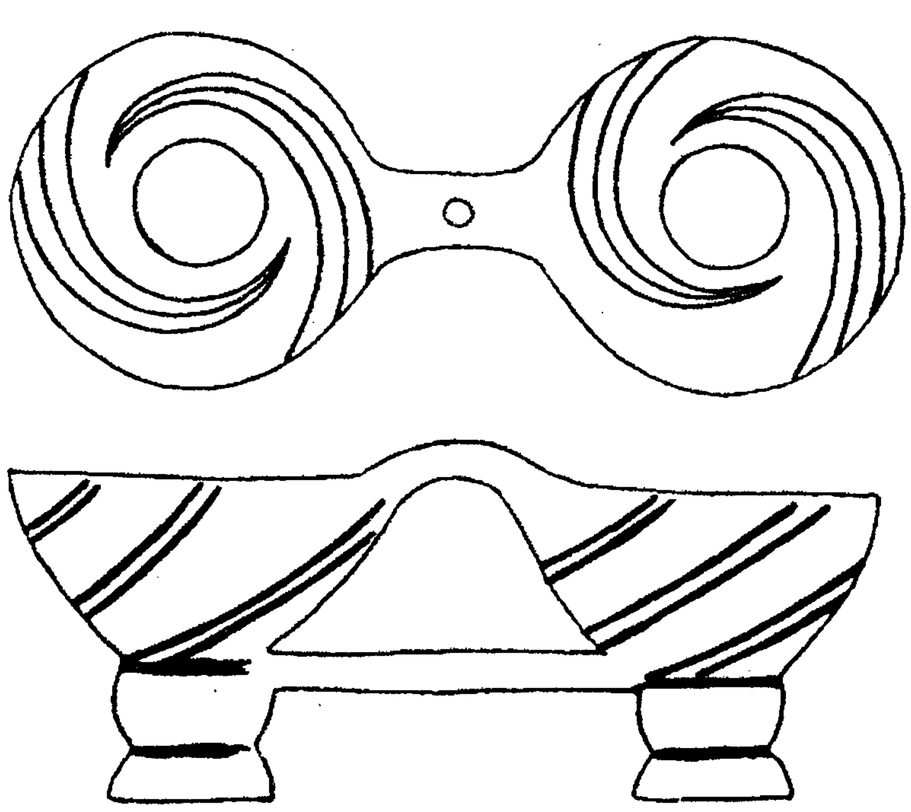

139

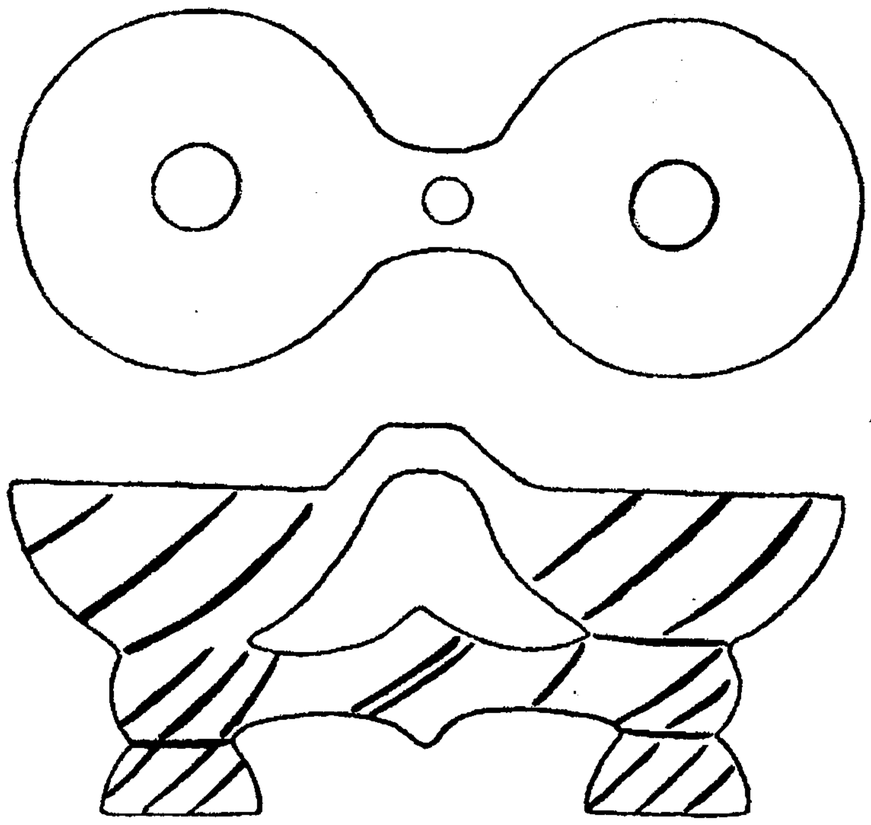

140

Мал. 137. Оздоблення бінокля (форма VII b).
Мал. 138–140. Форма VII b. Група B

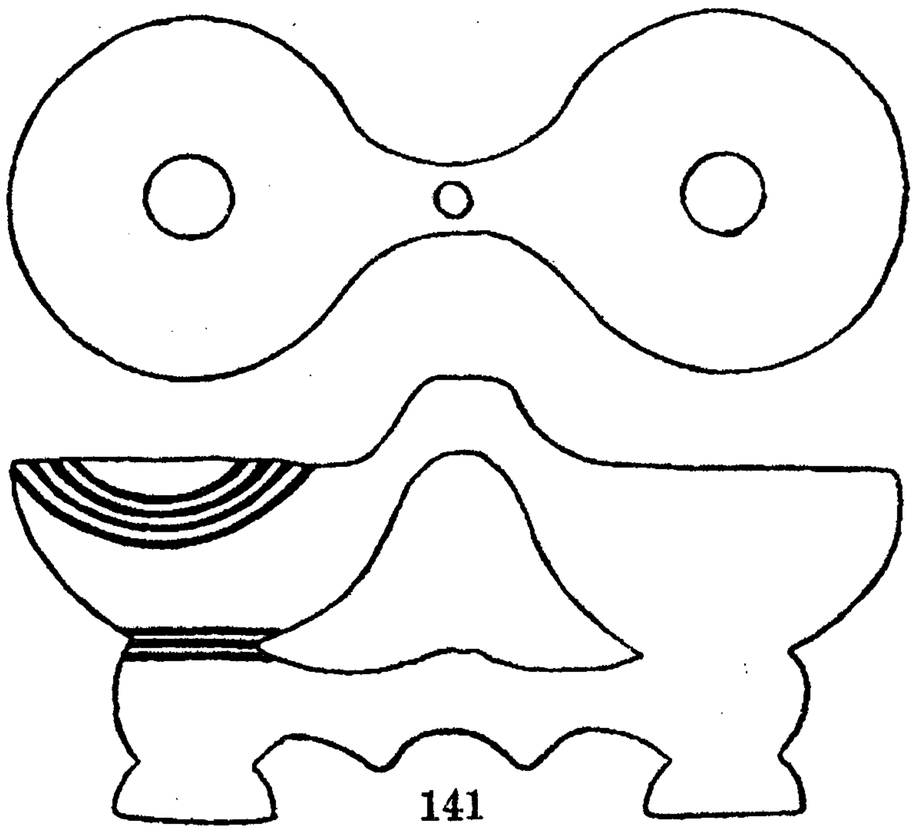

141

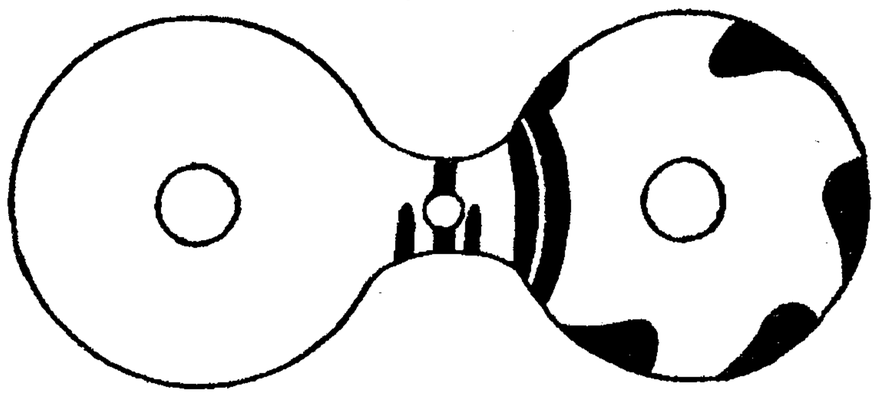

142

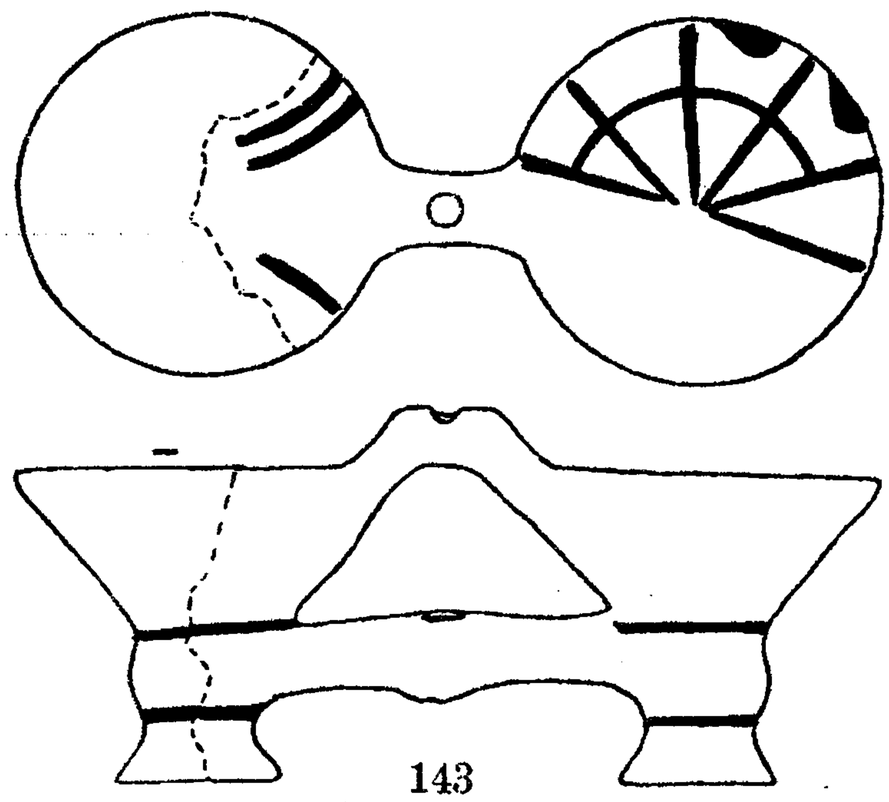

143

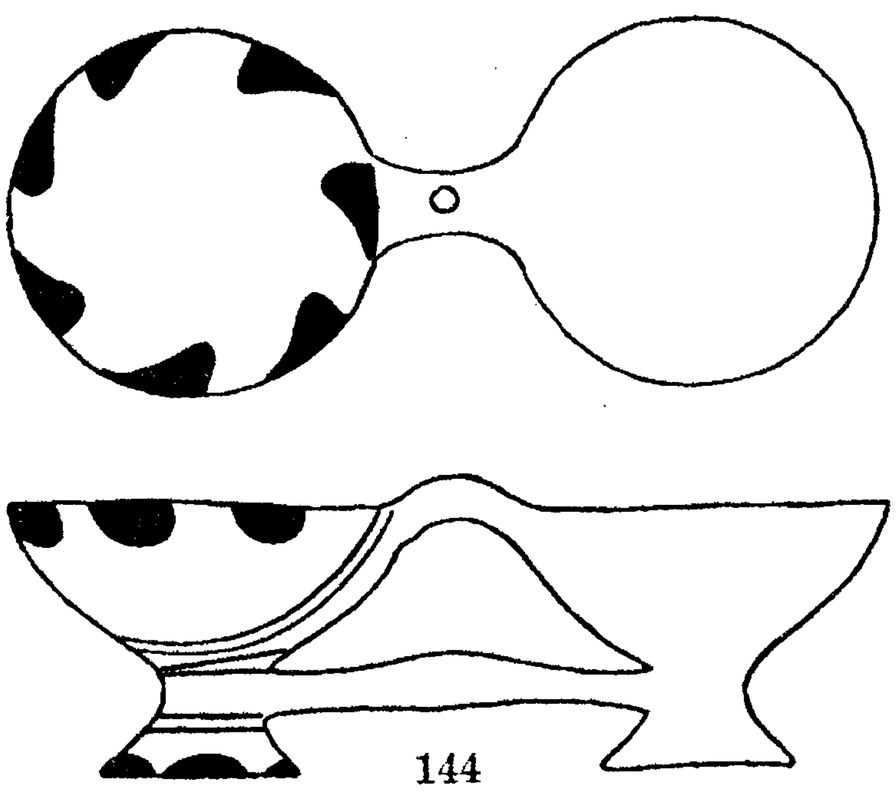

144

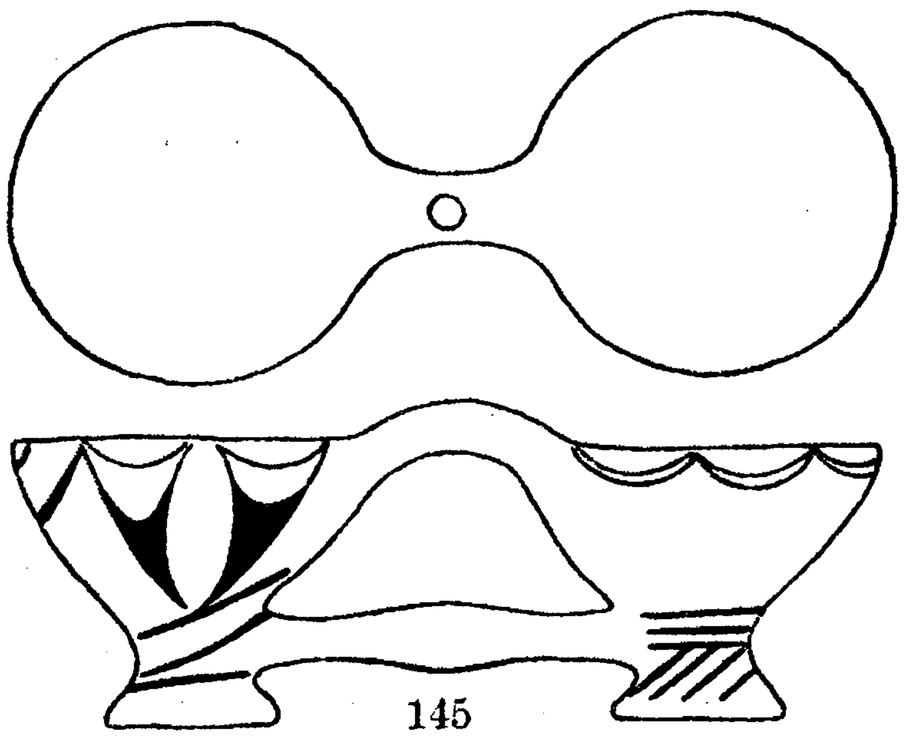

145

Мал. 141–143. Оздоблення біноклів (форма VIIb).
Мал. 144, 145. Форма VIIc.
Група В

Фраґмент з чорно-сірої глини, який, можливо, належить до гребінцевої кераміки, має пластичну оздобу у вигляді дуги з плоским, вдавленим усередину, пиптиком[1].

4. Глиняна пластика

Глиняна пластика виготовлена з тієї ж глини, що й посуд.

Антропоморфні статуетки.

Вони мають плоску верхню частину тіла, круглі ноги і виступи рук та стегон. Голова плоска, ніс виділений пальцьовими защипами, вуха мають проверчені дірочки.

а) *Статуетка з загостреною ніжкою.* Вона відтворює напівлежаче положення. Статуетка чоловіча, тільки з одним отвором у голові (зліва), з пластичним висячим фалосом і пуповиною, наміченою наколом. Стегна не мають отворів. Нарізні лінії нанесені на частини стегон. Нарізна висяча стрічка з торбиною пересікає праве плече; дві прокреслені лінії під плечем зв'язані з висячою стрічкою. На тиловій стороні, біля горизонтальної лінії, знаходиться вертикальний поділ задка[2] (фото 49).

б) *Стоячі статуетки із злитими ногами і виступами стоп.* Вони, зазвичай, жіночі.

Найкраще збереженим екземпляром є статуетка з двома дірочками в голові, пластичними грудьми, які видавлені ззаду, і випуклим черевцем з наколотою пуповиною[3] (фото 51 а, б). Ніжки мають добре розвинені гомілки і ззаду, у верхній частині, розділені вертикальною лінією. На грудях п'ятьма прокресленими лініями показане намисто (позаду тільки дві), на черевці, спереду, нанесені сім горизонтальних ліній, з яких чотири верхні розміщені в центрі, і фартушок з вертикальних нарізок. На зворотній стороні прокреслені чотири лінії, над ними незрозуміла фігура, яка, можливо, зображає кошик[4].

Статуетка[5] (таблиця форм, мал. 131; фото 52) того ж типу з відламани-

---

[1] ДМДРІ IV е, 49.

[2] ВППМВ, 51020. Довжина 14,5 см. Обгоріла. *Childe*. Вказ. праця. Табл. XVII, 1. Стоячі статуетки цього типу поширюються на початку ступеня В в Україні.

[3] ВППМВ, 37841. Висота 14,7 см. *Childe*. Вказ. праця. Табл. XVIIb.

[4] *Чайльд* думав, що ця статуетка може зображати татуювання (*Childe*. Вказ. праця, с. 280).

[5] ВППМВ, 37280. Висота 14, 5 см. *Childe*. Вказ. праця. Табл. XVIIa. Її оздоблення Чайльд пояснював як татуювання (с. 280).

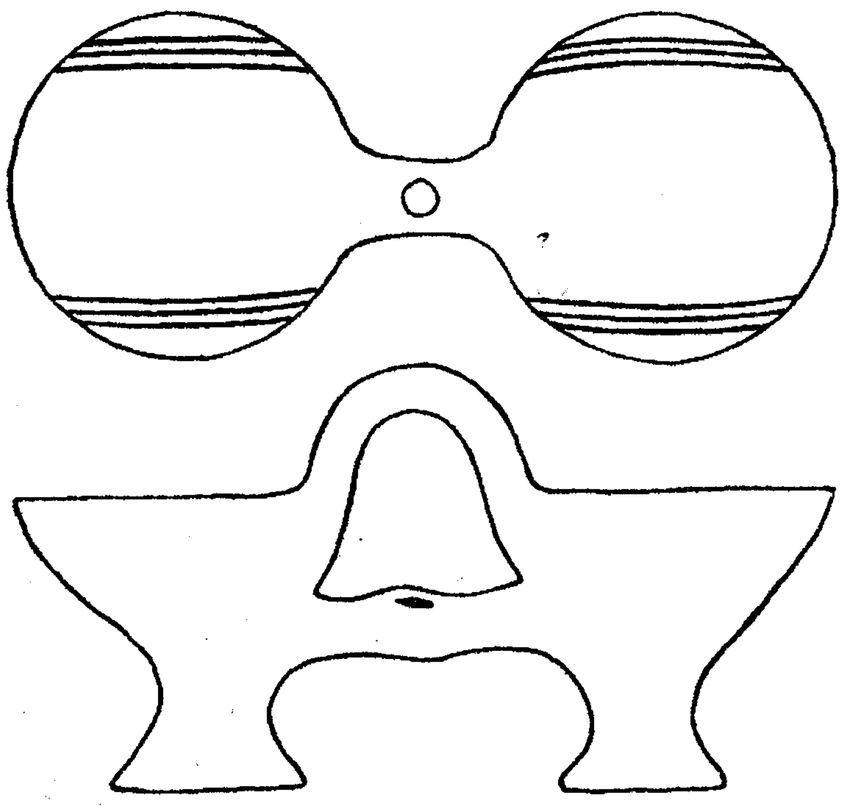

146

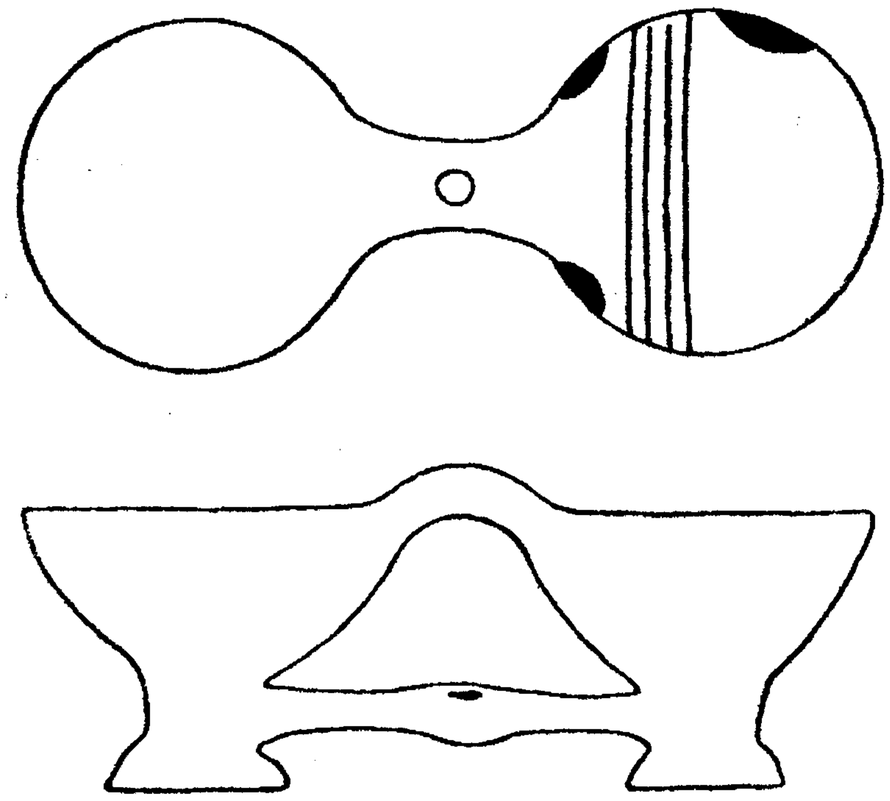

147

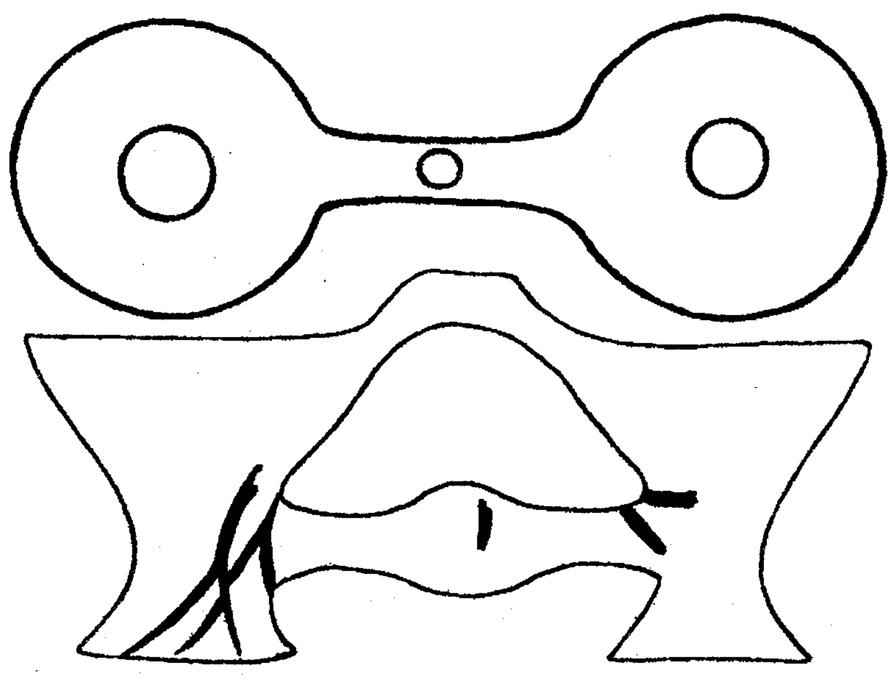

148

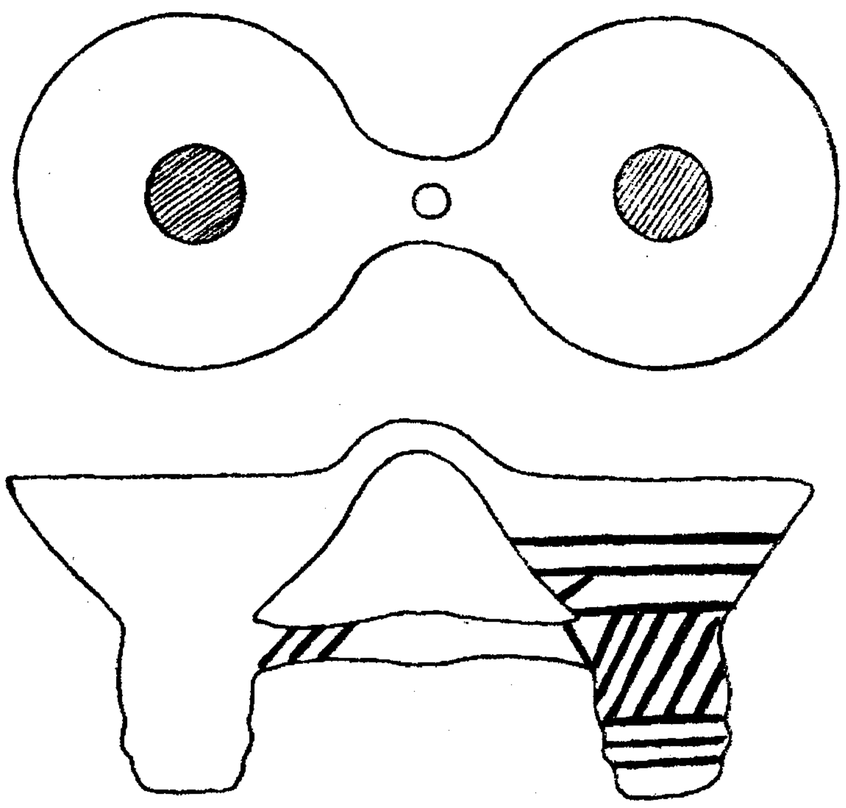

149

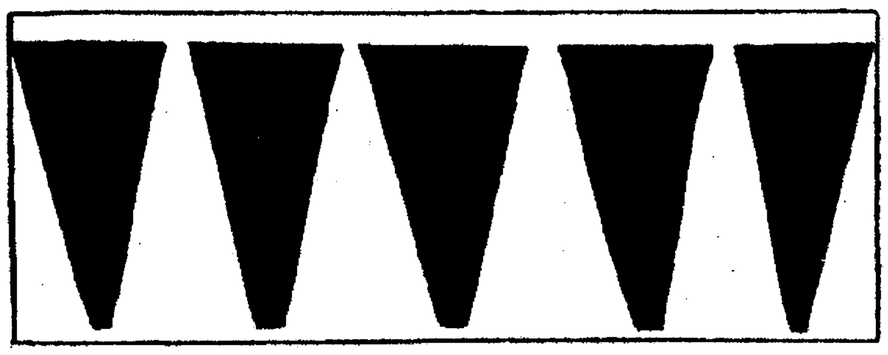

150

Мал. 146–148. Оздоблення біноклів (форма VIIb). Мал. 149. Форма VIId.
Мал. 150. Оздоблення тюльпаноподібного кубка. Група В

Мал. 151–163. Група А

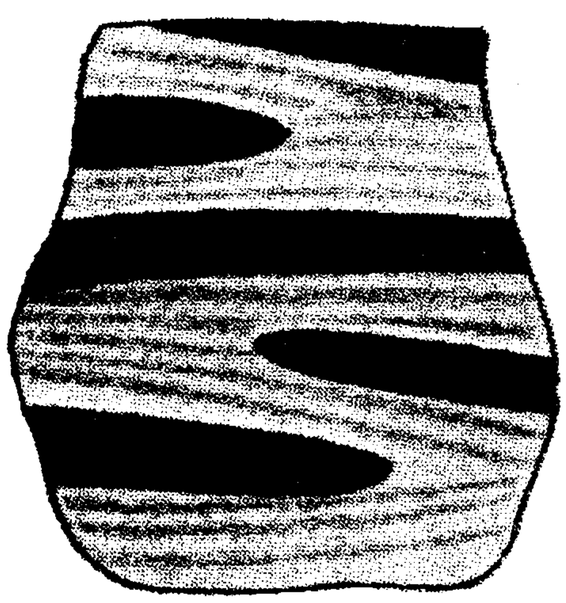

165

164

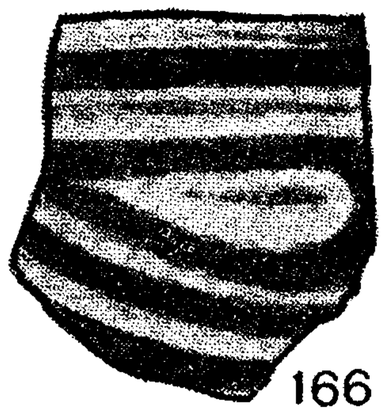

166

167

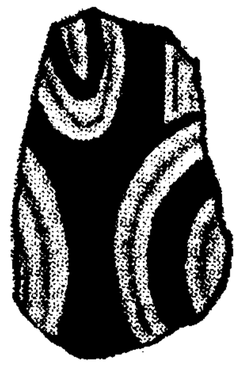

168

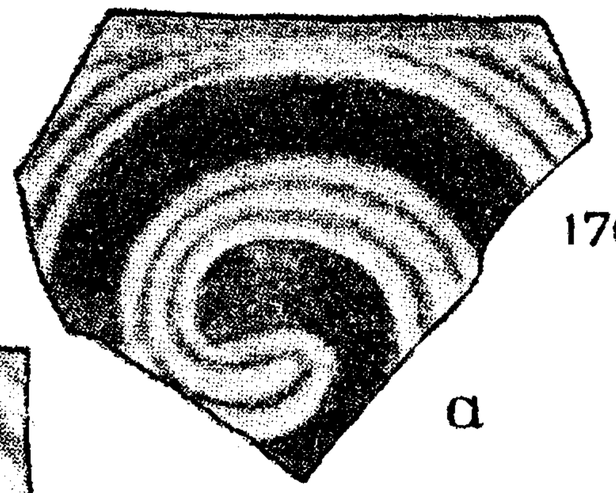

170

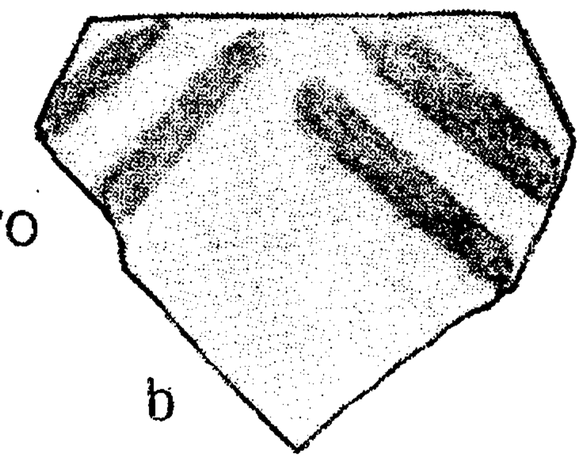

a b

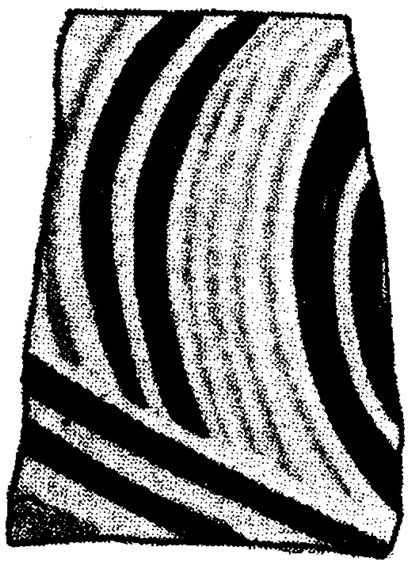

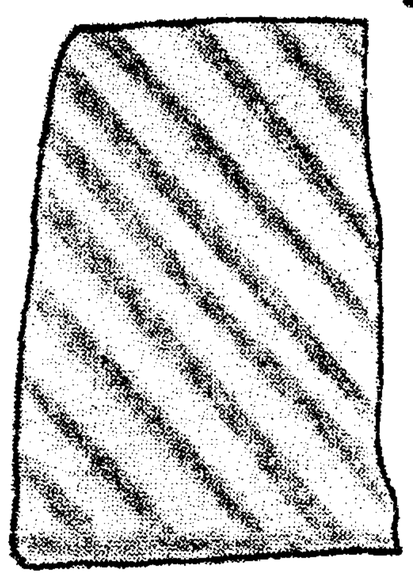

a 169 b

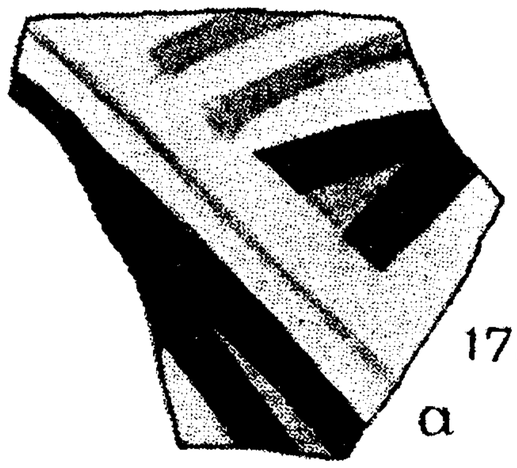

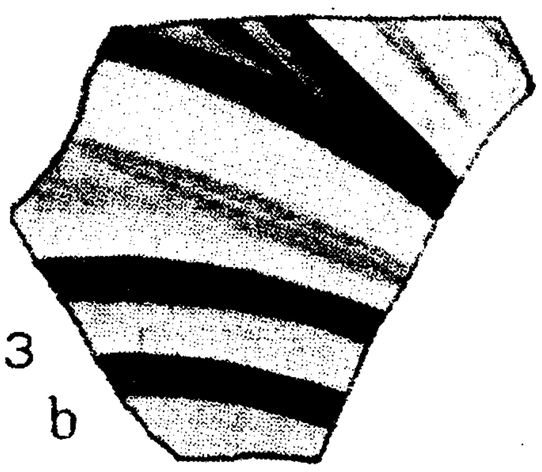

173

a b

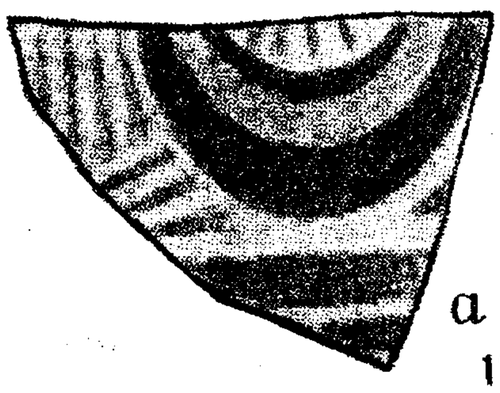

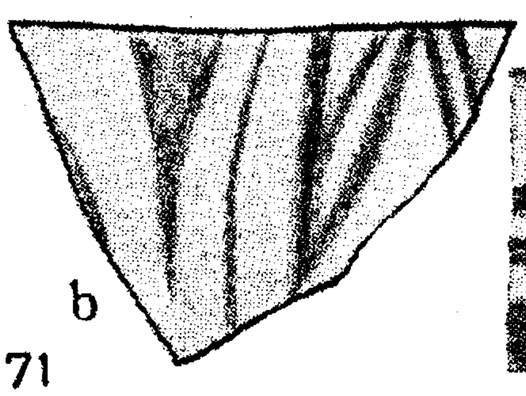

a b

171

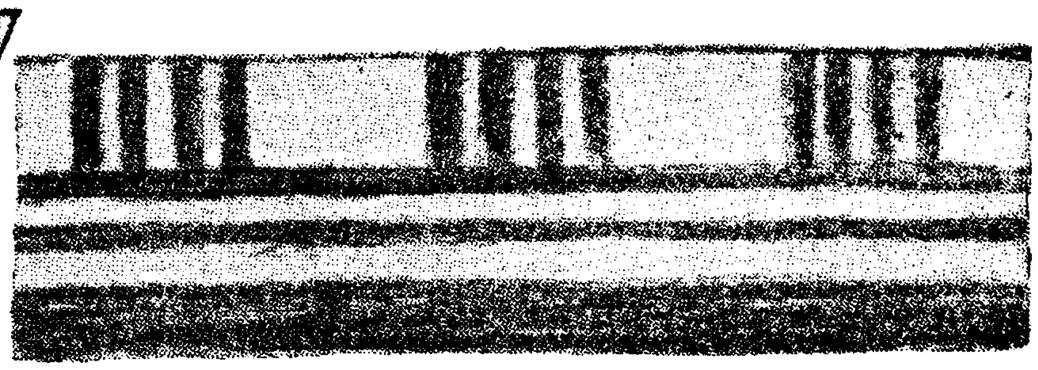

174 a

175

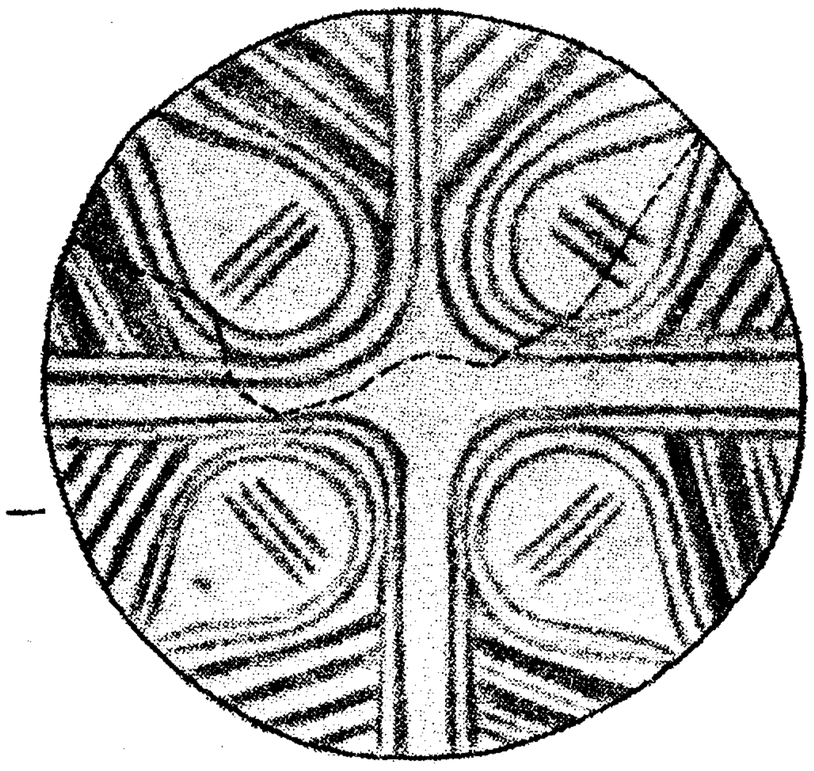

172

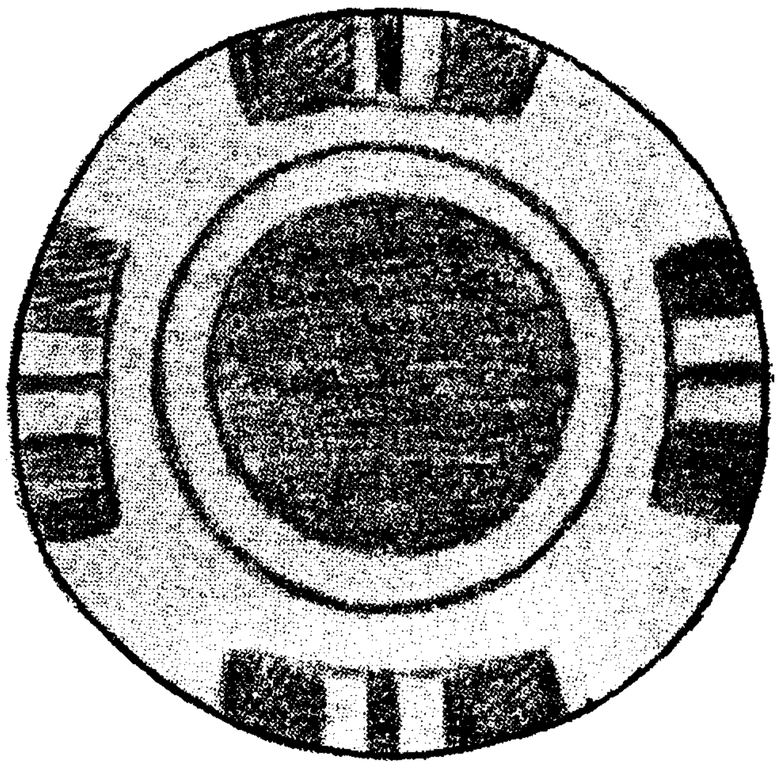

b

174

Мал. 164–175. Група А

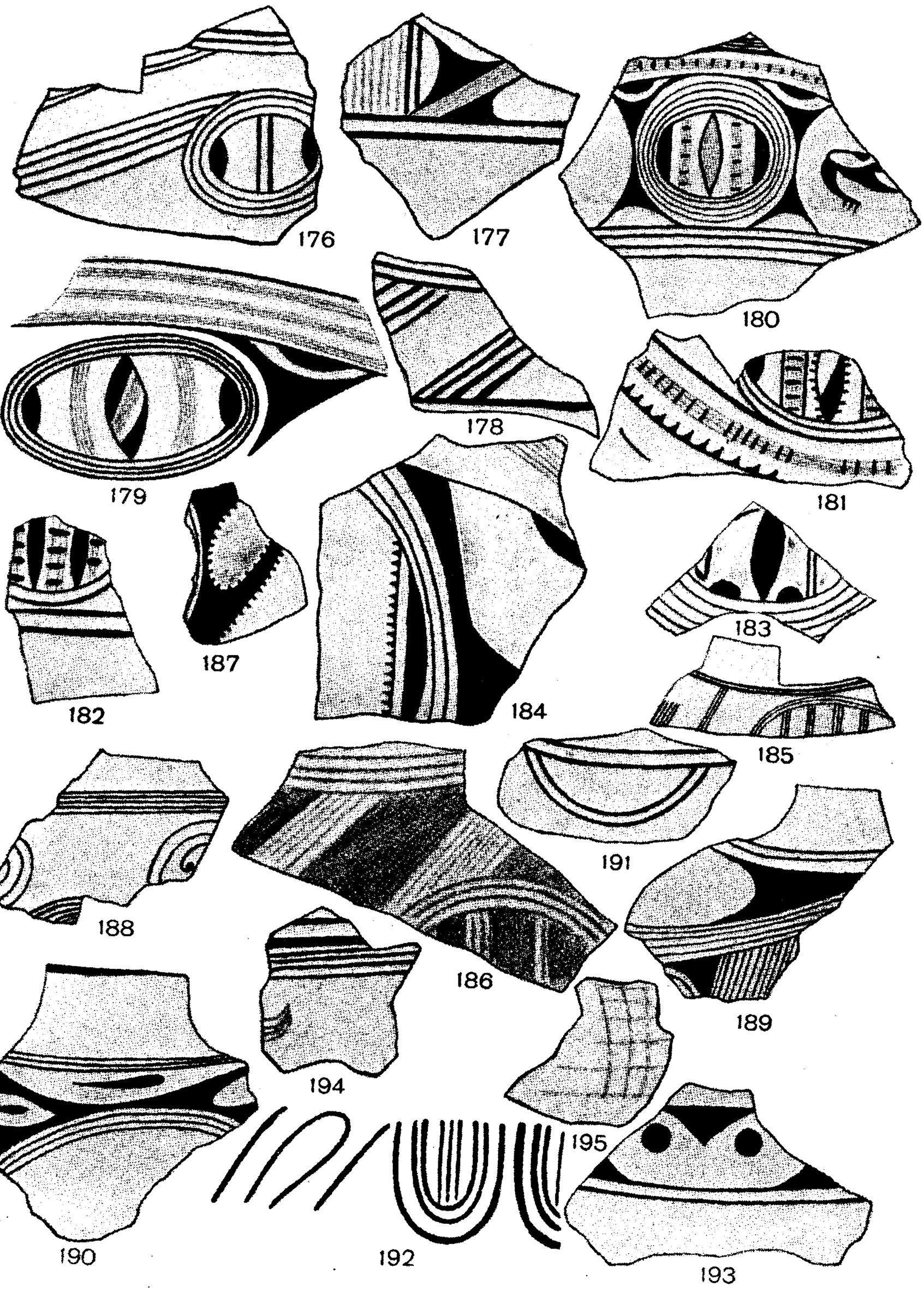

Мал. 176–195. Група В

ми голівкою і ніжкою, з проверченими виступами рук та стегон. Стать статуетки показана прокресленим трикутником. Верхня частина ніг спереду і ззаду має вертикальний поділ. Статуетка розмальована червоною фарбою по червоному лискованому тлу. Розпис складений з подвійних ліній, що перехрещуються спереду і на спині, та косих ліній на ніжках. Над колінами горизонтальними лініями намічена стрічка.

Статуетка[1] (фото 50) того ж типу з модельованим черевцем, наколотою пуповиною і проверченими виступами рук та стегон. На ній прокреслені намисто, дві горизонтальні лінії на паху і трикутник статі з вертикальною лінією на його нижній вершині (вагіна). На виступах стегон, з обох сторін, нанесені дві вертикальні нарізні лінії. Ззаду проходять три горизонтальні лінії, а також вертикальний поділ верхньої частини ніг.

Нижня частина статуетки з проверченими стегнами. Черевце добре модельоване, під ним проходять дві паралельні тонкі лінії. Стать позначена вертикальною лінією. Ноги ззаду вертикально розділені[2].

Верхня частина тіла з двома очима, пластичними грудьми і черевцем, а також з видавленим пупком. На стегнах спереду і ззаду нанесені паралельні лінії. Шия прикрашена намистом, яке складається з двох рядів точок[3].

Аналогічна за характером статуетка з модельованим черевцем, простим прокресленим намистом і трьома горизонтальними лініями спереду і ззаду на черевці. Спереду прокреслений трикутник з вертикальною лінією, а ззаду прокреслений вертикальний поділ ніг[4] (фото 53).

Статуетка з проверченими виступами рук, наколотою пуповиною і двома горизонтальними лініями на черевці. На обох сторонах стегон знаходяться два вертикальних ряди наколотих точок. Ззаду, поряд з горизонтальними лініями, знаходиться вертикальний поділ ніг[5] (фото 54).

Статуетка з наколотою пуповиною. Спереду, на черевці, дві прокреслені лінії та трикутник статі. Ззаду три лінії і вертикальний поділ ніг. Шийні прикраси виконані з коротких вертикальних рисок. Знизу, на спині, залишились п'ять проверчених глиняних намистин, можливо, від намиста, яке знаходилося на фігурці. Статуетка перепалена і спаяна разом з іншою, напівлежачою фігуркою[6] (фото 69 а, б).

---

[1] ВППМВ, 51010. Висота 19,8 см. *Kaindl.* Jahrb. II, Мал. 23.
[2] М.Ш.
[3] М.Ш.
[4] ВППМВ, 51013. *Childe.* Вказ. праця. Табл. XVIIc.
[5] ВППМВ, 51014. Висота 6, 3 см. *Childe.* Вказ. праця. Taf. XVII, 8.
[6] ВППМВ, 51022. Висота 13, 5 см.

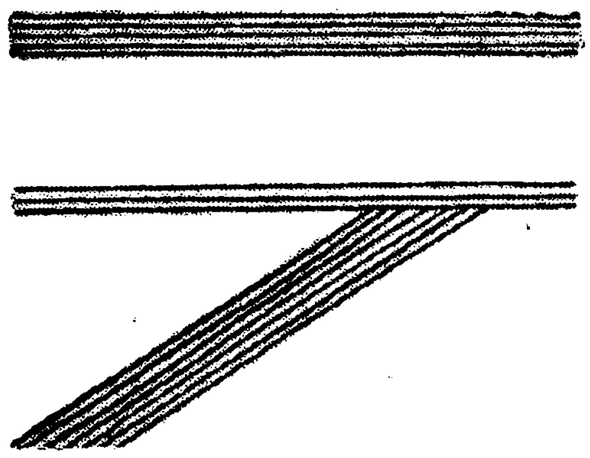

196

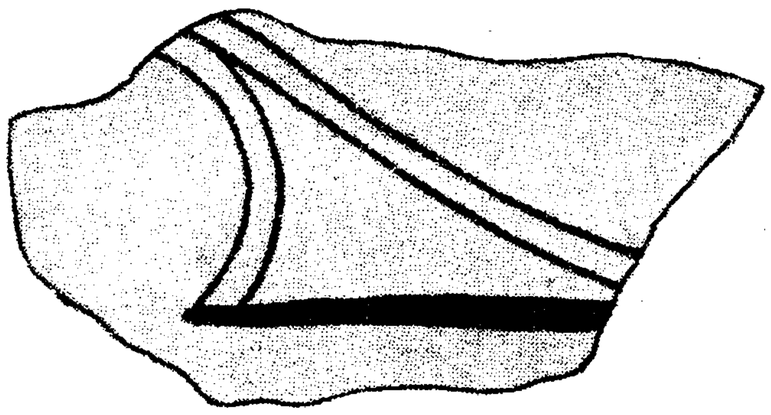

198

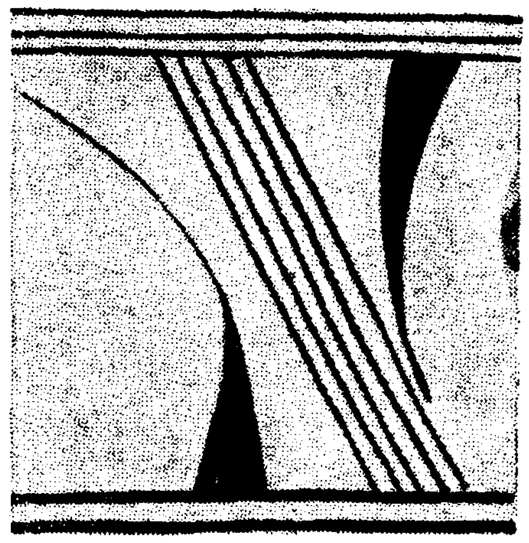

197

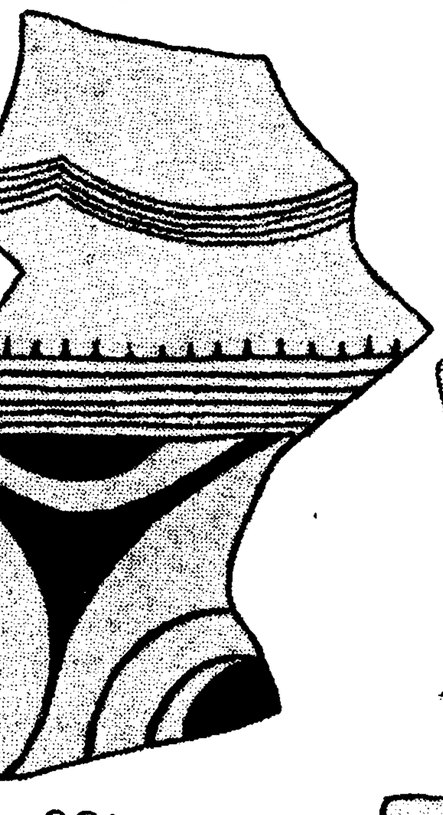

200

203

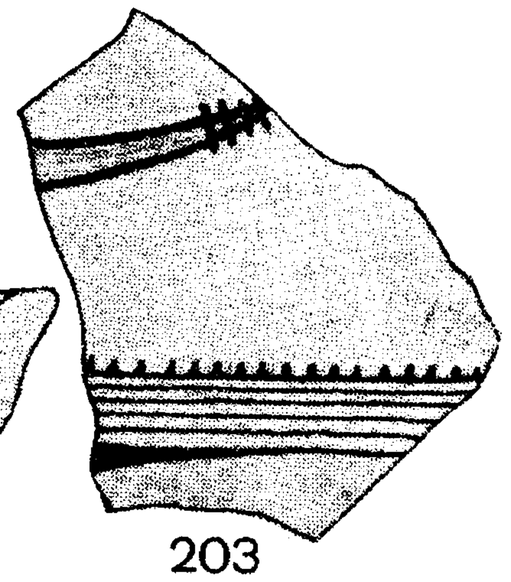

201

199

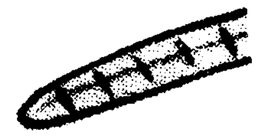

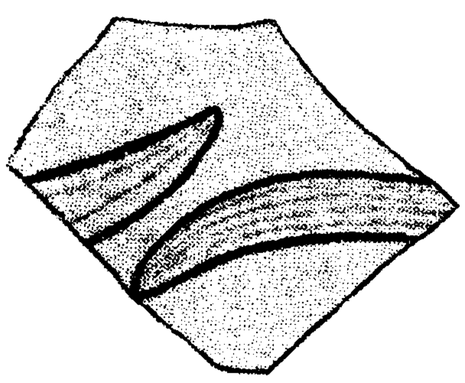

202

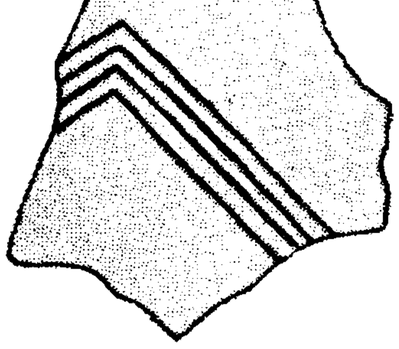

204

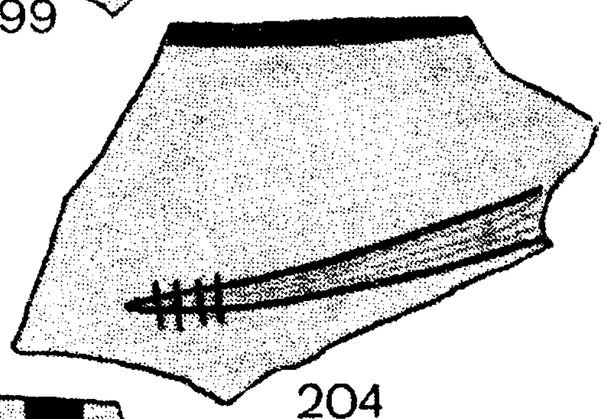

205

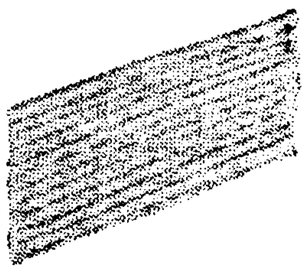

206

208

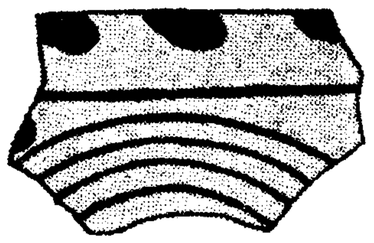

209

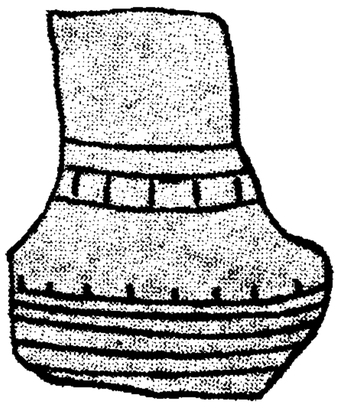

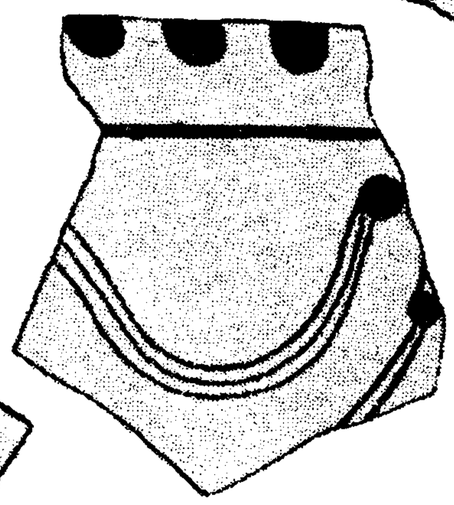

207

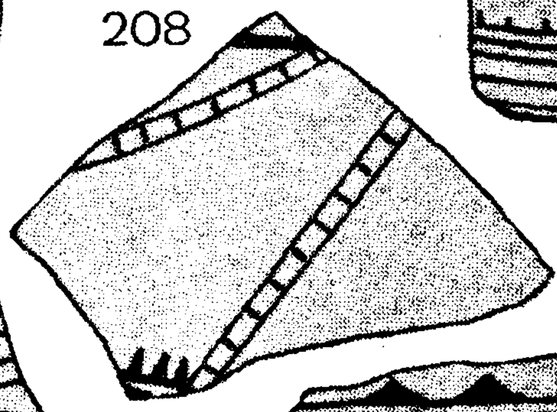

210

212

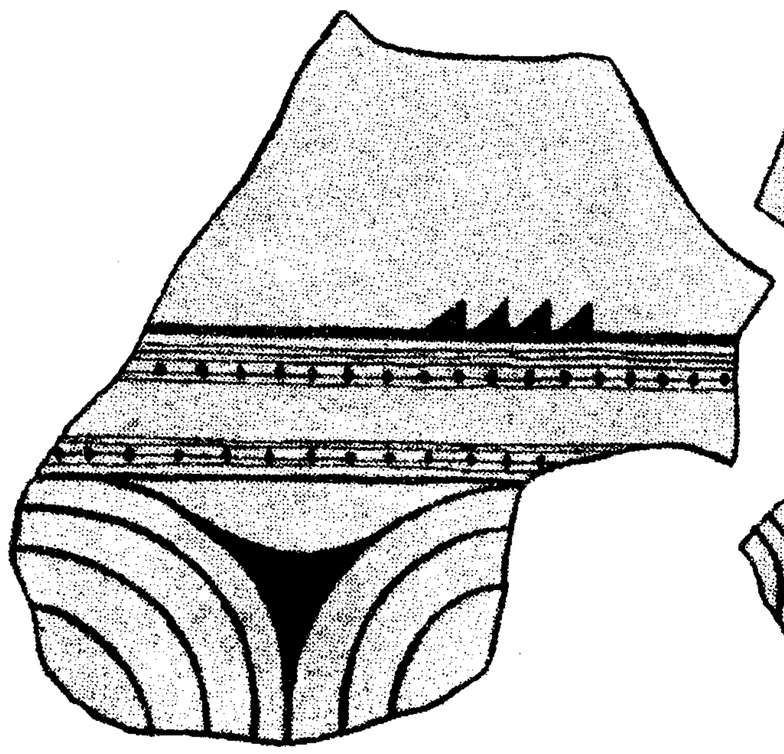

211

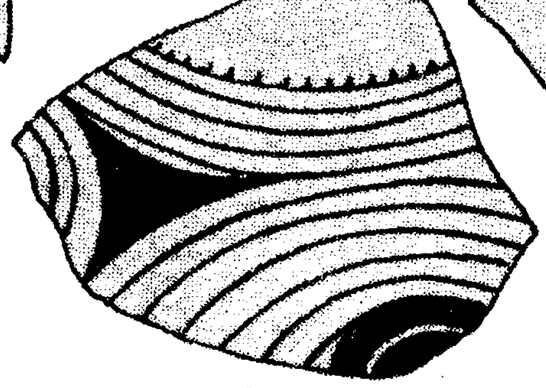

213

Мал. 196–213. Група В

Груба статуетка з потовщеною гомілковою частиною. В області стегон проведена горизонтальна лінія. Стать позначена глибокою рискою. Задок розділений[1] (фото 48).

Фраґмент статуетки[2] (фото 67) з потовщеною гомілковою частиною, модельованим черевцем і наколотою пуповиною. Стать позначена прокресленим трикутником з вертикальною рискою. Ззаду п'ять горизонтальних ліній та короткий вертикальний розподіл ніг.

Фраґмент статуетки[3] (фото 55) з проверченими стегнами, однією горизонтальною лінією в паху і вертикальним розділенням ніг спереду та ззаду.

Нижня частина тіла статуетки з добре модельованим задком, черевцем, гомілками та стопами. Під черевцем нанесені дві прокреслені дугові лінії і вертикальна риска у якості ознаки статі. Ззаду задок вертикально розділений. Одне із стегон проколоте[4].

Фраґмент статуетки[5] (фото 61) з потовщеною гомілкою, модельованим черевцем і отворами у виступах рук та стегон. Дві горизонтальні лінії нанесені спереду, одна — ззаду. Розподіл ніг зроблений спереду.

Уламок статуетки[6] (фото 56, 57) з потовщеною гомілкою.

Серія фраґментів жіночих статуеток, у яких стопи не представлені, могли також належати до цього типу або ж до типу С.

Фраґмент статуетки[7] (фото 59а, б) з проверченими стегнами і трьома горизонтальними лініями навколо стегон, заднім розподілом задка та ніг.

Уламок статуетки, у якої наявна лише ліва частина грудей. Відмічаються три горизонтальні лінії на черевці та прокреслений трикутник[8] (фото 71).

Фраґмент фігурки з наколотими на обличчі ямками і проверченими виступами рук, без грудей[9].

Фраґмент статуетки з грудьми і проверченими виступами рук[10] (фото 72).

Уламок статуетки з відбитою головою, наліпленими конічними грудьми і пластичним намистом[11] (фото 63).

---

[1] ДМДРІ IV е, 53. Висота 4, 2 см.
[2] ВППМВ, 37281. Довжина 8, 8 см.
[3] ВППМВ. Довжина 8 см. *Childe*. Вказ. праця. Табл. XVIIe.
[4] МДз.
[5] ВППМВ, 36981. Довжина 13, 2 см.
[6] ВППМВ, 36983, 37288, 51023, 51026. Довжина від 2,8 до 4,2 см.
[7] ВППМВ, 51017. *Childe*. Вказ. праця. Табл. XVIIf.
[8] ВППМВ, 51012.
[9] ВППМВ, 36982. Довжина 5, 2 см.
[10] ВППМВ, 51090.
[11] ВППМВ, 51018. Висота 6 см. *Childe*. Вказ. праця. Табл. XVIIh.

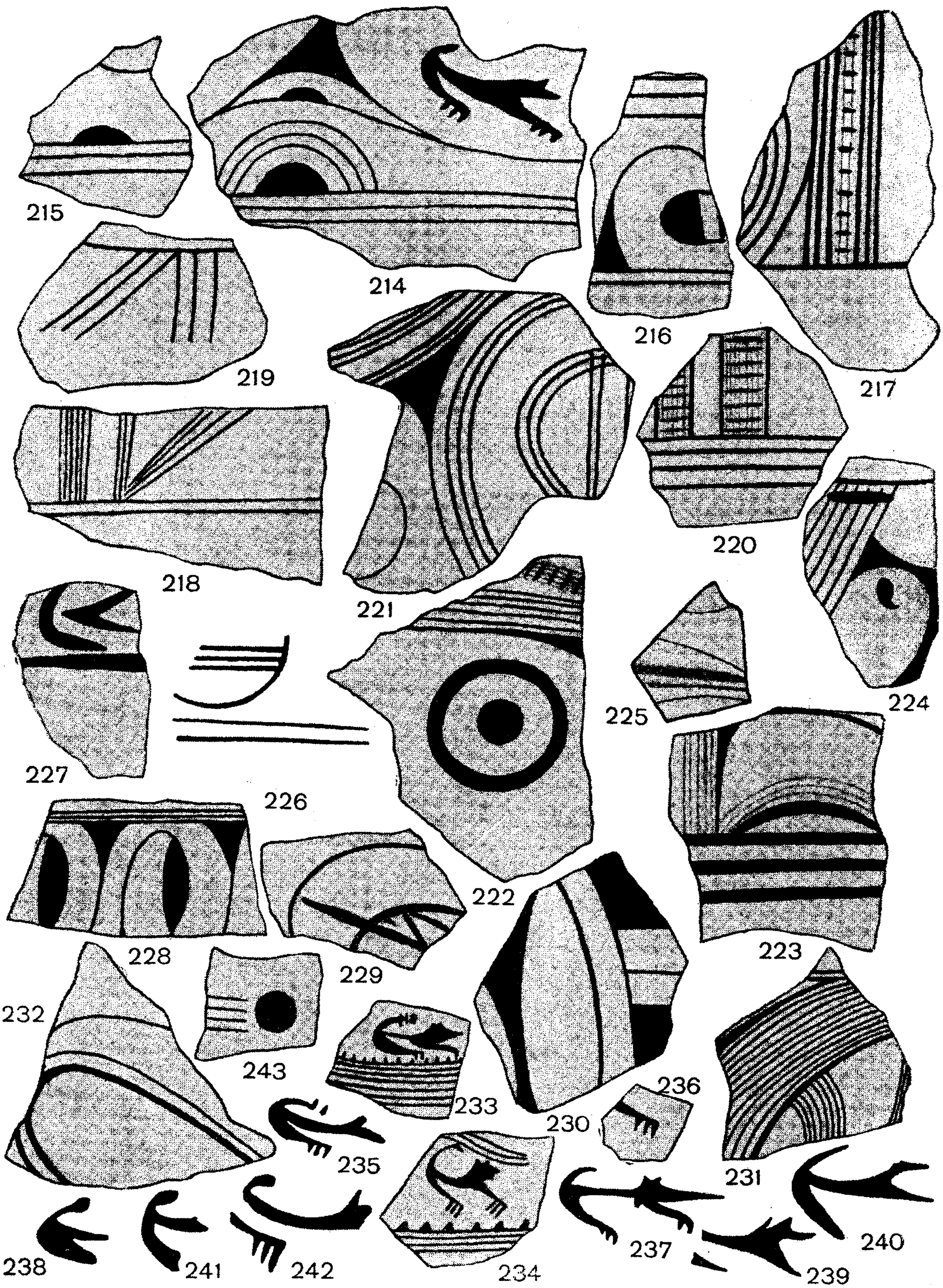

Мал. 214–243. Група В

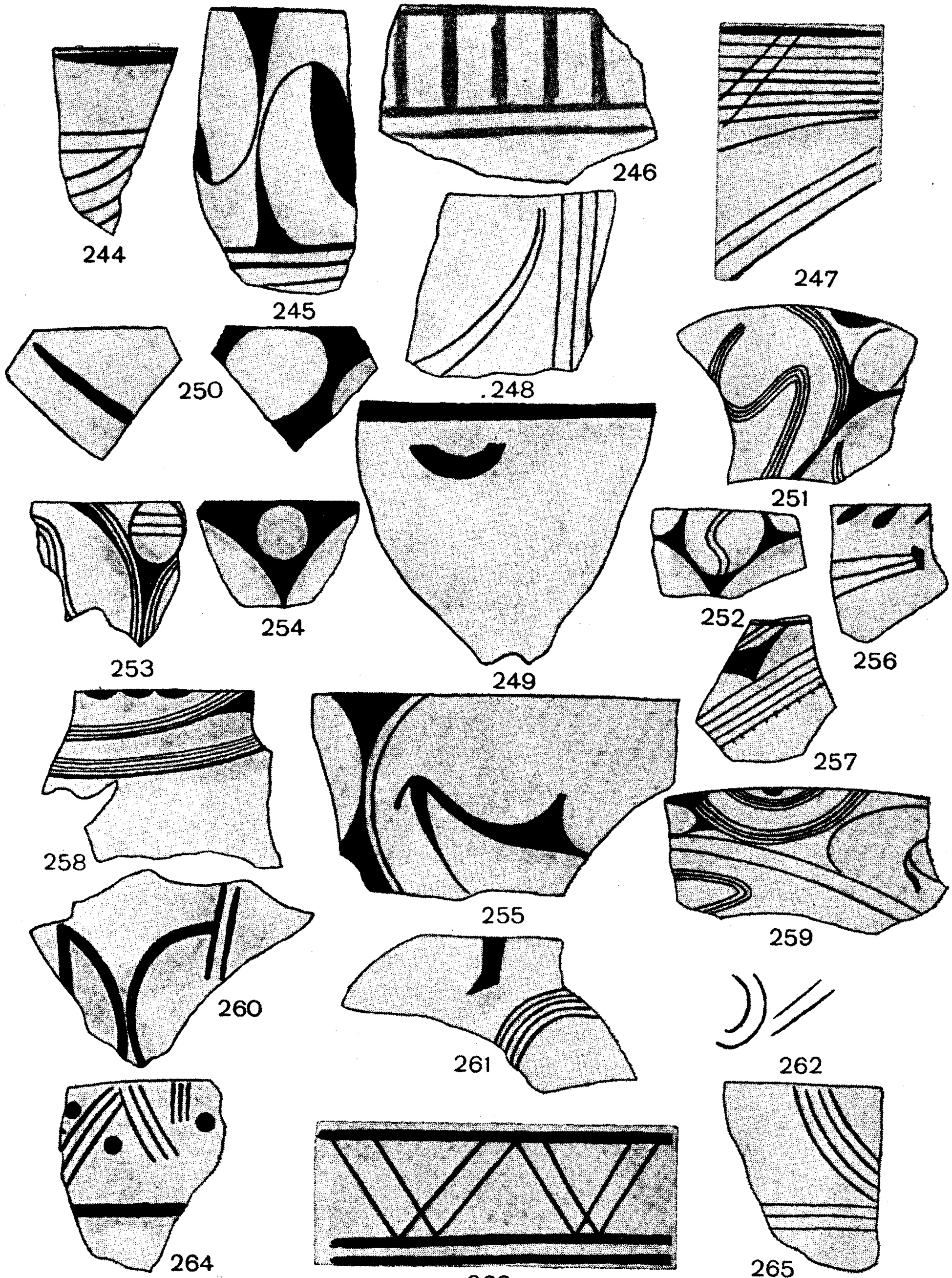

Мал. 244–265. Група В

14 - 7-1750

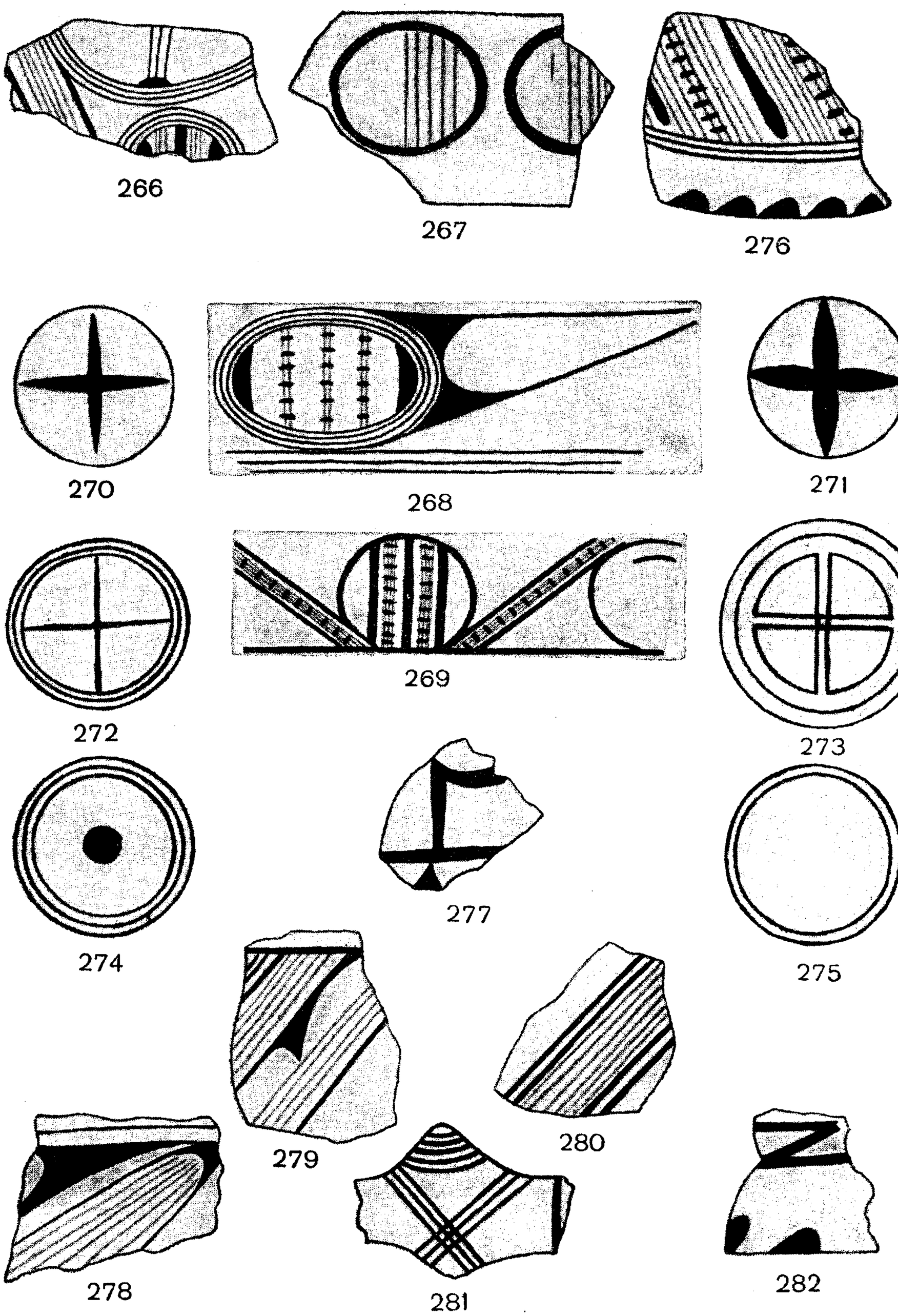

Мал. 266–282. Група В

Фраґмент статуетки[1] (фото 62) з дірочками в голові, особливою профіляцією носа і пластично позначеною нижньою щелепою. Має також конічні груди та прокреслене намисто.

Фраґмент статуетки[2] (фото 60) з горизонтальною лінією на черевці і вертикальними рисками спереду і ззаду.

Верхня частина тіла фігурки з дірочками в голові, пластичними грудьми і наколотою пуповиною. На висоті стегон нанесені спереду та ззаду горизонтальні лінії. На шиї два ряди точок, які зображують намисто[3].

Маленький фраґмент з прокресленим трикутником[4] (фото 58).

До цього типу може належати також фраґмент особливо грубої фігурки без дірочок в голові[5].

Цей тип жіночих статуеток дуже поширений серед усієї української мальованої кераміки ступеня В[6].

Представлені також чоловічі статуетки цього типу.

Нижня частина з висячим фалосом[7] (фото 64).

Два фраґменти без нижньої частини тіла, але які за деякими рисами (тільки ліва дірочка в голові, коса лінія на грудях) мусять бути віднесеними до чоловічих. Один з них[8] (фото 66) має невеликі груди, конічний фалос і прокреслену косу лінію спереду та ззаду (через праве плече), яка закінчується прокресленою торбиною. Це вказує на те, що коса лінія означає носильну стрічку. Стегна оточені горизонтальною лінією. Пуповина наколота. Ззаду проходить вертикальна риска. Інший фраґмент[9] (фото 65) не має грудей, а косі лінії супроводжуються наколотими точками.

На Україні ми знаємо багато аналоґій цим статуеткам[10].

---

[1] ВППМВ, 50799. Довжина 7,6 см. *Childe*. Вказ. праця. Табл. XVIIg.

[2] ВППМВ, 51028.

[3] М.Дз.

[4] ВППМВ, 36983, 37288. Довжина 3,2 і 4,2 см.

[5] ВППМВ, 51030. Схожа груба фігурка: Пекарі (М.Ш., 2500).

[6] Більче-Вертеба (М.Ш., 2469); *Demetrykiewicz*. Mat. ant. arch. IV. Мал. 14a, b; Мал. 15a, c, d; *Хвойка*. Труды XI. Табл. XXII, 4; *Курінний* // Звід. за 1925 р. Табл.VII, 3, 4. Табл.VIII, 3,4. Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 208–210, 213); Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Мал. XXXI, 7, 17, 21. Табл. XXXII, 6. Табл. XXXIII, 4).

[7] ВППМВ, 51027.

[8] ВППМВ, 51019. Довжина 8,8 см.

[9] ВППМВ, 51015. Довжина 5,9 см. *Childe*. Вказ. праця. Табл. XVIIi.

[10] Коса стрічка через праве плече: Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 278); через ліве плече: Кощилівці (Вказ. праця. Мал. 274, 279, пунктиром); Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Табл. XXXIII, 2, без наявних отворів); *Demetrykiewicz*. Вказ. праця. Мал. 15a.

Односторонні отвори: Більче-Вертеба (Вказ. праця. Мал. 15e; М.А., одна з косою стрічкою, інші без неї); *Курінний* // Звід. за 1925 р. Табл. IX, 7, 8; Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Табл. XXXI, 11); Гумельниця (*Dumitrescu*. Dacia II. Мал. 63, 2).

Були знайдені також напівлежачі, доповнені стопами, статуетки жіночої статі.

Статуетка, що спеклася з іншою стоячою[1] (фото 69а, б), не має грудей. На ній залишені прокреслений трикутник і дві горизонтальні лінії, а також вертикальна розділова риска ззаду. Намисто також прокреслене. Дві короткі вертикальні лінії проведені на обох стегнах.

Фраґмент статуетки[2] (фото 70) має прокреслений трикутник статі з рискою знизу; ззаду вертикальна риска; пуповина позначена наколом.

Фраґмент ніг (коліна) напівлежачої статуетки[3] (фото 68) і нижня частина іншої[4]. Кайндль згадує також фраґмент сидячої статуетки[5].

в) *Статуетки з печаткуватою ніжкою.* Стегна не проверчені.

Статуетка з відламаною головою, двома прокресленими горизонтальними лініями спереду і трикутником з рискою знизу; вертикальна риска ззаду, намисто прокреслене[6] (фото 76а, б).

Статуетка з відламаною головою і увігнутою стопою[7] (фото 74). Прокреслений кут з вертикальною лінією посередині визначає стать. Ззаду вертикальна риска. По одному ряду наколотих точок на черевці та навколо шиї, без грудей, з наколотою пуповиною.

Нижня частина статуетки[8] (мал. 73) з увігнутою стопою. Дві прокреслені горизонтальні лінії проведені спереду та ззаду і обриваються по боках. Спереду прокреслений кут.

Нижня частина статуетки[9] (фото 75) з увігнутою стопою, прокресленим трикутником, горизонтальною лінією і вертикальною рискою ззаду.

Нижня частина іншої статуетки з увігнутою стопою і прокресленим трикутником[10] (фото 42).

Цей тип, зазвичай, зустрічається в Україні на ступені В[11].

---

[1] ВППМВ, 51022. Довжина 13,5 см.
[2] ВППМВ, 51021. Довжина 12 см. *Childe*. Вказ. праця. Табл. XVIIk.
[3] ВППМВ, 37288. Довжина 4,5 см.
[4] ДМДРІ IV е, 79.
[5] Jahrb. II, с. 43.
[6] ВППМВ, 51029. Довжина 4,2 см.
[7] ВППМВ, 51032. Довжина 8,8 см.
[8] ВППМВ, 51024.
[9] ВППМВ, 51025.
[10] ДМДРІ IV е, 52. Висота 6,5 см.
[11] Для порівняння: Томашівка (*Курінний* // Звід. за 1926 р. Табл. VIII, 2); *Гамченко*. Вказ. праця. Мал. 19; Сушківка (*Козловська*. Вказ. праця, с. 59, мал. 6, перший ряд; мал. 3,5); Попудня (*Himner*. Вказ. праця. Табл. XXV, 5a, b); Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 194–197; 200–202); Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Табл. XXXII, 6, 7. Табл. XXXIII, 10. Табл. XXXIV, 5, пуста).

г) *Плоскі, погано розділені статуетки з випуклим черевцем, заокругленими стопами та грубою головою.* Голова має, зазвичай, пластичний ніс, прокреслений рот і зроблені наколами очі. Ці статуетки не мають ні шийки, ні грудей, ні ознак статі та проверчених дірочок.

Маленька статуетка з нерозділеною нижньою частиною тіла[1] (фото 43).

Статуетка з нерозділеною нижньою частиною тіла і наміченими грудьми[2] (фото 44).

Статуетка з глибоко прокресленим поділом ніг і вдавленими грудьми. Рот прокреслений. Наколота пуповина з двома короткими рисками під нею. Прокреслена лінія через або під лівим плечем[3] (фото 46).

Статуетка з глибоко прокресленим розподіленням ніг і двома прокресленими лініями, що перетинаються на грудях[4] (фото 45).

Фігурки тварин

Фігурки бичків.

Вони найчисленніші у Шипинцях і, зазвичай, вирізняються чудовим натуралістичним виконанням[5].

Бичок[6] (фото 82) з піднятою головою і хвостовим виступом. Довгий відведений хвіст відламаний. На фігурці визначені шкіряні складки на шиї, стегнові кістки, вуха і статевий орган.

Бичок[7] (фото 78) з модельованими вухами (?), статевим органом, висячим хвостом і доліпленими складками шкіри на шиї.

Бичок з міцною передньою частиною тулуба, модельованими складками шкіри на шиї і статевим органом, а також первісно висячим, але обламаним хвостом. Роги також обламані[8] (фото 81).

Бичок з нерівномірними рогами і висячим хвостом, кінчик якого

---

[1] ДМДРІ IV е, 76. Висота 6 см.

[2] ДМДРІ IV е, 78. Висота 11,5 см.

[3] ДМДРІ IV е, 77. Висота 12 см.

[4] ДМДРІ IV е, 75. Висота 12 см.

[5] Бичачі фігурки в Україні: Заріччя (М.Ш.); Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 283–293); Сушківка (*Козловська*. Вказ. праця. С. 58. Мал. 4); Райки (Звід. за 1926 р. Табл. XIV, 8); Петрени (*Штерн*. Вказ. праця. Табл. VI, 14, 18, 19). Вони з'являються, можливо, ще на ступені А: Пеньожкове (*Himner*. Вказ. праця. Табл. XXXVIII, 3).

[6] ВППМВ, 51003. Довжина 5,8 см.

[7] ВППМВ, 50999. Довжина 8,5 см.

[8] ВППМВ, 51001. Довжина 7 см.

відламаний[1] (фото 84).

Бичок з відламаною головою. Старанно модельований тулуб з міцною передньою частиною, хвилястим, невисячим хвостом[2] (фото 80).

Бичок з добре збереженими рогами і висячим хвостом[3] (фото 83).

Інша схожа фігурка з обламаною головою[4].

Половинка фігурки бичка з міцним тілом і висячим хвостом[5].

Бичок з обламаним висячим хвостом, голова відсутня[6].

Груба фігурка бичка з обламаними рогами і хвостом[7].

Бичок з довгою шиєю і високими ногами, роги відламані[8] (фото 85).

Бичок без голови[9].

Уламок фігурки бичка з чудовими рогами[10] (фото 79).

Бичачий ріг, що був наліплений на горщик і потім відламаний[11] (фото 94).

Фігурки баранів та овець.

Баран з випуклим профілем голови, відламаними рогами, коротким хвостом і сплощеною кулькою, яка відображає статевий орган[12] (фото 87).

Баран із схиленою головою, відламаними рогами і коротким хвостом. На черевці визначений складкою статевий орган (?)[13] (фото 86).

Баран із зламаними рогами, коротким піднятим хвостом і визначеним складкою статевим органом (?)[14] (фото 89).

Голова великої фігурки барана з відламаними рогами, проверченими очима і пластичними, проверченими вухами. Ніс продірявлений. Над ним, з однієї сторони, проведені дві короткі паралельні лінії[15] (фото 92).

Голова вівці (?) з проверченими очима[16] (фото 91).

---

[1] ВППМВ, 37284. Довжина 6 см.
[2] ВППМВ, 37282. Довжина 8,8 см.
[3] ВППМВ, 51002. Довжина 6,2 см.
[4] *Kaindl.* Вказ. праця. Мал. 16, 17.
[5] ВППМВ, 51003. Довжина 10 см.
[6] ВППМВ, 51007. Довжина 5,7 см.
[7] ВППМВ, 51008. Довжина 5,5 см.
[8] ВППМВ, 51004. Довжина 5,0 см.
[9] ДМДРІ IV е, 54.
[10] ВППМВ, 37286. Довжина 4,8 см.
[11] ВППМВ, 51009. Довжина 11,6 см.
[12] ВППМВ, 51006. Довжина 5,8 см.
[13] ВППМВ, 37283. Довжина 8,7 см.
[14] ВППМВ, 51005.
[15] ВППМВ, 36913. Довжина 6 см.
[16] ВППМВ, 37287. Довжина 4,7 см.

Вівця з хвилястими рогами, які відігнуті назад[1]; інша фігурка[2].

Пошкоджена фігурка вівці з коротким хвостом. Голова відламана[3].

Половинка фігурки вівці грубого ліплення, з пластичним вим'ям у вигляді двох сосків[4] (фото 88).

Фігурки овець відомі також в Україні[5].

Фігурка зубра з міцною шиєю, що вкрита наколотими точками. Пластичні вуха, очі і рот прокреслені. Ніс продірявлений. Має складки шкіри на шиї і звислий хвіст, а також пластичний, старанно модельований статевий орган (фалос з однією кулькою)[6] (фото 90). Чайльд згадує цю фігурку як фігурку лева[7]. Але виходячи з форми статевого органа, що вказує на бізона, з цим важко погодитися.

Чотирикутна зооморфна посудина у вигляді вівці. Зверху еліптичний отвір. Голова тварини доповнена пластичними рогами, проверченими очима, носом та відкритим ротом. Має короткий хвіст, а у статевій зоні нанесена риска[8] (фото 5 а, 6 б).

Глиняні вироби

Глиняні грузила.

Конічні грузила з горизонтальним отвором[9] (таблиця форм, мал. 132, 133).

Грузила з еліптичним перетином і з горизонтальним отвором[10]

---

[1] М.Дз.

[2] М.Ш.

[3] ВППМВ, 37285. Довжина 3,8 см.

[4] ВППМВ, 51089.

[5] Сушківка (*Козловська*. Вказ. праця. Табл. 4, другий ряд. Мал. 4); Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 300, барани. Мал. 301, 302, вівці); Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Табл. XXXIII, 17).

[6] ВППМВ, 51000. Довжина 9,8 см.

[7] Вказ. праця. С. 281.

[8] ВППМВ, 50998. Довжина 11 см. *Childe*. Вказ. праця. Мал. 23. Зооморфні посудини: Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 173, 174, з двома голівками бичків); Ерьошд (*László*. Вказ. праця. Табл. XII, 1, 2).

[9] ВППМВ, 37290, 37358, 51064, заокруглена верхівка; М.Ч. Висота від 6,8 до 9,5 см. *Childe*. Тип B, b. Для порівняння: *Магура*. Трип. культура, I. Мал. 8, 9; *Demetrykiewicz*. Вказ. праця. Мал. 9c; Яричів (М.Дз.); Кошилівці (М.Ш., 15879, 1, 2; *Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 309, 1); Більче-Вертеба (М.Ш., 2484, 2485). В Галичині вони можуть ще мати зверху ямку: Новосілка Костюкова (М.Ш., 16909); Городниця над Дністром (М.Дз.); Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Табл. XXXVI, 4).

[10] ВППМВ, два під 51063; М.Ч., три екземпляри; *Kaindl*. Вказ. праця. Мал. 15, 54a; висота від 6,5 до 10,2 см. Для порівняння: Кудринці (М.Ш., 15879, 3); *Demetrykiewicz*. Вказ. праця. Мал. 9d; Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 309, 2, 3. Мал. 310, 4).

(таблиця форм, мал. 134).

Грузила з чотирикутним перетином, із заокругленими кутами і горизонтальним отвором[1] (таблиця форм, мал. 135).

Грузило з круглим перетином, із притупленою і горизонтально проверченою вершиною[2] (таблиця форм, мал. 136).

Два конічні грузила з вертикальним отвором[3] (таблиця форм, мал. 137).

Грузила невизначеної форми, або більш круглі, або більш плоскі, з закругленими сторонами і отвором у центрі[4] (таблиця форм, мал. 138, 139).

Декілька грузил мали косі насічки[5] (таблиця форм, мал. 139).

Одне грузило мало гострі сторони[6].

Прясла.

Кругле прясло з овальним перетином[7] (таблиця форм, мал. 141). Два інших більш плоскі[8] (таблиця форм, мал. 142, 143).

Котушки.

Котушка з вигнутими чашечками на обох кінцях, і фрагмент ще однієї схожої[9] (фото 96).

Інші глиняні вироби.

Циліндричний предмет з отвором упоперек[10] (таблиця форм, мал. 145).

Овоїдний предмет з отвором навскіс[11] (таблиця форм, мал. 146). Глиняна куля[12] (таблиця форм, мал. 147). Печаткоподібний виріб[13] (таблиця форм,

---

[1] ВППМВ, під 51063; М.Ч. Висота 10,5 см. *Childe*. Тип B, a. Для порівняння: Райки (Звід. за 1926 р. Табл. XV, 10).

[2] ВППМВ, 51064. Висота 4,5 см.

[3] ВППМВ, 51062, 51065. *Childe*. Тип A, c. Діаметр 10,2 і 10,5 см.

[4] ВППМВ, під 37359, п'ять екземплярів, від 51034 до 51059; М.Ч., вісім екземплярів; *Kaindl*. Jahrb. I. Мал. 120; Діаметр від 9 до 14 см. *Childe*. Тип A, a, b. Для порівняння: Кошилівці (*Hadaczek*. Мал. 210, 1–3); Городниця над Дністром; (М.Ш., 6021, 6022); Кукутень (ДМДРІ IV e, 807e).

[5] ВППМВ, під 51061; М.Ч., шість екземплярів; *Kaindl*. Вказ. праця. Мал. 121. Діаметр від 11 до 12 см.

[6] ВППМВ, 51062. Діаметр 9,7 см.

[7] ВППМВ, 51085. Діаметр 2,7 см.

[8] ВППМВ, 36934. Діаметр 2,7 см. *Childe*. Вказ. праця. Мал. 29f. Біконічне прясло (Вказ. праця. Fig. 29e) може бути також більш пізнім. Для порівняння: *Магура*. Вказ. праця. Мал. 15, 16).

[9] ВППМВ, під 37289. Довжина від 4 до 4,1 см.

[10] ВППМВ, 51091.

[11] ВППМВ, 51086. Діаметр 1,7 см.

[12] ВППМВ, 68061. Діаметр 4,8 см.

[13] ВППМВ, 51084. Діаметр 9,5 см.

мал. 148). Ще один, доповнений гребенем[1] (таблиця форм, мал. 149).

Невеликий стовпчик з плоскою основою і загостреною вершиною[2] (фото 95). Загадковий предмет у вигляді ліжечка[3] (таблиця форм, мал. 151).

5. Кам'яні знаряддя

Кам'яні знаряддя представлені достатньою кількістю; вони, зазвичай, виготовлені з вапняку.

I. *Кам'яні сокири.*

1. Плоскі сокири, трапецієвидні, з заокругленим обухом, вигнутим лезом і плоско-випуклим перерізом:

а) із загостреними краями[4] (таблиця форм, мал. 153);

б) із сплощеними краями, сторони часто оброблені тільки оббивкою[5] (таблиця форм, мал. 154; фото 97, 98).

2. Сокири з майже квадратним перетином; два використовувалися пізніше як молотки[6] (таблиця форм, мал. 155).

II. *Долота.*

Вигладжене плоске долото з чотирикутним перетином і злегка заокругленими краями[7] (таблиця форм, мал. 156).

Довге, лише оббите долото з чотирикутним перетином[8] (таблиця форм, мал. 157; фото 99).

---

[1] ВППМВ, 51183.

[2] ВППМВ, 37288. Довжина 4,1 см.

[3] ВППМВ, 51161; М.Ч. Довжина 19 см.

[4] ВППМВ, 37269, 37270, 51096; ДМДРІ IV е, 84; М.Дз.; М.Ч. Довжина від 7,5 до 9 см. *Childe* Вказ. праця. Мал. 30 b, c. Аналогії див.: *Kandyba*. Obzor prehistoricky IX, s. 36–38. Тип I, 1a. Мал. 1; Старчево (*Fewkes*. Вказ. праця. Табл. VII); Вінча (Музей Белград. університету); Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Мал. 11, 3).

[5] ВППМВ, 36876, 36977, оббиті прилеглі сторони, 51260, 51094, оббиті прилеглі сторони, 51095, 51097, обидва з оббитими прилеглими сторонами, 51098, косе лезо, 51100, дуже товсте; ДМДРІ IV е, 50, 57; М.Дз.; *Childe* (Вказ. праця, s. 284) позначив їх як «thickbutted type». Мал. 30d, e. Аналогії див.: *Kandyba*. Вказ. праця, с. 38–40. Тип I, 1b. Мал. 2; Кукутень (*Schmidt*. Мал. 11, 1, 2, 4, 6–8); Старчево (Американська археологічна експедиція до Югославії); Вінча (Музей Белград. університету).

[6] ВППМВ, 37265, 51093; М.Ч., серед них одна сокира з товстим обухом з кременю. Довжина від 8 до 12 см.

[7] ВППМВ, 51101. *Childe*. Вказ. праця. Мал. 30f. Довжина 8,4 см. Аналогії: *Kandyba*. Вказ. праця, с. 42. Тип IIb. Мал. 8; Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Мал. 11, 5).

[8] ВППМВ, 51099. Довжина 11,5 см. *Childe*. Вказ. праця. Мал. 29a.

III. *Копитові клини*:

а) уламок типового клина з підковоподібним перетином[1] (таблиця форм, мал. 158; фото 100);

б) клин з косим лезом і майже трапецієвидним перетином[2] (таблиця форм, мал. 159). Ця форма є особливістю для області української мальованої кераміки.

IV. Уламок плоскої сокири-молота з пористої гірської породи; з обох сторін ще по одному разу надсвердлені[3] (таблиця форм, мал. 160).

Крім того, були знайдені розтирачі з кременю[4], «човноподібні» зернотерки овальної форми[5] (таблиця форм, мал. 162), пірамідальний товкачик[6] (таблиця форм, мал. 163) і прясло у вигляді плоскої шайби з отвором[7] (таблиця форм, мал. 161).

З крем'яних виробів слід згадати:

Пластинчасті скребла — один кінець пластини дугасто ретушований, по краях нанесене тільки вторинне ретушування. Ці скребла можуть бути більш довгими[8] (фото 101) або більш короткими[9] (фото 103, 104). Одне з них має дві бокові виїмки[10] (фото 102).

Пластинчасті скребла з ретушуванням по одному[11] або по обох краях[12] (фото 105, 106).

Два скребла з розширеним кінцем[13] (фото 107).

---

[1] ВППМВ, 37264. Довжина 7,4 см. Лише цю знахідку Чайльд позначив як копитовий клин (Вказ. праця, s. 284). Аналогії в Західній Україні: *Kandyba*. Вказ. праця. Тип III, 1. Мал. 9.

[2] ВППМВ, 36978, 37267; ДМДРІ IV е, 58; М.Ч. Довжина від 7 до 7,5 см. Для порівняння: *Kandyba*. Вказ. праця, с. 42, 43. Тип III, 2. Мал. 10.

[3] ВППМВ, 51092. Довжина 9 см. *Childe*. Вказ. праця. Мал. 30а. Для порівняння: *Kandyba*. Вказ. праця, с. 45. Тип V, 1. Мал. 15; Бутмір (Fiala und Hornes, Butmir II, Wien 1898. Табл. XV, 1).

[4] ВППМВ, 36979, 51102.

[5] ВППМВ, 51011, 51053, 51054, з гальки, з природньо вигнутою поверхнею. Довжина від 23, 2 до 40 см. Для порівняння: *Kandyba*. Вказ. праця, с. 50, Тип XII; *Магура*. Вказ. праця. Мал. 2.

[6] ВППМВ, 33879, 33866; ДМДРІ IV е, 41 і два під 118, відрізняються.

[7] ДМДРІ IV е, 82.

[8] ВППМВ, 36902, 36965, під 37261, 37349, 51127, 51129, 51131, 51142, 51146, 51878. Довжина до 100 см. *Childe*. Вказ. праця. Табл. XVIII, перший ряд. Мал. 4, 7, другий ряд. Мал. 1. Аналогії: *Kandyba*. Вказ. праця, с. 47 і 48. Тип VII, 1а.

[9] ВППМВ, під 37261, 37349, 50820, 50835, 51125, 51130, під 51132, 51134, 51137, 51144; ДМДРІ IV е. Довжина до 7,5 см. Для порівняння: *Kandyba*. Вказ. праця, с. 48. Тип VII, 2а; Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Табл. XXVI, 15, 16).

[10] ВППМВ, 51026. Довжина 7 см.

[11] ВППМВ, 37259, 50851, 51076, 51080, 51124, 51143. Довжина від 5 до 8 см.

[12] ВППМВ, 36971, 37261, 37350, під 50755, 51081, 51133, 51138; ДМДРІ IV е, 60. Довжина від 7,5 до 10 см. *Childe*. Вказ. праця. Табл. XVIII, третій ряд. Fig. 1. Для порівняння: *Kandyba*. Вказ. праця, с. 48. Тип VII, 1b, 2b; Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Табл. XXVI, 2, 7).

[13] ВППМВ, 37261, 51070. Довжина від 7 до 10 см.

Кінцеве скребло[1].

Пластини з ретушуванням або без нього по одному[2] або по обох краях[3], можливо, використовувалися як скребла, деякі з них загострені[4] (фото 109, 110).

Трапецієподібні[5] (фото 111, 112) і нерегулярні скребла[6].

Звичайні[7] (фото 113) і бокові свердла[8] (фото 115).

Вістря стріл: а) трикутні, з дещо вигнутими сторонами[9], по краях або по всій поверхні ретушовані[10] (фото 116);

б) з виїмкою в основі і ретушованою поверхнею[11] (фото 117);

в) з виїмками[12].

Дробилки[13].

---

[1] ВППМВ, 37261, 37348. Довжина до 5,5 см.

[2] ВППМВ, 36975, 37257, 37258, 37353, 50755, 51067, 51082. Довжина до 19 см. Для порівняння: *Kandyba*. Вказ. праця, с. 47. Тип (VIa).

[3] ВППМВ, 36969, 37259, 37353, 51071, 51077, 51083. Довжина до 16 см. Аналогії: *Kandyba*. Вказ. праця, с. 49 (Тип VIb); Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Табл. XXVI, 4).

[4] ВППМВ, 37259, 37353, 51072, 51075, 51139. Довжина від 9,5 до 16,5 см.

[5] ВППМВ, 36897, одна сторона заокруглена, 51122, 51127. Довжина від 2,5 до 3 см. *Childe*. Вказ. праця. Табл. XVIII, перший ряд. Мал. 5, другий ряд. Fig. 2, третій ряд. Мал. 2. Для порівняння: Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Табл. XXVI, 8).

[6] ВППМВ, під 50910. Довжина від 2 до 3 см.

[7] ВППМВ, під 36895, 37259, 50807, 51073. Довжина від 2,8 до 12,5 см. *Childe*. Вказ. праця. Табл. XVIII, перший ряд. Мал. 2. Аналогії: *Kandyba*. Вказ. праця, с. 49. Тип IX; Кошилівці (*Hadaczek*. Вказ. праця. Мал. 14a. Мал. 1, 2. Мал. 14b); Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Табл. XXV, 13; XXVI, 1).

[8] ВППМВ, 37259, 51076, 51079, 68006. Довжина від 6 до 8,5 см. Для порівняння: *Kandyba*. Вказ. праця, с. 48. Тип VIII, 3.

[9] ВППМВ, 36972, 51078. Довжина 6 см.

[10] ВППМВ, два під 36894. Довжина від 2,5 до 5,5 см. *Kaindl*. Jahrb. I. Мал. 122. *Childe*. Вказ. праця. Табл. XVIII, четвертий ряд. Мал. 4, 6. Вони відомі в Україні, Семигороді, Молдові та Болгарії; *Kandyba*. Вказ. праця, с. 49 (Тип X, 1a); *Рудинський*. Антропологія III, Київ, 1929, с. 242; Райки // Звід. за 1926 р. Табл. XV, 6.

[11] ВППМВ, 37262. Довжина 3,1 см. *Childe*. Вказ. праця. Табл. XVIII, четвертий ряд. Мал. 10. Аналогії: *Kandyba*. Вказ. праця, с. 49. Тип X, 1c; Городниця над Дністром (ВПММВ). *Рудинський*. Вказ. праця, с. 242; Кукутень (*Schmidt*. Вказ. праця. Табл. XXIV, 9–12).

[12] *Kaindl*. Jahrb. II. Мал. 35.

[13] ДМДРІ IV e; ВППМВ, 36885, 36886, 37263, три екземпляри, 36976, 50788, 51148–51150, 51152, багато; одна дисковидна, інша призматична; 51150, куляста; М.Ч.

6. Кістяні та рогові знаряддя

З кістки було виготовлено багато невеликих знарядь:

Шила[1]. Для них, зазвичай, використовували як держак природню голівку суглоба (фото 119–121). В інших випадках кістки були спеціально заокруглені (фото 123) або обрізані (фото 122).

Лощила[2] (фото 118). Кінець одного лощила мав особливу форму[3] (таблиця форм, мал. 152). Він нагадує, до певної міри, лощило у формі напівмісяця культури Бюкк[4].

Долото[5] (фото 124).

Тригранний стрижень[6] (фото 125) і два кістяних предмети з бороздою[7] (фото 126, 127).

З рога оленя виготовлені такі предмети:

Молот з еліптичним отвором для держака[8] (фото 129).

Уламок долотоподібної, підшліфованої і проверченої мотики[9].

Рогові вістря, використовувалися як шила[10].

Предмет з рогу і два рогові вістря з однією обрізаною стороною[11] (фото 128).

---

[1] ВППМВ, 37274, 47242, 51105, 51107–51112, 51115, 51184. ДМДРІ IV е, 93; *Kaindl.* Jahrb. I. Мал. 125; Jahrb. II. Мал. 18, 24; *Childe.* Вказ. праця. Табл. XVI, 4. Мал. 2–6. Довжина від 5 до 14 см. Для порівняння: *Гамченко.* Вказ. праця. Мал. 22; *Hadaczek.* Вказ. праця. Мал. 18d, 20g, h, k, 21, декілька, 28; *Schmidt.* Вказ. праця. Табл. XXVIII, 5, 6.

[2] ВППМВ, 51106; ДМДРІ IV е. Довжина від 15,5 до 15,8 см. Для порівняння: Більче-Вертеба (М.Ш., 728); *Hadaczek.* Вказ. праця. Мал. 29–31; Кукутень(*Schmidt.* Вказ. праця. Табл. XXVIII, 5, 6).

[3] *Кайндль* пише (Jahrb. II, с. 40), що вони могли бути «дуже зручними для вилучення зайвої глиняної маси при виготовленні горщиків». На внутрішній поверхні маленьких горщиків та інших вільних поверхнях глиняних виробів, які погано залисковані, знайдені сліди від скріблення, ..., «які, по всій можливості, походять від цих знарядь. Гладка округлена сторона кістки могла бути використана для лискування».

[4] Усне повідомлення доктора Й. Бьома (J. Bohm), який дослідив одне яскраве селище культури Бюкк в Доміці на Словаччині.

[5] ВППМВ, 51117. Довжина 7 см. Для порівняння: *Hadaczek.* Вказ. праця. Мал. 18c, b, i, k; Кукутень (*Schmidt.* Вказ. праця. Табл. XXVIII, 10, 11).

[6] ВППМВ, 51112. Довжина 9,8 см.

[7] ВППМВ, 37275, 51113. Довжина від 7,5 до 10,8 см. *Childe.* Вказ. праця. Табл. XVI, 4. Мал. 7, 8.

[8] ВППМВ, 36980. Довжина 13,3 см. *Childe.* Вказ. праця. Табл. XVI. Fig. 4, 1. Роговий молот: *Гамченко.* Вказ. праця, с. 37; Пеньожкове (*Himner.* Вказ. праця. Табл. XL, 1, прямокутний отвір для держака; Кошилівці (*Hadaczek.* Вказ. праця. Мал. 19a); Кукутень (*Schmidt.* Вказ. праця. Табл. XXVIII, 1, 6, 8).

[9] М.Дз.; М.Ч. *Kaindl.* Jahrb. I. Мал. 124.

[10] ВППМВ, 51118, 51120. Довжина від 17–19,5 см.

[11] ВППМВ, під 51120; М.Ч. У Шипинцях знайдені кістки таких тварин (згідно з визначенням Природничого Музею у Відні): собака, домашній бик (Bos primigenius), кінь, коза, вівця, домашня свиня, дика свиня, олень, козуля.

У Шипинцях, нарешті, були знайдені два маленьких металевих уламки, мабуть, з бронзи, приналежність яких до мальованої кераміки проблематична[1].

IV. Селище Шипинці в системі культурного кола стрічкової кераміки

Як вище було показано, селище Шипинці має яскраві, багаті інформацією матеріяли, які завдяки разноманітним аналогіям надають можливість визначити місце цього селища не тільки в межах української культурної групи, а й в цілому, в межах неоліту стрічкової кераміки.

Шипинці належать, без сумніву, до культури української мальованої кераміки, хоча воно і має деякі особливі локальні риси.

Форма й орнаментація одного плечистого горщика на піддоні, віднесеного до керамічної групи А, та грушкуватий кубок з вушками тісно пов'язані з давньою молдавською та семигородською керамікою. Кубок з двома отворами під вінцями і профільована чаша на ніжці також близько споріднені з останньою. Необхідно згадати також одну ручку ложки, що за характером є звичайною для цієї ж групи.

Серед посуду групи В слід особливо звернути увагу на появу мисок з загнутими вінцями, які близько нагадують, як в Усатово і Петренах, про відкрите південно-західнє положення Шипинців і мають аналогії в Кукутень В та у Семигороді. Миски з циліндричною верхньою частиною пов'язані, рівною мірою, з основними формами посуду дунайської області, від Болгарії до йордансмюльської кераміки. На зв'язок із Заходом вказують також відносно часто зустрінуті у Шипинцях, як, втім, і в інших частинах України, кільцеві піддони. Єдина тут знахідка кратера з сильно профільованою шийкою вказує на відношення до Кукутень. Особливістю Шипинців у межах українського керамічного стилю можна вважати прямокутні або овальні коритовидні посудини з трьома вушками, спорідненість яких з середньоєвропейськими групами від Вінча до Йордансмюль не викликає сумніву.

Існують декілька характерних для Шипинців явищ. У обох біноклів це вушка на сполучнику й їхнє подвійне ромбоїдне розширення, а також наявна в окремих випадках орнаментація містка та сполучника головками

[1] *Childe*. Вказ. праця.

тварин. У Шипинцях звертає на себе увагу також збереження на ступені В моноклів, які в інших регіонах української культури зустрічаються тільки на ступені А, і навіть фруктовниць (чаш на ніжці), схожих на ті, що відомі серед давньої молдавської і семигородської кераміки. Що стосується орнаментації, то необхідно згадати використання бузкового тла. Іншою ознакою є підкреслення орнаменту за допомогою легких стрічок. Важливою є, окрім того, чисельність специфічних шипинецьких декоративних мотивів. У першу чергу можна назвати еліпси із змієподібною танґентою на плечистих горщиках і покришках, збереженість еліпсотанґентної стрічки на плечистих горщиках посуду групи В і при цьому значне використання залишків S-видних спіралей. Далі слід звернути увагу на комбінацію продуктів розпаду обігової спіралі, а саме еліпсів і лінз, так що перші заповнені останніми на плечистих горщиках і покришках; потім на орнамент амфор з двома вушками під шийкою у двох горизонтальних орнаментальних стрічках, з яскравим розвитком цього орнаменту як у верхній (розкладена обігова спіраль), так і у нижній стрічці (метопи); на деякі особливі мотиви у верхній стрічці безручних амфор (мотив у вигляді напівмісячної фігури та ін.). Дуже типовою для Шипинців є орнаментація кратерів зірковими фігурами, а також мотив «очей» на кубках, який менше відомий в інших областях України. На мисках необхідно відзначити підкреслення лініями негативного орнаменту виру. Нарешті, серед зображень тварин зустрінуті тільки фігури собак, причому їх голови завжди повернені праворуч.

Посуд групи С, інакше гребінцева кераміка Шипинців, ні в чому не вирізняється з-поміж тієї, що знайдена з посудом групи В в Україні.

Глиняна пластика вказує тільки на один тип, який відрізняється від українських фігурок. Це плоскі, погано розділені фігурки з по-особливому модельованою головою (тип д). Особливим явищем можна вважати також фігурку зубра.

Серед гир своєрідними є тільки конічні гирі з вертикальним отвором.

З типових кам'яних знарядь кола культур стрічкової кераміки на особливу увагу заслуговують сокири з прямокутним перетином, довге оброблене ударами долото, трапецієвидне скребло і «товкачик для фарби».

Серед кістяних виробів ми хотіли б відзначити лощила у формі напівмісяця.

Хронологічне місце селища Шипинців визначається надійно.

Кераміка групи А Шипинців належить до другої або заліщицької фази ступеня А в Україні. Її знаходять там і як «посуд групи Шипинці А», і як влас-

не заліщицький посуд. З іншого боку, ця кераміка проявляє багато відповідностей за своєю формою та мотивами, щоправда, не у виконанні, з посудом Кукутень А і групи Ерьошд. Тому вона мусить бути майже одночасовою з ними. Оскільки заліщицький посуд Галичини має деякі аналогії в архаїчних матеріялах шару В Кукутень, кераміка групи Шипинці А може бути, певною мірою, долучена до перехідної фази між Кукутень А і В. Заліщицька фаза повинна бути дещо одночасовою з Ерьошд, тому що там, поряд з давньою, з'являються також деякі схожі форми, які пізніше відомі як форми посуду Кукутень А. У Болгарії в цей час могла вже початися культура Гумельниця, ступеня А, одночасова Кукутень А за Нестором[1], а на Середньому Дунаї — культури Вінча, Тиса та Йордансмюль, тому що наступна фаза в Україні може синхронізуватися вже з культурою Баден.

Посуд групи В Шипинців пізніший і безпосередньо не пов'язаний за часом з посудом групи А. Деякі екземпляри посуду групи А мають більш давній характер і можуть бути віднесені до городницької фази Галичини, точніше, до попуднинського посуду Центральної України. Це біхромні посудини з чорним розписом на червоному або білому тлі. Вони мають архаїчні форми та орнаментальні мотиви.

Більша частина шипинецької кераміки, а саме посуд, розписаний, зазвичай, чорною і білою фарбами на червоному або брунатному тлі, належить до більчецької фази. Загальна відповідність, а також численні формальні та орнаментальні аналогії надійно свідчать про це. Шипинецький посуд групи В відповідає у Молдавії ступеню Кукутень В. Але посуд групи В з Шипинців не репрезентує найпізнішу українську мальовану кераміку кошилівецької фази. Щоправда, існують деякі чудові відповідності за формою (м'який профіль амфор і біноклів та ін.), але в орнаментації відсутня біла фарба. Таким чином, ми можемо сприймати селище Шипинці В як таке, що лише частково доживає до кошилівецької фази.

У Шипинцях В були знайдені специфічні форми, які дають нам змогу навести місток до середньодунайського неоліту. Мова йде про горщечки з горбинками. Вони повинні бути одночасові із схожими формами культури Баден, саме так, як і їхні галичанські аналогії з Більче та Кошилівців, які ще мають вертикально проверчені вушка та двохчасні миски, знайдені серед

[1] Для порівняння: *Nestor*. Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumanien. 22. Bericht d. R.-G-K. 1923, c. 58 та ін.

кераміки групи В в Україні[1]. Маються на увазі горщечки з горбинками з вушками або без них культури Баден Угорщини та Богемії і знамениті двохчасні канельовані баденські миски з Угорщини і Словаччини[2].

Посуд групи С Шипинців належить до ступеня В, що доводять знахідки в Україні аналогічних матеріялів разом з керамікою групи В. Зв'язок більш молодшої української мальованої кераміки з культурою Баден Центральної Европи має велике значення для хронологічного порівняння культурного розвитку обох віддалених областей. Наведена нижче таблиця є такою спробою.

Шипинці	Україна	Молдавія	Східний Семигород	Валахія й Болгарія	Центральна Європа
	Спірально-меандрова кераміка	Кукутень А	Боян А	Боян А	Спірально-меандрова і накольчасто-стрічкова кераміка. Бюкк. Старчево
	Незвисько				
Шипинці А					
	Заліщики	Кукутень А-В	Ерьошд		Вінча. Тиса. Йондансмюль
	Городниця			Гумельниця А-С	
Шипинці В	Більче	Кукутень В	Коцофені		Баден
	Кошилівці				

Звісно, наведена синхронізація надто загальна та схематична. Її необхідно перевірити детальною обробкою археологічних джерел у регіонах між цими областями, вивченням вузьких локальних зв'язків і, як наслідок, заповнити конкретним фактичним змістом.

Переклад з німецької мови
Юрія Рассамакіна

[1] Томашівка (*Курінний* // Звід. за 1925 р. Табл. XIII, 7); Попудня (*Kozłowski.* Вказ. праця. Табл. XIX, 8).

[2] Я хотів би тут відзначити, що одна двохчасна миска була знайдена також в Ерьошді (*László.* Вказ. праця. Табл. XI, 3). Кубок з чотирма горбинками представлений, як виняток, уже серед посуду Вінча (*Grbić.* Pločnik....Belgrad, 1929. Мал. 17).

Примітки до малюнків

Схематичні малюнки від № 1 до 150 надають зафіксований та реконструйований орнамент. Там, де реконструкція сумнівна, відповідні місця обмежені пунктиром і позначені знаком «мінус». Зменшення дано по-різному.

Малюнки від 150 до 282 представлені уламками або фрагментованою орнаментацією.

1. Посуд групи А. Миска. ВППМВ, 51156
2 до 150 – посуд групи В
3 до 27 – форма I a
4. ВППМВ, 50757
5. ВППМВ, 50758
6. ВППМВ, 50778
7. ВППМВ, 68019
8. ВППМВ, 50759
9. ВППМВ, 67957
10. ВППМВ, 36928
11. ВППМВ, 36930
12. ВППМВ, 50762
13. ВППМВ, 50768
14. ВППМВ, 36934
15. ВППМВ, 37390
16. ВППМВ, 36929
17. ВППМВ, 50761
18. ВППМВ, 67956
19. ВППМВ, 50754
20. ВППМВ, 36921
21. ВППМВ, 50775
22. ВППМВ, 50764
23. ВППМВ, 50760
24. ВППМВ, 67992
25. ВППМВ, 50753
26. ВППМВ, 37338
27. ВППМВ, 50765
28 до 29 – форма I b
28. ВППМВ, 50779
29. ВППМВ, 50796
30 до 48 – форма II a
30. ВППМВ, 36924
31. ВППМВ, 50811
32. ВППМВ, 50803
33. ВППМВ, 50808
34. ВППМВ, 36935
35. ВППМВ, 50804
36. ВППМВ, 50810
37. ВППМВ, 37388
38. ВППМВ, 37335
39. ВППМВ, 50802
40. ВППМВ, 67960
41. ВППМВ, 50801
42. ВППМВ, 50800
43. ВППМВ, 37339
44. ВППМВ, 36925
45. ВППМВ, 67961
46. ВППМВ, 51165
47. ВППМВ, 37336
48. ВППМВ, 51158
49 до 52 – форма II b
49. ВППМВ, 36926
50. ВППМВ, 50981
51. ВППМВ, 50816
52. ВППМВ, 51160
53 до 77 – форма II c
53. ВППМВ, 50945
54. ДМДРІ IV e, 10
55. ВППМВ, 50947
56. ВППМВ, 50795
57. ВППМВ, 67950
58. ВППМВ, 37334
59. ВППМВ, 50787
60. ВППМВ, 50785
61. ВППМВ, 50784
62. ВППМВ, 50791
63. ВППМВ, 50792
64. ВППМВ, 50782
65. ВППМВ, 50776
66. ВППМВ, 36998
67. ВППМВ, 50789
68. ВППМВ, 50783
69. ВППМВ, 50786
70. ВППМВ, 50790
71. ДМДРІ IV e, 3
72. ВППМВ, 67948
73. ВППМВ, 36922
74. ВППМВ, 51159
75. ВППМВ, 50781
76. ВППМВ, 50798
77. ДМДРІ IV e, 96
78 до 81 – форма III a
78. ВППМВ, 50819
79. ВППМВ, 36996
80. ВППМВ, 67946
81. Кратер з кільцевим піддоном, ВППМВ, 50830
82. ВППМВ, 50823
83. ВППМВ, 37325
84. ВППМВ, 37327
85. Кратер з дуже вузькою шийкою, ВППМВ, 50826
86. Кратер з чотирма налiпами, ВППМВ, 67962
87. Кратер на чотирьох ніжках, ВППМВ, 50831
88. Кратер з чотирма вушками, ВППМВ, 51188
89. Кратер з чотирма вушками, ВППМВ, 50974
90. Гібридна форма між

кратером і амфорою, ВППМВ, 50822
91 до 102 – форма IV a
91. ВППМВ, 50839
92. ВППМВ, 36938
93. ВППМВ, 37328
94. ВППМВ, 50948
95. ВППМВ, 50846
96. ВППМВ, 37297
97. ВППМВ, 37370
98. ВППМВ, 36937
99. ВППМВ, 50845
100. ВППМВ, 50834
101. ВППМВ, 50973
102. ВППМВ, 50938
103 до 104 – форма IV b
103. ВППМВ, 36997
104. ВППМВ, 50832
105 до 113 – форма V a
105. ВППМВ, 50901
106. ВППМВ, 37313
107. ВППМВ, 37311
108. ВППМВ, 50891
109. М.Ш.
110. ВППМВ, 37310
111. ВППМВ, 36946
112. ВППМВ, 67991
113. ДМДРІ IV e, 31
114 до 121 – форма V b
114. ВППМВ, 50888
115. ВППМВ, 50922
116. ВППМВ, 50894
117. ВППМВ, 50887
118. ВППМВ, 37309
119. ВППМВ, 50921
120. ВППМВ, 50962
121. ДМДРІ IV e, 35
122. Форма V c, ДМДРІ IV e, 41
123. Форма V h
123. ВППМВ, 50859
124. ВППМВ, 50857
125 Коритоподібна посудина, ВППМВ, 50935
126 до 127 – форма VI d
126. ВППМВ, 50860
127. ВППМВ, 50873
128 до 134 – форма VI e
128. ВППМВ, 36950
129. ВППМВ, 50872
130. ВППМВ, 50880
131. ВППМВ, 50877
132. ВППМВ, 50881
133. ВППМВ, 50879
134. ВППМВ, 50864
135 до 136 – форма VI f
135. ВППМВ, 67966
136. ВППМВ, 50869
137. Форма VII a, ВППМВ, 36987
138 до 143 – форма VII b
138. ВППМВ, під 51192
139. За: *Kaindl.* Jahrb. d.Z. K. II. Fig. 108–109.
140. ДМДРІ IV e, 12
141. ВППМВ, 36986
142. ВППМВ, 50850
143. ВППМВ, 50970
144 до 148 – форма VII c
144. ВППМВ, 50852
145. ВППМВ, 50966
146. ВППМВ, 50853
147. ВППМВ, 37343
148. ВППМВ, 50849
149. Форма VII d, ВППМВ, 50854
150. Тюльпаноподібний кубок, ВППМВ, 50927
151 до 175 – посуд групи A
151. Плечистий горщик на ніжці. За: *Kaindl.* Jahrb. d.Z. K. II. Fig. 9
152. Плечистий горщик, М.Ш., 2385
153 до 164 – різноманітні фраґменти
153. М.Ш., 2387 a
154. М.Ш., 2387 Б
155. М.Ш., 2387 Б
156. ВППМВ, 50984
157. ВППМВ, 50983
158. ВППМВ, 50982
159. ВППМВ, 67945
160. ВППМВ, 67945
161. М.Ш., 2402
162. М.Ш.
163. За: *Kaindl.* Вказ. праця. Fig. 10
164. За: *Kaindl.* Вказ. праця. Fig. 13
165 до 171 – кубки
165. М.Ш., 2414
166. М.Ш., 2413
167. За: *Kaindl.* Вказ. праця. Fig. 11
168. За: *Kaindl.* Вказ. праця. Fig. 12
169. a, зовні; b, усередині, М.Ш., 2414
170. a, зовні; b, усередині, М.Ш., 2396
171. a, зовні; b, усередині, М.Ш., 2403
172 до 173 – миски
172. зовні, М.Ш., 2382
173. a, зовні; b, усередині, М.Ш., 2404
174. Чаша на ніжці, a, зовні; b, усередині, ДМДРІ IV e, 30
175. Держак ложки, ДМДРІ IV e, 55
176 до 282 – посуд групи B
176 до 192 – форма I a
176. ДМДРІ IV e, 105 a
177. ВППМВ, 67980
178. ВППМВ, 68035
179. ВППМВ, під 37385
180. ВППМВ, 67974
181. ВППМВ, 37298
182. ВППМВ, 68054
183. ДМДРІ IV e, під 117
184. ВППМВ, 68032
185. ДМДРІ IV e, під 99
186. ВППМВ, під 51186
187. ВППМВ, 37385

188. ВППМВ, 67968
189. ДМДРІ IV e, під 106
190. ВППМВ, 68056
191. ВППМВ, 68007
192. ВППМВ, 50960
193 до 195 – форма II a
193. ВППМВ, 69026
194 до 195, ДМДРІ IV e, під 108
196. Форма II b, ВППМВ, 68008
197 до 213 – форма II c
197. ВППМВ, 50793
198. ВППМВ, 67954
199. ВППМВ, 68052
200. ВППМВ, 68041
201. ДМДРІ IV e, 94
202. ВППМВ, 68059
203. ВППМВ, 67967
204. ВППМВ, 67967
205. ВППМВ, 37385
206. ДМДРІ IV e, 117 a
207. ДМДРІ IV e, під 107
208. ДМДРІ IV e, під 107
209. ДМДРІ IV e, під 117
210. ДМДРІ IV e, під 117
211. За: *Kaindl.* Вказ. праця. Fig. 8
212. ВППМВ, 36932
213. ВППМВ, 68053
214 до 243 – різноманітні фрагменти
214. ВППМВ, 68016
215. ВППМВ, під 37385
216. ВППМВ, 68004
217. ВППМВ, під 37385
218. ВППМВ, 68028
219. ВППМВ, 68027
220. ВППМВ, під 3385
221. ВППМВ, 68064
222. ВППМВ, під 51186
223 до 224, ДМДРІ IV e, під 117 a
225. ДМДРІ IV e, під 112
226. ВППМВ, 67999
227. ВППМВ, 67977
228. ВППМВ, під 51186
229 до 230, ВППМВ, під 37385
230 до 230, ВППМВ, під 37385
231. ДМДРІ IV e, під 98
232. ВППМВ, 68011
233. ДМДРІ IV e, 94
234 до 236, ДМДРІ IV e, 94 b
235 до 236, ДМДРІ IV e, 94 b
236 до 236, ДМДРІ IV e, 94 b
237. ДМДРІ IV e, 39
238. ВППМВ, 50987
239 до 242, ВППМВ, під 51187
240 до 242, ВППМВ, під 51187
241 до 242, ВППМВ, під 51187
242 до 242, ВППМВ, під 51187
243. ВППМВ, 68055
244. Форма III a, ДМДРІ IV e, під 103
245. Форма III b, ДМДРІ IV e, під 102
246. Фрагменти кратера, ДМДРІ IV e, під 102
247 до 248 – форма IV
247. ВППМВ, під 37335
248. ДМДРІ IV e, під 102
249 до 250 – форма V a
249. ВППМВ, 68040
250. a, зовні; b, усередині, ВППМВ, 68014
251 до 258 – форма V b
251. ДМДРІ IV e
252 до 254, ДМДРІ IV e, під 92 a
253 до 254, ДМДРІ IV e, під 92 a
254 до 254, ДМДРІ IV e, під 92 a
255. ВППМВ, під 51187
256. ДМДРІ IV e, під 92 a
257. ДМДРІ IV e, під 92 a
258. ВППМВ, 68043
259. За: *Kaindl.* Вказ. праця. Fig. 6.
260. Миска, усередині, ВППМВ, 68046
261. Миска, усередині, ДМДРІ IV e, під 92 a
262 до 264 – форма V c
262. ДМДРІ IV e, під 93
263. За: *Kaindl.* Вказ. праця. Fig. 103
264. ДМДРІ IV e, під 93
265. Миска з потовщеними вінцями, ДМДРІ IV e, під 93
266. Форма VI b, ВППМВ, 67975
267. Форма VI d, ВППМВ, 50961
268 до 274 – форма VI e
268. ВППМВ, 50868
269. ВППМВ, 37362
270. ВППМВ, 50864
271. ВППМВ, 36950
272. ВППМВ, 67964
273. ВППМВ, 50877
274. ВППМВ, 50879
275. Форма VI f, ВППМВ, 50875
276. Фрагмент покришки, ДМДРІ IV e, під 100
277. Форма VI h, ВППМВ, 68022
278 до 282 – форма VII
278. ВППМВ, під 51192
279. ДМДРІ IV e, під 101
280. ВППМВ, під 51192
281. ВППМВ, під 51192
282. ДМДРІ IV e, під 101

ТАБЛИЦІ ФОРМ

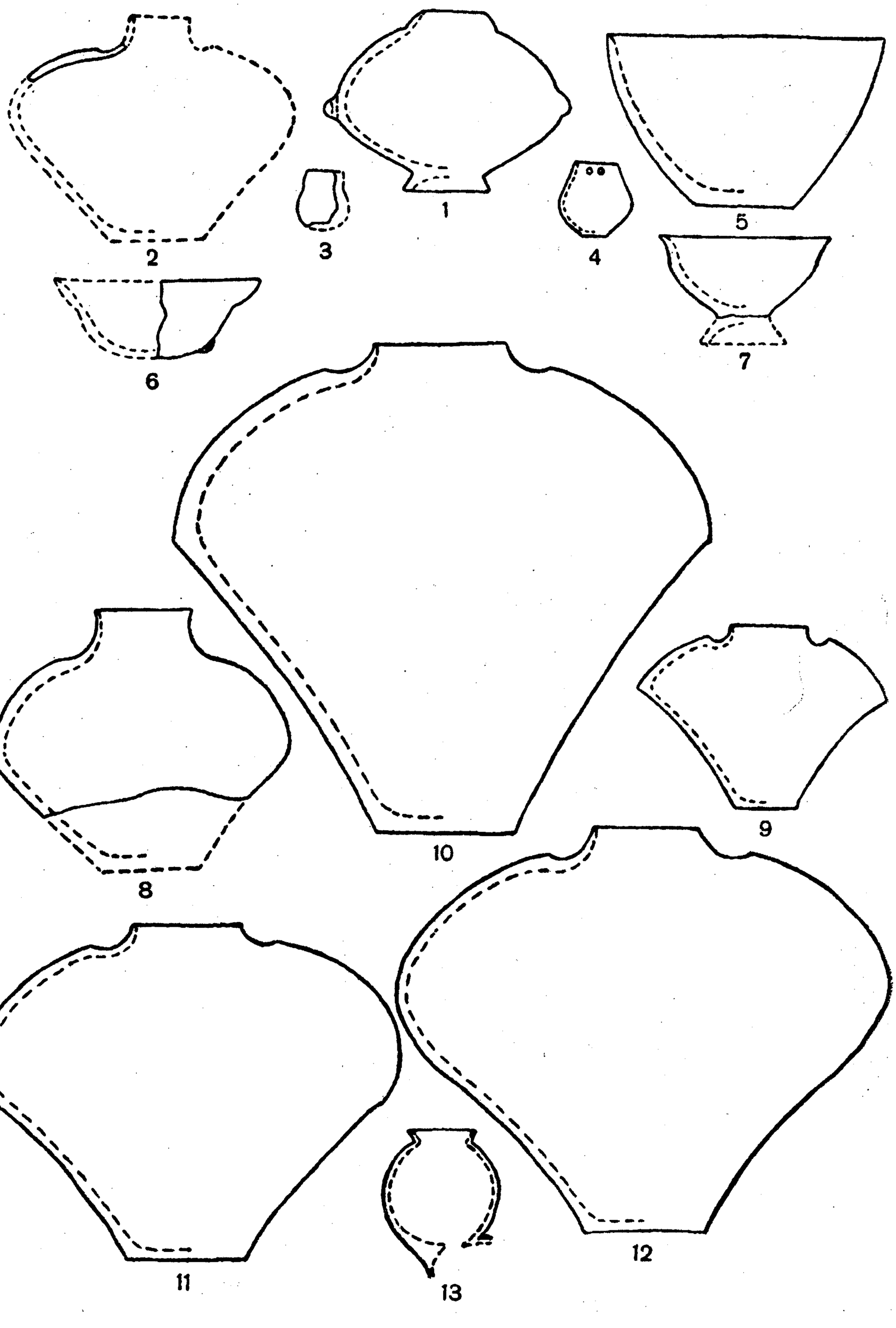
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

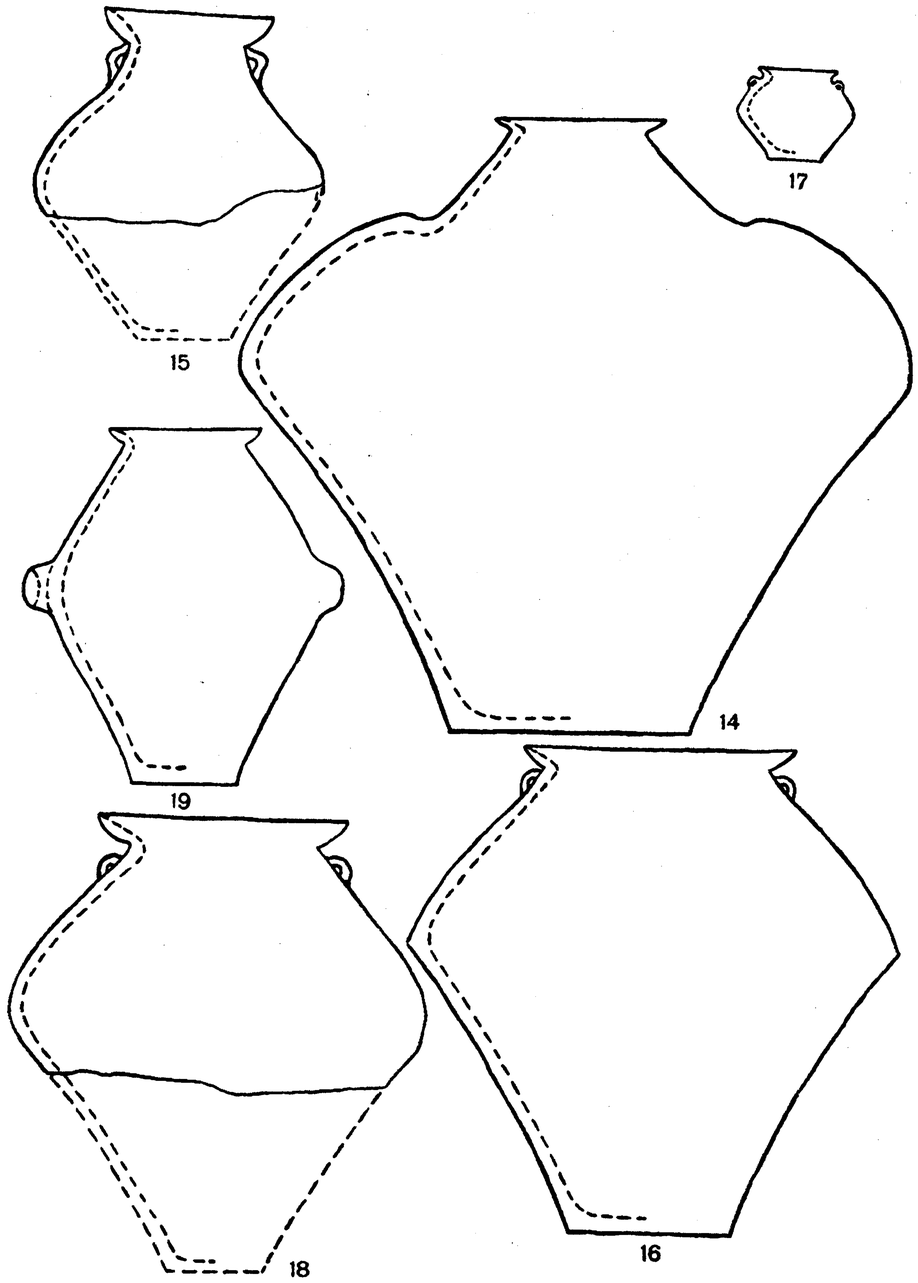
17
15
14
19
18
16

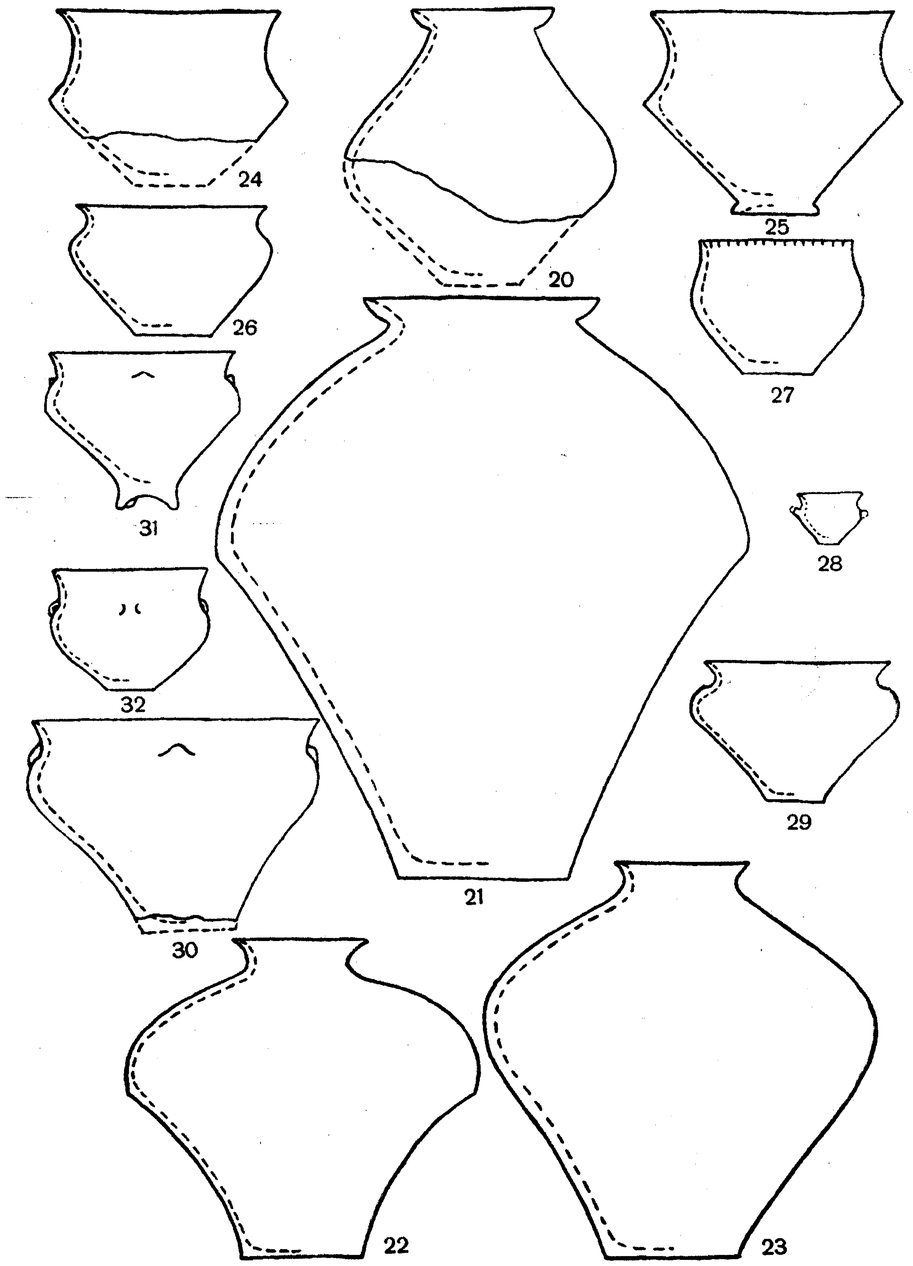
24
25
26
20
27
31
28
32
29
21
30
22
23

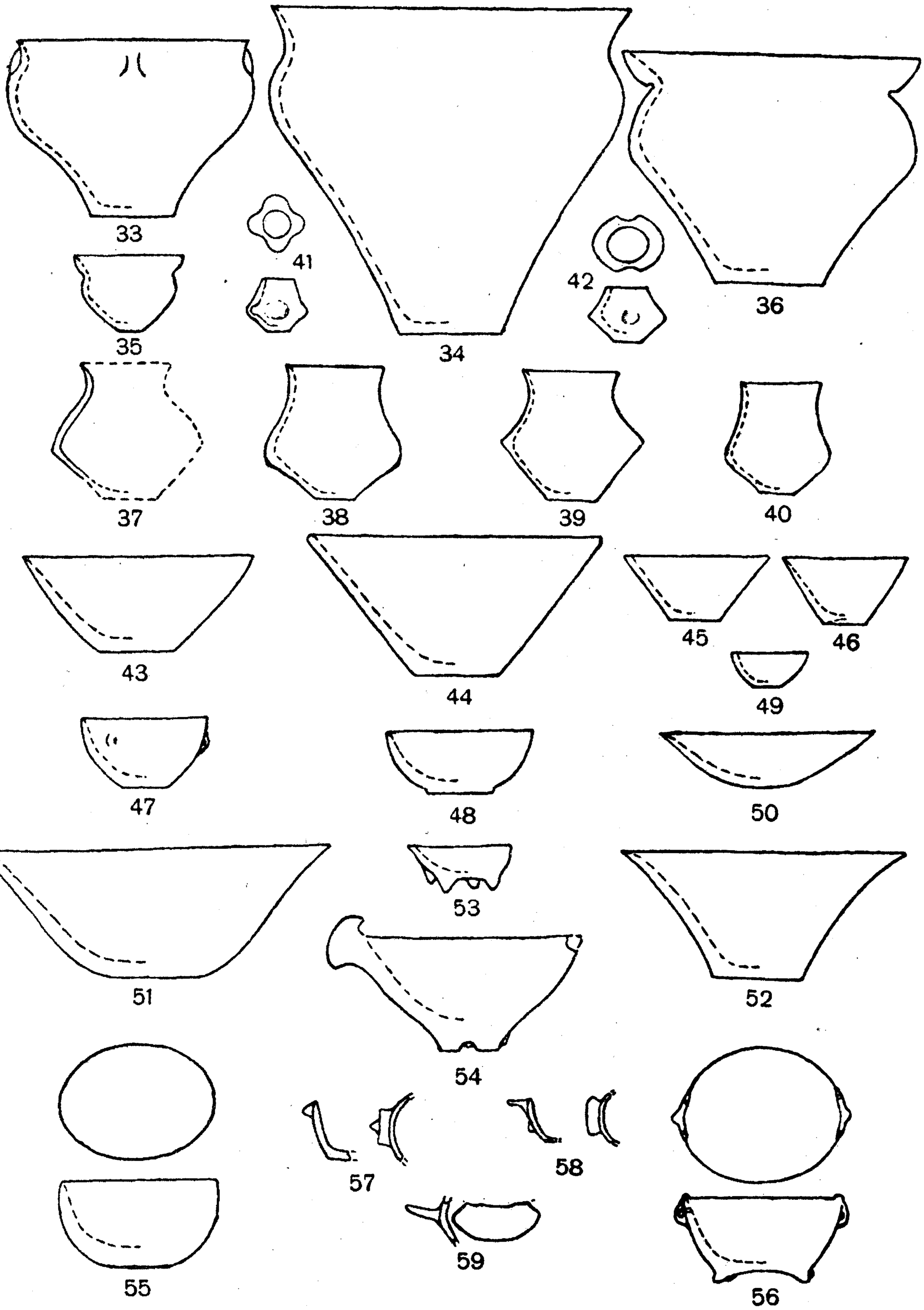
33
41
34
42
36
35
37
38
39
40
43
44
45
46
49
47
48
50
53
51
52
54
57
58
59
55
56

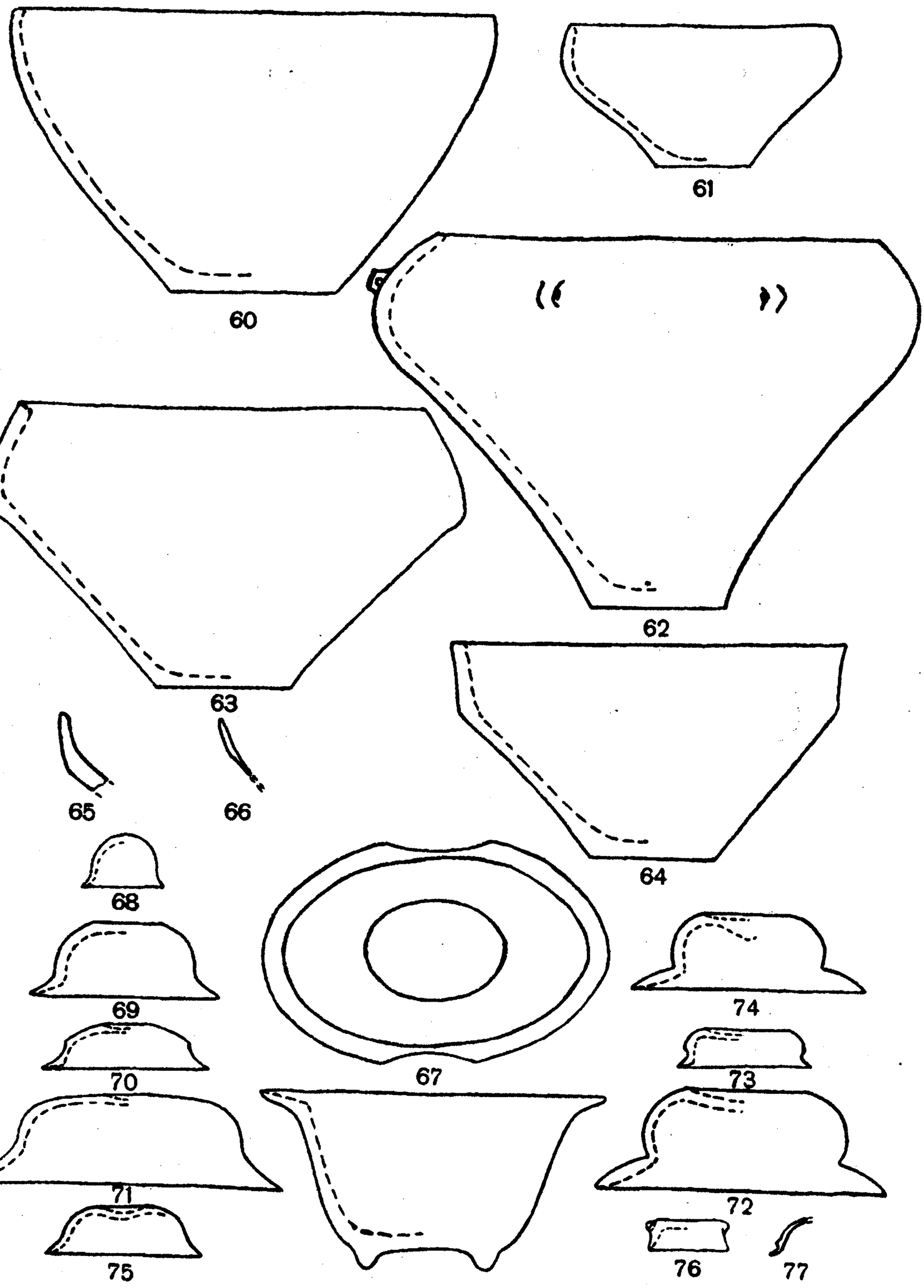
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77

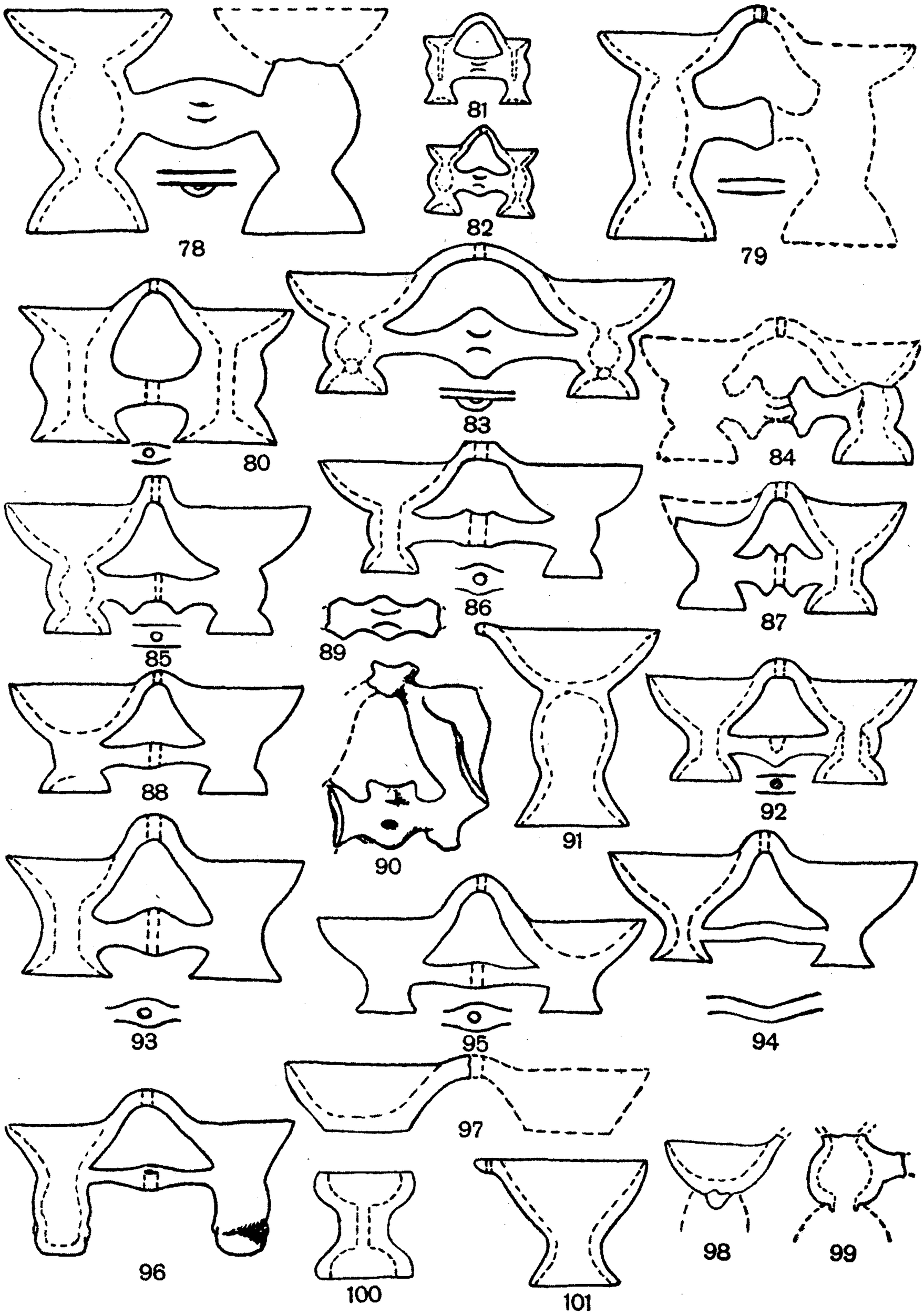
78
81
82
79
83
80
84
85
86
87
89
88
90
91
92
93
95
94
96
97
100
101
98
99

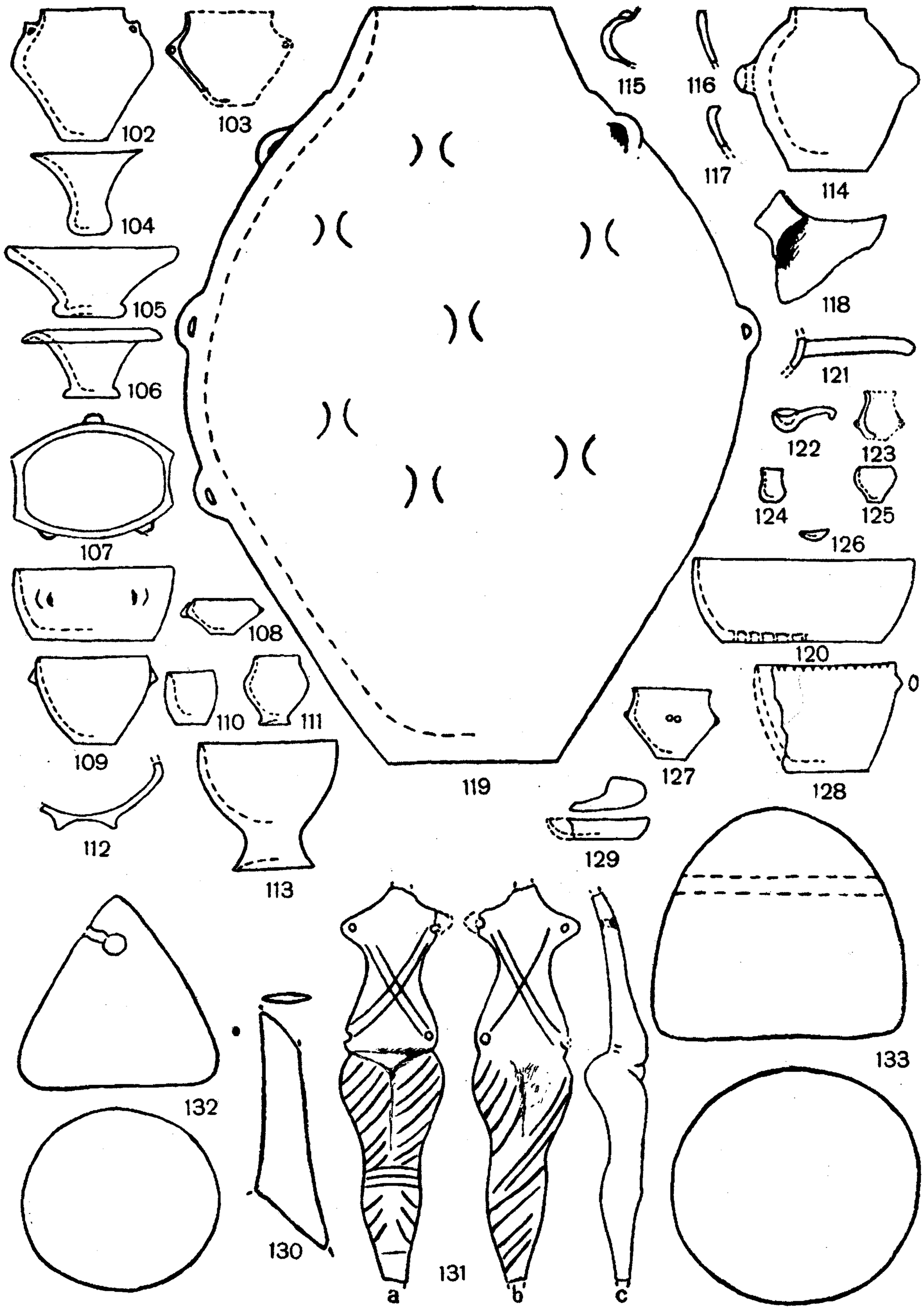
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
115
116
117
114
118
121
122
123
124
125
126
120
119
127
128
129
132
130
131
a
b
c
133

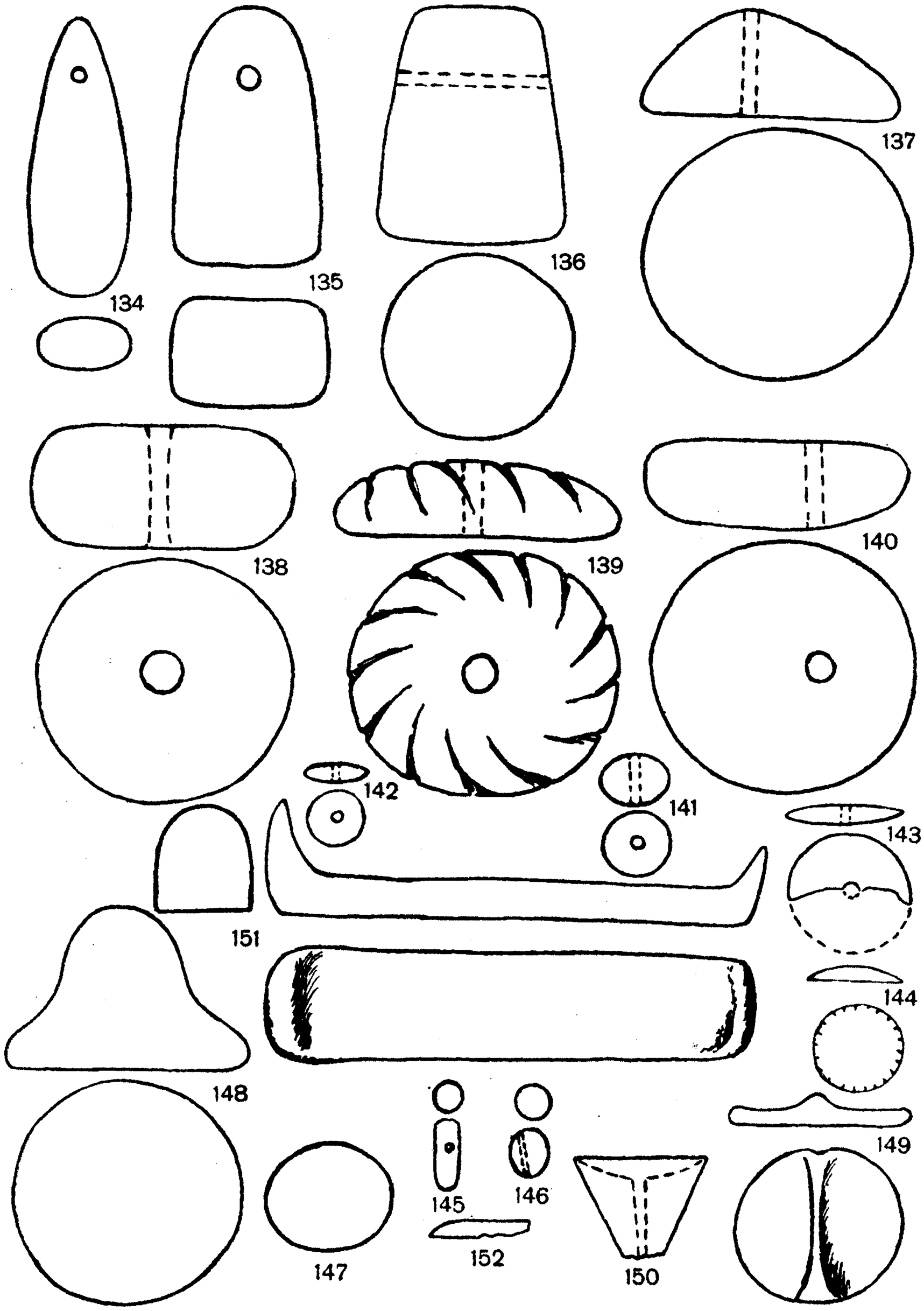
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152

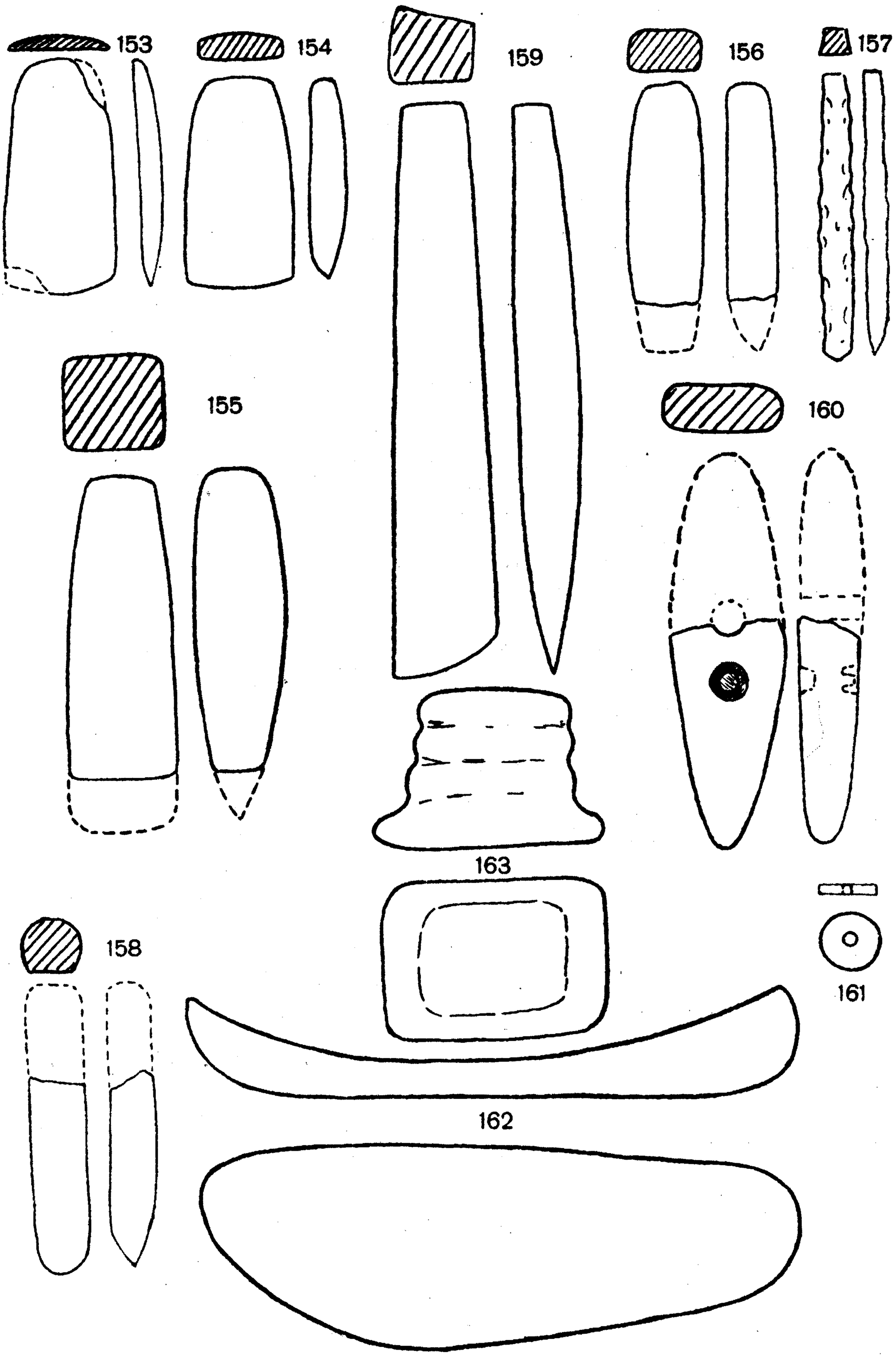
153
154
159
156
157
155
160
163
158
161
162

Примітки до таблиць форм

Зменшення номерів від 1 до 129 складає 1:7,5; номерів від 130 до 163 — 1:3.

1 до 7 — посуд групи А
1. Плечиста посудина на піддоні, за *Kaindl.* Jahrb. d.Z.K. II. Мал. 9.
2. Плечиста посудина, М.Ш., 2385
3. Кубок, М.Ш., 2414
4. Кубок, ДМДРІ IV е, 20, без масштабу
5. Миска, ВППМВ, 51156
6. Миска, М.Ш., 2382
7. Чаша на піддоні, ДМДРІ IV е, 30
8 до 126 — посуд групи В
8 до 13 — форма I а
8. ВППМВ, 37388, без масштабу
9. ВППМВ, 50760
10. ВППМВ, 50764
11. ВППМВ, 36930
12. ВППМВ, 50762
13. За *Kaindl.* Вказ. праця. Мал. 39
14. Форма I b, ВППМВ, 50779
15 до 18 — форма II а
15. ВППМВ, 37336
16. ВППМВ, 37335
17. ВППМВ, 36935
18. ВППМВ, 51158
19. Форма II b, ВППМВ, 36926
20 до 23 — форма II с
20. ВППМВ, 36998
21. ВППМВ, 36922
22. ВППМВ, 37334
23. ВППМВ, 50781
24. Форма III а, ВППМВ, 50828
25. ВППМВ, 50830
26. Форма III b, ВППМВ, 50827
27. ВППМВ, 50936
28. ВППМВ, 50979
29. ВППМВ, 50826, без масштабу
30. ВППМВ, 67962
31. ВППМВ, 50831
32. ВППМВ, 50974
33. ВППМВ, 51188
34. За *Kaindl.* Вказ. праця. Мал. 28
35. ВППМВ, 67987
36. ВППМВ, 50822
37 до 39 — форма IV а
37. ВППМВ, 50955
38. ВППМВ, 50833
39. ВППМВ, 37370
40. Форма IV b, ВППМВ, 50843
41. Форма IV d, ВППМВ, 50988
42. Форма IV e, ВППМВ, 50990
43 до 49 — форма V а
43. ВППМВ, 37310
44. ВППМВ, 50887
45. ВППМВ, 36947
46. ВППМВ, 37314
47. ВППМВ, 67971
48. ВППМВ, 51157
49. ВППМВ, 50996
50 до 52 — форма V b
50. ВППМВ, 36948
51. ВППМВ, 36943
52. ВППМВ, 37309
53. Форма V e, за *Kaindl.* Jahrb. d. Z. K., I. Мал. 105
54. Форма V f, ВППМВ, 37361
55. Еліптична миска, ВППМВ, 51162
56. Форма V g, ВППМВ, 36942
57. Фрагмент миски, ДМДРІ IV e, 111a
58. Фрагмент миски, ДМДРІ IV e, 111
59. Додаток, ДМДРІ IV e, 116
60 до 63 — форма V с
60. ВППМВ, 50925
61. ВППМВ, 50924
62. За *Kaindl.* Jahrb. d. Z. K., II. Мал. 4
63. ДМДРІ IV e, 41
64. Форма Vd, ВППМВ, 50923
65. Уламок миски, ВППМВ, 68030
66. Уламок миски, ДМДРІ IV e, під 93
67. Форма V h, ВППМВ, 50858
68. Форма VI a, ВППМВ, 50992
69. Форма VI b, ВППМВ, 50975
70. Форма VI c, ВППМВ, 50871
71. Форма VI d, ВППМВ, 50860
72 до 74 — форма VI e
72. ВППМВ, 37003
73. ВППМВ, 50877
74. ВППМВ, 50863
75. Форма VI f, ВППМВ,

50869
76. Форма VI g, ВППМВ, 50941
77. Форма VI h, ВППМВ, 68022
78 до 83 — форма VII a
78. ВППМВ, 36987
79. ВППМВ, 50969
80. ВППМВ, 50752
81. ВППМВ
82. ВППМВ, 50856
83 до 88 – форма VII b
83. ВППМВ, 50751
84. ВППМВ, 51192
85. ВППМВ, 36986
86. ВППМВ, 50850
87. ВППМВ, 50968
88. ВППМВ, 37343
89. Сполучник бінокля, ВППМВ, 67985
90. За *Kaindl*. Вказ. праця. Мал. 40
91. За *Kaindl*. Вказ. праця. Мал. 30
92 до 95 — форма VII e
92. ВППМВ, 50967
93. ВППМВ, 50849
94. ВППМВ, 50852
95. ВППМВ, 50853
96. Форма VII d, ВППМВ, 50854
97. За *Kaindl*. Вказ. праця. Мал. 54
98. ВППМВ, під 51192
99. ВППМВ, під 51192
100. ВППМВ, 36951
101. За *Kaindl*. Вказ. праця. Мал. 31
102. ВППМВ, 50813
103. ДМДРІ IV e, під 109 c
104 до 106 — тюльпаноподібні кубки
104. ВППМВ, 50930
105. ВППМВ, 37315
106. ВППМВ, 50927
107. ВППМВ, 50935
108. ВППМВ, 50939
109. ВППМВ, 50933
110. ВППМВ, 37293
111. ВППМВ
112. ВППМВ
113. За *Kaindl*. Вказ. праця. Мал. 38
114. ДМДРІ IV e, під 113
115. ВППМВ, 68021
116. ВППМВ, 68023
117. ВППМВ, 67981
118. За *Kaindl*. Вказ. праця. Мал. 34
119. ВППМВ
120. ВППМВ, 50931
121. ВППМВ, 68036
122. ВППМВ, 51031
123 до 126 — мініатюрні посудинки
123 до 124 — ВППМВ, 36914
125. ВППМВ, 50965
126. ВППМВ, 50995
127 до 129 — посуд групи C
127. ВППМВ, 50837
128. ВППМВ
129. ВППМВ, 36985
130. Ложка, група A, за *Kaindl*. Вказ. праця. Мал. 14
131. Статуетка: a) спереду, b) ззаду, c) збоку, ВППМВ, 37280
132 до 140 — глиняні грузила
132. ВППМВ, 37358
133. ВППМВ, під 51064
134 до 135 — ВППМВ, під 51064
136. ВППМВ, під 51064
137. ВППМВ, 51065
138. ВППМВ, 51060
139. ВППМВ, 51061
140. ВППМВ, 51066
141 до 143 — прясла
141. ВППМВ, 51085
142. ВППМВ, 36984
143. ВППМВ, 51087
144. ДМДРІ IV e, 81
145. ВППМВ, 51091
146. ВППМВ, 51086
147. ВППМВ, 68061
148. ВППМВ, 51084
149. ВППМВ, 51183
150. ДМДРІ IV e, під 101
151. ВППМВ, 51161
152. Кістяне лощило, за *Kaindl*. Вказ. праця. Мал. 126
153 до 163 — кам'яні знаряддя
153. Тип I, 1 a, ВППМВ, 37269
154. Тип I, 1 b, ВППМВ, 36876
155. Тип I, 2, ВППМВ, 37265
156 до 157 — тип II
156. ВППМВ, 51101
157. ВППМВ, 51099
158. Тип III a, ВППМВ, 37264
159. Тип III b, ДМДРІ IV e, 58
160. Тип IV, ВППМВ, 51092
161. ДМДРІ IV e, під 82
162. ВППМВ, 51154
163. ДМДРІ IV, під 118

ФОТОГРАФІЇ

1

2

3

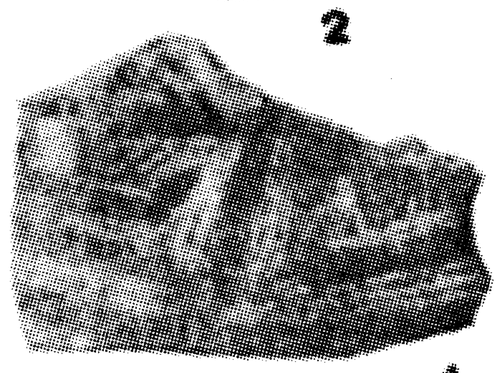

4

5a

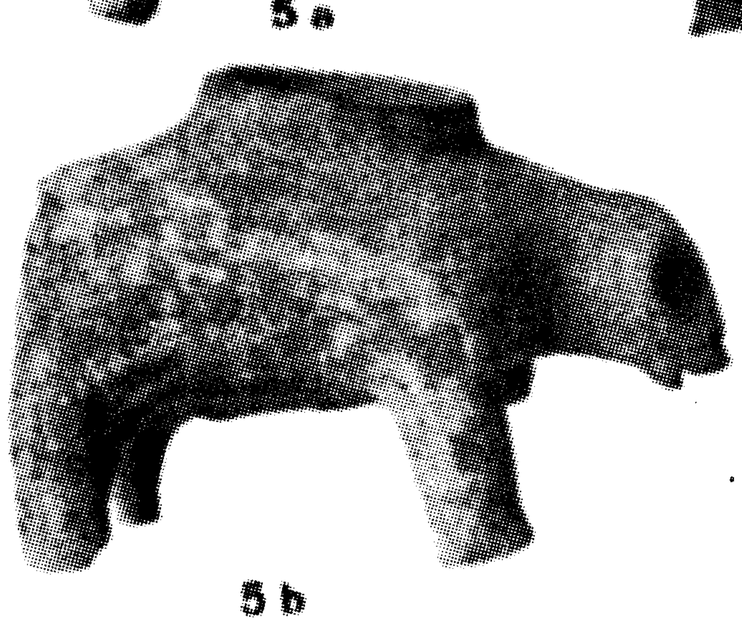

5b

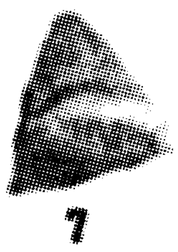

7

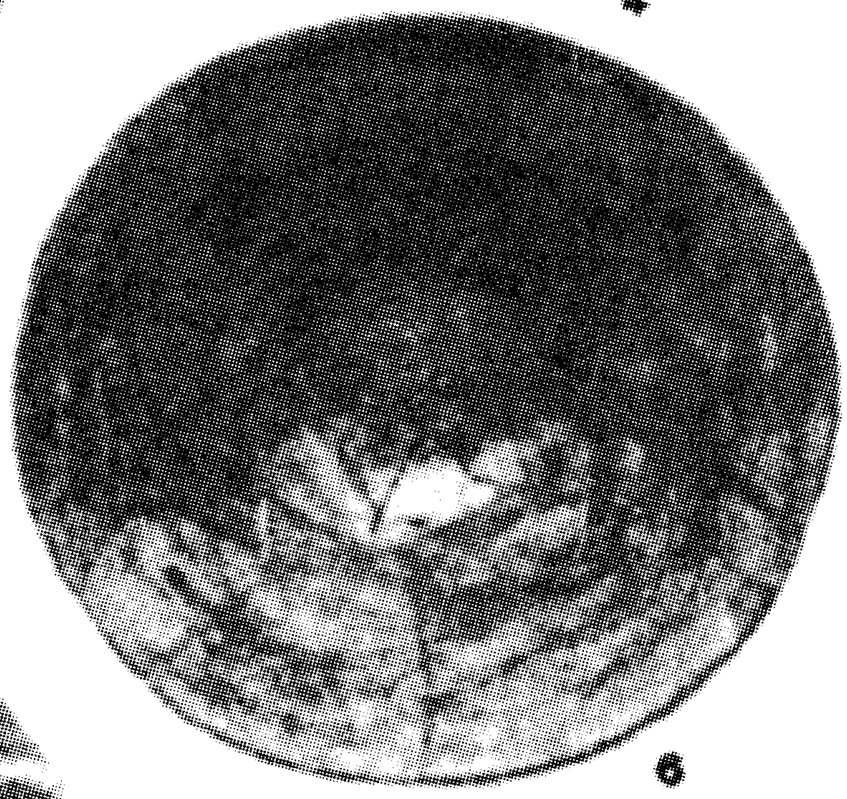

6

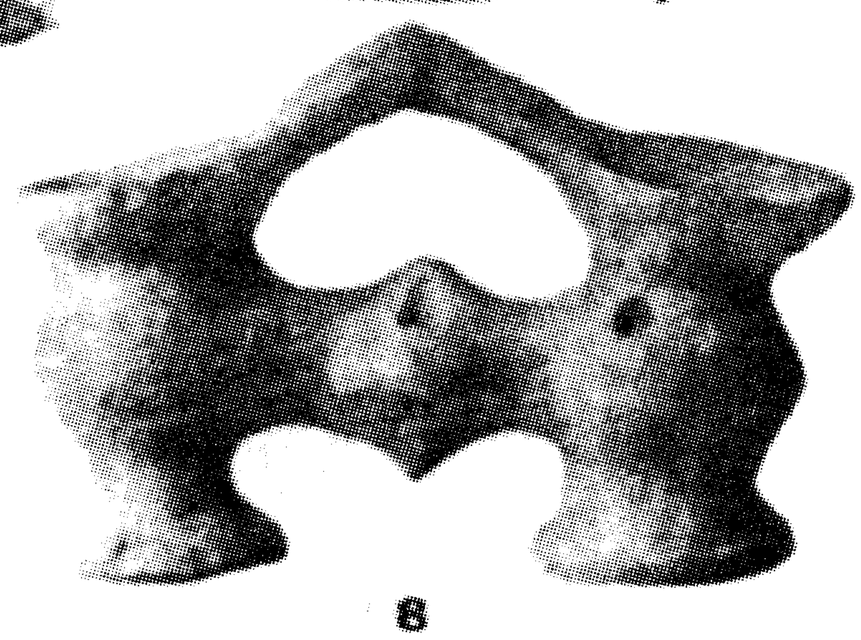

8

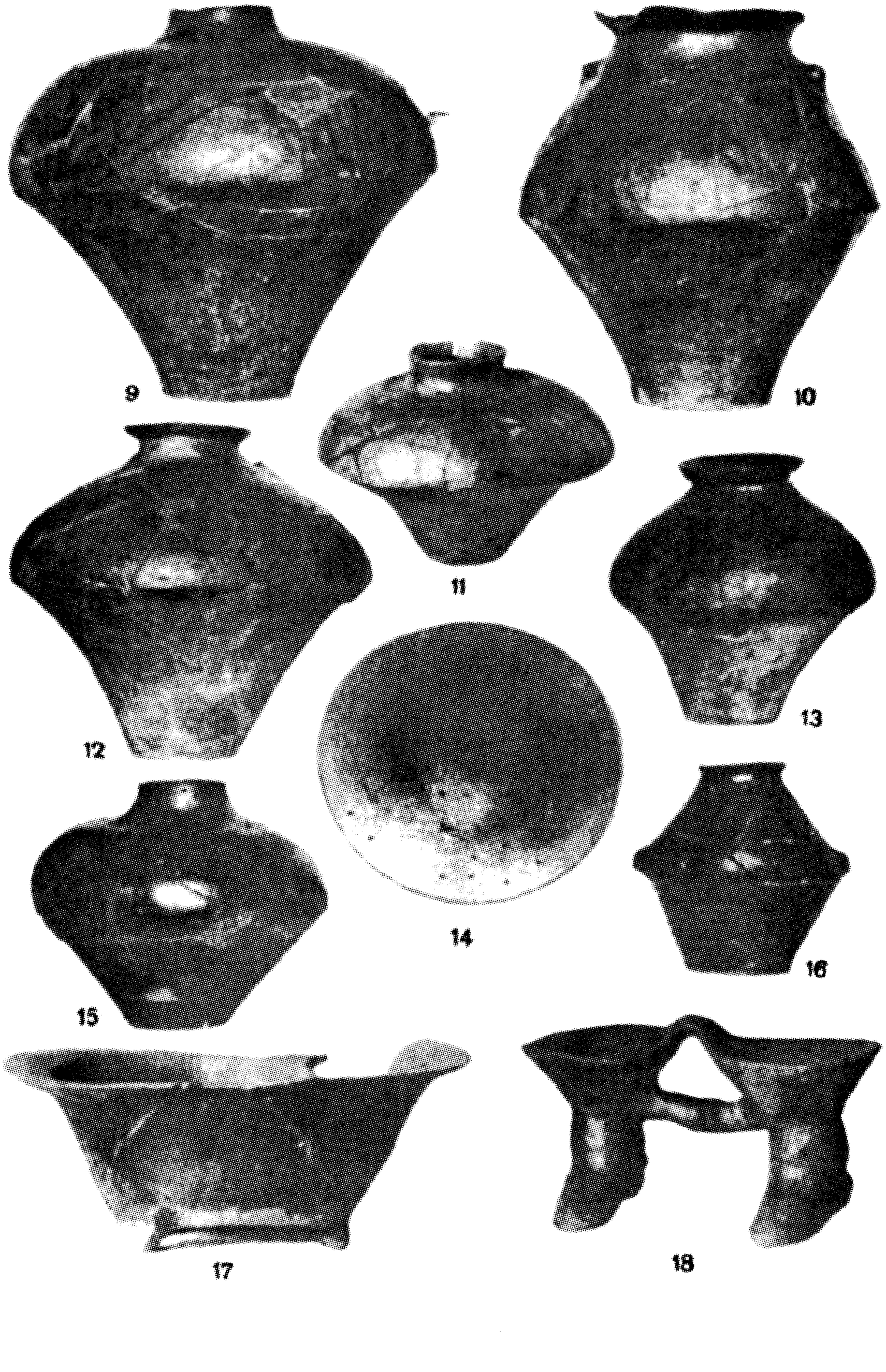
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18

149

19

20

21

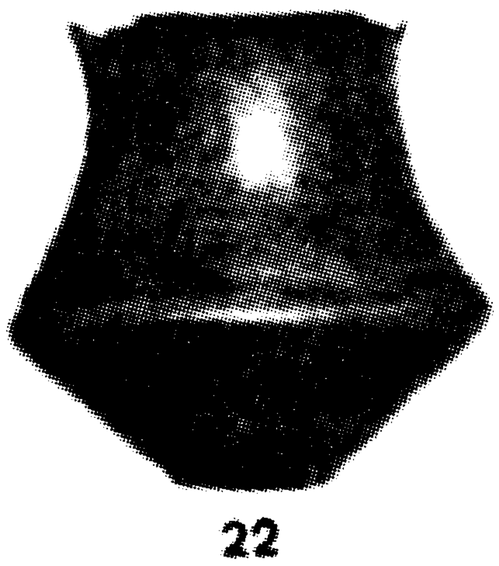

22

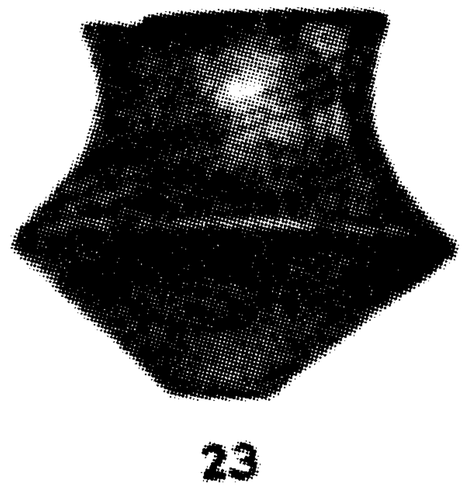

23

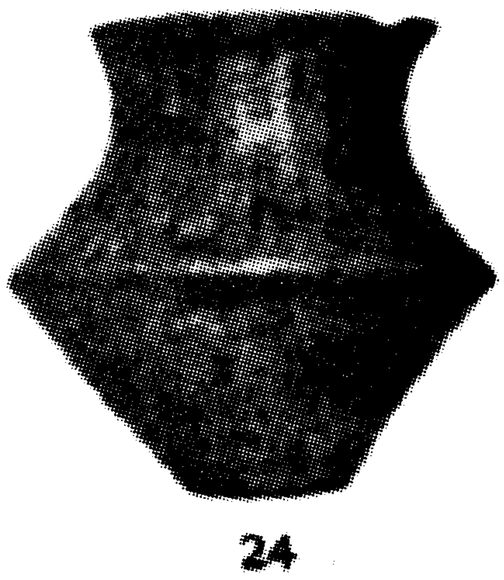

24

25

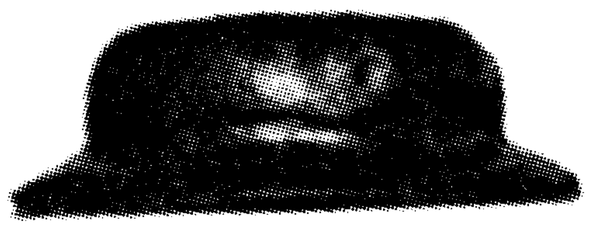

26

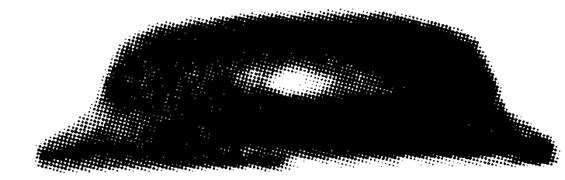

27

28

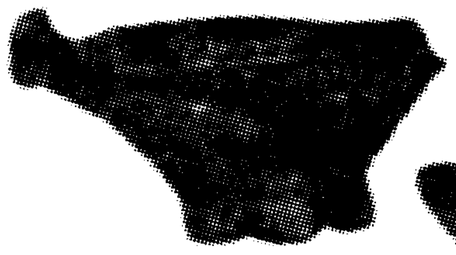

29

30

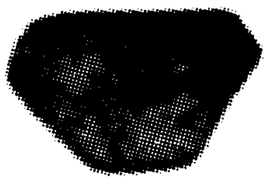

31

150

151

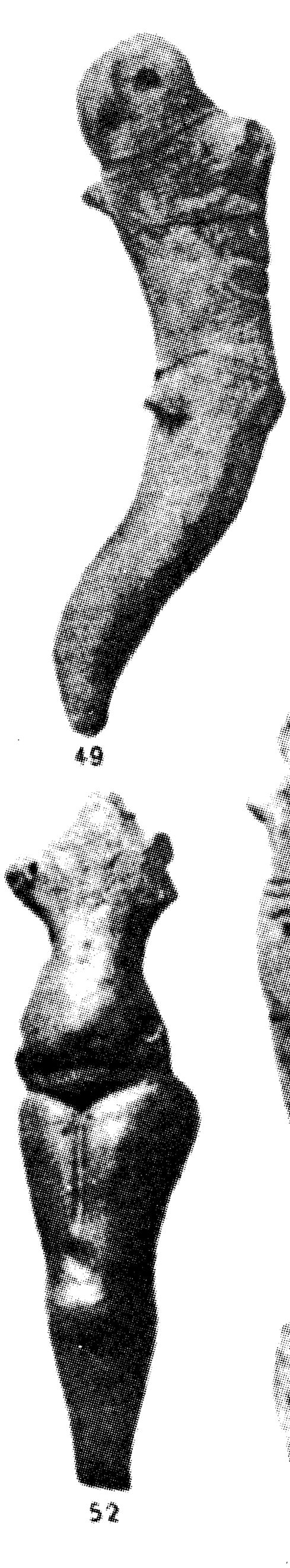
49

50

51 a b

56

57

52

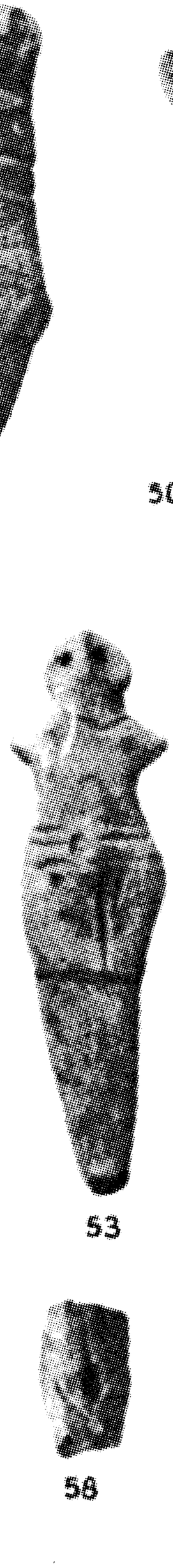
53

54

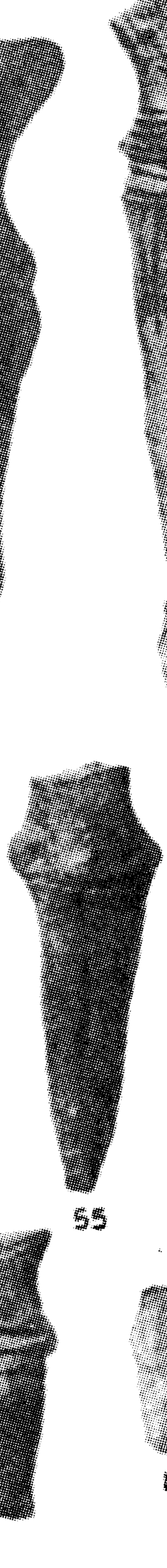
55

58

59 a b

60

61

62
63
64
65
66
67
68
69
a
b
70
71
72
73
74
75
76
a
b
77

153

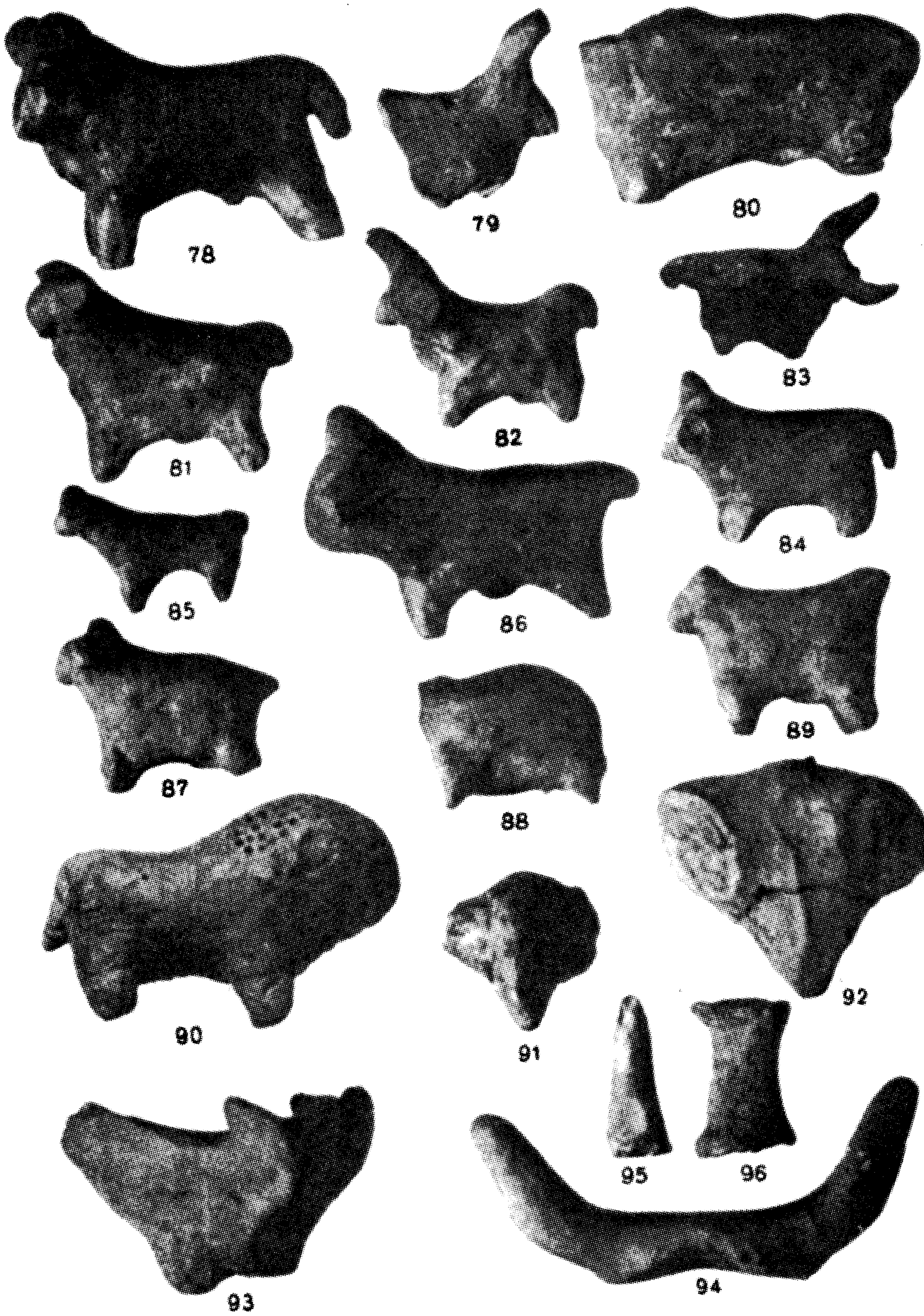

154

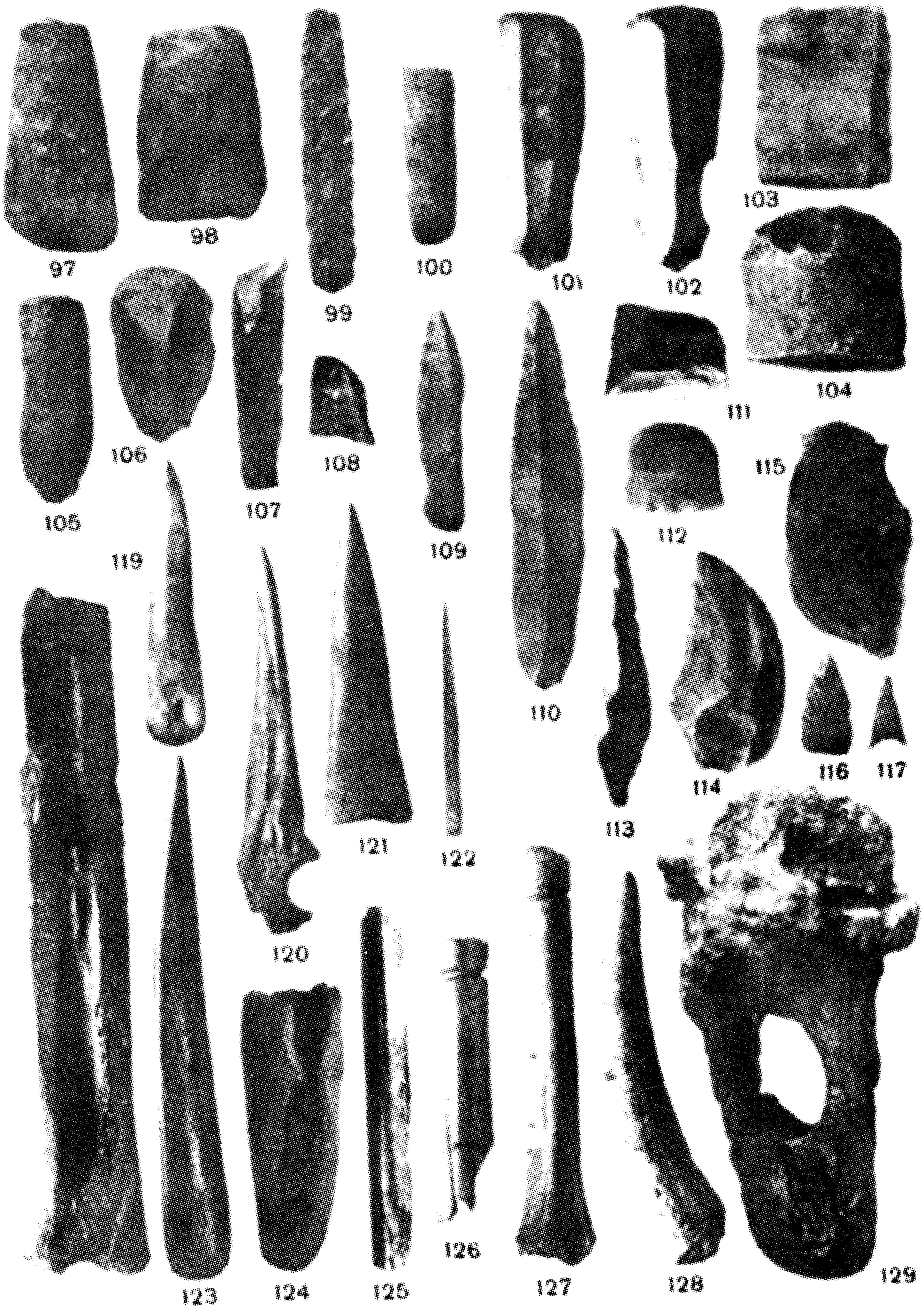
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129

Примітки до фотографій

Зменшення неоднакове. Номери від 1 до 41 та від 49 до 129 надані Природничим музеєм у Відні; номери від 42 до 48 — Державним музеєм до- і ранньої історії в Берліні.

1 до 4 — посуд групи A
1. 50982
2. 51156
3. 50983
4. 50984
5 до 31 — посуд групи B
5a, b, ВППМВ, 50998
6. Форма Vb, 50921
7. 68062
8. Форма VIIa, 51192
9. Форма I a, 36921
10. Форма II a, 50800
11. Форма I a, 50760
12. Форма II e, 50782
13. Форма II c, 50784
14. Форма V a, 36946
15. Форма 1a, 50758
16. Форма II b, 50816
17. Форма V b, 50859
18. Форма VII d, 50854
19. Кратер з піддоном, 50830
20. Форма III a, 37325
21. Форма III b, 50823
22. Форма, IV a, 50832
23. Форма IV a, 37397
24. Форма IV a, 36937
25. Форма IV e, 50877
26. Форма IV e, 50879
27. Форма VI f 50869
28. Тюльпаноподібний кубок, 37315
29 Форма f, 37361
30. Форма VII a, 36987
31. Зооморфна посудинка, 50939
32 до 41 — посуд групи C
32 до 38 — фрагменти кратерів
39. Фрагмент миски
32 до 34 — під 50985
35. 67990
36. 67989
37 до 41 – під 50985
42. Тип c, ДМДРІ IV e, 52
43 до 46 — тип d
43. ДМДРІ IV e, 76
44. ДМДРІ IV e, 78
45. ДМДРІ IV e, 75
46. ДМДРІ IV e, 77
47. Тип b, ДМДРІ IV e, 51
48. Тип b, ДМДРІ IV e, 53
49. Тип a, 51020
50 до 58 — тип b
50. 51010
51. 37841
52. 37280
53. 51013
54. 51014
55. ВППМВ
56. 51026
57. 51023
58. 36983
59. a, b, 51017
60. 51028
61. 36981
62. 50799
63. 51008
64. 51027
65. 51015
66. 51019
67. Вигляд ззаду, 37281
68. 37289
69. 51022
70. 51021
71. 51012
72. 36982
73 до77 — тип c
73. 51024
74. 51032
75. 51025
76. 51029
77. 51030
78 до 84 — фігурки бичків
78. 50999
79. 37286
80. 37282
81. 51001
82. 51003
83. 51002
84. 37284
85. 51004
86 до 89 — фігурки баранів та овець
86. 37283
87. 51006
88. 51087
89. 51005
90. Фігурка зубра, 51000
91. Голова барана, 37287
92. Голова барана, 36913
93. Форма V f, 50997
94. 51009
95. 37288
96. «Котушка», 37289

97. Тип I, 1b, 51094
98. Тип I, 1b, 36876
99. Тип II, 51099
100. Тип IIIa, 37264
101 до 108 – скребачки
101. 37261
102. 51126
103. 36898
104. 68068
105. 36971
106. 37261
107. 51070
108. 51033
109. 51075
110. 37353
111 до 112 – скребла
111. 51122
112. 36897
113. Свердло, 50807
114. 51079
115. 68066
116. Вістря стріли, 36894
117. Вістря стріли, 37262
118. Лощило, 37355
119 до 123 – свердла
119. 51104
120. 51107
121. 51108
122. 51112
123. 47842
124. 51117
125. 51112
126. 37275
127. 51113
128. 51119
129. 36980

CTATTI

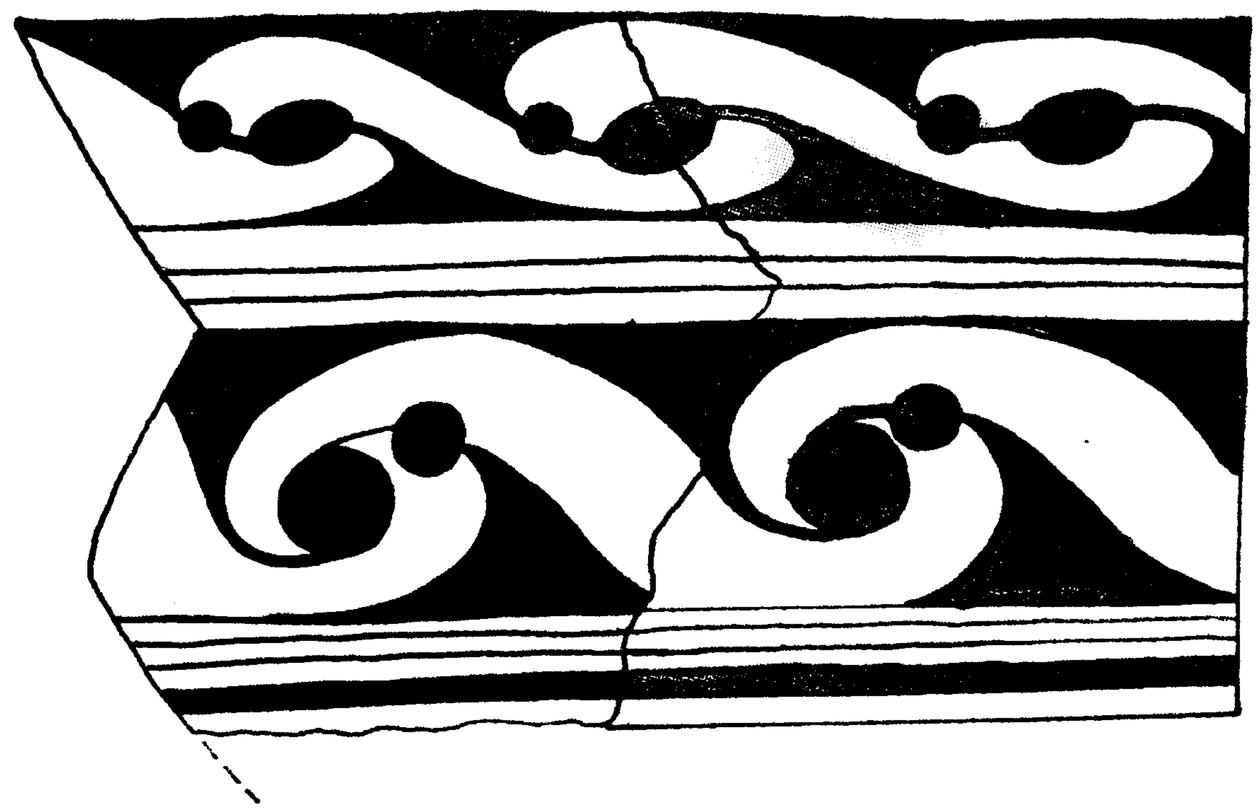

Bitče - garden.

Muzeum Krakówa.

Unpublished.

Late painted neolithic pottery in Galicia.

Dr Oleh Kandyba
/ Ukrainian University, Prague/.

*This report is based mostly on the study of material in the museums of Leopolis, Krakow, Vienna and Berlin, for the literature about this ceramics is incomplete. Add acknowledgments.

The Galician or West Ukrainian painted pottery has not been worked and classified as a whole. Kozlowski in his book has given relative chronology of several Galician sites, the earliest the pottery from Nezvyska and Horodnycja, later is Bilče ware and the latest, the painted ware from the site of Košylivci. This system is correct, but too general: Kozlowski does not show, for instance, the differences in the pottery from Horodnycja nor from Bilče-garden site. Therefore a more detaile classification is necessary.

There are in Galicia very few stratigraphic evidences: therefore typology is of great importance. Eight types of painted pottery can be recognized, each named after site where it best represented. These wares are: incised, Nezvyska, fluted, Zališčyky, Horodnycja, Bilče and Košylivci. To the different principles of decoration correspond different motives, forms and sometimes also technique of pottery. However vessels with comb-decoration have been found, which do not belong to the painted pottery culture.

All these wares are represented virtually on the entire teritory of Galician painted pottery. They are not local variantes, but contemporary wares or different phases of the same cultural attainment. Seven basic forms occur throughout these phases. I. Shouldered pot, II. amphora, III. open pot, IV. beaker, V. bowl, VI. cover, VII. binocular vase.

The evolution of the Galician painted pottery indicates differences in profiles and proportions of these forms as well as degree of degeneration or complication of basic ornamental motivs, especially of spiral decoration. One can establish the typological series which naturally begin with forms developed and ornaments degenerated /restes of spirals?.

The earliest are the incised, fluted and Nezvyska pottery. Somewhat

Перша сторінка машинопису статті або доповіді О. Кандиби
на англійській мові з редакторськими правками

О. Кандиба

КАМ'ЯНІ ЗНАРЯДДЯ НЕОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЛЬОВАНОЇ КЕРАМІКИ НА ГАЛИЧИНІ*

Кам'яна індустрія української області розповсюдження мальованої кераміки дуже маловивчена. Кам'яні знаряддя, за деяким виключенням, не були належно опубліковані; часто фотографії не були добре надані, а опис є занадто загальним, для того щоб надати можливість визначення типу окремих знарядь.

Ця обставина призвела мене до того, що при вивченні галицької мальованої кераміки, яка є локальним українським різновидом культури, я ретельно розглядав у Львові та Кракові її кам'яну індустрію. Мені вдалося зібрати майже всі матеріяли з території Галичини. Мені були доступні 74 кам'яних та 36 дрібних крем'яних знарядь, належність яких до культури мальованої кераміки є безумовною, а також серія виробів, які можна віднести до неї з більшою чи меншою вірогідністю[1].

---

* Переклад з чеської Ю. Рассамакіна: *Oleh Kandyba.* Kamenné nástroje neolithické malované keramiky v Haliči. Obzor Praehistoricky, Ročník IX, Rok 1930–1931, s. 32–54.

[1] Вивчення кам'яної індустрії культури галицької мальованої кераміки дуже складне, тому що значна частина матеріялів походить з неметодичних розкопок і недостатня детальна відповідна інформація.

Так, наукові надійні розкопки були проведені лише на восьми поселеннях: Більче-Сад та Більче-Вертеба Борщівського повіту; Бучач Филипківського повіту; Борщів та Кошилівці Заліщицького повіту; Мельниця Борщівського повіту; Вигнанка Чортківського повіту; Зеленче Теребовльського повіту.

З цілого ряду пунктів походять знаряддя, які можна віднести до культури мальованої кераміки за типологічними ознаками: Бедриківці Заліщицького повіту; Городниця на Дністрі Городенківського повіту; Городниця над Збручем Гусятинського повіту; Городок на Дністрі Заліщицького повіту; Хотимір Тлумачівського повіту; Ланівці Борщівського повіту; Незвисько Городенківського повіту; Новосілка Костюкова Заліщицького повіту; Собіцин Станіславівського повіту; Устечко Городенківського повіту; Залісся та Звенигород Борщівського повіту.

Нарешті, існують вироби, належність яких до мальованої кераміки, з огляду на недостатню інформацію і порівняльних матеріялів, є лише вірогідною. Це предмети, які були знайдені на полях, де були поселення з мальованою керамікою: Будзанів Теребовльського повіту; Хотимір Тлумачівського повіту; Черемош, русло ріки та Голігради Заліщицького повіту; Коломия та Пробабин Городенківського повіту; Собіцин Станіславівського повіту; Шокальско та Стінка Бучачського повіту; Щитівці Заліщицького повіту; Верхняківці Залісся та Звенигород Борщівського повіту.

Літературу про ці знахідки див.: *L. Kozłowski,* Młodsza epoka kamienna w Polsce. Lvóv, 1924, s. 195–198.

Розгляд предметів (по можливості також з їхніми інвентарними номерами) буде подано у нас при описуванні окремих типів знарядь із вживанням наступних скорочень назв музеїв:

М.А. — Музей Академії в Кракові;
М.Дз. — Музей Дзєдушицьких у Львові;
М.Н.Т.Ш. — Музей Наукового Товариства Шевченка у Львові;
М.Л. — Музей Любомирських у Львові;
П.М.В. — Природничий музей у Відні;
М.Е. — Музей етнографії в Берліні.

Існуюча інформація про кам'яну індустрію культури мальованої кераміки в Галичині була часто правильною, але все ж таки неповною або досить лаконічною. Професор Козловський у своїй праці про польський неоліт, де найдетальніше проаналізована тема нашого дослідження взагалі, розглядає пласкі сокири і симетрично розвинуті, а також копитовидні клини і детально описує дрібні крем'яні знаряддя з поселення в Бучачі[1]. Коментарі Козловського все ж не вичерпали всі матеріяли, деякі типи чекають дійсної характеристики, що, з іншої сторони, є дуже важливою справою, інакше взагалі вони залишаться невивченою темою. Тому думаю, що буде виправданим детально проаналізувати галицькі матеріяли і намагатися їх розділити та визначити розвиток кам'яної індустрії.

Цей розподіл такий:

I. Сокири:

1) плоскі:

а) без виділених бічних граней (мал. 1);

б) з виділеними бічними гранями (мал. 2);

2) симетрично вигнуті (мал. 3);

3) з масивним обушком і розширеним лезом:

а) вієроподібним, з зазубреним краєм (мал. 4);

б) дугоподібним (мал. 5);

4) з тонким обушком, у перетині лінзоподібним (мал. 6).

II. Долота:

плоскі:

а) без виділених бічних граней (мал. 7);

б) з виділеними бічними гранями (мал. 8).

III. Копитні клини:

1) з дугоподібним лезом (мал. 9);

2) з косим лезом (мал. 10).

IV. Сокири-молоти:

1) знизу плоскі, зверху вигнуті:

а) з повністю округлим обухом (мал. 11);

б) з заокругленим обухом (мал. 12);

в) з пригостреним обухом (мал. 13);

2) з опущеним лезом (мал. 14).

Число в дужках перед скороченою назвою музею означає кількість екземплярів, у дужках після будуть надані при необхідності посилання на публікацію знарядь.

[1] *L. Kozłowski.* Młodsza epoka kamienna... – С. 139–140.

V. Молоти:
1) овальні (мал. 15);
2) круглі (мал. 16).
VI. Ножі:
на відщепах:
а) ретушовані з однієї сторони;
б) ретушовані з обох сторін.
VII. Скребачки:
1) довгі:
а) з ретушованим одним кінцем;
б) з повністю ретушованими краями;
2) короткі:
а) з ретушованим одним кінцем;
б) з повністю ретушованими краями.
VIII. Різці:
1) з лезом посередині;
2) з лезом асиметричним;
3) з лезом бічним;
4) з лезом кутовим.
IX. Свердла:
1) на відщепах;
2) короткі.
X. Вістря:
1) трикутні:
а) у вигляді рівностороннього трикутника;
б) з листоподібним розширенням;
в) з прогнутою основою;
2) з зарубками.
XI. Відщепи.
XII. Розтирачі.

Тепер розглянемо кожний тип.

I. 1, а. Сокири з однієї сторони плоскі, а з іншої вигнуті, без виділених бічних граней, мають форму рівномірно розширену до леза, з більш-менш заокругленим обушком і округлим асиметричним лезом. Обушок відносно товстий, нижня поверхня переходить до леза плавно і непомітно. Сокири вироблялись з м'якої гірської породи, очевидно, вапняку, просякнутого

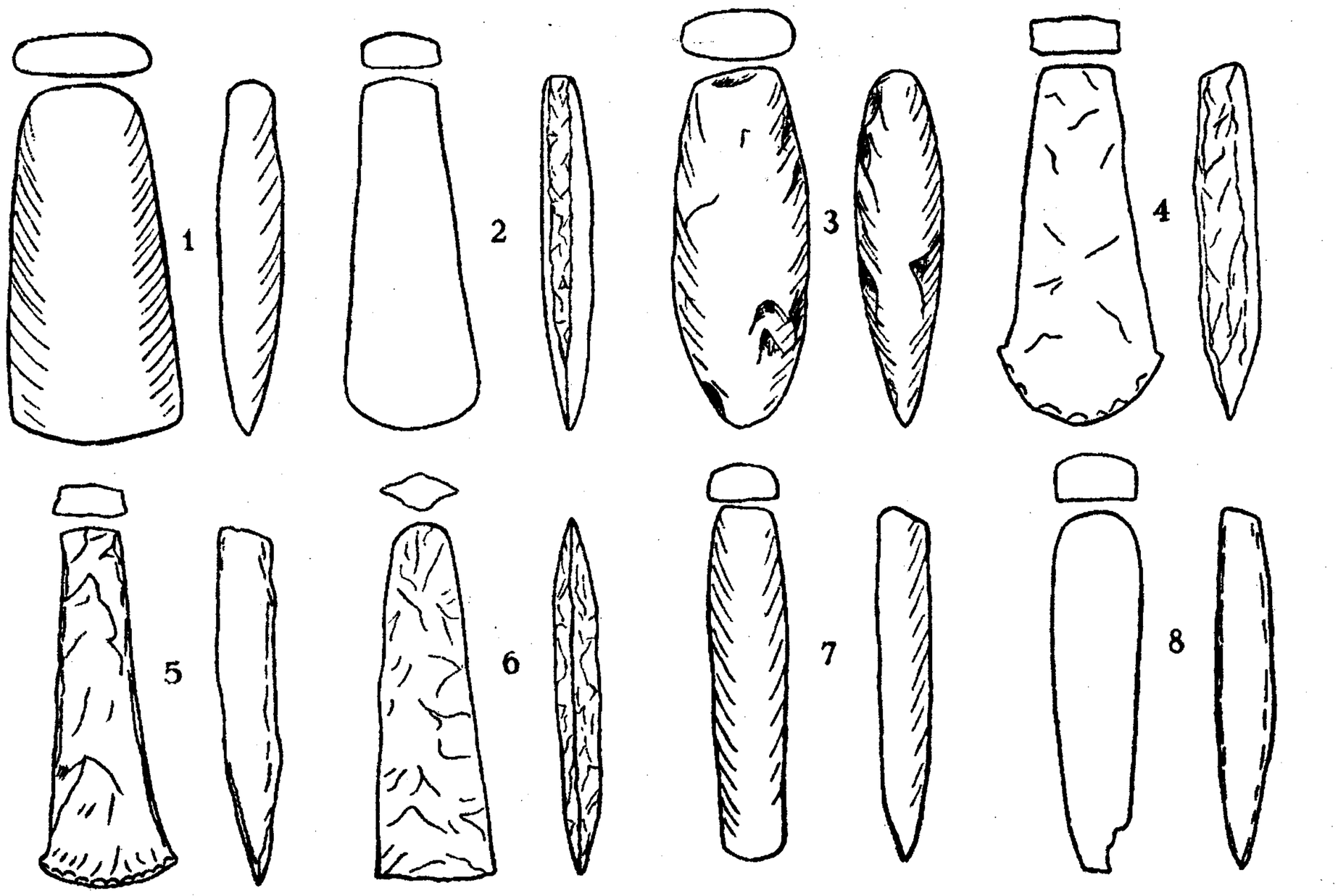

Мал. 1–8

селікатною кислотою[1], і були ретельно залисковані (мал. 1). Зараз мені відомі загалом 12 екземплярів з 7 пунктів[2].

Описані сокири мають форми приблизно тотожні плоским сокирам в області паскової кераміки. Відміни є лише в оформленні леза; у тих існує виразне шліфування леза з нижньої сторони. Але для нас цікаве існування найближчих аналогій з інших поселень мальованої кераміки. На жаль, матеріяли з України недоступні, а з коротких загальних описів не можна

[1] L. c., s. 140. Кіркор позначав матеріял сокир як «порцелянова яшма». *Kirkor*. Sprawozdanie wykaz zabytków. Zbiór. Wiad. do Anthrop. Krajowej VIII. – S. 29.

[2] Филипківці (1), М.Дз.; Городниця над Дністром (1 екз.), М.А., (4) М.Дз., (1) П.М.В., № 33011; Кошилівці (1) М.Дз.; Незвисько (1) М.Дз.; Новосілка Костюкова (1) М.Ш.; Собіцин (1–2?) М.Дз.; Устечко (1) М.Дз.

Надзвичайно цікаво, що подібні сокири з'являються також далеко на північний захід від території мальованої кераміки на Галичині: Бехорі (Бахорі), Ярославський повіт (1) М.Дз.; Копти (Копті ?), Раво-Руський повіт (1) М.Дз.; Крива Палка, Цишанівський повіт (3) М.Дз.

З Собіцина відомі теж декілька трапеціеподібних вапнякових сокир, плоских з обох сторін, без виділених бічних граней та заокругленими обушками. Їхні дугоподібні леза до певної міри асиметричні; не можна все ж таки вирішити, чи та асиметрія є спеціально зроблена, або випадкова (8 екз. в М.Дз.). Належність тих сокир до мальованої кераміки ненадійна.

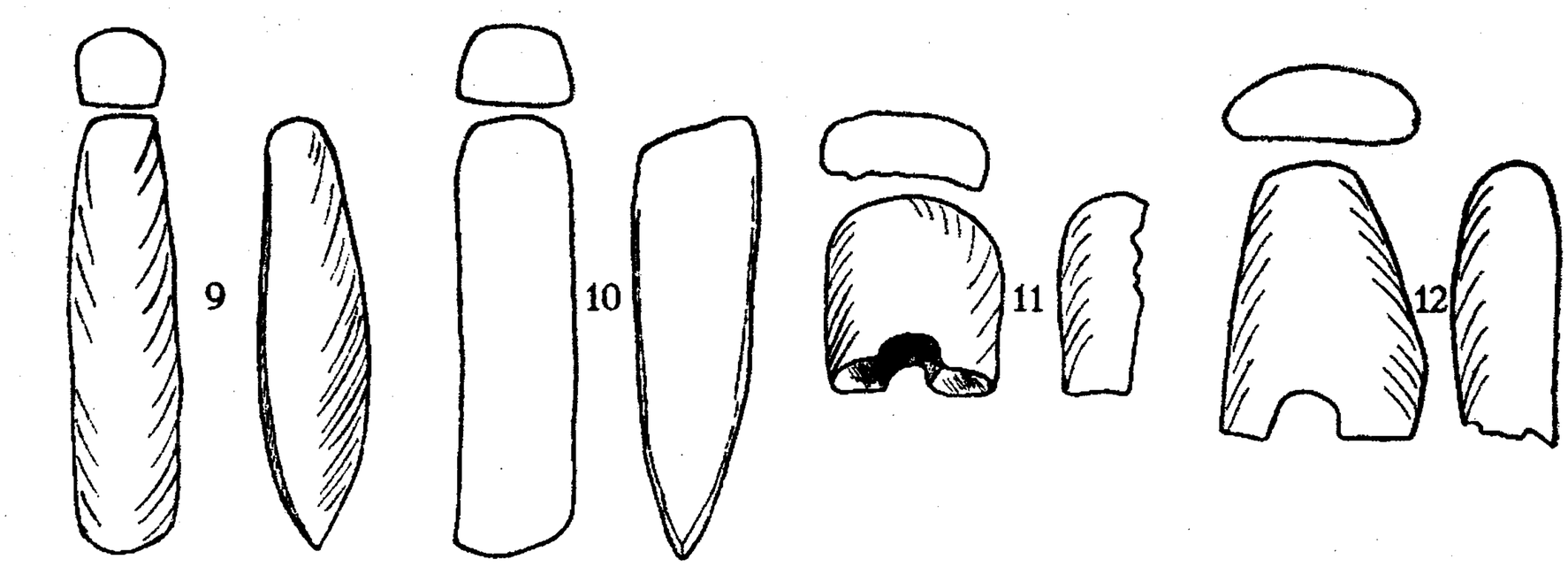

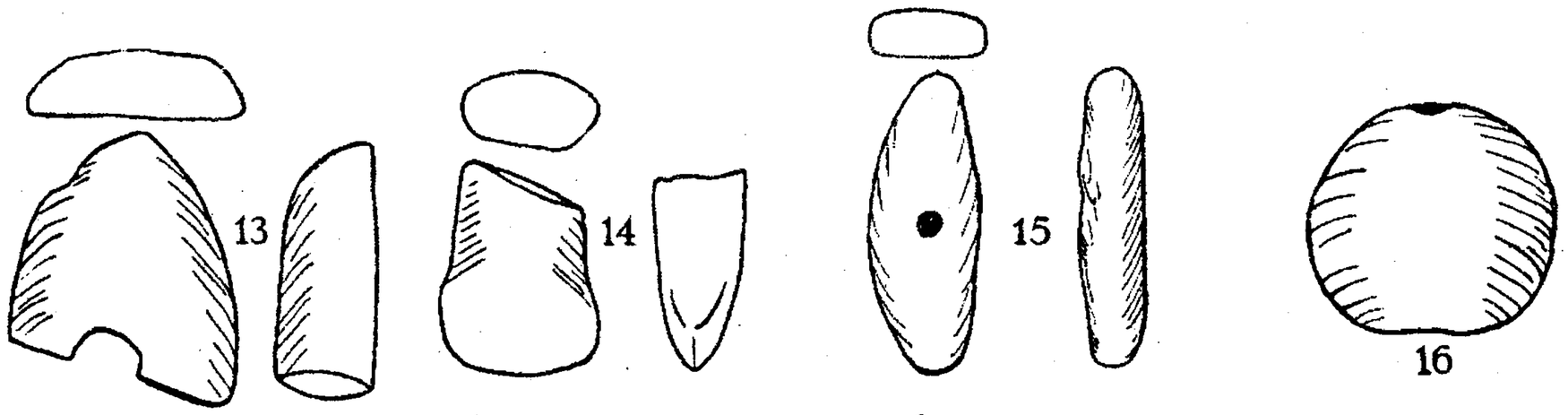

Мал. 9–16

судити про типи тих сокир[1]. Але на основі речей з Подніпров'я, які знаходяться в Музеї Наукового Товариства Шевченка у Львові, знайдені у Шипинцях на Буковині і, нарешті, матеріялів з поселення Кукутень, можна пересвідчитися, що плоскі сокири, досить схожі на галицькі і вироблені з тієї

[1] *Н. Биляшевский.* Раскопки в Липовецком уезде в Киевской губернии 1905 года. Труды XII археологического съезда. Протоколы. – С. 250.

Е. фон Штерн. Греческая доисторическая культура на юге России. Труды XIII археологического съезда, I. – С. 9–52. Табл. V; VI.

С. Гамченко. Исследования. Отчет Императорской археологической комиссии за 1909–1910.– С. 179.

L. Kozłovski. Młodsza epoka... – S. 117.

М. Біляшівський. Борисівське городище. Трипільська культура I. – К., 1926. – С. 3,4.

С. Гамченко. Спостереження над даними дослідів трипільської культури. Там само. – С. 37.

В. Козловська. Кераміка культури А. Там само. – С. 142.

М. Макаренко. Халеп'є. Звідомлення за 1925 р. Всеукраїнський археологічний комітет. – К., 1926. – С. 45.

П. Курінний. Розкопки біля с. Томашівки. Там само. – С. 55.

М. Біляшівський. Досліди на городищі біля с. Борисівки Липовецького району бувшого Липовецького повіту на Київщині. Там само. – С. 68. Табл. XV, 1.

П. Курінний. Розкопки біля с. Тимошівки. Звідомлення за 1926 р. – К., 1927. – С. 60. Табл. XI, 5; Там само. Раєцька могила на Бердичівщині. Там само. – С. 75. Табл. XV, 9.

М. Макаренко. Євминка. Там само. – С. 87.

М. Рудинський. Досліди на Кам'янеччині. Там само. – С. 134.

В. Геринович. Нововідкриті трипільські стоянки на Кам'янеччині. Науковий збірник за 1926. Записки історичної секції Української Академії наук XXI. – К., 1926. – С. 5.

М. Рудинський. Поповогородський вияв культури мальованої кераміки // Антропологія III. – С. 242. Мал. 10. – К., 1930.

17 - 7-1750

самої сировини, були відомі в усій області української мальованої кераміки[1]. Нарешті Козловський також згадує про плоскі сокири в Україні[2].

Цікаво, що форму паскових сокир, з однієї сторони плоских, з іншої випуклих, мають і мідні сокири найдавнішої української мальованої кераміки (так звана група А)[3]. Зараз визнано, що місцева ковальська індустрія в своєму зародкові імітувала домашні кам'яні форми.

Кам'яні сокири, близькі до галицьких, зустрічаються, крім того, в Румунії[4] та в області мальованої кераміки Болгарії[5], де все ж були вироблені зі сланцю та інших гірських порід і зазвичай були менших розмірів.

1, б. Інші плоскі сокири мають визначені бічні грані, які зазвичай були лише оббиті. Обушки у більшості випадків плавно заокруглені, досить масивні; леза зроблені подібно типу 1а, не відрізняються вони і матеріалом виготовлення (мал. 2).

Мені були доступні загалом 25 екземплярів з 10 місць[6].

Цей тип Козловський визначає як сокири чотиригранного перетину з симетричними лезами і виводить їх з пізньої галицької мальованої кераміки[7]. Подібним чином про сокири з товстими обушками з Більче та Ко-

---

[1] Межиріччя, Канівський повіт (1) М.Ш., інв. № 11793; Шипинці, Буковина (1). М.Дз., П.М.В. (4), інв. № 37269, 37270, 51094, 51096 (*G. Childe*. Schipenitz, a Late Neolithic Station with painted pottery in Bukowina, fig. 30, c, e). Cucuteni (6), M.E., IVa, 795, 795f, 797 (три екз.) і одна сокира без номера.

[2] *L. Kozłovski*. Młodsza epoka... – S. 117.

[3] *В. Козловська*. Кераміка культури А. – С. 143.

[4] *G. Wilke*. Brenndorf. Eberts Reallexikon der Vorgeschichte II. – S. 129.

[5] *R. Popov*. Predistoričeskata Deneva mogila pri selo Salmanovo. Izvěstija na Balgarsko Archeologičesko Druzěstvo IV. – S. 201.

R. Popov. Kodža-Dermenskata mogila pri grade Šumen. Izv. na Bălg. Arch. Druž. VI. – S 85, obr. 6g, v, 70a.

R. Popov. Predistoričeski izsledovanija na Vratčansko pole. Там само. – S. 109, jdr. 43b.

R. Popov. Beiträge zur Vorgeschichte Bulgariens. Prähist. Zeitschrift IV. – S. 87–113; fig. 7a, b.

V. Mikov. Selišnata mogila pri sele Balbunar. Izvěstija na Bălgarski Archeologičeski Institut. II. – S. 250–283, rys. 91, a, b, v.

V. Mikov. Materiali na proučvane neolitičnata kultura v Bălgarija. Там само. – S. 224, rys. 98a.

G. Kacarov. Predistoričeski nachodki ot s. Dautlji (Anchialsko). Izv. na Bălg. Arch. Inst.V. – S. 319–320, rys. 183–184.

S. Wilke. Madara. Eberts Reallexicon ...VII. – S. 328; Там само. Kodža-Dermen. Там само. – S. 13.

[6] Бедриківці (1 екз.) М.Дз.; Більче-Вертеба (1), М.А.; Бучач (2) М.Дз. (*L. Kozłovski*. Młodsza epoka... Tabl. XXX, 16, 17, 20); Хотимір (1) М.Дз.; Городниця на Дністрі (7) М.А.)б (4) М.Дз., (1) М.Л.; Городниця на Збручі (1) М.Дз.; Кошилівці (4) М.Дз. (*C. Hadaczek*. La colonie industrielle de Koszyłowce de l'époque énéoliitique/ Album des fouilles. Lvóv, 1912, tb. III. A, fig. 7–9, 11–13); Ланівці (1) М.Ш.; Собіцин (1) М.Дз.; Верхняківці (1) М.Дз.

[7] *L. Kozłovski*. Młodsza epoka... – S. 140.

шилівців висловлюється і Антонєвич[1]. В цілому, погляди обох вчених не є цілком правильними, тому що ті сокири, як правило, мають плоску нижню та вигнуту верхню сторони і асиметричні леза. Більш того, знаходження разом з сокирами без бічних граней також не дає підстав для їх хронологічного розмежування. Форма ця може бути названа пізньою лише типологічно. В дійсності мова йде, як і очікувалося, лише про ступінь спрацьованості. Поки що можна судити по напівфабрикатах[2], всі сокири перед лощінням мали бічні грані, і їхня асиметрія була випадковою. Тільки в процесі шліфування знаряддя набувало форми паскової сокири, з однієї сторони плоскої, а подекуди також цілком втрачали бічні грані.

Описані форми розповсюджені далеко на схід та південний захід від Галичини, на інших поселеннях мальованої кераміки. Українські аналогії в літературі вивчити немає змоги, але у Львові, Відні та Берліні я бачив повністю подібні сокири з того ж матеріялу, які походять з Подніпров'я, Шипинців та Кукутень[3]. Козловський також описує сокири з чотиригранним перетином у ритій українській кераміці з Пеньожкове на Умані[4]. В Румунії і Болгарії ці сокири є звичайним типом і також зустрічаються одночасно з типом А[5]. Вони були тут вироблені зі сланцю та інших порід. На жаль, публікації не завжди довільно вирізняють обидва згадані знаряддя. Для нас поки що достатньо, що існує таке висловлювання, як плоскі паскові сокири[6].

---

[1] *Wł. Antoniewicz.* Archeologja Polski. – Warszawa. – 1928. – S. 71–72.

[2] Наприклад, численні напіввиготовлені оббиті сокири з Городниці на Дністрі в М.Дз. або дві незакінчені сокири в Заліщиках, там само.

[3] Чорноводи, Канівський повіт (1 екз.), М.Ш., № 5552; Шипинці, Буковина (2) М.Дз., (6) П.М.В., № 36876, 36977, 37268, 51095, 51097, 51098, (2) M.E. IV, e 56, 57. — Кукутень (41) M.E. IV, a 794 b, c, d, e, f, g; 795 b, c; 796 a, c, d, e; 797 (5 екз.); 797 a; 799 (4 екз.); 800 (5 екз.); 801 (6 екз.); 807 a, b; 811 e; Збірки (5 екз.).

[4] *L. Kozłovski.* Młodsza epoka...– S. 117. Рудинський також згадує про «сокири з товстим та широким обушком» з України, які схожі за зображенням на пасковані сокири з виділеними бічними гранями (Поповогородський вияв культури мальованої кераміки. – С. 242. Мал. 12).

[5] *F. László.* Stations de l'epoque prémycénienne dans le comitat d' Háromszék. Dolgozatok. – 1911. – S. 227–259, fig. 88.

J. Nestor. Zur Chronologie der rumänischen Steinzeit. Prähist. Zeitschrift XIX, H. $^3/_4$ – S. 123.

R. Popov. Predis. Deneva mogila..., Izv. na Blg. Arch. Druž. IV. – S. 201, rys. 189a.

R. Popov. Kodža-Dermenskata mogila..., Izv. na Blg. Arch. Druž. VI, s. 85, rys. 68 a, b, v; 69 a, h; 70 b, v.

[6] *J. Teutsch.* Prähistorische Funde aus dem Burzelanden. Mitteilungen Anthropolog. Gesellschaft in Wien XXX. – S. 183–184.

H. Schmidt. Vorläufige Bericht über die Ausgrabungen 1909–1910 in Cucuteni bei Jassy. Z. f. E., 1911. Abb. 8, f. 3, 4.

K. Schuchhard. Alteuropa in seiner Kultur- und Stil-Entwicklung. – Berlin, 1926. – S.158.

R. Popov. Raskopki v pešterata Morovica. Izv. na Blg. Arch. Druž. III, rys. 189, 190.

Vodač za Narodnija muzej v Sofija. – Sofia, 1923. – S. 58.

Численні сокири обох типів опубліковані також у часописі «Dacia», I, Bukurešt 1924 (стаття Думітреску про розкопки в Гумельниці, мал. 2, f. 7, 14, а також Андрисеску про розкопки в Султане, табл. VII, 2–10б, 13–15; VIII, 1–5, 8–9, 14–17).

Нарешті, найвіддаленіші аналоґії походять з Чехії; відомі сокири так званого типу «Сланські гори», які, правда, мають уже регулярно оброблений поперековий розріз, але лезо зроблене за типом ранньої паскової кам'яної індустрії, а саме, одностороннім шліфуванням. А. Стоцький вважає, що вони виникли під впливом нордичних сокир[1].

На цьому місці дозволимо собі висловитися проти загальноприйнятої думки про впливи з нордичної області. Спільність описаного типу плоских сокир з виділеними бічними гранями на всіх поселеннях мальованої кераміки, там де нордичний вплив виключений, свідчить про його місцеве походження. Як було видно на галицьких матеріялах, сама технічна обробка вже може бути вихідною до розвитку сокир з потовщеним обушком, або ж так званим «нордичним». Одночасність типових плоских сокир з сокирами з виділеними бічними гранями і існування перехідних форм між ними[2] доказує вузький зв'язок між ними. Під час моєї роботи в Народному музеї у Празі я сам пересвідчився в існуванні рівномірного переходу і в кам'яній індустрії середньоевропейської області: між звичайними паскови-ми сокирами, сокирами типу «Сланські гори» і чистими «нордичними» формами. На підставі вищесказаного можна вважати, що в південно-східній і середньоевропейській областях основну роль відіграв спонтанний місцевий розвиток паскових форм сокир з потовщеним обушком.

2. З галицькою мальованою керамікою зустрічаються також сокири з симетрично розвиненими, вигнутими бічними сторонами та округлим лезом. Мені відомі по одній сокирі з 5 місцезнаходжень[3]. Ці сокири овальні в перетині, з ретельно загладженими поверхнями, одна сокира з Стінки лише оббита, скоріш за все, незакінчена і тому, можливо, має невиразні бічні грані. Всі сокири були зроблені з вапняку, подібно до описаних плоских сокир (мал. 3).

Важко визначити сьогодні, чи є ця форма місцева в галицькій мальованій кераміці, або інакше, чи означає якийсь чужий вплив (звідки ?). Адже необхідно відзначити, що і в неолітичній кераміці румунській та болгарській добре представлені подібні сокири, у перетині овальні або округлені[4], чиє місцеве походження найбільш правдоподібне.

---

[1] *A. Stocký*. Pravěk země české I. – Praha, 1926. – S. 88.

[2] Наприклад: в Кукутень знайшли плоскі сокири, які мали лише одну визначену грань, а другу заокруглену (M.E., IV a, 796 b, 798, 801).

[3] Городниця на Дністрі (1 екз.) М.А.; Мельниця (1) М.Дз.; Пробабин (1) М.Дз.; Собіцин (1) М.Дз.; Стінка (1) М.Дз.

[4] *R. Popov*. Predis. Deneva mogila..., Izv. na Blg. Arch. Druž. IV. – S. 202, rys. 192.
Vodač za Narodnija muzej v Sofia. – S. 58.
Andrieșescu. Fouilles de Sultana. Dacia I, tb. I, 8–17; II, 5–14.
Cucuteni (3 екз.) M.E. , IV a, 793, 797, 800.

3. Сокири з потовщеним обушком і розширеним заокругленим лезом галицької мальованої кераміки вироблені з тих же порід, що й плоскі сокири, були лише оббиті. Досі знайдені лише 2 екземпляри на двох поселеннях[1]; обидва виникли шляхом використання металевої індустрії:

а) сокира з Городниці, особливо кидається в очі залежність її форми від металевих прототипів, її рівні бічні грані внизу виходять в чудово оброблене, вієроподібне лезо з зазубреним краєм (мал. 4);

б) кошилівецька сокира має плавно увігнуті бічні грані, які входять в розширене лезо; проявляє схожість таким чином з відомими сокирами пізнього неолітичного періоду північної області.

Сокири з розширеним лезом, не дивлячись на відмінність від вищеописаного типу способом обробки (оббивка), все ж таки місцевої форми в галицькій мальованій кераміці. Хоча мають уже правильний округлий поперековий розріз, але зберігають ще асиметричне лезо і тим нагадують плоскі сокири.

Близькі форми з асиметричними лезами і тією ж технікою обробки (крем'яною) мені відомі в болгарській мальованій кераміці[2].

Існування сокир з розширеним лезом на Галичині є важливою ознакою, на яку досі ще не було вказано.

4. Сокира з чечевицеподібним перетином знайдена з мальованою керамікою один раз — у Кошилівцях[3]. Вона має рівне лезо, тонкий заокруглений обушок і виготовлена з кременю шляхом оббивки (мал. 6). Ця сокира до останнього часу залишалася непоміченою, не дивлячись на те, що була дуже цікавою. В мальованій кераміці вона є чужою, належить до іншого культурного кола і є доказом зв'язків мальованої кераміки з більш віддаленими північними територіями. Як матеріялом (кремінь), так і технікою обробки має цілковиту схожість з так званими сокирами «prekroju plaskosoczewkowatem» з надбужанської культури Козловського, з тією різницею, що ті, зазвичай, мають загострені леза[4]. Згадані сокири належать до другої фази першого ступеня цієї культури, який синхронний другому ступеню північного неоліту. Аналогічні сокири зустрічаються також у Литві.

Козловський згадує дві інші сокири описаного типу, знайдені в Город-

---

[1] Городниця на Дністрі (1 екз.) М.Дз.(на жаль, належність не встановлена), Кошилівці (1) М.Дз. (*Hadaczek*. La colonie industrielle..., Tb. III. A. 1).

[2] *V. Mikov*. Selišnata mogila..., obr. 89, a,b.

[3] Кошилівці (1 екз.) М.Дз. (*Hadaczek*. La colonie industrielle.... Tb. III. A. 2).

[4] *L. Kozłovski*. Młodsza epoka... – S. 91, tb. XXIV, 1,2.

ниці над Дністром[1]. Належні відомості все ж таки відсутні, тому їх відношення до мальованої кераміки є лише можливою.

II. 1, а). Долота з однієї площини плоскі, з іншої – випуклі, без визначених бічних граней, з асиметричними лезами, які повільно переходять у нижню площину знаряддя (не такі леза навскіс, як у середньоевропейській пасковій кераміці). Такі долота знайдені з мальованою керамікою на Галичині, три екземпляри на трьох поселеннях[2]. Усі вони ретельно загладжені, матеріялом не відрізняються від плоских сокир (мал. 7). Форма така зустрічається також в Кукутень і в болгарській мальованій кераміці[3].

1, б). Плоскі долота з виділеними бічними гранями (мал. 8) відомі мені на Галичині, 2 екземпляри з 2 місць[4]. Цей тип, безперечно, належить до мальованої кераміки; аналоґії відомі на Буковині, в Кукутень і в болгарських групах[5].

Лише виділеними бічними гранями ці долота відрізняються від різновидності 1, а. Межа між ними формальна, обидві тісно зв'язані з плоскими сокирами і належать формально до паскової області. Шкода, що з літератури не можна встановити їх поширення на схід, на Україні. Але вони зустрічаються в неолітичній кераміці Румунії[6].

III. 1. Копитні клини з заокругленими лезами галицької мальованої кераміки мають форми, звичайні для паскової кераміки Середньої Европи. Їхні поперекові розрізи підковоподібні. Були виготовлені зі сланцю і ретельно загладжені (мал. 9). Привертають увагу лише 2 екземпляри з двох пам'яток[7]. Крім Галичини, відомі також в мальованій кераміці Буковини[8].

---

[1] *L. Kozłovski.* Młodsza epoka... – S. 185, č. 25.

[2] Городниця над Дністром (1 екз.) М.Дз.; Залісся (1) М.Дз., Звенигород (1) М.Дз. З Городниці над Дністром, здається, походить ще одне того ж типу долото.

[3] Кукутень (1 екз.) М.Е., IV а, 797; *R. Popov*, Beiträge..., Abb. 7, D, E.

[4] Городниця над Дністром (1 екз.) П.М.В, № 33015; Зеленче (1) М.Дз.

[5] Шипинці, Буковина, П.М.В., № 51110 (*G. Childe*. Schipenitz..., fig. 30, f), можливо, також № 51099 (Там само, fig. 29, a).

[6] *Andrieșescu.* Fouilles de Sultana. Dacia I, tb. VII, 12, 17, 18, 20; VIII, 18–21.

[7] Бучач (1), М.Дз. (*L. Kozłovski.* Młodsza epoka..., tb. XXXII, 18; Кошилівці (*Hadaczek*. La colonie..., tb. III, 17).

Окремі знахідки подібних копитних типових клинів також див.: Коршівка Жидачівського повіту і Домініканська Саска Рудківського повіту, з огляду на віддаленість від території мальованої кераміки їх можна віднести швидше до культури волютової кераміки; подібне не можна сказати щодо сланцевої плоскої сокири з Крехіва Жовкавського повіту (всі знаряддя в М.Дз.). Волютова кераміка, як відомо, представлена на Галичині; її сліди були виявлені і на території, пізніше заселеною людством мальованої кераміки, наприклад в Торську Заліщицького повіту (*J. Pasternak.* Ruské Karpaty v archeologii. – Praha, 1928. – S. 11; *Wł. Antoniewicz.* Archeologja Polski, s. 42.

[8] Шипинці (1 екз.) П.М.В., № 37264.

Наявність в мальованій кераміці типових копитних клинів має велике значення щодо оцінки її віку і співвідношення з середньоевропейською культурною областю.

2. Копитні клини з косими лезами мають дуже цікаві форми, які є особливістю галицької мальованої кераміки. Різниця від вищеописаних, крім зроблених лез, виступає завдяки ще більш-менш різковизначених бічних граней і також в перетині виглядають трапецієвидними. Лезо само є скошеним, найчастіше вліво. Скошеним є також обушок, чим ці клини схожі, до певної міри, на середньоевропейські паскові «різці» і сокири-молоти, тільки що ніде не має прототипів. Завжди ретельно загладжені; матеріялом не відрізняються від плоских сокир (мал. 10).

Мені відомі в цілому 8 екземплярів з 5 пунктів[1].

Форма їх не була до нашого часу визначеною. Козловський, зокрема, відніс їх до сокир з потовщеним обушком[2]. Антонєвич також знав лише різновидність 1, тому що вважав, що копитні клини в мальованій кераміці належали до дуже рідкісних виробів. Вказані клини зі скошеним вістрям рівною мірою вважаються, як уявляється, сокирами з потовщеними обушками[3]. Звичайність цього типу копитних клинів у галицькій мальованій кераміці має велике значення, тому що це доводить тісний зв'язок їх зі старшою пасковою середньоевропейською керамікою. Подібні клини вживали також на Буковині[4].

IV. Сокири-молоти галицької мальованої кераміки зберігаються в більшості в уламках, а крім того, порівняльного матеріялу з України недостатньо і часто не можна встановити їхню форму. З тієї ж причини лише зрідка можна, безумовно, віднести до цієї культури ряд сокир-молотів і їх уламків, що походять із знаходжень, про які немає детальних відповідних відомостей, наприклад, з Городниці над Дністром.

1, а). У Кошилівцях знайдений уламок, а в Городниці над Дністром – ціла сокира-молот, нижня частина плоска, верхня випукла, з повністю за-

---

[1] Більче-Вертеба (1 екз.), М.Н.Т.Ш.; Бучач (1), М.Дз. (*Kozłovski.* Młodsza epoka..., tb. XXXII, 19); Городниця над Дністром (3), М.Дз.; Кошилівці, (3), М.Дз. (*Hadaczek.* La colonie..., tb. III, A, 3–5).

До цього типу також, вірогідно, належить предмет, зображений у Оссовського з Більче-Сад (G. *Ossowski.* Sprawozdanie czwarte z wyciezki paleoetnologicznej...//Zbiór wiadomości do anthropologji krajowej XVII, мал. 20) і уламок з Кошилівців (1), М.Дз. (*Hadaczek.* La colonie..., tb. III, 6) і з Незвиська (1), М.Дз.

[2] *Kozłovski.* Młodsza epoka... – S. 140.

[3] *Antoniewicz.* Archeologja Polski. – S. 71, 72.

[4] Шипинці (1 екз.) П.М.В., № 36978.

округленим обухом[1] (мал. 11), така форма поширена на південний захід від Галичини, в інших регіонах мальованої кераміки і серед паскової кераміки[2];

1, б). Інший різновид, можливо мотика, має звужений обух, плавно заокруглений (мал. 12). Мені відомі 4 екземпляри[3].

1, в). Нарешті з Городниці над Дністром походять три уламки сокир-молотів або мотик з пригостреним обухом[4] (мал. 13); зовні схожі до виробів (одна сторона плоска), як у вищеописаних типів, можуть бути також віднесені до мальованої кераміки.

Можна сказати, що всі три різновиди сокир-молотів (мотик) належать за своєю формою до паскової області[5]; тому в Галичині в мальованій кераміці існують місцеві форми.

2. З мальованою керамікою в Кошилівцях знайдений уламок сокири-молота з лезом овальним у перетині, а місцями загостреним[6] (мал. 14). Ця сокира-молот, вірогідно, має зв'язок з так званими клиноподібними сокирами-молотами, відомими, наприклад, з волинських поховань шнурової кераміки, хоча зовсім не тотожна їм[7]. Козловський згадує клиноподібні сокири-молоти мальованої кераміки в Україні[8]. Однак опис українських матеріялів недостатній[9]. Уламок клиноподібної сокири-молота, тонкого до певної міри, мені відомий також з Шипинців на Буковині[10].

Нарешті, відносити галицькі сокири-молоти різних форм до мальованої кераміки є поки що небезпечно[11].

---

[1] Кошилівці (1 екз.), М.Дз.; Городниця над Дністром (1), М.Дз.

[2] *J. Nestor*. Zur Chronologie..., Abb. 5, 5; *M. Wossinsky*. Das praehistorische Schanzwerk von Lengyel. – Budapest, 1888, tb. XXII, 169; XXXVI, 279.

[3] Бучач (1 екз.), М.Дз.; Городниця над Дністром (2), М.Дз.; Кошилівці (1), М.Дз. (*Hadaczek*. La colonie..., tb. III, A, 14), можливо Шипинці (1), М.Дз.

[4] Городниця над Дністром (3 екз.), М.Дз.

[5] Схожі сокири-молоти з пригостреним обушком є також на Буковині (*Childe*. Schipenitz..., fig. 30 a) і в Болгарії (*Popov*. Kodža-Dermenskata mogila...– S. 188, рис. 72, a, b).

[6] Кошилівці (1), М.Дз. (*Hadaczek*. La colonie..., tb. III, A, 10.

[7] *Kozłovski*. Młodsza epoka...– S. 140.

[8] Там само. – S. 116, 140.

[9] *В. Козловська*. Кераміка культури А...– С. 142, 143.

[10] Шипинці (1), М.Дз.

[11] Так, у Городниці над Дністром знайдений уламок сокири-молота з загладженою поверхнею, із зрізаним конусоподібним обухом (М.Дз.). Аналоґії йому відомі в пасковій області (*Wossinsky*. Das praehistorische Schanzwerk...,tb. XLVI, 368).

Інший уламок з того ж місця мав конусоподібний огранений обух (М.Дз.), в пізній подунайській культурі невідомі (*Wossinsky*. Das praehistorische Schanzwerk...,tb. XXXIII, 245; *Nestor*. Zur Chronologie..., Abb. 5, 7).

V. В культурі галицької мальованої кераміки використовувалися також кам'яні молоти.

1. З Кошилівців походить овальний кам'яний молот[1] (мал. 15).

2. Інший молот з того ж місця округлий[2] (мал. 16), схожий на знайдені в Кукутень, в болгарській мальованій кераміці та в «північній» культурі Середньої Европи[3].

Хочеться також згадати про поодинокі кам'яні знаряддя, які не входять до описаних типів.

Так, у Заліссі був знайдений вапняковий клин (або незакінчена сокира-молот ?) з плоскою нижньою і випуклою верхньою сторонами, з лезом, яке розміщене вертикально до плоского низу і асиметрично до бічних граней (одна з них плоска)[4]. Обух заовалений. Знаряддя не просвердлене; поверхня загладжена (мал. 17). Цей клин дуже нагадує великі копитні клини середньоевропейської паскової кераміки.

Нарешті, одна сокира-молот тієї ж належності мала загладжену поверхню, з майже завальцьованим обухом, і мала біля леза і біля отвору, а більше біля обуха, якісь неправильні спіральні витки пластичних смуг (М.Дз.).

З Городниці над Дністром походить теж уламок сокири-молота з паралельним верхом, плоским низом і округлим обухом (1 екз., П.М.В., № 33012; можливо також 1 екз., М.Дз.), її ж аналогії відомі в Кукутень (M.E., IV a, 797 d, і добре збережена сокира-молот округлого перетину з заокругленим обухом (М.Дз.).

Заслуговує уваги уламок сокири-молота з того ж місця, з заоваленим обухом, який має нахил. Ця форма свідчить про чуже походження; мусимо лише відмітити, що утворений таким чином обух не є якоюсь специфічною ознакою для деяких культурних груп; сокири-молоти з таким обухом зустрічаються в різних групах, наприклад, в похованнях з пофарбованими кістяками біля Саратова в Росії (*A. M. Tallgren*. La Pontide préscythique après l'introduction des métax. Helsinki, 1926, fig. 48, 5); в Україні (*A. Bydlowski*. Mogily w Jackowicy w powiecie lipowieckim w. gub. Kijowskie. Swiatowit VI, s. 8–30, obr. 9); в Болгарії (*Wilk*e. Bulgarien, Realltxikon..., II, tb. 98 d); в Угорщині (*J. Banner*. Zwei unbekannte Fundorte der Thesskultur, obr. 146). Нарешті, в Семигороді знайшли глиняні імітації сокирам-молотам з капелюхоподібним обухом (*Teutsch*. Praehistorischne Funde aus dem Burgenlande. Mitt. Anthrop. Ges. Wien, XXX, s. 189–202, obr. 96–98).

Проф. Менгін згадує «глиняні імітації нордичних сокир-молотів з капелюхоподібним обухом з Городниці на Галичині» (*O. Menghin*. Die ethnische Stellung der ostbandkeramischen Kulturen. Tocharer und Hetiter // Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. – К., 1928, с. 5, 8), однак це невідомо мені з галицьких колекцій.

Цікаві мініатюрні сокири-молоти з Галичини:

Сокира-молот з Городниці над Збручем (М.А. має паралельний верх, плоский низ і заокруглений обух; ця форма звичайна в середньоевропейській «нордичній» культурі. Сокира-молот (мотика) з Собіцина (М.Дз.) має поперекове заокруглене лезо і схожий на дах обух.

Описані мініатюрні сокири-молоти вотивні, аналогії їм ми не знаємо.

[1] Кошилівці (1 екз.), М.Дз.

[2] Там само.

[3] Кукутень (1), M.E., IV a, 805 a; *Popov*. Predist. Deneva mogila...– S. 198, obr. 182.
Popov. Izsled. na Vračansko pole..., s. 111, 112, obr. 46 a, b.

[4] Залісся (1 екз.), М.Дз.

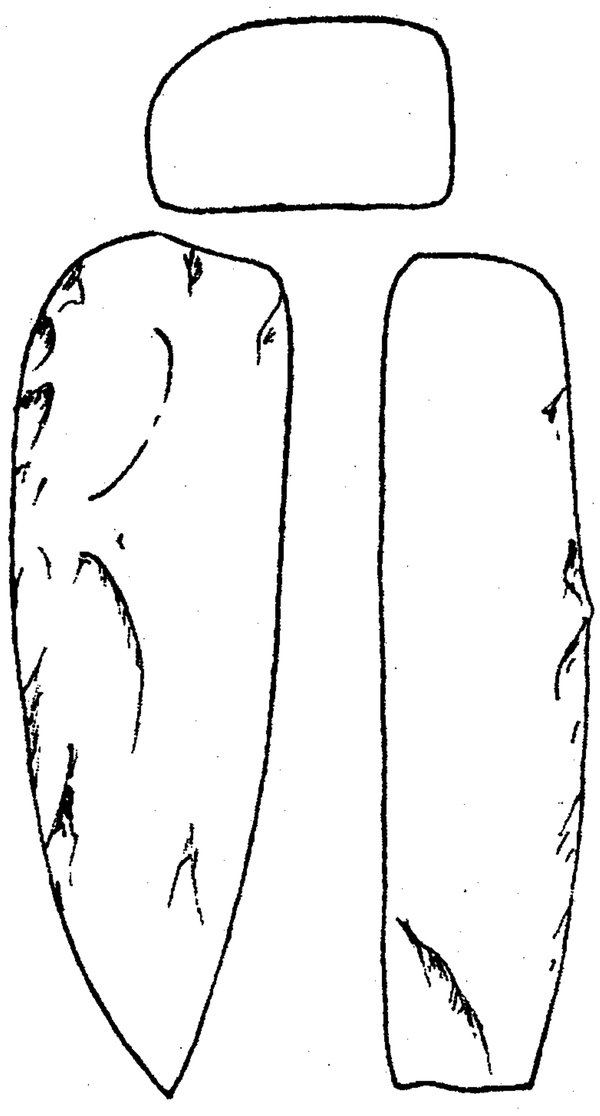

Мал. 17

З Більче-Вертеби походить інший особливий вапняковий клин або сокира-молот з плоскою нижньою і частково (біля обуха) випуклою, частково (біля леза) рівною сторонами. Лезо до плоскої сторони вертикальне, скошене. Така скошеність є в обушку. Вся поверхня ретельно загладжена; не просвердлений[1] (мал. 18).

Доктор Л. Горакова-Янсова повідомила мене, що в Чехії також відомі два копитні клини з опущеним лезом, які належать пасковій кераміці. Цим отримуємо чудові аналогії галицьким клинам у середньоевропейській області, які доводять, що мова йде не про виключення[2].

Стосовно матеріялу, з якого були виготовлені кам'яні знаряддя мальованої кераміки в Галичині, більшість з них, а саме: всі плоскі сокири і долота (типи I, 1а, б; II, 1а, б), сокири, симетрично вигнуті (I, 2), сокири з розширеним лезом (I, 3), копитні клини з косим лезом (III, 2), молоти (V, 1, 2), були виготовлені з вапняку. Це були майже виключно місцеві форми, які можна зв'язувати з пасковою областю.

Інші знаряддя виготовлялися зі сланцю і вулканічних порід. Кремінь, в

[1] Більче-Вертеба (1), М.А.

[2] Цими знаряддями детальніше займалася доктор Л. Горакова-Янсова в Obzor Praehistoricky, IX, і я їй щиро дякую тут за щирі попередні повідомлення.

більшості, використовувався для виробництва знарядь як виключення; єдина крем'яна сокира з Городниці на Дністрі (I, 4) своєю формою доводить чуже походження.

Техніка обробки кам'яної індустрії галицької мальованої кераміки подвійна. Переважало шліфування (типи I, 1,2; II; III; IV; V), але була також досконалою техніка оббивки (наприклад, I, 3, 4). М'яка гірська порода, яка була головною для виготовлення знарядь (вапняк, сланець), – дуже легка для обробки.

Дрібна крем'яна індустрія мальованої кераміки в Галичині також була

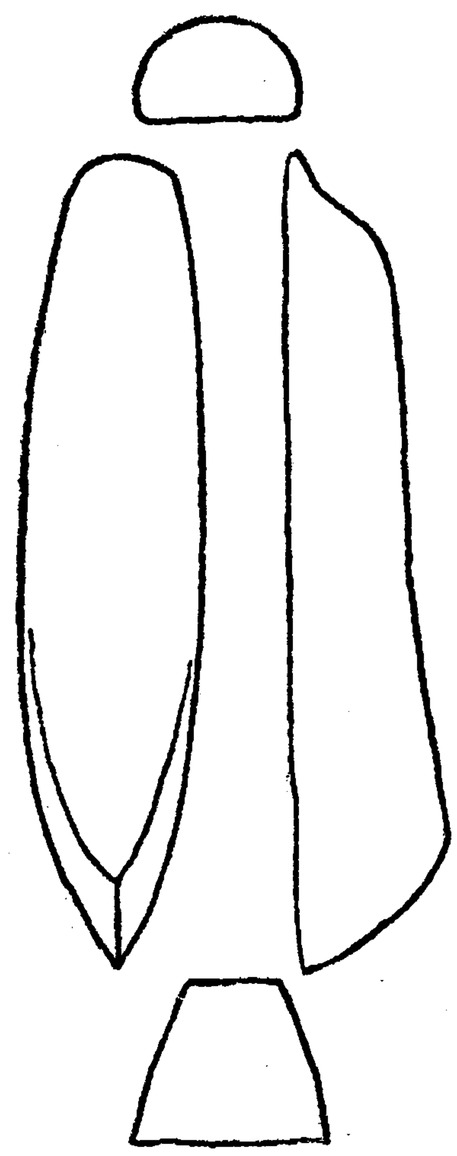

Мал. 18

дуже розвинута і різноманітна.

VI, а. Так, були знайдені крем'яні ножі у вигляді довших або коротших відщепів, в перетині трикутні або трапецієподібні, ретельно ретушовані красивим паралельним ретушуванням з однієї сторони[1]. Схожі ножі використовувалися і на півдні, і на сході, в інших регіонах української області[2].

VI, б. Деякі ножі галицької мальованої кераміки були ретушовані з двох

[1] Більче-Сад (2 екз.), М.А.; Будзанів (1), М.А.; Хотимір (1), М.Дз.; Кошилівці (1), М.Дз.

[2] *Рудинський.* Досліди на Кам'янеччині //Звідомлення за 1926 р. – С. 135; Шипинці (1), П.М.В., № 51069.

сторін[1]; відомі вони також на Дніпрі та Буковині[2].

Ножі, в яких бічні ретушовані сторони перевищували основний кут більш ніж 30?, Козловський вважав скребачками[3].

VII. 1, а. Довгі скребачки галицької мальованої кераміки, схожі на відщепи, ретельно заретушовані на протилежному від збою кінці, вниз загнутому[4].

1, б. Одна скребачка була ретушована по всьому краю, мала також форму видовженого овалу[5].

2, а. Коротка скребачка виготовлена з обламаної пластини, з протилежних частин оббита для використання її загнутого вниз кінця[6].

2, б. Деякі скребачки були оброблені по всьому краю і тому набули овальної форми[7].

Також, крім Галичини, на поселеннях мальованої кераміки української території зустрічаються гарні крем'яні скребачки, тільки, на жаль, зрідка можна дізнатися з літератури про їх зовнішний вигляд[8]. Але все ж таки серед матеріялів з Буковини та Кукутень я знайшов аналоґії до всіх галицьких

---

[1] Бучач (1), М.Дз. (*Kozłowski.* Młodsza epoka..., tb. XXXII, 4, 5); Будзанів (1), М.А.

[2] *Курінний.* Розкопки біля с. Томашівки // Звідомлення за 1926 р., табл. XI. *Курінний.* Раєцька могила. Т а м с а м о. – С. 75, табл. XV, 3; Шипинці (6), П.М.В., № 37259, 51070, 51071, 51075, 51135, 51139.

[3] *Kozłowski.* Młodsza epoka...– S. 140.

Хочеться згадати також про криві ножі або серпи, належних, ймовірно, до мальованої кераміки на Галичині. Знайдені на поверхні, на місці поселень з мальованою керамікою, ще не підтверджує належність. Ці ножі вироблені з міцних широких відщепів кременю, вони були ретельно оброблені по всій поверхні чудовим ретушуванням: Будзанів (1екз.), М.Дз.; Кошилівці (1), М.Дз.; Залісся (1), М.Дз. Згадаємо ножі надбужанського неоліту (поселення, поховання у скринях, поховання зі шнуровою керамікою) і взагалі знахідки з Північної України (*Kozłowski.* Młodsza epoka..., tb. XXIII, 1–3; *Данилевич.* Археологічна минувшина Київщини, К., 1925, табл. I. 1). Спорідненість формальна і в техніці досить зрима. Знахідки таких серпів відмічені також в українській мальованій кераміці (*Гамченко.* Спостереження над даними дослідів трипільської культури, с. 37; *Рудинський.* Поповогородський вияв..., с. 242).

Нарешті в Семигороді з'явилися з пісковику і, як виключення, також з кременю серпи повністю загладжені (*Teutsch.* Die praehistirische Funde..., s. 192, Abb. 67–69).

Коссінна та Менґін, як відомо, обґрунтовували на появі кривих ножів в Україні свою теорію про норидизацію і індогерманізацію Східньої Европи (*G. Kossinna.* Die Ursprung d. Urfinnen und Urindogermanen und ihre Ausbreitung nach Osten, s. 129; *O. Menghin.* Die etnische Stellung..., s. 5).

[4] Бучач (2), М.Дз. (*Kozłowski*, Młodsza epoka..., tb. XXXII, 8, 9); Будзанів (1), М.Дз.; Залісся (1), М.Дз.

[5] Кошилівці (1), М.Дз.; Мельниця (1), М.Дз.

[6] Бучач (2), М.Дз. (*Kozłowski.* Młodsza epoka..., tb. XXXII, 10, 12); Голігради (2), М.Н.Т.Ш.; Залісся (2), М.Дз.

[7] Бучач (1), М.Дз. (*Kozłowski.* Młodsza epoka..., tb. XXXII, 7); Залісся (1), М.Дз.

[8] *М. Макаренко.* Халеп'є //Звідомлення за 1925 р., с. 39, 40, 42, 47. *ММакаренко.* Євминка // Звідомлення за 1926 р., с. 87.

П. Курінний. Археологічні розвідки в околиці с. Колобистого на Синюсі, на Уманщині. Т а м с а м о, с. 70; *П.Курінний.* Раєцька могила. Т а м с а м о, табл. XV, 2.

М. Рудинський. Досліди на Кам'янеччині.... Т а м с а м о, с. 135.

С. Гамченко. Спостереження над даними..., с. 37.

В. Козловська. Кераміка культури А..., с. 142.

типів[1].

VIII. Дуже цікаві різці, знайдені, між іншим, на одному поселенні з мальованою керамікою — в Бучачі. Виготовлені з плоских відщепів кременю. Козловський розділив їх на чотири групи:

1) різці з лезом у центрі[2];

2) різці з лезом асиметричним[3];

3) різці з бічним лезом[4], зустрічаються також в інших районах України[5];

4) різці кутові[6], відомі також на Дніпрі[7].

Різці є доволі рідкісними знаряддями в неолітичних культурах. Козловський згадує різці, належні до волютової, малопольської і до болгарської мальованої кераміки[8]. Населенню галицької мальованої кераміки різці слугували для обробки кістки, яка була, як це відомо, поширеною (кістяні прикраси з Кошилівців і Більче, добре оброблені кинджали та ін.).

IX. 1. Свердла і шила з Галичини мають подобу до гостроконечних ретушованих відщепів[9]; схожі до них зустрічаються на Дніпрі, в Кукутень і на Буковині[10].

2. Знайдені також короткі свердла[11], рівним чином відомі в Кукутень[12].

X. Дуже досконалі вістря в галицькій мальованій кераміці.

1, а. Відомі вістря трикутної форми з плавно випуклими сторона-

---

[1] Тип VII, 1 а. Шипинці, П.М.В., № 37261, 51076, 51080, 51123, 51127, 51129.

Тип VII, 1 б. Шипинці, П.М.В., № 51081; М.Е., IV е, 60; Кукутень, М.Е., IV а, численні скребачки під № 809 і 812.

Тип VII, 2 а. Шипинці, П.М.В., № 51126, 51130, 51134, 51143; Кукутень. М.Е., IV а, 809 і 811.

Тип VII, 2 б. Шипинці, П.М.В., № 50851, 51124; М.Е., IV е, 61, 63, 65, 68.

Кукутень. М.Е., IV а, численні скребачки під № 807 h, 811 а, 812 а.

[2] *Kozłowski.* Młodsza epoka..., tb. XXXII, 6, 13, 14.

[3] Там само, tb. XXXII, 11.

[4] Там само, tb. XXXII, 12.

[5] *Рудинський.* Досліди..., с. 135.

[6] *Kozłowski.* Młodsza epoka..., s. 140.

[7] *Рудинський.* Досліди..., с. 132, 135.

[8] *Kozłowski.* Młodsza epoka..., s. 60, 139.

[9] Бучач (1 екз.), М.Дз. (*Kozłowski.* Młodsza epoka..., tb. XXXII, 15).

[10] *Курінний.* Раєцька могила..., с. 75, табл. XV, 7; *Макаренко.* Євминка... Там само, с. 89; *Рудинський.* Досліди..., с. 135; Кукутень (2), М.Е.; колекція Шипинці (1), П.М.В., № 37353.

[11] Більче-Сад (1), М.А.(?) (*G. Ossowski.* Sprawozdanie z wycieczki paleoetnologicznej...//Zbiór wiadomości do anthropologji krajowej, XVI, 8); Будзанів (2), М.А.; Пробабин (1), М.А.; Вигнанка (1), М.А. (*G. Ossowski.* Sprawozdanie z wycieczki...//Zbiór wiadomości do anthropologji krajowej XV, tb. III, 13, 13 a.

[12] Кукутень. М.Е., IV а, численні предмети під № 810–812 і в колекції.

ми і рівною основою[1], така форма дуже поширена в Україні[2], на Буковині[3], у Семигороді[4], в Кукутень[5] і в кераміці болгарській[6].

1, б. Різновидність того ж типу з такою ж основою, але листовидно розширюється[7]. Такі вістря відомі в Кукутень[8].

2, в. Інша різновидність відзначається увігнутою основою[9], така форма також відома в Україні[10], в Кукутень[11], Семигороді[12] і в Болгарії[13].

2. Відомі також вістря трикутні, зазубрені в основі[14].

Більшість вістер, як можна бачити, має свої аналогії на сході та на півдні. На північ від території галицької мальованої кераміки такі вістря нетипові; тому можна вважати їх місцевими формами.

XI. З галицькою мальованою керамікою зустрічаються також відщепи з річкових гальок для обробки крем'яних знарядь[15], широковідомі з інших поселень української області.

XII. Відомі на Галичині також кам'яні розтирачі[16], які є звичайними на всій території мальованої кераміки[17].

Висока техніка обробки кременю в культурі галицької мальованої кераміки, як справедливо показав Козловський, є дуже близькою до техніки

---

[1] Бучач (1 екз.), М.Дз. (*Kozłowski.* Młodsza epoka..., tb. XXXII, 2); (1), М.Н.Т.Ш.

[2] *Макаренко.* Євминка...//Звідомості за 1925 р. – С. 64; *Макаренко.* Євминка...//Звідомості за 1926 р. – С. 87; *Рудинський.* Поповогородський вияв... – С. 242; *Курінний.* Раєцька могила... Т а м с а м о. – С. 75, табл. XV, 6.

[3] *Keindl.* Prähistorisches aus Bukovina...– S. 122.

[4] *Teutsch.* Ansiedlungen...– S. 3.

[5] Кукутень. М.Е., IV а, численні вістря під № 793 h, 807 h, 811 c, 812 (*H. Schmidt.* Vorläufiges Bericht..., Abb. 7; K. Schuchhard, Alteuropa...– S. 124, 132.

[6] *R. Popov.* Beiträge zur Vorgeschichte Bulgariens. Pr. Zeitschrift IV, s. 88–113, Abb. 4 a, 6; *R. Popov.* Kodža-Dermenskata mogila...– S. 80–81, fig. 62 (частково відмінні).

[7] Бучач (1 екз.), М.Дз. (*Kozłowski.* Młodsza epoka..., tb. XXXII, 1).

[8] Кукутень. М.Е., IV а, численні вістря під № 812.

[9] Васильківці (1), М.А. (*Ossowski.* Sprawozdanie z wycieczki...//Zbiór wiadomości ..., XIV, tb. II, 16 a.

[10] *Макаренко.* Євминка...//Звідомлення за 1926 р. – С. 87; *Рудинський.* Досліди... – С. 135; *Рудинський.* Поповогородський вияв... – С. 242; Шипинці, П.М.В., № 37262.

[11] Кукутень. М.Е., IV а, численні вістря під № 811 c, 812.

[12] *Teutsch.* Die prahistorische Funde... Abb. 80–82; *Teutsch.* Ansiedlungen... Abb. 144, 145, 151, 155 (належність до мальованої кераміки сумнівна).

[13] *Popov.* Beiträge zur Vorgeschichte Bulgariens. Pr. Zeitschrift IV. Abb. 4 b.

[14] Бучач (1 екз.), М.Дз. (*Kozłowski.* Młodsza epoka..., tb. XXXII, 3).

[15] Більче-Сад (1) (*Ossowski.* Sprawozdanie... // Zbiór wiadomości do anthropologyi krajowej, XVI, tb. II, 7).

[16] Ланівці (1), М.Н.Т.Ш.; Городниця над Дністром (1), М.Дз.

[17] Побачена зернотерка з Городниці над Дністром має човноподібну вибірку для помолу. Схожі в Шипинцях (П.М.В., № 51154) і в Болгарії (Raskopki v pešterata Morovika. – S. 287, obr. 210.

надбужанської крем'яної індустрії[1]; існують також у великій кількості споріднені форми. Ця обставина змушує нас переглянути дані Козловського, що знахідки предметів надбужанського типу на території мальованої кераміки свідчать про зв'язки надбужанських поселенців перед їх прибуттям[2]. Повчально, що надбужанські вироби були представлені поодинокими знахідками (5 кривих ножів і 2 згадані сокири чечевидних у перетині з Городниці над Дністром. Надбужанський крем'яний кинджал з того ж місця походить зі скринькового поховання. Також мусимо пригадати, що крем'яні серпи належать до інвентаря як скринькових поховань, так і поховань зі шнуровою керамікою і можуть бути доказом поширення цих обох культур. Все вищевикладене дозволяє нам пояснювати нечисленні різновиди виробів надбужанського типу як імпорти на території мальованої кераміки, або як предмети місцевого виробництва, або, нарешті, як пам'ятки найпізнішої інвазії стрічкових поховань і шнурової кераміки.

Типові плоскі сокири і долота або похідні від них форми, копитні клини і серія сокир-молотів, безумовно, доводять, що кам'яна індустрія мальованої кераміки на Галичині і також на всій українській території тісно зв'язана з паскową середньоєвропейською областю. Наші спостереження набувають ще більшого визнання, коли беремо до уваги численну тотожність, яка встановлюється в формах і орнаментації ранньої української мальованої кераміки і неолітичних груп Подунав'я. З цієї точки зору існує справедливий термін, який, наприклад, вживає при визначенні мальованої кераміки Менґін — «східня паскова культура». Насправді в неоліті південно-східньої та середньої Европи існує могутня спільність культурного фундаменту, який аргументує поняття дністровсько-дунайської культурної області.

Північні впливи на південь, на які так посилалися Коссінна та Менґін, в культурі галицької мальованої кераміки не мають поки що достатніх доказів.

Про зв'язки з надбужансько-балтійською областю на її старшій фазі безперечно свідчать сокири з сочеподібним перетином з Кошилівців; пізніше, на фазі шнурової кераміки, можливо уламок сокири-молота з опущеним лезом з того ж місця.

Використання переважно добре збережених паскових форм кам'яних знарядь в галицькій мальованій кераміці доводить її значний вік. І якщо припустити, що у Східній Европі розвиток форм проходив темпами, відмінними від середньоевропейських, що навряд чи можна прийняти, то

---

[1] *Kozłowski.* Młodsza epoka...– S. 139.

[2] Т а м с а м о, див. карту на мал. 4.

паскова кам'яна індустрія тривала аж до початку бронзового віку, куди, загальновідомо, лягає пізня мальована кераміка. Не можна визнати також висновок Козловського[1], що культура скринькових подольських поховань, які характеризуються сокирами з потовщеним обухом, давніші, ніж мальована кераміка з її пасковою індустрією. Також сокира з сочеподібним перетином з надбужанської культури її першої фази, знайдена в Кошилівцях і котра віднесена до найстарших пам'яток мальованої кераміки на цьому поселенні, тобто до ритої, вказує на необхідність відносити їх появу набагато пізніше. Тому скринькові поховання на території мальованої кераміки в Галичині були пізнішими, ніж ті, і треба змістити її до волютової кераміки, яка тут була також представлена.

Такі типологічні роздуми збігаються зі стратиграфічними спостереженнями Костржевського в Білому Потоці, де скринькове поховання порушило шар мальованої кераміки[2]. Аналогічно висвітлює Костржевський і сумнівно старі знахідки мальованих фрагментів і посуд у спалених похованнях у вільних землях в Городниці над Дністром і під кам'яною плитою в Нижньову[3].

Культура шнурової кераміки, як справедливо зазначив Антонєвич[4], вливала в певний період на найпізнішу мальовану кераміку Галичини, що, можливо, свідчить і наявність уламків сокир-молотів з опущеним лезом з Кошилівців. Поховання зі шнуровою керамікою пізніші все ж таки за культуру мальованої кераміки. Зустрічаються на всій території і відомі випадки (Лишківці), де, як відомо, поховання порушило шар з мальованою керамікою[5].

У світлі цих доказів давня мальована кераміка в Галичині цілком співпадає з наявністю металевих знарядь. Не існують хронологічні докази появі середньоевропейської ранньої доби бронзи, як часто посилаються перед явищем цивілізаційної переваги південно-східньої культурної області перед іншою Европою.

Чи приймемо це легкосприйнятне пояснення, чому культура скринькових поховань ще є неолітичного характеру, подібно до поховань культури шнурової кераміки, яка таким же чином прийшла в Галичину тільки після мальованої. Певно, осідле землеробське населення мальованої кераміки культурно тяжіло до розвинутого південного сходу, звичайно випереджаючи цивілізацію племен скринькових поховань північного походження або рухливого народу шнурової кераміки.

---

[1] *Kozłowski.* Młodsza epoka...– С. 98, 160, 162. Козловський знає, звичайно, на Галичині мальовану кераміку.

[2] *J. Kostrewski.* Groby eneolithyczne z scurczonymi szkieletami w Białym Potoku. Przeglad archeologiczny III, s. 9–18. Poznań, 1926.

[3] *Janusz.* Zabytki przedhistoriczne Galicyi wschodniej. Lwów, 1918.

[4] *Antoniewicz.* Archeologja Polski, s. 72.

[5] *Kostrewski.* Groby eneolithyczne...; ближче: *Janusz.* Zabytki przedhistoriczne..., Лишківці.

О. Кандиба

ТРИПІЛЬСЬКІ ПАМ'ЯТКИ В ЗБІРКАХ АРХЕОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ КАРЛОВОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ*

У збірках Археологічного інституту Карлового університету в Празі під № В 24 та В 147 знаходяться деякі матеріяли зі славетних розкопок В. Хвойки в Україні. Ці матеріяли належать до так званої трипільської культури, тобто української області неолітичної мальованої кераміки.

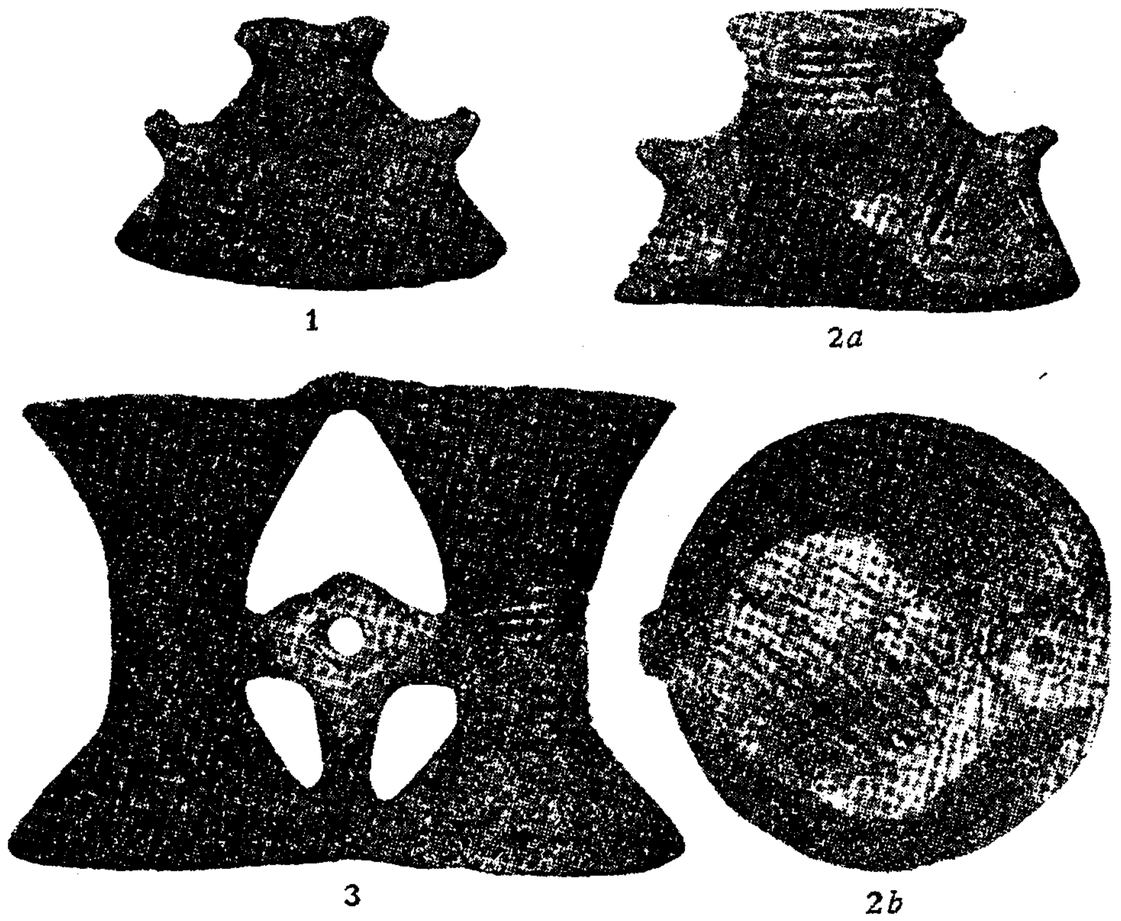

Мал. 1

Цілі вироби подані лише трьома горщиками, останні матеріяли представлені фраґментами кераміки і уламками глиняних статуеток. Ця невелика збірка має все ж таки свою цінність. Вона надає уявлення про матеріяли, які, крім того, не представлені в середньоевропейських музеях і чиї публікації далекі від досконалості. Тут приблизно представлені ті ж всі види керамічних виробів трипільської культури Подніпров'я. Робить честь Хвойці, що делікатно розпізнав і надав до Праги зразки найрізноманітніших типів кераміки, хоча під час публікації провів розподіл значно грубіше. В публікації, як відомо, розпізнавав Хвойка в трипільській культурі дві групи А і Б, при цьому групу А вважав

---

* Переклад з чеської Ю.Рассамакіна: *O. Kandyba*. Trypilské památky ve sbírkách Archeologického ústavu Karlovy University. Památky archaeologické, ročnik II (n.ř.), 1932, s. 1–4.

18 - 7-1750

пізнішою.

Зараз маємо вже більш детальний поділ групи А, який розробила Козловська[1]. Але група Б з часів Хвойки не була всебічно розроблена. Крім того, нові дослідження, особливо в Західній Україні (Поділля, Галичина), принесли пізнання іншої трипільської мальованої кераміки, яка досі не введена у відповідність до групи А або Б. Сьогодні, коли відома стратиграфія кукутенського поселення, зрозуміло, що необхідно перевернути систему Хвойки і визнати групу А давнішою. Основний поділ на дві групи залишається все ж таки дійсним і надалі, хоча встановлений плавний перехід між цими двома групами вказує на еволюцію єдиної культури. В цій статті я буду розглядати обов'язково належність окремих предметів трипільської культури зі згаданих зібрань до того чи іншого типу виробів групи А чи Б української мальованої кераміки. Крім того, подам лаконічно поширення окремих форм і орнаментів у всій області трипільській, щоб цим виділилася їхня більш-менш звичайність, усвідомлюючи ті ж типи аналогій з протилежних периферійних пунктів їх області (трикутник: Київ—Галичина—Кукутень).

Виготовлення глини і обробка дозволяє розподілити трипільські матеріяли з нашої збірки на декілька типів. Так, в ній присутня добре випалена кераміка сіруватого кольору, оздоблена ритим орнаментом. Вона відповідає першому типу виробів групи А відповідно до розподілу Козловської[2]. Тут представлений фрагмент великої посудини з загладженою поверхнею, прикрашений орнаментом з багаторазових прокреслених ліній (схожі на канелюри) у вигляді спіральних завитків з двома дотичними, між якими є дрібні ямки (мал. 2, 9). По орнаменту можна вважати, що фрагмент походить з посуду, подібному за формою до перевернутої груші, тобто форми зміненого типу 1 групи А[3]. До цього ж типу належать дві кришки з ніжкоподібною продавленою вершиною і з двома звислими просвердленими вушками. Перша з них (мал. 1, 1, висота 62 мм) конусоподібна, з достатньо грубою поверхнею, оздоблена багаторазовими подвійними прокресленими лініями. Друга кришка (мал. 1, 2, висота 68 мм) з загладженою поверхнею, має дещо випуклі стінки. Оздоблена подвійним багаторазовим арочним візерунком, горизонтальними стрічками.

[1] *В. Козловська.* Кераміка культури А. Трипільська культура; вип. І, К., 1926. – С. 139–163.

[2] Там само. – С. 146–150.

[3] Там само. – С. 147–148. Мал. 1; див. також: *L. Kozłovski.* Młodsza epoka kamienna w Polsce. Lwów, 1924, tabl. XXVIII, 12.

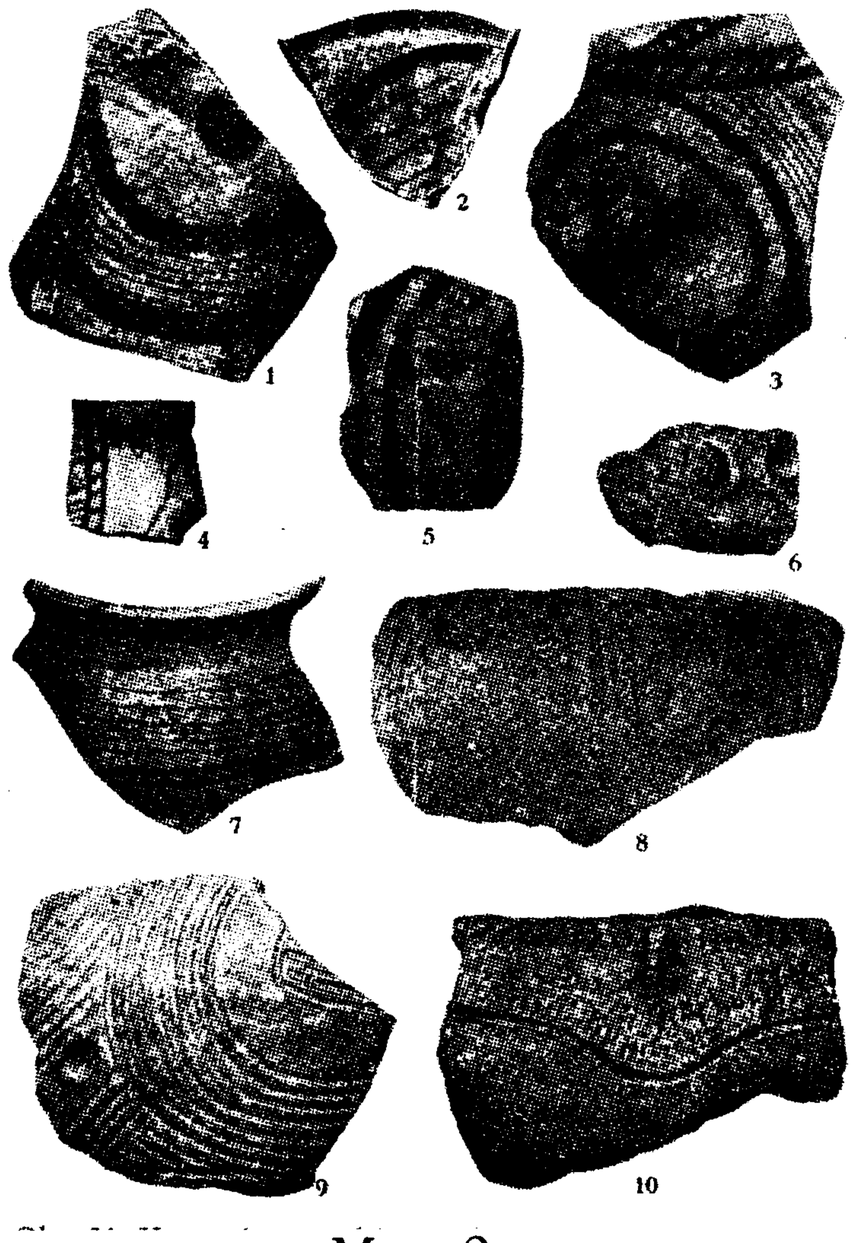

Мал. 2

Ці кришки позначені Козловською як друга форма типу I кераміки А[1]. Її найближчі аналогії щодо форм і обробки можна знайти у Хвойки[2]. Кришки «на ніжці» відомі також на Галичині[3]. Також у першому шарі Кукутень вони численні, але складні, профільовані і оздоблені, розуміється, мальованим орнаментом[4]. Інша форма представлена уламком біноклеподібної «підставки» з вигнутими стінками, з плоским з'єднувачем (мал. 20, 3). Така форма у Козловської позначена як четверта форма першого типу групи А[5].

Ця рита кераміка (тобто перший тип виробів вказаної групи) поширена від берегів Дніпра аж до Галичини і тут представляє основу всієї трипільської культури. Одночасно проявляє також спорідненість з формами і в обробці з територією Подунав'я (культура Боян А, Бюкк і лендєльська)[6].

---

[1] *Козловська.* Т а м с а м о. – С. 148, мал. 3, 5.

[2] *В. Хвойка.* Расскопки 1901 года в области трипольской культуры // Записки Императорского Русского Археологического общества V, 2, с. 1–25. Табл. V (С.-Петербург, 1904).

[3] Голіграды (біля Заліщиків). Музей Наукового Товариства Шевченка у Львові (далі М.Н.Т.Ш.).

[4] Музей етнографії в Берліні (М.Е).

[5] *Козловська.* Т а м с а м о. – С. 49. Мал. 7.

[6] Для обох областей були спільними, наприклад, гарбузоподібні форми кубків і двовухих амфор, великі посудини без горла, у вигляді перевернутої груші і прокреслена інкрустована спіральна орнаментація.

Повністю відмінний тип кераміки, представлений уламками з відмуленої глини, чудово випалених, червонуватого забарвлення, прикрашених темно-червоним розписом на білому тлі на залискованій поверхні. Належать до другого типу групи А. Один фрагмент походить від біноклеподібної «підставки» (четверта форма другого типу кераміки А за Козловською, мал. 2, 5). Йому ж подібний також відомий на Галичині[1]. Кераміка, визначена Козловською як другий тип групи А, поширена подібно до ритої кераміки від Дніпра до Галичини, де відноситься до пізньої фази раннього ступеня (знахідки в нижніх «цегляних могилах» Оссовського в Більче-Золоте, Вигнанцях, Заліщиках)[2] і в перехідній групі між раннім і пізнім ступенями (кераміка в Городниці над Дністром)[3]. Також речі такого типу існують серед архаїчних матеріялів з другого шару Кукутень в Молдавії[4].

Цікавим є в нашій збірці фрагмент з глини з домішкою слюди або з товченими мушлями, погано випалений, сіруватого кольору, належить до горшкоподібного посуду з широковідкритим горлом (мал. 2, 10). Під горловиною є горизонтально просвердлене вушко. Поверхня загладжена. Посудина була орнаментована наколами тризубої гребінки. Глиною, формою та оздобленням цей фрагмент належить до третього керамічного типу[5] кераміки групи А. Рівним чином, форми орнаментовні гребінцем, виготовлені з тієї ж глини і такою ж технікою, супроводжують також ранню і перехідну мальовану кераміку на Галичині[6]. Ця кераміка відноситься до одного культурного кола, а до трипільської культури включена лише як чужа складова частина, тісно пов'язана з енеолітом північної України (Чернігівщина, Надбужанська область) і тяготіє скоріш до великого кола гребінчастої кераміки Північно-Східньої Европи.

Як бачимо, група А, або ранній ступінь трипільської культури, виступає як конгломерат різних типів кераміки і поширена від Дніпра до Східньої Галичини і Молдавії, тобто займає майже цілу площу області української мальованої кераміки.

---

[1] Городниця над Дністром, повіт Городенка. Музей Дзєдушицьких у Львові (М.Дз); музей Академії ..... в Кракові (М.А.); Ланівці, (М.Н.Т.Ш); Капустинці, М.Дз. *(Hadaczek.* La colonie industrielle de l'epoque énéolitique de Koszylowce. – Lwów, 1914, fig. 170, 171.

[2] *G. Ossowski...* // Zb.W. XVIII; Sprawozdanie drugie..., Zb.W. X, M.H.T.Ш.

[3] *J. Kopernicki.* Poszukiwania archeologiczne, w Horodnicy n. Dnistrem. – 1874, Zb.W. *Wł.Prybysławski.* Ustęp z poszukiwań archeologicznych w Horodnicy n. Dniestrem. – 1878, Zb. W., III, s. 70.

[4] Cucuteni, M.E., IV a, наприклад, № 686, 690, 708.

[5] *Козловська.* Вказ. праця. – С. 151–152, мал. 4.

[6] Бучач. М.Дз.; Городниця над Дністром, М.Дз.

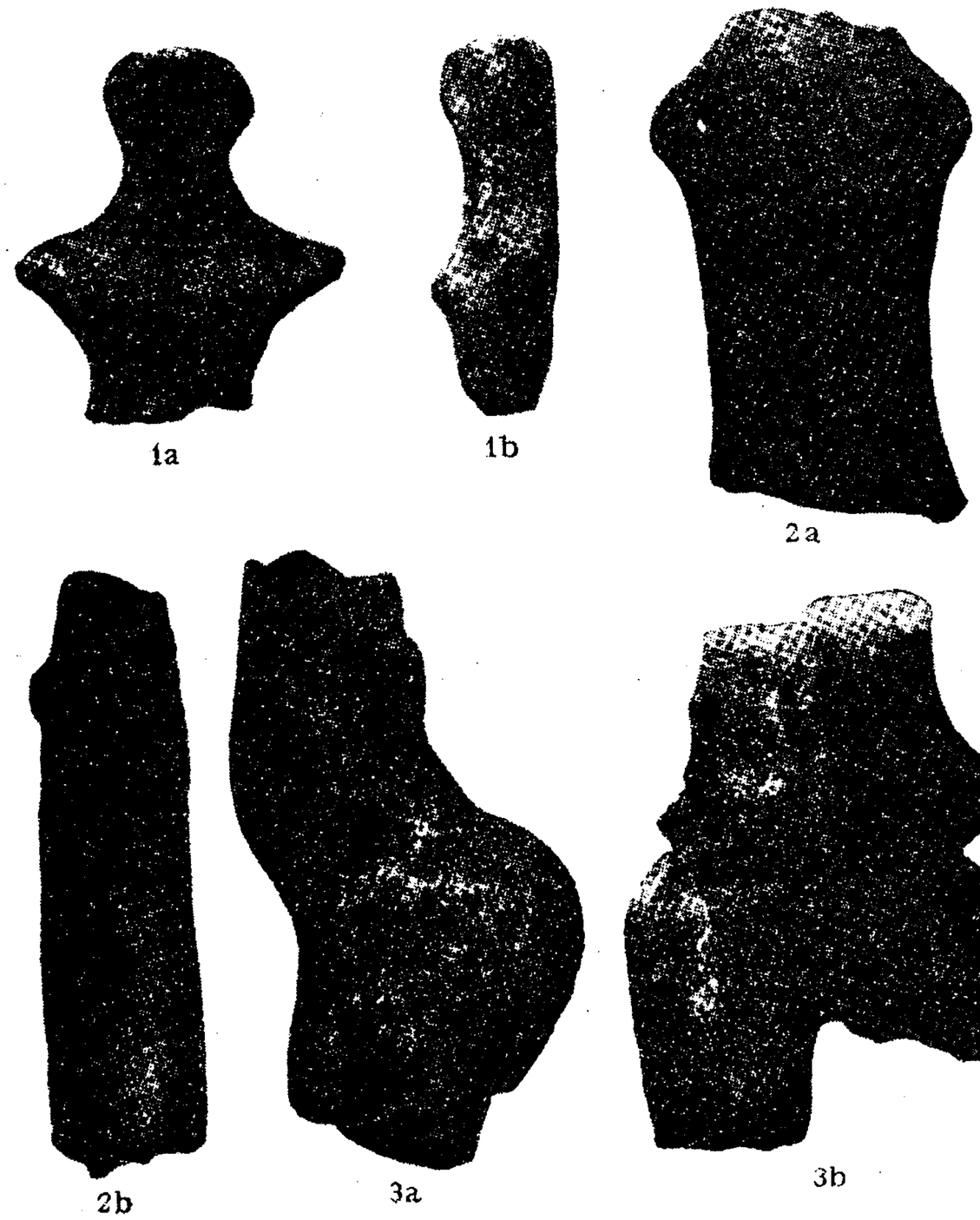

Мал. 3

Більше всього, однак, у нашій збірці представлені фраґменти кераміки з добре відмуленої глини, чудово випаленої, червоного кольору, орнаментовані на червоній лискованій поверхні чорним (темно-брунатним) орнаментом. Цей стиль розпису характерний для групи Б, пізнього ступеня трипільської культури. Тут представлені: 1 — фраґмент горщика з воронкоподібним горлом (мал. 2, 7); 2 — фраґмент біконічної амфори з відкритим горлом і вушком, орнаментований навколо вушка центробіжними колами (мал. 2, 3); 3 — фраґмент горщика з розширеним горлом, прикрашений заокругленими тонкими лініями і більш широкими смугами (мал. 2, 1). Горщики біконічної форми з лійчасто розширеним горлом без вушок або з вушками над плічками звичайні для пізньої мальованої кераміки як на Дніпрі, так і на Галичині та Буковині[1].

[1] Наприклад, *Хвойка.* Раскопки 1901 года... Табл. VI; Каменный век...Табл. XXIII, 2; XXV, 10, 11; *G. Ossowski.* Sprawozdanie...// Zb. W., XV. Tb. V, 1; III, 2; Шипинці, Природничий музей Відня (П.М.В.), наприклад, № 50783, 50792; М.Е., наприклад, 689, 686.

З інших матеріялів заслуговує уваги фрагмент біконічного кубка (мал. 2, 4), який є характерним за формою пізній мальованій трипільській кераміці[1] на території від Дніпра до Галичини і Кукутень (другий шар). З мисок у збірці є фрагменти конічної форми і уламок миски з вигнутим краєм, орнаментований двома загостреними язиками (малис. 2, 2), звичайними в вищезгаданих областях[2]. Кераміка, орнаментована по червоному залискованому підґрунті, є найбільш поширеною на пізньому ступені трипільської культури (знахідки ще є на Чернігівщині), вона характеризує цей ступінь і може бути названа першим типом групи Б. До цього типу цієї групи належить фрагмент з тонкої глини, добре випалений, жовтого кольору, походить від вінців посудини з широким горлом, прикрашеним ритим орнаментом у вигляді звисаючих читирикратних ліній, між якими нанесений подвійний гірляндоподібний візерунок. Горло підкреслено горизонтальною лінією, під якою знаходиться ряд кутових нарізок (мал. 2, 8). Цей фрагмент походить, очевидно, від посудин з лійчасто розгорнутим, прогнутим усередину горлом, які представлені серед кераміки Б в Подніпров'ї[3]. Все ж таки вони не належать до власно мальованої кераміки; своєю формою нагадують кераміку з гребінцевим оздобленням, яка зустрічається в групі А. На цьому посуді простежуються лише впливи мальованої продукції, що спостерігається в краще виготовленій глині та її випалі. Матеріялом і оздобленням рядами до такого посуду відноситься і фрагмент плічка посудини з гостро ритим орнаментом і фрагменти від низьких посудин S-видного профілю з глибоким жолобкуватим псевдовушком на горлі, орнаментований звисаючими лініями (мал. 2, 6). У групі Б на Дніпрі, на Галичині і в другому шарі Кукутень знайдені нечисленні аналогії[4]. Подальший розвиток гребінцевої кераміки супроводжується вже трипільським виробництвом раннього етапу. Ту кераміку, яка супроводжує завжди пізній трипільський мальований посуд, можна назвати другим типом групи Б.

---

[1] Наприклад, *Хвойка.* Раскопки 1901 года... Табл. VI; Каменный век...Табл. XXV, 22; *G. Ossowski.* Sprawozdanie...// Zb. W., XVI, 3; Шипинці, Природничий музей Відня, № 50948, 37328.

[2] Городниця над Дністром, М.Дз., Більче, М.А.; Шипинці, П.М.В., № 37309; М.Е., IV е, 92; Кукутень, М.Е., IV а, наприклад, № 706 а.

[3] *Хвойка.* Каменный век... Табл. XXV, 16–17, 26 // Звідомлення за 1925 р., К., 1926. Табл. XIV, 7.

[4] *Хвойка.* Т а м с а м о. Табл. XXV, 13, 14; Більче, М.Е., IV а, 581, 781.

Група Б трипільської культури найпоширеніша. Це, як відомо, є вершиною експансії мальованої кераміки у Східну Европу. А саме, від Задніпров'я (Остерський район на Чернігівщині) до Станіславського району на Галичині і до Кукутень у Молдавії. До групи Б трипільської культури належать також три уламки глиняних антропоморфних фігурок з нашої збірки: 1 — фрагмент жіночої статуетки з сірої глини, з плоскою спиною, великим носом, без позначених очей і з конічними грудьми. Висота 30 мм (мал. 3, а,б); це приклад грубіших статуеток української мальованої кераміки; 2 — торс жіночої статуетки, овальної у перетині (мал. 3, а,б), брунатно-сірого кольору, з загладженою поверхнею; груди напівокруглі, плечові виступи просвердлені; статуетка хоча й схематична, характеризується ретельним виготовленням; висота 58 мм; 3 — торс жіночої статуетки (мал. 3, 3), тонко виготовлена, з масивною задньою частиною і просвердленими стегновими виступами; прокреслений трикутник, стать позначена продовгуватим вдавленням; висота 66 мм. Ця статуетка більш натуралістична, з використанням схематичних ознак статуеток (просвердлені виступи).

Закінчуючи цю роботу, дозволю собі щиро подякувати пану професору А. Стоцькому, директору Археологічного інституту Карлового університету, за ласкавий дозвіл для вивчення і публікації розглянутих матеріялів і пану доктору Я. Філіпову за зроблені фотографії.

О. Кандиба

МЕЖИРІЧЧЯ ДНІСТРА ТА ДУНАЮ ЗА ДОБИ НЕОЛІТУ *

Давно вже відмічена близькість рис між неолітичними культурами Чорнозем'я та Подунав'я, таких як спіральна орнаментація та глиняне моделювання і найближчі аналогії, які дуже слабо вивчені, з'являються в оформленні та орнаментації посуду.

Так, близькими є зв'язки між українським та румунським мальованим посудом, що може бути підтвердженням існуванню єдиного україно-румунського регіону *(Památky archaeologické, XXXVIII)* і названим «дністровським», оскільки Дністер є його головною артерією. Культура цього регіону вказує на її близьку спорідненість з неолітом дунайської долини, особливо у найдавніший період (А). Більш давній болгарський посуд маловідомий, але у Фессалії (період Діміні) поліхромний орнамент, білі спіралі зовні облямовані чорним на червоному фоні та особливі комбінації меандру і спіралі дуже характерні, як і для найбільш давнього дністровського посуду. Існує також близька схожість з одночасним мальованим і прокресленим посудом Центральної Европи, дунайського періоду I та II. Основні форми посуду ідентичні, урни у формі перевернутої груші, пляшкоподібні амфори з двома отворами для мотузки і кубки, всі показують гарбузоподібні форми і звичайно спірально-меандрові та прогладжено-орнаментовані зразки орнаментації. Чаші відомі від України і Фессалії до Німеччини.

В орнаментації різниця більша. Тим не менш більш давня дунайська поліхромія, безумовно, асоціюється з такою ж у Чорнозем'ї. Обігова спіраль з'єднує разом Україну, Бутмір та Богемію, віддалені та периферійні регіони. В центральному регіоні існують більш тісні зв'язки, а саме нахилений меандр у Західній Україні, Болгарії, Румунії, Моравії. А товстий орнамент з тонкими паралельними лініями і більш широкими стрічками загальновідомий на дністровському посуді та посуді культури Бюкк, здається, споріднений з прокресленим оформленням в Боян А, Тисі і Йордансмюль. Кам'яні знаряддя мають практично однакові «підошвоподібні» форми (*Obzor Praehistoricky,* IX. Prague 1931).

---

* Переклад з англійської Ю. Рассамакіна: *O. Kandyba.* The Dniestro-Danubian Neolithic Region. Proceedings of the First International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences. London, August 1–6, 1932. Oxford: University Press, by John Johson, 1932.

На пізньому періоді (В) дністровський регіон мав контакти з дунайським. Найближчі аналоґії проявляються з болгарськими урнами з конічною шийкою, біконічними кубками і чашами з циліндричною шийкою. Болгарський графіт на червоному з негативним викроєм відповідає більш пізньому дністровському орнаменту; обрублені спіралі також відомі в обох регіонах; болгарські кістяні фігурки і дністровські глиняні дуже схожі; форми кам'яних знарядь ідентичні.

У дунайський період III відбувається радикальна зміна, але ще існує багато спільного в спеціалізованих формах, таких як двосторонні чаші і маленькі посудинки з чотирма виступами і двома вертикально проверченими вушками для мотузки в Україні та дунайському регіоні.

Таким чином, ми бачимо на більш ранньому періоді тісні стосунки між Чорнозем'ям і дунайськими культурами, а на більш пізньому – диференціацію і незалежну еволюцію, яка тим не менш не виключала взаємний обмін вихідними формами. Відмічається також близькість таких проявів, як зооморфні та антропоморфні вази, фігурки головок тварин та людські статуетки, S-видні спіралі, прокреслені або намальовані на посуді. Спільна основа цих неолітичних культур Південно-Східньої та Центральної Европи знаходиться, очевидно, поза межами Европи, можливо, на Близькому Сході, звідки вони прийшли. Німецький термін «*Bandkeramik*» окреслює відношення цих культур з позиції історії мистецтва. Якщо ми бажаємо зважити на їхнє територіальне поширення, ми повинні визначити цей регіон як дністро-дунайський.

О. Кандиба

ОБІГОВА СПІРАЛЬ В ОРНАМЕНТИЦІ ПАСКОВОЇ КЕРАМІКИ*

Обігова спіраль представляє в орнаментації паскової кераміки, поряд з S-видною спіраллю, другий за значенням мотив. Запропонована робота присвячена виключно обговоренню обігової спіралі та її прямолінійних різновидів, а саме, обігових меандрів. S-видна спіраль буде розглянута в іншому дослідженні.

Уже Бьоглау (Boehlau)[1] в достатній мірі звернув увагу на роль, яка була притаманна обіговій спіралі в орнаментації паскової кераміки, в цілому це можна побачити у відповідній літературі. Зокрема, розділи, присвячені богемсько-моравській та бутмірській орнаментації в його роботі, були вичерпними і ґрунтовно охопленими.

Але все ж ми знаходимо в багатьох музеях, головним чином, в південно-східній Європі, багато до цього часу неопублікованих матеріялів, які є важливими для того, щоб ще більш детально висвітлити питання про обігові спіралі. Запропонована тут робота повинна довести на цих, в значній мірі доступних мені матеріялах появу обігової спіралі, переважно в східніх групах паскової кераміки.

У той час, як обігову спіраль розглядають як типовий мотив для центральноевропейської паскової кераміки, її наявність у південно-східніх групах дунайського неоліту була або зовсім невідомою, або згадувалася тільки дуже зрідка.

Так, наприклад, Франкфорт (Frankfort) стверджував, що обігові спіралі ніби-то чужі для трипільської культури[2], також не могло бути мови про них в Кукутень[3]; на противагу до цього він наводить один приклад їх наявності з Денеєва в Болгарії[4].

Ван Шельтема (Van Scheltema), навпаки, зауважив, що він ніби-то також зустрічав обігову спіраль у трипільській культурі[5]. Бьоглау також згадував її

---

* Переклад з німецької Ю.Рассамакіна: *Oleh Kandyba.* Die fortlaufende Spirale in der bandkeramischen Ornamentik. Archiv für Anthropologie, N.F., Band XXIII, Heft 4, 1935 (mit zwei Tafeln).

[1] *Boehlau Johannes.* Die Spirale in der Bandkeramik. Pr. Z. XIX, 1928. 1/2 H. – S. 54–96.

[2] Frankfort H., Dr., M. A. Asia, Europa, and the Aegean, and their Earliest Interrelations. – S. 41, Anm. 1 (London, 1927).

[3] Там само. –S. 17, Anm. 3, але Шмідт припускає наявність зворотньообігової стрічки в Кукутень (*Schmidt H.* Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumänien. – S. 35 (Berlin und Leipzig, 1932).

[4] *Frankfort.* S. 41, Anm. 1; Jzv. Blg. Arch. Druž. IV. S. 190, Abb. 167.

[5] *Van Scheltema* F.F. Spiralmuster. Reallexikon der Vorgeschichte, XII. – S. 352.

появу в трипільській мальованій кераміці[1], однак його приклади, за єдиним виключенням[2], не є обіговими спіралями, де скручені один раз волюти «...були замінені схожими за стилем круглими площинами»[3], а S-видними, скріпленими спіралями з округло-потовщеними завитками. І все ж таки завершеним і правильним був визначений Бьоглау спіральний орнамент на кераміці Ерьозду[4].

Але в усіх згаданих групах ми зустрічаємо значно численніші приклади обігової спіралі, адже вона зустрічається тут як типовий і важливий мотив. Таким чином, ми будемо прослідковувати появу цього мотиву в групах паскової кераміки в межах практичного дослідження, не звертаючись до теоретичних питань, як, наприклад, становлення спіралі взагалі і обігової спіралі зокрема, так само як і питаннь відносного віку спіралі та меандра[5]. Ці питання є занадто теоретичними і тому сьогодні, а можливо і взагалі, ніколи не будуть вирішені. Однак тут необхідно розглянути все те, що в позитиві може бути встановленим у розвитку обігових спіралей, зокрема їх розпад і життя їх дериватів. Перш за все ми звертаємо нашу увагу на появу обігових спіралей в окремих локальних групах на Дністрі та Дунаї. До таких груп належать:

Українська група (включно Бессарабія, Буковина та Галичина).

Молдавська група.

Група в Болгарії та Валахії.

Югославська група (включно центральний Семигород, а саме Західня Румунія).

Лендєльська група (включно область Тиси і Моравія).

Група Бюкк.

Середньоевропейська група (з рейнською областю).

---

[1] *Boehlau.* – S. 83, 84.

[2] Там само. Taf. 16,4.

[3] Там само. – S. 84.

[4] Там само. – S. 85. Taf. 17, 5 (див. наш мал. 49).

[5] Згідно Бьоглау, вони утворилися від S-видних спіралей (s. 55, 56), в той час як Франкфорт займає протилежну позицію, що вони утворилися лише завдяки їхньому спрощенню (s. 47, Anm. 4).

Вільке хотів, як відомо, пояснити всі види спіралей через зміщення концентричних кіл (*Wilke G.* Spiral-Mäander-Keramik usw., Mannusbibl., s. 8, Würzburg 1911).

Ми бачимо, що обидві згадані форми, спіралі та меандра, з'являються одночасно уже на найдавнішій кераміці дунайського регіону і, таким чином, належать до орнаментального первісного товару.

Українська група

Тут ми можемо виділити два періоди, А і Б. Кожний період має дві фази з перехідною фазою між періодами.

На першій фазі раннього (А) періоду (так званій незвиській), яка характеризується наявністю білого позитивного орнаменту, обведеного чорним на матово-червоній поверхні, та ритим посудом з заглибленим орнаментом, з'являється обігова спіраль як основний мотив орнаментації. Вона більшою частиною достатньо широка.

Один варіант репрезентують змієподібні спіралі, які завжди в багато рядів біжать навскіс у напрямку зверху зліва вниз направо. Найчастіше цей варіант зустрічається на плечистих горщиках, на посуді у формі перевернутої груші, а також на мисках[1] (мал. 1). На плечистих горщиках, пугарцях та інших менше зустрічається інший варіант: обігова спіраль у стрічці. Вона біжить зазвичай у двох витках; поверхні між тим заповнені поперековими стрічками[2] (мал. 2).

На другій фазі (заліщицькій) раннього (А) періоду точно також знаходимо обігові спіралі. На посуді з Шипинців А[3] (білий на брунатному, також чорний або білий на червоному з чорно-брунатним заповненням простору) ми бачимо фраґменти посуду з тонкими білими спіралями, які були первісно за всіма припущеннями обіговими[4]. Зустрічається також, безумовно, обіговий меандр, але дуже спрощений[5]. Крім того, існують уламки кераміки із спіральним орнаментом, але вони такі невеликі, що орнамент залишається невизначеним.

Так звана заліщицька кераміка (червоний та чорний на матово-білому фоні), яка одночасна з вищеописаною, надає дуже наглядні приклади обігової спіралі. В першу чергу необхідно згадати на одному пугарі широку червону обігову спіраль з двома завитками, яка супроводжується чорними дугоподібними лініями. Вона не так далека від незвиських спіралей, однак відрізняється кольором[6] (мал. 3).

---

[1] Городниця над Дністром (музей Академії в Кракові (далі М.А.); музей Дзєдушицьких у Львові (далі М.Дз.); Городниця над Збручем (М.Дз.).

[2] Незвисько (М.Дз., *Hadaczek*. La colonie industrielle de Koszyłowce Lemberg, 1914. Fig. 115); Городниця над Дністром (М.Дз.); Кудринці (М.Дз.), можливо, також Більче-Сад (М.А.), хоча тут спіраль подвоєна.

[3] Матеріал з Шипинців не однорідний. Менша частина з нього відноситься до раннього ступеня (А), друга — до пізнього (Б) ступеня української мальованої кераміки.

[4] Городниця над Дністром (М.Дз.). Особливо цікава знахідка з Заліщиків (Музей Наукового товариства ім. Шевченка, далі М.Ш., № 14844).

[5] Заліщики (М.Ш.).

[6] Більче-Сад (М.А.).

На плечистих горщиках ми бачимо паралельні тонкі обігові спіралі з трикутним заповненням і світлими мигдалеподібними фігурами основи між завитками[1] (мал. 5). Власне, ці заповнення представляють розвинену супроводжуючу дугову лінію.

Ці обігові спіралі на тій же фазі розвитку мальованої кераміки розпадаються на еліпси та лінзи з танґентами[2] (мал. 6). Тонкі лінії в еліпсах вказують на первісний закруток спіралі. Обігові спіралі можуть тепер також розпадатися на лінзи з танґентами[3] (мал. 21), але танґенти випадають і залишаються тільки лінії та лінзи. Концентричні лінії і бігуча або коса стрічка з тонких ліній в еліпсах і лінзах вказують на первісний завиток обігової спіралі[4] (мал. 7). Мотив лінзи з косою стрічкою ліній переходить також на інший посуд, наприклад, на з'єднувачі у бінокляx[5].

Були також знайдені декілька фраґментів покришок, прикрашених еліпсами та танґентами з тонких ліній, які, без сумніву, є похідними від обігової спіралі[6]. Особливу форму представляють тонкі, прості, але дуже елегантно завиті спіралі, які виготовлені у негативній техніці (чорний на білому)[7] (мал. 4). Вони, здається, повинні бути завершенням після обігових, хоча незначні розміри фраґмента не дозволили це остаточно встановити.

На перехідній фазі між ступенями А та Б, або на так званій городницькій (кераміка з чорним розписом на білій, лискованій поверхні), можна знайти багато ремінісценцій обігової паралельної спіралі попередньої заліщицької фази.

Плечисті горщики вкриті еліпсами з танґентами з дуже тонких паралельних ліній і з мигдалеподібними поверхнями основи. Коса або бігуча стрічка в еліпсах вказує на первісний завиток спіралі[8] (мал. 8; 9). Поверхні основи можуть також бути сегментоподібними, а також з більш малими темними сегментами в центрі[9] (мал. 10).

---

[1] Більче-Сад, 2 екз. (М.А.) (*Ossowski G.*, Sprawozdanie z wycieczki usw // Zbiór wiadomości do anthropologji krajowej, XVIII, f. 3; вони, по суті, уже розпалися).

[2] *Козловська В.* Кераміка культури А. Трипільська культура. – К., 1927. Мал. 12; Городниця над Дністром (М.Дз.); Васильківці (М.А.); Верхняківці (?) (М.А.).

[3] Більче-Сад (М.А.).

[4] Там само.

[5] Городниця над Дністром (М.Дз.).

[6] Заліщики (М.Ш.).

[7] Васильківці (М.А.), Городниця над Дністром (М.А.), Верхняківці (М.Дз.).

[8] Більче-Сад (М.А.), Городниця над Дністром (багато в М.А. та в М.Дз.).

[9] Городниця над Дністром (М.Дз.).

Tafel IX

Zu S. 296 bis 308

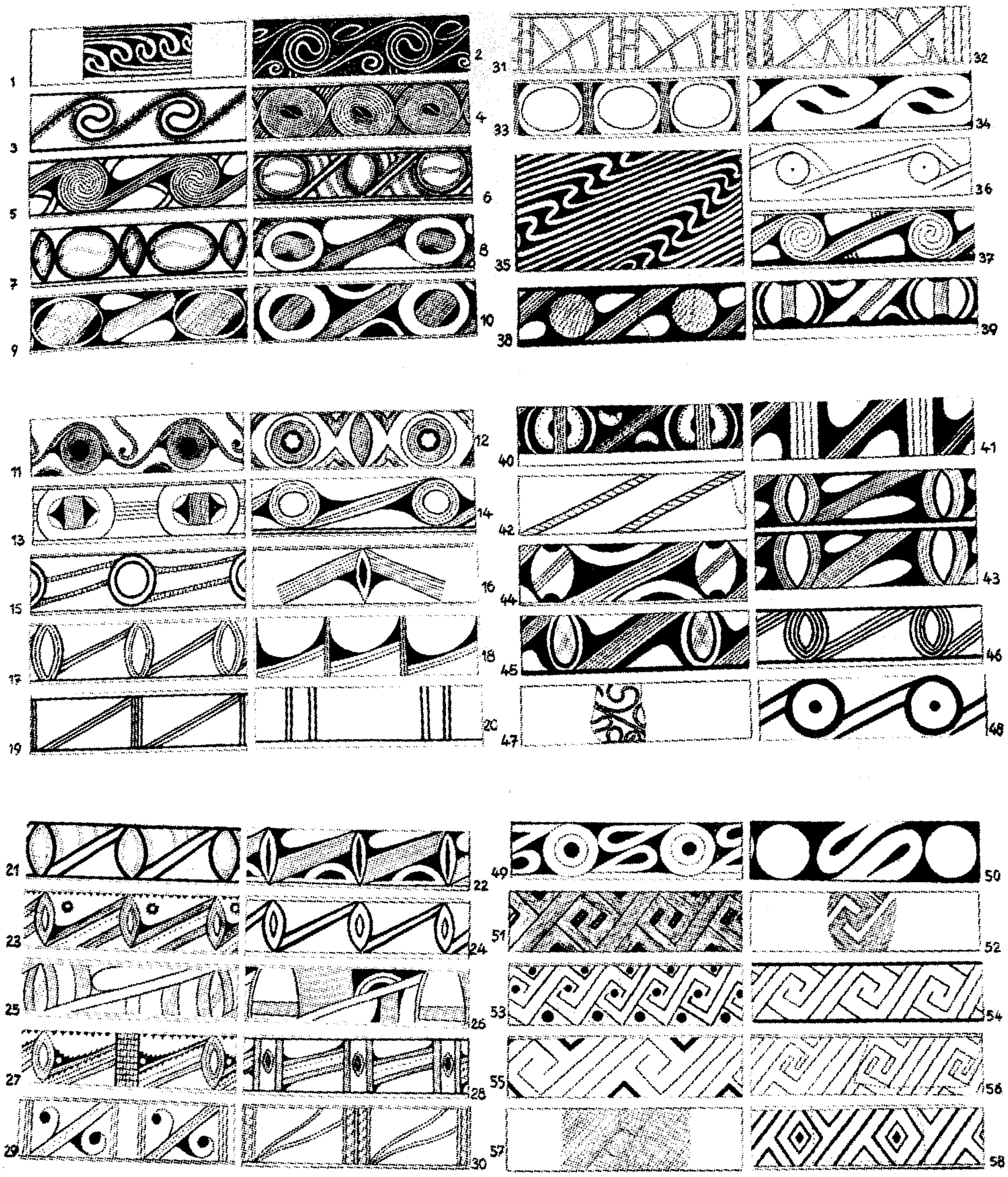

Мал. 1–58

Еліпси з уже горизонтальними танґентами представлені на одній покришці[1] (мал. 13), а на іншій архаїчній покришці – з мигдалеподібними поверхнями основи[2]. Еліпс з косою стрічкою тонких ліній, що вказує на первісний завиток спіралі, відомий також на з'єднувачі бінокля[3].

Другу лінію розвитку надають лінзи з танґентами. В одному з випадків ми зустрічаємо лінзи з вертикальними танґентами[4], в інших — лінзи з дов-

[1] Більче-Сад (М.А.).
[2] Голігради на Дністрі (М.Ш., № 17610).
[3] Городниця над Дністром (М.А.).
[4] Там само (М.А.).

Tafel X

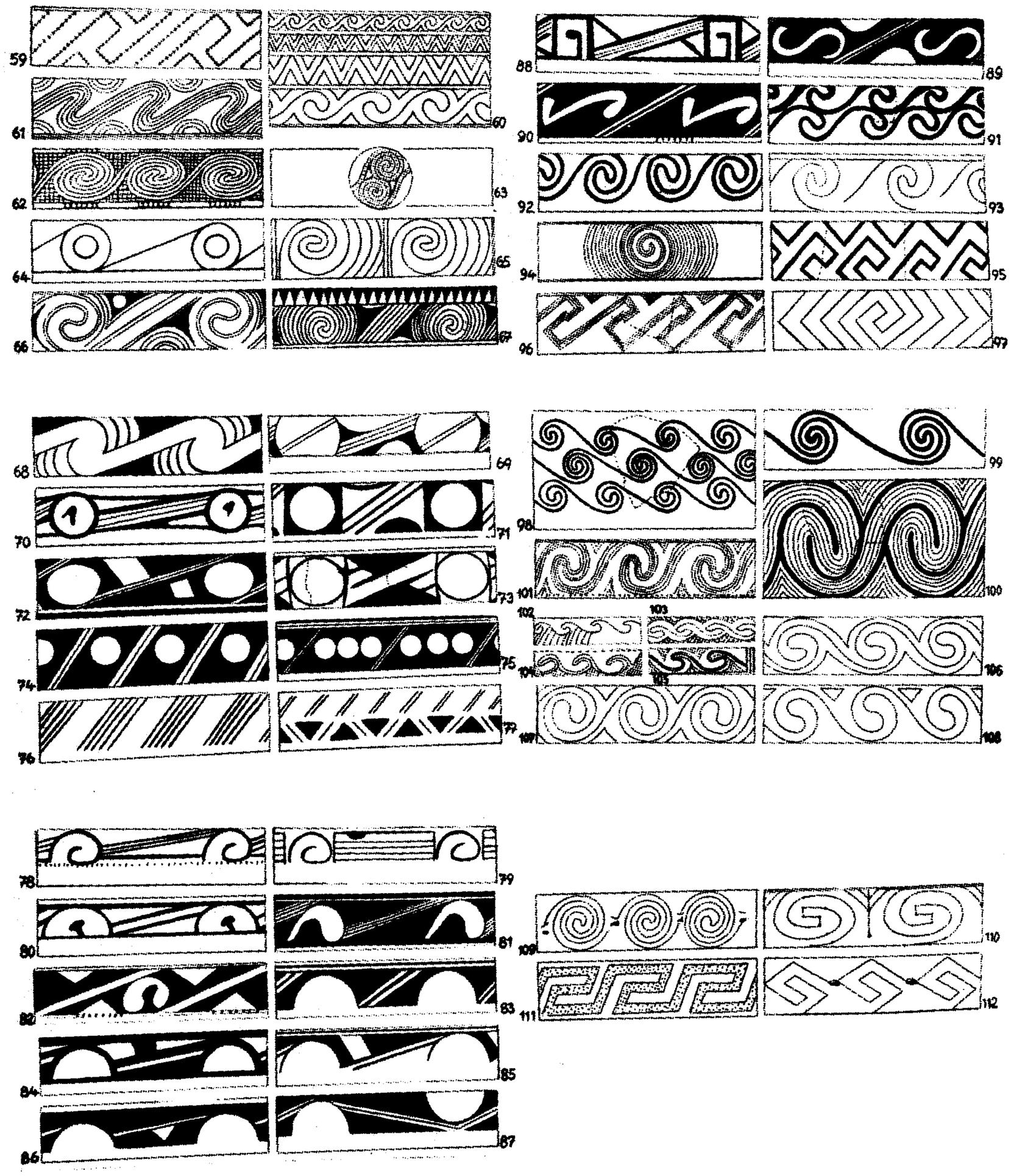

Мал. 59–112

гими вертикальними темними лінзоподібними плямами і сегментами в центрі та мигдалеподібними поверхнями основи при танґентах[1] (мал. 22). Одна покришка має також лінзи з танґентами[2]. Вартим уваги є також те, що дивні вільні завитки нагадують кукутенські і семигородські[3] і, без сумніву, пов'язані з первісними обіговими спіралями.

Рання фаза другого ступеня Б, або так звана більчецька (кераміка з

[1] Більче-Сад (М.А.).
[2] Кругле (М.Ш., № 2491).
[3] Бучач (М.Дз.).

червоним і чорним розписом на червоній, лискованій поверхні), переймає від попередньої фази еліпси з тангентами, але вони ускладнені часто залишками S-видної спіралі[1].

Еліпси можуть також мати одну обігову тангенту так, що вона попеременно проходить зверху і знизу та ще ускладнена залишками негативної S-видної спіралі. Вони визначають наступний крок до втрати первісного значення обігової спіралі і характерні для Шипинців[2].

З Більче походить особливий приклад деградованого орнаменту[3] (мал. 11), а саме: торкаються там гірляндоподібні тангенти цього мотиву еліпсів тільки зверху, тоді як знизу ще залишаються темні сегменти, ремінісценція сегментного заповнення трикутних площин між тангентами та еліпсами.

Кола або еліпси можуть втрачати тангенти і з'являтися з іншими елементами, наприклад з лінзами, як самостійним мотивом[4] (мал. 12).

Еліпси як продукт розпаду обігової спіралі зустрічаються також в іншому типологічному ряді: як центр S-видних спіралей[5].

Еліпси з тангентами представлені також на покришках[6] (мал. 14), як і лінзи з тангентами[7] (мал. 17). Але вони швидко перейшли у вертикальні стрічки з тангентами між ними[8] (мал. 18; 19), зрідка ще з мигдалеподібними площинами основи[9], поки згодом не залишаються тільки лише невиразні вертикальні стрічки[10] (мал. 20).

Еліпси з тангентами представлені також на біноклях[11] (мал. 15), так само як і лінзи з розміщеними одна проти іншої тангентами[12] (мал. 16).

Але динаміку розвитку лінз з тангентами найкраще можна бачити на

---

[1] Шипинці (Природничий музей у Відні, далі П.М.В., № 50800 та ін.).

[2] Шипинці (Музей етнографії в Берліні, далі М.Е., IV е, № 98, 117).

[3] Більче-Вертеба (М.А.).

[4] *Фон Штерн.* Доисторическая греческая культура на юге России // Труды XIII археологического съезда. Табл. X, 8.

[5] Шипинці (П.М.В., № 37338; М.Е., IV е, № 105). Можливо також: *Хвойка.* Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI археологического съезда. Табл. XXIII, 2; *Kozłowski L.* Młodsza epoka kamienna w Polsce. Lemberg 1924. Taf. XXIX, 14; *Штерн.* Вказ. праця. Табл. VIII, 9; X, 6, 11. Ремінісценція на лінзи з косою стрічкою ліній.

[6] Більче-Сад (М.А.), Більче-Вертеба (М.Ш.).

[7] Більче-Вертеба (М.А.).

[8] Більче-Сад (М.А.).

[9] Кошилівці (М.Дз.), Більче-Вертеба (М.А.).

[10] Більче-Вертеба (М.А.).

[11] Більче-Вертеба (музей Любомирських, далі М.Л., № 2139).

[12] Шипинці (П.М.В., № 36987).

плечистих горщиках[1] (мал. 23). З лінз, які розділяють орнаментальну стрічку горщика на чотири поля, без сумніву, виник поділ на чотири метопи за допомогою вертикальних стрічок. Гарні приклади такої метаморфози показують нам деякі орнаменти з Подніпров'я. На одному горщику[2] (мал. 25) лінзи знизу обрізані, але мають ще в центрі косу стрічку тонких ліній як натяк на первісний завиток спіралі. На іншому горщику[3] (мал. 26) лінзи трапеціеподібної форми і косі стрічки були горизонтальними. На плечистому горщику з Кошилівців[4] (мал. 28) ми бачимо такі вертикальні стрічки з маленькими мальованими лінзами і з танґентами. Ще на одному горщику звичайні лінзи чергуються з вертикальними стрічками і також з'єднані танґентами[5] (мал. 27).

Згодом лінзи в основному зникають і залишаються тільки вертикальні стрічки з танґентами, доповнені залишками негативної S-видної спіралі[6] (мал. 29). Але зникають танґенти і з'являються концентричні лінзи разом з колами як самостійним мотивом[7] (мал. 12).

Зберігаються також завершені широкі негативні обігові спіралі[8] (мал. 34). Але вони, власне, є результатом розпаду (розпад центру) S-видних скріплених між собою спіралей у стрічках.

На молодшій і останній фазі другого ступеня (Б), або так званій кошилівецькій (посуд з чорним і білим розписом на лискованому червоному або чорному фоні і червоним на лискованому білому), представлені тільки деякі ремінісценції обігової спіралі. Існують ще дуже точні концентричні лінзи з танґентами на одному горщику з Більче[9] (мал. 24) і також декілька вертикальних стрічок з подвійними танґентами[10] (мал. 30).

Безумовно, з мотивом танґенти пов'язане також складне заповнення з відрізків метоп на великих горщиках з Кошилівців, на яких ми завжди бачимо косу стрічку, яка біжить на місці первісної танґенти[11] (мал. 31; 32). Із

---

1 Більче-Вертеба (М.А.).
2 *Штерн.* Вказ. праця. Табл. X, 5.
3 *Kozłowski L.* Młodsza epoka... Taf. XXIX, 15.
4 Кошилівці (М.Дз.).
5 Більче-Вертеба (М.А.).
6 Шипинці (П.М.В., № 50759, 50762, 50816).
7 *Штерн.* Вказ. праця. Табл. X, 8.
8 Шипинці (М.Е., IV, 4); Фотографії Хвойки в Археологічному інституті Карлового університету в Празі; *Якимович М.К.* Раскопки в Старой Буде // Отчет Императорской Археологической Комиссии, 1906, с. 106–108. Мал. 150.
9 Більче-Вертеба (М.А.).
10 Кошилівці (М.Дз.).
11 Більче-Вертеба (М.А.).

19 - 7-1750

зникненням танґенти залишаються лише вертикальні стрічки з пустими метопами, які також переходять в еліпсоподібні площини основи[1] і можуть мати мальовані лінійні еліпси[2] (мал. 33).

Ми ясно бачимо також в українській пасковій групі тривалу і яскраву еволюцію мотиву обігової спіралі, причому ця еволюція має повну хронологічну ясність.

Молдавська група

У молдавській групі існують два ступені А і В, між якими також визначена перехідна фаза А–В.

На ступені А відомі косі, змієподібні негативні обігові спіралі, які біжать в багато рядів, одна над іншою[3] (мал. 35) і відповідають українським на незвиській фазі.

Існують також безформні спіральні стрічки[4], які подібні до семигородських і могли первісно бути зв'язаними з обіговою спіраллю.

Нарешті в Бонтешть[5] (мал. 36) відомі прокреслені кола з центром і танґентами, які уже представляють розпад обігової спіралі.

На ступені В зустрічаються багато продуктів розпаду обігової багаторазової спіралі. За найдавніші цього виду Шмідт[6] вважав позитивні кола з танґентами в техніці групи ɣ 3[7]. Однак ми схильні їх скоріше розглядати як скріплені S-видні спіралі, які поступово розпалися[8], тому що для всієї ɣ-групи характерним є негативний орнамент[9].

Обігові спіралі, що розпалися, репрезентують завитки, мабуть, з танґентами від одного горщика з Кукутень[10], а далі концентричні еліпси[11], як на заліщицькій фазі в Україні. Головним чином, тут господарюють еліпси

---

[1] Більче-Вертеба (М.А.).

[2] Шипинці (П.М.В., № 50800); за розписом вона відноситься ще до більчецької фази.

[3] Кукутень (*Schmidt H.* Cucuteni in der...– S. 16. Taf. 7. Fig. 4); Руджіноаша (Ruginoaša) (Національний музей старожитностей у Бухаресті, далі Н.М.Б.).

[4] Кукутень (М.Е., IV а, № 425).

[5] Бонтешть (Н.М.Б.).

[6] *Schmidt H.* Cucuteni in der...– S. 35–36.

[7] Т а м с а м о. Taf. 15. Fig. 11–13.

[8] Лінія, що розпалася: *Schmidt H.*, Cucuteni in der... Taf. 15. Fig. 12–13–11.

[9] Схоже заповнення (також мигдалеподібні площини основи і т.д.) мають також скріплені паралельні S-видні спіралі (*Schmidt H.* Cucuteni in der..., кольорова табл. Fig. 6. Taf. 18, 2; 19, 2b; 15, 14).

[10] *Schmidt H.* Cucuteni in der... Taf. 18b.

[11] Кукутень (*Schmidt H.* Cucuteni in der... Taf. 13, 4a, b).

з танґентами[1] (мал. 39) або кола з танґентами[2] (мал. 38), які відповідають своїми мигдалеподібними поверхнями основи українським, заліщицької та городницької фаз.

До обігової спіралі можуть також бути приєднані кола з танґентами. При танґентах знаходяться трикутні темні фігури зі світлими сегментоподібними поверхнями основи, часто також з маленьким темним сегментом. Вони утворюють звичайний орнамент на молдавських мисках. Кола мають тут зрідка косу стрічку, яка передає первісний завиток спіралі[3], подібний до тих, що відомі на заліщицькій та городницькій фазах в Україні. Цей орнамент знаходить аналоґії в Болгарії.

Здається, що коса стрічка потім стає вертикальною. Ми бачимо декілька еліпсів, які вертикально прокреслені тонкими лініями, що свідчить про початок появи метоп; крім того, ми помічаємо сегментні площини основи, які скорочені до світлих, місяцеподібних форм[4] (мал. 40).

Можна зустріти також типові лінзи з танґентами[5] (мал. 43; 45; 46), а також з косою стрічкою[6] (мал. 44) або ж з перехрещеними косими стрічками[7] (мал. 45). Надалі можна бачити лише натяки на лінзи в вертикальних стрічках[8]. Детальний опис подальшого розпаду ми знаходимо у Шмідта[9]. Це вертикальні стрічки з танґентами[10] (мал. 41), які пізніше переходять у зигзаг[11], або вертикальні стрічки випадають і залишаються тільки танґенти[12] (мал. 42). Ці останні можуть також бути розміщені одна проти іншої[13]. За Шмідтом, згодом від них формуються самостійні елементи[14].

Є цікавий приклад, котрий можна віднести до вищезгаданих кіл на танґентах. Це негативні кола з танґентами, які біжать зигзагоподібно, так що кола чергуються вище і нижче танґент[15]. Вони утворюють аналоґію до

---

[1] *Schmidt H.* Cucuteni in der... Taf. 20, 1a, b.
[2] Там само. Taf. 17, 2.
[3] Кукутень (Н.М.Б.); Драгушені (М.Н.Б.).
[4] Кукутень (*Schmidt H.* Cucuteni in der.... Taf. 17, 3, інші форми еліпсів: Taf. 21, 1).
[5] *Schmidt H.* Cucuteni in der... Taf. 16, 7; 17, 2a, b; 19, 1; 20, 3.
[6] Кукутень (М.Н.Б.).
[7] *Schmidt H.* Cucuteni in der... Taf. 17, 2, зверху; 19, 1.
[8] Там само. Taf. 21, 2.
[9] Там само. S. 40–41.
[10] Там само. Taf. 21, 4.
[11] Лінія розвитку: *Schmidt H.* Cucuteni in der... Taf. 21, 4–3–5–6.
[12] Там само. Taf. 21, 7, 9–11.
[13] Там само. Taf. 21, 10.
[14] Там само. Taf. 21, 12–14.
[15] Кукутень (Н.М.Б.).

українських з більчецької фази, а також до болгарських орнаментів.

Невизначеним є орнамент, де відсутня біла фарба чи представляє він позитивну обігову спіраль, що розпалася, або ж S-видну негативну скріплену спіраль[1] (мал. 37). На противагу цьому, широкі негативні обігові спіралі, які представлені в Кукутень[2], можуть бути пояснені розпадом негативної S-видної скріпленої стрічкової спіралі, як відповідні українські.

Семигородська група

Відносна хронологія семигородської групи не встановлена. Орнаментація базується, головним чином, на S-видній спіралі. Обігова спіраль зустрічається в цій групі рідко.

Кубок з Ерьозду[3] (мал. 47) має дивний вільний спіральний орнамент у позитивній техніці, який відповідає подібним на посуді Кукутень А і може представляти вироджені обігові спіралі. На чаші на ніжці з того ж поселення[4] (мал. 48) ми бачимо негативні кола з центром і подвійними танґентами, які репрезентують обігову спіраль, що розпалася. Ці обидва горщики належать до архаїчного поліхромного посуду Семигорода (білий на червоному, обведений чорним).

Серед типологічно більш пізнього монохромного, мальованого білою фарбою посуду Семигорода зустрічаються також окремі обігові спіралі, що розпалися, у формі концентричних кіл з танґентами і трикутниками з мигдалеподібними площинами основи між ними. Орнамент виконаний у канельованій техніці з білою фарбою[5]. Один з орнаментів багатший (мал. 49), інший – більш простий (мал. 50).

Болгарсько-валахська група

Ця група стрічкової кераміки має власну хронологію, яка базована на підставі розкопок у Валахії. Болгарські знахідки досі ще не були співставлені.

Найдавніша ступінь, або так звана ступінь Боян А, характеризується

---

[1] *Schmidt H.* Cucuteni in der... Taf. 20, 2.

[2] Кукутень (M.E., VI a, 689).

[3] *Ерьозд* (Музей Св. Георгія, далі М. Св. Г.). *László*. Les types des vases paintes d. Ariușd/ Dacia I, Bucurest, 1924. Taf. II, 3.

[4] *Ерьозд* (Саксонський місцевий музей, Кронштадт).

[5] *Ерьозд* (М. Св. Г.; *László*. Stations de l'epoque premycenienne dans le comitat de Haromszek, Dolgozatok, 1911. – S. 227–259. Fig. 30; 31).

білим інкрустованим орнаментом і частково графітним орнаментом, пізніше існували три фази Гумельниці A, B і C, протягом яких особливо використовували для орнаментації посуду графіт.

Спеціальний ряд утворюють орнаменти з так званих «штепселей» (die Steckdosen) і споріднених горщиків фази Боян А. Типологічно більш давнім, здається, може бути горщик з Гліни, де серед стоячих скріплених S-видних меандрів (звільнена поверхня) моравсько-семигородського характеру виникає обіговий косий меандр з паралельних, інкрустованих білою фарбою, ліній[1].

Але, як правило, присутні обігові меандри, які біжать у стрічках. Вони виникають при розділі орнаментальних стрічок за допомогою скріплених гаків звільненої поверхні основи; меандри самі часто виконані тонкими, паралельними, інкрустованими лініями або вся стрічка меандрів інкрустована білою фарбою. Часто вони знизу та зверху обрізані горизонтальною стрічкою[2] (мал. 51; 52), але їх прототип, обіговий меандр, завжди зрозумілий. Вони можуть бути також ускладнені колами, причому сприйняття обігового меандра з самостійністю розгалужень гаків у трикутниках ще більш послаблений[3] (мал. 53).

Часто довга стеблина йде в два косі вигини меандра, що розбиває обіговий меандр на окремі секції[4] (мал. 54; 55). До втрати значення обігового меандра призводить також уже згадана самостійність трикутників, у якості заповнення поверхні між горизонтальними стрічками і гаками[5] (мал. 53; 55; 56). Вищезгадані розділені косі стрічки подвоюються надалі[6] (мал. 56).

Цікавим є спрощення гаків, що передає більш бідний меандр[7] або зовсім деградований орнамент[8].

Повну втрату обігового меандра показує нам горщик з Денєва[9] (мал. 57), де залишаються тільки деякі направлення прокресленої меандро-

---

[1] *Nestor J.* Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. Bericht der Röm.-Germ. Komm. 22, 1933, s. 11–181. Taf. 8. Fig. 2.

[2] Відра I (Муніципальний музей у Бухаресті, далі М.М.Б.); Денєв (музей Софії).

[3] Коджа-Дермен (музей Шумен).

[4] Денєв (музей Софії, № 1002, 1010); Коджа-Дермен (музей Софії. *Popov.* Izv. Blg. Arch. Druz VI. – S. 71–155. Fig. 10, B, Г).

[5] Денєв (музей Софії, № 1101 і ще один екземпляр); Салманово (музей Шумен); Коджа-Дермен (музей Шумен).

[6] Салманово (музей Шумен).

[7] Денєв (музей Софії); Відра I (М.М.Б.).

[8] Відра I (М.М.Б.; *Nestor J.* Der Stand... Taf. 4. Fig. 5, 10).

[9] Денєв (музей Софії).

вої стрічки, причому в центрі виникають ромбічні фігури. Інший приклад походить від Салманово[1] (мал. 58), з його ромбами, орнаментом, з уже зовсім статичним характером. Зі згаданим орнаментом повинен бути пов'язаний позитивний прокреслений і інкрустований меандр з Денєва[2] (мал. 59), котрий показує ті ж головні напрямки ліній і представляє можливе спрощення цього орнаменту. Інший, більш складний, приклад показує нам прокреслений косий меандр з Рачево[3]. Також з однієї із знахідок з Костієво може походити обіговий вертикальний меандр[4].

На болгарсько-валахській кераміці зустрічаються також прокреслені обігові спіралі[5]; прості лінійні[6] (мал. 60) і лінійні паралельні[7] (мал. 61). Також відома рельєфна обігова подвоєна спіраль[8] (мал. 62).

Ми також знаходимо розкладені спіралі у формі концентричних прокреслених кіл з танґентами[9] (мал. 64). Окремі волюти в прогладженій техніці на плечистому горщику з Коджа-Дермен[10] можна сприймати як вироджені обігові спіралі, такі ж, як у прокресленій техніці на горщику з Султана[11] (мал. 65).

Цікавий приклад обігової спіралі до заповнення круглих площин надає нам миска з Рачева (Račev)[12] (мал. 63).

Однак найкраще простежується розвиток обігової спіралі, яка виконана у графітній техніці. Особливу типологічну лінію представляє тут її розпад на кола або еліпси з танґентами. Його вихідним пунктом є позитивна обігова спіраль з двох паралельних ліній з трикутними заповненнями між вигинами та закрутками і сегментними площинами основи (розвинута супроводжуюча дуговидна лінія), як це можна бачити на плечистому горщику з Мечкюр (Mečkjur)[13] (мал. 66).

Наступний етап визначає спіраль на плечистому горщику з Ішіклар

---

[1] Салманово (музей Шумен).
[2] Денєв (музей Софії, 992).
[3] Рачев (музей Софії).
[4] Костієво (музей Софії).
[5] Вони представлені значно рідше, ніж меандри.
[6] На підставці (музей Софії).
[7] Денєв (музей Софії) і, можливо, Душтубак (музей у Разграді).
[8] Водастра (М.Н.Б. *Nestor J.* Der Stand... Taf. 5. Fig. 6. Abb. 13).
[9] Гісарлик (музей у Разграді).
[10] Музей Софії.
[11] Музей Софії, № 2053.
[12] Музей Софії.
[13] Музей Софії, № 498.

(Išiklar)[1] (мал. 67). Вона позитивна, але зверху та знизу від горизонтальних стрічок так обрізана, що виникають окремі завитки з танґентами. Наступні деривати можна бачити на шийках типових болгарсько-валахських мисок. У Салманово, наприклад, з'являються еліпси з танґентами і косою стрічкою, котра могла б вказувати на первісний завиток обігової спіралі[2] (мал. 69). Це одна з гарних аналоґій до розпаду спіралі в Молдавії та Україні.

Кола з танґентами і світлими трикутними площинами основи зустрічаються в Коджа-Дермен[3] (Kodža-Dermen) (мал. 70) і Мечкюрі[4]; також був знайдений такий же плечистий горщик[5] (мал. 71), а інший з відхиленими заповненими площинами при танґентах[6] (мал. 72).

Пізніше кола з лінійними танґентами стали звичайним орнаментом[7] (мал. 74). Надалі кола множаться[8] (мал. 75). Ці кола також можуть бути комбінованими з дивними, незвичними елементами, як із S-видними спіралями[9] (мал. 73), які, правда, своїм нахилом відіграють ще роль танґент. Нарешті залишаються потім лише танґенти[10] (мал. 76; 77).

Друге відгалуження передають орнаменти, на яких зустрічаються вже не кола, а напівкола, в одному випадку чотирикутник[11] (мал. 88) зі спіральним гачком. Цей гачок повинен імітувати первісний завиток обігової спіралі (для порівн. мал. 66). Ці напівкола комбінуються з танґентами зі світлими трикутними або сегментними площинами основи[12] (мал. 78; 80; 82). Пізніше напівкола можуть бути також пустими[13] (мал. 83; 84–86). На місці світлого сегмента при танґентах ми бачимо тут різного виду заповнення: трикутники, поперечні стрічки та ін. Танґента може бути також го-

---

[1] Музей у Разграді, № 513.

[2] Музей Шумен.

[3] Музей Софії, № 1399, музей Шумен.

[4] Музей Софії, № 380.

[5] Коджа-Дермен (музей Шумен).

[6] Коджа-Дермен (музей Шумен, порівн.: *Popov*. Izv. Blg. Arch... Fig. 121 a).

[7] Коджа-Дермен (музей Шумен).

[8] Султан (музей Софії, № 2028).

[9] Коджа-Дермен (музей Шумен; порівн.: *Popov*. Izv. Blg. Arch... Fig. 121 c).

[10] Коджа-Дермен (музей Софії; музей Шумен, порівн. поступове зникнення кіл: *Popov*. Izv. Blg. Arch... Fig. 118, a, b, до 121d).

[11] Гісарлик (музей у Разграді); Коджа-Дермен (*Popov*. Izv. Blg. Arch... Fig. 119 a, b; 120 c).

[12] Коджа-Дермен (музей Шумен, багато; музей Софії, № 1397; *Popov*. Izv. Blg. Arch... Fig. 119 d; 120c); Денєв (музей Софії, № 988).

[13] Гісарлик (музей у Разграді, № 140, 142, 160); Мечкюр (музей Софії, № 475); Коджа-Дермен (багато в музеї Шумен; музей Софії, № 1626; *Popov*. Izv. Blg. Arch... Fig. 119 c, f, g; 120a).

ризонтальною, як в Україні, але вона ще показує ремінісценції на сегмент[1] (мал. 79). Зустрічаються також світлі негативні напівкола знизу і зверху, а тангенти проходять між ними зигзагом[2] (мал. 87), аналогія до розпаду спіралі на посуді з Більче в Україні.

Нарешті залишаються, як згадано вище, тільки тангенти (мал. 76; 77) одні або комбіновані з іншими мотивами, наприклад, з S-видними спіралями[3] (мал. 96); в одному випадку наявні ще сегментні площини основи[4] (мал. 89).

Зустрічаються також негативні обігові стрічкові спіралі[5] (мал. 68), але вони можуть бути пояснені як скріплені S-видні спіралі, що розпалися, і представляють аналогію до українських більчецької фази та молдавських ступеня В.

Як ми бачимо, в болгарсько-валахській стрічковій кераміці ясно можна спостерігати еволюцію обігової спіралі. Але вона сьогодні, на жаль, має лише типологічне значення.

Югославська група

У цій групі ми маємо два основних ступені: ранній (А), або ступінь Старчево, і пізній (В), або ступінь Вінча[6].

Зі ступеня Старчево, який характеризується, головним чином, негативними S-видними спіралями (з чорним розписом на білому фоні), ми можемо навести тільки два приклади з обіговою спіраллю, обидва в позитивній техніці[7]: на одному фрагменті миски в два ряди, майже змієподібно (мал. 90); на іншому уламку — очевидно обігова добре розвинена спіраль у стрічці (мал. 91).

На ступені Вінча, який характеризується прокресленою, канельованою і мальованою орнаментацією, знаходиться більше прикладів, які так чи інакше пов'язані з обіговою спіраллю.

---

[1] Коджа-Дермен (музей Шумен).

[2] Коджа-Дермен (музей Софії, № 1400, 1424; *Popov*. Izv. Blg. Arch... Fig. 118 c).

[3] Коджа-Дермен (музей Софії, № 1390, 1425); *Popov*. Izv. Blg. Arch... Fig. 119 h; 120 c); Відра II b (М.М.Б.).

[4] Коджа-Дермен (музей Софії, № 1402).

[5] Коджа-Дермен (музей Шумен).

[6] Це був Грбич (Grbic), який справедливо визначив посуд Старчево як більш давній (усне повідомлення).

[7] Нині при Американській археологічній експедиції в Югославії (*Fewkes V. J., Goldman H.* and *Ehrich R. W.* Excavations in Starčevo; Preliminary Report. Bulletin of American School of Prehistoric Research, 9, 1933, Table. XI, 43, 37).

На маленькому фраґменті з Градаца (Gradac)[1] (мал. 96) ми бачимо прокреслені меандри, які, можливо, обігові, але це важко встановити на маленькому уламку посуду. Такий же випадок маємо у Вінчі[2]. На обігову спіраль можуть вказувати деякі завитки на маленьких фраґментах мальованої кераміки центрального Семигорода (звичайно чорним на червоному)[3].

У Вінчі, крім однієї перерваної, також була знайдена добре прокреслена обігова спіраль[4] (мал. 93). Як правило, ми бачимо на посуді Вінчі тільки окремо прокреслені або канельовані спіральні і меандрові завитки, які обрізані зверху і знизу або комбіновані з іншими елементами[5]. В центральному Семигороді представлені вироджені обігові меандри в мальованій техніці[6] (мал. 95). Такі розбиті прокреслені меандри характерні особливо для Вінчі (мал. 97). На посуді з Вінчі ми бачимо часто окремі прокреслені і заповнені крапками завитки, які, можливо, походять від обігових меандрів[7].

Особливо цінну частину уособлює орнаментація з Бутміру; вона датується тим же періодом, що й Вінча. Детальне дослідження ми маємо у Бьоглау[8]. Тому я відсилаю до його роботи і згадую тут лише встановлені основні типи обігової спіралі Бутміра. Ці спіралі пластичні[9] або прокреслені[10] і біжать у більшості рядами один над іншим у протилежні напрямки, або ж в одному, волюта під волютою[11], або волюта під витком[12]. Існують прості[13] та подвійні спіралі[14].

Вони можуть утворювати також більш складні форми, наприклад, спіраль, обрамлену S-видними спіралями[15]; відсторонену спіраль[16]; чашевидну спіраль[17], обрамлену спіраль[18] і ступінчату спіраль[19], які відповідають ук-

---

[1] Народний музей в Белграді (далі М.Б.).
[2] Музей університету в Белграді (далі М.У.).
[3] Пеуца (Pauca) (Покафалва) (музей Аюд); Богата Романе (Олаг-Богат) (музей Аюд); Пестера Маре при Турді (*Nestor J.* Der Stand... Taf. 3, 1); Турдаш (*Nestor J.* Der Stand... Abb. 12, 1, 4).
[4] М.У.
[5] Вінча (М. У.).
[6] Пеуца (музей Аюд).
[7] Вінча (М. У.).
[8] *Boehlau.* Die Spirale in...– S. 65–83.
[9] Там само. Taf. 11, 1, 5–7; 12, 2, 3, 6.
[10] Там само. Taf. 11, 2, 4, 8.
[11] Там само. Taf. 11, 7; 12, 2.
[12] Там само. Taf. 11, 1, 3, 6.
[13] Там само. Taf. 11, 1, 2, 5, 8; 12, 2, 3, 6.
[14] Там само. Taf. 11, 6–8.
[15] Там само. Taf. 11, 8.
[16] Там само. Taf. 12, 5.
[17] Там само. Taf. 12, 6.
[18] Там само. Taf. 12, 4.
[19] Там само. Taf. 12, 3.

раїнським, молдавським, а також болгарським змієподібним спіралям[1].

Важливим є приклад негативної обігової стрічкової спіралі, яка, можливо, виникла зі скріпленої S-видної спіралі[2] і утворює аналоґію до українсько-молдавських та болгарських.

Необхідно ще підкреслити, що, не дивлячись на розмаїття форм бутмірської спіральної орнаментації, дуже мало відповідного матеріялу представлено в Бутмірі, так що ця орнаментація ніяким чином не може мати великого значення в орнаментальному житті всієї області стрічкової кераміки, а лише може розглядатися як локальне явище югославської групи.

Лендєльська група

Обігова спіраль у цій групі представлена найгірше. Але варті уваги гарні мальовані (червоним на природній поверхні) обігові спіралі лендєльського поселення; вони біжать рядами, один над іншим, волюта під волютою[3] (мал. 98) і відповідають найближче бутмірським або ж вони біжать в одній стрічці[4] (мал. 99). Можна припустити тут велику стилістичну спорідненість з Бутміром, яку, можливо, можна пояснити належністю до тієї ж західньої частини області стрічкової кераміки.

У кераміці Тиси знаходяться деякі завитки[5], схожі на ті, що відомі на посуді Вінчі і які, можливо, можуть бути пояснені завдяки обіговим спіралям.

Для Моравії Бьоглау наводить як приклад обігової спіралі, що розпалася, горщик з Горакова (Horákov), з прокресленими концентричними колами і супроводжуючими дуговими лініями[6].

Варто згадати, що обігова прокреслена спіраль в лендєльській області також продовжує існувати у більш пізній час, наприклад, у культурі Пуштаістванхаза (Pusztaistvánháza-Kultur)[7].

Група Бюкк

Для кераміки Бюкк характерна волютова хвиля. Друге місце займає S-видна спіраль; але відомі також приклади обігової спіралі. Часто ці спіралі — зазвичай під краєм або в трикутних заповненнях між відомими

---

[1] *Boehlau.* Die Spirale in...(s. 74, 75 дає аналоґії з Мечкюр. Taf. 17, 11).
[2] Там само. S. 59–60. Taf. 11, 4.
[3] *Von Tompa F.* Die Bandkeramik in Ungarn. Monumenta Hungarica VIII. – Budapest, 1929. Taf. LX, 1–3, 5).
[4] Там само. Taf. LX, 4.
[5] Там само. Taf. LX, 16.
[6] *Boehlau.* Die Spirale in... – S. 58. Abb. 7.
[7] *Von Tompa F.* Die Bandkeramik... Abb. 5.

дугами Бюкк — тільки формально обігові, так як вони підкреслюють тільки волютову хвилю[1] (мал. 104). Вони можуть бути також помножені[2] (мал. 105) або вони самі утворюють цю волютову хвилю[3] (мал. 102). Їхня несамостійність як цілеспрямованого мотиву тут ясно встановлюється. Поряд з цим ми зустрічаємо їх також як самостійну стрічку[4] (мал. 103).

Мальована кераміка Бюкк також має обігові паралельні спіралі[5] (мал. 100). Крім того, на посуді Бюкк були знайдені гарні паралельні прокреслені спіралі як самостійний орнамент горщиків[6], і тут, можливо, лежить початок дуг Бюкк[7] (мал. 101). Їх деривати представляють, можливо, обрізані завитки у трикутних заповненнях між дугами[8].

Хронологія Бюкк, на жаль, для наведених прикладів обігової спіралі не може бути використаною з огляду на недостатність матеріялів.

Середньоевропейська група

З цією групою детально розбирався Бьоглау під назвою «богемсько-моравська група»[9]. Тому ми задовольнимося тут лише коротким підсумком.

Обігова спіраль – тут звичайний мотив. Вона рухається в стрічках, знизу і зверху супроводжується дуговими лініями[10] (мал. 106).

Пізніше супроводжуючі дугові лінії, як відзначив уже Бьоглау[11], переплавляються місцями з оправою орнаментального поля і розпадаються, таким чином, на окремі трикутники[12] (мал. 107), сторони яких нерідко застигають у прямолінійності і розділяються на окремі трикутники[13] (мал. 108). Стоцький (Stocký) вважає, що такі трикутні заповнення зустрічаються також поодиноко на горщиках у якості так званих A- і V-орнаментів[14]. Неза-

---

[1] *Von Tompa F.* Die Bandkeramik... Taf. IV, 17, 22 (обидва Бюкк I); V, 11 (Бюкк I ?), 24 (Бюкк I); X, 5 (Бюкк I ?); XI, 8 (Бюкк II); XV, 1 (Бюкк I ?).

[2] Там само. Taf. X, 3, 6, 10 (всі Бюкк I ?).

[3] Там само. Taf. V, 14, 30 (Бюкк II); IV, 21 (Бюкк I ?); X, 2 (Бюкк II).

[4] Там само. Taf. X, 1, 8, 9 (обидва Бюкк II); XXIX, 12 (Бюкк II?).

[5] Там само.Taf. XLII, 4; XLVII, 2; XLIX, 1 (особливо) (усі Бюкк II — III).

[6] Там само. Taf. XXIX, 22 (в чотири лінії); XXXII (в три лінії); XXIV, 1 (в п'ять ліній). Усі з Бюкк I.

[7] Усне повідомлення від Й. Бьома, який дослідив дуже яскраві матеріяли зі словацької печери Доміца.

[8] *Von Tompa F.* Die Bandkeramik... Taf. XXIX, 2, 5 (Бюкк II ?).

[9] *Boehlau.* Die Spirale in...

[10] *Stocký A.* Pravek zeme ceske I. Prag 1925. Taf. VIII, 30.

[11] *Boehlau.* Die Spirale in...– S. 58.

[12] *Stocký A.* Pravek zeme... Abb. 23. Fig. 5.

[13] Там само. Abb. 23. Fig. 4.

[14] Там само. S. 50, 140. Taf. VIII, 3, 4, 10; IX, 2; XIV, 4. Abb. 23, 29.

стиглі дугові лінії зустрічаються також часто як самостійний орнамент[1].

Обігова спіраль також сама розпадається на секції. Певну роль, ми хотіли б сказати, міг відігравати тут розподіл орнаментальної стрічки з петлями[2] (мал. 109). Крім того, трикутні заповнення мали тенденцію до розширення і вертикального розподілу орнаментальної стрічки[3] (мал. 110). В тенденції лінійного мотиву закрученої або розкрученої спіральної лінії переформитися в стрічковий орнамент бачить Бьоглау вихідний пункт для появи волютової хвилі[4], одним з дуже поширених мотивів в орнаментації стрічкової кераміки, поряд з S-видною і обіговою спіраллю.

Подібний до спіралі зустрічається тут також обіговий меандр[5] (мал. 111), який також наявний у ламаній формі[6] (мал. 112).

Але, на жаль, було б передчасно цю типологію обігової спіралі в середньоевропейській стрічковій кераміці розглядати як хронологічну послідовність.

Ми приступаємо тепер до короткого підсумку всього того, що розглянули вище про обігову спіраль у стрічковій кераміці, і повинні сказати , що вона зустрінута в кожній групі дунайського культурного кола, а саме як звичайний, так і один з основних мотивів орнаментації. Особливо добре представлена вона в східніх групах стрічкової кераміки в Україні та в Болгарії.

Її поступовий розвиток добре прослідковується в багатьох країнах, особливо ясно в Україні, Молдавії, Болгарії і в середньоевропейській групі, але при цьому тільки в Україні і Молдавії цей розвиток має хронологічне значення. В інших країнах має він тільки типологічну значимість. Однак не можна недооцінювати значну відповідність у розвитку і в розпаді обігової спіралі, перш за все між Україною, Молдавією, Болгарією, Семигородом та групою Бюкк з однієї сторони (паралельні лінійні спіралі, при цьому дуже часто в мальованій техніці) і Югославією, лендєльською і середньоевропейською групами з іншої сторони (перш за все однолінійні спіралі, зазвичай у прокресленій техніці).

Ця спостережена генеральна відповідність в еволюції обігової спіралі у всій області стрічкової кераміки і її прояви ніяким чином самі не можуть бу-

[1] *Boehlau.* Die Spirale in...– S. 58; *Stocký* A. Pravek zeme... Taf. 8, 2; 21, 1, 2.
[2] *Stocký A.* Pravek zeme... Abb. 23. Fig. 1.
[3] Там само. Fig. 10, Taf. XX, 3.
[4] *Boehlau.* Die Spirale in...– S. 57.
[5] *Stocký A.* Pravek zeme... Abb. 23. Fig. 25.
[6] Там само. Fig. 23.

ти пояснені окремо оглянутими культурними групами. Її прояв у більшості всюди органічний, пов'язаний з усією локальною орнаментацією, щоб її приписувати тільки одній з названих груп як власну, незважаючи на те, чи є це трипільською культурою[1], середньоєвропейською стрічковою керамікою чи Бутмір[2]. Вона, без сумніву, є мотивом найдавнішої орнаментації стрічкової кераміки і принесена в Європу разом з цілим культурним скарбом дунайських культур, де вона потім знайшла своє використання на кераміці і на привнесених матеріялах протягом довгого часу.

На завершення я хотів би висловити свою подяку наступним організаціям і особам:

Природничому музею у Відні, Музею етнографії в Берліні, Музею Наукового товариства ім. Шевченка, музею Дзєдушицьких і Музею Любомирських у Львові, музею Академії наук у Кракові, Народному музею і проф. М.М. Васічу в Белграді, Народному археологічному музею в Софії і Шумені, музею в Разграді, Національному музею старожитностей і Муніципальному музею в Бухаресті, музею Св. Георгія, Саксонському музею в Кронштадті, музею в Аюді, Американській археологічній експедиції в Югославії і Археологічному інституту Карлового університету в Празі.

[1] Ван Шельтема хотів вивести спіральний орнамент головним чином з трипільської культури (Realexikon der Vorgeschichte, XII. – S. 351).

[2] *Boehlau.* Die Spirale in...– S. 79–80, 82.

Пояснення до малюнків

Схематичні малюнки представляють розвинуті і реконструйовані орнаменти. Їхнє зменшення неоднакове.

1–34. Українська група.

1. Городниця над Збручем (М.А.), біле на червоному обрамлене чорним, незвиська фаза.
2. Незвисько (М.Дз., Hadaczek, Abb. 111), біле на червоному, обрамлене чорним, незвиська фаза.
3. Більче-Сад (М.А.), чорне (тонкі лінії) і червоне на білому, заліщицька фаза.
4. Васильківці (М.А.), негатив, чорне на білому, заліщицька фаза.
5. Більче-Сад (М.А.), чорне і червоне на білому, заліщицька фаза.
6. Городниця над Дністром (М.Дз.), червоне на білому, заліщицька фаза.
7. Більче-Сад (М.А.), червоне на білому, заліщицька фаза.
8. Більче-Сад (М.А.), чорне на білому, городницька фаза.
9. Городниця над Дністром (М.А.), чорне на білому, городницька фаза.
10. Городниця над Дністром (М.Дз.), чорне на білому, городницька фаза.
11. Більче-Вертеба (М.А.), чорне на червоному, більчецька фаза.
12. Петрені (Штерн, X, 8), чорне і червоне на червоному, більчецька фаза.
13. Більче-Сад (М.А.), чорне на білому, городницька фаза.
14. Більче-Вертеба (М.Ш.), чорне і червоне на червоному, більчецька фаза.
15. Більче-Вертеба (М.Ш.), чорне на червоному, більчецька фаза.
16. Шипинці (П.М.В.), чорне на червоному, більчецька фаза.
17. Більче-Вертеба (М.А.), чорне на червоному, більчецька фаза.
18. Більче-Сад (М.А.), чорне на червоному, більчецька фаза.
19. Більче-Сад (М.А.), чорне на червоному, більчецька фаза.
20. Більче-Вертеба (М.А.), чорне на червоному, більчецька фаза.
21. Більче-Сад (М.А.), червоне на білому, заліщицька фаза.
22. Більче-Сад (М.А.), чорне на червоному, городницька фаза.
23. Більче-Вертеба (М.А.), чорне і червоне на червоному, більчецька фаза.
24. Більче-Вертеба (М.А.), чорне на білому, кошилівецька фаза.
25. Петрені (Штерн, X, 5), чорне на червоному, більчецька фаза.
26. Попудня (Kozłowski, XXIX, 12), чорне на червоному, більчецька фаза.
27. Більче-Вертеба (М.А.), чорне і червоне на червоному, більчецька фаза.
28. Кошилівці (М.Дз.), чорне і червоне на червоному, більчецька фаза.
29. Шипинці (П.М.В.), чорне на червоному, більчецька фаза.

30. Кошилівці (М.Дз.), чорне і червоне на білому, кошилівецька фаза.
31. Більче-Вертеба (М.А.), чорне на сіро-брунатному, кошилівецька фаза.
32. Більче-Вертеба (М.А.), чорне і червоне на білому, кошилівецька фаза.
33. Шипинці (П.М.В.), чорне на червоному, більчецька фаза.
34. Стара Буда (Якимович, мал. 150), чорне на червоному, більчецька фаза.

35–46. Молдавська група.
35. Кукутень (Schmidt, 7, 4), брунатний на білому, чорним обрамоване, Кукутень А.
36. Бонтешті (Н.М.Б.), прокреслено на червоній поверхні, Кукутень А.
37. Кукутень (Schmidt, 20, 2), Чорне на білому, Кукутень В ? 1.
38. Кукутень (Schmidt, 17, 2), чорне і біле, Кукутень В ? 2.
39. Кукутень (Schmidt, 20, 1b), чорне, Кукутень В ?
40. Кукутень (Schmidt, 17, 3), чорне, Кукутень В ?
41. Кукутень (Schmidt, 21, 4), чорне, Кукутень В ?
42. Кукутень (Schmidt, 21, 8), чорне, Кукутень В ?
43. Кукутень (Schmidt, 16, 7), чорне, Кукутень В.
44. Кукутень (П.М.В.), чорне на червоному, Кукутень В.
45. Кукутень (Schmidt, 17, 2), чорне і червоне на білому, Кукутень В ? 1.
46. Кукутень (Schmidt, 20, 3), чорне, Кукутень В ? 2.

47–50. Семигородська група.
47. Ерьозд (М.Св.Г.; László. Les types.... II, 3), негатив, біле на червоному, обрамлено чорним.
48. Ерьозд (Саксонський музей у Кронштадті), негатив, біле на червоному.
49. Ерьозд (М.Св.Г.; László. Stations... Fig. 30), канелюри і білим мальоване (чорне означає біле !).
50. Ерьозд (М.Св.Г.; László. Stations... Fig. 31), канелюри і зафарбовані білим (у нас чорне).

51–90. Болгарська група.
51–59. Фаза Боян А, всі інкрустовані білим (у нас чорне).
51. Відра I (М.М.Б.).
52. Денєв (музей Софії).
53. Коджа-Дермен (музей Шумен).

54. Коджа-Дермен (музей Софії).
55. Денєв (музей Софії).
56. Салманово (музей Шумен).
57. Денєв (музей Софії).
58. Салманово (музей Шумен).
59. Денєв (музей Софії).

60–90. Фаза Боян А і фаза Гумельниця.
60–65 — *прокреслений орнамент.*
60. Болгарія (музей Софії).
61. Денєв (музей Софії)*.
63. Рачев (музей Софії).
64. Гісарлик (музей у Разграді).
65. Султан (музей Софії).

66–90 — графітний орнамент
66. Мечкюр (музей Софії).
67. Ішіклар (музей у Разграді).
68. Коджа-Дермен (музей Шумен).
69. Салманово (музей Шумен).
70. Коджа-Дермен (музей Софії).
71–74. Коджа-Дермен (музей Шумен).
75. Салманово (музей Софії).
76. Коджа-Дермен (музей Софії).
77–80. Коджа-Дермен (музей Шумен).
81. Денєв (музей Софії).
82. Коджа-Дермен (музей Софії).
83. Гісарлик (музей у Разграді).
84–85. Коджа-Дермен (музей Шумен).
86–87. Коджа-Дермен (музей Софії).
88. Гісарлик (музей у Разграді).
89–90. Коджа-Дермен (музей Софії).

91–97. Югославська група.
91–92 — Фаза Старчево.
91–92. Старчево (Американська археологічна експедиція), чорне на червоному.

* № 62 відсутній у публікації.

93–97. Фаза Вінча.
93. Вінча (М.У.), прокреслений.
94. Вінча (М.У.), канельований.
95. Пеуца (музей Аюд), чорне на червоному.
96. Градац (М.Б.), прокреслений.
97. Вінча (М.У.), прокреслений.

98–99. Лендєльська група.
98. Лендєль (Tompa, LX, 1), червоне.
99. Лендєль (Tompa, LX, 4), червоне.

100–105. Група Бюкк.
100. Саторальйгели (Satoraljaujhely) (Tompa, XLIX, 1), чорно-брунатне на сірому.
101. Аггтелек (Aggtelek) (Tompa, XLIX, 22), прокреслений.
102. Будапешт (Budapest) (Tompa, V, 14), прокреслений.
103. Будапешт (Tompa, X, 1), прокреслений.
104. Аггтелек (Tompa, X, 5), прокреслений.
105. Аггтелек (Tompa, X, 3), прокреслений.

106–112. Середньоевропейська група.
106. Прага-Велеславін (Stocky, VIII, 30).
107. Богемія (Stocky, Abb. 23, 5).
108. Богемія (Stocky, Abb. 23, 4).
109. Тепліц (Stocky, Abb. 23, 1).
110. Богемія (Stocky, Abb. 23, 10).
111. Прага-Бубенеч (Stocky, Abb. 23, 25).
112. Реж (Stocky, Abb. 23, 23).

О. Кандиба

ТЕХНІКА ПОСУДИН НА НІЖЦІ В ПАСКОВІЙ КЕРАМІЦІ

Від редакції. Цю працю написав д-р Олег Кандиба в 1935 р. через декілька місяців після того, як він брав участь у розкопках культури кам'яної доби в Старчево та їздив і досліджував подібні рештки інших культур у музеях Румунії, Мадярщини, Югославії та Австрії (1934 р.). Того ж 1935 р. він прочитав цю доповідь на засіданні Історично-філологічного товариства в Празі.

У такій ділянці, як археологія, 50 років — надто довгий період часу, і ясно, що праці з передісторії О. Кандиби за цей час дещо застаріли. Все ж таки саме в дослідженні техніки скрупулятна метода дослідника лишила тривaліший слід, ніж у його підсумкових статтях.

Тому ми й вирішили надрукувати цю розвідку О. Кандиби, яка дотепер лишилася в рукопису. Рукопис не всюди чіткий, отже, деякі місця лишилися не вичитані. Крім того, читаючи цю статтю, О. Кандиба додав усно цілий ряд приміток і пояснень. Все ж таки для майбутнього дослідника наукової спадщини О. Кандиби і ця праця матиме своє значення. (Пасковою керамікою О. Кандиба називав неолітичну «Bandkeramik».)

Щиро дякуємо пані К. Лазор (колишній дружині О. Кандиби) за дозвіл надрукувати цей рукопис у нашому журналі.

***

Посудина на ніжці є однією з характеристичних форм неолітичної паскової кераміки від середньоевропейської рессенської групи до українського Трипілля, Болгарії і Диміні. Посудини на ніжці відрізняються у своїх формах від конічної миски до профільованих баняків. Сама ніжка може бути тільки незначним кільцем або виступати у формі стрункого дзвонуватого підставця, вишуканої лінії, причім в обох випадках ніжка може бути порожня або масивна.

(З мисками на ніжці стоять у зв'язку під оглядом зовнішньої профіляції теж особливі високі підстави семигородської та молдавської маль(ованої) кераміки та так званої (нечітка назва) української.)

Цей причинок ставить собі завданням розглянути деякий матеріял паскової кераміки з Південно-Східньої Европи під оглядом техніки посудини на ніжці, що може кинути світло теж на питання спорідненості окремих

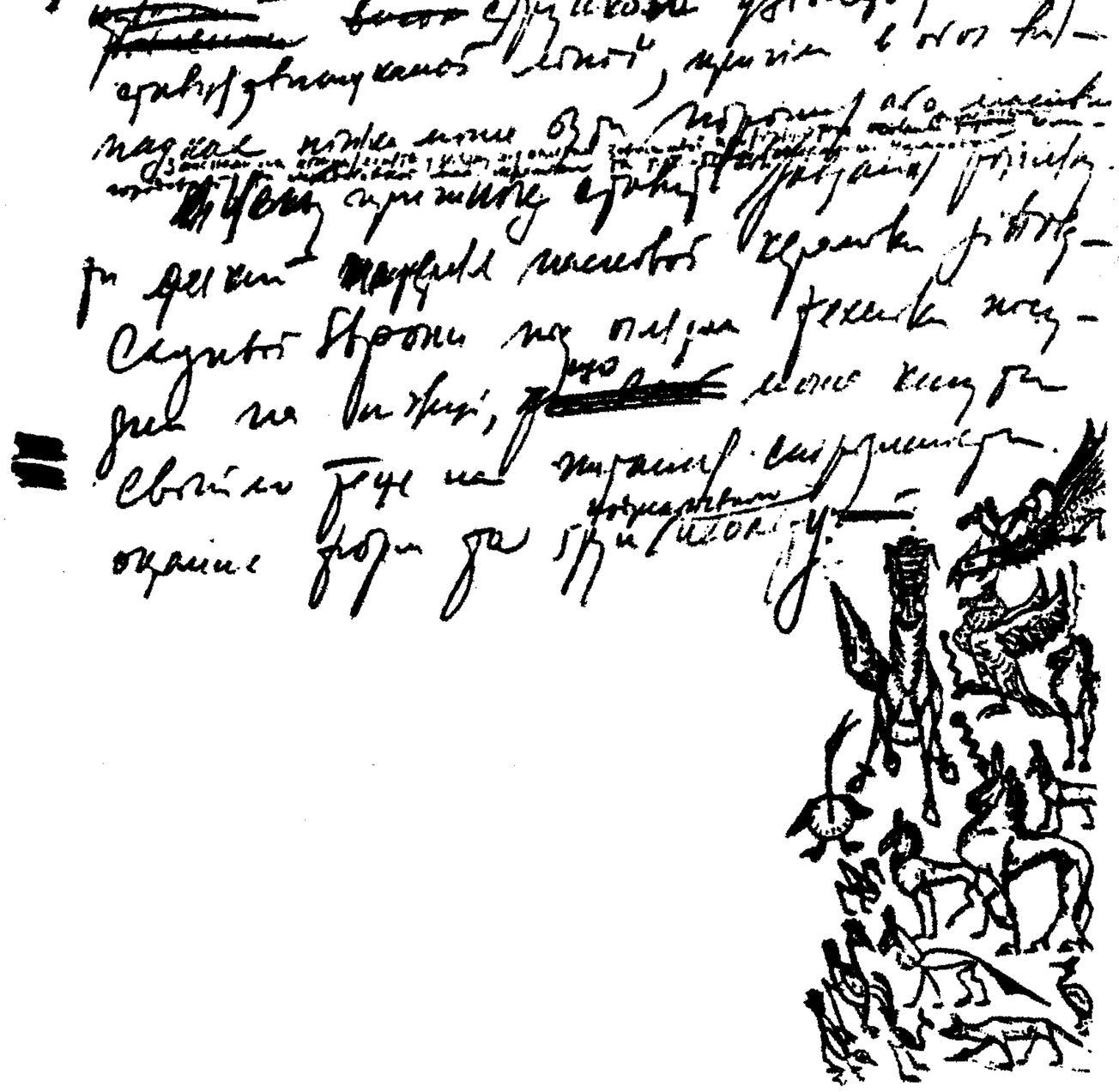

Автограф першої сторінки статті О. Кандиби

форм та груп (подунайського неоліту).

Праця з неолітичним матеріялом з розкопів у Старчеві американської експедиції до Югославії та Білгородського музею дала мені змогу пізнати техніку виробу посудини на ніжці в цій групі. Посуд на ніжці в ній дуже поширений. Є це спеціяльні глибокі дзвонуваті миски та баньки всіх родів кераміки, грубі барботинові, гладжені чорні та мальовані. Ніжка буває ледве помітним широким кільцем або розвиненої конічної форми. Цю ніжку ви-

повнювалося знизу глиною, щоб зробити її тяжчою та стабільнішою, частинно або зовсім, так що вона діставала знизу вигляд склепіння.

При докладному розгляді ніжок (спеціяльно розбитих), які я перевірив на сотнях примірників, показалося ясно, що посудину виготовлялось наступним способом. Спочатку вироблялися стінки її від вінця аж до ноги, а тоді виготовлялося додатково ніжку, вмащуючи глину з двох боків так, щоб постало дно та частинне або повне виповнення ніжки. Поверхня посудини тоді вигладжувалась згл(ядно), потім ще примазувалась. На переломі ніжок виразно було видно межу або щілини між стінками і вмазаною глиною, або посередині між глиною, недосконало втисненою згори (з посудини) і з ноги.

З перегляду іншого посуду — з рівним дном, виразно означеним, випливало, що взагалі цей посуд спочатку не мав дна, яке додатково вліплювалося. Про це свідчила будова глини в місці стику стінок з дном (різний напрям глиняних пласточків), тріщини і таке інше. Матеріял з Вінчі та інших селищ цього ступеня, який я мав змогу бачити в музеях Югославії, знов дає дані щодо техніки посуду на ніжці в цій групі, зокрема знаних вінчанських мисок на високій масивній ніжці, уважаних за специфічну форму югославської кераміки, яка відділяє її від решти подунайського неоліту та в'яже з Анатолією.

Показується, що техніка цього посуду пов'язана генетично із старчевською. Вінчанська, яка розвивається зі старчевської, перебирає в неї теж спосіб виробку посудини на ніжках, тільки що ніжки ще значно вивищуються.

Сотні і тисячі примірників цих ніжок мисок або банькуватих посудин по югосл(авських) та зах(ідньо) семигородських музеях вказують, що ніжки бували як зовсім порожні, отже, аналогічно до вживаних у лендєльській групі сер(едньої) Европи (Потисся, моравська маль(ована) кер(аміка), так і виповнені частинно або зовсім.

При ... знову ж на переломі ніжок можна було бачити з різниць компактности глини, тріщин та «печер», що глина до ніжок втискалася з двох боків — від посудини та зісподу, а ноги відповідно загладжувалися.

У деяких випадках це зовсім недбале виповнення великими неоформленими шматками, тільки наскоро здушеними і дбайливіше замащеними зісподу і згори. В кількох примірниках ніжка навіть була виповнена дрібними неправильними кульками, придушеними і замащеними з обох боків компактним шаром глини.

Із цим ствердженням виникає думка про особливість форми вінчанських мисок на ніжці та зв'язані з тим теорії споріднення. Миски ці своєю

профіляцією та технікою виробу тісно в'яжуться з формою мисок на ніжках з лендєльської та інших европейських груп паскового неоліту.

***

Мальована кераміка *Болгарії* виявила лише дуже нечисленні форми на ніжці. Між іншим, є одна дуже цікава форма: це грибувата профільована посудина, в якій спідня частина має валькувату (?) форму під гострим кутом до банякуватого тіла. Ця форма, на нашу думку, стоїть у зв'язку з посудом на висоті згаданого зламу так, що постає порожня нога, в іншому — це дно на середній висоті валькуватої частини.

Ця рухливість дна вказує, що воно ще доліплювалось до стін посудин додатково.

Маємо перед собою форму, що або є (нечітке слово) посудини на ніжці, або відбиває на собі їх вплив, зокрема т. зв. штендіз, що їх вальцювата рурка властиво є такою ніжкою. Треба думати, що технічно і вона виготовлялась аналоґічно, тобто разом зі стінами, а пізніше вліплювалося дно. На це вказує профіль (?) стін деяких штендіз та часом западалися їх дена. В Болгарії вперше на шляху з Сер(едньої) Европи на схід зустрічаємо спец(іяльну) форму «моноклі», підставці без дна.* Про цю форму скажемо пізніше при нагоді рум(унської) та укр(аїнської) маль(ованої) кераміки.

Високі миски на ніжці *румунської* мальованої кераміки семигород(ської) та молдавської груп у загальних рисах нагадують старчевські та вінчанські. Про техніку виробу ніжок не можна говорити позитивно, бо тонка глина і висока техніка опрацювання не дозволяють на такі сліди додаткового заповнювання ніжок, як у Юґославії. Однак розгляд фраґментів цього посуду дозволяє думати, що тут маємо аналоґічну техніку, бо не трапляється, щоб ніжка відбивалась від дна посудини в площі здогадного перетину, натомість посудина розбивається разом із ніжкою. Отже, вони мали бути вироблені зі спільного шматка глини.

У семигор(одській) та молд(авській) кераміці рівно ж у ... форма моноклля — високих порожніх «підставців», що профілем прибл(изно) нагадують конічну миску на ніжці, отже, зустрічаємо (?) аналоґічне, як інде, взоруванння (?) посудини без дна.

Загадкові ці предмети бодай можуть тепер, по спостереженнях над юґосл(авськими) мисками на ніжці, бути освітлені в тому сенсі, що під оглядом своєї профіляції вони не є чимось відірваним та чужим в області паскової кераміки; навпаки — стоять у зв'язку з певними формами в інших

* Далі перекреслено: «... такої характерної для Сх(ідньо)-евр(опейської) маль(ованої) керам(іки)».

групах пізнього неоліту. «Монокль» є технічно, так би мовити, закріпленням певної стадії процесу виробу мисок на ніжці, поширених у цілій пасковій кераміці. Розуміється, це не стосується до призначення «моноклів», якого добре не знаємо, а тільки до висвітлення техніки, формальної сторінки цього керамічного типу.

Українська маль(ована) кер(аміка) виявляє лише нечисленні миски на ніжці в своїй першій (первісній) та пізніших фазах. Вони мають циліндр(ову) двоконічну форму. Характер глини і малий матеріял не дозволяють на спостереження і висновок щодо техніки на підставі різниць переломів. Однак і тут виступає явище, що миски ламаються разом із ніжкою, отже, треба думати, готувалися з одного шматка глини.

В Україні виступають також, правда не так часто, як у Семигороді і Молдавії, поодинокі (моноклі) — підставці, звичайно двоконічної форми, як миски. Особливістю укр(аїнської) маль(ованої) кер(аміки) є одна подвійна форма, т. зв. біноклі, дуже прості (?) під оглядом профіляції у своєму розвитку. На початку вони є двоконічні з широкою (?) мискою і високою підставкою, пізніше дуже вишукані, профільовані, нарешті знову двоконічні на низькій ніжці.

Ці останні часом мають виповнене дно так, що стають, властиво, подвійними мисочками на ніжці.

Зв'язок цих біноклів під оглядом техніки виробу з мисками на ніжці тепер, по розгляді всього попереднього, здається нам встановленим. Є це іншого призначення, але знайома вже нам основна форма кер(амічної) техніки паск(ового) неоліту.

Цим самим дістає укр(аїнська) маль(ована) кер(аміка) і в цьому пункті (два нечітких слова) біноклів, тіснішний зв'язок з рештою груп неол(ітичної) паск(ової) кераміки.

Техніка посуду на ніжці в рессенській та лендєльській групі, як рівно ж в Диміні, є мало знана з автопсії. Здається, однак, що й тут будемо мати аналь оґ(ічний) випадок, який свідчить про роди посудин та розмальовану посуду разом з ніжкою (невід...? потік).

У кожному разі, видно, що на великому просторі дністро-дун(айської) области панував у формі посудини на ніжці спосіб виробу перше посудин, а потім додання до них дна. Цей спосіб ліг в основу розвитку поодиноких форм, що на перший погляд навіть не мають між собою нічого спільного.

О. Кандиба

S-ВИДНА СПІРАЛЬ В ОРНАМЕНТИЦІ НЕОЛІТИЧНОГО ПОСУДУ В ДНІСТРО-ДУНАЙСЬКОМУ МЕЖИРІЧЧІ*[1]

Спіральний орнамент був головною ознакою, яка вирізняла дунайський, або скоріш дністро-дунайський, регіон доби неоліту. Але спіраль як орнаментальний елемент був трактований у занадто загальній манері, без відмінностей між різними типами спіралі — обігової, S-видної або іншого типу[2].

Значення обігової спіралі, першого основного мотиву в дністро-дунайській орнаментації, було обговорено в іншій статті[3]. Дана стаття буде присвячена тільки S-видній спіралі, другому основному мотиву, який зустрічається окремо або як елемент у складному оформленні орнаментації кераміки цього регіону. На додаток я хотів би обговорити прямокутно-лінійний варіант S-видної спіралі, а саме – S-видний меандр.

Порівняно мало відомо про S-спіраль у дністро-дунайському регіоні. На волютовій кераміці ці мотиви інтерпретовані як обігові спіралі, «обмежені до закритих S-видних фігур»[4]. Припускається, що вони виникли «завдяки розпаду центру спіралі[5]». До думки, що цей мотив був вторинним у Центральній Європі, ми повернемося пізніше. З іншого боку, тим не менш,

---

* Переклад з англійської Ю.Рассамакіна: *O. Kandyba.* S-Spiral in the Decoration of the Dniestro-Danubian Neolithic Pottery. American Journal of Archaeology, Vol. XL, № 2, 1936.

[1] Я хотів би висловити свою вдячність організаціям та колегам, які надали мені можливість вивчати матеріяли і опублікувати результати в цій статті. Я хочу подякувати директорам Природньо-історичного музею у Відні, Музею етнографії в Берліні, Музею Наукового Товариства ім. Шевченка та Музею Дзєдушицьких у Львові, Музею Академії в Кракові, Народного музею в Белграді, музею в Панчево, Народного археологічного музею в Софії і Шумені, музею в Разграді, Національного музею старожитностей, Музею університету і муніципального музею в Бухаресті, Музею Св. Георгія і Музею землі Саксонії в Брашові. Я також вдячний особливо доктору Й. Бьому з Чехословацького державного археологічного інституту в Празі за його дозвіл використати неопубліковані матеріяли культури Бюкк та Желізовіце і професору Васічу з Белграда за надання для публікації нових матеріялів з Вінчі. Я вдячний також співробітникам Піболі музею та Музею мистецтв Фогга Гарвардського університету і Американської школи доісторичних досліджень, а також Американської археологічної експедиції в Югославії за надання матеріялів, досліджених ними в Старчево, і за можливість моїх студій у музеях на Балканах, і персонально доктору В.Дж. Февкес, доктору Гетті Голдмен і Р.В. Еріх за їхні поради і люб'язну допомогу.

Схематичні малюнки в цій статті представляють розвинуті і реконструйовані орнаменти. За розмірами вони не є однаковими; виконання описане в зауваженнях до таблиць.

[2] Серед виключень з цього існує гарне дослідження J. Böglau. Die Spirale in der Bandkeramik. Prähistorische Zeitschrift, XIX, 1928, N122, p. 54 ff.

[3] *O. Kandyba.* Die fortlaufende Spirale in der bandkeramischen Ornamentik // Archiv für Antropologie. N.F. XXIII, №. 4, pp. 296 ff.

[4] *V. Gordon Childe.* The Danube in Prehistory. – Oxford, 1929, p. 38.

[5] *W. Jenny.* Zur Gefässdekoration des Donauländischen Kulturkreises. M.A.G.W., LVIII.

можна стверджувати, що в Молдавії та Трансильванії «орнаментація базується на горизонтальній спіралі та меандрі»[1]. Також на кераміці культури Бюкк невеликі S-видні спіралі були відомі давно. Визначення такого мотиву в неоліті Югославії стало можливим після розкопок Бєлградського національного музею та Американської археологічної експедиції в Старчево[2]. Негативні спіралі на графітно-залискованому посуді Болгарії були широко відомими протягом довгого часу. Франкфорд звернув увагу на інший зразок – прокреслені спіралі Коджа-Дермен і показав зв'язок між ними і схожими мотивами поза Болгарією[3]. Він визначив цей орнамент в негативній техніці на посуді з прокресленим орнаментом так званої групи Трипілля А в Україні[4].

Найбільш повним і достойним уваги є дослідження Чикаленка. Він був першим, хто визначив негативні S-видні спіралі в українській групі Трипілля В. Він написав про них статті[5], які репрезентують рідкісну і чудову спробу розробки типології цього мотиву[6]. В статтях Чикаленко, тим не менш, описуються матеріяли тільки з трьох місць і обмежені також у часі. Тому необхідно провести узагальнюючу обробку, в ході якої S-видна спіраль буде розглянута для всіх локальних груп та на всіх фазах розвитку дністро-дунайського неоліту. Ця стаття буде спробою вивчити розповсюдження різних типів S-видної спіралі у кожному регіоні і прослідкувати її локальну еволюцію. Необхідно зазначити, що ця еволюція не завжди має хронологічне значення, оскільки загальний розвиток окремих локальних груп ще не встановлений.

Нижче будуть розглянуті такі локальні групи:
українська: дніпровський регіон, Галичина, Буковина, Бессарабія;
молдавська;
трансильванська: басейн Алути;

---

[1] *Childe*, op., cit. – P. 100, 107; Y. Frankfort, Asia, Europe and the Aegean and their Earliest Interelation. London, 1927. – P. 17, 18.

[2] Bulletin of the American School of Prehistoric Research. – N 9. – P.33 ff.

[3] *Frankfort*, op., cit. – P. 40, 41, fig. 8.

[4] *Frankfort*, op., cit. – P. 22.

[5] *L. Cikalenko*. Studie o vývoji ukrajinské neolitické malované keramiku, I. Síidliště Petrești v Besarabii//Obzor Praehistorický V–VI. –1926 –1927. – P. 21–32; Нарис розвитку української мальованої кераміки, II. Більче Золоте, Трипільська культура І. К., –1926. – С. 113 і далі; Die Bedeutung der Schypenitzer Ansiedlung für das Verständniss der Entwicklung der ukrainischen bemalten Keramik//Ksiega pamiątkova k ucyieniu Wł. Demetrykiewicza. – Poznań, 1930. – P. 123 ff.

[6] Бьоглау, наприклад, розглядав цей мотив як обігову спіраль з колесами замість скручень, op. cit.– P. 83–84.

валахо-болгарська;

югославська, включаючи Західну Болгарію, Південно-Східню Угорщину і Центральну Трансильванію;

лендєльський комплекс;

Бюкк;

центральноевропейський регіон, включаючи долину Рейну.

Необхідно визначити основні концепції і терміни. З огляду на техніку ми вирізняємо в спіралях: позитивні спіралі, коли мотив сам собою намальований чи прокреслений, або негативні спіралі, коли мотив виділений на мальованому чи прокресленому фоні. З огляду на форму спіралі бувають: вузькі або широкі, справжні широкі спіралі і такі, що складаються з паралельних ліній; криволінійні або прямолінійні. З огляду на композицію: вільні окремі, упорядковані та скріплені між собою. Два останніх варіанти можуть формувати більш складні композиції, класифіковані як надскладні спіралі.

Зараз я хотів би розглянути окремі групи.

Українська група. Виділені два етапи розвитку А та Б, в кожній повинні бути визначені по дві фази і перехідний період між двома етапами. S-видна спіраль з'являється на всіх фазах, зазвичай наносилася зліва зверху направо вниз. Чітко скріплені негативні спіралі, нанесені на загладжену поверхню, здається, були на найдавнішому прокресленому перевернутому посуді групи А в дніпровському регіоні[1] (мал. 1). Існуючі на покришках цієї ж групи позитивні широкі скріплені складні спіралі досить вироджені[2] (мал. 2). На другій фазі етапу А у Галичині декілька негативних спіралей, іноді скріплених, але дуже деформованих, з'являються на так званому ранньому етапі А, на посуді з Шипинців у вигляді тонких білих ліній на червоному фоні, котрі виділялися чорним заповненням[3]. Орнамент зі скріплених прямолінійних спіралей може бути встановлений на одній покришці з Заліщиків[4]. Вільно розміщені позитивні S-видні спіралі чорним на червоному з білим заповненням між ними знайдені в Шипинцях А[5] (мал. 3).

---

[1] *В. Козловська.* Кераміка культури А//Трип. культ., І. – С. 139 і далі. Мал. 1.

[2] Т а м с а м о. Мал. 6

[3] Городниця на Дністрі. Музей Академії в Кракові (далі М.А.); Заліщики. Музей Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (далі М.Ш.). – № 178.

[4] М.Ш.

[5] Природничий музей у Відні (далі П.М.В.), № 50983. *Gordon Childe.* Schipenitz — Late Neolithic Station with Painted Pottery in Bukowina, J.R.A.I, LIII. – 1923. – P. 263 ff., fig. 26,1.

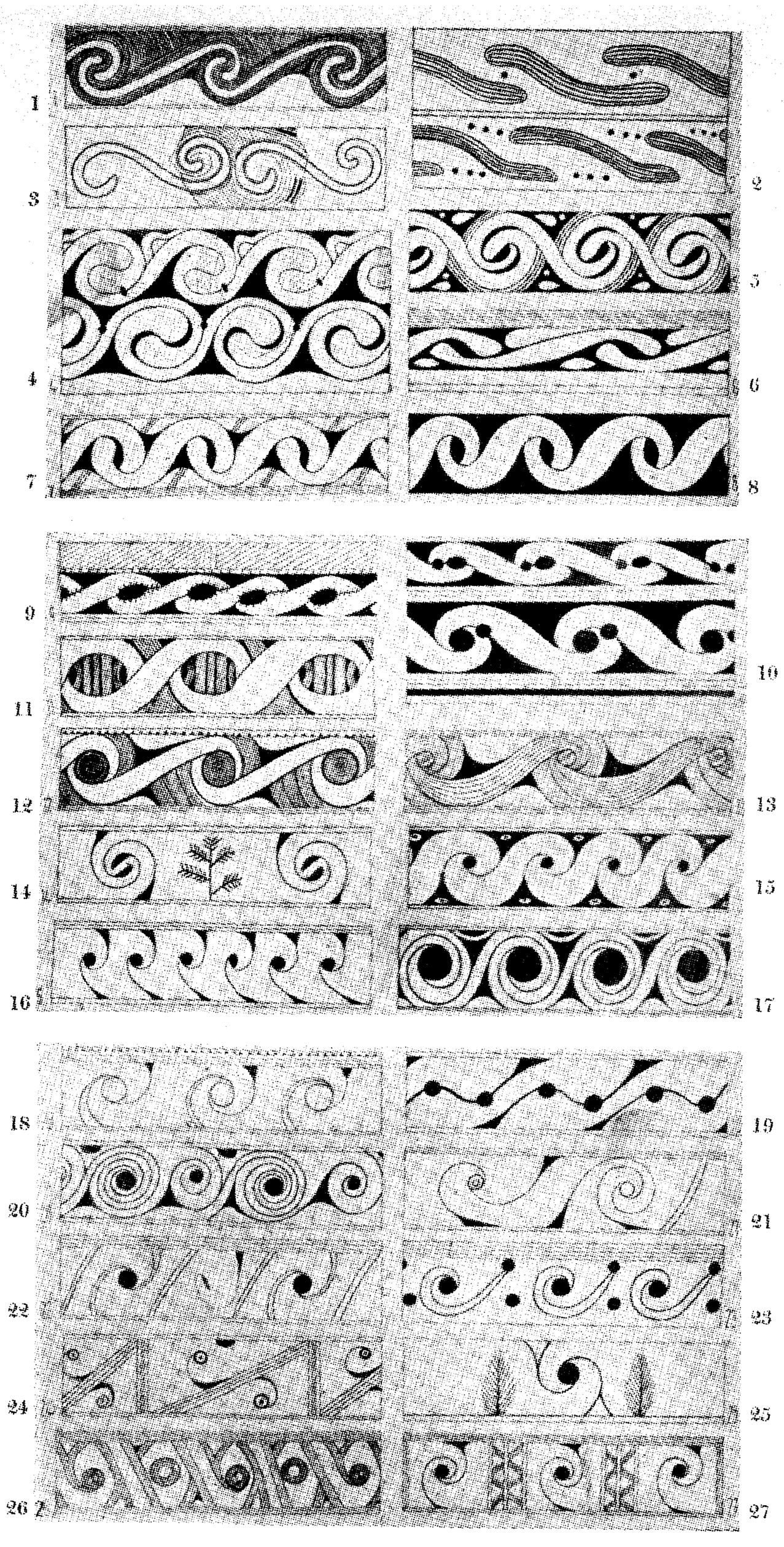

Мал. 1–27

У перехідний період між етапами А та Б, на так званому посуді з Городниці, чорному на жовтуватому або червонуватому, S-видні спіралі трапляються часто; вони негативні; світлий фон стрічки розділений чорними завитками з двома воронками. Завитки мають непостійну товщину посередині і світлі негативні плями у воронках[1] (мал. 6 та 7) або постійну товщину, іноді з «опушкою», тобто рядами коротких ліній перпендикулярно до завитків; воронки заповнені[2] (мал. 8 та 9). На одній покришці існує цікавий приклад підкреслювання спіралі тонкими паралельними лініями[3]. Темне колесо в центрі завитка з'являється вперше зараз[4]; іноді воно здвоєне або комбіноване з «сочевицями»[5].

Чикаленко справедливо стверджує, що спіралі з рівномірними завитками або ж сочевицеподібними потовщеннями є найдавнішими[6]. Типологічно найдавніші завитки, здається, могли бути з нерегулярною товщиною для надання особливого значення скріпленню спіралей. Вони розвинулись пізніше в сочевиці, а потім в колеса. На пізнішому етапі еволюції, хронологічно та типологічно, протягом етапу Б, залишаються тільки спіралі з колесами. Іноді ми бачимо замість них еліпси, які є виродженням обігових спіралей[7] (мал. 11).

Спіралі з однаковими завитками, перекресленими тонкими паралельними лініями, є специфічним типом на перехідній фазі[8] (мал. 4). В Подніпров'ї існують інші шляхи отримання ефективного скріплення спіралей: міцно здвоєними завитками[9] (мал. 4), які точно відповідають куку-

---

[1] Більче-Сад, М.А., Городниця на Дністрі, Музей Дзідушицьких у Львові (далі М.Дз.), 2 екземпляри, один з них на червоному фоні; дніпровський регіон, фотографії Хвойки, в Археологічному інституті університету в Празі (далі фото Хвойки).

[2] Городниця на Дністрі, П.М.В., № 33024, 33027; М.Дз., фрагмент бінокля з непостійною товщиною завитка був також знайдений; Шипинці, Музей етнографії в Берліні (далі М.Е.), IV е, деякі під № 102, П.М.В., № 37336; дніпровський регіон, фото Хвойки.

[3] Шипинці, М.Е., деякі під № 100.

[4] Городниця на Дністрі, П.М.В., № 33028.

[5] Більче-Сад, М.А., на червоному фоні.

[6] Нарис..., с. 113; Studie..., p. 23–24.

[7] Попудня. *Kozłowski.* Młodsza epoka kamienna w Polsce. – Lemberg, 1924, pl. XXIX, 14; фото Хвойки; *Stern*, op. cit., pl. VIII, 9; X, 6, 11; *Хвойка.* Каменный век Среднего Поднепровья//Труды XI археологического съезда. Табл. XXIII, 2; Шипинці, М.Е., 4е, 105; П.М.В., № 37338. Вищезгадані аналогії відносяться в більшості до розвиненої фази Б.

[8] Більче-Сад, М.А.; Подніпров'я. Раскопки М.К. Якимовича в Старой Буде // Отчет Императорской Археологической Комиссии 1906. – С. 106–108. Рис. 146. Це в основному Більче; фото Хвойки; порівн. *Штерн.* Доисторическая греческая культура на юге России // Труды XIII археологического съезда. Табл. VIII, 4; IX, 3; X, 4.

[9] Фото Хвойки.

тенським та трансильванським типам, або потроєними потовщеннями[1] (мал. 5), без аналогій. Нарешті, в Галичині була знайдена одна окрема негативна спіраль[2], а також одна позитивна вертикальна S-видна спіраль[3].

Приклади негативних окремих волют на цій фазі[4] відповідають орнаменту, описаному вище, і можуть бути пояснені як його похідні.

Не існує чіткого розмежування між городницькою фазою та ранньою фазою другого періоду Б української групи, або так званою більчецькою фазою. Остання, червоне і чорне на червоному тлі, переймає городницькі спіралі з сочевицями і повним заповненням[5]. Сочевиці іноді нерегулярні[6] і без нижнього заповнення[7]. Один горщик з сочевицями з Шипинців досягає пізнього більчецького характеру, маючи додаткові мотиви з тваринами[8].

Занепад цієї спіралі починається в більчецький період. Сочевиця зникає або розрізана на дві довгою віссю[9], так що на місці скріплених спіралей існує негативна обігова спіраль[10]. Нарешті, спіраль може бути розділеною на дві іншими мотивами, наприклад, деревом[11] (мал. 14). Разом з цим, ідея негативної спіралі втрачається, і негативний орнамент починає перетворюватися на позитивний.

Друга паралельна форма S-видної спіралі, з колесом, яка справедливо названа Чикаленком більш пізнім типом, має власну окрему еволюцію. Колесо зазвичай заповнене, воронки теж заповнені[12] (мал. 16) або зі світлими сегментами[13], в яких іноді є менший темний сегмент[14] (мал. 17). Існують іноді порожні, незаповнені воронки з точкою всередині[15], або воронки, які вміщають у себе світлі еліпси, всередині яких знаходяться точки[16] (мал. 15).

---

[1] Фото Хвойки.

[2] Капустинці, М.Дз., бінокль.

[3] Городниця на Дністрі, М.Дз.; *Hörnes.* Urgeschichte der bildender Kunst. – P. 313, третій ряд, fig. 2.

[4] Городниця на Дністрі, М.Дз.; *Штерн.* Вказ. праця. – Табл. VII, 16.

[5] Більче-Вертеба, М.Ш., М.А.; Більче-Сад, М.А.

[6] Більче-Сад, М.А.; *Ossowski.* Sprawozdanie...//Zbiór wiadomości do antropologji Krajowej, XVI, pl. III, 1; *Хвойка.* Вказ. праця. Табл. XXIII, 7.

[7] Більче-Сад, М.А.; *Ossowski*, op. cit., pl. IV, 2, 8a.

[8] П.М.В., № 50792.

[9] Більче-Вертеба, М.А.; Шипинці, П.М.В., № 51160.

[10] Шипинці, М.Е., IVe, 4, 96 (з бахромою); фото Хвойки; Раскопки Якимовича... Мал. 150.

[11] Вже відзначено в роботі Бьоглау. Вказ. праця. – С. 59.

[12] Більче-Вертеба, М.А.; Більче-Сад, М.А.; *Ossowski*, op. cit., pl. IV, 1; Шипинці, П.М.В., № 50783.

[13] Шипинці, П.М.В., № 50785, 50786. *Childe*, op. cit., fig. 10.

[14] Шипинці, М.Е., IVe, 37, 38, 94, 105b.

[15] Шипинці, М.Е., IVe, 3.

[16] Шипинці, П.М.В., № 36998.

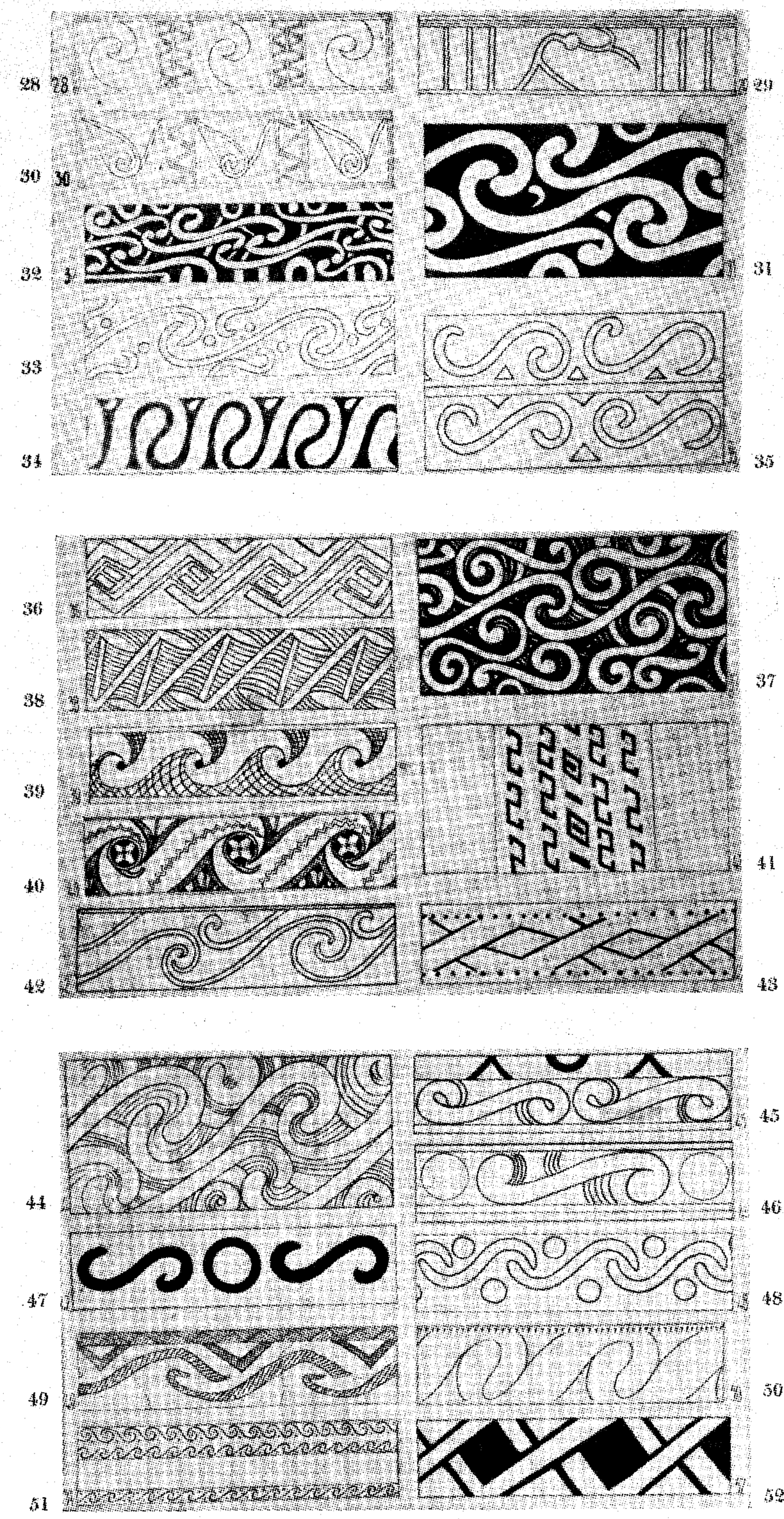
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52

Мал. 28–52

В одному випадку є чергування заповнених воронок і воронок зі світлими сегментами[1]. В іншому випадку чергувалися прості та подвійні спіралі[2] (мал. 20). Деякі спіралі повністю деградовані[3]. Іноді намагання колесом підкреслити скріплення між собою S-видних спіралей втрачене, а колесо роздвоєне[4] (мал. 19). Інший варіант спіралей з колесом має порожні незаповнені колеса[5] (мал. 18). В Петренах часто зустрічаються концентричні кола[6] (мал. 12). Ще більш частими є кола, перекреслені через центр[7] (мал. 13). Негативні спіралі часто прокреслені паралельними лініями[8] (мал. 13).

Ще інші метаморфози негативних S-видних спіралей відбуваються протягом більчецької фази. Наприклад, закінчення верхньої воронки роздвоєне, в той час як нижня воронка втрачена[9]. Зустрічається також чергування нормальних завитків з підвішеними[10] та наполовину стоячі завитки і нахилені лінії[11] (мал. 21–22). Це означає, що динамічна ідея старого мотиву втрачена. Інші мотиви, однаково органічні, починають розміщатися в межах негативних S-видних спіралей. На одному дуже пізньому більчецькому фраґменті з Галичини спіралі з колесами і воронками комбіновані з деревами[12] (мал. 25), а в іншому випадку — з тваринами[13] і навіть з людськими фігурами[14]. Існує комбінація негативних волют, репрезентованих похідними від S-видних спіралей, з іншими мотивами, такими як еліпси з танґентами[15], які є деградованими обіговими спіралями, або тільки танґенти[16], або танґенти та вертикальні стрічки[17] (мал. 24).

Нарешті, відбувається повна деградація S-видної спіралі: нижні стебла

---

[1] Шипинці, П.М.В., № 50782, 50787.
[2] Шипинці, П.М.В., № 37389.
[3] Шипинці, П.М.В. (без номера, Ю.Р.).
[4] Колодисте, М.Ш.
[5] Більче-Вертеба, М.А.; Більче-Сад, М.А.; *Ossowski*, op. cit., pl. IV, 3; Шипинці, П.М.В., № 50935.
[6] Порівн. *Штерн*. Вказ. праця. Табл. X, 12; XII, L. 3.
[7] Т а м с а м о. Табл. II, 3; VII, 1; X, 1; XII, 2.
[8] Т а м с а м о. Табл. VII, 1.
[9] Шипинці; Більче-Сад, М.А.; *Ossowski*, op. cit., pl. V, 1.
[10] Більче-Сад, М.А.
[11] Т а м с а м о.
[12] Кошилівці, М.Дз.
[13] Більче-Вертеба, М.Ш.
[14] *Штерн*. Вказ. праця. Табл. II, 3.
[15] Шипинці, П.М.В., № 50816; М.Е., Ive, 98, 117. *Childe*, op. cit., fig. 11.
[16] Шипинці, П.М.В., № 50759, 50800, 50816.
[17] Шипинці, П.М.В., № 50762; Т а м с а м о. Мал. 7, 8; Більче-Сад, М.А.; *Ossowski*, op. cit., pl. II, 2.

зникають, і колеса висять на верхніх[1], або колеса стоять на нижніх стеблах[2], або ж вони висять і стоять по черзі[3]. Нарешті, вони перетворюються в позитивні волюти з колесами на їхніх кінцях і між ними[4] (мал. 23). Такі спіралі із заповненими колесами з'являються в комбінації з іншими елементами[5] (мал. 26).

Чикаленко показує нам позитивні кола з трикутниками між ними як останню похідну негативної спіралі[6]. Існують також[7] інші похідні , зокрема висячі волюти, скомбіновані з іншими елементами[8] (мал. 26).

Найпізніша кошилівецька фаза українського мальованого посуду приймає похідні негативної спіралі більчецької фази, як показав це Чикаленко[9], і розміщує їх у чотирьох метопах між вертикальними стрічками. Завитки ще мають заповнені колеса[10] (мал. 27), або існують навіть спіральні закінчення пригострені або ж заокруглені[11] (мал. 28). Іноді зустрічаються зовсім незвичні; вони висять і доповнені танґентами[12] (мал. 30). Інший приклад розпаду завитків відомий у Кошилівцях[13] (мал. 29). Деякі невеликі вільні позитивні спіралі зустрічаються ізольованими або упорядкованими.

Еволюція S-видних спіралей в українській групі мальованої кераміки дуже довга та складна. Вона має ясну хронологічну послідовність.

Молдавська група. Молдавська група мальованої кераміки дуже схожа на українську і розділена, як остання, відповідно до стратиграфії Кукутень, на два періоди А і Б. Перехідна фаза розміщена між цими періодами.

Перший період репрезентований, в основному, посудом раннього шару А в Кукутень. Він орнаментований негативним дизайном: біле тло окреслене чорним і знаходиться поза межами брунатного заповнення. S-видні спіралі – найбільш розповсюджений мотив і з'являються як дійсно основний елемент на більшості форм посуду ранньої молдавської кераміки. Існують два види S-видних спіралей: вільні і скріплені. Існують часто комбіно-

[1] Більче-Сад, М.А; *Ossowski*, op. cit., pl. II, 4; V, 8.
[2] *Ossowski*, op. cit., pl. V, 9.
[3] *Штерн.* Вказ. праця. Табл. XI, 2.
[4] Більче-Сад, М.А.; *Ossowski*, op. cit., pl. V, 6.
[5] Більче-Сад, М.А.; *Ossowski*, op. cit., pl. II, 8.
[6] *Штерн.* Вказ. праця. Табл. X, 3, 8; *Čikalenko.* Studie...– P. 25.
[7] *Штерн.* Вказ. праця. Табл. VII, 2; X, 4, 5, 7; *Kozłowski*, op.cit., pl. XXIX, 13.
[8] *Штерн.* Вказ. праця. Табл. II, 1.
[9] *Чикаленко.* Нарис...– С. 114–115.
[10] Кошилівці, М.Дз.; *Hadaczek.* La colonie industrielle de Koszyłowce. – Lwów, 1914, fig. 130.
[11] Кошилівці, М.Дз.
[12] Кошилівці, М.Дз.; *Hadaczek.* op.cit., fig. 131.
[13] Т а м с а м о, op.cit., fig. 129.

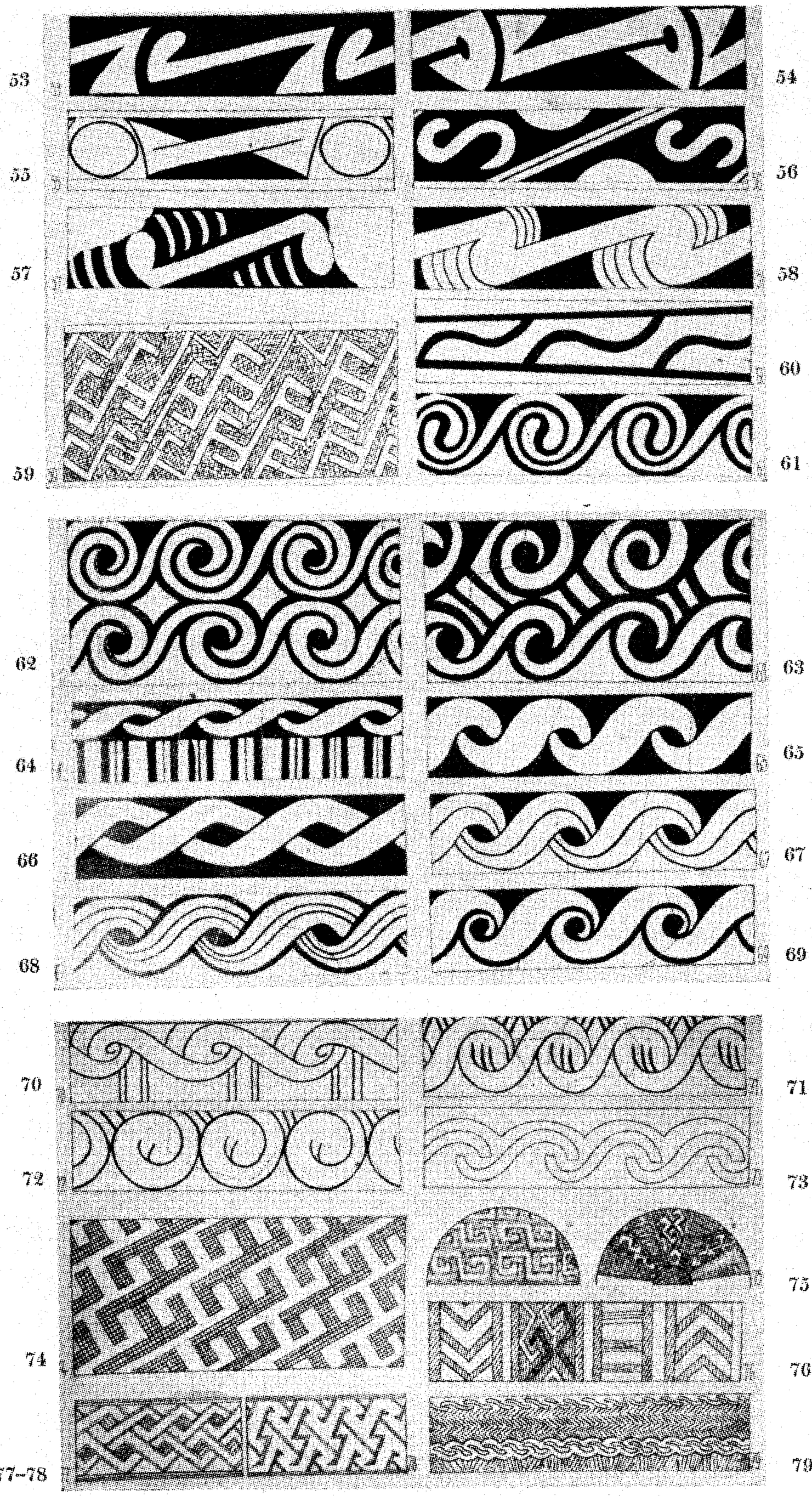
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77–78
79

Мал. 53–79

вані на одному й тому ж горщику[1]. Скріплені спіралі можуть бути двох видів: у більшості – криволінійні, менш поширені — прямолінійні[2]; останні дуже характерні для Кукутень; іноді навіть кінці прямолінійні[3]. Необхідно також визначати темні фігури, розділені брунатною фарбою, позитивну основу. З вільними спіралями це має неправильну форму (мал. 33). Скріплені спіралі, за виключенням однієї рівномірної[4], мають характерні потовщені завитки, звичайно оформлені тонкими лініями[5] (мал. 31; 37). Інші спіралі, не такі круглі і більш акуратні, з кінцями не скріпленими, а тільки дотичними, мають особливу базову фігуру: подібні двом тангентним кутам з увігнутими сторонами[6] (мал. 32), репрезентують перехід до прямокутної основної фігури прямолінійної спіралі[7] (мал. 36).

Для раннього молдавського посуду вільне використання спіралі є характерним, часто без залежності від форми і розмірів горщиків (мал. 31, 32). Але, загалом, існують дві стрічки вільних або скріплених спіралей; вільний простір поблизу горла або дна заповнений простими спіралями або іншими елементами (мал. 33; 37).

Вільні спіралі в більшості дуже великі і зустрічаються з зовнішньої сторони плечистих горщиків[8], на покришках[9] і на внутрішній стороні звичайних чаш[10], чаш з роздутими горловинами[11] та на інших чашах[12]. Звичайно існують горизонтальні і бігучі навскісно від верхньої лівої сторони до нижньої правої, але спіралі, заповнюючи простір між ними, часто йдуть у зворотньому напрямку. Існують також вертикальні спіралі[13].

Скріплені спіралі зустрічаються в різних формах. У більшості вони горизонтальні, трохи нахилені і біжать майже завжди ніби вільні спіралі. Були знайдені деякі прямолінійні S-видні спіралі, які пробігають тим же шляхом[14]. Криволінійні спіралі, нахилені у протилежний напрямок, з'являють-

[1] M.E., IV a, 412, 419; *H. Schmidt*. Cucuteni. – Berlin. – 1932, pl. III, 2; VII, 1, 3.
[2] M.E., IV a, 458, 483.
[3] M.E., IV a, 441; *H. Schmidt*, op. cit., pl. IX, 1.
[4] Національний музей старожитностей у Бухаресті (далі: Н.М.С.).
[5] *H. Schmidt*, op. cit., pl. II, 4; III, 2; VII, 2; VIII, 6; IX, 2, row 1, fig. 5.
[6] *H. Schmidt*, op. cit., pl. II, 1; III, 1; VI, 4; IX, 1, row 1, fig. 3.
[7] *H. Schmidt*, op. cit., pl. IX, 1, row 2, fig. 5.
[8] M.E, IV a, 424; *H. Schmidt*, op. cit., pl. VI, 1.
[9] Феделешені, М.Н.С., позитивні.
[10] M.E., IV a, 436.
[11] M.E., IV a, 417, 418.
[12] M.E., IV a, 432; *H. Schmidt*, op. cit., pl. VI, 5; Руджіноаса, Музей університету, Бухарест (далі: М.У.Б.).
[13] M.E., IV a, 239; *H. Schmidt*, op. cit., pl. IX, 1, lower row, fig. 2.
[14] Феделешені, М.Н.С., позитивні.

ся на кубках в Кукутень[1]. Існують деякі спіралі, які біжать цим же способом[2]. В одному випадку вони були вертикальними[3]. Спіралі, які біжать звичайним способом, можуть бути також вертикальними[4].

Поряд зі звичайним типом розпису в Кукутень, існує інший тип. Скріплені спіралі з Бонтешть мають червоні основні фігури, відділені від білого заповнення, окреслені чорним; негативні червоні спіралі тут втрачають зв'язок, тобто кінці гаків не торкаються один одного. Позитивне підґрунтя орнаментації не має постійної форми, тому цей орнамент, здається, може бути більш давнім (мал. 33). Вільні спіралі з Руджіноаса нанесені в тому ж стилі (мал. 35)[5]. У Феделешені позитивне оформлення, білим на червоному з чорним, зустрічається у вигляді деградуючих S-видних спіралей, зрізаних горизонтальними стрічками[6].

На ранньому молдавському посуді вільні спіралі здаються найдавнішими. Співвідношення між орнаментом і фоном тут ще не розвинуте. Форми не встановлені. Найпізнішими могли бути скріплені рівномірні спіралі з Кукутень, згадані вище (мал. 34). Орнамент знаходиться в стрічці, а брунатна основа орнаменту зменшена до тонких поясків, роблячи негативну S-видну спіраль виділеною. Це показує майбутню еволюцію первинної орнаментації. Характер ранньої кукутенської орнаментації тут повністю втрачений, і оформлення нагадує зразки на пізньому, групи Б, молдавському та українському посуді.

Протягом перехідної А–Б фази існують перенесені ремінісценції прямолінійних зціплених спіралей посуду групи А, доповнені косими з'єднувальними лініями. Існують негативні на жовтувато-білому фоні, окреслені тонкими чорними лініями[7], або на червоному фоні, окреслені чорними лініями і білими крапками[8] (мал. 38). Існують інші скріплені негативні спіралі[9] і декілька прикладів позитивних спіралей[10]. Вільні S-видні спіралі, як негативні[11], так і позитивні[12], також зустрічаються.

---

[1] M.E., IV a, 448.
[2] M.E., IV a, 483.
[3] M.E., IV a, 458; *H. Schmidt*, op. cit., pl. IX, 1, row 2, fig. 5.
[4] M.E., IV a, 444.
[5] M.H.C.
[6] M.H.C.; Музей Д. Северяну, Бухарест.
[7] Кукутень, M.E., IV a, деякі під 726, 727.
[8] Група δ 2, *H. Schmidt*. op. cit., pl. XVII, 13; XVIII, 6; кольорова табл. 4, 5.
[9] Група β 1, *H. Schmidt*. op. cit., pl. XV, 6 (рівномірна спіраль з воронками); група δ 3, pl. XV, 14.
[10] Група γ 1, *H. Schmidt*. op. cit., pl. XV, 10; група ɣ 3, *H. Schmidt*, op. cit., pl. XV, 12.
[11] Група λ 1, *H. Schmidt*. op. cit., pl. XV, 3 і вироджені.
[12] Група γ 1, *H. Schmidt*. op. cit., pl. XV, 8.

На пізньому молдавському посуді, який близький до українського, S-видні спіралі також завжди негативні, скріплені і розміщені у стрічках при звичайному нахилі....

До найдавнішого типу відноситься рівномірна спіраль з Кукутень, з чорними завитками на червонуватому або червоному лискованому фоні[1]. Ці завитки розвивають сочевицеподібне потовщення всередині[2]. Потовщення може випадати, і тоді з'являється обігова негативна спіраль, як в Україні[3]. Тим не менш, звичайно, потовщення залишається схематизованим у колесо. Воронки завитків схожі на воронки з Більче. Вони мають темні сегменти, а колесо пусте з очима[4] або заповнене[5]; іноді воронки заштриховані впоперек, колесо заповнене і орнамент нагадує український, кошилівецького типу (мал. 38)[6]. Колесо може мати хрест із чотирма крапками (мал. 40)[7]; існують декілька інших випадків закресленого колеса[8]. Фон, зазвичай, червонуватий. Нахилені S-видні дворядні спіралі зустрічаються на внутрішній поверхні однієї чаші[9]. В одному випадку вільне чорне колесо було заповнене брунатним[10].

Випадок негативних спіралей, підкреслених паралельними лініями, як у Бессарабії та Югославії[11], є важливим, як і випадок спіралей, підкреслених подвійними зигзагами (мал. 40)[12]. Неправильні чорні фігури на червонуватому або білому фоні з Кукутень можуть розглядатися як занепад S-видних спіралей або волют[13]. Деякі деривати воронок, представлені позитивними пасмами і обрубками, характерні для Кошилівців. Їх початок у спіралях може тільки відчуватися[14]. Деривати скріплених S-видних спіралей у

---

[1] M.E., IV a, 722, 740, 755; *H. Schmidt*, op. cit., pl. XVII, 7.

[2] M.E., IV a, 689, копія; *H. Schmidt*, op. cit., pl. XVII, 5; XX, 4.

[3] M.E., IV a, 689.

[4] M.E., IV a, деякі під 722.

[5] M.E., IV a, 694, 755 ?

[6] M.E., IV a, 508, 711, 726; H.M.C.; *H. Schmidt*, op. cit., pl. XII, нижній ряд, фіг. 4; XVII, 4.

[7] H.M.C.; Не з Кукутень. *Schuchhard*, Alteuropa in seiner Kultur- und Stilentwicklung. Strassburg and Berlin? – 1929, pl. XVII, 5.

[8] M.E., IV a, 693; *H. Schmidt*, op. cit., pl. XVII, 6.

[9] *H. Schmidt*, op. cit., pl. XIV, 6. Єдиний приклад скріпленої спіралі на внутрішній поверхні посудини.

[10] Кукутень, M.E., IV a, деякі під 764, білуватий фон.

[11] M.E, IV a, 767.

[12] *Schuchhard*, op. cit.

[13] M.E., IV a, 510, 749, деякі під 755; *H. Schmidt*. op. cit., pl. XX, 5,6. Скоріш характеру Городниці та Більче. Фрагмент з H.M.C. найближче до посуду з Кошилівців.

[14] M.E., IV a, 569 (копія), 570; *H. Schmidt*, op. cit., pl. XXI, 12–14.

Кукутень представлені, згідно зі Г. Шмідтом, типовими еліпсами з воронками[1], потім тільки воронками і, нарешті, зигзагом[2]. Таким чином, у Молдавії також може бути простежена довга еволюція S-видної спіралі до її повного розпаду.

Трансильванська група. Східнотрансильванська група мальованого посуду у верхів'ях річки Алута тісно пов'язана з українською та молдавською групами. Тим не менш білий, а не чорний розпис займає лідируюче положення в орнаментації. Еволюція трансильванського мальованого посуду може бути сприйнятною тільки відносно до українських аналогій. Але це ще недостатньо встановлено типологічними дослідженнями. Негативні форми S-видних спіралей є тут також основою орнаментації. Вони біжать майже завжди з верхнього лівого кінця направо вниз. Існують вільні негативні S-видні спіралі (мал. 45, 46)[3], іноді S-видний фон пофарбований білим (мал. 47)[4]. Здається, тим не менш, що в той час, коли вільні спіралі представляють більш пізній розвиток, для більш раннього стилю особливо характерні S-видні меандри, вільні, вертикальні або дещо нахилені (мал. 41)[5], а іноді скріплені[6]. Деривати останніх репрезентують скріплені гачки[7].

Скріплені спіралі є більш ранньою технікою, маючи нерегулярний простір позитивного фону (мал. 42)[8], і відповідають такому ж молдавському посуду або більш пізній техніці, в якій позитивний фон зменшений до тонких білих ліній з типовими подвійними потовщеннями завитків і лінійним заповненням вільних просторів. Останні знаходяться в більшості в стрічці і мають менші спіралі між собою (мал. 44)[9]. Їх аналогії можуть бути знайденими в Україні та Молдавії.

Існують скріплені горизонтальні прямолінійні спіралі, а також із завитками, які мають ромбоподібні потовщення (мал. 43)[10]. Скріплені прямолінійні спіралі, ускладнені спеціальними нахиленими сполученнями,

---

[1] *H. Schmidt*, op. cit., pl. XIX, 1; XX, 1a, b.

[2] *H. Schmidt*, op. cit., pl. XXI, 3–6.

[3] *F. László*. Les types des vases peintes d'Ariușd. Dacia, I, 1924, pl. IV, 13; IX, 5; *F. László*, Stations de l'epoque prémycéniénne dans le comitat *d'Háromszék*. Dolgozatok, II. – 1911. – P. 227–259, fig. 68; Музей Св. Георгія (далі М.С.Г.), 584; Priesterhügel, Музей землі Саксонії в Брашові (далі М.З.С.).

[4] *Архив*. М.С.Г., М.З.С.; *F. László*. Les types..., pl. 4, 17.

[5] *Архив*. М.С.Г., 1998, 2328, 2332; *F. László*. Les types..., pl. I, 4; II, 14; III, 8; V, 5; *F. László*. Stations..., fig. 71.

[6] *Архив*. М.Р.С.; *F. László*. Les types..., pl. III, 6; IV, 15; V, 3; VII, 3, 6, 7.

[7] *F. László*. Stations..., fig. 36, 37.

[8] *Priesterhügel*. М.З.С.; *Архив*, М.С.Г.; *F. László*. Les types..., pl. I, 6; V, 6.

[9] *Архив*. М.С.Г., 4858, 5789; М.З.С.; *F. László*. Les types..., pl. I, 11, 12; VIII, 1, 2; *F. László*. Stations..., fig. 9, 24, 25, 39, 40.

[10] *F. László*. Stations..., fig. 58.

формують особливу меандрову композицію[1], яка повністю відповідає відомим у Молдавії та в лендєльських комплексах тиського регіону і Моравії. Її витоки, можливо, слід бачити в тканинах. Таким чином, у Трансильванії також можна бачити деяку еволюцію S-видної спіралі, але без хронологічного значення.

Валахо-болгарська група. Болгарська група дунайської неолітичної культури, включаючи румунську Валахію і Добруджу, характеризується, в основному, графітною орнаментацією. В цій, а також в іншій техніці, S-видна спіраль, нахилена звичайним способом, займає важливе місце; тим не менш, болгарські джерела у більшості ще не класифіковані хронологічно.

По-перше, необхідно підкреслити наявність негативних скріплених S-видних спіралей у позитивній техніці: вирізьблені та інкрустовані. Вони розпливчасто скріплені, мають колеса між собою і зустрічаються, головним чином, на великих плечистих горщиках (мал. 48)[2]. Деривати схожих спіралей зустрічаються на підставках і чашах у позитивній графітній техніці (мал. 49)[3]. Скріплена або вільна спіраль у залискованій техніці зустрічається на іншому фраґменті з Болгарії[4]. Волюти в тій самій техніці з'являються у Валахії[5]. Прості нарізні невеликі скріплені спіралі знайдені на фраґменті людської фігурки з Чанжику (мал. 51)[6]. Малі спіралі, згадані вище, схожі до спіралей на посуді культури Бюкк. Інша внутрішня скріплена спіраль вертикальна, зустрінута на одному фраґменті з Магури[7]. Нарешті скріплена негативна рівномірна спіраль у прокресленій техніці була знайдена в Деневі (мал. 50)[8].

На графітно-обробленому горщику з Коджа-Дермен відомі скріплені негативні прямолінійні спіралі із завитками і з прямокутним потовщенням (мал. 52)[9]. Вони співналежать з українськими, трансильванськими, югославськими і моравськими прикладами. Ускладнений випадок такої ж

---

[1] *F. László*. Stations..., fig. 72; *Hörnes-Menghin*. Urgeschichte der bildenen Kunst. – Wien. – 1925. – P. 299, fig. 3, obj. 1; *Арiуид*. М.З.С.

[2] Коджа-Дермен. Народний археологічний музей у Софії (далі: музей у Софії), 2 екземпляри; з Магури, Н.А.М.С.

[3] Окол Глава поблизу Гнілане (музей у Софії, № 2756); він залискований та з графітно-виробленою орнаментацією.

[4] Водіца, музей у Шумені.

[5] Жілавеі, Муніципальний музей у Бухаресті (далі: М.М.Б.).

[6] Музей у Разграді.

[7] Музей у Софії.

[8] Музей у Софії, № 1016.

[9] Музей у Шумені.

спіралі, можливо, представлений на посудині з Кара-Арнаут[1].

Нарешті, найбільш звичайними є малі вільні спіралі, негативні в графітній техніці, майже завжди зі звичайним ухилом ∾. Вони мають специфічні форми: з заокругленими кінцями (мал. 56; 59)[2], з гострими кінцями (мал. 55)[3] або з обома, комбінованими на одній спіралі (мал. 53)[4]. Час від часу зустрічаються цікаві фігури у формі шляпки гвіздка позитивного графітного фону (мал. 54)[5]. Малі спіралі упорядковані в один ряд, один близько до іншого (мал. 53)[6], або з іншими мотивами між ними, деривата-ми іншого дизайну: еліпсами (мал. 55)[7], танґентами[8], танґентами зі світлими сегментами[9] (мал. 56) і т.д. Іноді кінці волют S-видних спіралей підкреслені паралельними дугоподібними лініями (мал. 57)[10]. Зі скріплених S-видних спіралей могла розвинутися негативна обігова спіраль з волютами, підкресленими дугоподібними лініями (мал. 58)[11].

З графітною орнаментацією співвідносяться, в більш грубій техніці на місцевому посуді, лисковані негативні спіралі, що виділяються від огрубленого фону білим і червоним інкрустуванням[12], а також позитивні спіралі з Балбунара[13]. Деякі мальовані білим спіралі повинні бути, очевидно, також репрезентовані[14].

У Болгарії і Валахії були знайдені скріплені меандри, які розвинулися від з'єднаних прямолінійних S-видних спіралей (мал. 59)[15]. Вони подібні до спіралей із Трансильванії, Молдавії і лендєльських комплексів. Занадто рано говорити про еволюцію спіральної орнаментації валахо-болгарської групи, особливо в хронологічному сенсі.

Югославська група. S-видні спіралі майже невідомі в Югославії до нашого часу. Тільки останні розкопки Белградського національного музею і

---

[1] Война поблизу Кара-Арнаут, музей у Разграді, № 586.
[2] Відра II В, М.М.Б.; Жілавеі, М.М.Б.; Коджа-Дермен, музей у Шумені, музей у Софії, № 1402, 1425.
[3] Коджа-Дермен, музей у Шумені; Гиссарлик, музей у Разграді.
[4] Коджа-Дермен, музей у Шумені; Салманово, музей у Шумені.
[5] Коджа-Дермен, музей у Шумені.
[6] Коджа-Дермен, Салманово, обидва в музеї у Шумені; Гиссарлик, музей у Разграді.
[7] Коджа-Дермен, музей у Шумені.
[8] Коджа-Дермен, музей у Софії, № 1390, 1425; Відра II В, М.М.Б.
[9] Коджа-Дермен, музей у Софії, № 1402.
[10] Коджа-Дермен, музей у Шумені.
[11] Коджа-Дермен, музей у Шумені.
[12] Відра II В, М.М.Б., кришка.
[13] Музей у Софії.
[14] Відра II В, М.М.Б.
[15] *Jenny*, op. cit., pl. X, 8; Вадастра, Н.М.С.

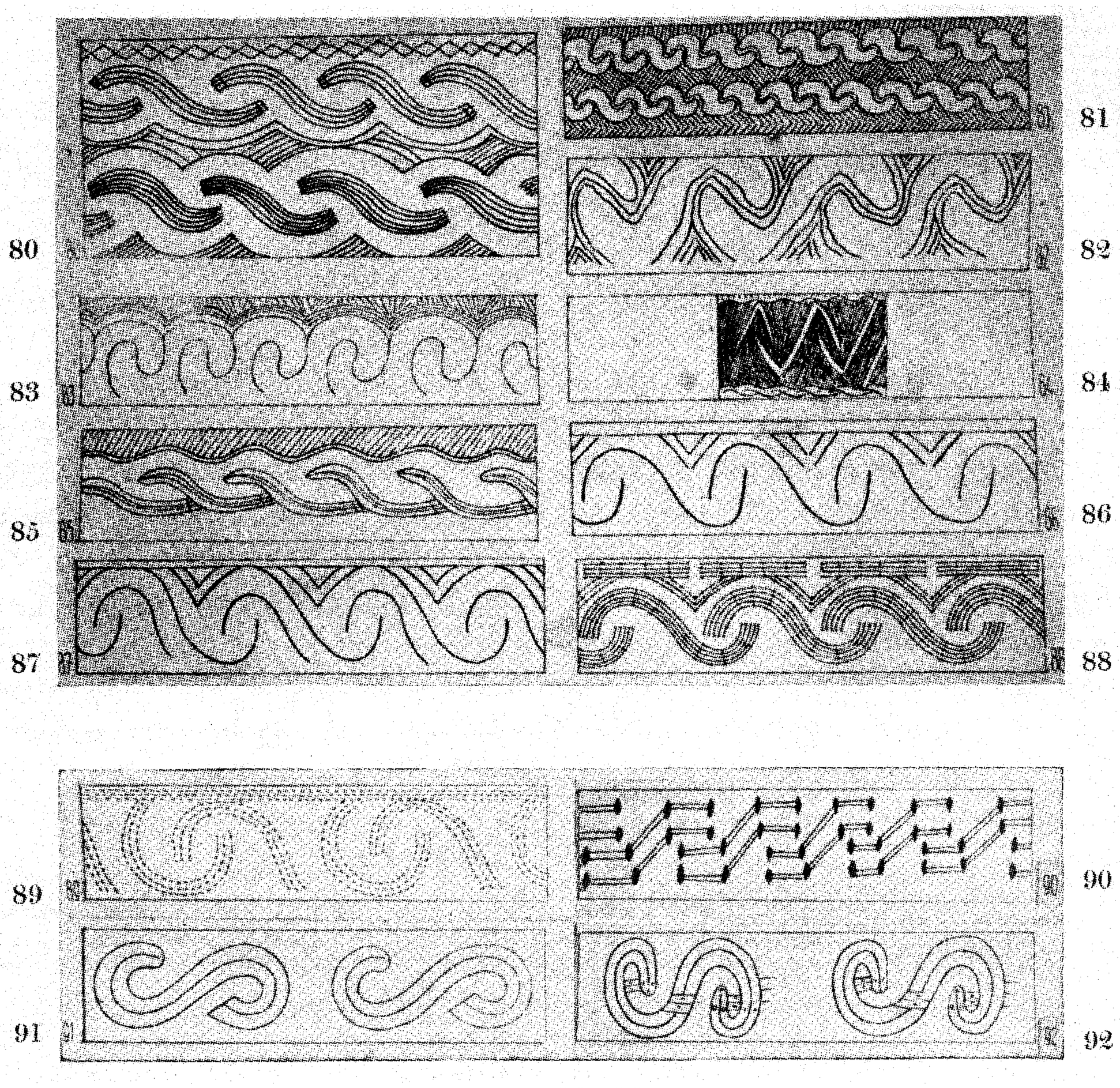

Мал. 80–92

Американської експедиції в Старчево пролили світло на знання про них, а також про місцевий мальований посуд, найраніший дунайський у цій країні[1]. Були визначені дві стадії югославського неоліту: А, або старчевська, і Б, або вінчанська. На ранній стадії А S-видна спіраль була основним елементом орнаментації. Вона негативна, чорна на червоному або жовтуватому фоні. Було знайдено декілька рівномірних спіралей без потовщених за-

[1] *M. Grbić*. Bemalte Keramik aus Starčevo in Banater Donaulände (Jugoslavia). Księga pamiątkowa lcu uczeueniu Wł. Demetrykiewicza, p. 111, ff. *V.J. Fewkes, Hetty Holdman and Robert W. Ehrich.* Excavations at Starcevo, Yugoslavia, Seasons 1931 and 1932. A preliminary report. Bulletin, American School of Prehistoric Research, 9, p. 33 ff. Грбіч, наскільки я знаю, був першим, хто прийняв посуд зі Старчево як найранішу неолітичну культуру в Югославії.

витків (мал. 61)[1]. Деякі з них деградовані (мал. 60)[2]. Тим не менш, зазвичай завитки мають потовщення; вони можуть бути нерегулярними (мал. 64)[3], а в одному випадку завиток складався з кількох ліній[4], в Трансильванії і Молдавії; він також може бути сочевицеподібним або ромбоподібним (мал. 45; 65; 66)[5]. Їх варіант репрезентований довгими вертикальними сочевицями[6], які часто підкреслені білим.

Наступну ускладненість спіралей із сочевицями демонструє типологічна лінія. Це підкреслена негативна спіраль з однією лінією (мал. 67)[7], або з двома лініями (мал. 68)[8], як було показано вище для України і Молдавії. В одному випадку спіраль такого типу мала незафарбовану сочевицю.

Інший розвиток потовщень завитків представлений колесами[9]. Спіралі розміщені у два ряди, один над одним, з незафарбованими або смугастими прямокутниками між ними. Вони демонструють принцип ігнорування для тектонічного характеру посуду (мал. 62; 64)[10]. Інші спіралі біжать у стрічці і можуть також бути підкреслені лініями[11].

Інша типологічна лінія дана рухом потовщень завитку в поле спіралі і модифікаціями її різними способами. Ця лінія починається зі звичайних спіралей із колесами; пізніше колесо виходить у поле спіралі, понижені лінії спіралі з'єднані вище колеса (мал. 69)[12]. Далі колесо зникає, а гачок скріплення спіралей залишається (мал. 70)[13]. Останній пізніше збільшується так, що набуває схожості на кіготь птаха (мал. 71)[14]. Остання ланка еволюції представлена орнаментом, в якому мотив негативної спіралі повністю втрачений, і існують тільки позитивно виконані волюти, які закінчуються «пташиним кігтем» (мал. 72)[15].

---

[1] Старчево, розкопки 1932 року Американською археологічною експедицією (далі: А.А.Е.), вказ. праця, табл. IX, 36.

[2] Старчево, Народний музей у Белграді (далі: музей у Белграді).

[3] Старчево, А.А.Е., музей у Белграді.

[4] Старчево, А.А.Е.

[5] Старчево, А.А.Е.; Кремиковці, музей у Софії.

[6] Старчево, А.А.Е., вказ. праця, табл. XI, 42.

[7] Старчево, А.А.Е., музей у Панчево, вказ. праця, табл. XI, 39, 40.

[8] Старчево, А.А.Е., вказ. праця, табл. XII, 54.

[9] Старчево, А.А.Е.

[10] Старчево, А.А.Е., 2 екземпляри, вказ. праця, табл. X, 24; XII, 55.

[11] Старчево, А.А.Е., вказ. праця, табл. XI, 35.

[12] Старчево, А.А.Е., вказ. праця, табл. XI, 34.

[13] Муркалево, музей у Софії.

[14] Старчево, А.А.Е., вказ. праця, табл. XI, 45–47.

[15] Старчево, А.А.Е., вказ. праця, табл. XI, 44.

Необхідно підкреслити той факт, що типологічно більш пізні спіралі не зустрічаються двома рядами. Вони біжать у стрічці на горловинах горщиків[1], іноді вище простору, зайнятого вертикальними смугами[2]. На гарбузоподібних горщиках вони звичайно біжать у стрічці, вкриваючи всю поверхню посудини. В одному випадку вони були на п'єдесталі горщика[3]. Всі ці S-видні спіралі біжать звичайно шляхом ∽. Відомий тільки один екземпляр із протилежним напрямком[4]. Таким чином, на старчевській стадії еволюція S-видної спіралі може бути прослідкована ясно, особливо у двох паралельних типологічних лініях. Ця еволюція, тим не менш, тільки типологічна, без хронологічного значення.

На більш пізній (Б), вінчанській стадії югославського неоліту S-видні спіралі майже втрачені. Відома одна прокреслена, заповнена крапками, вільна S-видна спіраль; вона нанесена на кришці. Інша спіраль у канельованій техніці, здається, є на відкритому горщику. Крім того, відомі також два приклади прокреслених скріплених спіралей (мал. 73). Існують окремі деривати скріплених S-видних спіралей, схожі на різні скріплені волюти, прокреслені або наколоті. Всі ці спіралі зустрічаються серед матеріялів, розкопаних Васічем у Вінчі[5]. Також відома прокреслена негативна бігуча смугою спіраль, репрезентуючи занепадаючі скріплені S-видні спіралі, обмежені двома завитками. В Бутмирі, пам'ятці вінчанської стадії, прокреслені S-видні спіралі використовувалися для обмеження обігових спіралей[6].

Також у середині трансильванської групи мальованої кераміки існують деякі пережитки спіральної орнаментації. Ця група хронологічно відповідає Вінчі і відноситься до неї культурно, показуючи, з іншої сторони, близькість до Тиси і до східньотрансильванської мальованої кераміки.

Існують деякі меандроподібні орнаменти, започатковані зі скріпленої прямолінійної S-видної спіралі (мал. 74)[7]. Вони повністю відповідають такому ж орнаментові в Молдавії, Валахії, Тисі, Моравії і східній Трансильванії.

Лендєльська група. У лендєльському комплексі S-видна спіраль з'являється в Тисі і в моравській мальованій кераміці. В Тисі можуть бути знай-

---

[1] Старчево, A.A.E., музей у Панчево.
[2] Старчево, A.A.E.; H.M.Б. Вказ. праця. Табл. XI, 35.
[3] Кремиковці, музей у Софії.
[4] Муркалево, музей у Софії.
[5] Перша є в H.M.Б., інша – в музеї університету в Белграді. Вказ. праця. Табл. XI, 4.
[6] Boehlau, op. cit., p. 67, pl. XI, 8; XIII, 4.
[7] Пенца (Покфалва), Богата Ромена (Олах-Богет), музей в Аюді.

дені прокреслені скріплені прямолінійні S-видні спіралі[1], а також їх поєднані варіанти[2]. З останніх, можливо, були розвинені особливі меандрові орнаменти[3], які відповідають таким же в культурі Бюкк. Деякі деривати скріплених спіралей можна також бачити на грубих горщиках[4]. Негативні, косо скріплені спіралі можуть бути визначені на посуді, орнаментованому спеціальним меандровим орнаментом[5].

Деякі S-видні спіралі зустрічаються в моравському мальованому посуді, але тільки на її найдавнішій стадії, характеризованій переважанням чорного і жовтого забарвлення, крім прокресленої орнаментації. Звичайно, вони прокреслені з лівого нижнього кінця і далі направо вверх ∾.

У першу чергу необхідно згадати випадок із прямолінійними S-видними спіралями, подібними до трансильванських. Вони повністю вкривають внутрішню поверхню чаші (мал. 75а)[6]. На зовнішній вони обмежені вертикальними стрічками (мал. 75 б)[7]. Вони підкреслені прокресленими лініями і заповнені жовтим; простір між ними зафарбований червоним, так що здаються схожими на червоні прямолінійні S-видні спіралі і гачок з жовтим. Існують деякі типологічно більш пізні деривати таких спіралей. Вони негативні, простір між ними прокреслений, але зафарбовані альтернативно жовтим і червоним, так що жовтий закінчує гачок червоним (мал. 76)[8]. В одному випадку з'являються спрощені прямолінійні S-видні спіралі із завитками з ромбічними потовщеннями (мал. 79)[9].

Нарешті, важлива форма репрезентована особливо ретельно виконаними прямолінійними спіралями зі скошеними з'єднаннями (мал. 78)[10]. Вони прокреслені на природній поверхні горщика; простір між ними зафарбований червоним. Вони схожі на деякі трансильванські орнаменти і деякі прямолінійні спіралі зі схожими з'єднаннями з Кукутень та ін. Особливий орнамент, який зустрічається частіше в моравській мальованій кераміці, можливо, пов'язаний з ними. Тут також можуть бути визначені скріплені,

[1] *F. Tompa.* Die Bandkeramik in Ungarn. – Budapest, 1929, pl. XXXVIII, 5; XLIV, 1, 7.
[2] Там само, pl. XXXVIII, 4.
[3] Там само, pl. XXXVIII, 1, 2, 3; XLI, 1a, b; деякі мальовані, XLVIII, 3.
[4] Там само, pl. XXXIX, 6; XLII, 5.
[5] Там само, pl. XLIV, 10.
[6] *F. Vildomec.* O moravské neolithické keramicé malované // Obzor praehistorický, VII–VIII, 1928–29, pl. II, 1.
[7] Там само, pl. II, J.
[8] Там само, pl. III, C.
[9] Там само, pl. III, D; V, 45.
[10] Там само, fig. 3, 4; pl. III, E.

але дуже змінені S-видні спіралі. Вони нанесені жовтою фарбою на природній поверхні; простір між ними зафарбований червоним[1]. Деякі криволінійні S-видні спіралі також можна знайти; вони упорядковані, позитивні, червоні на природній поверхні і підкреслені жовтим[2].

Група Бюкк. S-видна спіраль особливо характерна для посуду групи Бюкк; вони прокреслені двома способами: ∽ , ∾ . Малі вузькі скріплені S-видні спіралі є звичайною орнаментацією нижче краю горщиків. Вони накреслені з лівого кінця зверху[3] ∽ або у протилежному напрямку[4] ∾ і бувають іноді складними (мал. 79)[5]. Багато похідних мотивів започатковані з них, але вони тут не будуть розглянуті. Ці малі спіралі використовувалися як заповнення для трикутників між типовими дугами посуду групи Бюкк.

Крім того, розширена скріплена S-видна спіраль зустрічається як окремий орнаментальний мотив. Вона позитивна, розміщена двома рядами (мал. 80), з ромбічними полями між ними, як в Україні та Югославії, або в один ряд. Іноді кінець однієї спіралі стикається з серединою наступної, так що виникає орнамент високої хвилі (мал. 85)[6]. Негативна техніка також зустрічається. Ми знаходимо тут скріплені S-видні спіралі з ромбічними фігурами між ними (мал. 79) і скріплені S-видні спіралі в одному ряді (мал. 82)[7]. Дуже цікавими є скріплені негативні S-видні спіралі, обрізані з обох сторін вертикальними смугами (мал. 84)[8].

Нарешті, на посуді групи Бюкк зустрічаються мальовані S-видні спіралі, всі негативні. Широковідома чаша з Аггтелека (Aggtelek) з косим рядом вільних (?) спіралей, білих на природній поверхні (мал. 83)[9]. Новий приклад походить з Доміци (Domica) і представлений негативними скріпленими рівномірними спіралями зі зрізаними або незавершеними нижніми частинами. Орнамент прокреслений і пофарбований чорним[10].

Різні стадії еволюції S-видної спіралі можна бачити в групі Бюкк. Однак

---

[1] *F. Vildomec.* O moravské neolithické..., pl. III, A; V, 3.

[2] Т а м с а м о, pl. III, E; ремарка на с. 166–172; всі з одного місця: Стреліце-Клобоучек.

[3] *F. Tompa.* Die Bandkeramik ..., pl. IV, 1, 5, 10–12.

[4] Т а м с а м о, pl. V, 1–4; 13, 18; XI, 3.

[5] Т а м с а м о, pl. IV, 25; V, 21.

[6] Усі з Доміци, тимчасово в Чехословацькому державному археологічному інституті в Празі (далі: інститут у Празі).

[7] Доміца, інститут у Празі.

[8] Доміца, інститут у Празі; *F. Tompa.* Die Bandkeramik ..., pl. XIV, 2; XVIII, 4.

[9] *F. Tompa.* Die Bandkeramik ..., pl.XLVI, 1.

[10] Доміца, інститут у Празі.

їх хронологічна класифікація не може бути встановленою.

Середньоевропейська група. На волютовому посуді Середньої Европи і на Рейні також зустрічається S-видна спіраль, прокреслена частіше знизу з лівого кінця, направо вверх ∾. Тут існують позитивні скріплені лінійні спіралі (мал. 86)[1]. Вони спрощені до скріплених дуг[2] або повністю деградовані (мал. 88)[3]. Іноді вони комбіновані і виглядають плоскими (мал. 88)[4]; вони деградовані також (мал. 89)[5]. Прямолінійні скріплені подвійні S-видні спіралі в позитивній техніці зустрічаються також на посуді з Желізовіц (Železiezovce) у Словаччині (мал. 90)[6]. Нарешті, в богемській групі Шарка (Šárka) і пізніше на Рейні зустрічаються гарні вільні S-видні спіралі (мал. 91; 92)[7].

Кількість випадків S-видної спіралі в середньоевропейській групі показує, що тут це звичайний мотив і основа, як і в південно-східній групі дністро-дунайського регіону. Тому не може бути продуктом локальної деградації обігової спіралі, але до певної міри він відноситься до первинних орнаментальних елементів оздоблення волютового посуду, які є спільними для цілого вищезгаданого регіону.

Висновки. При описі різних неолітичних груп українсько-дунайського регіону була показана наявність у всіх цих групах схожих типів S-видних спіралей. Схожість проявляється в техніці, так само як і в формі та композиції. Поряд зі звичайним методом нанесення S-видних спіралей (з верхнього лівого кінця вправо вниз ∽), який відповідає, можливо, фізичній природі людської руки, існують багато деталей, які свідомо показуємо далі. Ці схожості повторимо ще раз.

Скріплені спіралі з трикутними фігурами між ними зустрічаються в Україні, Молдавії і Трансильванії (мал. 4; 31; 44).

Скріплені спіралі з ромбічними фігурами між ними знайдені в Югославії і в групі Бюкк (мал. 62; 63; 80; 81).

Рівномірні спіралі без потовщених завитків зустрічаються зрідка, але

[1] Наприклад, *Stocký*. Pravěk Země České, I, pl. IX, 8; *Childe*. The Danube, fig. 19c; *Jenny*, op. cit., pl. I, 2; III, 7.

[2] *Jenny*, op. cit., pl. I, 26, 29. Дещо подібне зустрічається також серед пізньої мальованої кераміки Шипинців, П.М.В., № 51160; M.E., № IVe, 96.

[3] *Stocký*. Pravěk Země..., fig. 23, obj. 13.

[4] *Hörnes-Menghin*, op. cit., p. 777, fig. 2; *Schránil*. Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens. – 1928, pl. I, 7.

[5] *Stocký*. Pravěk Země ..., pl. XXVI, 7.

[6] V. Harčáč, інститут у Празі.

[7] *Jenny*, op. cit., pl. III, 2; V, 9; *Schránil*. Die Vorgeschichte..., pl. I, 4.

на широкій території: Україні (включаючи Бессарабію), Молдавії, Трансильванії, Югославії, Бюкк (мал. 1; 4; 34; 50; 61; 66; 81–83); спіралі з подвійно потовщеними завитками відомі від Дніпра до Молдавії і Трансильванії (мал. 4; 31; 37; 44).

Ретельно зроблений і важливий тип репрезентований спіралями з сочевицями; вони, здається, майже ідентичні в Україні (включаючи Галичину, Буковину і Бессарабію), в Югославії і в групі Бюкк (мал. 8; 65; 80). Їх варіантом є прямолінійна спіраль з ромбічно потовщеними завитками, відомими в Україні, Молдавії, Трансильванії, Болгарії, в югославській групі і в моравській мальованій кераміці (мал. 36; 43; 52; 66; 77).

Інший варіант репрезентований спіралями з колесами, які розповсюджені повсюди в країні (особливо в Галичині, Буковині і Бессарабії), у Молдавії та Югославії (мал. 10; 12; 13; 15–17; 39; 40; 62; 63).

Підкреслення негативних S-видних спіралей паралельними лініями знайдено в Бессарабії, Молдавії та Югославії (мал. 12; 40; 67; 68).

Підкреслення волют ззовні паралельними дугами зустрічається в Україні, Молдавії, Трансильванії і Болгарії (мал. 1; 3; 5; 11; 12; 13; 38; 45; 46; 57; 58).

Лінійні або комбіновані прокреслені скріплені спіралі в позитивній техніці розповсюджені від Дніпра через Болгарію та Югославію, до групи Бюкк і середньоевропейської волютової кераміки (мал. 2; 48; 51; 73; 79; 80; 88; 90).

Нещільно скріплені спіралі з колесами між ними відомі в Молдавії та Болгарії (мал. 33; 48).

Вільні спіралі зустрічаються на Буковині, у Бессарабії, Молдавії, Трансильванії, Болгарії, Моравії, на середньоевропейській волютовій кераміці і у рейнському регіоні (мал. 3; 35; 45–49; 53–57, певною мірою мал. 75а; 61; 91; 92).

З технікою негативних спіралей ріднить поява звичайних негативних волют у Галичині, Молдавії та Болгарії.

Розвинуті скріплені меандри знайдені в Трансильванії та Моравії (мал. 76).

Звичайні прямолінійні скріплені S-видні спіралі відомі в Молдавії, Трансильванії і на Тисі.

Скріплені прямолінійні S-видні спіралі зі сполученнями, які формують особливий меандровий орнамент, зустрічаються в Молдавії, середній та східній Трансильванії, у валахо-болгарській групі і в лендєльському комплексі (тиський та моравський розпис) (мал. 38; 59; 74; 78).

Таким чином, було продемонстровано, що S-видна спіраль є основним елементом орнаментації майже всіх дністро-дунайських неолітичних груп.

У деяких з них її еволюція може бути прослідкована типологічно, а іноді з хронологічним значенням (Україна, Молдавія).

Необхідно підкреслити схожість не тільки в первинних первісних формах, але також у розвинутих складних орнаментальних формах. Це вже само доводить, що такі схожості почалися на загальній основі і природній еволюції орнаментації в цьому регіоні. Тим не менш, повинні бути прийняті до уваги взаємні впливи і обмін мотивами. Посередницька роль інших матеріялів могла б бути прийнятою до уваги. Перенесення мотивів на посуд навряд чи можливий на такі великі дистанції. Тим не менш, однорідність стилю і виконання орнаментації посуду в дністро-дунайському регіоні дійсно вражаюча. Тому тут, як і всюди, різні інші матеріяли: дерево, шкіра, тканини та ін., повинні бути запропоновані, в яких художні вимоги неолітичної людини знаходили вираз. Деякі з них, більш переносні, ніж посуд, без сумніву, відігравали величезне значення в обміні орнаментальними мотивами.

Тому ми не можемо претендувати на знаходженні на посуді всіх ланок еволюції різноманітних орнаментацій, які піймані тільки в декількох пунктах. Ці втрачені ланки в багатьох випадках могли б продовжуватися на інших матеріялах і з'явитися знову більш досконалими на посуді. Життя та еволюція одних і тих самих мотивів на інших матеріялах були спрямовані іншими законами, ніж ті, які правили посудом, де визначаюча роль сировини і техніки є менш важливою, а вільне артистичне бажання могло бути реалізованим. Таким чином, існують багато орнаментів або їх особливо ретельно виготовлених варіантів, які, очевидно, чужі до посуду. У випадку зі S-видними спіралями існують: різноманітність прямолінійних S-видних спіралей, скріплені S-видні спіралі формують особливий меандровий орнамент і, нарешті, обрізання спіралі вертикальними або горизонтальними стрічками, які зображують текстильну техніку або плетіння. Дуже часто, тим не менш, орнаментація посуду сама звільняється від впливів інших матеріялів і живе своїм власним насиченим життям. Як найкращий зразок цього може бути згадана українська мальована кераміка, на якій еволюція направлена майже тільки під тиском артистичного бажання, відносно тільки тектонічного характеру посуду.

У підсумку можна сказати, що S-видна спіраль репрезентує один з основних елементів орнаментації дністро-дунайського регіону, елемент, здатний до змін, і зміни якого показують неабияку життєвість і довгу еволюцію в орнаментальному мистецтві в цьому регіоні неолітичної цивілізації.

О. Кандиба

ДОСЛІДИ НА ГАЛИЦЬКОМУ ПОДІЛЛІ в рр. 1928 та 1929

Восени 1928 та влітку 1929 р. мені довелося відбути з доручення Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові подорож по двох повітах галицького Поділля — борщівському та заліщицькому. Мета її була — оглянути передісторичні становища, відкриті переважно проф. д-ром Ю. Полянським, та виявнити можливості дослідчої праці в цих околицях. З браку часу треба було обмежитися пробними розкопами та врятуванням тих пам'яток, що їм загрожувало знищення.

Увесь здобутий матеріял зберігається в археологічному відділі Музею.

Село Козачизна, пов. Борщів. На ниві під залізничним шляхом Озеряни–Тересин, по правому боці невеличкого потічка, що вливається до р. Нічлави (зараз же над його джерелом), трапляються сліди оселі з доби мальованої кераміки: череп'я і грудка печини. Зібрано дрібні уламки.

Село Ланівці, пов. Борщів. На горі, званій «Замчисько», що її з півночі й заходу обливає р. Нічлава, а з півдня й південного сходу — малий потічок, знаходиться багато пам'яток із доби мальованої кераміки, з ґотської культури та пізнього середньовіччя.

Селяни, що ламають тут камінь для будов, оповідають про численні знаходи людських і звірячих кісток, горщиків із попелом та кісточками, покладів «цегли». Одного разу знайдено «кам'яну голову, як на слупах коло суду» (борщівського). Її пробували розбити джаґанами, але не повелося. Тепер голову кудись поділи пастухи. Селянин Бартко, завзятий шукач скарбів, кажуть, викопав на «Замчиську» кістяк у вінці із золотого листя і з мечем. Вінець купили жиди з Борщева.

Саме замчисько, що дало назву горі, є квадратне; вал і рів збереглися добре; з північного боку — брама. З цією пам'яткою в'яжеться багато леґенд про заховані в хідниках скарби, «шутих» (дідьків), які їх, мовляв, стережуть, і т. п. Висипали замчисько, за народним переказом, турки.

Культурна верства з доби мальованої кераміки виступає на цілому просторі північної частини гори, де ламають камінь. Часто в землі, неглибоко під поверхнею, видно поклади випаленої глини, т. зв. «точки», як виявилося, рештки хат.

1928 р. розкопано одну таку хату, частинно знищену селянами, і пере-

ведено пробний розкоп на місці другої.

Х а т а I (обр. 1, 2). Лежала вона на північ від замчиська, на продовженні східнього валу, на віддалі 18 м. Підложжя творить тут літотамнієвий вапняк (за проф. Полянським); на ньому лежить жовто-сіра глина, що непомітно переходить у темну гумусову верству.

Поклад печини виступає приблизно чотирикутником (бодай яких 380 х 290 см), поза яким в землі трапляються тільки дрібні грудки випаленої глини. Частину хати (обр. 1, *EGHK*) знищено при ламанні каменю.

Загально порядок наверствування такий (обр. 2):

1. Темна, масна глина долівки, на якій знаходяться черепки розбитого посуду та місцями тонкий шар перепалу дерева.

2. Верства печини зі стелі з відтисками знизу кругляків, як показує кора, дубових.

3. Верства печини зі стін, вигладженою стороною догори, нерівною вниз (інколи два і три рази одних на одному).

4. Численні черепки та нефоремні грудки глини, безпосередньо на печині стін або на пришарку землі, дуже попсовані квасами чорноземлі.

Печина стелі і стін випалена рівномірно, червоної барви, зберігає найтонші відбитки будівельних матеріялів. Притому глина стелі легша і крихкіша, ніж стін, бо має в собі велику домішку полови та зерна.

Печина стелі загально лежить у поземій площі, суцільним шаром, поодинокі шматки один близько одного, злегка нахилені різним способом, але майже завжди відтисками дерева вниз. Цілий шар робить, на перший погляд, враження помосту («точка»), покладеного на кругляках.

Але не вичовгана, покрита горбками горішня поверхня його, далі рівномірність випалу, чорний прошарок перепалу знизу та черепки посуду, що підходять один до одного під печиною, виключають зовсім цю можливість.

Це є рештки глиняної стелі, покладеної на дубових кругляках, що під час пожежі впала на землю і від великого жару випалилась на цеглу. Відтиски кругляків біжать впоперек зі сталим напрямком NW–SO. Зсередини сволок, очевидно, не був обмазаний. Слабше випалена глина стелі була в самому куті *C*; була вона часто знизу чорна, й підстилала її груба верства перепалу дерева. Печини стін було тут мало. Не сильно випалилася стеля також при лінії *AB*. Ближче до лінії *AE* траплялися тільки шматочки стіни і дрібні грудки печини стелі, поперемішувані з черепками.

Зі стелі походять також шматки печини з відбитками знизу очерету, що, певне, десь настилав кругляки. Знаходжено їх посередині в точці *L*

близько лінії АВ та в куті *С*. Лише двічі зустріто маленькі шматочки з відтисками догори. В куті *С* великий шмат цієї печини був знизу так само чорний, як і печина з кругляками в тому місці.

Помічено у двох місцях, що верстви випаленої глини залягають відмінно. На схід від точки *S* кусні печини здіймалися вгору, творячи низький стіжок (50 см в промірі). Так, ніби стеля впала на щось, земляне підвищення абощо. Відповідно залягала над печиною стелі і глина стіни.

Друге місце було в куті *С*. Тут верстви були або змішані, або вони накладалися інакше. Часто шматки печини стояли. Раз кусник стелі лежав над стіною, інший раз стіна лежала просто таки на долівці (*М*). Траплялася теж печина стін гладкою стороною вниз, нерівною догори.

Стіни були дуже тонкі, без слідів дерев'яної основи; одна сторона, надвірна — вигладжена; видно, як примазувалась на стіні куснями глина. Внутрішня сторона — нерівна, вся ніби в дрібних горбочках; можна мати враження, наче рідку глину кидали на стіну, як це роблять сучасні мулярі.

Знайшовся теж один шматок стіни, легко загнутий наверх, так, немовби він прилягав до чогось; інший шматок походив з рогу.

На товщину культурного шару складаються печина стелі і стіни та земля з черепками, що над ними. Найбільша товщина (від долівки до горішніх черепків) доходила до 27 см, гумусова верства, яка за віки вкрила рештки хати, має легкий нахил на північний схід; вона 25–37 см завтовшки.

Череп'я, що знайшлося на долівці під стелею, було зосереджене у двох місцях: при лінії *АВ* та в цілій західній частині хати, починаючи точкою *N*. У точці *Р* знайдено три безформні плитки вапняку (приблизно по 30 см завдовжки), одна поруч одної, та одну, меншу за них. Лежали вони на долівці; на одній був черепок.

Ям по стовпах відкрити не пощастило, огнища так само.

Хата загинула, без сумніву, від пожежі. Спершу впала стеля, на неї бодай одна стіна. Вони вкрили горючий дубовий (?) сволок і від жару випалилися на цеглу. Решта стін могла впасти поза хатою, не випалитись, тим-то й не залишити сліду.

Х а т а II. Рештки її лежали на північний захід від хати першої, на віддалі приблизно 80 м. Хата була тільки незначно пошкоджена.

Пробний розкоп обняв площу 240 х 370 см. Зонди показали, що печина залягала на просторі не менш 450 х 520 см.

Порядок верствування був такий:

1. Темна масна глина долівки.

2. Печина стелі з відтисками знизу тесаних або з облупленою корою колод та планок.

3. Поодинокі кусні печини стін.

4. Черепки мальованої кераміки, попсовані квасами ґрунту.

В одному місці знайдено під печиною стелі кілька черепків, безформну плитку вапняку та грудки перепаленої на жужелицю глини. Черепки, що знайшлися над печиною стін, походять із пізнішого часу, коли хата лежала вже в руїнах. На товщину культурного шару склалася головно печина стелі. Найтовща вона була скраю, де уламки стін лежали часто один на однім або стояли сторчма. Тут, мабуть, була основа стіни.

Земля, що за довгий час наросла над пам'яткою, була завтовшки 30–40 см.

Напрямок відбиток колод на печині стелі сталий, O–W. В цій печині є велика домішка полови та зерна.

Хата II мала товщу стелю і стіни, ніж хата I. Через те рештки слабіше випалились. Ціла будова виглядає ґрунтовнішою, з її міцним сволоком; була вона, безперечно, й набагато більша.

На західній стороні гори, ближче до валів замчиська, розібрано у 1929 р. при урвищі каменолома незначну частину іншої хати (III), щоб установити порядок наверствування.

Х а т а III. Рештки її залягали на жовтій неруханій глині, 60 см під поверхнею. Порядок верстов був такий:

1. Печина стелі з відтисками на долішній стороні грубих кругляків, як показує кора, — дубових.

2. Печина стін, досить тонких, вигладженою стороною догори, нерівною донизу.

3. Грудки печини та попсовані квасами чорноземлі черепки, досить часто теж плитки випаленої глини з відтисками очерету на горішній стороні.

Відтиски кругляків стелі мають у цьому місці сталий напрям: N–S. Під верствою печини стелі трапляються іноді черепки, попсовані квасами ґрунту, та знайшовся уламок білого крем'яного ножика, по одному боці лусканого гарною рівнобіжною ретушшю (загубився). Між грудками печини скраю знайшовся уламок темного крем'яного ножика.

Ланівські хати, що їх опис згідний із описом більшости галицьких і наддніпрянських «точків», можуть прислужитися до пізнання справжнього значення цих останніх. Тобто більшість цих «точків» є, певне, рештками знищених пожежею хат чи інших господарських будов.

Крім того, що розкопано хату на «Замчиську», в різних його місцях

вибрано з культурної верстви досить черепків мальованої кераміки, кварцитові шкрябачки, шила, відщепки, ядра, ніжку глиняної статуетки, кістяні шила, звірячі кістки, черепашки unio.

Мальована кераміка зі «Замчиська» є орнаментована по білому тлі темно-гнідою барвою й подібна найбільше до пам'яток із Городниці над Дністром.

З пізніших культур знайдено сліди т. зв. «готської». В північній частині «Замчиська» я натрапив на поверхні на купку дитячих кісток (неспалених) і черепки посудини. Були це рештки похорону, відкритого селянами перед кількома тижнями. Селянин, який викопав похорон, оповів, що кістки до половини наповняли банясту посудину. Тепер їх залишилося дуже небагато. В місці, де посудина знайшлася, неглибоко під поверхнею (10–20 см) трапляється досить дрібних черепків тої самої культури.

Кілька метрів на схід виступає численне череп'я посуду з набряклим вінцем із пізнього середньовіччя.

Треба зазначити, що обруч каменоломів на «Замчиську» з кожним роком стягується, так що незабаром багате селище з доби мальованої кераміки та інші пам'ятки будуть безповоротно знищені.

На горі «Лаканиця», на південь від «Замчиська», з оповідання селян, знаходилось багато посуду та череп'я. Тут сконстатував я пам'ятки з доби мальованої кераміки (черепки, печина) та ренесансу.

Село Стрілківці, пов. Борщів. Нижче другого містка на шляху до с. Королівки, по лівому боці яру, знаходяться черепки мальованої кераміки.

Село Золоте Більче, пов. Борщів. На подвір'ї Петра Казюка зібрано на поверхні трохи черепків мальованої кераміки, розписаній на червоному вигладженому тлі темно-гнідою барвою, та шматки печини. З оповідань п. Максима Перуна, провідника до більчецької печери, вийшло, що тут, копаючи яму на глину, натрапили на верству печини та битого посуду. Верства була дуже груба і залягала на жовтому материку, під двометровим шаром гумусу. Все, що знайшлося, знову скинули до ями і присипали землею. Лише одну мисочку, складену з черепків, М. Перун віддав гостеві до печери. Верства печини й череп'я тягнеться під садок сусіди. Певне, маємо тут пам'ятку, аналоґічну з ланівськими «точками»-хатами. Стоїть вона, мабуть, у зв'язку зі старшими знаходами Оссовського у княжому парку, що через вулицю.

У печері «Вертеба» переведено докладніші розшуки. Ця печера, досліджувана Кіркором, Оссовським, Деметрикевичем та іншими, до 1928 р. стояла відкритою. Селяни ламали в ній ґіпс, родичі більчецького шинкаря-жида переводили на власну руку «розкопи» і т. п. Тепер печера має залізну

браму, і ключ від неї у провідника М. Перуна.

Цілі роки, відколи печеру відвідують, грабунок передісторичних пам'яток не припинявся. Гості порозносили людські кістки та голови, не позабирані ще старшими дослідниками. Винесли також і дитячу голову, що її випадково вигріб палицею провідник. Він знайшов теж у щілині під склепінням одного з хідників глиняну фігурку жінки на одній нозі, з відбитою головою і проколотими плечима. Її забрав комендант поліції в Більчі, розламав надвоє і обіцяв віддати старості для тернопільського музею...

З-поміж матеріялу, покинутого старшими дослідниками, вибрано трохи череп'я, звірячих і людських кісток, ріг оленя, людську скивицю, рискалик зі звірячої лопатки і уламок другого, подібного, кістяні шила.

З культурних шарів у різних місцях печери добуто черепки, кістяну перлу, звірячі кості тощо. В місці, де провідник знайшов був колись дитячу голову («Діл Кіркора»), викопав я кусник дитячої щелепи. Сам провідник дав для музею проверчену (морську?) мушлю, що знайшлася на поверхні.

Давні розшуки в печері обмежилися тим, що вичищено імпозантніші салі, багато хідників прокопано лише так, щоб можна було пройти; але при стінах і в бічних ходах культурна верства непорушена. Загалом велика частина печери не використана.

У всіх місцях, які доводилося мені бачити, виступають два культурних шари, переважно 2 см завтовшки, відділені один від одного досить товстою стерильною верствою. Горішній шар залягає зовсім мілко під теперішньою поверхнею.

На стінах та склепінні хідників видно часто сліди впливу вогню у формі білих плям перепаленого ґіпсу, який сиплеться й на землю.

Пробні розкопи проведено в трьох місцях.

М і с ц е І. Є це мала саля (прибл. 8 м х 4 м, вис. $1^1/_2$ м), ліворуч від найлівішого хідника, там, де він звертається направо. В ній є 4–5 виходів, дуже низьких. Посередині сліди вогнища — купка перепаленого ґіпсу й попелу. Є сліди вогню і на стінах, у кількох місцях.

Ціла земля вкрита корою скропленого вапна. Предмети, що лежали на поверхні, теж ним пообростали.

Наверствування посередині салі виглядає так:

1. Жовтава глина — 20 см. 2. Сіро-жовта глина — 11 см. 3. Гнідо-чорний прошарок перепалу, спечений, із черепками мальованої кераміки — 5 см.

4. Сіра глина — 6 см. 5. Чорний прошарок перепалу з черепками мальованої кераміки — 3 см. 6. Купка перепаленого ґіпсу — 7 см.

Перепаленому ґіпсові посередині салі відповідає в інших її місцях кора скропленого вапна. Грудчасту будову мають теж верства друга й четверта та значать, певне, вільне скроплювання вапна. Вони, як і кора теперішньої поверхні, мають на собі багато черепашок равлика. В місці вогнища посередині обидві ці верстви тоншої будови (розсипались) або й спечені частинно від жару.

Знайдене в культурних прошарках череп'я оздоблене на червоному вигладженому тлі темно-гнідою барвою (звичайна більчецька мальована кераміка).

Під стіною знайдено кістяне шило і крем'яну скалку, виграбані лисами, які в печері живуть.

М і с ц е II. Тут найлівіший хідник (перед тим, як скрутити різко праворуч) зустрічає попередню салю. На стінах і склепінні видно де-не-де сліди вогню.

Розкопано невелику площу біля берегів поглибленого попередніми дослідниками хідника.

Нашарування було таке:

1. Жовта глина.

2. Чорний прошарок із перепалом та черепками мальованої кераміки — 1 см.

3. Сіро-жовта глина — 12 см.

4. Чорний прошарок із перепалом та черепками мальованої кераміки — 1 см.

5. Груба верства скропленого вапна (кора) — 10 см.

У долішньому культурному прошарку, крім черепків, знайдено вістря з оленячого рогу, кістяне шило та кам'яний копилуватий клин зі скошеним лезом.

У горішньому прошарку трапилось найбільше звірячих кісток. У верстві скропленого вапна залягало багато людських кісток та трохи мальованих черепків. Вони тут, можливо, вже у повторному зміщенні.

Кераміка для Більча звичайна, здоблена на червоному вигладженому тлі темно-гнідою барвою.

М і с ц е III. («Велика брама перед заворотом»). Тут у великій залі при замуленому хіднику залишили старші дослідники ненарушену стіну нашарувань. (Довжина біля 7 м, висота від першого культурного прошарку — 250 см.)

Пробним розкопом зніс я стіну аж до 150 см усередину. А проте велика маса нашарувань залишилася незайманою. Можна було пізнати два го-

ловних культурних шари, відділених один від одного жовтою стерильною верствою. Вище, на тонкій верстві ясної глини, — ще два шари намуленого гумусу. В долішніх культурних шарах можна було помітити місцями ще дрібніші прошарки. Таким чином, ціле нашарування, наприклад, посередині стіни, виглядало ось як:

1. Жовта глина материкова.
2. Сіра глина — 6 см. (Початок першого культурного шару.)
3. Чорний прошарок перепалу — 2 см.
4. Сіра земля — 12 см.
5. Чорний прошарок перепалу — 2 см.
6. Сіра земля — 6 см.
7. Жовта стерильна глина — 7 см. (Кінець першого культурного шару.)
8. Сіра земля з чорними прошарками де-не-де — 27 см. (Другий культурний шар.)
9. Верстви ясної глини з людськими кістками — 3 см.
10. Сіра земля (гумус) із людськими кістками тощо — 53 см. (Третій намуловий шар.)
11. Сіра, темніша земля (гумус), зовсім свіжа, пухка — 100 см. (Четвертий намуловий шар.)

У першому, другому і третьому шарах знайшлася сила черепків мальованого посуду, кості звірів, кістяні шила, знаряддя для гладження, глиняні грушкуваті та дискові грудки, прясла, риб'ячі кістки, черепашки unio.

Уже в першому шарі трапилось кілька людських (?) кісток. Багато їх було у верстві ясної глини, між другим та третім шарами; лежали вони часто безпосередньо на другому шарі. Проте найбільше людських кісток відкрито в третьому шарі. Тут вони творили головну масу знаходженого. Кістки були у великому неладі, як усе в цім шарі, перемішані з череп'ям, брилами каменю, виразно у повторному зміщенні. Ймовірна є їх приналежність до мальованої кераміки. Враження таке, що людські рештки відклалися в печері безпосередньо після того, коли наріс другий культурний шар. Крім того, в печері немає пам'яток інших культур поза мальованою керамікою.

Можливо, що тут маємо перед собою жертви катастрофи або ворожого наскоку. Не виключено, що в печеру могли зносити трупи, хоч величезна їх кількість у цілій печері і то в одному поземі є щонайменше дивною. Бракує і дарів.

Мальована кераміка, знайдена в різних верствах, є двох відмін: типова

більчецька, здоблена на червоному вигладженому тлі темно-гнідою барвою, і кераміка кошилівецької відміни, з червоними і чорними орнаментами на білому тлі. Крім того, знайшлося разом череп'я з сірої грубої глини, оздоблене нарізним орнаментом, і кілька черепків з відтисками мотуза. Хоч культурні шари в цьому місці і товщі, ніж деінде, то це ще не свідчить, що жили тут довго. Бо ж угорі є комин, що постійно постачає до залі свіжий гумус.

Взагалі здається, що в печеру збиралися люди лише з великої нужди (в ній і зимно, і вогко, і низько), збирались у великому числі, може, цілим селом, але не на дуже довго. Треба пригадати, що в Більчі відкрито в княжому парку наземне селище, як показує кераміка, сучасне з печерним.

Вартість здобутого в печері «Вертеба» матеріялу в тому, що усталено його стратиграфію, яка дасть змогу поділити знаходи щодо часу.

Село Новосілка Костюкова, пов. Заліщики. На полі «Вікно» трапляються черепки мальованої кераміки. На полі «Петринське», при дорозі, що в нього врізується, вибрано в місці, де поробив свої знаходи проф. Ю. Полянський, кілька черепків мальованої кераміки.

10–30 м далі — рілля, переповнена череп'ям із доби гальштату. Вибрано черепки великого грубого посуду й мисок зі скісно жолобкованим вінцем.

Село Голігради, пов. Заліщики. На ниві «Вигошів» і суміжних, з правого боку яру, що відкривається до р. Серету знаходяться черепки мальованого посуду та гальштатські (?).

Село Касперівці, пов. Заліщики. На горі на північ від села, над Серетом, трапляється багато черепків мальованої кераміки та грудок печини, що виступають іноді в формі суцільних покладів. Знайдено також і крем'яні вироби. Тут, мабуть, було велике селище.

Село Добрівляни, пов. Заліщики. Над Дністром, в цегольні баронової Турнав, здавна нищаться передісторичні пам'ятки з різних діб, але головно — з часу мальованої кераміки. Цегольняні робітники оповідають про поклади «цегли», ями, 250 см завглибшки, з череп'ям і цілими мальованими посудинами (до 7 штук), кремінння, звірячі й людські кістки, урни з попелом і кісточками. Один із робітників знайшов був і продав крем'яне «долото» на 25 см завдовжки. Ліпші речі купують або збирають літники із Заліщиків. Дещо зібрали для приватних збірок і для міської вчителі Пєстрикєвич та Шварц звідти-таки. Тепер ліпших зразків вимагає для себе власниця цегольні. Для Музею Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові врятував деякі знаходи п. Маріян Панас.

Принагідно вибрав багатий матеріял для Музею професор Ю. Полянсь-

кий у 1927 р.

Я 1928 р. відвідав становище і вже на поверхні знайшов мальовані черепки, крем'яну шкрабачку та опрацьоване дбайливо вістря.

Під час робіт у цегольні відкрито й частинно знищено дві культурні ями. Їх і прокопав я до кінця.

Я м а I (обр. 3, 4, 5). Знаходиться вона на схилі гори, 66 м від паркана саду, 430 см вище основи другого телеграфного стовпа. Була вона, певне, округла; східню й південну частини позасували робітники.

У зсунутій глині південної частини знайдено череп'я, чудову посудинку на масивній ніжці, кремінці; з глини частини східньої, крім черепків і кременя, вибрано ще уламок сокирки з легкого каменю.

Сама яма викопана в яснім лесі ($A_1E_1B_1D_1$), до 160 см завглибшки. Виповнена вона червонавою глиною з дрібними вугликами. Близько дна знайдено в кількох місцях черепки мальованої кераміки, в точці G — рештки звірячої (?) голови.

Виразно виступають два прошарки. Долішній (B_2D_2) складається з чорної землі, змішаної з перепалом дерева, дрібними вугликами, він завглибшки на 2 см. Перекритий він іще здебільшого верствою жовто-червоної глини та грудок і плиток печини. В цьому подвійному прошарку, над ним і нижче, траплялися черепки; під ним знайшлася звіряча кістка.

Другий прошарок (B_2D_2) приблизно повторював лінію першого й був подібного складу, тільки що верства глини й печини була тут товщою, особливо ближче до краю ями. В ній, і головно над нею, траплялося найбільше черепків мальованої кераміки, але попсованих квасами ґрунту. Під другим прошарком у точці B_2 був звірячий зуб. На прошарку знайшлося також кілька плиток каменю, закурених знизу, та багато крем'яних відлупків і ядер. Кремінці подибувалися аж до 10 см під поверхнею.

Над найглибшим місцем ями був, під першим, іще один темний прошарок. Значення ями неясне. (Житлова? Відпадкова?)

Я м а II (обр. 6, 7). Лежала вона на тому самому рівні, що й яма I, тільки на 30 м далі від паркана саду. Робітники позсували частину її, обмежену точками *ABC*; зі зсунутої землі вибрано черепки мальованої кераміки, крем'яне знаряддя і звірячі кістки.

Сама яма складається з двох частин: 1) долішньої, виповненої сірою, з попелом землею, численними черепками, кістками звірів, крем'яними виробами, черепашками unio та 2) горішньої, яку наповняла в'язка сіро-жовта глина, з тим самим інвентарем, але він зберігся в гіршому стані.

Долішня частина була кітлувата, поземий переріз її на висоті точок *ABC* був овальний (400 х 250 см, глиб. = 220 см). Долішню частину ями, здебільшого, вистилала тонка верства (1 см) перепалу дерева.

Горішня частина осіла над серединою ями до глибини 180 см. У ній знайдено кам'яну сокирку (з легкої породи) та череп'я, що траплялося до 70 см під поверхнею. Яма виглядала на відпадкову.

Мальована кераміка добрівлянського селища є двох родів: 1) здоблена на білому тлі барвою чорною й червоною або одною з них та 2) здоблена на червоному тлі барвою фіялково-чорною й білою. Крім того, разом з цими двома ґатунками трапились, напр. у ямі II, черепки з сірої, не добре випаленої глини з домішкою товчених черепашок, прикрашені гребеневим орнаментом.

Формами й орнаментацією добрівлянська кераміка зовсім подібна до знаходів із Городниці Медоборської, Вигнанки та т. зв. «долішніх цегляних гробів» Оссовського з княжого саду в Більче-Золоте.

У цегольні бар. Турнав, у іншому місці, ближче до паркана, бачив я поклади печини в формі «точка», подібні до ланівських. Розкопувати їх не довелось.

Вага добрівлянських знаходів, поза багатством керамічного матеріялу та решток фавни, в безперечній стратиграфії. Є це одна з небагатьох галицьких знахідок, що їх можна вжити як опірну точку для будови схеми розвитку української мальованої кераміки*.

* За технічних обставин малюнки до цієї статті не включено.

О. Кандиба

СТАРША МАЛЬОВАНА КЕРАМІКА В ГАЛИЧИНІ

Поширення дунайського або паскового неоліту сягає далеко поза межі самого водозбору Дунаю. На заході він займає Порейня, на півночі — горішній і середущий біг Ельби та Одри і сягає по Вислі майже до її гирла. На сході, заступлений «волютовою» керамікою Галичини та багатою Трипільською культурою, шириться він вздовж Пруту, Дністра і Бугу і сягає середнього Дніпра, переходячи навіть частинно на Чернігівщині і Полтавщині на лівий його берег. Область ця, осередковою артерією якої є Дністер, культурно тісно зв'язана з Подунав'ям, і в зв'язку з ним її належить розглядати.

Західньоукраїнська або галицька мальована кераміка не є ніякою місцевою групою. Це скоріше інтензивне осереднє ядро культури, яке стояло в тіснішому зв'язку з подунайською областю. В цьому лежить значення цих пам'яток для досліду української мальованої кераміки взагалі.

Цей причинок є частиною загального опрацювання галицької мальованої кераміки і спирається на студіях матеріялу у львівських, берлінських та віденських музеях в рр. 1928 — 1931.

Дотеперішні публікації, головно Пшибиславського та Оссовського, не вичерпують матеріялу зі старших розкопів у Галичині і не можуть дати справжнього образу культури. Виняток становить Гадачкове визначне опрацювання кераміки з Кошилівців, де опубліковано теж частину дрібних старших знахідок. Натомість більшість важливого матеріялу зі селищ у печері та князівському саді в Більче-Золотому досі лишається необробленою. Крім того, трапилось багато нових знахідок і розкопів. Усі ці новіші знахідки були мені приступні, і, за винятком матеріялу з Незвиськ, я їх міг використати для цієї праці.

З дотеперішніх дослідників галицької мальованої кераміки тільки Козловський у своїй праці про неоліт в Польщі зробив спробу релятивної хронології деяких знахідок. За найстаршу вважає він кераміку з Незвиськ і Городниці, молодшу фазу заступає Більче, а найпізнішу — Кошилівці. Цей поділ є правильний, але надто загальний, бо не узгляднює різниць у матеріялі самого городницького та більчецького селищ.

Тут робимо спробу докладнішої класифікації. Невдячна річ є праця над матеріялом, що походить з принагідних знахідок та неметодичних роз-

копів, як це є в нашому випадку. Є його небагато, і деякі селища заступлені тільки кількома фраґментами. Тому теж не можна буде тут відповісти на всі питання, що їх висуває галицька мальована кераміка.

Нашим завданням буде в першій мірі докладніший розподіл керамічних знахідок та встановлення їх відповідників на сусідніх теренах, де цвіла споріднена культура, тобто на інших прилеглих українських землях та в Румунії і Придунайській области взагалі.

Нові систематичні досліди на Західній Україні, без сумніву, принесуть багато несподіваного, що доповнить або може й змінить наші теперішні погляди. Зокрема, багато треба чекати від контролі та поправок з боку місцевих працівників, що мають можливість теренової праці та кожночасний доступ до старшого матеріялу. Ця студія сповнить своє завдання, коли спричиниться до орієнтації в матеріялі та полегшить дальші досліди.

За браком добрих стратиґрафічних спостережень в Галичині мусимо працювати в першій мірі типологічною методою. За способом оздоби можна розрізнити у західньоукраїнській мальованій кераміці 8 ґатунків, або відмін, які назвемо іменами селищ, де вони є найчастіші. Ці відміни кераміки є: рита, незвиська, жолобкована, старша шипинецька, заліщицька, городницька, більчецька та кошилівецька.

Різному способу оздоби відповідають різні мотиви та звичайно теж різні форми і вироблення глини. Поза тим, разом із мальованою керамікою знайдемо посуд з гребінцевою оздобою, що формами і глиною випадає з рямців цієї культури.

Усі названі товари поширені майже на цілому просторі галицької мальованої кераміки, і йдеться, отже, не про місцеві відміни, а одночасові ґатунки або фази розвитку єдиної культури.

У мальованій кераміці Західньої України знаходимо 7 основних форм: 1) баняк, 2) амфора, 3) горщик, 4) пугар, 5) миска, 6) покришка, 7) бінокль. Кожна з них має ще свої варіянти.

Критерієм для встановлення схеми розвитку галицької мальованої кераміки стали нам певні різниці в профіляції та пропорціях окремих основних форм і ступінь розпаду або ускладнення основних орнаментальних мотивів, головно спіралевої оздоби. Так можна встановити типологічні ряди, що починаються примітивними формами і первісними (обігова спіраль) і кінчаються формами розвиненими й орнаментами похідними (розпад спіралі).

За найстаршу належить уважати кераміку риту, незвиську та жолобко-

вану. Молодший характер має ґатунок шипинецький та заліщицький; цей другий розвивається у переходову городницьку групу. По ній приходить посуд більчецький, а наймолодша є відміна кошилівецька. Гребінцева кераміка супроводить усі мальовані ґатунки.

Замкнені знахідки, що підпирають типологічні спостереження, не є численні. У Незвиськах Козловський 1925 р. встановив одночасність ритої, незвиської і гребінцевої кераміки[1]. В Заліщиках автор ствердив 1928 р. одночасність старшої шипинецької, заліщицької та гребінцевої[2]. Давніші замкнені знахідки чистого заліщицького посуду були зроблені у Васильківцях[3], Вигнанці[4] і т. зв. «спідніх цегляних гробах» Оссовського в Більчі-Саду[5]. В Бучачі Козловський 1925 р. знайшов чисту городницьку відміну[6].

Одноцілий городницький матеріял дали, як видається, розкопи Пшибиславського в Городниці над Дністром, на парцелях Олійнюка і Фенюка[7]. З т. зв. «Горішніх цегляних гробів» у княжому саду в Більче-Золотому походить чиста більчецька кераміка[8], в печері «Вертеп» у Більчі знайшли багато кераміки більчецької відміни і дещо кошилівецьких та гребінцевих товарів. У Кошилівцях, навпаки, переважає кошилівецька кераміка, а більчецькі і гребінцеві знахідки є в меншості[9]. Треба жалувати, що бракує повних справоздань з розкопів цих двох важливих селищ, що в музеях не бралося огляду на приналежність речей до одної чи другої з розкопаних хат або вогнищ. Чиста кошилівецька кераміка походить також із Зеленча[10]. Іншими знахідками можна послуговуватися тільки дуже обережно, бо матеріял був у більшости збираний на полях і т. п.

Особливо мало знана дотепер старша мальована кераміка Західньої України. Крім коротких згадок, в Чайльда та Козловського про неї майже ніде не пишеться. Сам матеріял, проте, є досить багатий і дуже цікавий.

---

[1] Матеріял зберігається у збірці університету Яна-Казимира у Львові. (Скорочено У. Я. К.).

[2] Знахідки є в Музеї Наукового товариства ім. Т. Шевченка. (Скор. М. Ш.).

[3] *G. Ossowski.* Cmentarzysko ciałopalne w Wasylkowcach // Zbiór wiadomosci do Anthropologji Krajowej XIV. — C. 54–64.

[4] Idem. Sprawosdanie z wycieczki... // Zb. Wiad. XV. — C. 49–52.

[5] Idem. Sprawosdanie czwarte . . . // Zb. Wiad. XVIII.

[6] *L. Kozłowski.* Młodsza epoka kamienna w Polsce. — Львів, 1925.

[7] *I.Kopernicki.* Dalsze poszukiwanie archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem // Zb. Wiad. VIII. — C. 3–32.

[8] *Ossowski.* Sprawozdanie... // Zb. Wiad. XV. — C. 52–68, Zb. Wiad. XVI. — C. 64–89.

[9] *K. Hadaczek.* Osada przemyslowa w Koszyłowcach. Idem.La colonie industrielle de Koszyłowce.

[10] *Wł. Demetrykiewicz.* Poszukiwanie archeologiczne w Powiecie Trembowelskiem. Wiad. num.-arch.IV. – C. 101–103.

До старшого або ступеня А треба віднести з мальованої кераміки Галичини ґатунки посуду від ритого аж до заліщицького, а це з огляду на багато спільних ознак, що їх характеризують. У формах є це гарбузуваті, з опуклим дном, амфорки, горщики та пугарі; в оздобі: орнамент на матовій поволоці.

Молодший ступінь, навпаки, визначається ламаним профілем посуду, рівними денцями та оздобою на вигладженому тлі.

Перехід між цими двома ступенями, самозрозуміло, є плинний: молодші фази сподіваюся обговорити при іншій нагоді. Ця стаття присвячена тільки старшій мальованій кераміці Західньої України.

Рита кераміка

Посуд цієї відміни оздоблює глибоко ритий орнамент з ліній і ямок, що був правдоподібно інкрустований. Рита кераміка до сьогодні не була ще обговорювана у відповідній літературі про Галичину, хоч уже заступлена в музеях черепками з вісьмох місць (Буківка, Голігради, Городниця над Дністром, Кошилівці, Незвисько, Піщана, Заліщики). В новіших часах відміну цю відкрив Козловський 1925 р. в Незвиськах. Багатий матеріял, який надали ці розкопи, ще неопублікований. При його допомозі міг я перевірити свої спостереження відносно старших знахідок.

Західньоукраїнська рита кераміка вироблена з відмуленої, але не дуже дбайливо вимішаної глини: вона добре випалена, та має сіро-жовту барву.

I. Між старими знахідками трапляються фраґменти великих посудин у вигляді оберненої грушки з гостро визначеною конічною шийкою та двома поземими вухами на череві[1] (таблиця I, 1; VI, 1). Дуже подібна форма є знана в групі А трипільської кераміки з-над Дніпра (1 форма I. ґатунку згідно з розподілом Козловської), але там вона не має ані шиї, ані вух[2]. З другого боку нагадує вона грушкуваті посудини лендєльської і бутмірської кераміки. Між незвиським посудом в Галичині мають той самий профіль деякі фраґменти з Городниці над Дн.; в Кукутень мальовані посудини першої верстви, що мали, одначе, переважно ніжку[3].

[1] Буківка, Кошилівці (Музей Дзєдушицьких у Львові). (Скор. М. Д.). *Hadaczek*, 1. c. обр. 193, фіґ. 7.

[2] *В. Козловська.* Кераміка культури А. Трипільська культура. I. (Київ, 1926). – С. 139–163, табл. 1, обр. 1, 2.

[3] Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte (перше Museum für Völkerkunde в Берліні (скор. M. V. F.) IV a, 424, 426, 437, 454 h, 459.

II. Дальша форма галицької ритої кераміки — це глечикуваті амфори з двома поземими продірявленими вушками під легко розкритою шийкою, правдоподібно, без різко визначеного дна. Збереглися тільки їх черепки[1] (табл. I, 2; V, 3). Ця форма заступлена в центральній Україні в групі А (2 форма V ґатунку і 1 форма VI ґатунку згідно з Козловською[2]. Подібні амфори, але мальовані, зустрічаються в першому ступені в Кукутень[3] та в семигородській мальованій кераміці[4].

Споріднені форми знаходимо теж у середньоевропейських групах паскової кераміки, як Бікська[5], Железовська[6], Потисько-Лендєльська[7] і Бодрог-Керестурська[8].

III. Горщики ритої кераміки дотепер незнані; в пізніших фазах зустрічаються вони дуже часто.

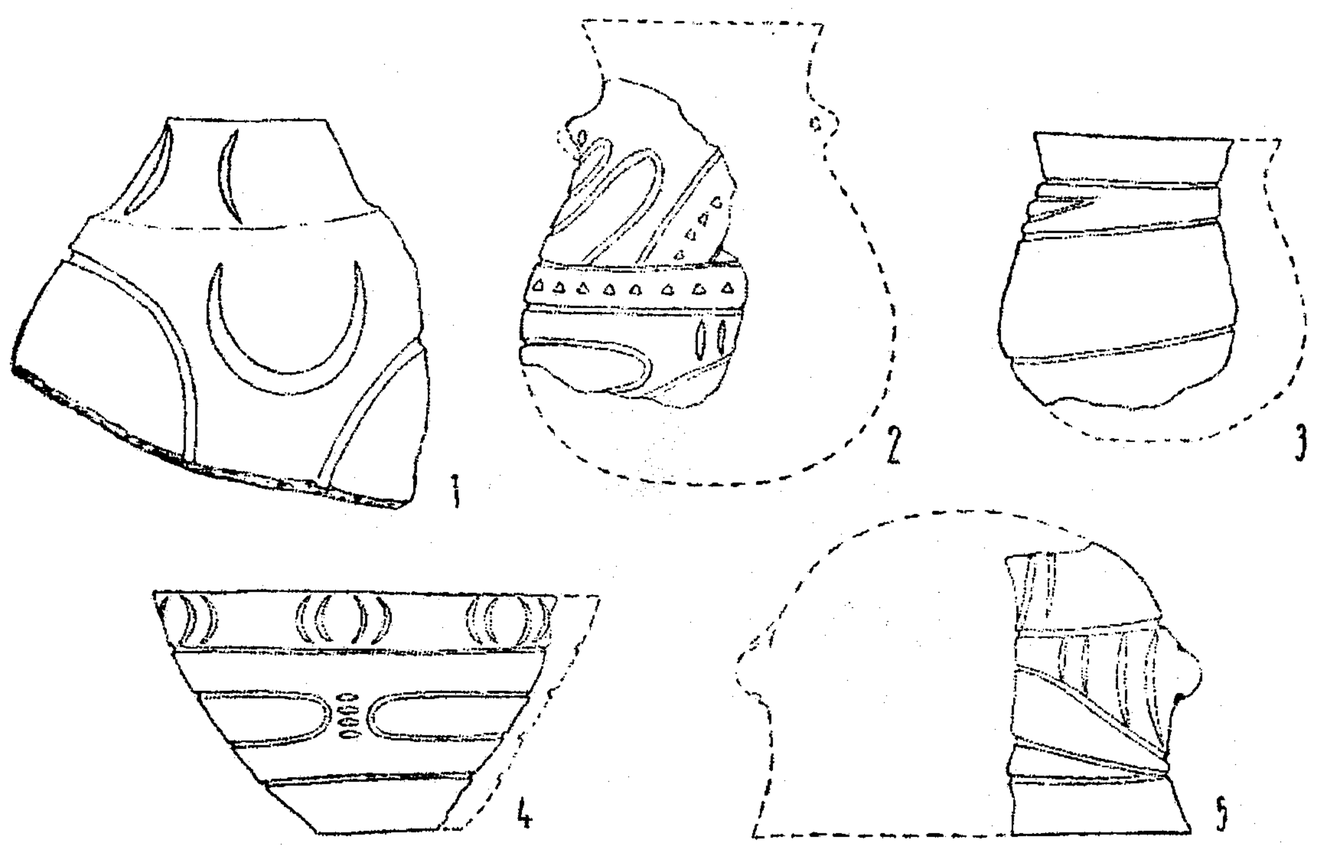

I. Кераміка рита

[1] Буківка, Городниця над Дн. (М. Д.); Кошилівці (М. Д.); *Hadaczek*. 1. с. обр. 193, фіг. 9, 10.

[2] *Козловська*. 1. с. обр. 21.

В. Хвойка. Каменный вѣкъ средняго Приднѣпровья // Труды XI. арх. с., табл. XXVI, 4, 6, 7; Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры // Записки Русс. Арх. Общ. Табл. V. 6 та ін.

[3] M. V. F. IV. a, напр. 463, 483, 494, 498. *H.Schmidt*. Cucuteni. — Берлін, 1932. Між архаїчним матеріялом верстви В. (табл. XVI, 1, група В.), в більшості, одначе, вони низькі з гостро відзначеною шийкою; табл. XX, 2; табл. IX, 3, другий ряд 2 (група δ 1); табл. XVII, 6; XIX, 2 в (гр. δ 2).

[4] *F. László*. Les types des vases peintes d'Ariușa. Dacia I. — Букарешт, 1924. — С. 1–27.

[5] *F. v. Tompa*. Bandkeramik in Ungarn. Обр. 7. Formentafel. Табл. XXIII, 3, 1, табл. XXIV, 6, табл. XXVI, 2 та ін.

[6] Československý státni archeologický ústav в Празі.

[7] *Tompa*, 1. с. Formentafel, обр. 2, с.

[8] Ціла низка таких посудин (також т. зв. «Milchtöpfe») є в народньому музеї в Білгороді, міським музеї в Шегеді і національному музеї в Будапешті.

IV. У Городниці над Дн. знайдено один фраґмент малого грушкуватого пугарця (табл. I, 3; V, 2), форма, що виступає у всіх старших фазах галицької мальованої кераміки і змінена переходить до молодшого ступеня. В групі А над Дніпром зустрічаємо часто такі пугарці з ритою оздобою або без неї[1], подібно як у старшій кераміці Кукутень, де вони, одначе, мають рівне денце[2].

Є вони найзвичайнішою формою в цілій дунайській області від волютової кераміки аж до старчевської групи в Юґославії та Боянської (А) на Волощині[3].

V. Миски західньоукраїнської ритої кераміки є конічні[4] або дещо випуклих стін[5] (табл. I, 4; V, 4), отже, однакові, як миски групи А із першої Кукутенської верстви.

Цікаві є черепки мисочки з вушком коло дна[6] (табл. V, 5), що зустрічаються теж в інших групах галицької мальованої кераміки і в першій фазі Кукутень[7]. Аналоґії з Центральної України мені незнані.

VI. В Галичині знайдено теж фраґменти покришок у формі шолома з двома поземими[8] або доземими[9] (табл. I, 5; V, 6) проверченими вушками. Вони відповідають покришкам центральноукраїнської ритої кераміки (3 форма I ґатунку); але ті не мають вушок[10]. З другого боку вони тотожні з покришками старшого мальованого галицького посуду, напр. незвиського[11].

З Голіградів[12] походить черепок покришки на ніжці; вона така ж, як покришки групи А на Наддніпрянщині (2 форма I ґатунку)[13] або мальована покришка старшого куктонського виробу.

VII. Біноклі галицької ритої кераміки, на жаль, дотепер незнані[14].

---

[1] *Хвойка.* Кам. вкъ... Табл. XXVI, 1,2,8,9; Раскопки 1901 г. ... *Kozłowski*, 1. c., табл. XXVIII, 4.

[2] M. V. F. IV. a., напр. 448. *Schmidt.* 1. c., табл. VIII, 1, 4. Formentafel A 1a, 6.

[3] Форма ця надто поширена, щоб наводити відповідну літературу; про Старчево дивись: *V.J. Fewkes, Hetty Goldman, R.W. Ehrich.* Excavations at Starcevo, Jugoslavia. Bulletin American School of Prehistoric Research. N 9. 1933. Ст. 33–54, табл. VIII, 3, 5. Боянська група:Vidre (Museul Municipului в Букарешті, скор. M. M. B.).

[4] Кошилівці (М. Д.; *Hadaczek.* 1. c., обр. 193, фіґ. 1).

[5] Голігради (М. Ш.); Кошилівці (М. Д.; *Hadaczek.* 1. c., обр. 193, фіґ. 15, 16).

[6] Голігради (М. Ш.).

[7] Тут вони без вушок. (M. V. F. IV a, 432, 435, 505).

[8] Голігради (М.Ш.).

[9] Городниця над Дн. (М. Д.); Залісся.

[10] *Козловська.* 1. c., обр. 6.

[11] Також з Кукутень А знаний мені уламок покришки з доземо проверченим вушком, яка, одначе, правдоподібно мала ніжку (M. V. F.), IV, a, 543.

[12] В М. Ш.

[13] Козловська, 1. c., обр. 3–5.

[14] M. V. F. IV. a 541, 557. *Schmidt.* 1. c., Formentafel A 15.

Оздоба ритої кераміки в Галичині покриває цілу площу посудини і складається з глибоко і плитковритих простих або кривих ліній та трикутних або сочкуватих ямок. Вона дуже подібна до орнаментики ритої кераміки з-над Дніпра ц. т. I і V відміни групи А.

Орнамент великих посудин становлять рівнобіжні спіралі і концентричні кола або простолінійні елементи, все виконане гребінуватим знаряддям. Між ними розложені глибокі трикутні і плиткі сочкуваті ямки. Оздоба ця відповідає прикрасам великих посудин Центральної України.

Грушкуваті пугарці, миски та покришки галицької ритої кераміки прикрашені простими і кривими лініями та сочкуватими ямками, характерними для V ґатунку групи А над Дніпром.

Вартий уваги орнамент у малих сторчових концентричних дужках, що трапляється під вінцями грушкуватих пугарців і мисок[1] (табл. 1, 4). Оздоба ця виконана барвою, виступає у незвиському посуді. Дальші аналоґії будуть наведені пізніше.

Галицька рита кераміка відповідає, отже, формами та орнаментикою ритому посудові Центральної України, а саме I та V ґатунку групи А, згідно з поділом Козловської. Також вироблення глини обох є подібне.

Про відношення її до інших неолітичних груп не можна сказати багато. Ґернес і Козловський підкреслюють споріднення в техніці та орнаментації з Бутміром[2]. Єнни[3] припускає зв'язок її з бікською ритою керамікою (рівнобіжні спіралі, покришки). Менґін[4] приймає частинний вплив на українську риту кераміку з боку мадярсько-чеської волютової і бікської групи; про певний ґенетичний зв'язок говорить теж Томпа[5].

Самозрозуміло, що українську риту кераміку не можна випроваджувати із згаданих груп. Ясне тільки споріднення ритого посуду України з неолітичною керамікою Подунайщини (в першу чергу з бікською та потисько-лендєльською групою) як у формах, так і в оздобі, що є чисто паскова. Треба підкреслити, що старші неолітичні вироби Волощини і Болґарії з т. зв. групи Боян А також визначаються ритою та інкрустованою орнаментикою і виявляють до того ще інші ознаки споріднення. Здається, що рита орнаментація кераміки належить взагалі до підстав неолітичної культури в Дністро-Дунайській області.

---

[1] Кошилівці (М. Д.).

[2] *M. Hörnes.* Urgeschichte d. bild. Kunst in Europa (Відень, 1912). — С. 308; *Kozłowski,* 1. c. – С. 119.

[3] *W.Jenny.* Gefässdekoration d. Donauländischen Kulturkreises. M. A. G. W. LVIII.1, 2. — С. 20.

[4] *M. Hörnes — O. Menghin.* Urgeschichte d. bild. Kunst in Europa. – С. 790.

[5] *Tompa.* 1. c.

Треба підкреслити теж, що майже всі форми західньоукраїнського ритого посуду, як і відповідних ґатунків групи А, відповідають формам старшої помальованої кераміки Галичини, в першу чергу незвиської.

З цього робимо висновок, що рита кераміка не репрезентує ніякої окремої культури пранаселення в області мальованої кераміки, як це приймає Козловський[1], а належить разом з мальованими виробами тому самому народові.

У пізніших фазах західньоукраїнської мальованої кераміки рита оздоба вже не зустрічається; її витиснув ефективніший мальований орнамент.

Незвиська кераміка

Незвиською відміною можна означувати кераміку, здоблену на червоно-брунатнім тлі білими узорами в чорній облямівці з чорним виповненням між ними. Чорна фарба може теж бракувати або грати самостійну ролю.

Незвиський посуд належить до найстарших знахідок Західньої України. Він походить з 8 місць (Більче-Сад, Боришківці, Городниця над Дн., Городниця над Збручем, Кудринці, Незвисько, Сушківці, Верхняківці), але заступлений головно уламками і через те лишається без уваги.

Розкопи в Незвиськах, зроблені 1925 р., дали велику кількість цієї кераміки, і Козловський означив її слушно за окрему відміну та назвав разом з матеріялом з Городниці над Дн. (який, в суті, значно пізніший) найстаршою мальованою керамікою Галичини[2].

Незвиська кераміка роблена з відмуленої глини; вона добре випалена, від жовто-червоної до цегляно-червоної; виїмково зеленаво-брунатної барви. Можна розрізнити порівнююче багато форм.

I. Треба навести, по-перше, фрагмент посудини у вигляді оберненої грушки з Городниці над Дн[3]. (табл. VI, 3), з низькою конічною шийкою, мабуть, на ніжці. Її аналоґії знані з Кукутень A[4] і т. зв. дністерської групи української мальованої кераміки[5]. З другого боку, відповідає вона подібним посудинам галицького ритого посуду, які, одначе, не мають ніжки. Це фор-

[1] *Kozłowski.* 1. c.

[2] L. c.

[3] М. Д.; *Hadaczek*, 1. c., обр. 126.

[4] *G. Wilke*. Reallexikon der Vorgeschichte XI, табл. 35, a, f. 2; M. V. F. IV a, 424, 456, 459; *Schmidt.* 1. c. Табл. VI, 1; Formentafel A, 14.

[5] *М. Рудинський.* Досліди на Кам'янеччині//Звідомлення Укр. Арх. Ком. (1926). — Табл. XXIX, 2.

23 - 7-1750

ма звичайна теж в лендєльській групі середньої Европи.

Типову і важливу форму представляють черепки баняків з високою конічною шийкою і двома поземими вухами на череві[1] (табл. II, 1, 2; VI, 1). Форма ця має свою аналоґію у посудинах на ніжці старшої молдавської кераміки[2] і розвивається у всіх пізніших фазах мальованої кераміки Західньої і Центральної України.

У Галичині знайдено теж фраґменти малих банячків з високою конічною, слабо визначеною шийкою, правдоподібно, без вух[3] (табл. VI, 2). Подібно утворену шийку знаходимо теж у Кукутень I.[4] Форма ця трапляється також пізніше, у городницькій фазі.

II. Дальша форма незвиської кераміки — це глечикуваті амфорки з 2 поземо проверченими вушками під легкорозкритою шийкою; вона відповідає амфоркам ритого посуду, і згадані при тій нагоді аналоґії важливі теж для неї.

III. Низькі горщики незвиської кераміки ще незнані.

IV. Між незвиським матеріялом знайдено грушкуватий пугар з легкорозкритими вінцями[5] (табл. VI, 5) і звичайний малий пугарець у вигляді грушки[6] (табл. II, 3; VI, 4).[7] Ці дві форми знані з першого ступеня Кукутень.[8] Крім того, з'являються вони в Ерешдській групі[9], де переважно мають рівне денце і є часто гостропрофільовані.

V. Незвиські миски є конічні з поземо продірявленими вушками[10] (табл. II, 4; VI, 7, 8), як у Кукутень I[11]; вони можуть мати теж зубчасті вінця[12] (табл. VI, 7). У Сушківцях знайдено фраґмент миски легко S-видного

---

[1] Більче-Сад. (Muzeum Akad. Umiejętności в Кракові, скор. М. А.); Городниця над Дн. (М. А.; М. Д.); Сушківці (М. А.).

[2] M. V. F. IV. a, 425. *Schmidt.* 1. c., Formentafel A, 13, табл. VIII, 5, але дещо відмінні, з розкритими вінцями і 4 вушками надолі.

[3] Городниця над Дн. (М. А.).

[4] M. V. F. IV. a, 453. Малі банячки без вух мають тут деколи ламаний вичеревок і гостро визначену шийку (456).

[5] Незвисько (М. Д.; *Hadaczek.* I. c. обр. 115); Городниця над Дн. (М. Д.).

[6] Незвисько, Кудринці (М. Д.).

[7] *Геринович.* Нововідкриті трипільські стоянки на Кам'янеччині // Науковий Збірник XXI. — С. 5 (Київ, 1926).

[8] Wilke. Reallexikon... XI. Taf. 35 A. f. 1. Але вони мають тут рівне дно, напр., M. V. F. IV a, 428, 438, 458, 459, 505 і 448 (лише один без рівного дна; *Schmidt.* 1. c. Formentafel A, 1 a-1.

[9] *László.* Les types... Табл., V, 1.

[10] Городниця над Збр. (М. А.).

[11] M. V. F. IV. a, 436, 498.

[12] Городниця над Збр. (М. А.).

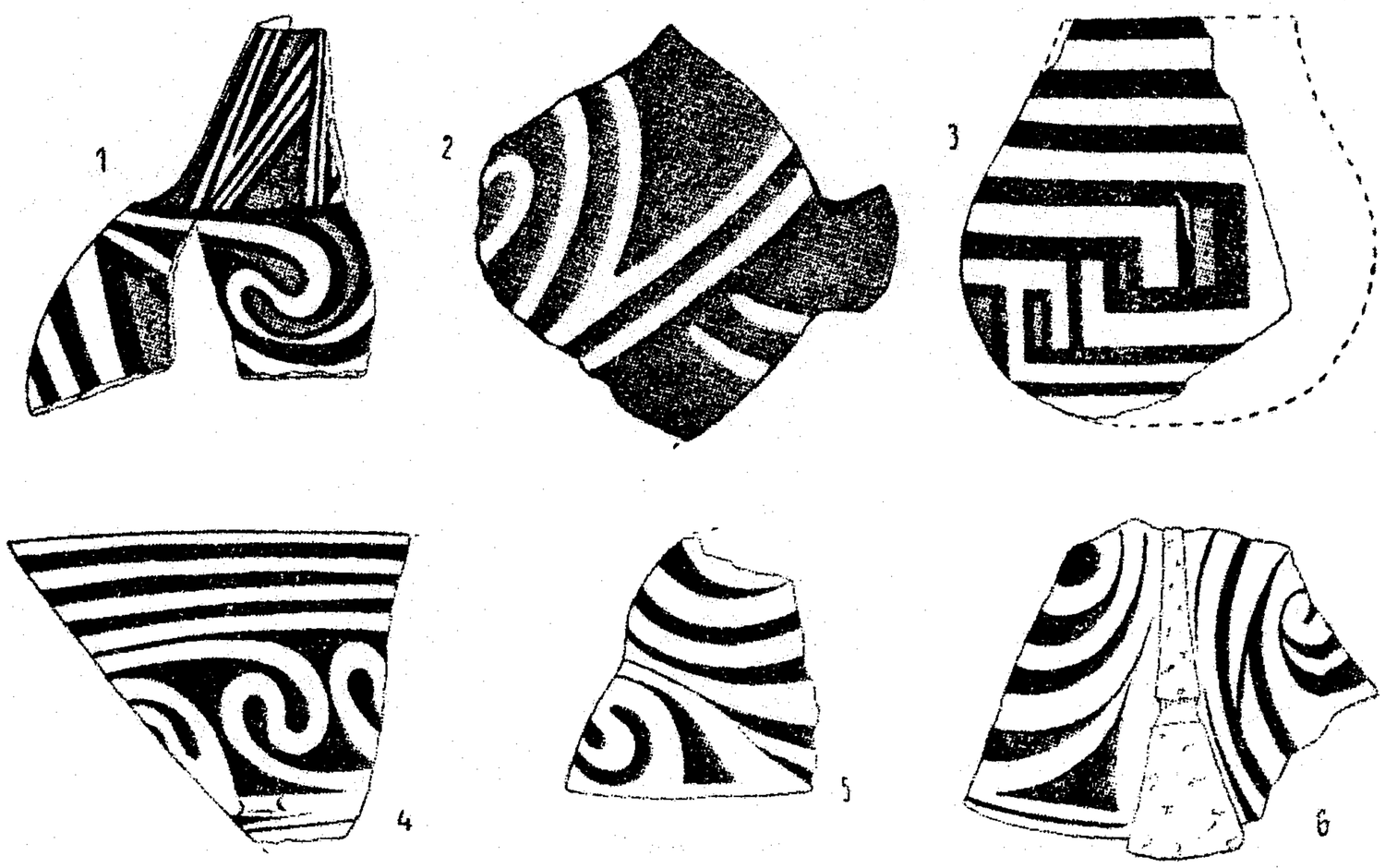

II. Кераміка незвиська

профілю, яка так само відповідає старшим кукутенським[1]. З Городниці над Дн. походять черепки профільованої миски[2] (табл. VI, 9), що рівно ж зустрічається в старшій верстві Кукутень.

Дуже цікавий є фраґмент миски зі згрубілими вінцями звідти ж[3], який вповні відповідає кукутенським із ступеня А[4].

Знаємо теж відламок мисочки з вушком при денці[5]; подібні знаходяться в дністерській групі[6] і в Кукутень А[7].

VI. Покришки незвиської кераміки нагадують шолом[8] (табл. II, 5; VI, 10) і відповідають таким же з Наддніпрянщини.

VII. Знаємо також уламок бінокля, поземо продірявлений лучник якого знаходиться цілком внизу[9] (табл. II, 6; VI, 11).

---

[1] M. V. F. IV. a, 477.
[2] M. Д.
[3] M. Д.
[4] M. V. F. IV. a, 457, 505 a.
[5] Городниця над Дн. (M. Д.).
[6] *Рудинський.* 1. c., табл. XXIX, 1.
[7] У Кукутень миски ці є різної форми і не мають вушок біля дна (M. V. F. IV. a, 416, 418). *Schmidt.* 1. c. Formentafel A, 6 в. Щодо одної ніжки з Городниці над Дн. (M. Д.), то з її незграбности можна припускати, що вона походить із подібної посудини, як старші кукутенські. Див. *Schmidt.* 1. c. Formentafel A, 11 b — c.
[8] Кудринці (M. Д.).
[9] Городниця над Дн. (M. Д.).

Знайдений так само фраґмент широкої порожньої «підставки» («монокля») з конічною мискою із дзвінкуватою долішньою частиною.[1] Її профіль подібний до підставок семигородських[2] і старших кукутенських[3].

Цікаві деякі незвиські вушка, напр., у плескатих продушених і доземо проверчених пупків[4], як у середньоевропейській волютовій кераміці.

Оздоба покриває всю поверхню незвиських посудин. Її елементи є: обігові спіралі, волюти (прості закрути), петлі, меандри, зиґзаґи і т. п.

Обігові спіралі виступають у двох закрутах на баняках (табл. II, 2), амфорах і пугарях. Площа, між тим, виповнена звичайними волютами і темними поперечними пасками. Звичайні волюти прикрашають теж «підставку» з Городниці над Збр., густі спіралі — уламок бінокля з Городниці над Дн. (табл. II, 4, 6) та фраґмент покришки з Кудринців (табл. II, 5).

На черепку вищезгадуваної посудини у вигляді оберненої грушки з низькою конічною шийкою з Городниці над Дн.[5] і на фраґменті одної миски з вушком[6] зустрічаємо складний мотив петель, тотожний з орнаментами з Дністерської групи[7], Семигорода[8] та старшої кукутенської кераміки[9].

Меандровий орнамент виступає на відламку грушкуватого пугарця з Кудринців[10] (табл. II, 3) і на черепку з Городниці над Дн. Цікава є оздоба у вигляді вздовж поділеного прямокутника[11], яку зустрічаємо і в заліщицькій фазі. Ніжка одної посудини з Городниці над Дн.[12] була прикрашена рівнобіжними зиґзаґами; знаходимо теж й інші прямолінійні мотиви[13].

Пугарі під вінцями мають часто оздобу з концентричних дужок[14], орнамент, який ми пізнали вже в ритій кераміці. Це показує рівночасність двох ґатунків. Але мотив цей є тісно зв'язаний з мальованим посудом і мусив постати через обтяття спіральних мотивів. (Обтяття, зі свого боку, є текс-

---

[1] Городниця над Збр. (М. А.).

[2] *László*. Les types... Табл. VII, 3, 7.

[3] Близькі пропорції і M. V. F. IV. a, 430; *Schmidt*. 1. c. Formentafel A, 8 c.

[4] Городниця над Дн. (М. Д.).

[5] М.Д.

[6] Городниця над Збр. (М. А.).

[7] *Рудинський*. 1. c., табл. XXIX, 2.

[8] *László*. Les types... Табл. II, 3.

[9] *Wilke*. Reallexikon. . . XI. Табл. 35 A. f. 1; M. V. F. IV a, 442. *Schmidt*. 1. c., табл. III, 4.

[10] М. Д., тотожний як на одній старшій посудині з Кукутень. (M. V. F. II a, 441, 483). *Schmidt*. 1. c. Taf. IX, 1, другий ряд.

[11] Городниця над Дн. (М. Д.).

[12] М. Д.

[13] Кудринці. Городниця над Дн.

[14] Городниця над Дн. (М. Д.), Незвисько (М. Д.).

тильного походження.) Цей орнамент знаний з дністрянської групи[1] і Кукутень I.[2] Треба додати, що такі узори трапляються і в семигородській та старшій югослов'янській кераміці[3].

Шийки незвиських посудин мають часом оздобу розгалужених пасків[4], які рівно ж знаходимо у дністерській групі[5].

Важливим є один приклад прикрашення шийки баняка скісним паском між двома вертикальними, що ділить площу шийки діагонально на два трикутники (узор цей повторюється на шийці двічі)[6] (табл. II, 1). Цей орнамент розвивається далі в пізніших фазах галицької мальованої кераміки.

Бачимо, отже, що незвиська відміна відповідає поліхромічній дністерській групі в Центральній Україні[7], з якою має спільні форми і оздоби; з другого боку, незвиська кераміка подібна до старшої кукутенської, про що свідчить багато тотожних форм і орнаментальних мотивів, з одною різницею, що вони в Кукутень виконані позитивно білою барвою, а виступають з білого тла, «видобуті» за допомогою брунатної барви та чорно облямовані. Проте кольоровий ефект є той самий. Отже, незвиська відміна мусить бути сучасна принаймні частинно із старшими кукутенськими знахідками. Але треба сказати, що з інших осель старшої молдавської кераміки походить посуд мальований позитивно та майже ідентичний із незвиським.[8]

Також в ерешдській групі виступає, правда зрідка, позитивне біле малювання в чорній облямівці на червонім тлі.[9] Але звичайно поліхромічна семигородська кераміка уживає білої фарби для «видобуття» узорів з червоного тла, облямовуючи їх опісля чорною барвою. Але вже сама трихромія свідчить про безсумнівний часовий і культурно-стилістичний зв'язок. На спорідненість незвиського посуду з кукутенською та ерешдською керамікою вказували вже Козловський і Чайльд.[10] Також у найстаршій не-

[1] *Рудинський.* 1. с., табл. XXIX, 1.

[2] M. V. F., напр. IV a. 427, 428, 458, 460, 468; *Schmidt.* 1. с., табл. II, 1; III, 1, 2; IV, 2, 4, 7; VI, 1–5; VII, 1; VIII, 1, 5, 6.

[3] Знані теж югослов'янські аналогії з розкопів американської експедиції. Див. *Fewkes.* 1. с., табл. X, 26, 27, 31, 32a, табл. XVIII.

[4] Городниця над Дн. (М. Д.); Кудринці (М. Д.).

[5] *Рудинський.* 1. с., табл. XXIX, 4.

[6] Городниця над Дн. (М. Д.).

[7] Селища: Фридрівці, Бураківка, Кадиївці А.

[8] Напр. *Fedeleşeni* (Museul National de Antichitate в Букарешті).

[9] *J. Teutsch.* Die spätneolithischen Ansiedlungen. . . Mitl d. Pr. Kom. I. Відень. Обр. 91, 92, 110, 135, 139, 143.

[10] *Kozłowski.* 1. с. — С. 106, 157.
G. Childe. The Dawn of European Civilisation. — С. 157.

олітичній культурі Волощини, а саме в так званій групі Боян А[1], виступають широкі волюти, в різьбленій техніці намальовані білою або червоною фарбою і загальним схопленням подібні до незвиських.

Можна навести теж стилістичні аналогії з Тессалії, напр.: чорно облямовані білі узори на червоній підмальовці в димінській фазі (ґатунок $\beta_3\beta$, згідно з Цунтасом) або комбінація спіралі та меандру на одній і тій самій посудині, питома як для Диміні (ґатунок $\beta_3 a$), так і для незвиської кераміки. Не треба думати про пряму ґенетичну залежність незвиської кераміки від димінської або навпаки. Це явище належить пояснити спільним походженням або спільним щодо стилю середовищем, в якому постали обидві групи. Це відповідає приблизно поглядам Чайльда[2], який приймає спільний первовзір для димінської і східньоевропейської мальованої кераміки.

Більшість форм незвиської відміни тотожна, як виказано, з формами ритої кераміки. Це доводить не лише одночасність обох груп, але й те, що вони належали одному народові. Мальований незвиський посуд не є ані імпортованим, ані культурою зайшлого населення, як це приймає Козловський чи Антонєвич[3], а тільки кращим керамічним виробом тої самої культури та місцевої продукції.

Мальована кераміка в Західній Україні, подібно як у Молдавії та Югославії, виступає в повному розвитку вже в найстарших ступенях; це доводить, що її поява не є викликана чужим полудневим впливом, а становить частину культурної спадщини, яку ці племена принесли із своєї первісної батьківщини.

Жолобкована кераміка

Ця відміна зроблена на вигладженій поверхні дбайливо виконаними узорами, що складаються з жолобків і ямок. Вона виступає в Галичині тільки на двох місцях: в Городниці над Дн[4]. та Голіградах[5].

Виріб глини подібний, як у мальованого посуду, випал добрий, барва сіро-жовта. Жолобкована кераміка заступлена головно черепками.

І. Знайшлися уламки великих баняків із конічною шийкою та скісно

[1] *I. Nestor.* Zur Chronologie d, rumän. Steinkupferzeit, Pr. Z. XIX (1928) H. 3/4. — C. 113.
[2] *G. Childe.* The East European Relation of the Dimini Culture. – C. 260.
[3] *Wl. Antoniewicz.* Archeologja Polski. – C. 69.
[4] М. А.
[5] М. Ш.

жолобкованим вичерevком[1]. Форму цю ми вже бачили у ритій та незвиській кераміці.

Цікавою формою, що її аналоґії в українській області мені не знані[2], є черевата посудинка із стіжкуватою, дещо опуклою шийкою, розкритим вінцем і з доземо проверченими вушками на череві. Вичерevок прикрашують вертикальні канелюри, дно відділене двома поземими жолобками[3] (табл. VII, 2).

II. Форма, тобто амфори, між матеріялом цієї відміни зовсім не заступлені.

III. Доказом сучасности з мальованим посудом може бути фраґмент одного горщика S-видного профілю з Городниці над Дн., оздобленого недбалим узором із поземих і сторчових вижолоблених, а потім червоно помальованих пасків.

IV. Не чужі мальованій кераміці також малі грушкуваті пугарці з розкритими вінцями та горизонтально проверченим вушком на череві.[4] Форма ця є звичайна у старшому шипинецькому посуді Галичини, в Семигороді та старшій кукутенській кераміці[5].

Цікаві є рештки пугарців з розкритими вінцями, здоблених під шийкою рядком ямок, а на вичерevку доземими або скісними жолобками. Ці канелюри можуть теж творити волюти[6]. Згадані пугарці не різняться багато від звичайних грушкуватих форм старшої галицької кераміки, але мають рівне денце і гостро профільовані вінця (див. прим. 5).

Один уламок із Городниці над Дн. походить зі черевatої посудинки з низькою вальцюватою шийкою та згрубілим дном. Вичерevок є вертикально канельований і відділений від дна двома поземими жолобками (табл. VII, 1). Профілем нагадує вона дещо пугарці з вальцюватою шийкою із заліщицької групи.

V. Знайдено теж фраґменти конічних мисок з опуклим дном, оздоблених жолобкованими овалами[7] (табл. VII, 4), і уламок миски з розкритим вінцем та рівним дном, здобленої відтиском зубатого коліщатка[8] (табл. VII, 3).

---

[1] Голігради, Городниця над Дн.

[2] Тільки в Кукутень I знайдено щось подібне (M. V. F., IVa, 777). Порівняй: *Schmidt.* 1. c., Formentafel A, 11 a — c.

[3] Городниця над Дн.

[4] Т а м с а м о.

[5] M. V. F. IVa, 542, 578, 777. *Schmidt.* 1. c., табл. X, 1, перший ряд; Formentafel A, 1, a, b, c.

[6] Голігради, Городниця над Дн.

[7] Т а м с а м о.

[8] Городниця над Дн.

Ці миски загально нагадують миски старшої мальованої кераміки з Галичини.

VI. Трапився так само черепок жолобкованої покришки[1] подібної форми, як у місцевій старшій мальованій кераміці та канельованому посуді з Кукутень І.[2]

VII. Біноклі жолобкованої кераміки не знаємо в Центральній Україні. Як виходить з коротких справоздань, галицькій жолобкованій кераміці відповідає формами і оздобою третій ґатунок посуду т. зв. борисівської групи[3] та поповогородська відміна.[4]

Обидва ґатунки виступають разом із ритою керамікою, близькою до ритого посуду із Західньої України. Нарешті, зовсім безпечні аналоґії знаємо з Кукутень А. Дальші знаходяться на Балканах та в Семигороді, але вони є загальнішого характеру.

На основі аналізу форм та знахідок поза Галичиною треба прийняти одночасовість західньоукраїнської жолобкованої кераміки з ритою та незвиською; її можна уважати за вишуканий кінцевий етап розвитку ритого посуду.

Старша шипинецька кераміка

Цю відміну визначає негативний орнамент, виконаний чорною барвою на червоному тлі, облямований чи підкреслений тонкими білими лініями.

Старша шипинецька кераміка досі не наводилася в літературі Галичини, хоч є вона заступлена в чотирьох селищах (Більче-Сад, Городниця над Дн., Городниця над Збр., Заліщики). Знана вона є натомість із Шипинців на Буковині, де творить першу (А) культурну верству.[5]

Називаючи цю відміну старшою шипинецькою, підкреслюємо її зв'язок із селищами на правому березі Дністра та одночасно відрізняємо її від

---

[1] Голіградн.

[2] M. V. F. IV a, 777, 778.

[3] *Курінний.* Розкопи біля с. Томашівки // Звідомл. за 1926 р. Табл. IX, 8; *Спицын.* Раскопки глин. площадок ... // Извстія Имп. Арх. Ком. XII (1904), с. 87 — 118, обр. 35; *Kaindl.* Prähistorisches aus Bukowina. Jahrb, d. Zentr. Kom. (Відень), I, с. 97, обр. 105.

[4] *М. Рудинський.* Поповогородський вияв культури мальованої кераміки // Антропологія III.

[5] Naturhistorisches Museum у Відні (скор. N. H. M.) та М. Ш.; *G. Childe.* Shipenits: a Late Neolithic Station with Painted Pottery in Bukowina, J. R. A. I. VIII; *O. Kandyba.* Schipenitz, Kunst und Geräte eines Neolithischen Dorfes. – Відень, 1937.

пізнішого шипинецького посуду (Шипинці В).

Старша шипинецька кераміка вироблялася з глеюватої глини, була добре випалена і мала зеленаво-брунатну фарбу. Дотепер знаємо тільки уламки посуду.

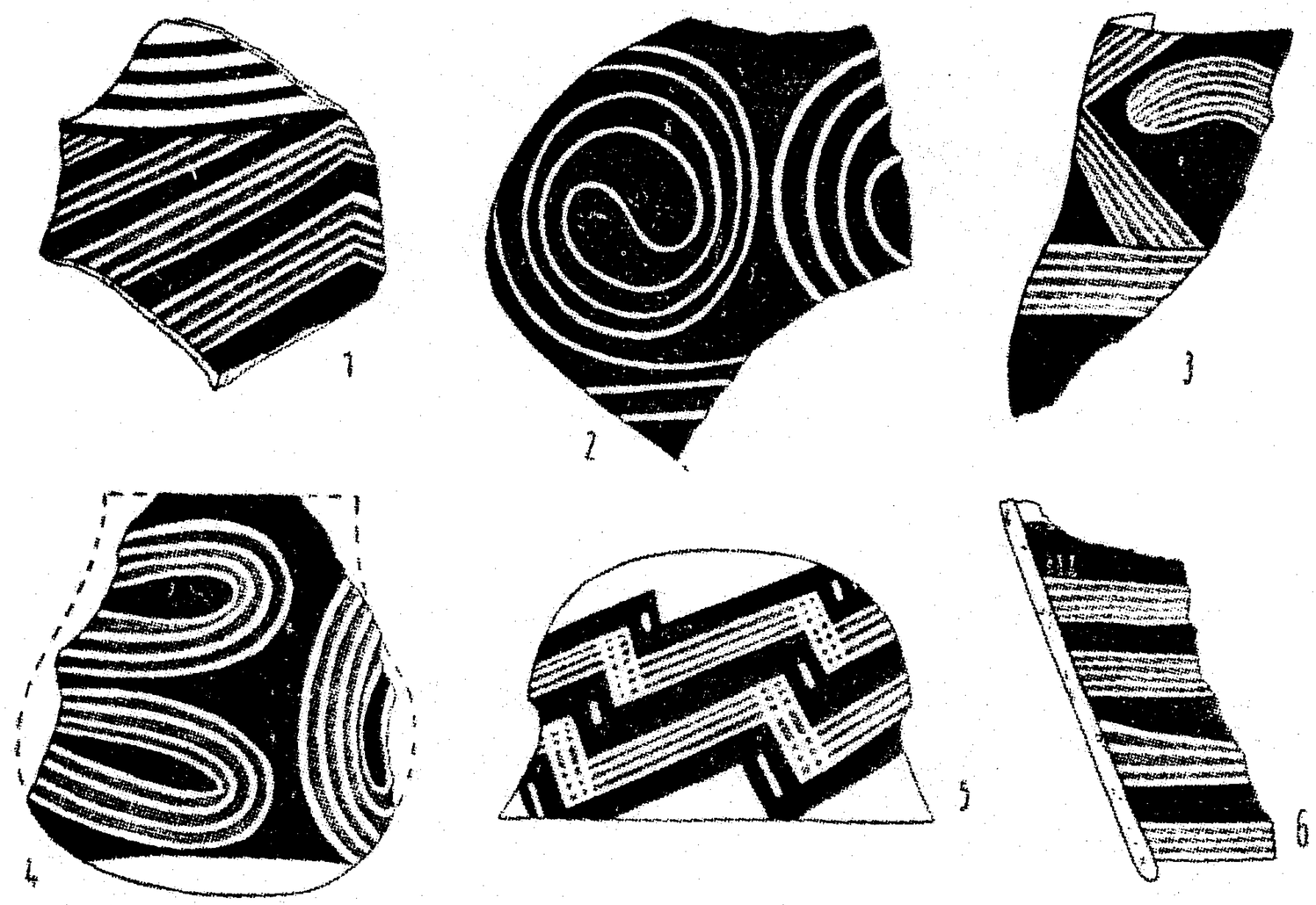

III. Кераміка старша шипинецька

I. Часті є фраґменти баняків із гостро відзначеною шийкою та двома поземими вухами або сторчово проверченими дірочками на вичеревку[1] (табл.III, 1, 2; табл. VIII, 1). Вони подібні до незвиських. Тотожні черепки походять із самих Шипинців[2].

Заступлені також менші банячки без вух.[3]

II. Амфори цієї групи ще незнані.

III. Дальшу форму становлять грушкуваті горщики з опуклим дном[4] (табл. III, 3, табл. VIII, 2). Подібні знахідки зроблено також у Шипинцях[5].

IV. Заступлені також фраґменти малих грушкуватих пугарців з гори-

[1] Більче-Сад (М.А.); Городниця над Дн. (М.Д.); Заліщики (М. Ш.).
[2] М. III. 2385.
[3] Заліщики (М. Ш.).
[4] Більче-Сад (М.А.); Городниця над Дн. (М.А.); Заліщики (М. Ш.).
[5] М. III. 2393.

зонтально проверченими дірочками на вичеревку[1] (табл. III, 4; табл. VIII, 3, 4), які стверджено рівно ж у Шипинцях[2].

Ця форма характеристична для старшої кукутенської кераміки А[3] та Ерешду[4], де ці пугарці мають, одначе, плоске денце.

V. Миски шипинецької відміни досі ще незнані.

VI. Покришки цієї кераміки в Галичині є шоломуваті, гостро або м'яко профільовані і мають звичайно два вушка[5](табл. III, 5; табл. VIII, 5, 6). М'яко профільовані покришки з плескатим денцем знані мені із Семигорода[6].

VII. З біноклів знайдені тільки малі уламки. Вони мали високу спідню частину і широкий лучник зовсім внизу.[7] (табл. III, 6; табл. VIII, 7), чим нагадують біноклі незвиські.

Орнамент старшої шипинецької кераміки покриває всю поверхню посудин і складається з обігових спіралей, простих волют, зиґзаґів, узорів у вигляді W і т. д. Кераміка ця нагадує своєю трихромією і деякими узорами (обігові спіралі, волюти) незвиську. Зокрема, один черепок із самих Шипинців[8] виявляє близьке споріднення з незвиським малюванням: виступає тут подібне виповнення площ між спіралями, а саме білими поперечними лініями (в незвиській відміні були це чорні паски). Властивий орнамент шипинецького посуду білі позитивні (як у незвиській кераміці), S-видні спіралі нагадують, одначе, кукутенські мотиви.

Можна сказати, що звичайні шипинецькі виробки наближаються до трихромної старшої кукутенської і семигородської кераміки, і так само своїми негативними узорами шипинецьку відміну разом із кукутенською треба, одначе, протиставити ерешдській, як групу з темним малюванням (фарба, що «видобуває» з тла узори, є тут чорна, в Семигороді — біла).

Шипинецькі орнаменти загальним своїм стилем нагадують також оздобу деяких бікських посудин[9]. Можна висловити припущення, що і шипинецький орнамент із тонких рівнобіжних білих ліній, і подібна густа декорація мальованих бікських виробів — обоє чужі техніці малювання, постали до первісної ритої та інкрустованої оздоби. У випадку старшої шипи-

---

[1] Заліщики (М. Ш.).
[2] М. Ш. 2396, 2443, 2414.
[3] M. V. F. IV a, 427, 431, 453, 460, 460в, 468. *Schmidt.* 1. c., Formentafel A, 1 a, b, c.
[4] *László.* Les types ... Обр. 10, 13.
[5] Заліщики (М. Ш.).
[6] *László.* 1.c., табл. X, 2.
[7] Городниця над Дн. (М. А.); Заліщики (М. Ш.).
[8] N. H. M. 50983.
[9] *Tompa.* 1. c., табл. XLVII, 2, XLVIII, 1, 2, XLIX, 1.

нецької кераміки міг би це бути місцевий ритий посуд, якого орнаменти, виконані гребенем, були, правдоподібно, інкрустовані.

Щодо відношення до незвиської кераміки, то треба сказати, що при однакових формах шипинецька відміна виказує молодший характер. Орнаменти тут витонченіші, починається розпад спіралевої оздоби на прості волюти і узори у вигляді W, зовсім як у середньоевропейській пасковій кераміці. Міродайним є, одначе, що старшу шипинецьку відміну знайдено разом із заліщицькою, що має виразно молодший характер і розвивається згодом у молодшу мальовану кераміку Західньої України.

Заліщицька кераміка

Заліщицькі вироби були здоблені на білому тлі барвою чорною і червоною або одною з них. Цю кераміку досі не визначено, як окрему відміну. Проте вже розкопи Оссовського принесли багато її на денне світло.

Знаємо її сьогодні з 13 місцевостей (Більче-Сад, Бучач, Филипківці, Городниця над Дн., Городниця над Збр., Лишковці, Новосілка Костюкова, Стрільківці, Щитівці, Васильківці, Вигнанка, Заліщики).

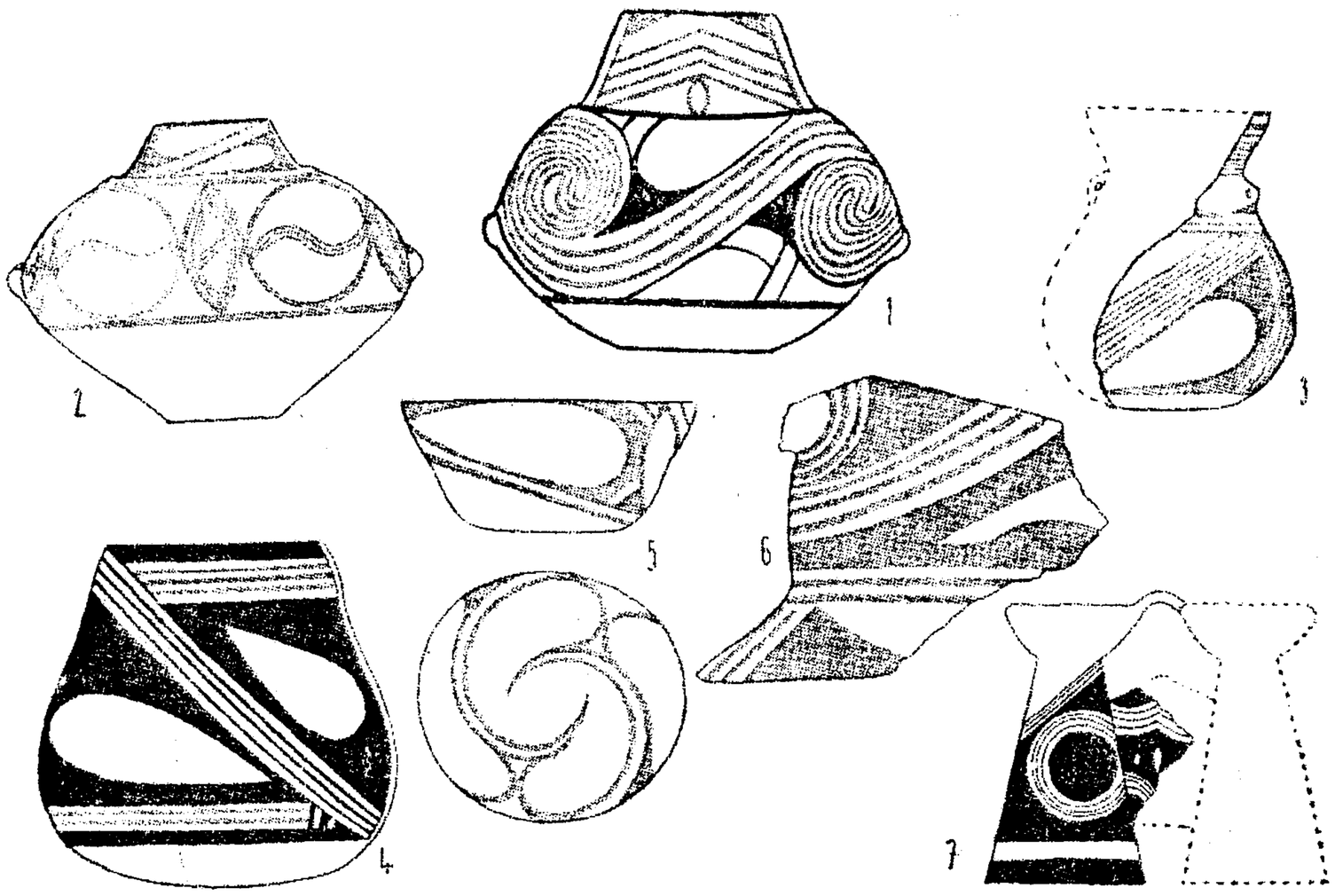

IV. Кераміка заліщицька

Заліщицьку кераміку вироблювано з відмуленої глини; вона добре випалена та має біло-жовтаву барву. Заступлено багато форм.

I. Часто зустрічаємо баняки з гостро визначеною конічною шийкою і двома вертикально проверченими пупками на вичеревку[1] (табл. IV, 1, 2; IX, 1); вони нагадують форми незвиські і старші шипинецькі; впадає в очі, одначе, частий перехід вух у малі пупки.

Подібні баняки виступають у центральноукраїнській групі А, в її II ґатунку[2]. Також із дністерської групи відомі подібні форми, але з розкритими вінцями.[3] Такі вінця трапляються, зрештою, і в Галичині[4] (табл. IX, 3). Профіляцією заліщицьким банякам відповідають численні примірники ерешдської кераміки[5]. Кілька заліщицьких баняків мало вертикальні вуха, часом вони без них взагалі[6] (табл. IX, 2).

II. Дальшою формою є глечикуваті амфори з двома горизонтально проверченими вушками під легко закритою або зашморгнутою шийкою,без різко відзначеного дна[7](табл. IV, 3; IX, 4–6). Вони виглядають подібно як відповідні форми ритої незвиської та шипинецької кераміки. Аналоґії поза ритим посудом Наддніпрянщини зустрічаються також у Кукутень I[8] та в Семигороді[9], де ці амфорки мають різко визначене денце.

III. Форма незнана з досі описаних відмін. Це низькі горщики з S-видним профілем, без різко визначеного дна[10] (табл. IX, 10). Ці горщики, здається, постали з грушкуватих горщиків старшого посуду. Пізніше розвиваються вони в молодших фазах галицької мальованої кераміки, дістаючи різко визначене дно. Грушкуваті горщики або горщики з S-видним профілем завжди з виразним дном, поширені в ерешдській кераміці[11].

---

[1] Більче-Сад (М. А.). Бучач (М. V. F. IV с., 2); Городниця над Дн. (М. Д.); Новосілка (М. Ш.); Васильківці (М. А.); Вигнанка (М. А.); Верхняківці (М. А., М. Д.); Заліщики (М. Ш.); *G.Ossowski.* Cmentarzysko ciałopalne w Wasylkowcach, табл. II, 3, 10, 12; Zb. Wiad, XV, табл. III, 14.

[2] *Козловська.* 1. с., обр. 12; *Хвойка.* «Кам. вкъ . . ., табл. XXVIII, 7, 10.

[3] *Рудинський.* 1. с., табл. XXIX, 5.

[4] Филипківці (М. Д.); Васильківці (М. А.); Городниця над Дн. (М. Д.); Залісся (М. Д.).

[5] *László.* Les types..., табл. IV, 13, 14, 16, 17; Stations . . ., обр. 29, 31.

[6] Филипківці, Городок; Новосілка (М. Ш.); Васильківці (М. А.); Заліщики (М. Ш.).

[7] Більче-Сад (М. А.), Филипківці, Городниця над Дн. (М. А., М. Ц.), Новосілка (М. Ш.), Стрільківці, Васильківці (М. А.), Верхняківці; Вигнанка (М. А.); Заліщики (М. Ш.); *Ossowski.* Zb. Wiad. XIV, табл. II, 26, 13; Zb. Wiad, XV, табл. III, 15.

[8] Примітка 3, с. 350 і також M. V. F. IV a, 503, з характеристично «зашморгнутими» вінцями.

[9] *László.* Les types..., табл. IV, 9.

[10] Більче-Сад (М. А.); Ossowski. Sprawozdanie czwarte..., Zb. Wiad, XVIII.

[11] *László.* Les types..., табл. II, 4, 14.

Цікаві є серед заліщицького матеріялу черепки череватих низьких горщиків з лійчастою шийкою та часом з двома вухами під нею[1]. Поза тим форма ця знана тільки з городницької фази Галичини.

IV. Між заліщицьким посудом стверджено також фраґменти грушкуватих пугарів без виразного дна[2] (табл. IX, 9); отже, подібних, як у старшій шипинецькій кераміці. Часто, одначе, виступають малі грушкуваті пугарці з опуклим денцем[3]); деякі з них є еліптичного перерізу[4]. Пугарці подібні до заліщицьких, знані також у Центральній Україні[5].

Декотрі заліщицькі пугарі мають вальцювату шийку[6]. На них можна вперше ствердити рівнобіжний розвиток другого роду пугарів, що виразніше видний у молодших фазах мальованої кераміки.

Виїмок творить великий пугар з розкритими вінцями з Більча.[7] (табл. IX, 8). Відокремлену появу становить пугарець із Вигнанки;[8] він має вже майже гостру профіляцію (двоконічну) і оздобу у вигляді темного сеґмента з дужкою, що все разом характеристичне для молодшої мальованої кераміки, головно для більчецької відміни.

V. Миски заліщицького посуду є конічні або легковипуклі[9]. (табл. IX, 13); декотрі опуклі примірники мають чотири вуха[10], як миски більчецької фази. В Більче-Саду[11] знайдено миску з S-видним профілем. Цікаві конічні миски без гостро визначеного дна.[12] (табл. IX, 14, 17, 18), що, можливо, служили також як покришки. Варті уваги профільовані миски; вони випуклі, з дещо зашморгнутими вінцями (табл. IX, 15) або двоконічні[13] (табл. IX, 16); форма ця знана також із Кукутень А[14] і є типова для цілого подунайського неоліту.

---

[1] Більче-Сад (М. А.); Заліщики (М. Ш.).

[2] Городок (М. А.); Стрільківці; Верхняківці; Заліщики (М. Ш.).

[3] Більче-Сад (М. А.); Городок (М. А.); Стрільківці; Верхняківці (М. А.); Вигнанка (М. А.); Заліщики (М. Ш.). *Ossowski.* Zb. Wiad, XV, табл. III, 15.

[4] Більче-Сад (М. А.).

[5] *Рудинський.* 1. с., Кадиївці В.

[6] Городниця над Дн., Заліщики (М. Ш.).

[7] Більче-Сад (М. А.).

[8] М. А.

[9] Новосілка (М. Ш.); Стрільківці, Васильківці (М. А.); Заліщики (М. Ш.); *Ossowski.* Zb. Wiad, XIV, табл. II, 2, 6; Zb. Wiad XV, табл.III, 12.

[10] Більче-Сад (М. А.).

[11] М. А.

[12] Більче-Сад (М. А.); Вигнанка (М. А.).

[13] Городниця над Дн., Заліщики (М. Ш.) – обидва роди.

[14] Вінця тут, однак, більш «зашморгнуті». (M. V. F. IVa, 490).

VI. Заліщицькі покришки шоломуваті, м'яко профільовані, з двома поземо[1] (табл. IX, 20) або вертикально[2] (табл. IV, 6; IX, 19) продірявленими вушками. В центральноукраїнській групі А виступають зовсім ідентичні форми.[3] Також з Семигорода знані подібні покришки, там вони мають, одначе, рівне денце.[4]

VII. Маємо теж кілька фраґментів бінокліз заліщицької відміни. Півбінокля з Більче-Саду[5] (табл. IV, 7) має конічні мисочки, високу конічну спідню частину і широкий плескатий лучник майже в долині, отже, відповідає в своїх загальних рисах незвиським і старшим шипинецьким. Уламки бінокліз з Городниці над Дн. і Заліщик.[6] (табл. IX, 21) виказують півкулясті миски, конічний прогнутий спід та посунений вище лучник. Ця форма виглядає на дещо більш розвинену.

Такий піднесений на середину лучник мають два слабо профільованих бінокліз з двох інших знахідок[7] та фраґмент із Шипинців.[8]

Один бінокль із Городниці над Дн. виявляє вже добре розвинені спідні мисочки, але не посідає взагалі дужки[9] (табл. IX, 22)

Грубий немальований посуд, що був знайдений разом із заліщицьким, має обробіток глини, подібний, як риті вироби. Можна розрізнити дві форми. По-перше, це фраґменти череватих горщиків з лійкуватою шийкою і карбованими або прикрашеними відтисками пучок вінцями[10] (III форма). Своїм профілем і орнаментом (карбування краю) наближаються вони до ґатунків гребінцевої кераміки, що її знайдено разом із заліщицьким товаром. Маємо тут, можливо, її вплив на грубий хатній посуд заліщицької фази. Іншу форму заступають уламки конічних або легковипуклих мисок (форма V), з горизонтально проверченими вухами або пупками під краєм.[11] Декотрі мають рубчатий берег, легко риту оздобу[12]) або пластичні пружки з відтисками пучок.[13]

---

1 Більче-Сад (М. А.); Филипківці; Городниця над Дн.; Заліщики (М. Ш.).
2 Бучач (М. F. V.); Лишківці (М. Д.); Стрільківці, Щитівці, Васильківці (М. А.), Заліщики.
3 *Курінний*. Колодисте // Звідомл. за 1926 р. Табл. XIII, 2.
4 *László*. Les types..., табл. X, 2.
5 *Ossowski*. Zb. Wiad, XVIII.
6 М. Ш.
7 Городниця над Збр. (М. А.), Верхняківці (М. А.).
8 М. А.
9 М. Д.
10 Заліщики (М. Ш.).
11 Васильківці (М. А.), Заліщики (М. Ш.).
12 Стрільківці (М. Ш.).
13 Щитівці.

Мальований орнамент заліщицького товару покриває всю поверхню посудин, і тільки у баняків лишається спідня частина неприкрашена. Елементи декорації: це паски тонких рівнобіжних ліній, многократні тонкі обігові спіралі, широкі паси (звичайно чорні), що служать для облямівки лінійних узорів, звичайно червоних, і т. д.

Деякі баняки з Більче-Саду[1] прикрашені обіговими рівнобіжними спіралями у двох або чотирьох звоях (табл. IV, 1). На одній посудині звідти ж бачимо 4 сочкуватих узори, сполучені тангентами з рівнобіжних ліній. Інші уламки з Більче-Саду мають 2 еліпси й 2 сочки з тангентами (табл. IV, 2). Подібно прикрашений баняк знайдено також у Городниці над Дн.[2] Ці узори постали, без сумніву, з розпаду заліщицьких спіралей. Прогнутий пасок тонких ліній, що часто виступає в еліпсі або сочці, означає первісний закрут обігової спіралі.

Треба зазначити, що подібні фігури з тангентами або без них виступають на мальованому посуді центральноукраїнської групи А (II ґатунок за Козловською).

Залишки спіралевої оздоби у вигляді концентричних сочок можна розпізнати також на інших формах заліщицького товару, наприклад, на горщиках S-видного профілю з Більче-Саду[4] та на фрагменті бінокля з Городниці над Збр.[5]

Деякі баняки[6] були прикрашені обіговими спіралями спеціяльного роду. Вони складаються з одного паска і, здається, були виконані білою фарбою на природній поверхні посудини, причому простір між звоями виповнювано чорною барвою. Біла фарба здебільшого розпустилася в землі, так що тепер бачимо тільки прецизні ясні видобуті спіралі на темному тлі. Орнамент цей нагадує прості білі спіралі незвиського, а передовсім шипинецького ґатунку, з тою різницею, що в цих двох відмінах біла фарба накладалася позитивно на брунатну або чорну поволоку. Конічна шийка заліщицьких баняків часто ділилася вертикальними пасками на два поля і була прикрашена дуже характеристичним орнаментом: вздовж краю і під сподом паски з рівнобіжних тонких ліній, сполучені скісним паском, що

---

[1] М. А.

[2] М. Д.

[3] *Хвойка.* Кам. вкъ . . ., табл. XXVIII, 7.(Посилання в тексті відсутнє.)

[4] М. А.

[5] Там само.

[6] Городниця над Дн.; Лишківці(М.Д.); Стрільківці, Васильківці (М. А.); Верхняківці (М. А., М. Д., М. Я. К.).

біжить від ліва згори направо вниз. Трикутні площі, що так постають, покриті чорною фарбою, що вилишає миґдалуваті фіґури білого поля[1] (табл. IV, 2).

Ці узори означив Єнни[2] як «орнамент очей» і вважав їх за аналоґію до сузських. Є це, одначе, суто декоративний елемент, що стоїть, правдоподібно, у зв'язку з танґентами, як продуктом розпаду обігових спіралей. Миґдалуватий мотив, як виходить, є технічного походження. Первовзір цього орнаменту знаходимо вже на незвиських баняках, а саме у випадку, де скісний пасок ділить чотирикутну площу на два трикутні поля. В заліщицькій кераміці, де поволока не червона, а біла, розпливаються чорні широкі паски, що облямовують тонкі рівнобіжні лінії в кутах до тої міри, що з первісних трикутних площ тла постають миґдалуваті фіґури. В українській мальованій кераміці дуже багато прикладів «розпливання» пасків у місцях дотику, приміром, на мисках із галузковим орнаментом[3].

Можна прослідити теж дальший розвиток описаних заліщицьких мотивів; на деяких посудинах заліщицької і городницької фаз зникають горизонтальні і лишаються тільки скісні паски, облямівка яких представляє обтяту миґдалувату фіґуру. Такі похідні узори виступають також у Центральній Україні.[4]

Заліщицькі грушкуваті пугарі звичайно[5] (табл. IV, 4) прикрашені на обох сторонах подібно, як шийки баняків, можуть, одначе, бракувати тут горизонтальні паски.[6]

Подібно прикрашені глечикуваті амфорки[7] (табл. IV, 3) і одна низька грушкувата посудина з Більче-Саду[8].

Один пугар із довгою розкритою шийкою з того самого селища[9] (табл. IX, 8) оздоблює широка обігова спіраль, у двох звоях обрамована ґірляндами з тоненьких ліній. Форма і орнамент цього пугарця нагадують дещо одну посудину моравської мальованої кераміки з Горакова[10]; вона має, правда, замість спіралі концентричні кола.

---

1 Більче-Сад (М. А.), Городниця над Дн.
2 *Jenny*. 1. c. — С. 89.
3 Більче-Сад (М. А.), Васильківці (М. А.).
4 *Рудинський*. 1. c, табл. XXIX, 5.
5 Більче-Сад (М. А.); Васильківці (М. А.);Вигнанка(М. А.); Заліщики (М. Ш.)
6 Вигнанка (М. А.).
7 Заліщики (М. Ш.).
8 М. А.
9 Там само.
10 *Červinka*. O pokoleni skrčených koster na Moravě. Moravské Starožitnosti II. Обр. 58.

Горщики S-видного профілю[1] прикрашають червоні чорно облямовані еліпси й півкола на білому тлі. Ці узори виступають в українській мальованій кераміці дуже рідко і становлять добру аналоґію до орнаменту споріднених форм семигородської групи. В Семигороді, щоправда, червоний, чорно облямований орнамент є неґативний, «видобутий» із тла за допомогою білої фарби, одначе барвний ефект є той самий.

Заліщицькі миски мають часто мотив «виру», витворений з двох загострених язиків, що «видобувають» із тла динамічний узор «бікветра»[2] (табл. IV, 5). Одна покришка[3] мала концентричні кола з танґентами з тонких ліній (табл. IV, 6), друга[4] — ориґінальний узор у формі поздовжньо поділених чотирикутників.

На однім біноклю із Заліщиків[5] бачимо по обох сторонах мотив скісного паска з тонких ліній (див. також табл. IV, 7).

Поодиноко виступає шахівницевий узор,[6] досі невідомий ні в Галичині, ні в усій Україні. Не треба його зразу зв'язувати із сузькими або димінійськими аналоґіями; мотив цей такий простий, що мусив з'явитися самостійно в багатьох місцях, особливо коли візьметься під увагу його текстильне походження. Так знаємо його з волоської, болгарської, югославської і бікської кераміки.

Між іншими оздобами цікаві кратковані трикутники; вони висять[7], або висять і стоять так, що між ними постає зиґзаґуватий негативний пасок.[8] «Видобуті» з тла зиґзаґи виступають також в Кукутень.[9] Важливим є один фраґмент покришки з «видобутими» темною барвою з ясного тла сочкуватими мотивами.[10] Вони відповідають орнаментові одної посудини з центральноукраїнської групи А[11] та виступають пізніше в Галичині в городницькій фазі.

У питанні відношення до сусідніх культур виказує заліщицька кераміка, як і старша шипинецька, зв'язки з Семигородом. Стосується це, в

[1] Більче-Сад (М. А.).
[2] Більче-город (М. А.).
[3] Заліщики (М. Ш.).
[4] Лишківці (М. Д.).
[5] М. Ш.
[6] Більче-Сад (М. А.).
[7] Там само.
[8] Верхняківці (М. А.).
[9] M. V. F. IV a, 49, 412, 453 b, 469.
[10] Більче-Сад (М. А.).
[11] *Хвойка.* Кам. вкъ, табл. XXVIII, 10.

першій мірі, до її характеристичних узорів (еліпси, кола, прямолінійні мотиви), а далі і до форм посуду, щоправда типових для всієї старшої мальованої кераміки Галичини (баняки, амфори, горщики, грушкуваті пугарі й т. д.). Багато аналогій існує теж у Кукутень І та між архаїчним матеріялом з ІІ верстви.

Важливі нечисленні аналогії, знайдені разом із ритим товаром у групі А Наддніпрянщини (ІІ ґатунок за Козловською); вони виказують біле ґрунтування, еліптичні і сочкуваті мотиви тощо. Вони доказують, що рита кераміка тривала на периферичних областях трипільської культури довше, ніж на Західній Україні, де її разом з незвиською відміною заступили вироби шипинецький і заліщицький. Загальним стилем заліщицька декорація подібна до тессальського ґатунку β_3 β. Цей товар переважно прикрашений тонкими червоними і чорними лініями на білому тлі; ця подібність, одначе, надто загального характеру.

Певні аналогії можна знайти, нарешті, в густому орнаментуванні бікської кераміки[1], але їх належить віднести на рахунок однакового мистецького відчуття людности цих споріднених культур.

Заліщицькі вироби зраджують своїм темним орнаментом на ясному тлі та його елементами (рівнобіжні обігові і розбиті спіралі, прямолінійні узори і т. д.) в типологічному розумінні молодший характер, ніж разом з ним знайдений шипинецький посуд[2]. Заліщицька кераміка переходить безпосередньо у городницьку відміну. Кольористичний ефект тонких, червоних, чорно облямованих ліній на білому тлі заліщицького ґатунку, проте, по суті, є той самий, що тонких білих ліній на червонім тлі з чорним виповненням площ шипинецької кераміки. На сучасність, бодай частинну, обох товарів поза умовинами знахідок вказують теж посудини, прикрашені одночасно обома способами.

Гребінцева кераміка

Кераміка з гребінцевою оздобою була знайдена на Західній Україні з усіма мальованими відмінами і то вже при перших розкопах. Роблена вона з недоброї глини, змішаної з товченими черепашками. Випал злий; барва сіра аж до темно-бурої.

[1] *Tompa.* 1. c., табл. XLVI, 2–4; XLVII, 1–4.
[2] Заліщики (М. Ш.).

Козловський знайшов у Незвиську рядом з ритим і незвиським посудом черепки з відтисками скрутів шнура на вінцях.[1]

Разом із заліщицьким і старшим шипинецьким матеріялом викопано фраґменти череватих горщиків з широкоотвореними гостро визначеними шийками (табл. X, 1). Орнамент на плічках утворений вправо похиленими уколами гребеня, а на вінцях — відтисками скрученого шнура або скісного карбування. Деякі черепки мають під шийкою малі вушка (табл. X, 2).

Знаний теж відламок конічної миски (табл. X, 3). Подібний посуд заступлений над Дніпром на дюнових оселях Чернігівщини.[3]

Галицька гребінцева кераміка в'яжеться тісно з неолітом північної України, починаючи від лівого берега Дніпра аж до Волині (т. зв. побузька група.[4] Айліо каже, що ця північноукраїнська кераміка є дуже подібна до молодшої справдішньої гребінцевої кераміки, але виявляє вплив трипільської культури. Поза Галичиною, Подніпров'ям, Буковиною і Бессарабією виступає цей посуд завжди, як чужий, але звичайний складник загального матеріялу і гнаний під іменем «мішаного трипільського стилю»,[5] або III ґатунку групи А.[6] Він буде обговорений ближче при іншій нагоді. Тут мусимо тільки зауважити, що цей ґатунок розвивається у всіх пізніших фазах української мальованої кераміки, причому до кінця виступає як чужий інтрузивний виріб. Він належав, правдоподібно, ловецькому народові дюн, що жив, помішаний з людністю мальованої кераміки, на тій самій території.

Підсумуймо тепер наші спостереження відносно західньоукраїнської мальованої кераміки.

Бачимо в ній 7 виразних основних форм, що виступають майже у всіх описаних відмінах посуду:

I. Баняк з високою конічною шийкою та 2 поземими вухами на череві.

II. Глечикувата амфора з 2 поземо проверченими вушками під легкорозкритою шийкою.

III. Низький горщик.

IV. Грушкуватий пугар.

V. Конічна миска.

---

[1] Незвисько (М. Я. К.).

[2] Заліщики (М. Ш.). (Посилання в тексті відсутнє.)

[3] *Ailio.* Fragen d. Russ. Steinzeit. — С. 55–65.

[4] Про це див. *Kozłowski.* 1. с.

[5] Айліо вважав їх молодшими від мальованої і ритої кераміки, однак умовини знахідок промовляють, безсумнівно, за їх рівночасність.

[6] *Козловська.* 1. с.

VI. Шоломувата покришка.

VII. Бінокль.

Їх форма міняється протягом розвитку в межах старшого ступеня мальованої кераміки в Галичині не досить ясно. Можна зауважити тільки перехід у заліщицькім посуді первісних великих вух у малі пупки, далі S-видне прогинання профілю раніше, мабуть, грушкуватих горщиків та, нарешті, піднесення лучника біноклів. Отже, типологія форм може дати для часового розподілу старшої мальованої кераміки Галичини небагато. Всі відміни посуду визначаються опуклим дном амфор, горщиків та пугарів.

Зовсім інакше є з оздобою. Тут можна простежити ясний розвиток. Виразна еволюція спіральної оздоби баняків. Спіраль ритої кераміки добре не знаємо. Незвиські посудини мали прості широкі обігові білі спіралі (табл. II, 2); у старшому шипинецькому посуді вони тонші (табл. III, 2). Заліщицькі баняки прикрашали рівнобіжні тонкі обігові спіралі (табл. IV, 1), що в цій кераміці розпадаються вже на еліпси і сочки (табл. IV, 2), щоб стати основою орнаментації молодшої мальованої кераміки Галичини. Одночасно міняється теж оздоба шийки (витончення і деґенерація мотиву скісного паска).

Пугарі незвиської кераміки мали орнамент обігової спіралі та звичайних волют (табл. III, 4), і в старшому шипинецькому посуді бачимо тільки вишукані волюти та орнаменти у формі W; заліщицькі пугарі мають уже зовсім відмінну оздобу: скісний пасок з миґдалуватими площами тла (табл. IV, 4).

На основі тих різниць та обставин знахідок маємо право розділити мальовану кераміку Західньої України на дві фази:

I. Фаза характеризується ритим посудом та білим малюванням у чорній облямівці на матовому червоному тлі (незвиська відміна). До неї можна віднести теж жолобковані вироби та окремі знахідки гребінцевої кераміки.

II. Фазу визначають білі орнаменти з тонких рівнобіжних ліній на червоному матовому тлі з чорним виповненням між ними, так що постають негативні червоні узори з білим підкресленням (старша шипинецька відміна); друга відміна має червоні й чорні, згл. червоні або чорні орнаменти на білому матовому тлі (заліщицький посуд). Гребінцева кераміка тут заступлена так само.

Гостре розмежування цих фаз було б, звичайно, надто схематичне; ок-

ремі роди малювання могли бути частинно сучасні. Встановлені фази мають, одначе, повну вартість у розумінні напряму розвитку.

Окремі відміни галицької мальованої і монохромної кераміки виступають далі на схід на Центральній Україні, Буковині та в Бессарабії. Ритий посуд сягає аж до Дніпра, де він знаний у групі А. Незвиська відміна виступає в Подніпров'ї та Побужжі як т. зв. поліхромна дністерська група; інші її рівнобіжники знаходяться в Молдавії та Семигороді. Жолобкована кераміка виступає на Наддніпрянщині у Борисівській та Попово-Городській групах. Старша шипинецька відміна має свої аналоґії на Буковині, в Семигороді та Молдавії, заліщицький посуд — у групі А на Подніпров'ї та в кукутенській і ерешдській кераміці. Так само гребінцевий посуд поширений в усій українській області.

Аналоґії з-поза українсько-румунської области є загального характеру і можуть бути зведені до споріднення паскових культур Дністро-Дунайського водозбору.

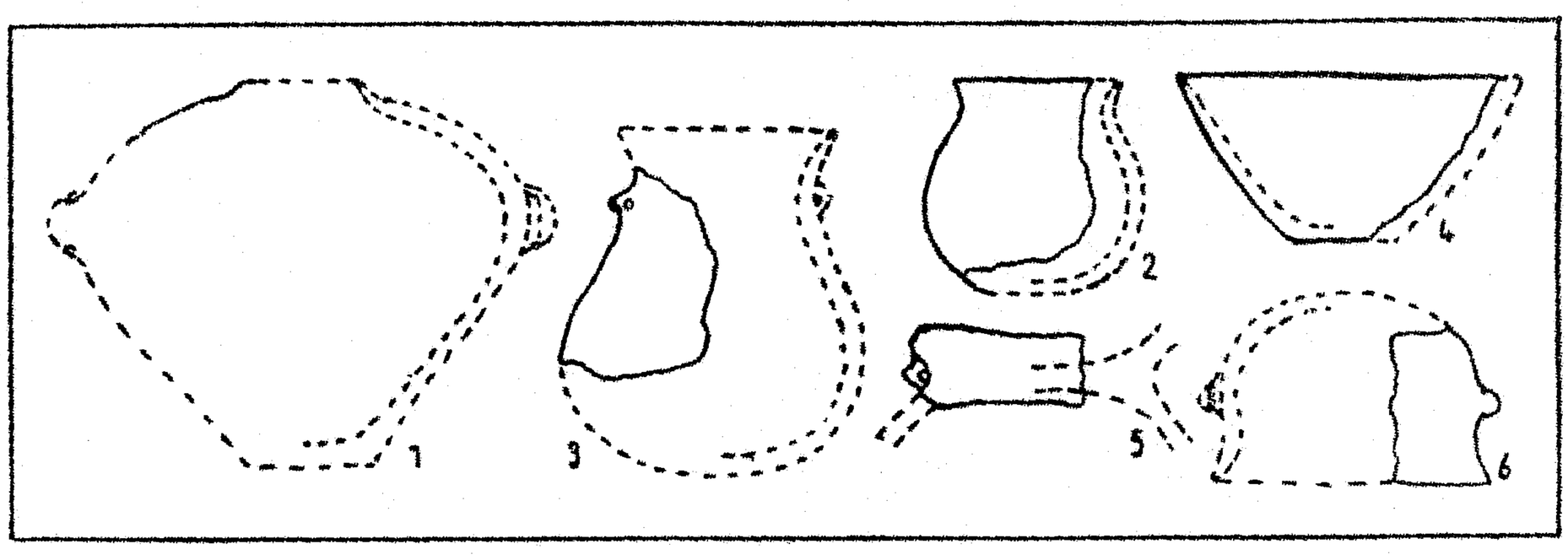

V. Форми ритої кераміки

Суто пасковий характер старшої мальованої кераміки Західньої України як у формах (напр., посудини у вигляді оберненої грушки та глечикуваті амфори й грушкуваті пугарі з опуклим дном), оздобі, в основі якої лежить обігова або S-видна спіраля, так теж в інших елементах культури доводить це споріднення і дає дослідам початків української мальованої кераміки ширше значення.

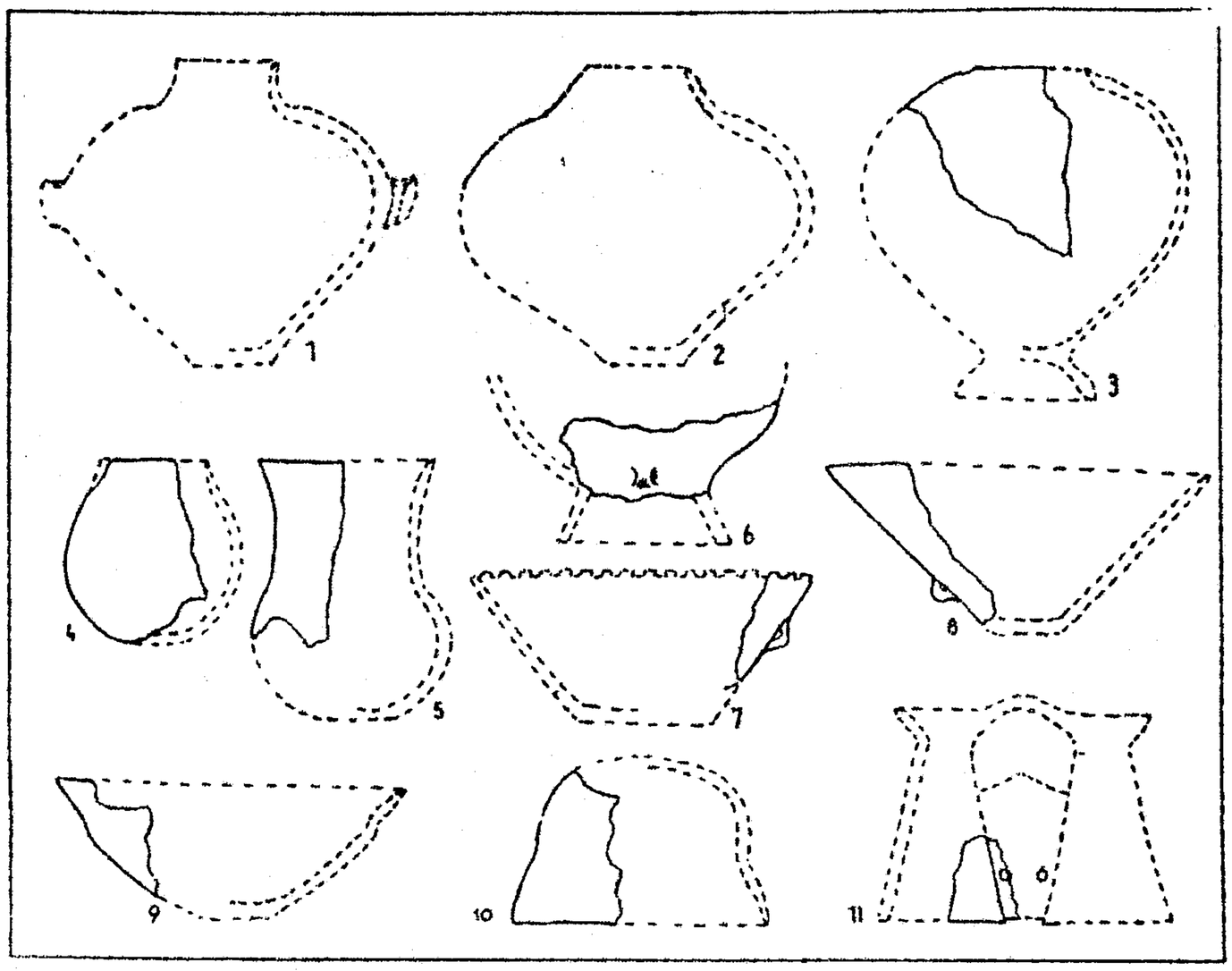

VI. Форми незвиської кераміки

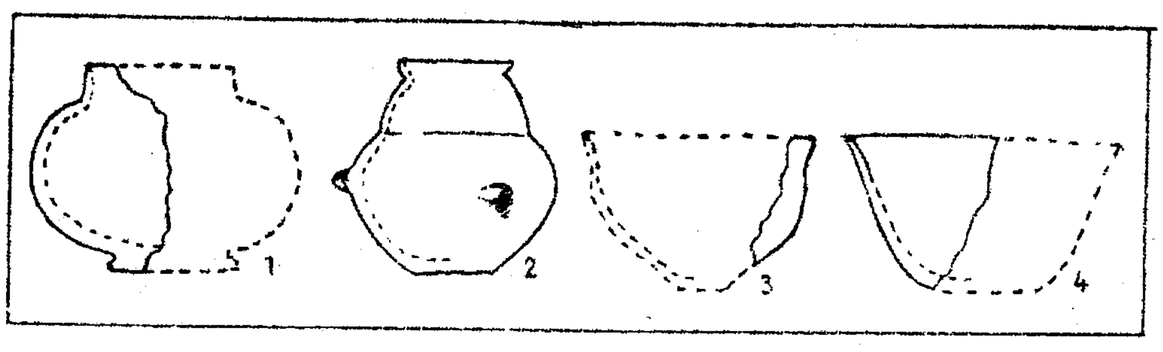

VII. Форми жолобкованої кераміки

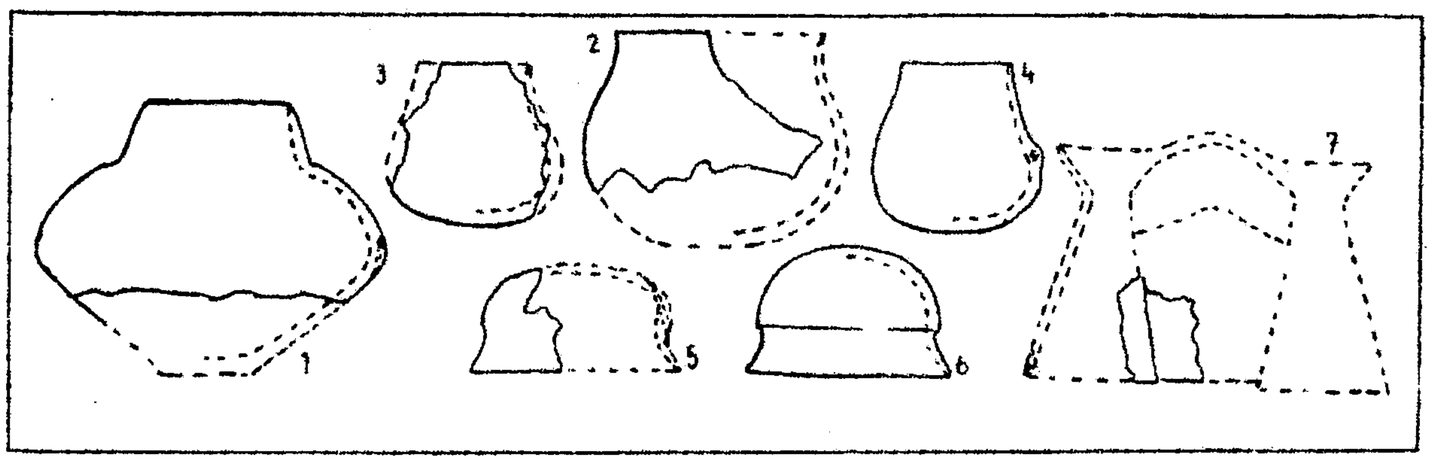

VIII. Форми старшої шипинецької кераміки

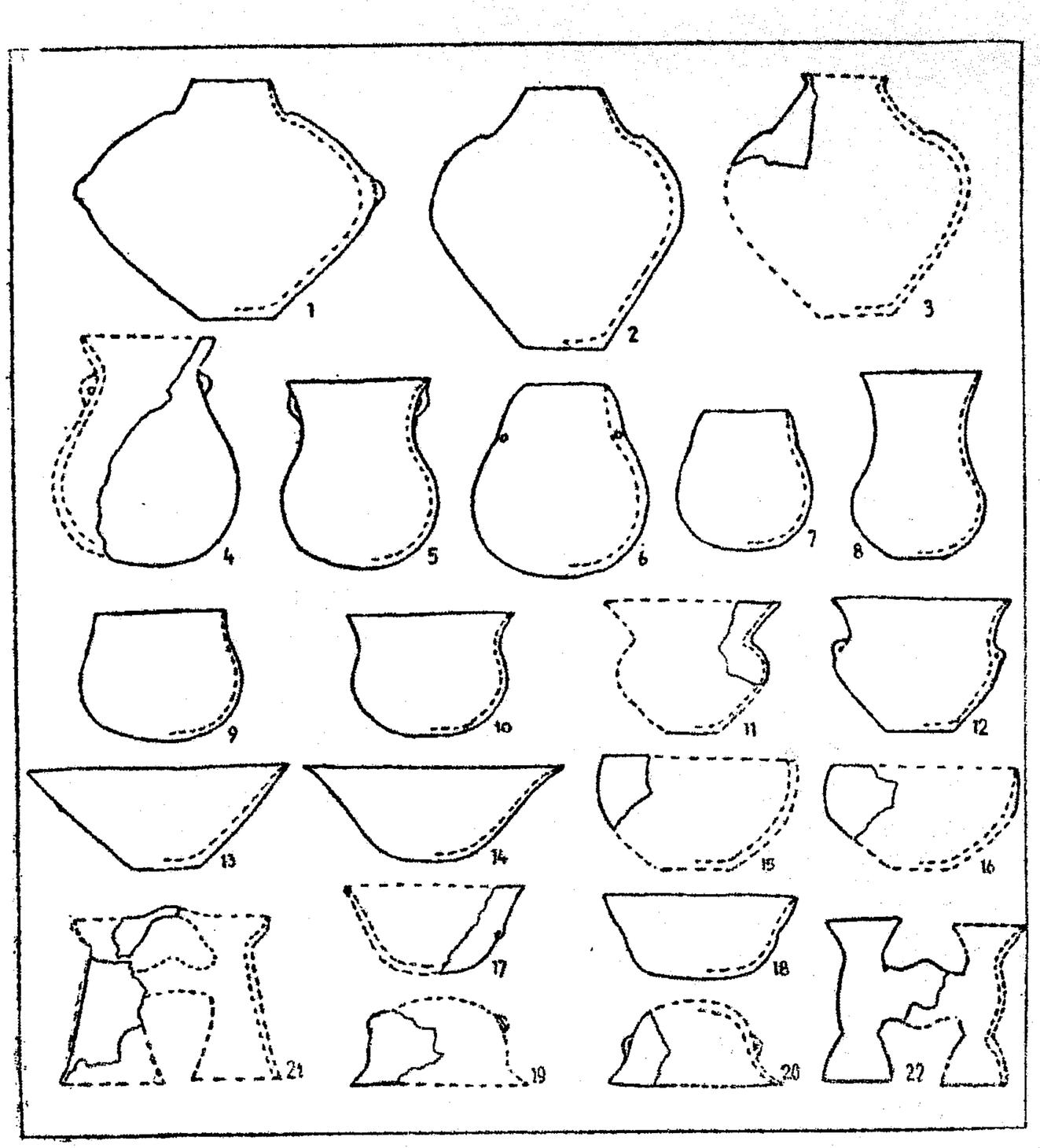

IX. Форми заліщицької кераміки

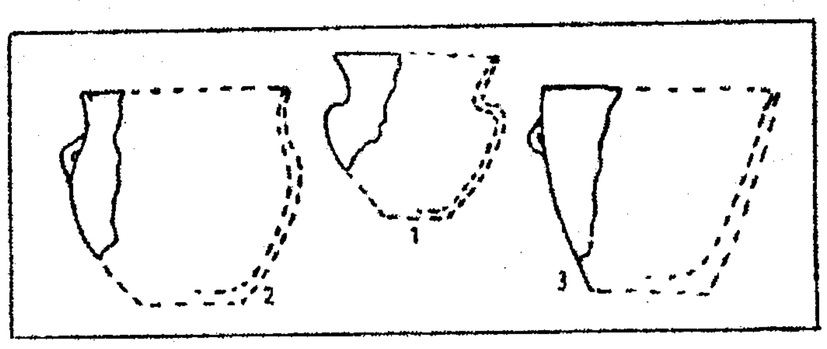

X. Форми гребінцевої кераміки

О. Кандиба

ПОГРАБОВАНІ ПОХОВАННЯ ЛАТЕНСЬКОГО ЧАСУ З КОБИЛІС*

15 вересня 1931 року пан Фойтік повідомив Народний музей про знахідку людських кісток на Чимицькій вул. у Кобилісах. Це вчасне повідомлення дало можливість врятувати і дослідити всі пам'ятки, які були у небезпеці. Вони знаходилися на земельній ділянці пана інсп. Спрінгера (кадастр № 88/35, частина 3, блок 3) і були відкриті при вирівнюванні території під забудову.

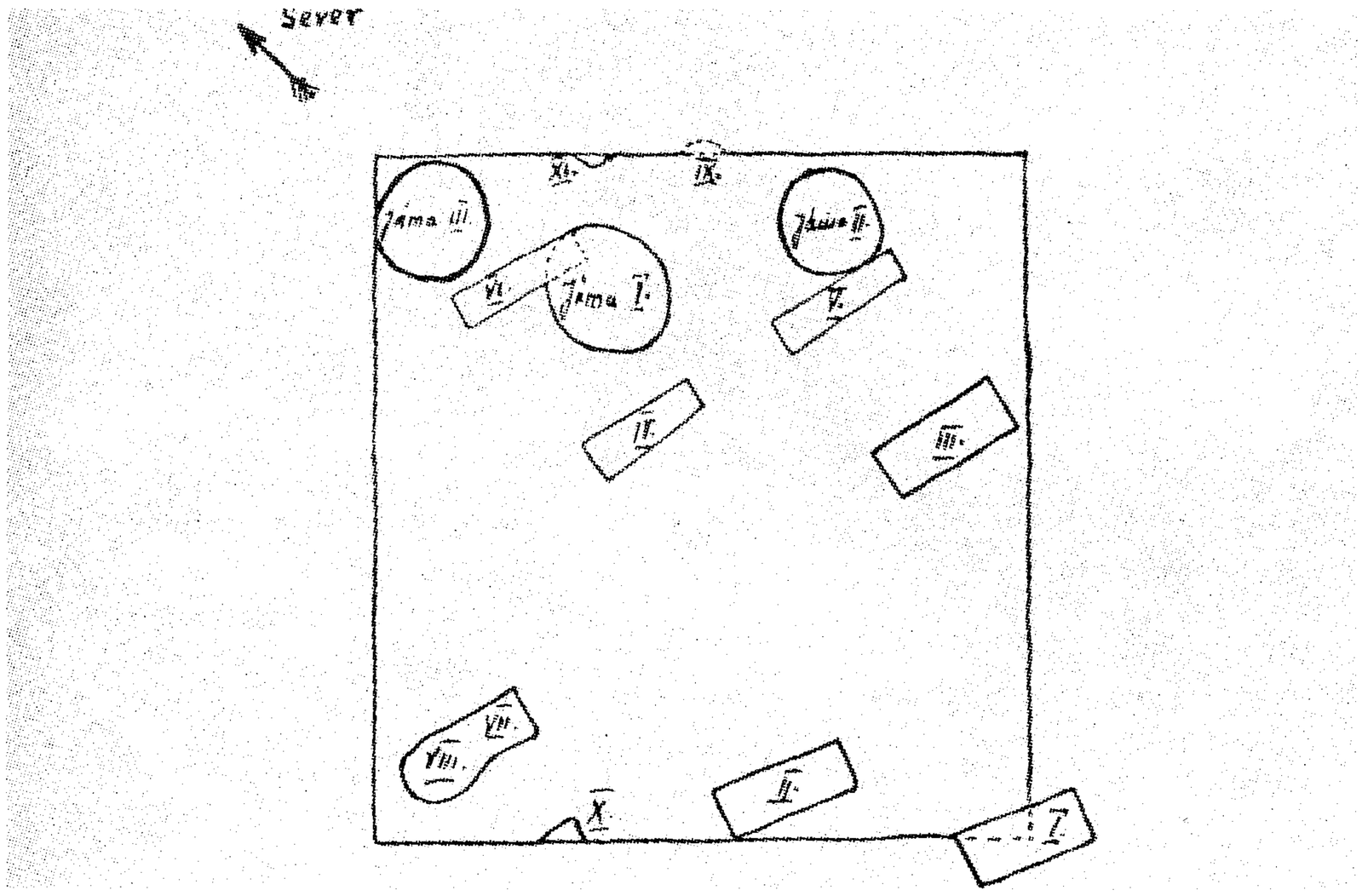

Мал. 1. План розміщення поховань

14–19 вересня розкопано всю ділянку. Територія була рівною, плавно нахилена на південний захід; на глибині 100 см від поверхні починається пісок; його перекриває глина, яка повільно переходить в орний шар (гумус), товщиною 20–30 см.

Усього на площі 150 кв. м. було виявлено 14 праісторичних об'єктів (див. план на мал. 1), з них два (X та XI) залишилися недослідженими, вони не були доступні, тому що найбільшими частинами знаходилися за межами ділянки.

* Переклад з чеської Ю. Рассамакіна: *O. Kandyba.* Vyloupene latenske hroby v Kobylisich. Obzor Praehistoricky, Ročník IX, Rok 1930–1931, s. 106–115.

Як поховання, так і ями з культурними залишками були впущені аж до шару жовтого піску і в ньому дуже добре окреслювалися. Лише поховання IX було в глині, неглибоко під поверхнею.

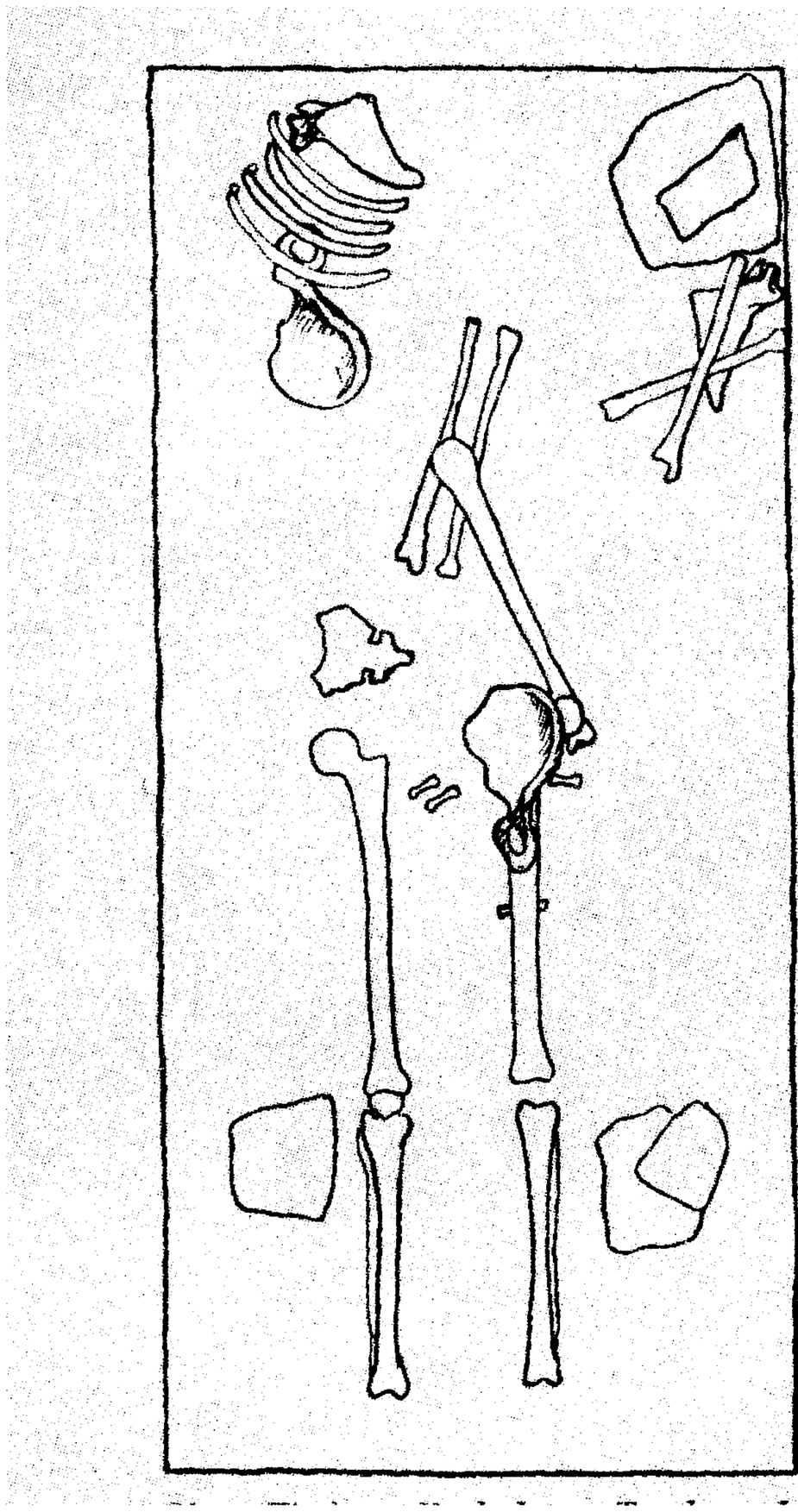

Мал. 2. План поховання I

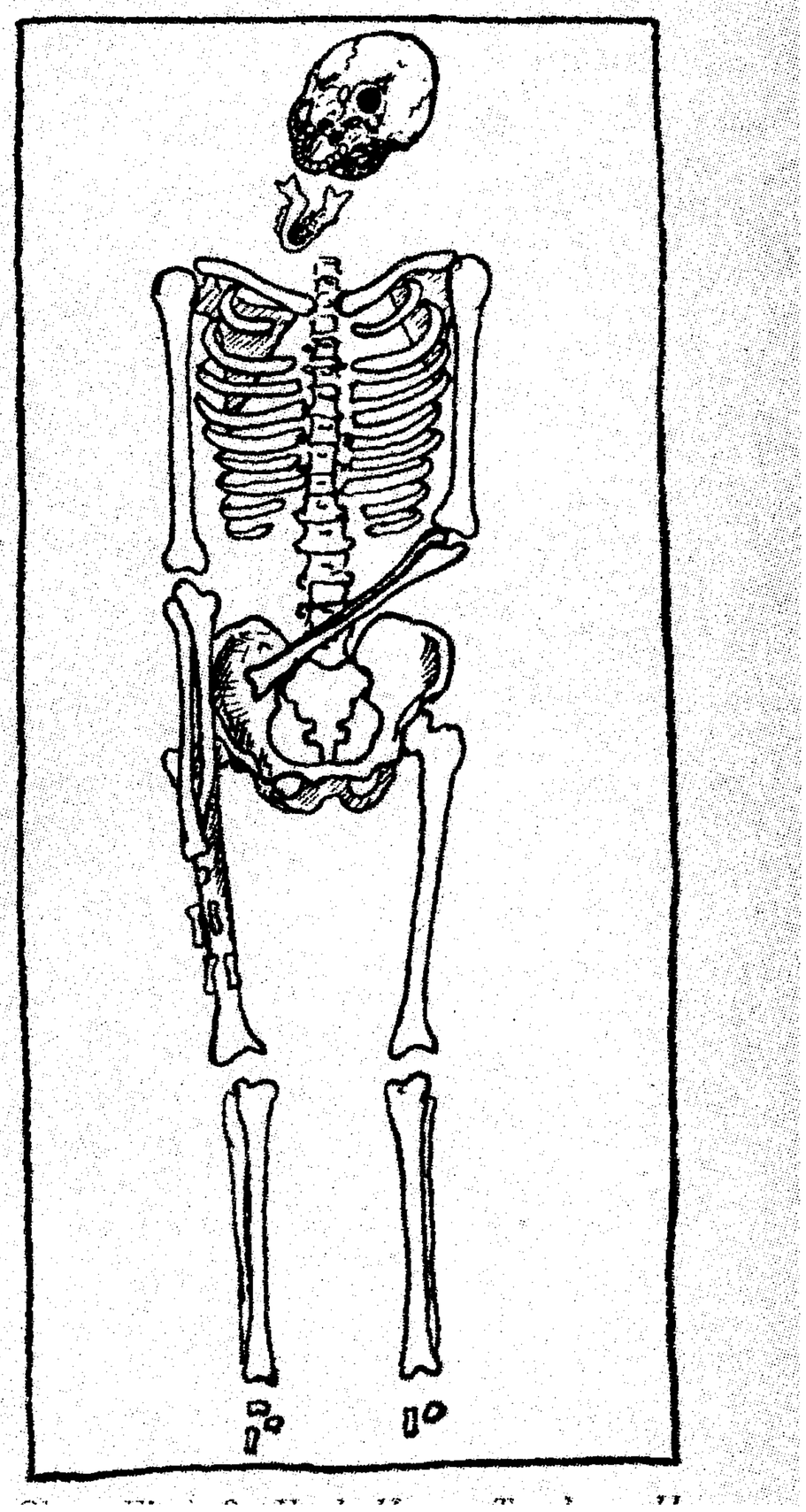

Мал. 3. План поховання II

Розкопані пам'ятки належать до різних періодів: поховання IX та XV – до найпізнішої доби каменю (культура дзвонкоподібних кубків і, очевидно, шнурової кераміки); ями I, II, III — до доби унетицької культури; поховання з I по VII і, скоріш за все, поховання X — до середнього латену. Об'єкт XI не був визначений.

Найвиразнішими були латенські поховання, і я лише ними тут буду займатися. З інвентаря цих поховань збереглося дуже мало, тому що всі поховання були ще в давності сильно пограбовані. Саме все ж таки пограбування заслуговують на увагу як культурно-історичний факт, який і досі не

був для цього періоду констатований.

Розкопані поховання, можливо, є частиною цілого могильника, розміщеного і на сусідніх земельних ділянках. Поховання в більшості були прямокутної форми. Кістяки лежали випростані на спині, головою на північ-північ-захід; руки, як правило, випростані вздовж тіла. Кістки збереглися дуже добре.

Мал. 4. План поховання III

Поховання розміщувалися рядами. Вдалося встановити поперечні ряди (пох. III та V, IV; VI, VII та X) та повздовжній (пох. IV та V; II та X), але не дуже регулярний.

Поховання I (мал. 2). Форма ями прямокутна. Довжина 225, ширина 100, глибина 135 см. Кістяк спочатку лежав випростано на спині, головою на захід-захід-північ. Але у первісному положенні залишилися лише кістки ніг, інші кістки були розкидані по дну ями, а також вище, у заповненні. Череп був знайдений у засипці, на 80 см вище дна. З усього випливає, що поховання було пограбоване. На дні — кілька невеликих кам'яних плит. Інвентар відсутній. Від черепа збереглися лише уламки.

Виходячи із загальної ситуації, поховання відноситься до латенського періоду.

Поховання II (мал. 3). Форма ями прямокутна. Довжина 225, ширина 100, глибина 125 см. Кістяк лежав випростано на спині, головою на захід-захід-північ, права рука – вздовж тіла, ліва – в області таза. Череп і нижня щелепа перевернуті. Інші кістки лежать in situ, непорушеними. Можна припустити, що поховання було пограбоване. Жодної речі не знайдено. Череп зберігся, належав старому чоловікові.

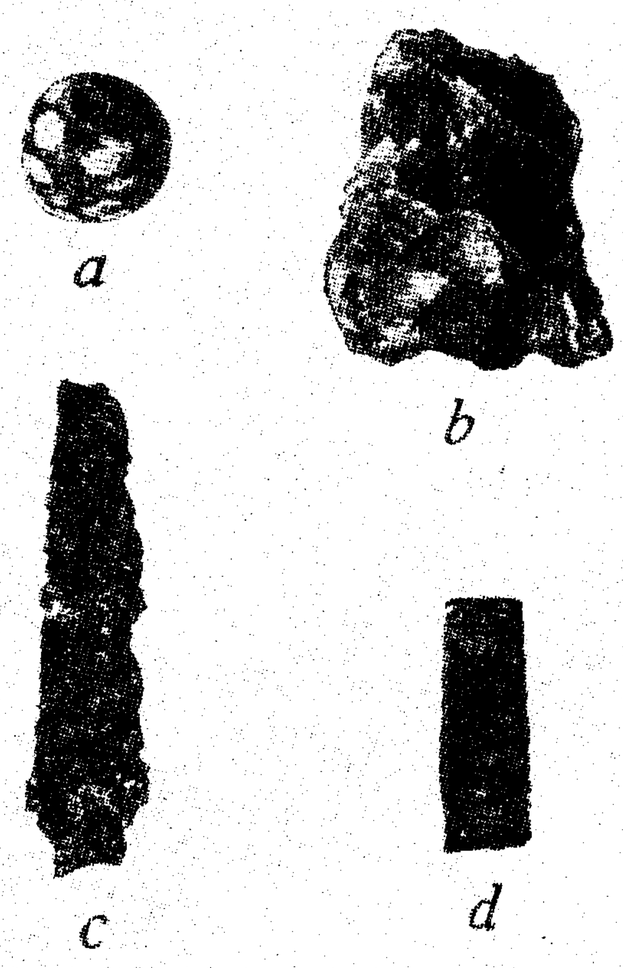

Мал. 5. Знахідки з поховання III

Виходячи з загальної ситуації, поховання відноситься до латенського періоду.

Поховання III (мал. 4). Форма ями прямокутна. Довжина 250, ширина 100, глибина 170 см. Кістяк лежав випростано на спині, головою на захід-захід-північ, ліва рука випростана вздовж тіла, права – на грудній клітці, при цьому пальці цієї руки знаходилися біля правого стегна. Нижня щелепа лежала біля грудної клітки. Біля правої руки і щелепи розкидані порушені ребра, очевидно, при пограбуванні.

У засипці, дещо вище лівого передпліччя, знайдений залізний ніж зі зламаними колодкою і кінчиком леза, довжиною 56 мм (мал. 5 с). Біля китиці лівої руки була знайдена скляна намистина, темно-синього кольору, непрозора, з численними червоними вставками. Діаметр — 12 мм (мал. 5 а).

Біля правої китиці (біля стегнової кістки) знайдений уламок плоского бронзового стрижня, кінець якого був загнутий і сильно розкований в стрічку. Поверхня світло-зелена, гладка, містить порошкові добавки. До-

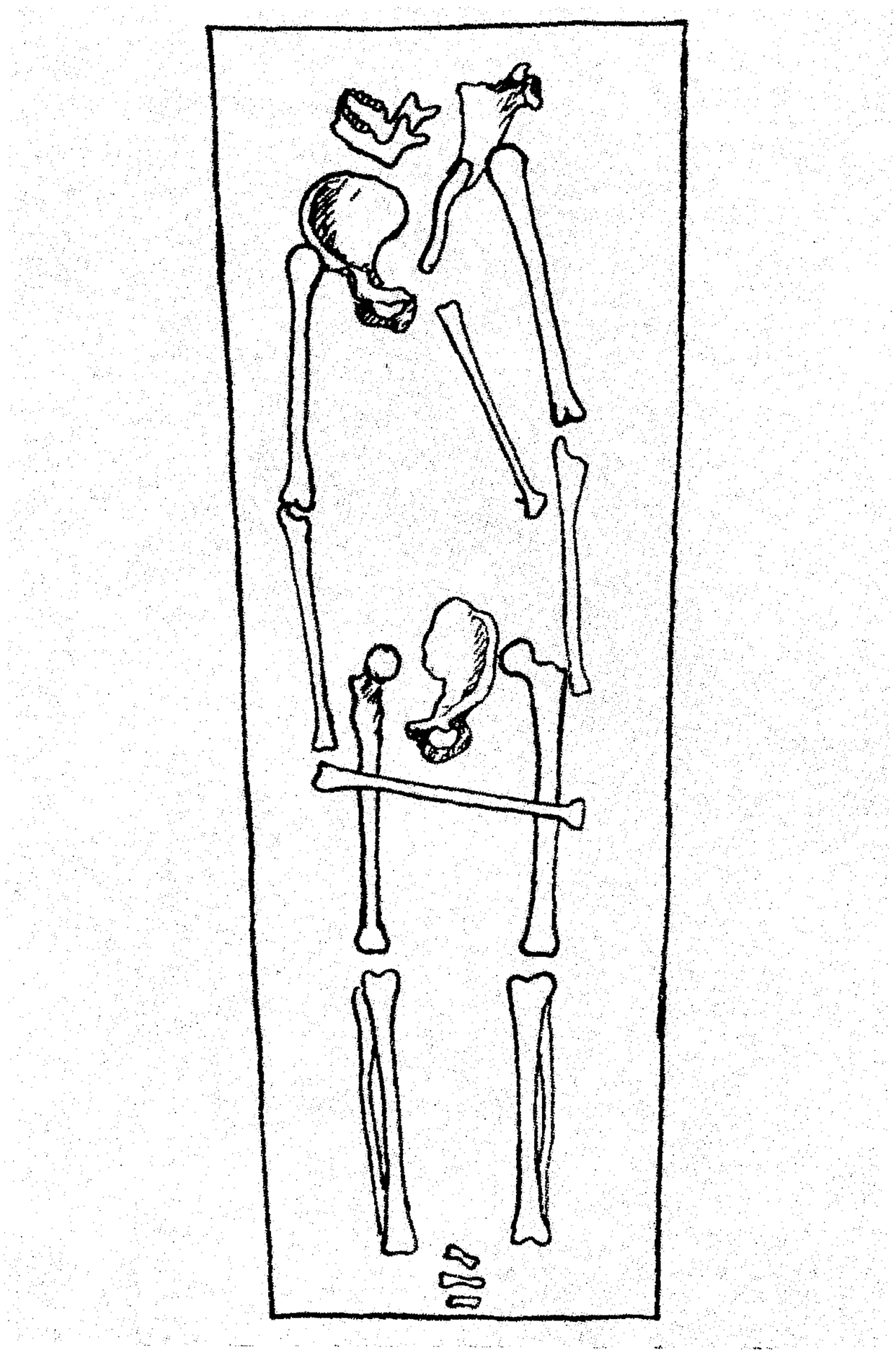

Мал. 6. План поховання IV

вжина 26 мм (мал. 5 d). Поряд лежав кремінь (кресало ?) у вигляді відщепу з ударним бугорком і вторинною ретушшю. Довжина 35 см (мал. 5 b).

Інвентар і загальна ситуація дозволяють віднести поховання до латенського періоду.

Поховання IV (мал. 6). Форма ями трапеціеподібна. Довжина 220, ширина в ногах 65, в головах – 80, глибина 120 см. Кістяк лежав випростано на спині, головою на захід-захід-північ. У первісному положенні зберегли-

ся лише кістки ніг, інші були розкидані грабіжниками. Череп у похованні не знайдений взагалі, залишилася лише нижня щелепа. Відсутні також крижова кістка, лопатки і ключиці. Інвентар відсутній.

Загальна ситуація дозволяє віднести поховання до латенського періоду.

Поховання V (мал. 7). Форма ями прямокутна. Довжина 260, ширина 70,

Мал. 7. План поховання V

глибина 165 см. Кістяк лежав випростано на спині, головою на захід-захід-північ. У первісному положенні збереглися лише кістки ніг. Кістки тіла і рук були розкидані грабіжниками. Одна лопатка і ліктьова кістка взагалі відсутні. З інвентаря в похованні були знайдені: біля лівого стегна — намистина, округла, непрозора, з темно-синього скла, з червоними вставками, діаметр 16 мм (мал. 8 a); браслет із тонкого бронзового стрижня, овального у перерізі, з розкованими і розширеними кінцями. Поверхня темно-зелена, гладка, вкрита крихким порошковим шаром. Діаметр — 68 мм (мал. 8 b).

По черепу встановлено, що кістяк належить дуже старій жінці.

Інвентар дозволяє без сумнівів віднести поховання до латенського періоду.

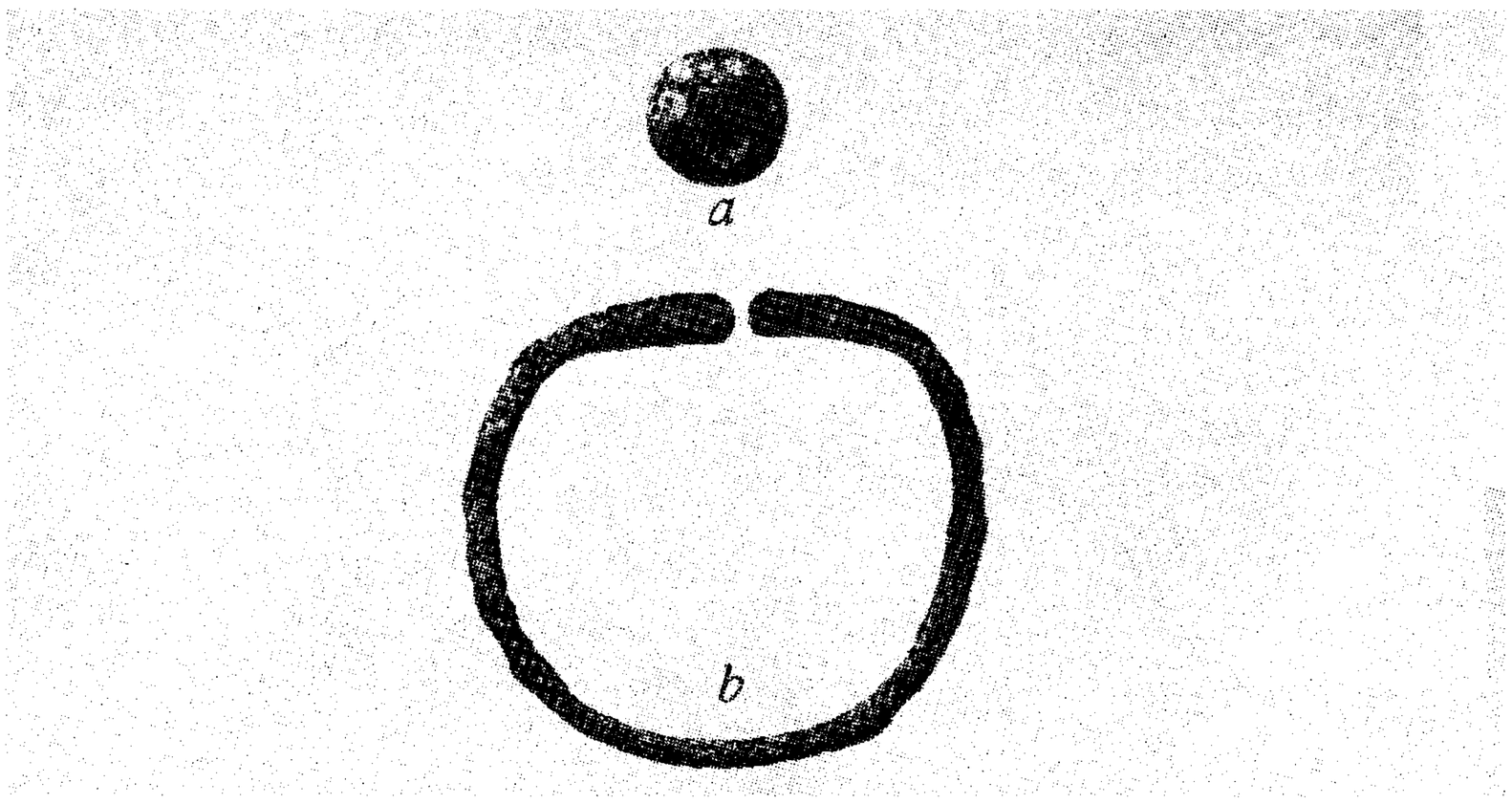

Мал. 8. Знахідки з поховання V

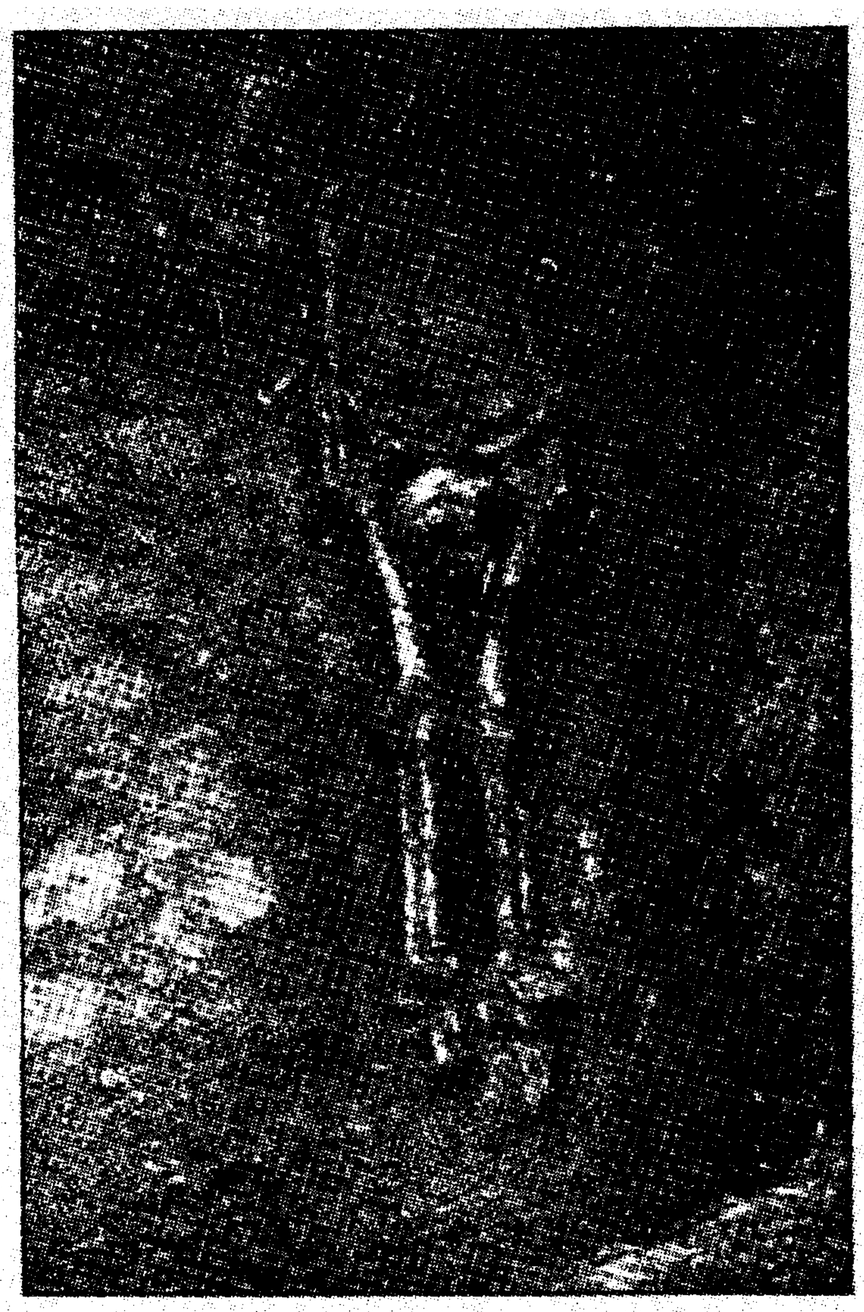

Мал. 9. План поховання VI

Поховання VI (мал. 9). Форма ями прямокутна. Довжина 240, ширина 60, глибина 145 см. Поховання частково перерізало яму з унетицькими матеріялами. Кістяк лежав випростано на спині, головою на захід-захід-північ.

Положення всіх кісток збереглося, тільки череп і нижня щелепа були розкидані грабіжниками в області колін. Інвентар відсутній. Кістки належали молодому чоловікові.

Загальна ситуація дозволяє віднести поховання до латенського періоду.

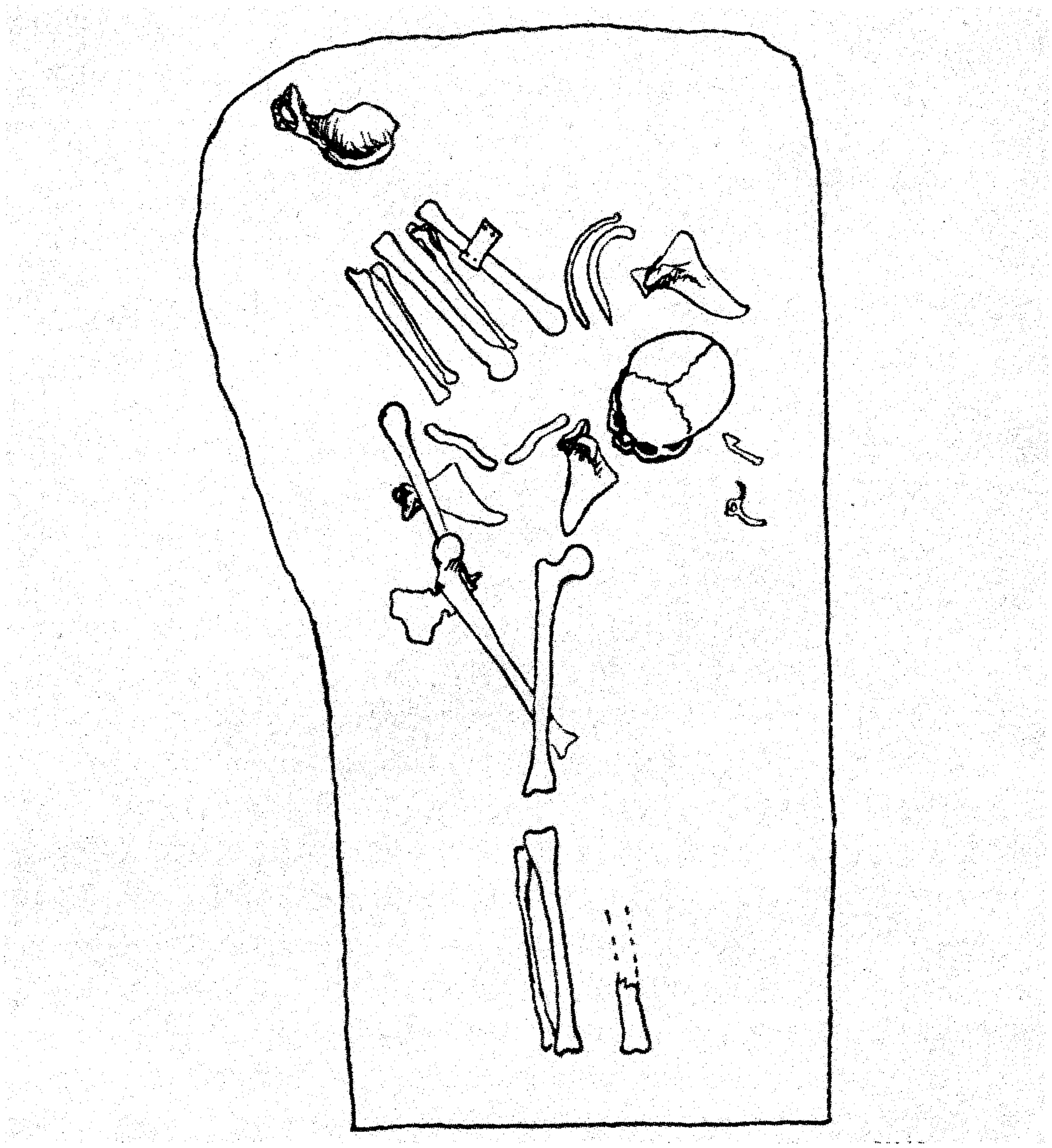

Мал. 10. План поховань VII та VIII

Поховання VII та VIII (мал. 10). Мова йде про два поховання різного часу. Поховальна яма була у східній частині прямокутною, у західній – невизначеної форми. Довжина 230, ширина східньої частини 105, західньої – 120, глибина східньої частини 100, західньої — 105 см. У східній частині поховання знаходився кістяк, нижня частина якого зберегла первісне по-

ложення, з випростаними кістками ніг. Інші кістки були розкидані. Всі кістки передпліччя разом з черепом відсутні взагалі. Кістяк лежав головою на захід-захід-північ. Інвентар відсутній.

У західній частині ями, на 5 см нижче, знаходилися верхні кінцівки іншого скелета, який, як можна було встановити, лежав на лівому боці, головою на схід. Біля них лежали кам'яна плиточка, лопатка, відділена від тіла, і ребра, трохи далі — половина тазу. До них також відносилися фраґменти миски і кружки культури дзвонкоподібних кубків і, ймовірно, також роздавлений череп дорослого чоловіка.

Скоріше за все, поховання культури дзвонкоподібних кубків було зруйноване впущеним у нього більш пізнім похованням, яке було, в свою чергу, пограбоване, і по загальній ситуації може бути віднесене до латенського періоду.

Крім описаної розкопаної пам'ятки, в стіні розкопу знаходилися інші об'єкти, які не було можливості дослідити. Серед них: східній край поховання, глибиною 150 см, орієнтованого схід-схід-південь — захід-захід-північ, де були знайдені нижні кінцівки (очевидно, інше латенське поховання, позначене на плані як X), і профіль ями або поховання, глибиною 130 см, близько від невизначеного (позначено як XI).

Таким чином, нечисленні знахідки, які походять із похововань, а саме – браслет з розкованими кінцями, сині скляні намистини з червоними вставками, дозволяють відносити поховання до латенських. Положення похованих з випростаними вздовж тіла руками звичайні для латену. Лише в похованні II ліва рука лежала на тазі, що також відомо з більш старих знахідок (Славков)[1].

Орієнтація небіжчиків головою на захід-захід-північ є менш відомою; як правило, типовою є орієнтація головою на захід (Доброчковіце, Кобержіце)[2], північний захід (Славков)[3] або також на схід (Ніжковіце, Кобержіце)[4].

Те, що поховання були пограбовані, – поза всяким сумнівом. Положення кісток повністю доводить це. Цікаво, що також в одному випадку розкидані кістки знаходилися на різній висоті. Але, звичайно, на дні ями. В деяких випадках окремі кістки і також череп відсутні взагалі. Грабіжники розривали значну частину похованої ями, щоб мати доступ до похованого;

---

[1] *Alois Procházka.* Z praehistorie Vyškovska a okoli. – Pravěk, 1909. – S. 212.

[2] *J. Schránil.* Vorgeschichte Böhmens und Mähren. –Berlin-Lipsko. – 1928. – S. 228.

J. Vacek. Latènské pohřebiště v Letkách. Památki Archeologické, dil. XXXIV, seš. 3 a 4. – S. 320–321.

K. Schumacher. Grabfund d. sog. Mittel-la-Tène-Zeit von Dühren (Bez. A. Sinsheim, Grossh. Baden). Alterthümer unserer Heidnischen Vorzeit, V, 3. – S. 73.

[3] *Alois Procházka.* Z praehistorie...– S. 201.

[4] Там само.

швидше за все, працювали за умов відносного спокою. Поховання були пограбовані тогочасним гальським населенням. Швидше за все, саме тому існували чудова орієнтація грабіжників і впевненість, з якими вони діставалися до скелетів, не зруйнувавши стінок ями, та головна увага до верхньої частини тіла, де знаходилися речі, при цьому нижня частина з ногами залишалася незайманою. Так робити могли лише ті, хто добре знав спосіб ношення дорогоцінностей і латенський поховальний ритуал. Тіло мусило повністю зотліти, тому що кістки були роз'єднані. Але кістки все ж таки тоді ще не струхли, тому що жодна не була поламана або роздроблена.

Безперечні більш давні аналоґії пограбованим латенським похованням невідомі. Єдине, що в латенському могильнику в Летках біля Лібшиць були знайдені два поховання (12 та 15), де, можливо, можна говорити про пограбування.

Я. Вацек[1], описуючи ці два поховання, має рацію, що у кістяків в обох випадках відсутні череп і ліва половина тіла. Вацек висловився з сумнівом про це відкриття до появи нових знахідок, вживаючи все ж таки вислів «часткові поховання», і думав насправді саме про часткові поховання.

Все ж таки навряд чи це можливо. Нічого такого у галлів ми не знаємо. Також самий розділ вздовж небіжчика вже з-за своїх труднощів навряд чи можна припустити. Більш правдоподібним є пограбування обох поховань, при цьому до стінки ями змістили кістки правої частини тіла. Також важливо, що інвентар теж знаходився лише справа від кістяка, що посилює думку про пограбування.

Пограбовані кобиліські поховання є дуже цінним внеском до вивчення соціальних і релігійних відносин у латенський час. Пограбовані поховання досі були відомі в Центральній Європі лише у германців, періоду меровінгів. За доби каменю і бронзи ще з ними не зустрічалися. Мабуть, таке не було можливим психологічно. Цікаво, що мислення матеріялістичне, яким лише можна висвітлити грабування мертвих, проникає тільки на початку доби історичної (також скіфські могили в Україні). Невідомо, можливо, вільна поведінка відобразила в пограбуванні могил катастрофу світогляду варварської Европи внаслідок стику з вищою цивілізацією (греко-римською) ? Сучасні аналоґії з усіх частин світу загальновідомі.

Праісторичне пограбування мертвих у кожному випадку свідчить про розпад місцевої релігії.

---

[1] *J. Vacek.* Latènské pohřebiště... – S. 321.

25 - 7-1750

О. Кандиба

ПОХОВАННЯ УНЕТИЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ З КОБИЛІС*

Поховання були відкриті при вирівнюванні території для новобудови на Премишленській вулиці в Кобилісах (кадастр 72/114, місце 7, група Е) і повідомлені паном Інгом, співробітником Прусського народного музею.

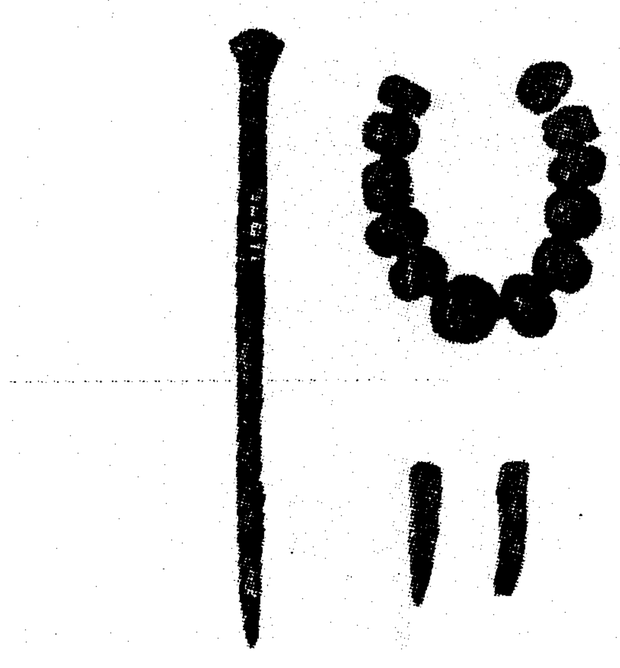

Мал. 1. Прага – Кобиліси, Премишленська вулиця. Знахідки з поховання I

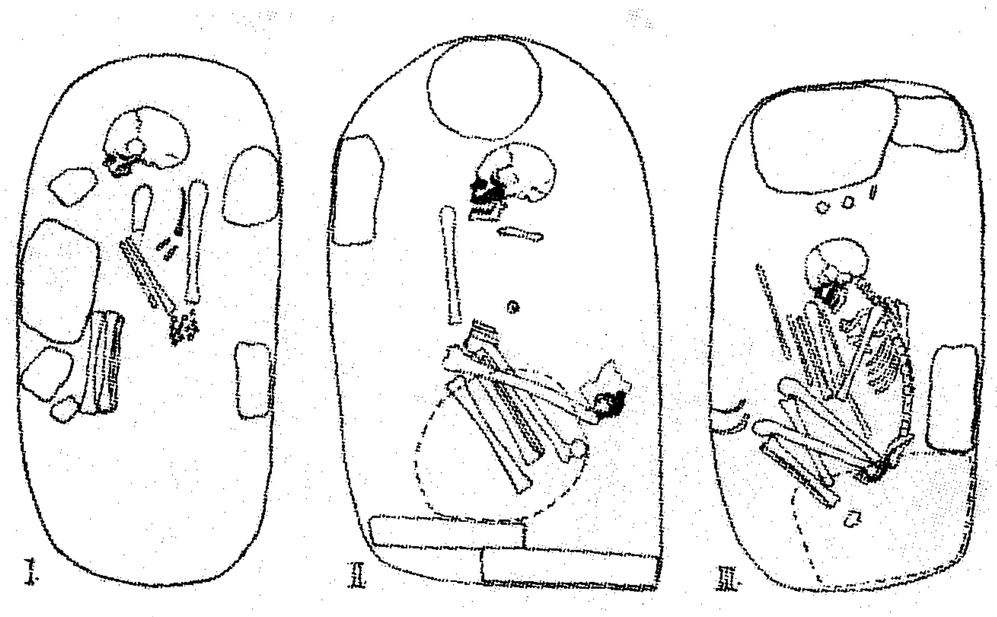

Мал. 2. Прага – Кобиліси, Премишленська вулиця. Плани поховань I, II та III

Вже раніше тут були поруйновані кілька поховань, про що можна судити з купи каміння на розритій дільниці, які використовувалися для перекриття поховань. На поверхні були знайдені також кістки підлітка, які також походили зі зруйнованого поховання. З цього випливає, що мова йде про місце поховання.

9–10 червня 1932 року були досліджені три поховання і залишки четвертого (мал. 2). Поховання овальні в плані, розміщені в ряд. Усі поховання мали кам'яні закладки. Кістяки лежали у скорченому положенні, на правому боці, головою орієнтовані на південь.

Поховання I. Довжина 150, ширина 70, глибина 110 см. На дні похорональної ями знаходилися шість каменів різної величини. Кістки належали молодому чоловікові і сильно зотліли. На грудях знайдена бронзова

* Переклад з чеської Ю.Рассамакіна: *O. Kandyba.* Únětické groby z Kobylis. Památky archaeologické, ročnik II (n.f.), 1932, s. 4.

шпилька, біля лівого ліктя — купка з 13 бурштинових намистин, можливо, від браслета. На грудях, трохи вище (приблизно 7 см над кістьми), були знайдені два бронзових уламки (мал. 1). Шпилька має конічну голівку і вушко, шаблеподібно зігнута, оздоблена трьома групками рисок. Поверхня темно-зелена. Довжина 85 мм. Бронзові уламки виготовлені з плоских чотиригранних стрічок, кожна з них загострена (шила ?). Поверхня світліша за шпильку. Довжина 19 мм і 21 мм. Бурштинові намистини шароподібні. Діаметр 7–10 мм.

Поховання II. Довжина 220, ширина 90, глибина 100 см. На дні біля голови лежали два камені, в ногах стояли дві вертикальні плити. Ноги були прикриті іншою кам'яною плитою (20 см над кістками). Кістки були дуже зітлілими. З інвентаря знайдена біля живота тільки одна бурштинова намистина. Діаметр 10 мм.

Поховання III. Довжина 180, ширина 100, глибина 95 см. У похованні знайдені великі камені. Ноги кістяка були перекриті кам'яною плитою (30 см над кістками). Кістки добре збереглися. Цікавим є зміщення деяких з них. Так, кістка правої ноги знаходилася перед обличчям, кістки п'яток були за головою, ліве стегно – біля тазу, ребра – біля колін. Знахідок не знайшли жодних.

Поховання IV. Було пошкоджене. Ширина 70, глибина 100 см. У похованні були знайдені лише залишки ніг зрілого чоловіка. Похований був обкладений чотирма каменями, з яких найменший знаходився в ногах.

Спосіб поховання та інвентар описаних поховань були типово унетицькими. Те, що кістяки були дуже скорчені і не мали при собі кераміки, дозволяє відносити поховання до пізнього періоду цієї культури.

Замальовки трипільських матеріалів з Городниці над Дністром,
зроблені О. Кандибою з роботи В. Пшебиславського

АРХЕОЛОГ О. КАНДИБА І СУЧАСНІСТЬ

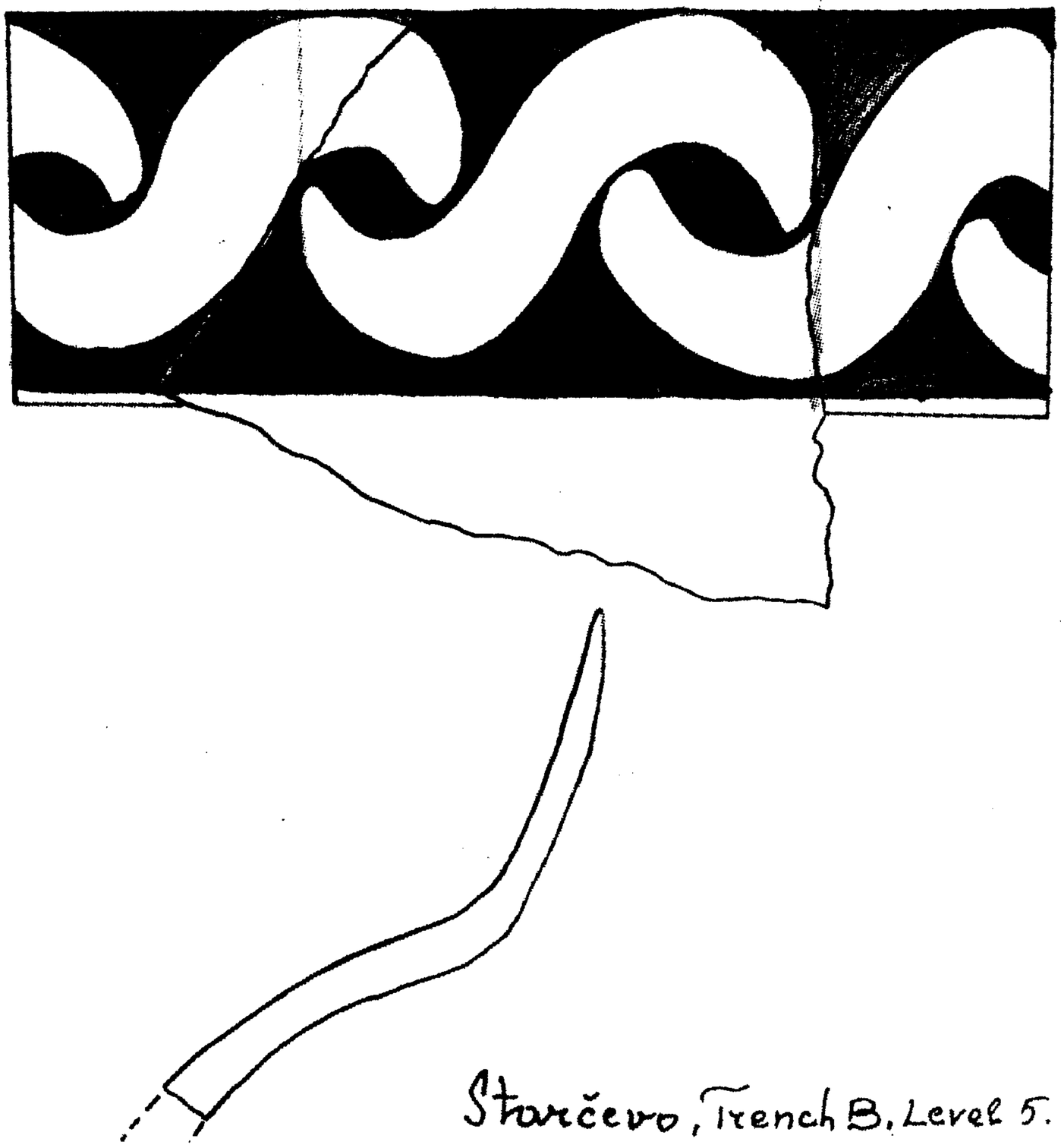

Starčevo, Trench B, Level 5.

Тамара Мовша

АРХЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА ОЛЕГА КАНДИБИ В КОНТЕКСТІ СЬОГОДЕННЯ*

Археологічна спадщина видатного українського вченого Олега Олександровича Кандиби навіть у галузі його провідних студій з трипіллєзнавства мало вивчена. Це пояснюється кількома причинами. Одна з них полягає в обмеженому знайомстві учених України з друкованими працями дослідника, які лише щойно почали з'являтися у деяких бібліотеках. Друга — в Україні на Олега Кандибу не можна було посилатися.

У цій статті ми опираємося на вивірені дані про наукову діяльність ученого, надруковані в двох працях проф. Любомира Винара[1], значення яких є, безсумнівно, велике. В них, на основі кропіткої праці над вивченням багатьох архівних джерел в їх зіставленні, наукова праця Олега Олександровича Кандиби викладена в хронологічній послідовності, запропонована її періодизація, вперше друкуються нові архівні матеріяли. Серед них виступи молодого вченого на Другому Українському науковому з'їзді в Празі, зміст виступів опонентів на захисті докторської дисертації та інші важливі джерела.

Наукова діяльність Олега Кандиби з археології розпочалася ще в студентські роки у Карловому університеті з паралельним слуханням лекцій з археології, мистецтва, етнографії в Українському Вільному Університеті, де катедрою археології завідував знаний у світі вчений Вадим Михайлович Щербаківський і де працювали й інші відомі вчені з української еміґрації — Левко Чикаленко, І.Борковський, Ярослав Пастернак, В.Біднов та інші професори. У 1928 — 1929 рр. молодий дослідник підготував у Карловому університеті три семінарські роботи: «Перегляд поглядів на мальовану неолітичну кераміку»; «Розкопки в Галичині 1928 р.»; «Галицька мальована кераміка» на семінарі досвідченого, відомого проф. Альбіна Стоцького. Четверта робота – «Погляди Грушевського на початки людської громади» на антропологічному семінарі проф. Фоустека[2].

---

* Дякуємо за надання тексту оригіналу родичам Т. Мовші, зокрема Вікторії Мовші.

[1] *Л. Винар.* Наукова діяльність д-ра Олега Кандиби. Впровадження// Український Історик. — 1985. — Ч. 1–4. — С. 49–74; *Л. Винар.* Головний період наукової діяльности Олега Кандиби: 1931–1940// Український Історик. — 1986. — Ч. 1–2. — С. 37–54.

[2] *Л. Винар.* Наукова діяльність д-ра Олега Кандиби... — С. 60.

Восени 1928 р., ще перед закінченням університету, Олег Кандиба опрацьовує колекції в музеях Львова. Зокрема, з нових розкопок на Галицькому Поділлі. Цікаві дані про час свого перебування на Галичині та наслідки робіт молодий дослідник повідомляє батьків у листі від 2/ X 1928 р. Він пише, що затримується у Львові ще на деякий час в чеканні на прибуття до Національного музею ім. Т.Шевченка матеріялів з розкопок Юрія Полянського. «Маю єдину в своїм роді збірку кераміки з більшости селищ Галичини. Ніхто такої не має». Далі у цьому ж листі йдеться про вирішення питання про виділення коштів від НТШ для проведення «...двох-трьох скромних, але систематичних розкопів на Галицькім Поділлі. Це дало б мені опорні пункти в моїй роботі»[1]. «Тут після двох років праці[2] і розкопів можна дати певну і тривалу схему розвитку цієї культури». Ще нижче у цьому ж листі: «...А справді, охоче я покопався б з рік у вологій землі і послухав би жайворонків і перепелів в житах. Спочив би в атмосфері побуту своїх мальованих предків»[3].

Як засвідчує цитований лист, Олег Кандиба цілеспрямовано йде до написання докторської дисертації. Плянує багато працювати по приїзді вдома, закінчити і подати дисертацію до березня місяця наступного року.

Після одержання грошей від НТШ молодий дослідник у 1928 – 1929 рр. обстежив 15 поселень трипільської культури в Галичині: Бучач, Більче-Сад; Більче-Вертеба; Вигнанка; Городниця над Дністром; Добрівляни; Заліщики; Касперівці; Кошилівці (Обоз); Ланівці-Замчисько; Личківці; Новосілка-Костюкова; Шитівці та ін. У чотирьох пунктах найбільшої наукової ваги — Ланівцях (урочище Замчисько), Добрівлянах, Більчі-Вертебі та Заліщиках учений провів розкопки. Наслідки цих робіт докладно висвітлені в науковій статті «Досліди на Галицькому Поділлі в роках 1928 та 1929»[4].

На поселенні в с. Ланівцях Олег Кандиба дослідив три наземних житла. В Заліщиках, у цегельні баронів Турнав, — ями. В Добрівлянах — залишки жител, матеріяли яких засвідчують дворазове заселення цієї пам'ятки. Прикладені кресленики стратиграфічних розрізів, як і наслідки робіт в Більчі-Вертебі, підтверджують високий рівень методики розкопок ученого. Автор не обмежується констатацією фактів, а ставить ці поселення в ряд з

---

[1] *О. Ольжич.* Незнаному воякові. — К., 1994. — С. 327–328.

[2] Директор Національного музею ім. Т. Шевченка у Львові Ярослав Пастернак запропонував Олегові Кандибі працю в музеї.

[3] *О. Ольжич.* Незнаному воякові. — С. 328.

[4] Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. — 1937. — Т. 165. — С. 1 — 14.

іншими у Верхній Наддністрянщині, порівнює кераміку з Ланівців із Городницею над Дністром, а з Добрівлян — із Городницею Медоборською. Значення поселення в Добрівлянах Олег Кандиба вбачає у безперечній стратиграфії, опірній для побудови схеми розвитку української мальованої (розписної) кераміки.

Головне місце в польових дослідженнях та їх наслідках належить все-таки всесвітньо відомій пам'ятці в печері Вертеба на полі Більче-Золоте. Цьому унікальному об'єктові трипільської культури, починаючи з 70-х років минулого століття, приділяли увагу польські археологи (А. Кіркор, Г. Оссовський, В. Деметрикевич). У 1914 р. тут копав український антрополог Я.Чекановський за участю В. Гребеняка і Я. Пастернака. Здобуто великі матеріяли, серед яких чимало цінних виробів із глини, рогу і кістки та навіть металу. Проте перед дослідженнями Олега Кандиби археологічна наука не мала тієї важливої інформації, яку отримав він завдяки високій кваліфікації з методики розкопок.

Заслугою вченого є встановлення чіткої стратиграфії — двох культурних шарів, розділених стерильним прошарком. Детальним обстеженням біля стін та в бокових ходах печери Олег Кандиба виявив непорушений шар. Роботи проведено в трьох місцях: «в малій залі ліворуч від лівого ходу; у найбільшому ході; у великій брамі перед поворотом з непорушеною стіною». Пробні розкопки здійснені до глибини 1,30 м. Людські кістки, перемішані з уламками посудин та брилами каміння, знаходилися тут у передвідкладеному стані, у намуленому гумусі. Матеріяли непорушеного шару дослідник пов'язав із пам'ятками двох різночасових типів на Галицькому Поділлі. З нижнього шару походила раніша кераміка так званого більчецького типу. З верхнього — пізніша, кошилівецького типу.

Олег Кандиба оцінює ці спостереження в печері Вертеба як новий підхід до розуміння унікальної пам'ятки, виходячи з еволюційного розвитку Трипілля у Верхній Наддністрянщині та типологічно класифікаційного осмислення матеріялів, здобутих попередниками[1]. Їхнє значення непересічне і для запропонованої ним періодизації, в якій поселення Більче-Сад (верхній шар) передує поселенню Кошилівці. В сьогоденні воно важливе для осмислення в локально-культурному аспекті деяких унікальних знахідок у світлі відкриттів 1970-х років в Україні та в Молдові, а саме поселень типу Жванець-Щовб в Середній Наддністрянщині та Бринзени–Циганка в Попрутті, впливи культурних традицій яких відчутні у Більчі-Вер-

[1] *Олег Кандиба.* Цит. праця. — С. 1 — 14.

тебі та Кошилівцях. Але це потребує розгляду в окремій статті.

Наявність культурного шару в печері Вертеба та людських кісток Олег Кандиба пояснював наслідком катастрофи або ворожого нападу.

У 1930 році[1] в житті родини Кандибів, як і всієї наукової еміграції з України, відбулася велика подія. Син Віри Антонівни та Олександра Івановича, на 23 році від народження, успішно захистив у Карловому університеті докторську дисертацію на тему: «Неолітична мальована кераміка Галичини»[2]. Головний опонент проф. д-р Альбін Стоцький дав їй високу оцінку. Зазначимо, що за три дні до захисту дисертант здав два докторантських іспити — з праісторичної археології та філософії.

Дисертація, обсягом 130 с. тексту, 16 табл. ілюстрацій та двох карт, написана на основі детального вивчення джерел у музеях Львова, Кракова, Праги, здобутих попередніми дослідниками та власними розкопками і розвідками. До недавнього часу зміст дисертації за окремими розділами і темами для багатьох археологів залишався невідомим. Особливе значення мають II та III розділи праці[3]. Так, у II розділі Олег Кандиба окреслює і характеризує територію областей із розписною керамікою Середньої та Південно-Східньої Европи, що засвідчує широкий кругозір дисертанта. Мова йде про кераміку: угорську лендєльської культурної области; тесалійської (фессалійської) области; болгарської области та українсько-румунської области. Висвітлюється також проблема ґенезису та занепаду мальованої (розписної) кераміки, а також хронологія її поселень. III розділ праці — головний, присвячений типології, клясифікації кераміки пам'яток Галичини, періодизації та хронології останніх. Дослідник поділяє їх на два періоди — А і Б.

Пошукувач наукового ступеня розглядає кераміку за технікою орнаментації: рита (прокреслена); канельована; гребінцева; мальована з галицьких пам'яток та Шипинців на Буковині в такій хронологічній послідовності фаз: незвиська, шипинецька (А), заліщицька, городницька, більчецька, кошилівецька. Крім того, характеризує знаряддя виробництва та пластику, встановлює типологію і відносну хронологію мальованої (розписної) кераміки.

У ширшому аспекті ці проблемні питання Олег Кандиба висвітлив у доповіді «Українська мальована кераміка у европейському неоліті»[4], виголо-

[1] Дата уточнена проф. Любомиром Винаром.
[2] *Oleh Kandyba*. Haličká pomalovaná keramika neoliticka. Doktorska dicertace. — Praha. — 130 p.
[3] *Л. Винар*. Наукова діяльність д-ра Олега Кандиби. Цит. пр. — С. 74.
[4] Там само. — С. 73–74.

шеній у 1932 р. на Другому Українському науковому з'їзді в Празі. Широкий науковий кругозір, великі знання тогочасної археологічної літератури дозволили вченому розглянути українську кераміку періоду А його періодизації в порівнянні з неолітичними пам'ятками Подунав'я. Олег Кандиба вважав, що вона може бути віднесена до культурного кола стрічкової кераміки. Кераміка пізнього періоду Б має паралелі в мальованій кераміці Болгарії та канельованій Подунав'я.

Особливе значення в контексті сьогодення в Трипіллі мають три тези дослідника, на які до цього часу не звернули уваги. А саме: 1 — посуд з гребінцевим і горошковим (перлиним) орнаментом є імпортним; 2 — кам'яна булава з Верем'я в Наддніпрянщині — свідоцтво зв'язків із степовою культурою охрованих кістяків; 3 — «українська мальована кераміка є найближче споріднена з молдавською та семигородською і творить разом з ними вищу спільноту: українсько-румунську область»[1]. На цих важливих положеннях, розкривши їхнє значення, зупинимося нижче.

Науковий злет Олега Кандиби можна пояснити кількома щасливими факторами: по-перше, притаманними від народження великими здібностями та активністю і зібраністю натури; по-друге, впливом високоінтелектуальної родини, особливо батька, знаного в світі поета Олеся Кандиби, який уважно стежив за шляхом, що по ньому йшов син; по-третє, талановитим середовищем учених старшого покоління з української еміґрації та вчених Чехословаччини, що в ньому ріс і розвивався науковий світогляд майбутнього визначного дослідника. Нагадаємо, в основному навколо Праги оселилася українська міґраційна еліта — родини відомих учених, поетів. Президент Чехословацької республіки Томаш Масарик добре розумів значення цього інтелектуального припливу в країну і сприяв створенню в Празі нових наукових та навчальних закладів. Так, працювали: Український Вільний Університет; Український педагогічний інститут ім. Драгоманова; Сільськогосподарський інститут; Музей Визвольної боротьби України. З 1922 р. ряди еміґрантів поповнив широкоосвічений, відомий проф. Вадим Михайлович Щербаківський, який очолив катедру археології в Українському Вільному Університеті та вів кілька важливих семінарів. Після одержання О.Кандибою наукового ступеня Вадим Щербаківський запропонував йому становище асистента на його катедрі. Одночасово молодий учений продовжував працювати волонтером (до 1931 р.) в археологічному відділі Народного Музею в Празі.

[1] *Л. Винар*. Головний період наукової діяльности Олега Кандиби... — С. 54.

В Українському Вільному Університеті Олег Кандиба мав змогу поглиблювати свої знання в галузі трипіллєзнавства та інших синхронних сусідніх і віддалених культур; здійснювати поїздки в музеї багатьох європейських країн. У 1931 році відбувся виїзд ученого у великий археологічний світ. Отримавши стипендію від Слов'янського Інституту в Празі, яким тоді керував проф. Любор Нідерле, молодий дослідник здійснює наукове відрядження по Європі. Це був початок великої нової, наполегливої роботи, що його проф. Любомир Винар вважає переломовим у науковій діяльності. У Відні він опрацьовує колекції з Городниці, Шипинців та неолітичні й енеолітичні матеріяли з Трансільванії. В музеях Берліна вивчає, головним чином, колекції з Шипинців на Буковині та Кукутень в Румунії. Знайомиться з відомими вченими, зокрема з проф. Губертом Шмідтом, знаним із досліджень багатошарового поселення Кукутень[1]. В листі від 7/VI 1931 р. Олег Кандиба повідомляє батьків про те, що його праця в музеї доходить до кінця, що він показував свою роботу берлінському професорові і той з ним погоджується, що в результаті поїздки буде написано пару наукових статей та доповнена дисертація[2].

Після цієї першої поїздки лише до Берліна і Відня Олег Кандиба приїздив ще тричі, у 1932, 1933 та 1936 роках. А ще були цілеспрямовані подорожі з метою опрацювання археологічних матеріялів до Білгорода, Чернівців, Кракова, Львова та інших міст. У спілкуванні з іноземними вченими не було перешкод, бо український дослідник володів кількома європейськими мовами та був знайомий з головними працями вчених Середньої та Південно-Східньої Европи.

У 1932 р. Олег Кандиба проводить рятівні розкопки поховань латенської епохи в Кобелісах біля Праги[3], бере участь у розкопках на території Чехословаччини, починає працювати в складі Американської експедиції на розкопках в Старчево в Югославії, де досліджувано пам'ятки неоліту та бронзової доби. З цього часу по 1939 р. продовжувалася співпраця молодого вченого з американськими науковими установами. В листі від 7/X 1933 р. до Марини і Марка Антоновичів Олег Кандиба писав: «Я докінчую свою проблематичну працю в Білгороді і збираюся в карколомну подорож, що в ній найменшою атракцією буде Відень з Маценком»[4]. У 1938 р. за активною уча-

---

[1] *Hubert Schmidt*. Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumanien. — Berlin; Leipzig. — 1932.
[2] *О. Ольжич*. Незнаному воякові. — С. 339.
[3] *Oleh Kandyba*. Uneticke hroby z Kobylis, Památky archeologické. — 1932. — Vol. II. — 46–47 p.
[4] *О. Ольжич*. Незнаному воякові. — С. 344.

стю вченого в Америці було організовано Український Науковий Інститут. Талановитий, енергійний український учений здобув славу і за океаном.

Наукова археологічна спадщина Олега Олександровича Кандиби ще чекає на всебічне дослідження. Лише нещодавно завершилося упорядкування архіву, переданого до Інституту літератури НАН України, в якому зберігаються численні зарисовки кераміки з різних музеїв Европи — доказ великої проведеної роботи.

На сьогодні відомо 12 наукових статей, надрукованих у різних археологічних виданнях українською, чеською, німецькою та англійською мовами, монографічне дослідження «Schipenitz: Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes», 15 доповідей на форумі Українського Історичного Філологічного товариства в Празі[1] та дві доповіді на Другому Українському науковому з'їзді в Празі. Серед них немало важливих проблемних: «До неолітичної орнаментики Дністро-Дунайської області»; «Оббігова спіраля в орнаментації Дністро-Дунайської області»; «Старчевська фаза середньодунайського неоліту»; «До відносної хронології європейського неоліту». Навіть перелік самих назв доповідей вказує на широту кругозору дослідника і його велику обізнаність з матеріялами європейського неоліту-енеоліту, бо без цих знань не зрозумілий феномен трипільської культури.

Короткий зміст деяких надрукованих статей подається в хронологічній послідовності. Першою з них можна вважати надруковану в Празі в «Пам'ятках археологічних» «Трипільські пам'ятки в збірках археологічного уставу Карлового університету»[2]. В ній публікується невелика колекція з розкопок Вікентія Вячеславовича Хвойка в Середній Наддніпрянщині. Виходячи з досліджень на Поділлі та Галичині, розглядаються матеріяли Карлового університету в порівняльних аналогіях з периферійних областей (трикутник: Київ — Галич — Кукутень).

Учений звертає увагу на фрагмент кераміки, виготовлений із маси з домішкою черепашки, прикрашений гребінцевим орнаментом. Наголошує, що в Галичині такий посуд відноситься до перехідної групи від старшого етапу до молодшого і зустрічається в поселеннях Бучач і Городниця над Дністром. На його особисту думку, він належить до іншого культурного кола, пов'язаний з неолітом Північної України Чернігівської та Надбужанської

---

[1] *Л. Винар.* Головний період наукової діяльности Олега Кандиби... — С. 44–45.

[2] *Oleh Kandyba.* Tripilské památky ve sbirkách Archeologického Üstavu Karlovy universitu // Památky archeologicke. — 1932. — Vol. II. — 35–38 p. (окрема відбитка).

области[1]. Значення висновку про цю групу кераміки та її походження подається нижче.

Розписна кераміка трипільської культури періоду Б розглядається в широких територіальних рамках від Дніпра до Галичини, Буковини і Кукутень у Румунії. В кінці статті опубліковано три антропоморфні статуетки.

Другою ранньою працею, що вийшла з друку, можна вважати «Кам'яні вироби неолітичної мальованої кераміки в Галичині»[2]. В ній розглядається майже не вивчена в ті часи кам'яна індустрія з трипільських пам'яток Верхньої Наддністрянщини. Винятком є деякі знаряддя з Бучача, опубліковані Л.Козловським. Олег Кандиба проаналізував матеріяли з Більча-Золотого (Сад та Вертеба), Бучача, Филипківців, Кошилівців, Заліщиків, Мельниці та з інших пунктів Східньої Галичини. Крем'яні сокири, долота, клини та вироби з інших порід каменю дослідник розділив за формою на типи та варіянти, окресливши регіони поширення. Крем'яні ножі та скребки типологізовано за введенням ретушування. Стаття супроводжується великим апаратом використаної літератури відомих учених. У підстрочних посиланнях праці М. Рудинського, М. Макаренка, В. Козловської, І. Нестора, Ф. Ласло, А. Тальгрена, В. Мікова та ще багатьох.

До праць 1932 р. належать тези доповіді «Дністро-Дунайський неолітичний регіон» на Перший Інтернаціональний Конгрес Праісториків і Протоісториків, що відбувся в Лондоні[3]. Дослідник установлює зв'язок між українською і румунською (трипільською і кукутенською. — *Т. М.*) мальованою керамікою в моделюванні посуду і спіральній орнаментації. Вважає, що відмічені спільні ознаки дозволяють об'єднати український і румунський регіони під назвою Дністровський регіон з його головною водною артерією Дністер. Близький зв'язок з неолітичними культурами долини Дунаю, особливо на етапі А, який простежується і в періоді Б, дозволяє в територіальній екстензії цей неолітичний регіон вважати таким, що відповідає Дністро-Дунайському, і визначити його як Дністро-Дунайський.

У 1932 р. Олег Кандиба зробив також дві доповіді на Другому Українському з'їзді в Празі, про які згадувалося і які дотепер не віднайдені.

---

[1] *Oleh Kandyba.* Вказ. праця.

[2] *Oleh Kandyba.* Kamenné nastroj neolithické malowane keramiky v Halici // Obzor Praehistorický. — 1930–35. — Vol. IX. — 32–56 p. (окрема відбитка).

[3] *Oleh Kandyba.* The Dniestro-Danubian Region // Proceedings of the First international Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences. — 1932, August 1–6, London: Oxford University Press. — 1932. — 27 p. Резюме доповіді.

Важливе наукове значення, особливо для вивчення мотивів орнаментації мальованої кераміки на терені України, набувають дві праці, присвячені детальному розглядові головного спірального мотиву декору, багато проілюстровані таблицями. В обох працях спіральний орнамент розглядається за восьми локальними групами Дністро-Дунайської області: Українська (включає Бессарабію, Буковину і Галичину); Молдавська; Трансільванська; Югославська (включає Західню Болгарію, Південно-Східню Угорщину і Середню Трансільванію) групи; Лендєльський комплекс; Бюкк; Середньоевропейська група (з долиною Рейну).

Попередня стаття «Оббігова спіраля в орнаментації стрічкової кераміки»[1], німецькою мовою, висвітлює один із різновидів цього декоративного орнаменту — оббігову спіралю. В Українській групі ця спіраля є характерною для пам'яток періоду А і Б періодизації Олега Кандиби. Вона є першим головним мотивом в орнаментації кераміки Дністро-Дунайської області. Праця супроводжується 112 рисунками.

Наступна стаття «S-спіраль в декорі Дністро-Дунайської неолітичної кераміки»[2], англійською мовою, вражає глибиною знань і широтою наукового кругозору. Віддавши данину своєму попередникові — Левкові Чикаленку, який на терені західнього українського Трипілля започаткував вивчення мотивів спірального орнаменту мальованого посуду, вчений розширив хронологічні й територіяльні рамки своїх досліджень з цієї проблеми. Олег Кандиба був першим серед дослідників, хто розчленував різні типи спіралі. Не дивлячись на існування її багатьох різновидів, вона вивчалась у надто загальних рисах.

Дослідник створює клясифікацію спірального орнаменту, поділивши його типи і варіянти. Різноманітність спіральної орнаментації проілюстрована 92-ма видами розгорнутих S-спіральних мотивів, характерних для всіх груп Дністро-Дунайської области.

Окремого розгляду заслуговує періодизація трипільських пам'яток Верхньої Наддністрянщини, розроблена дослідником. На основі ретельної типології і клясифікації мальованої кераміки Олег Олександрович Кандиба розділив пам'ятки цієї території на два періоди — А, раніший, та Б, пізніший, наступний, а також проміжний між ними. У свою чергу, вони поділяються на п'ять фаз розвитку. Найраніша фаза періоду А — незвиська, запропоно-

[1] *Oleh Kandyba.* Die forlaufende Spirale in der bandkeramischen Ornamentik //Archiv für Antropologie; Neue Folge, Bd. 23. — 1935. — S. 266–308.

[2] *Oleh Kandyba.* S-Spiral in the decoration of the Dniestro-Danubian Neolithic pottery // American journal of archeology. — 1936. — V. 40, no. 2. — 228–245 p.

вана до того Леоном Козловським. Наступна, друга, фаза — заліщицька — нова, вперше виділена Олегом Кандибою. До неї дослідник відніс 12 поселень Верхньої Наддністрянщини (Заліщики, Бучач, Вигнанка, Навосілка Костюковата та ін.). Крім того, кераміку нижнього шару Шипинців на Буковині. Заліщицька фаза кореспондується з Кукутень А-В. Третя фаза, городницька, на думку вченого, проміжна між пам'ятками раннього та пізнього періодів (А і Б). Четверта фаза, більчецька, репрезентована поселенням Більче-Сад II. П'ята фаза своєрідна кошилівецька. Дві останні фази належать до періоду Б і кореспондуються з Кукутень В у Румунії. Детально ця періодизація розглянута дослідником у другому розділі названої монографії під заголовком «Українська або трипільська група мальованої кераміки»[1]. У ньому розкриті особливості орнаментації груп посуду, характерного для кожної фази. Так, для незвиської — типова кераміка із заглибленим орнаментом, канельованим та мальованим (розписним) орнаментом. Окреслюється територія її поширення. На відміну від кераміки з заглибленим орнаментом, яка в період А зустрічається в Східній Галичині та на Середньому Дніпрі, кераміка мальована з позитивною орнаментацією, виконаною білою фарбою з чорним обрамленням по світло-коричнево-червоному тлі, поширена в Галичині та в Дністровській групі Центральної України.

Заліщицька фаза періоду А представлена групою розписної кераміки двох типів: заліщицького, з позитивною орнаментацією чорною фарбою на білувато-жовтому тлі, підкресленою тонкими червоними лініями, або тільки червоною фарбою, поширеною в Галичині, Подністров'ї та, можливо, в Дніпровському регіоні; шипинецького з негативною орнаментацією, нанесеною чорною фарбою на червоному тлі з обводкою тонкими білими лініями або крапками, характерного для Галичини та Шипинців.

Городницька фаза, проміжна між двома названими періодами, представлена керамікою з позитивною або негативною орнаментацією, виконаною чорною фарбою по білому, зрідка червонуватому тлу.

Більчецька фаза, що відноситься вже до періоду Б, репрезентована керамікою, розписаною чорною або червоною фарбою по червонуватому блискучому тлі в позитивній або негативній орнаментації і є найпоширенішою на всій території України і Бессарабії.

---

[1] *Oleh Kandyba.* Schipenitz: Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes. — Wien, Leipzig. — 1937. — C. 7–154.

Кошилівецька фаза яскраво відрізняється від більчецької як за орнаментацією, так і територією поширення. Ще в 30-ті роки дослідник правильно визначив її обмеженість лише Західньою Україною. Для кераміки характерна позитивна орнаментація, виконана чорною або білою фарбою по червоному тлі чи чорною і червоною фарбами по білому блискучому тлі.

Створення періодизації є вагомим внеском у вивчення Трипілля. Відома російська дослідниця, знаний спеціяліст з енеоліту Південно-Східньої Европи Катерина Черниш у престижному, широкопоширеному виданні «Энеолит СССР» дала їй таку високу оцінку: «Періодизація, створена О. Кандибою, дуже точно відображає лінію еволюції трипільської культури у Верхній Наддністрянщині і на Верхньому Попрутті»[1].

Періодизація, запропонована для цього регіону в 1947 р. К. Маєвським, не внесла в схему Олега Кандиби значних уточнень. Вона залишається цінною дотепер.

У цьому ж розділі монографії Олег Олександрович Кандиба для кераміки всіх фаз розвитку виділяє сім основних форм посуду: I — плечисті посудини; II — амфори з двома вушками нижче шийки; III — кратери; IV — кубки; V — миски; VI — покришки; VII — бінокліі[2]. Причому простежує еволюцію всіх типів посуду та мотиви і стилі орнаменту, починаючи з незвиської фази. Особливо детально розглянута зміна спіральної орнаментації в часі, в усіх її різновидах мотивів, що добре відображено на таблицях. Охарактеризовані різноманітні спіралі: S-видна, оббігова, меандрова, безперервна, які розпадаються на еліпси та лінзи з тангентами. Є тангентно-метопні мотиви з рештками спіралей та ін.

Головний розділ монографії III присвячений власне старожитностям Шипинців. Після висвітлення історії дослідження цієї пам'ятки в шипинецьких збірках Олег Кандиба чітко розмежував знахідки, що належали до двох різночасових культурних горизонтів Трипілля, залишків типологічно відмінних поселень — періодів А та Б. Кераміка давнішого горизонту належить заліщицькій фазі. Разом з тим, учений відмічає, що в формах і орнаментації кераміки між Шипинцями А і Заліщиками є багато відмінностей. Заліщицьку фазу дослідник зіставляє в часі, приблизно з Ережд (Аріужд) в Румунії, Гумельниця А в Болгарії та Вінча і Тиса в Середньодунайській області.

---

[1] *Е. К. Черныш.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии, гл. I // Энеолит СССР. — Москва, 1982. — С. 169.

[2] *Oleh Kandyba.* Schipenitz... — С. 12–13.

Переважна кількість матеріялів з Шипинців відноситься до періоду Б, кераміка якого пов'язана з попередньою городницькою фазою. Вона представлена названими основними формами посуду. В свою чергу, кожну форму дослідник поділив на кілька варіянтів, що вказує на ретельне вивчення керамічних колекцій. Кількість варіантів досить значна, коливається від двох до восьми. Перелічимо їх, бо це має принципове значення. Посудини з вираженими плічками і конічною шийкою двох варіантів — Іа — Ів (один із них з уступом біля шийки). Амфори з двома вушками трьох варіянтів — ІІа — ІІс. Кратери також трьох варіянтів – ІІІа — ІІІс (серед них учений називає гібридні й «класичні українські»). Кубки п'яти варіянтів – IVa–IVe. Миски восьми варіянтів — Va–Vh (з конічними стінками; дуже розхиленими; гостропрофільованими; еліпсоподібними в плані; з зооморфними наліпами на ніжках; напівсферичні чаші). Покришки семи варіянтів — VI–VIд. Біноклеподібні посудини п'яти варіянтів — VIIa–VIIe. Далі розглядається кераміка унікальна, мініятюрна та поодиноких екземплярів. Типи та варіянти посуду зображені на семи таблицях з 129 малюнками. Учений вперше в Трипіллі Підкарпаття детально аналізує мотиви орнаментації в ув'язці з формами посудин та їх варіянтами, розробляє типологію декору, який розміщений в горизонтальних поясах на 150 мал. Скрупульозність аналізу засвідчується великою кількістю намічених типів орнаментації для різних форм посудин. Наприклад, для амфор — 47, кратерів — 15, кубків — 14, покришок — 10, біноклеподібних посудин — 15, плечистих посудин з конічною шийкою — 30.

Для шипинецького посуду характерний орнамент чорною фарбою (іноді поєднано з червоною) на червонуватому залощеному тлі, обведений тонкими білими лініями або крапками. Притаманні схеми: метопна; танґентна; метопно-танґентна; волютна; танґентно-волютна; фестонна; фіґури «з зірками»-хрестами (чотирилисник, іноді еліпс) всередині овалів; зооморфні мотиви в танґентно-метопній схемі та ін.

Серед форм посудин виділяються: кратери з метопною схемою орнаменту і різними варіянтами «зірок» в овалах або з тваринами і без них; кубки з орнаментальною схемою, близькою до двох останніх на кратерах; грушоподібні посудини з уступом біля шийки; серія мисок (коритець) з виїмками з обох боків; різнотипні «біноклі» тільки з двома перемичками — верхньою і середньою та верхніми високими і нижніми короткими чашами.

Аналізуючи декор, Олег Кандиба акцентує увагу на тому, що мотив із «зірками» на кратерах на інших територіях України менш відомий.

Відмічає також, що зооморфні зображення завжди обернені головами направо.

Заслуговує на увагу правильне спостереження вченого, яке отримало підтвердження в матеріялах з наступних розкопок про те, що кераміка (кухонна) типу С з розчосами нічим не відрізняється від знайденої в інших пам'ятках цього ж часу на території України.

У розділі III охарактеризована також антропоморфна і зооморфна пластика. Дослідник простежує відмінні риси шипинецьких антропоморфних статуеток, виражені у слабій роз'єднаності ніг і малотонкому моделюванні голови[1]. Аналізуються знаряддя виробництва з каменю, кістки, рогу та глини.

В останньому (IV) розділі монографії Олег Кандиба визначає хронологічне місце Шипинців у системі Трипілля Східньої Галичини та культур інших територій. Подає синхроністичну таблицю, на якій Шипинці А кореспондуються із Заліщиками в Галичині, Кукутень А-В — в Молдові та Ережд (Аріужд) — у Східній Трансільванії, що витримало випробування часом. Шипинці Б синхронізуються з Кукутень В. Робиться спроба синхронізації трипільських поселень інших фаз Східньої Галичини — незвиської, городницької, більчецької та кошилівецької — на широкому фоні.

Синхроністичну таблицю дослідник розглядає як схематичну, що має бути перевірена детальною обробкою археологічних матеріялів між областями, вивченням вузьких локальних зв'язків, повинна бути наповнена конкретним змістом.

Намічаючи місце Шипинців в рамках української групи, вчений приходить до важливого висновку. Шипинці мають свої локальні відмінності: «Шипинці, безсумнівно, належать до культури української мальованої кераміки і виявляють її особливі риси, характерні лише для цієї локальної місцевості». «Schipenitz gehört zweifellos zur Kultur der ukrainischen bemalten Keramik, wenn es auch einige besondere lokale Züge aufweist»[2].

Монографічне дослідження поселення трипільської культури в с. Шипинці на Буковині і до сьогодні може служити кращим зразком методики вивчення важливої й масової категорії інвентаря, яким є кераміка. Воно дає вичерпне уявлення про керамічний комплекс пам'ятки початку пізнього

[1] *Oleh Kandyba.* Schipenitz... — С. 108–115.
[2] Там само. — С. 123.

Трипілля в Прикарпатській Україні[1]. Цінне для розуміння тих складних історичних процесів, що відбувалися в Попрутті та Верхній Наддністрянщині в другій половині IV—на початку III тис. до н.е. Монографія є суттєвим внеском у розуміння феномену трипільської культури.

Підсумовуючи, зупинимося на інших важливих наукових положеннях Олега Кандиби, про які згадувалося на попередніх сторінках.

Заслуговує на увагу слушна думка вченого про те, що українська кераміка споріднена з молдавською і трансільванською. «Українська мальована кераміка є найближче споріднена з молдавською та семигородською і творить разом із ними вищу спільноту: українсько-румунську область»[2]. Ця теза дослідника не втратила свого значення і в сьогоденні. Сучасний стан джерелознавчої бази дозволяє розглядати Трипілля і Кукутень як трипільсько-кукутенську спільність, що не відповідає поняттю однієї чи двох культур. Автор цієї статті виділяє у західньому регіоні декілька самостійних культур або культурних груп, близьких за походженням, які, маючи специфічні культурні традиції, тісно взаємодіяли між собою, були окремими соціальними організмами, пройшли лише свій шлях розвитку і мали свою тривалість життя[3].

У доповіді 1932 р. «Українська мальована кераміка в европейському неоліті» Олег Кандиба, виходячи із знахідки кам'яної булави з чотирма овальними кінцями в с. Верем'я, ставить питання про зв'язки Трипілля з степовою культурою «охрованих кістяків», пофарбованих вохрою поховань[4]. В українській історіографії з цієї актуальної проблеми взаємодії землеробського і степового населення Олега Кандибу можна поставити після Данила Щербаківського, який вперше сформулював це питання на матеріялах власних розкопок курганних поховань в с. Серезліївка[5]. Дві аналогічні булави тій, що походить з поселення у Верем'ї, відомі з маріупольського могильника, розкопаного і монографічно дослідженого вченим із світовим іменем Миколою Омеляновичем Макаренком у м. Маріуполі. Вони супро-

[1] Ретельне вивчення мотивів і типів орнаментації проілюстровано великою кількістю малюнків.

[2] *О. Кандиба.* Українська мальована кераміка в европейському неоліті. Резюме доповіді в праці проф. Любомира Винара «Головний період наукової діяльности О.Кандиби...» — С. 43, 54.

[3] *Т. Мовша.* Трипільсько-кукутенська спільність — феномен у стародавній історії Східної Европи (до проблеми виділення культур) // Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. — Т. CCXXV. Праці Історично-філологічної секції. — Львів, 1993. — С. 24–58.

[4] *О. Кандиба.* Цит. доп. *Любомир Винар.* Головний період наукової діяльности... — С. 43, 54.

[5] *Д. М. Щербаковский.* Раскопки курганов на пограничье Херсонской и Киевской губ. // Археологическая летопись Южной России. — К., 1905. — № 1–2.

воджували поховання у випростаному положенні, сильно пофарбовані вохрою[1].

Вивчаючи трипільську кераміку, Олег Кандиба звернув увагу на невелику групу посуду, прикрашену «гребінцевим і горошкуватим» (перлиним) орнаментом. Вважав її імпортною. Разом з тим трактування її як слідство контактів «з північноукраїнською культурою стацій на дюнах (область Надбужанська, Чернігівщина)»[2], із-за відсутності в ті часи інших джерел, вияви-
лося помилковим. Нові матеріяли, здобуті розкопками в 50-ті роки на поселенні трипільської культури Солончени 2 в Середній Наддністрянщині, дали можливість прослідкувати авторові статті витоки цієї групи кераміки в пам'ятках так званої середньостогівської культури — Стрільча Скеля та Середній Стіг 2 в пониззі Дніпра[3].

Остання великої ваги наукова концепція, висловлена Олегом Кандибою незадовго до його загибелі, відноситься до проблеми генези трипільської культури. Наводимо дослівний текст. «Ще кілька тисяч літ перед Христом (приблизно третє тисячоліття) у нас осіло плем'я, що прийшло з Балкану, а походило з Малої Азії. Була то цивілізація, що нав'язувала до культурної спадщини Єгипту. Є це доба т. зв. трипільської культури, що характеризується знанням всіх родів пашні, ткацтва, малювання, кераміки, хову худоби. Населення зайняло, правдоподібно, переходячи на Чернігівщину й Полтавщину, простір: Сула, Рось, Буг, Дністер, Дунайське гирло. Є це т. зв. полоса лісостепу»[4]. І далі в тому ж тексті: «...Важно, що культура прийшла до нас з-над Середземного моря і зв'язала нас з тими областями (в майбутньому Греція–Рим)».

Концепція походження трипільської культури чітко сформульована, базується на великих знаннях тогочасної літератури з археології Близького Сходу і Балкан. В загальних рисах відповідає головним напрямкам вивчення її на сучасному стані розвитку науки, хоч внесені значні уточнення. Намічена територія формування нового культурного явища Трипілля–Кукутень (Прекукутень 1 та Трипілля раннього етапу), основні складові компоненти, тери-

---

[1] *М. Макаренко.* Маріупольський могильник. — К., 1933. — 148 с.

[2] *О. Кандиба.* Цит. доповідь. *Любомир Винар.* Головний період наукової діяльности Олега Кандиби... — С. 43, 54.

[3] *Т.Г. Мовша.* О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века // Советская археология, 1961. — № 2. — С. 186–199. *Т.Г. Мовша.* Проблемы связей Триполья–Кукутени с племенами культур степного ареала // Studia Praehistorica, 5–6. — София, 1981. — С. 61–72.

[4] *О. Ольжич.* Незнаному воякові... — С. 205–206. Вперше надруковано в газеті «Український вісник». — 1942. — № 4–9.

торія просунення через Балкани та розселення трипільських племен на північний схід.

Важливо, що висновок про походження Трипілля співзвучний із думкою великої ерудиції ученого старшого покоління Вадима Михайловича Щербаківського[1], який також відстоював положення про прийшлий характер трипільської культури. Обряд тілоспалення разом із мальованою керамікою, згідно з думкою Вадима Щербаківського, прийшов з Месопотамії через Балкани або Чорним морем. Теза Олега Кандиби, висловлена у 1942 р., підтверджує періодизацію його наукової діяльности, запропоновану проф. Любомиром Винаром.

У цій статті коротко викладено наукові розробки талановитого вченого Олега Олександровича Кандиби, що залишив глибокий слід у трипіллєзнавстві, значення якого ще далеко не розкрите, бо кожна праця його наукової бібліографії, виданої Дмитром Штогрином[2], чекає на окреме дослідження.

Наукова спадщина Олега Кандиби, актуальність якої безперечна і в сьогоденні, ще послужиться не тільки вченим України.

---

[1] *В. Щербаківський.* Тілопальні точки і мальована кераміка // Трипільська культура на Україні, в. І. — К., 1926. — С. 119–138.

[2] *Д. Штогрин.* Олег Кандиба-Ольжич: Бібліографічні дослідження // Український Історик. — 1985. — № 1–4. — С. 167–184; 1986. — № 1–2. — С. 87–105.

Андрій Сороковський

ОЛЬЖИЧ ЯК НАУКОВЕЦЬ*

Український Науковий Інститут Гарвардського університету (Доповідь, виголошена на конференції в НТШ, Нью-Йорк, 25 червня 1994 р.)

Наукову діяльність Олега Кандиби-Ольжича найточніше дослідив д-р Любомир Винар в обширній статті, писаній на підставі досліджень архівних матеріялів різних установ, особистих чи сімейних джерел, кореспонденції самого Кандиби, листування та інтерв'ю, проваджених автором, і різних друкованих та недрукованих спогадів та інших матеріялів[1]. Вичерпних досліджень д-ра Винара годі перевищити, і часові обмеження лише дозволять нам вказати на деякі важливіші пункти його праці та додати кілька скромних зауваг.

У своїй статті д-р Винар відкидає загальноприйняту думку, що у 1939 або 1940 році Кандиба зовсім покинув наукову працю. Він також підкреслює, що наукова діяльність Кандиби не обмежувалася до археології, а охоплювала також історію, історію мистецтва, етнографію, етнологію, літературу та інші дісципліни[2]. Після бібліографічного огляду д-р Винар описує свої архівні розшуки, проведені в 1983–1985 рр., між іншим, в архівах Гарвардського університету та Дослідного Центру Історії Імміграції Міннесотського університету[3]. Поскільки стаття д-ра Винара, з її продовженням, може, не всім знайома чи доступна, думаю, що дозволиться мені дещо з неї повторити. Сьогодні неможливо вже провадити таких особистих інтерв'ю чи листування, як це зробив д-р Винар десять літ тому. Однак теперішнє упорядкування архівів Роберта Еріха в музеї Піботі Гарвардського університету та Михайла Бажанського в УНІГУ можуть відкрити нові дані про наукову діяльність Кандиби[4].

* Автор бажає висловити свою подяку бібліотекарям Українського Наукового Інституту Гарвардського університету пані Ксені Кебузинській та слов'янського відділу Нью-Йоркської Публічної Бібліотеки п. Едвардові Касинцеві за їхню поміч і співпрацю в дослідах, які дали основу для цієї статті.

[1] *Любомир Винар.* Наукова діяльність д-ра Олега Кандиби // Український Історик 1–4 (85–88), рік 22 (1985): 49–74; *Л. Винар.* Головний період наукової діяльности Олега Кандиби: 1931–1940 // Український Історик (1986) (продовження).

[2] *Л. Винар.* Наукова діяльність... – С. 49.

[3] Там само. – С. 50–53.

[4] Архів Еріха містить записки та малюнки Кандиби з експедиції 1933 року. Реєстр архіву Ярослава Пастернака в гарвардській бібліотеці Тоззер не містить ніякої згадки про Кандибу.

I

Ось коротка хронологія наукової кар'єри Олега Кандиби.

Згідно з його короткою автобіографією з 1930 р., в зимовому та літньому семестрах 1924/25 рр. він вступив як надзвичайний слухач на філософічний факультет празького Карлового університету. Від 1926 р. вже як звичайний слухач він відвідував лекції, головно з передісторичної археології та історії мистецтва. Студії закінчив у 1929 р[1]. Рівночасно Кандиба студіював в Українському Вільному Університеті в Празі, про що залишилося мало джерельного матеріялу[2]. 1928 р. Кандиба відвідав Краків та Львів, де досліджував трипільську культуру, а від 1928 по 1931 рр. він працював в археологічному відділі Народного Музею в Празі[3]. В 1929 році Кандиба закінчував свою докторську працю про неолітичну мальовану кераміку в Галичині, а в наступному році він склав докторські іспити — малий та великий ригороз. 18 жовтня 1930 р. Олег Кандиба отримав докторат[4]. В академічному році 1930/31 д-р Кандиба започаткував високошкільну педагогічну працю при катедрі археології УВУ[5].

Ім'я д-ра Олега Кандиби подається у списку членів Першого Міжнародного Конгресу Передісторичних та Протоісторичних Наук, що відбувся в Лондоні 1–6 серпня 1932 р. Тема його доповіді: Дністро-Дунайський неолітичний регіон[6]. Однак не маю інших доказів про те, що він дійсно прибув на цей Конгрес.

У 1932 р. Кандиба бере участь в археологічній експедиції, провадженій Американською Школою Передісторичних Дослідів разом з музеями Фогґ і Піболі Гарвардського університету, головно в Югославії, при розкопах у Старчеві біля Бєлграду; цю роботу продовжує в 1933 та 1934 рр[7]. У звіті з експедиції 1932 року в бюлетені АШПД голова експедиції Владімір Фюкс

---

[1] Архів Еріха... 55; див. *Михайло Шляхтиченко*. До біографії д-ра Олега Кандиби-Ольжича // Український Історик 1–3 (57–59), рік 15 (1978): 119–127.

[2] *Л. Винар*. Наукова діяльність... С. – 59, 61–65.

[3] Там само. –С. 65.

[4] Там само. – С. 60–61.

[5] Там само. – С. 67.

[6] Proceedings of the First International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences. — London, August 1–6, 1932 (London, 1934), 214–15, 316.

[7] *Л. Винар*. Головний період, 34–36; Bulletin. American School of Prehistoric Research, no. 9 (May 1933), 34; *J. O Brew*. People and Projects of the Piabody Museum, 1866–1966 (Cambridge, Mass., 1966), 55; Official Register of Harvard University vol. 30 no. 1 (January 31, 1933); Report of the President of Harvard College and Reports of Departments, 1931–1932, p. 298; *Robert W. Ehrich*. Starčevo Revisited, in Vladimir Markotic, ed., Ancient Europe and the Mediterranean (Warminster, England, 1977), 59–60.

згадав Кандибу як авторитета з мальованої кераміки неоліту центральної та східньої Европи[1]. Його тісна співпраця з АШПД триває до 1938 р[2]. У липні того року він читає серію лекцій у Празі для учасників літньої сесії Американської Школи Передісторичних Дослідів; про нього писав заступник директора сесії проф. Владімір Фюкс:

During the laboratory periods at Prague, in July, we had the good fortune of listening to a series of lectures by Dr. Oleh Kandyba of the Ukrainian University. Dr. Kandyba, an expert in East European painted ceramics, focussed his presentations chiefly on hitherto unpublished results of his recent field work and general research. Supplementing his thoroughly exhaustive lectures with excellent drawings and with actual sherd samples, Dr. Kandyba covered his subject in admirable detail[3].

У 1936 –1937 рр. Кандиба перебуває в Італії, працюючи в різних наукових закладах[4].

Рівночасно Кандиба публікує ряд наукових статей в журналах різних европейських країн і США. Наприклад, у 1936 р. в журналі Американського Інституту Археології з'явилася його стаття «S-Spiral in the Decoration of the Dniestro-Danubian Neolithic Pottery»[5]. У примітці до цієї статті він дякує директорам музеїв у Відні, Берліні, Кракові, Бєлграді, Софії, Бухаресті та інших містах за їхню наукову співпрацю.

II

Окреме питання в науковій біографії Олега Кандиби — це його зв'язки з Гарвардським університетом. Відомо, що він співпрацював з гарвардськими науковцями Robert Ehrich і Vladimir Fewkes та з університетськими установами Fogg Art Museum та Peabody Museum of Anthropology and Ethnology, учасниками американської археологічної експедиції. Але чи він коли-небудь відвідав цей університет?

Один автор твердить, що Ольжич довше зупинився в США, десь від 1933 р. до 1935 р., працюючи експертом у різних музеях[6]. Серед матеріялів

[1] Bulletin. ASPR, 34.
[2] *Л. Винар.* Головний період... – С. 38.
[3] Bulletin. American School of Prehistoric Research no. 15 (May 1939), 8.
[4] *Євген Мастикаш.* Олег Кандиба-Ольжич: поет–науковець–революціонер //Календар-Альманах «Нового Шляху», 1977 (Торонто, 1977?), 130–31.
[5] American Journal of Archaeology 40 (1936): 228–45.
[6] *Євген Мастикаш.* Олег Кандиба-Ольжич: поет–науковець–революціонер // Календар-Альманах «Нового Шляху», 1977 (Торонто, 1977?), 130.

з архіву Михайла Бажанського в Українському Науковому Інституті Гарвардського університету находимо газетні та інші статті, згідно з якими Кандиба ніби викладав у цьому університеті в 1936 р., в 1937 р. і т. д.

Енциклопедія українознавства, том 5 (1966), ст. 1850: «У 1938 р. читав лекції в Гарвардському університеті...»

Encyclopedia of Ukraine vol. 3 (1993), p. 691: «After a brief lecture tour at Harvard University Olzhych helped found the short-lived Ukrainian Research Institute in America (St. Paul, Minnesota) and edited its first collection of papers (1939)».

Однак видається, що згадки про стосунки Ольжича з американськими науковими закладами, про стипендію, яку він отримав, та про лекції, які він читав для учасників американської експедиції, створили враження, що він викладав у Гарварді.

У листі до д-ра Любомира Винара від 2 травня 1984 р. проф. Роберт Еріх пише: «To the best of my knowledge, Kandyba never came to the United States...»[1]

Наші досліди–правда, досить обмежені–в університетських архівах не виявили ніяких слідів Ольжича на терені цього університету[2]. Отже, питання про його присутність у Гарварді наразі лишається загадкою.

III

Як дивився Олег Кандиба на науку? В. Гординський висловлює таку думку:

«Як перед доцентом одного з найвідоміших американських університетів — перед Ольжичем відкривалися перспективи безтурботної, як на еміграційні умови, наукової кар'єри. Але Ольжич, заглушивши в собі Кандибу, як його батько Олесь во ім'я поета-лірика заперечив в собі ветеринара, зрезигнував з цієї можливості, бо наступали далекойдучі події, й «доба жорстока, як вовчиця» (термін Ольжича), не дозволяла розмінюватись на кілька фронтів. Це був, мабуть, перший прояв особистого почуття відповідальности, свідомої жертвенности, логічне застосування живих засад українського націоналізму в особистому житті».

Науку Ольжич цінував високо, але науку — в розумінні його духового українського материка — як органічну частину національного процесу й

---

[1] *Л. Винар.* Головний період... – С. 39–40.

[2] Присутність записків і малюнків Кандиби в архіві Роберта Еріха (див. прим. 4), очевидно, не є доказом його присутності в Гарварді, бо ці матеріяли він, правдоподібно, подав Еріхові ще в Югославії.

росту, як вияв ольжичівського розуміння «висоти духової напруги», як один із виявів «духової суверенності» нації. Не любив тих, інших, обивателів науки, про яких у «Незнаному воякові» писав:

Суспільносте блідо-рожевих півслів,
Гурра-наукової бздури,
Огрядно-тупих патріотів-послів
І всіх ювілятів культури!

В іншому місці у цьому ж вірші Ольжич описує науку як спокусу:

Чекає спокуса тебе не одна
І повні зрадливої знади
Прозорі озера науки, вина
Поезії пінні каскади.

Проте, як згадує д-р Любомир Винар, «наукова, культурна, суспільно-політична діяльність і поетична творчість д-ра О. Кандиби-Ольжича природно між собою пов'язані і творять нерозривну цілість». От, наприклад, два вірші, присвячені наукам антропології та археології, перший написаний 1933 р., другий виданий у збірці «Рінь» з 1935 р., отже, обидва, можливо, написані під враженням вищезгаданих американських наукових експедицій.

АНТРОПОЛОГІЯ

Ст. С.

Також наука... Зжалься, Божа Мати!
Рахуй та міряй, міряй та терпи.
Бери, принось з кладовищ черепи,
Щоб їх якимсь насінням наповняти.

Зате по праці — що за насолода,
Ступаючи в довірливій юрбі,
З'ясовувать недбайливо собі
Походження прохожого народу!

Або, діждавшись слушного моменту,
Перед свічадом, з острахом в очах,
Просліджувати прадідівський шлях
По двох, а то і більше, континентах...

АРХЕОЛОГІЯ

Л. Мосендзові

Поважна мова врочистих вітрин.
Уривчасто-скупі її аннали.
«Ми жали хліб». «Ми вигадали млин».
«Ми знали мідь». «Ми завжди воювали».

«Мене забито в чесному бою,
Поховано дбайливою сім'єю».
Як не стояти так, як я стою
В просторій залі мудрого музею?

Так виразно ввижається мені
Болючими безсонними ночами:
Я жив колись в простому курені
Над озером з ясними берегами.

У Кандиби-Ольжича взаємний зв'язок між археологією, поезією та політичною думкою далеко глибший, ніж спільність тематики. Як археолог, він вивчав те, що найтриваліше в даній культурі, – те, що перетривало всі катастрофи історії. Як поет, він плекав твердий, лапідарний стиль (не випадково, що одна його збірка названа «Рінь»). Як націоналіст, він плекав ті особисті якості, які дозволили б народові перетривати всі випробування жорстокої сталінсько-гітлерівської доби.

Як науковці, ми можемо шкодувати, що д-р Олег Кандиба не віддався повністю науці. Але як українці ми вдячні йому за його самопосвяту національній справі та за його героїчну смерть. А як люди цивілізованого світу ми шануємо вклад поета О. Ольжича у світову культуру.

Михайло Сохацький

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ ОЛЕГА КАНДИБИ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ ТА ЇХ НАУКОВЕ ЗНАЧЕННЯ*

На Тернопільщині Олег Кандиба у 1928 та 1929 роках вивчав пам'ятки трипільської культури. Зокрема, він проводив пробні розкопки в селах Козачина, Ланівці, Стрілківці, Більче-Золоте Борщівського повіту та в селах Новосілка Костюкова, Голігради, Касперівці і Добрівляни у Заліщицькому повіті [1].

На той час у Галичині було відомо багато трипільських пам'яток. Їх пошуки і дослідження активно вели ще з кінця XIX ст. та на початку XX ст. польські вчені: А. Кіркор, Г. Оссовський, І. Коперницький, К. Гадачек. У процесі їхніх досліджень вдалося виділити три фази розвитку культури: *заліщицьку, більчецьку, кошилівецьку*. Особливості кожної фази знайшли відображення, в першу чергу, у стилі розпису посуду і пластики. На кераміці *заліщицького* типу орнамент виконувався чорною або червоною фарбою на білому фоні, на кераміці *більчецького* типу — червоною фарбою на оранжевому фоні, на кераміці *кошилівецького* типу — чорною і білою фарбами на червоному фоні. Крім того, Г. Оссовський під час розкопок поселення у парку села Більче-Золоте зафіксував, що більш давній шар із *заліщицькою* керамікою перекривався стерильним шаром, що відділяв його від верхнього шару з *більчецькою* керамікою [2].

Варто зауважити, що на той час ніхто з дослідників не зміг хронологічно розставити пам'ятки. Маючи ґрунтовну фахову підготовку, Олег Кандиба зумів розробити класифікацію кераміки і створити основу періодизації трипільських пам'яток.

З року в рік зростало число пам'яток, зростали колекції. Нові матеріали не вміщалися у тісні рамки періодизації, яку запропонував Л. Козловський [3]. Вимагала перегляду і типологія кераміки. На середину 30-х років XX ст. Олег Кандиба створив нову періодизацію, побудовану на співставленні різних орнаментальних стилів, профілірovки і пропорції посудин, рівня складності орнаментальних мотивів. (Див. таблицю, складену Олегом Кандибою.) Перша, *незвиська,* фаза, яку виділив ще Л. Козловський, відповідала фазі *Кукутень А.* Введена Олегом Кандибою друга фаза — *заліщицька*, була

---

* Передрук із збірки «Спадщина Олега Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України». – Тернопіль, 1999. – С. 89–91.

співставлена ним з фазою *Кукутень А-В*. Третя, *городницька*, фаза займала, на його думку, проміжок між поселеннями раннього і пізнього періодів. *Більчецька* (четверта) і *кошилівецька* (п'ята) фази синхронізувалися з фазою *Кукутень В* [4].

Найбільш докладні розкопки Олег Кандиба провів у печері «Вертеба». Тут йому вдалося простежити співвідношення різночасових шарів середнього періоду. Таким чином, стратиграфія вищезгаданого поселення дала в руки дослідника ключ до правильного розуміння основної лінії культури Трипілля–Кукутень.

Періодизація, створена Олегом Кандибою, дуже точно відображає лінію еволюції трипільської культури у Верхньому Подністров'ї та на Верхньому Пруті. Важливо, що Олег Кандиба ґрунтує свою періодизацію керамічного виробництва не лише на типологічних, а й передусім на стилістичних критеріях. З великим знанням стилістики і детально вивчивши трипільську кераміку в західноукраїнських землях, він розчленував окремі орнаментальні мотиви, їхній рисунок разом із композицією та на цій основі склав класифікацію і хронологію кераміки.

Олег Кандиба вийшов правильно з положення, бо для встановлення хронології трипільської кераміки вирішальним критерієм є аналіз орнаментальних форм, тому що ніяка із сучасних їй культур Північної та Східної Європи не витворила такого високорозвиненого декоративного мистецтва, як трипільська культура. У зв'язку з цим він досліджує на широкому порівняльному фоні окремі орнаментальні мотиви трипільської кераміки. Прикладом є праця, присвячена т. зв. «біжучій спіралі». Це перша спроба відтворити ґенезис та розвиток мотиву «біжучої спіралі». Методикою праці, глибиною стилістичного аналізу і обережністю висновків вона дорівнює зразковій науковій праці. Фактично до 40-х років XX ст. не було праці, яка б так ґрунтовно характеризувала трипільську кераміку на західноукраїнських землях [5].

Важливим внеском у вивчення трипільської культури була монографія Олега Кандиби «Шипинці. Культура і вироби одного неолітичного села» [6]. Ця монографія, по суті, продовжила його докторську дисертацію. Це взагалі перше, найновіше монографічне опрацювання селища трипільської культури в Західній Україні. Автор опрацював матеріал з одного поселення на широкій порівняльній основі, даючи глибокий аналіз окремих груп пам'яток.

У результаті вивчення львівських і краківських колекцій, а також на основі матеріалів з розкопок на Тернопільщині Олег Кандиба опублікував

статтю про кам'яні знаряддя трипільських племен Галичини, де подав їх класифікацію, типологічний аналіз і зробив висновок про ґенетичну спільність кам'яної індустрії трипільської культури і центральноєвропейських [е]неолітичних культур, а також ствердив, що кераміка ранніх фаз трипільської культури має численні аналогії в неоліті Подунав'я [7].

Олег Кандиба, базуючись на західноукраїнських матеріалах, вивів трипільську культуру на європейський рівень завдяки своїм науковим розробкам та практичним заходам.

Таблиця, складена Олегом Кандибою

Період Б	
Фаза Фаза Фаза	Кошилівці Більче-Золоте Городниця
Період А	
Фаза Група Група Фаза	Заліщики Заліщики Шипинці А Незвисько

Список використаних джерел

1. *Кандиба Олег.* Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1928 та 1929 // Записки НТШ. — Львів, 1937. — Т. CLIV. — С 1–12.
2. *Ossowski G.* Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleontologicznej do Galicji w r.1892 // ZWAK. — Kraków, 1893. — T. XVII.
3. *Kozłowski L.* Młodsza epoka kamienna w Polsce. — Lwów, 1924.
4. *Черныш Е.К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — Москва, 1982. — С.205.
5. *Majewski K.* Studia nad kultura Trypilska // Archeologia. — Wrocław. — 1947. — №1.
6. *Kandyba O.* Shipenitz. Kunst und Geräte eines neolitischen Dorfes. — Wien, 1937.
7. *Kandyba O.* Kamienne nastroje neoliticke malowane keramiky v Halicji // Obzor praehistoricky. — 1930–1935. — R.9. — S.32–36.

Василь Олійник

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОЛЕГА КАНДИБИ НА ЗАЛІЩАНЩИНІ*

Серед українських археологів Олег Кандиба (Ольжич) є першим, хто вивчав трипільську культуру на заході України і показав її у всьому багатстві оригінальної культури та складності історичного розвитку.

Важливим етапом наукової біографії Олега Кандиби була його співпраця з Науковим Товариством ім. Тараса Шевченка у Львові в 1928–1929 роках. За дорученням Управи Музею НТШ, який очолював видатний український археолог Ярослав Пастернак, О. Кандиба провів археологічну експедицію Східною Галичиною. Метою експедиції, як писав Олег Кандиба, було: «Оглянути передісторичні становища, відкриті переважно професором доктором Юрієм Полянським, та виявнити можливості дослідної праці в цих околицях. За браком часу треба було обмежитися пробними розкопками та врятуванням пам'яток, що їм загрожувало знищення» [1, с.1].

Восени 1928 та влітку 1929 рр. О.Кандиба працював у Борщівському та Заліщицькому повітах Тернопільщини.

За порадою відомого археолога, геолога і географа Юрія Полянського Кандиба вибрав для своїх досліджень Галицьке Поділля. Ю.Полянський, який часто бував тут з науковими цілями [2, с. 9–30], був зятем поетеси Климентини Попович-Боярської з Новосілки-Костюкової Заліщицького повіту.

У 1928 році Олег Кандиба розпочав археологічне обстеження в селі Новосілка-Костюкова на Заліщанщині. На північ від села, на полях «Вікно» і «Петринське», у ріллі, він знайшов уламки глиняних посудин трипільської культури. На полі «Петринське» археолог виявив уламки товстостінних горщиків і жолобчасто орнаментованих мисок культури фракійського гальштату.

У сусідньому селі Голігради, на лівому високому березі річки Серет, в урочищі «Вигошів», на селянській ниві О. Кандиба зібрав фрагменти трипільських посудин, а також черепки культури фракійського гальштату.

У Касперівцях на горі, північніше від села, над Серетом, дослідник обстежив велике трипільське селище. Тут знайшов багато уламків мальованої

---

* Передрук із збірки «Спадщина Олега Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України». – Тернопіль, 1999. – С. 92–94.

кераміки та кусків глиняної обмазки жител. Трапилися й крем'яні вироби.

Найважливіші археологічні дослідження провів Олег Кандиба протягом 1928–1929 рр. на території цегельні в місті Заліщики. Цегельний завод належав тоді поміщиці Стеллі фон Турнау. Директором цегельні був Маркович. Тут у 1927 році Ю. Полянський відкрив велике трипільське поселення [3, с.10], зібрав 70 кг керамічного матеріалу. Нині воно майже повністю зруйноване кар'єром цегляного заводу.

Від робітників цегельні Кандиба дізнався про знахідки в кар'єрі глинобитних майданчиків жител, «житлових ям», череп'я і цілих мальованих посудин, урн з попелом і кісточками, людських і тваринних кісток, а також крем'яних виробів. Один із робітників знайшов і продав велике крем'яне долото. Дізнався археолог і про те, що знахідки в цегельні збирають місцеві краєзнавці Йосиф Шварц і Мар'ян Пакас, учитель Пестрикевич, поміщиця Стелла фон Турнау, деякі курортники.

У 1928 році археолог Кандиба в кар'єрі цегельні знайшов мальовані уламки глиняних посудин, крем'яні скребачку і вістря. Під час робіт у західній частині цегельні робітники відкрили і частково зруйнували дві культурні ями. Ці ями дослідив Олег Кандиба.

У першій ямі, розміщеній на схилі гори, поблизу паркана саду і телеграфного стовпа він викопав уламки глиняної обмазки, кам'яні плитки із слідами сажі і вугілля, тваринні кістки (зуб і череп голови), уламки мальованої кераміки, цілу глиняну посудинку на масивній ніжці, багато крем'яних відщепів, ядроподібних відбійників і уламок кам'яної сокирки.

У другій ямі, що знаходилась ближче до паркана саду, ніж перша, археолог знайшов численні фрагменти посудин, черепашки, кістки тварин, крем'яні вироби і цілу кам'яну сокиру.

Особливо ретельно Олег Кандиба описав стратиграфію розкопаних ям.

Ще ближче до паркана саду дослідник виявив залишки глинобитного житла, яке за браком часу не розкопав.

Мальована кераміка трипільського селища в Заліщиках, зібрана О. Кандибою, була двояка. Одні посудини оздоблені чорною і червоною, або однією з них, фарбою на білому тлі, а другі — орнаментовані фіалково-чорною й білою фарбами на червоному фоні. У другій ямі знайдено також уламки кераміки з домішкою черепашок у глині, прикрашені гребневим візерунком.

Під час розкопок на заліщицькій цегельні Олег Кандиба отримав важливий матеріал для розроблення схеми розвитку трипільської мальованої

кераміки. [Е]неолітичне поселення в Заліщиках стало еталонною пам'яткою для виділення Олегом Кандибою так званої *заліщицької* фази в розвитку розписної трипільської кераміки в Західній Україні [4, с. 68].

Усі матеріали Олег Кандиба передав до археологічного відділу Музею НТШ у Львові.

За працю, присвячену [е]неолітичній мальованій кераміці Галичини, філософський факультет Карлового університету у Празі присвоює йому науковий докторський ступінь.

Ми знаємо про археолога Хвойку, який відкрив трипільську культуру, але ми повинні знати і про доктора Олега Кандибу, який вперше показав світові, що це була за культура, якого рівня і якій цивілізації вона належала [5, с.4].

Список використаних джерел

1. *Кандиба Олег.* Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1928–1929 // Записки НТШ. — Львів, 1937. — Т. CLIV.

2. *Полянський Юрій.* Нові археологічні знахідки з Галичини // Записки НТШ. — Львів, 1928. — Т. CXLIX.

3. *Верига Василь.* Там, де Дністер круто в'ється... — Львів, 1993 (2-ге вид., виправл.).

4. *Виноградова Н. М.* Трипільське поселення Заліщики на Дністрі // Археологія. — К., 1973.

5. *Дорожинський Павло.* Олег Ольжич сьогодні // Самостійна Україна. — К., 1995. — Ч.2/456.

Сергій Підмогильний

СТЕЖКАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ О. КАНДИБИ В ЗАЛІЩИЦЬКОМУ РАЙОНІ. ПОДОРОЖ ЧЕРЕЗ 70 РОКІВ*

В одному із томів Записок НТШ, що вийшов 1937 року в м. Львові, було вміщено статтю Олега Кандиби[1], в якій він звітував про свою експедиційну поїздку восени 1928 р. та влітку 1929 р. у Борщівський та Заліщицький (тоді) повіти Тернопільського воєводства. Мета була надзвичайно важлива — вияснити стан збереження та можливість розкопок археологічних пам'яток, відкритих (зафіксованих) професором Юрієм Полянським.

Подібне завдання, але стосовно лише Заліщицького (тепер) району, за тим самим маршрутом і майже через 70 років поставив перед собою автор. Маючи на меті описати сучасний стан згаданих вище пам'яток на Заліщанщині, зробити їх фотозйомку та записати спогади місцевих жителів про Олега Кандибу-Ольжича та його дослідження, автор відбув 16 травня 1997 року в подорож за маршрутом Заліщики — Борщів.

Першим пунктом маршруту було м. Заліщики. Тут пам'ятка розташована над Дністром, на пагорбі, схили якого орієнтовані на схід —до річки. Частина пагорбу, а разом з тим і пам'ятки (в північному напрямку), руйнувалась кар'єром цегельного заводу (колишньої цегельні барона Турнау). Цегельня розташована в північно-східному напрямку від залізничної станції. Вціліла частина пам'ятки, що була на пагорбі і знаходилась біля саду. Сучасною її межею, орієнтовно, є будинок пана Азовського (північно-західний кут). Звідси стежкою на південь до автошляху Заліщики — Добрівляни йшла межа саду. Від цієї межі близько 40 м на північ починається кар'єр. Розробки кар'єру переміщені зараз на захід і північ, на сході кар'єр закінчується, прилягаючи до автошляху. Південна частина, де були наймасовіші знахідки, повністю забудована.

Пам'ятка знищувалась кар'єром ще в раніший час, а та частина, що була поза ним, забудована в 50-х роках XX ст. З північного напрямку прове-

---

* Передрук із збірки «Спадщина Олега Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України». – Тернопіль, 1999. – С. 95–102.

[1] *Кандиба О.* Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1928 та 1929 // Записки НТШ. — 1937. — Т. CLIV. — С . 1–14.

дено фотозйомку місця пам'ятки.

Таким чином, трипільська пам'ятка, розташована у м. Заліщики (на межі із селом Добрівляни), яку розкопував доктор Олег Кандиба, фактично знищена. Під час огляду околиць кар'єру підйомного матеріалу не виявлено. Імені Олега Кандиби не знає ніхто з опитаних жителів.

Як перейти Заліщики і Добрівляни, наступним пунктом є Касперівці.

На підході до села, зліва від дороги, відкривається мальовнича каньйоноподібна долина р.Тупи. У Касперівцях пам'ятка затоплена водосховищем і також не піддається дослідженню. Знаходилась вона в районі ГЕС, на північ від села, на правому березі р. Серет. Тут також про Олега Кандибу не знають, хоча опитав багато селян, у тому числі найстарішого мешканця — Теодозія Гураля (1900 р. народження).

У Касперівцях є 2 церкви. Одна з них, що біля школи, в напрямку села Новосілка, — Церква св. Юрія, збудована в XVI ст. Усередині церкви, в окремих місцях на стінах, зберігся первісний розпис. Церква вкрита ґонтом. Знаходиться вона на лівому березі Серету, де колись було «містечко» і де проживав пан Кашпар. Ця частина села так і називається тепер. Правобережну частину Касперовець називають «село». Про це розповіла місцевий учитель історії Віра Ярославівна.

На лівому березі Серету, навпроти ГЕС, є високе плато. Тут знайшов кілька фраґментів кераміки. За браком часу детального огляду цього місця не проводив, але можна припустити можливість існування тут археологічної пам'ятки. Дане місце із заходу і півдня закрите р. Серет, а на сході його закриває каньйоноподібна долина р. Хрумова. Географічне положення цього місця дуже зручне, і тут варто оглянути його детальніше. Воно лежить поза селом у напрямку Новосілки.

Наступним пунктом нашого маршруту стали околиці с. Голіграды. Перейшовши село, не виявив жодної людини, котра б знала щось про Олега Кандибу. Не знають цього і мешканці хутора Богородиця, який знаходиться на півдорозі до пам'ятки і розташований на північний схід від села (від ферми, якщо йти польовою дорогою). Але жителі хутора розповіли, що на території пам'ятки знаходили багато кераміки, кісток людей, тварин[1]. Також виявляли кераміку червоного, сірого, чорного кольору, монети й інші металеві речі.

Трипільська пам'ятка знаходиться в урочищі «Вивошів» («Вигошів»).

[1] Відомості взято від Нагребецької Анни Іванівни (1921 р. народж.) та Краснюк Марії Михайлівни (1936 р. народж.).

Інша назва цього місця – «Могилки», бо тут поховано людей. До Другої світової війни там ще стояли хрести. На хуторі і в селі існує легенда, що в районі археологічної пам'ятки було місто Ольгоград, від якого пішла назва села; інша легенда говорить, що село було зруйноване татарами, залишився Голий Град.

На місці пам'ятки, справді, багато кераміки, трапляються кістки тварин і людей. Вона розташована по обидва боки глибокого яру каньйоноподібної форми, що підходить до Серету. Внизу яру тече джерело. Скелясті береги вкриті сосновими насадженнями шириною близько 20 м, які перекривають трипільське поселення. Інша частина пам'ятки розташована на полі з одного і другого боку яру. Культурний шар тут розорюється. Фотозйомка проведена з південно-західного і східного напрямків.

З «Вивошова», в південно-східному напрямку, польова дорога виводить на гостинець Касперівці — Новосілка. Новосілка є останнім пунктом маршруту в Заліщицькому районі. Тут відомо кілька пам'яток у різних частинах села і в околицях. За браком часу оглянуто лише поле «Вікно». Воно лежить на північ від села, на правому березі потічка «Керничка» (р. Хрумова — р. Серет). Пам'ятка розміщена на краю села в місці, де «Керничка» витікає зі ставу, повертає вправо, потім — уліво, заходячи в село. Пам'ятка розташована на підвищенні, схили якого зорієнтовані на південь і південний схід. У даний час на цьому місці — городи, через що розорюється культурний шар. Стан збереження пам'ятки поганий. На поверхні є значна кількість підйомного матеріалу. Фотозйомка трипільської пам'ятки проведена з протилежного берега потоку, із південно-східного від поселення напрямку. Опитані місцеві жителі про дослідження на полі «Вікно» не знають, але згадують, що в кінці 1920-х рр. XX ст. зі Львова приїздив син місцевого священика Боярського і разом з Юрієм Полянським проводили розкопки на полях «Ганчиха» і «Петринське», які розташовані в однім боці на південний схід від села.

Можливо, вони проводили дослідження і на полі «Чигор» (інша назва — «Коло Хреста»). Олега Кандибу не знають, але згадують про професора Юрія Полянського. Він був зятем отця Боярського, котрий мав двох синів і двох доньок[1].

Новосілка була останнім пунктом маршруту. Далі шлях проходив через села Королівку, Стрілківці, де знаходяться найбільші у світі печери — «Оп-

[1] Відомості взято від Слухинського Онуфрія Миколайовича (1921 р. народж.) та Небеснюк Ганни Василівни (1938 р. народж.).

тимістична» і «Озерна», через села Пищатинці, Висічку і завершився в Борщеві.

Підводячи підсумок подорожі, слід наголосити, що втрачено без повернення два важливі трипільські поселення Заліщицького району — в Заліщиках і Касперівцях, а інші пам'ятки, що вціліли, потрібно негайно взяти під охорону і, звичайно, довершити їхнє дослідження. Про цінність цих пам'яток також говорить і значна кількість підйомного матеріялу на їхній поверхні — артифактів.

Сподіваюсь, що невдовзі дослідження професора, д-ра Юрія Полянського та доктора Олега Кандиби будуть продовжені, і ми зможемо додати до свого минулого нову, поки що невідому сторінку.

Федір Полянський

СЛІДАМИ Д-РА ОЛЕГА КАНДИБИ (ОЛЬЖИЧА) НА БОРЩІВЩИНІ (СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК)*

Подібно до Сергія Підмогильного, ми також намагались проїхати та оглянути і виявнити стан археологічних пам'яток, що досліджував доктор Олег Кандиба, але Борщівським тепер районом.

Отож, 5 травня 1997 року наша короткотривала експедиція «Слідами д-ра Олега Кандиби(Ольжича) на Борщівщині» у складі Полянського Бориса, Штокала Василя і Полянського Федора приступила до справи.

Свою поїздку доктор Олег Кандиба розпочав із села Козаччина. Тут він натрапив на сліди поселення з часів Трипілля: фраґменти кераміки і обпалену глину. Трипільська пам'ятка знаходиться на північ 1,5 км від с. Козаччина. На полі неподалік залізничного шляху Озеряни–Тересин, на правому березі річки Нічлава, нами виявлено фраґменти керамічного посуду і шматки опаленої глини. Знайдені артифакти передано до Борщівського краєзнавчого музею. Площа пам'ятки залужена під пасовисько.

Далі шлях доктора Олега Кандиби (Ольжича) проліг у сусіднє село Ланівці. (Не плутати з однойменним районним центром Північної Тернопільщини.) В цьому селі учений провів археологічну розвідку в урочищі «Лаканці» і розкопки в урочищі «Замчисько».

На основі підйомного матеріялу в урочищі «Лаканці» він відкрив нову трипільську пам'ятку. В урочищі «Замчисько» розкопав у 1928 р. два поселення трипільської культури і ще одне — 1929 р., виявивши там крем'яні відщепи, ніжку глиняної статуетки, кістяні шила і звірячі кістки.

Урочище «Замчисько» розташоване на горі в південно-західній околиці с. Ланівці. З півночі й заходу урочище омиває р. Нічлава, а з півдня й південного заходу — потічок. На «Замчиську» поверхня задернована, через це ми не знайшли артифактів.

Трипільська пам'ятка в урочищі «Лаканці» знаходиться на півдні, в межах 300 м від урочища «Замчиська». Дана пам'ятка зараз — під городами, тому розорюється і руйнується її культурний шар.

---

* Передрук із збірки «Спадщина Олега Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України». – Тернопіль, 1999. – С. 103–107

На цій території нами зібрано чимало шматків перепаленої глини, фраґментів керамічного посуду, крем'яний наконечник, зооморфний вінчик (силует голови барана), простежуються сліди глинобитних площадок. Ці артифакти, окрім крем'яного наконечника, передано Борщівському краєзнавчому музею. Щоб врятувати пам'ятку в урочищі «Лаканці», її необхідно взяти під державну охорону і припинити на ній будь-які земляні роботи.

У с. Стрілківці доктор Олег Кандиба зібрав чимало старожитностей трипільської культури. Пам'ятка знаходиться нижче від другого містка на шляху до с. Королівка.

Обстежено дану територію і знайдено кілька фраґментів керамічного посуду. Глибока оранка руйнує культурний шар трипільської культури, і цю пам'ятку також потрібно рятувати. На протилежному боці яру зафіксовано нову археологічну пам'ятку. Зібраний матеріал — здебільшого трипільський. Знайдені артифакти передано Борщівському краєзнавчому музею.

Як відомо, с. Більче-Золоте знамените печерою «Вертеба». У печері «Вертеба» доктор Олег Кандиба провів розкопки, розбивши квадрати у трьох місцях. У різних місцях печери добуто череп'я, звірячі і людські кістки, ріг оленя, кістяні шила і частину дитячої щелепи.

Ми зустрілись із родичкою Максима Перуна, провідника печери, який водив туди і доктора Олега Кандибу. Вона пригадала цікаві подробиці про розкопки вченого.

На подвір'ї Петра Базюка він зібрав фраґменти керамічного посуду, оздобленого темно-коричневою барвою на червоному вигладженому тлі, та куски перепаленої глини, мабуть, залишки від якоїсь будівельної конструкції. Нам не вдалось розшукати це місце через певні суб'єктивні причини.

Побували і ми біля «Вертеби». Неподалік від входу, на полі, виявлено уламки керамічного посуду і крем'яні відщепи. Тодішній стан «Вертеби» був вкрай незадовільний. Печера була незакрита. Відвідування проходило неорганізовано. «Вертеба» засмічувалась, обсипався вхід, і руйнувався той нечисленний культурний шар, що зберігся до сьогодні. Підтримуємо пропозицію Борщівського краєзнавчого музею в особі Михайла Сохацького, щоб Міністерство культури України надало печері «Вертеба» — відомій пам'ятці природи та археології — статусу заповідника.

Експедиція «Слідами д-ра Олега Кандиби (Ольжича) на Борщівщині», провівши археологічну розвідку, підтверджує, що після 68 років пам'ятки, досліджувані Олегом Кандибою-Ольжичем, руйнуються.

Артифакти, зібрані доктором Олегом Кандибою під час поїздок на галицьке Поділля 1928 –1929 років, зберігаються у фондах Львівського історичного музею, Львівського музею історії, релігії, можливо, й інших установ. Матеріали з розкопок, у тому числі й Борщівщини, використано для захисту докторської дисертації «Неолітична мальована кераміка Галичини».

Світлана Фрунчак, Андрій Фантух

ОЛЕГ КАНДИБА — ДОСЛІДНИК АРХЕОЛОГІЧНИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ*

Важливе місце в діяльності О. О. Кандиби (Ольжича), видатного українського громадського діяча, поета та науковця, посідають його археологічні дослідження.

Археологічна наукова діяльність О. О. Кандиби відома широким масам набагато менше, ніж літературна та публіцистична, хоча його робота в цій галузі була вагомим внеском у європейську археологію і не втратила своєї актуальності і сьогодні.

Інтерес до давньої історії, етнографії та археології з'явився у О. О. Кандиби ще в студентські роки, коли він навчався на філософському факультеті у Карловому університеті м. Праги. Майбутній учений відвідував лекції відомих на той час спеціалістів у цій галузі — Любора Нідерле, Альбіна Стоцького, Антона Матейчика; навчався одночасно в Українському Вільному Університеті. Результатом його дослідницької роботи була дисертація в Карловому університеті на тему «Неолітична мальована кераміка Галичини», яку він захистив у 1930 році. В роботі О. О. Кандиба широко використав та опрацював наявні музейні матеріали та наукові публікації.

О. О. Кандиба обрав саме археологію своєю майбутньою професією. Темою його досліджень стала трипільська археологічна культура в Україні, в основному на Галичині та Буковині. Вчений кілька разів відвідував ці регіони з метою вивчення пам'яток [е]неоліту (у 1931, 1932 та 1936 роках), проводив самостійні археологічні роботи та брав участь у експедиціях, що здійснювались чеськими, американськими та польськими дослідниками.

З часом авторитет О. О. Кандиби як науковця зростає, він бере участь у багатьох конференціях; у 1932 році його було запрошено на посаду науково-го експерта в європейському відділі Пібаді-музею і Фогґ-музею мистецтва Гарвардського університету, а в 1937–1938 роках він читає курс лекцій у цьому вузі. О. О. Кандиба також часто публікує свої праці. У різноманітних міжнародних виданнях опубліковано понад 30 його наукових доповідей, статей, повідомлень та монографій.

---

* Передрук із збірки «Спадщина Олега Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України». – Тернопіль, 1999. – С. 107–110.

Важливе місце серед робіт О. О. Кандиби посідає ґрунтовне дослідження «Schipenitz: Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes» («Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища»), видане у Відні в 1937 році. В цій праці автор подає всебічний і детальний аналіз та інтерпретацію археологічних знахідок із трипільського поселення в Шипинцях, що на Кіцманщині, Буковині. Праця здобула всесвітнє визнання та принесла О. О. Кандибі широку відомість як науковцю. На жаль, українські дослідники трипільської культури були дуже мало знайомі з результатами досліджень О. Кандиби, не дивлячись на їхню велику наукову цінність, визнану у всьому світі. Лише в останні роки українські вчені отримали можливість ознайомитись із роботою, хоч вона і не перекладена на українську мову.

Шипинське поселення досліджувалось із 1893 року, коли його виявив місцевий учитель В. Арейчук. До вивчення пам'ятки залучились відомі спеціалісти К. Ромшторфер, Р. Ф. Кайндль, директор «Мистецько-історичного музею» Й. Сомбаті та інші. Один із власників землі, на якій знаходилось Шипинське поселення, Є. Костін, викопував і продавав виявлені на пам'ятці предмети матеріальної культури в різні європейські наукові установи, музеї та колекції. В результаті шипинський матеріал опинився в музеях Відня, Берліна, Бухареста, Львова, Праги та Кракова. Частина знахідок експонувалась у Чернівецькому краєвому музеї. Отриманий у Шипинцях матеріал викликав жвавий інтерес у багатьох вчених світу, проте розпорошеність матеріалу не дозволяла класифікувати його, визначити чіткі хронологічні межі, зробити наукові висновки та узагальнення. З цим завданням справився О. О. Кандиба у своєму фундаментальному дослідженні.

Автор подає у своїй праці такі розділи:

Область стрічкової кераміки та розмальований посуд.
Українська або трипільська група розмальованої кераміки.
Шипинське поселення і його дослідження:
– посуд групи А;
– посуд групи Б;
– посуд групи С;
– тонована глиняна пластика;
– знаряддя з кісток і рогу.
Шипинське поселення в рамках культури стрічкової кераміки.

Як видно, тут подано класифікацію керамічних знахідок із Шипинців,

розроблено хронологічні рамки та етапи історичного розвитку поселення. На основі аналізу посуду, різноманітних знарядь праці, антропоморфних статуеток були визначені три фази існування поселення. Вивчивши та співставивши різні стилі орнаментації, профілів та пропорцій посудин, О. О. Кандиба створив нову періодизацію поселення в Шипинцях та визначив його місце серед інших синхронних пам'яток трипільської культури в Подністров'ї та Попрутті. Фактично його періодизація є найбільш точною і на сьогодні, не дивлячись на нові післявоєнні знахідки. Періодизацію О. О. Кандиби визнавали і радянські вчені, не дивлячись на табу, яке було накладене на всю його творчість. Позитивною є спроба дослідника визначити місце шипинського матеріялу серед європейських [е]неолітичних пам'яток, прослідкувати спільне й особливе в орнаментації шипинської кераміки та європейського посуду [е]неолітичної доби. Робота прекрасно ілюстрована таблицями та фотографіями, на яких подано практично весь відомий матеріял з Шипинців.

Робота О. О. Кандиби містить цінний археологічний матеріал та теоретичні висновки і, безсумнівно, заслуговує на ретельне подальше вивчення та переклад із німецької на українську мову.

Наукова діяльність в області археології посідає неабияке місце в творчості О. О. Кандиби та є цінним вкладом у розвиток української археології.

Список використаних джерел

1. *Антонович Марко.* Молодість Олега Ольжича // Шлях молоді. — 1968. — 4.6.

2. *Антонович-Рудницька Марина.* Із спогадів про Ольжича // Український Історик. — 1984. — Р. XXII. — С. 26.

3. *Винар Любомир.* Наукова діяльність доктора Олега Кандиби // Український Історик. — 1988. — Р. XXII. — 4.1–4. — С. 19.

4. *Винар Любомир.* Олег Кандиба — поет та науковий діяч // Український Історик. — 1986. — Т. XXII. — 4.2. — С. 24.

5. *Олег Кандиба.* Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1928 та 1929 // Записки НТШ. — Львів, 1937. — Т. CLIV. — С. 1–14.

6. *Пивоваров С. В.,* Чеховський І. Г. Олег Кандиба — дослідник Трої // Буковинський журнал. — Чернівці. 1994. — Ч. 1–2.

7. *Шляхтиченко К.* Біографія О.Кандиби // Український Історик. — 1987. — Ч. III. — С. 27.

Сергій Пивоваров, Ігор Чеховський

ДОСЛІДНИК «БУКОВИНСЬКОЇ ТРОЇ»*

Або, діждавшись слушного моменту,
Перед свічадом, з острахом в очах,
Прослідкувати прадідівський шлях
По двох, а то і більше континентах.
(О. Ольжич)

Широкому загалу О. Кандиба відомий насамперед як видатний митець слова, автор ряду поетичних збірок, які він видавав під іменем Олега Ольжича. Значно менше знаємо про нього як вченого-історика, археолога зі світовим іменем, дослідника старожитностей Галичини та Буковини. Між тим наукові студії О. Кандиби на ниві археології були вагомим внеском у європейську археологію і не втратили свого значення і дотепер.

... Щось є старозавітне у цих випечених із глини фігурках, крутorогих м'язистих воликах, повнотілих жіночих статуетках. Схожі на поганські обереги, вони якимось дивом уціліли у вихорі тисячоліть, щоби донести до наших днів свідчення допотопної цивілізації на українських землях. Можливо, подібні думки навіювало молодому археологові Олегу Кандибі знайомство з пам'ятками трипільської культури (мідно-кам'яний вік, IV–Ш тис. до н.е.). Воно відбулося понад шістдесят років тому в ході розкопок енеолітичного поселення в старовинному буковинському селі Шипинцях. Можливо, що погляд ученого затримувався на давньому курному шляху, який проходив через село і вів із Галичини до Чернівців і далі на південь, аж до причорноморських міст-торжищ... Результатом його археологічних студій став докторат (дипломна робота) в Карловому університеті на тему «Неолітична мальована кераміка Галичини», захищений у 1930 р. В дослідженні були широко використані як музейні матеріали, так і власні спостереження, винесені з археологічних розвідок на теренах Верхнього Подністров'я. В рецензії на роботу професор А. Стоцький схвально відгукнувся про молодого науковця, котрий, на думку рецензента, «перший подав ясні типологічні ряди форм і орнаментів, що дало йому можливість знайти елементи контакту з українською мальованою керамікою». Після закінчення навчання О. Кандиба стає професійним археологом. Він пра-

* Передрук із збірки «Буковинського журналу». – 1994, ч. 1–2. – С. 13–16.

цює асистентом кафедри археології Українського Вільного Університету, співробітничає у відділі археології Чеського Національного Музею в Празі. Основною темою його досліджень були старожитності трипільської археологічної культури в Україні, зокрема на теренах Східної Галичини та Північної Буковини. О. Кандиба також брав участь у ряді археологічних експедицій, які проводилися чеськими, польськими та американськими вченими в Чехії та Югославії. У 1931, 1932 та 1936 роках він здійснив декілька поїздок у Галичину та Буковину, де безпосередньо вивчав пам'ятки періоду енеоліту та проводив самостійні археологічні роботи.

Серед опублікованих останніми роками фотодокументів із особистого архіву вченого-поета чимало сюжетів присвячено його участі в польових археологічних розкопках. Нерідко — в оточенні знаменитостей, як-от Л. Нідерле. На жаль, жодного разу не натрапляли на світлини з буковинських експедицій. Малоймовірно, що таких не було, — «ставати до знимки» в цім краї любили ще від часів гостювання Лесі Українки в Ольги Кобилянської на початку століття. Інша річ, що віхоли наступних десятиліть могли розметати по закутках світу фотосвідчення перебування Олега Кандиби на «зеленій Буковині». Може, в котромусь із родинних архівів ще чекає свого відкривача пожовкла світлина з симпатичним молодим археологом, причарованим «буковинською Троєю»!

Звичайно, О. Кандиба був не першим, хто зацікавився цією пам'яткою трипільської культури. Торік минуло століття від часу її відкриття. І, як це часто трапляється в археології, — суто випадкового. Місцевий учитель В. Арейчук, господарюючи на своєму обійсті, виявив незвичний глиняний посуд червоного кольору, розмальований білою, коричневою та чорною барвами. Тут же були знайдені крем'яні відщепи та знаряддя праці. Про свої знахідки вчитель сповістив чернівецьких науковців: керівника «Загального археологічного товариства» проф. Карла Ромшторфера та викладача університету Раймунда Фрідріха Кайндля. Резонанс від археологічного відкриття швидко докотився до Відня й викликав неабиякий інтерес у наукових колах австрійської столиці. До буковинських Шипинців уже в серпні того ж року вирушив директор Мистецько-історичного музею, відомий археолог Й. Сомбаті. В перших розкопках також брали участь Р. Ф. Кайндль, Н. Мустеца, Є. Костін. У ході цих робіт учені прослідкували потужність культурного шару, знайшли рештки споруд, зібрали значну колекцію керамічних виробів та кам'яних знарядь праці: ножів, скребків, сокир. Виявлені матеріали були віднесені до передмікенсь-

кого періоду й попередньо датовані в межах II тис. до н. е. Це стало неабиякою сенсацією: край букових пущ, у якому австрійці почувалися мало не піонерами-першопрохідцями, як виявилося, мав древню культуру — ровесницю класичних цивілізацій античності!

Найбільше уваги «буковинській Трої» у період перед Першою світовою війною приділив видатний дослідник історії краю доцент, а відтак професор Чернівецького університету Р. Ф. Кайндль. Він розширив коло пошуків (зокрема, розкопав багатий археологічний пласт на громадському полі Балєчінка), надав роботам системного характеру. Серед знахідок виявилися справжні шедеври культури доби енеоліту: оригінально орнаментована кераміка, спарені горщики — «бінокліі», жіночі статуетки з сильно випуклими грудьми, фігурки вола й барана. Вдалося встановити чимало цікавого про будівництво жител та поховальний обряд трипільців.

Археологічні дослідження в Шипинцях проводив у 1904–1914 рр. і С.Костін. Останній продавав виявлені знахідки, насамперед кераміку, різним європейським науковим установам та власникам приватних збірок. Невеликі розкопки на поселенні здійснив у цей період також народний учитель із Кіцманя Іван Прокопович. Кращі з його знахідок осіли у Віденському музеї.

Археологічний матеріал із трипільських Шипинців спіткала доля більшості знахідок, виявлених у колоніях і на підневільних територіях: відсутність національної держави з відповідним захисним законодавством призводила до розбазарювання скарбів духовної культури. Таким чином, шипинські старожитності виявилися розпорошеними по музеях Відня, Берліна, Бухареста, Львова, Праги та Кракова. І лише частина знахідок експонувалася у місцевому крайовому музеї.

Знахідки з Шипинців, особливо розмальована кераміка, безперечно, викликали жвавий інтерес серед європейських учених. Так, спеціальну працю про знахідки із Шипинців написав відомий англійський археолог Чайльд Гордон. Низку досліджень про шипинські матеріали залишили Хв.Вовк та Л.Чикаленко (останній теж простежив у трипільських орнаментах витоки української мальованої кераміки). Проте розпорошеність знахідок серед різних колекцій та музеїв довгий час не давала змоги класифікувати їх, визначити чіткі хронологічні межі трипільського поселення в Шипинцях. Цю воістину подвижницьку працю осягнув лише Олег Кандиба у фундаментальній монографії «Schipenitz. Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes» («Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища»), виданій 1937 р. у Відні. Монографія підсумувала творчий доробок мо-

лодого вченого за попередні роки: участь у низці наукових конференцій та симпозіумів, роботу (з 1932 р.) науковим експертом у європейському відділі Пібаді-музею та Фогґ-музею мистецтва Гарвардського університету (де він у 1937–1938 роках читає лекції з слов'янської археології). Нарешті, опубліковано понад 30 наукових праць у різних міжнародних виданнях.

Однак «Шипинці...» стали не лише підсумком великої попередньої роботи — це був крок уперед і власне вагоме слово в науці. Монографія, присвячена всебічному аналізові та інтерпретації знахідок із поселення трипільської культури в буковинських Шипинцях, здобула світове визнання й висунула Олега Кандибу в ряд провідних фахівців із європейської археології доби енеоліту.

На багатому археологічному матеріалі український вчений описав і подав класифікації керамічних знахідок, розробив хронологічні ступені історичного розвитку поселення в Шипинцях. Співставляючи різні орнаментальні стилі, профілі та пропорції посудин, О.Кандиба створив періодизацію «буковинської Трої», яка не втратила своєї актуальності й донині, незважаючи на численні нові знахідки останніх десяти літ. Багато місця в дослідженні автор приділив характеристиці глиняної пластики, кам'яним та кістяним знаряддям праці. До того ж робота чудово проілюстрована малюнками, світлинами і таблицями, які відтворюють практично весь відомий на той час археологічний матеріал із Шипинців. Розглядаючи буковинські старожитності в широкому контексті культури енеоліту в Південно-Східній Європі, дослідник обґрунтовано зарахував шипинське поселення до української чи трипільської групи пам'яток цієї доби.

І стає прикро й боляче від того, що праця найвищого європейського ґатунку залишалася (та й досі зостається) маловідомою для вітчизняних археологів. Більше того, в повоєнній українській радянській науці було накладено табу на саме ім'я видатного вченого. Лише в публікаціях московських археологів в останні роки фундаментальне дослідження О.Кандиби здобуло справедливе визнання. Між тим зібраний у праці О.Кандиби археологічний матеріал із Шипинців, інших пам'яток Трипілля на землях Західної України, зроблені вченим теоретичні висновки мають важливе значення для сучасної української археології, а його монографія потребує невідкладного залучення до активного наукового обігу.

Терпляче вишукуючи в поросі віків фраґменти розбитої речі, археолог, врешті, складає докупи вазу чи мозаїку. Інколи доводиться перелопатити гори землі, щоб віднайти якусь суттєву деталь. Так само нині, відроджуючи

цілі пласти національної культури й науки, ми зобов'язані дбайливо і ретельно розчистити від пороху забуття ім'я вченого-археолога з європейською славою, патріота й романтика, який понад усі лихоліття вірив у нове відродження української «Трої».

Галина Захарків

ПЕРЕКЛАД УРИВКА КНИГИ О. КАНДИБИ «ШИПИНЦІ. МИСТЕЦТВО ТА ЗНАРЯДДЯ НЕОЛІТИЧНОГО СЕЛИЩА»*

II. Українська або трипільська група мальованої кераміки**

Українська група потребує детальнішого розгляду, бо шипинські знахідки належать до її кола.

В українській мальованій кераміці можна розрізнити два етапи — А і Б. Кожен із них має дві фази, між якими мусить бути фаза перехідна.

П е р ш а, або **н е з в и с ь к а**, фаза етапу А характеризувалась прокресленим і мальованим глиняним посудом. Орнаментація першої складалась із прокреслених ліній і ямок, які, напевно, були біло інкрустовані.

Цей посуд поширений у Західній Україні (Східна Галичина) та в трипільському ступені А на Дніпрі. З ним пов'язаний канелюрований посуд. Мальований посуд незвиської фази поліхромний, позитивно орнаментований. Узори — білі з чорною каймою на блідій коричнево-червоній основі. Цей посуд поширений у Галичині й у так званій дністровській групі Центральної України.

Д р у г а, або **з а л і щ и ц ь к а**, фаза етапу А характеризується двома типами мальованого посуду. Один, який я називаю шипинським посудом А, має негативну орнаментацію, виконану чорною фарбою на матово-червоній основі, й помальований тонкими білими лініями. Він відомий із Галичини й Шипинців. Другий посуд я назвав заліщицьким. Він орнаменто-

---

* Передрук із збірки «Буковинського журналу». – 1994, ч.1–2. – С. 17–21.

** У запропонованому уривку вчений розглядає трипільську культуру не лише з Шипинців, а й із Заліщиків, Кошилівців, Більча-Золотого (нині Тернопільської області), Незвиського та Городниці (нині Івано-Франківської області). При перекладі опущені численні примітки, в яких О. Кандиба подав велику кількість аналогій з інших трипільських пам'яток, починаючи від самого Трипілля на Дністрі й закінчуючи Усатовим (нині Одеської області) та Кукутень біля Ясс у Румунії.

ваний по біло-матовій основі чорною і червоною фарбою або однією з них у позитивних візерунках. Він поширений у Галичині, в дністровській групі й, напевне, також у трипільській групі А Дніпровського регіону.

В обох згаданих фазах зустрічається також погано випалений немальований посуд із гребінцевим орнаментом. Він пов'язаний з культурою дюнних поселень Північної України, починаючи від регіону Чернігова до так званої бузької групи Волині, й звідти проникає у трипільську зону.

У городницькій фазі, яка знаходиться між етапами А і Б, ми спостерігаємо чорну позитивну або негативну орнаментацію на білій, рідше червонуватій лискованій основі. Вона зустрічається у Східній Галичині, а також у деяких місцях знахідок етапу Б на Дніпрі. Вона також містить деякий матеріал гребінцевої кераміки.

П е р ш а, або **б і л ь ч е ц ь к а**, фаза етапу Б характеризувалась чорною і червоною позитивною або негативною орнаментацією на червоній лискованій основі. Це найпоширеніший посуд в Україні й зустрічається від лівого берега Дніпра до Галичини, Буковини та Бессарабії включно.

Д р у г а й остання, або **к о ш и л і в е ц ь к а**, фаза етапу Б характеризувалась позитивною чорною і білою орнаментацією, виконаною на червоній лискованій основі, або чорною й червоною — на білій лискованій основі. Ця фаза мальованої кераміки представлена в Західній Україні і, здається, пов'язана з посудом із Усатова на Чорному морі. Вона теж має домішок гребінцевої кераміки.

У цих п'яти фазах української мальованої кераміки зустрічаємо сім головних форм. Це такі: I. Посудина з плічками; II. Амфора із двома вушками нижче шийки; III. Кратер; IV. Чаша; V. Миска; VI.Покришка; VII. Бінокль[1]. Розвиток цих форм та їх орнаментації простежується чітко.

I. Незвиські посудини з плічками мають високу шийку і велику горизонтальну ручку на круглому бочку. В заліщицькому посуді ці ручки переходять у маленькі вертикально просвердлені вушка. Шийка поступово переходить у плічко, корпус має ребристий профіль; замість вушок ми бачимо лише субкутанні[2] вертикальні отвори. Пізніше, в більчецькій фазі, посудини з плічками дуже великі, ребристий профіль заокруглюється, субкутанні отвори зникають. Шийка коротша й переходить через глибокий згин у плічко. Найбільш ранні посудини з плічками кошилівецької фази мають дуже кулястий корпус з денцем і дуже короткою конічною шийкою, яка по-

[1] Тобто біноклеподібний посуд (ред.).

[2] Наскрізні вертикальні або горизонтальні отвори у стінці посудини.

ступово й часто неелегантно переходить у плічка.

Добре простежується еволюція спіральної орнаментації посудини з плічками. В незвиській фазі з'являються прості, широкі, безперервні білі спіралі; в шипинецькому посуді А вони тонші, в той час як заліщицькі посудини прикрашені паралельними темними безперервними спіралями, які часто розпадаються на еліпси та лінзи з тангенсами або без них. Еліпсно-тангенсна стрічка перейшла на городницькі посудини з плічками. Цей декор продовжує також орнамент більчецького екземпляра з його лінзами й тангенсами. В кошилівецькій фазі, нарешті, виступає поділ орнаментальної стрічки на чотири метопи, в яких зустрічаються залишки тангенсів або негативних більчецьких спіралей.

II. Маленькі пляшкоподібні амфори без чіткого денця з двома горизонтально просвердленими вушками під відкритою шийкою з незвиської і заліщицької фаз стають у городницькому посуді більшими, їх денце плоске, шийка воронкоподібна, вушка тунелеподібні. Ці посудини розвиваються згодом, у більчецькій кераміці, до величезних горщиків з ребристим або круглим профілем і двома маленькими вушками у верхній частині плічок. Шийка залишається воронкоподібною. Нарешті, в кошилівецькому посуді ці амфори стають майже кулястими з плоским денцем. Шийка ввігнута, а вушка з'являються лише як виняток.

Розвиток орнаментації цієї форми не зовсім ясний. Заліщицькі амфори мають на обох боках дві горизонтальні й одну косу стрічки, які складаються з паралельних ліній, а також трикутні площини з негативними мигдалеподібними основними фігурами. В городницьких амфорах можна помітити горизонтальні лінії (тангенсний мотив) або негативні зчеплені між собою S-подібні спіралі, які в зміненому вигляді типові й для більчецьких амфор. У кошилівецькому посуді виступає поділ на чотири метопи, в яких містяться рештки цих спіралей.

III. Кратери незвиської фази невідомі. Кратери з м'яким профілем і невиразним денцем заліщицької кераміки отримують у городницькій фазі плоскі денця. Більчецькі кратери мають приємний S-подібний профіль; деякі з кошилівецьких екземплярів стають вищими.

IV. Незвиські й заліщицькі чаші — грушеподібні, з круглим денцем. У городницькій фазі вони інколи мають ребристий профіль або плоске денце, в той час як більчецькі чаші — і те, й інше, і є біконічними. Пізніше, в кошилівецькій фазі, вони грубіші, мають товстіші стінки, верхня частина сильно ввігнута.

Чаші незвиської кераміки орнаментовані безперервними спіралями й окремими волютами. В заліщицькій фазі вони демонструють потоншені волюти та W-подібні орнаменти (шипинецький посуд А) чи мотиви діагональної стрічки з горизонтальними лініями вгорі та внизу й мигдалеподібними фігурами в чорних трикутних заповненнях між ними (заліщицький посуд). У городницьких чашах трикутні площини з витягнутими мигдалеподібними основними фігурами обмежені позитивними петлями. В більчецьких чашах залишаються лише навскісні смуги з паралельних ліній. Кошилівецькі форми мають одну або більше навскісних смуг, інколи й інші, нові елементи.

V. Миски незвиської фази відомі нам не дуже добре. Випуклі миски, представлені в заліщицькому посуді, мають кругле денце і могли використовуватися як покришки. Городницькі миски мають плоскі, але погано виділені денця. Профіль трохи ввігнутий і гарно сформований. У більчецькій фазі вони набувають різко окреслені денця; так само й кошилівецькі миски.

Уже заліщицькі екземпляри мають вихороподібний орнамент, який був перенесений на городницькі миски і який ускладнюється іншими елементами в більчецькій, а також кошилівецькій кераміці. У випадку городницьких мисок ми зустрічаємо також орнамент «гілку», яка зберігається від більчецького посуду, а в кошилівецькій фазі інколи розпадається на дві половинки.

VI. Розвиток покришок відповідає розвитку посудин із плічками. Незвиські й заліщицькі покришки мають круглі денця; за своєю формою вони називаються «шведськими шоломами»; часто вони мають два горизонтально або вертикально просвердлених вушка. Городницькі екземпляри нижчі, мають плоске дно й часто субкутанні отвори. В більчецькій фазі вони тарілкоподібні, завжди без вушок. У кошилівецькому посуді є лише такі покришки з плоским або ввігнутим денцем; часто вони бувають погіршені.

Орнаментація покришок розвивається з безперервних спіралей. Фрагмент незвиської фази демонструє невизначений спіральний орнамент. На покришці з шипинецького посуду А ми бачимо вже деривати безперервного меандру, в той час як городницькі й більчецькі покришки мають еліпсні та кругові тангенсні стрічки і таким чином поєднуються з безперервними паралельними спіралями. Орнамент з рестів на дні більчецької покришки дегенерує в кошилівецькій фазі, в якій видно лише прості хрести й чорні сегменти по краю орнаменту.

VII. Тип біноклів представлений у незвиському посуді лише одним уламком. Це — висока, велика конічна нижня частина; з'єднуючий елемент

утворений вертикально поставленою площиною, яка прикріплена в самому низу і має два горизонтальних наскрізних отвори. (У прокресленому посуді ступеня А Дніпровської області ми знаходимо подвійні воронкоподібні біноклі, які стоять поза рядом розвитку.) В заліщицькій фазі були знайдені подібні фрагменти у більш витонченому виконанні (шипинецький посуд А). Біноклі з власне заліщицького посуду складаються з маленьких чашок і високих конічних нижніх частин. У городницькій фазі вони стали нижчими, мали розвинуті, однаково завеликі нижні і верхні чашки, а також трикутні, ромбоподібні або овальні з'єднуючі елементи. В більчецькому посуді вони нижчі й грубіші, нижні чашки менші, ніж верхні, або приблизно мають також форму людських ніг. З'єднання подібне до стержня, інколи горизонтально сплющене, але в кожному випадку вертикально просвердлене. Наймолодші біноклі, тобто з кошилівецького посуду, дуже грубі й незграбні; верхні чашки — конічні, нижні — зведені до малих печаткоподібних, інколи масивних підставок, так що біноклі мають вигляд подвійно конічних. Вони теж можуть бути з людськими ногами.

Орнаментацію біноклів незвиської фази нині визначити неможливо. Починаючи із заліщицького посуду, вона містить мотиви навскісних стрічок і створює, таким чином, паралель до орнаментального розвитку чаш.

Гребінчасто прикрашена кераміка України має три головні форми: стрункий горщик, кратер і миску. Можна прослідкувати лише розвиток кратерів. У незвиській, заліщицькій і городницькій фазах вони сильно профільовані, тобто мають воронкоподібну шийку; для більчецької та кошилівецької фаз типовим є м'який S-подібний профіль.

Густий гребінцевий орнамент у незвиських, заліщицьких і городницьких кратерів у пізніших фазах втрачається.

Українська мальована кераміка супроводжується багатою антропо- та зооморфною пластикою, а також різноманітними глиняними виробами (конічні й круглі грузила, пряслиця). Характер кам'яного виробництва у більшій частині відповідає культурі стрічкової кераміки: колодкоподібні клини, плоскі топірці, плоскі долота, плоскі сокири. Сюди ж належать кремінні знаряддя досить високої техніки (скребки, скребла, різці, свердла, наконечники стріл), вироби з кості (кинджали, проколки, лощила), предмети з рогу (молоток, свердло) й цікаві речі з міді (плоскі топірці, сокири з отворами, проколки, кинджали та спіральні кільця).

Сергій Рижов

СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОСТІ КУКУТЕНЬ – ТРИПІЛЛЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Минуло понад 70 років з того часу, як молодий учений-археолог О. Кандиба працював над матеріалами трипільських поселень Західної України, готуючи до публікації власні монографії й статті. Кропітка робота ускладнювалась недостатньою джерелознавчою базою: з одного боку, нечисленні й розрізнені знахідки, що зберігались у багатьох європейських музеях, а з другого — неможливість ознайомитись з результатами досліджень, проведених на території тогочасної радянської України. Проте О. Кандиба був добре обізнаний як з європейською, так і з доступною українською науковою літературою, чого, до речі, були довгий час позбавлені вітчизняні археологи.

Зрозуміло, що за часів минувшини джерелознавча база значно розширилась — стаціонарними розкопками було охоплено велику кількість трипільських об'єктів. Відкрито нові типи пам'яток. Стали можливими вирішення методологічних питань. Застарівали окремі положення, змінювались напрямки і концепції трипіллєзнавчих досліджень, друкувались фундаментальні праці. З огляду на це доцільно коротко висвітлити сучасний стан вивчення трипільської культури.

Культурно-історична спільність Кукутень – Трипілля, одне з найбільш яскравих явищ епохи енеоліту, входить до широкого кола культур Балкано-Карпатського регіону. В кінці неоліту — на початку енеоліту на території Південно-Східної Європи проходило становлення нового землеробсько-скотарського господарсько-культурного типу суспільства, у зв'язку з чим відбулись значні переміщення великих груп давнього населення та подальше розширення балкано-дунайського світу нових культур.

Енеоліт (мідно-кам'яний вік) був наступним прогресивним кроком у розвитку матеріального виробництва первісного суспільства, коли людина вперше в історії оволоділа новим матеріалом — металом, а саме міддю. Зароджені ще в неоліті ранні форми відтворюючого господарства — землеробство та скотарство отримали в енеоліті значний розвиток. Нові продуктивні сили викликали в окремих суспільствах відносне перенаселення, що призвело до переміщень племен і, як наслідок, до розповсюдження новітніх технічних досягнень, ускладнення суспільної організації, розши-

рення міжплемінних контактів. Разом із тим, заняття землеробством вимагало певної осілості населення, створення стаціонарних поселень, будування жител довготривалого використання. Зрушення в економічному та соціальному устрої енеолітичних племен призводили до змін в ідеологічних уявленнях стародавнього населення.

Проте іноді археологічні культури, що були близькими стадіально, територіально і хронологічно, відносились або до неоліту, або до енеоліту. Окремі мідні речі (переважно прикраси та інші дрібні вироби) епізодично траплялись на неолітичних пам'ятках, але вони ніяк не вплинули на господарство і побут неолітичних общин. Тому визнається, що до раннього енеоліту належать археологічні культури, на пам'ятках яких з'являються вироби сталих форм із чистої, без штучних домішок, міді, що не обов'язково пов'язані з «важкими» знаряддями та зброєю. Треба враховувати також технологічний аспект металургії та металообробки[1]. Найбільш сприятливі умови переходу до епохи енеоліту склались на території Південно-Східної Європи, де населення Балкано-Дунайського регіону досягло досить високого рівня розвитку, а раннє знайомство з металом було обумовлене наявністю багатої сировинної бази. Так, розробку родовища міді Рудна Гора (Сербія) здійснювали племена пізньої фази культури Вінча, а рудника Аі-Бунар (Болгарія) — общини ранньоенеолітичної культури Караново V-Маріца[2]. Потреба у виробах із міді стимулювала у процесі обмінних операцій прямі та опосередковані контакти, що сприяло поширенню нових досягнень у технології, економіці, а також мало значний вплив на ідеологію.

У Південно-Східній Європі можна виділити кілька регіонів, де енеолітичні культури знаходились у тісних взаємовідносинах з раннім Трипіллям (культура Прекукутень). На північному заході Балкан продовжує еволюційний розвиток нео-енеолітична культура Вінча, яка на початку фази С, на основі непрямих даних, співіснувала з пам'ятками раннього Трипілля[3]. Так, припускається, що трипільське наземне глинобитне житло-

---

[1] *Черных Е.Н.* Спектральный анализ и изучение древнейшей металлургии Восточной Европы // МИА, 1965. — № 129. — С. 107–109; *Рындина Н.В.* К проблеме классификационного членения культур медно-бронзовой эпохи // Вестник МГУ. — Серия «История», 1978. — № 6. — С. 80; *Массон В.М.* Введение // Энеолит СССР — Археология СССР. —М., 1982. — С. 6; *Збенович В.Г.* Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К., 1989. — С. 187–188.

[2] *Jovanovic B.* Rudna Glava — najstarije rudarstvo bakra na centralnom Balkanu. — Beograd, 1982. — 155 s.; *Черных Е.Н.* Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. — София, 1978.— С. 56–89; *Тодорова Х.* Энеолит Болгарии. — София, 1979. — С. 26.

[3] *Titov V.S.* Tripolye culture in the chronological system of Neolithic and Copper Age cultures of South-Eastern and Central Europe // VIII МКДП-Les rapports ... Moscou, 1971. — P. 5–6; *Marinescu-Bilcu S.* Cultura Precucuteni pe teritoriul Romanien. – Bucuresti, 1974. — P. 140.

будівництво та деякі типи антропоморфної пластики виникли під впливом культури Вінча. На території Болгарії на початку енеоліту існують споріднені культури — Градешніца, Поляніца, Сава, що їх Х. Тодорова, поряд із культурою Караново V-Маріца, об'єднує в єдину область фракійського енеоліту, для кераміки якого притаманною є заглиблена орнаментація з інкрустацією пастою, а пізніше графітний декор[1]. Для кераміки цих культур характерні і боянські риси — результат просування частини племен Боян з Мунтенії (за У. Комшою). Згодом інтеграція племен призведе до появи культурно-історичної спільності Караново VI-Гумельниця. Важливу роль у підтриманні опосередкованих зв'язків населення Молдови та Пруто-Дністровського межиріччя з районом на південь від Дунаю відіграли найпізніші боянські племена Мунтенії, у безпосередній близькості до яких перебували ранньотрипільські (прекукутенські) общини. На півдні Молдови, північному сході Мунтенії, півночі Добруджі і Нижньому Подунав'ї окреслюється група поселень культури Болград-Алдень (Стойкань-Алдень), генетичною підосновою якої є, вірогідно, боянські общини. Ці пам'ятки виступають раннім локальним проявом культури Гумельниця. Дослідники відзначають спільні риси у матеріальній культурі частково синхронних ранньотрипільських (прекукутенських) та болград-алденських пам'яток. Зокрема, з ареалу Болград-Алдень на схід надходить так званий «добруджський» кремінь, який часто трапляється на ранньотрипільських поселеннях. Можливо, представники населення Пониззя Пруту і Дунаю перебували на трипільських поселеннях[2]. Дещо осібно у Балкано-Дунайському регіоні стоїть добруджська культура Хаманджія, походження якої пов'язане із Середземномор'ям та Близьким Сходом. Стратиграфічні дані вказують на співіснування цієї культури з пізньобоянськими племенами. Це дозволяє, в цілому, синхронізувати ранньотрипільську (прекукутенську) культуру та Хаманджію. Носії культури Хаманджія були згодом асимільовані гумельницьким населенням.

Другим, не менш важливим регіоном Південно-Східної і Центральної Європи в процесі переходу до енеоліту є Карпатський басейн, у різних частинах якого цей процес мав свої особливості. У Трансільванії на основі прийшлої з Подунав'я культури Вінча складається місцева культура Турдаш, общини якої використовували трансільванські поклади міді. Перехід до енеоліту в регіоні відповідає пізнім фазам Турдаша, коли починає форму-

[1] *Тодорова Х.* Энеолит ... — С. 11–13, 26–28.
[2] *Збенович В.Г.* Ранний этап ...– С. 193.

тися культура Петрешть, із притаманною для неї розписною поліхромною керамікою. На контакти з Турдашом вказують декоративні елементи на посуді прекукутень-ранньотрипільських пам'яток. У Тиса-Дунайському регіоні набуває розвитку низка культур — Бюкк, Сакалхат, Желіз-Желізовце, які, деякою мірою, своїм походженням пов'язані з культурою лінійно-стрічкової кераміки[1]. Для їхнього посуду, як і для кераміки раннього Трипілля, характерні заглиблена орнаментація з пастою та фарбування поверхні посудин після випалу. В басейні Тиси складається культура Тиса, а на захід від неї починає розвиток культурно-історична спільність Лендєль, що охоплювала задунайську частину Угорщини, Західну Словаччину, Моравію, частину Польщі та України. Дослідники відносять культури Тиса і Лендєль до кінця неоліту та енеоліту, а Бюкк, Сакалхат, Желіз-Желізовце – до середньонеолітичного часу. Керамічні імпорти з району Потисся зустрічаються на деяких прекукутенських і ранньотрипільських поселеннях.

В археологічних культурах Південно-Східної Європи фіксується певна схожість, що виявляється в кераміці із заглибленим орнаментом з пастовим заповненням та фарбуванням після випалу, у розповсюдженні кам'яних шліфованих знарядь і бойових сокир та ін. Це стосується також раннього Трипілля, де бачимо багато запозичень як у посуді — виїмковий декор (Боян, Сава, Ведастра), канельований орнамент (Вінча, Боян), так і в житлобудівництві — глинобитні будівлі (Вінча) та ін.

Якщо в неоліті Пруто-Дністровський регіон був далекою, відносно слабкозаселеною периферією ранньоземлеробських культур (Кріш, культура лінійно-стрічкової кераміки, буго-дністровська культура), то на початку енеолітичної доби з появою ранньотрипільських племен тут, а потім і в Побужжі територія щільно освоюється і включається в процес енеолітизації[2].

Культурно-історична спільність Кукутень – Трипілля виникла на межі IV–V тисячоліття до нашої ери і проіснувала понад дві тисячі років до першої третини III тис. до н.е. Формування ранніх пам'яток спільності відбувалось на основі кількох пізньонеолітичних культур. Пам'ятки культур були розповсюджені на територіях сучасних Румунії, Болгарії, колишньої Югославії, Угорщини, Словаччини, Молдови. Кожна із вказаних культур зробила, у більшій або меншій мірі, свій внесок у нове етнокультурне утворення.

---

[1] *Kalicz N., Makkay J.* Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene. — Budapest, 1977. — 385 s.; *Титов В.С.* Неолит — Археология Венгрии. — М., 1980. — С. 73–417.

[2] *Збенович В.Г.* Ранний этап ... — С. 195–196.

У розвитку кукутень-трипільських племен дослідники виділяють три основних періоди — ранній, середній, пізній. Більшість археологів, що займаються вивченням спільності Кукутень – Трипілля, використовують у своїх роботах дві основні періодизаційні схеми. Т. Пассек, запропонувавши класифікацію відомого на той час керамічного матеріалу, включила у схему три послідовних етапи — А, В, С (γ)[1]. У закінченому вигляді її схема була підтверджена результатами широких досліджень археологічних пам'яток, особливо багатошарових. У цій схемі вже для середнього періоду виділено два етапи — ВІ і ВІІ та для пізнього Трипілля також два етапи — СІ(γІ) і СІІ(γІІ)[2]. Румунські археологи прийняли схему Г. Шмідта, де для культури Кукутень, на основі стратиграфії та морфологічного й стилістичного аналізу кераміки, були встановлені фази Кукутень А, АВ, В[3]. Згодом його періодизація була поточнена і фази розділені, з деякими зауваженнями стосовно кількості субфаз[4]. Зараз періодизація має такий вигляд: Кукутень А 1,2,3,4 , Кукутень АВ 1,2 , Кукутень В 1,2,3. Найбільш деталізовану періодизацію Кукутень запропонував А. Ніцу, у якій за особливостями орнаментації керамічні комплекси розділяються на більш дрібні підрозділи[5]. Також румунські вчені виділили культуру Прекукутень, що передує культурі Кукутень і частково відповідає ранньому Трипіллю (Трипілля А), а найпізніші пам'ятки етапу СІІ(γІІ) виокремили в культурні групи Хородиште-Фолтешть.

Свою періодизацію пам'яток з мальованою керамікою на землях Західної України середнього та початку пізнього періодів розробив талановитий український археолог О.Кандиба, в якій поселення були поділені на два ступені, кожний з яких має дві фази, а між ступенями є ще одна перехідна фаза. Зі зрозумілих причин ця періодизація, хоча й правильно відображала еволюцію пам'яток, все ж охоплювала лише зазначений регіон

[1] *Passek T.S.* La ceramique tripolienne // ИГАИМК, 1935. – Вып. 122. — 165 с.

[2] *Пассек Т.С.* Периодизация трипольских поселений // МИА, 1949. – № 10. — 245 с.; Її ж: :Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА, 1961. — № 84. — 226 с.

[3] *Schmidt H.* Cucuteni in der oberen Moldau, Rumanien. — Berlin-Leipzig, 1932. — S. 29 etc.

[4] *Dumitrescu V.* La station prehistorique de Traian. — Dacia, 1945. — IX–X. — P. 45 etc.; *Mantu C-M.* Cultura Cucuteni. Evolutie, cronologie, legaturi. — Peatra-Neamt, 1998. — 324p.; *Cucos St.* Fasa Cucuteni B in zona subcarpatica a Moldovei. — Peatra-Namt, 1999. — 304p.

[5] *Nițu A.* Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramice si periodizarea etapelor culturii Cucuteniene // Cercetari istorice (s.n.), 1978–1979. — IX–X. — P. 93 etc.; Й о г о ж: Criterii actuale clasificarea complecselor ceramice si periodizarea etapelor culturii Cucuteniene // Cercetari istorice (s.n.), XI.— 1980. — P. 135 etc, 222; Й о г о ж: Formarea si clasificarea grupelor de stil AB si B ale ceramicii pictate Cucuteni-Tripolii. — Jasi, 1984. — 133 p.

та обмежений період розвитку культури. Проте і в такому вигляді його схема не втратила свого значення навіть сьогодні. Надрукована у 1947 році періодизація польського вченого К. Маєвського майже повторює схему О. Кандиби[1]. Для раннього Трипілля свого часу виділялось або два етапи — А I, А II або три фази — А1, А2, А3[2]. Зараз трипіллєзнавці уникають жорстко фіксованих рамок і частіше намагаються прослідкувати процес зміни типів пам'яток. Так, у ранньому Трипіллі В.Збенович виділив шість послідовних типів пам'яток (наприклад, в Україні найранішим є тип Бернашівки)[3]. Зіставивши матеріали поселень середнього та пізнього етапів схем Т. Пассек та румунських археологів, Н. Виноградова дійшла висновку, що в періодизаційній колонці потрібно виокремити самостійну фазу ВІ / ВІІ, яка б відповідала Кукутень АВ[4]. Подібної думки стосовно окремої фази ВІ / ВІІ дотримувались Т. Мовша, О. Цвек, Т. Попова, С. Рижов. Для пізньотрипільських племен Північної Молдови В. Маркевич окреслює низку ступенів, названих за еталонною пам'яткою, зокрема, варваровський чи бадражський ступені[5]. К. Черниш поділяє кожний із періодів розвитку трипільської культури на кілька ступенів — ранній період (6 ступенів), середній (7 ступенів), пізній (11 ступенів)[6]. Т. Мовша прийшла до висновку про необхідність більш дрібного розчленування етапів і пропонує етапи ВІІ і СІ поділити на два підетапи та додатковий новий етап ВІІІ з підетапами, до якого залучити ті поселення, що раніше відносились до етапу СІ[7]. Здається, що така схема (з уточненнями) найкраще відповідає сучасному стану дослідження трипільських пам'яток, чіткіше показує місце кожного поселення в періодизаційній колонці та полегшує синхронізацію між ними і, що важливо, дозволяє співставлення з періодизацією культури Кукутень. При цьому важливою є точка зору тих дослідників, які вважають, що

---

[1] *Majewski K.* Studia nad kultura Trypilska // Archeologia. — Wroclaw, 1947. — № 1. — 50 s.

[2] *Бибиков С.Н.* О хронологическом разделении памятников Триполья-А и типа Гумельница (Алдень II) на Юго-Западе СССР // VIII Междунар. конф. доисториков и протоисториков. — М., 1966. — С. 43–95; *Маркевич В.И.* Исследования Молдавской неолитической экспедиции // АИМ (1972). — Кишинев, 1974. — С. 35, 41.

[3] *Збенович В.Г.* Ранний этап ... — С. 125–137.

[4] *Виноградова Н.М.* Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры. — Кишинев, 1983. — 107 с.

[5] *Маркевич В.И.* Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981. — С. 55–68.

[6] *Черныш Е.К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 166–176.

[7] *Мовша Т.Г.* Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля // Археологія, 1972.— № 5. — С. 16.

пам'ятки етапу СІ за всіма ознаками відрізняються від комплексів поселень етапу СІІ та виявляють більшу схожість із пам'ятками етапу ВІІ. Тому поселення етапу СІ повинні розглядатись як підрозділ середнього, а не пізнього Трипілля[1]. За етапом СІ доцільно залишити тільки ті «перехідні» пам'ятки, у матеріалах яких уже присутні ознаки, що стануть домінуючими на етапі СІІ. Згадані вище періодизаційні схеми хоча і мають більш дрібний розподіл на ступені чи фази, все ж базуються на розробках Т. Пассек. Зняти низку неузгодженостей при періодизації та синхронізації пам'яток різних територій допоможе ширше використання поняття «тип пам'ятки», запропоноване Ю.Захаруком. Пам'ятки зі схожими однотипними комплексами займають фіксовані хронологічні позиції та представляють конкретні райони трипільського етносу, при цьому слід відмовитись від жорсткого закріплення хронологічних рубрик, а простежувати процес змін типів пам'яток у неперервному розвитку. Типи пам'яток, у свою чергу, об'єднуються у локально-хронологічні групи (варіанти). Таким чином, тип пам'ятки виступає універсальною науковою категорією, що відображає і локальні, і хронологічні ознаки. Можливо, О. Кандиба інтуїтивно відчував доцільність об'єднання пам'яток із схожими рисами (скажімо, більчецька фаза за його термінологією), але, звісно, дотримувався дещо інших міркувань, ніж сучасні археологи, акцентуючи скоріше хронологічні, а не локальні ознаки.

Зіставлення уточненої схеми Т. Пассек з періодизацією румунських археологів має такий вигляд: Трипілля А — Прекукутень II,III; Трипілля ВІ — Кукутень А1–4; Трипілля ВІ / ВІІ — Кукутень АВ1,2; Трипілля ВІІ, СІ (γI) — Кукутень В1–3; Трипілля СІІ(γII) — Хородиште-Фолтешть.

Загалом, поселення кукутень-трипільської спільності під час свого розквіту та на пізньому етапі розвитку займали значну територію лісостепової зони від Західної й Східної Волині на півночі до Мунтенії та майже узбережжя Чорного моря на півдні. Західна межа розселення племен заходила до Трансільванії, а східна знаходилась у Середньому Подніпров'ї, частково включаючи Лівобережжя.

У VI тис. до н.е. у Південно-Східній Європі відбуваються значні історичні зміни. Деякі зі старих неолітичних культур закінчують своє існування (наприклад, культура лінійно-стрічкової кераміки у «класичному» ви-

---

[1] *Збенович В.Г.* Хронологія пізнього Трипілля // Археологія. — 1972. — № 7. – С. 3–25; *Дергачев В.А.* Памятники позднего Триполья. — Кишинев, 1980. — 206 с.; *Сорокин В.Я.* Культурно-исторические проблемы племен среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья // Известия АН Молдавской ССР. Серия общ. наук. — Кишенев, 1989. — № 3. — С. 50.

гляді), залишивши по собі низку дрібних культурних груп, інші ж (Вінча, Боян) продовжують розвиток, вийшовши на новий, енеолітичний етап. Характерним стає переміщення значних груп населення, що не в останню чергу призводить до формування нових культур. Під час однієї з таких міграцій носії культури Боян проникають із Подунав'я у південно-східну Трансільванію і прикарпатську Молдову, де асимілюють рештки місцевого населення культури лінійно-стрічкової кераміки. У цьому тривалому генетичному процесі брали участь й інші пізньонеолітичні культури сусідніх територій. Результатом стало нове етнокультурне утворення — ранні пам'ятки культури Прекукутень (Правобережжя Серету). Незабаром дане населення швидко заселяє Східну Молдову та Пруто-Дністровське межиріччя, полишивши пам'ятки, що вже належать за вітчизняною традицією до раннього Трипілля. Подальший розвиток культури Прекукутень—раннє Трипілля пов'язаний із постійним просуванням цих племен на схід. У матеріальній культурі прекукутенських ранньотрипільських племен відчувається вплив іншого ранньоземлеробського населення. Помітна схожість деяких столових ранньотрипільських посудин, особливо у декорі (защипи у «колоскових» композиціях) та антропоморфної пластики, з керамічними виробами культури Кріш. Навіть допускається, що найпізніші пам'ятки Кріш доживають до початку формування культури Прекукутень[1]. З неолітичними дунайськими культурами Вінча та Дудешть пов'язують певні ознаки, що притаманні ранньотрипільському посуду, а саме канельований декор. Канелюри та прогладжені лінії також спостерігаються в кераміці першої фази культури Боян. Крім того, боянські впливи відбились на формах деяких ранньотрипільських посудин (фруктовниці на піддонах, покришки) та у виїмковому візерунку, часто з пастою (композиції «шахова дошка», «вовчий зуб», меандр). З впливами, що йдуть від Карпатського басейну Бюкк, Сакалхат, Желіз, пов'язують застосування в орнаментації ранньотрипільської кераміки фарбування заглибленого візерунка вохрою після випалу[2].

Провідну роль у появі ранніх прекукутенських пам'яток відігравала культура Боян. Уже вказувалось, що вона виникає на території Мунтенії як синтез двох неолітичних культур — місцевої Дудешть та прийшлої з Молдови культури лінійно-стрічкової кераміки. Невдовзі частина боянських племен переходять Південні Карпати і заселяють південно-східну Трансіль-

[1] *Збенович В.Г.* Ранний этап ... — С. 178.
[2] Там само. — С. 171–172.

ванію. Звідси продовжується просування у передгірську Молдову. У Трансільванії та Західній Молдові прийшлі общини вступають у контакт з місцевим населенням культури лінійно-стрічкової кераміки пізньої фази і, злившись з останнім, утворюють нову етнокультурну спільноту — пам'ятки першої фази культури Прекукутень, із ще не зовсім сталими археологічними комплексами[1]. Формування культури закінчується з появою однотипних пам'яток зі стійкими комплексами, що належать вже до другої фази Прекукутень. Ці пам'ятки займають басейн Бистриці, лівобережжя Пруту, а на території Республіки Молдови та України їм відповідають поселення Стольнічени, Кетріш, Фундурь, Флорешти, Рогожани, Бернашівка[2]. В кераміці цих поселень поступово слабшають традиції Кріш, зменшується вживання «боянської» орнаментації, натомість у заглибленій орнаментації поширюються типові ранньотрипільські спіральні візерунки. Кількість поселень у східній зоні ареалу спільності (власне, Трипілля А) збільшується, що, можливо, і викликало другу хвилю ранньотрипільської міграції з Подністров'я на Південний Буг, де з'являються пам'ятки типу Сабатинівка II – Гайворон, та у Буго-Дніпровське межиріччя (поселення Гребенюків Яр). Вірогідно, дещо пізніше із Середнього Подністров'я у східному напрямку ранньотрипільське населення просувається у межиріччя Дністра та Південного Бугу (Олександрівка, Тимкове та ін.). Найпізнішими поселеннями раннього Трипілля на території України є Лука-Врублівецька, Ленківці, Берново-Лука, Гренівка та інші, тобто той тип пам'яток, який не виявлено в Румунії і в матеріалах яких уже, на думку дослідників (В. Думітреску, А. Ніцу, Н. Бурдо), спостерігаються ознаки переходу до наступного етапу розвитку культури — етапу В I (Кукутень А).

У кінці заключної фази культури Прекукутень (Трипілля А) на захід від Дністра, на основі подальшої внутрішньої еволюції та завдяки визначальним впливам із боку сусідніх племен, формується нове культурно-історичне утворення — культура Кукутень. У процесі розвитку риси прекукутенської складової в новій культурі досить швидко розчиняються і зникають.

---

[1] *Dumitrescu V.* Contributii la problema originii culturii Precucuteni // SCIV. — 1957. — № 1–4.– P. 63; *Comsa E.* Istoria comunitatilor culturii Boian. – Bucuresti, 1974. — P. 30–36; *Marinescu-Bilcu S.* Cultura Precucuteni pe teritoriul Romanien. — Bucuresti, 1974 — P. 26–37, 71, 127–128.

[2] *Маркевич В.И.* Памятники эпохи неолита и энеолита (Археологическая карта МССР). – Кишинев, 1973. — С. 72, 77–80; *Збенович В.Г.* К проблеме происхождения трипольской культуры // Первобытная археология — поиски и находки. — К., 1980. — С. 124–145; Й о г о ж: Поселение Бернашевка на Днестре. — К., 1980. — 177 с.

Звичайно, вивченню процесу формування культури Кукутень у першу чергу увагу приділяли румунські археологи. В. Думітреску вважав, що в основі культури Кукутень А лежить культура Прекукутень, на яку були здійснені зовнішні впливи з боку нижньодунайської культури Гумельниця та трансільванської культури Петрешть. Процес формування проходив на території Південно-Східної Трансільванії, Південно-Західної Молдови, Північно-Східної Мунтенії та був обумовлений як сусідством, так і генетичною спорідненістю цих трьох культур[1]. С. Марінеску-Билку підкреслює, що не на всій території згаданої вище зони досі не відкриті пам'ятки фіналу культури Прекукутень. Визнавши підоснову культури Кукутень у Прекукутень III, вона все ж вказує на відмінність керамічних комплексів. Появу серед кукутенського посуду кераміки з біхромним розписом (білі лінії на темно-сірому фоні) часто у сполученні із заглибленим візерунком вона пов'язує з гумельницьким компонентом, а присутність кераміки з поліхромним розписом — наслідуванням традицій культури Петрешть. Дослідниця обмежує зону формування Кукутень А центрально-західною частиною Молдови, де внаслідок синтезу Прекукутень III та Гумельниці виникають пам'ятки початкової фази — Кукутень А1. Потім при взаємодії з культурою Петрешть уже на більш широкій території розповсюджуються пам'ятки наступної фази — Кукутень А2[2]. А. Ніцу акцентує на присутності у процесі формування культури Кукутень впливів з боку пам'яток типу Стойкань-Алдень (Болград-Алдень). Він пропонує обмежити зону утворення Кукутень А південною частиною підкарпатської Молдови та північчю Мунтенії[3]. На присутності в матеріалах кукутенських поселень кераміки з болград-алденськими ознаками вказує також В. Сорокін. Він фіксує контакти із степовим скотарським населенням Північно-Західного Причорномор'я. Ці племена відтиснули з корінних територій носіїв болград-алденських традицій, які, можливо, на заключній фазі влились у ранньотрипільський прекукутенський масив. Таким чином, утворення Кукутень А — Трипілля ВІ у Карпато-Дністровському регіоні відбулось унаслідок зовнішнього «імпульсу», що прискорив культурну взаємодію трипільського населення з носіями традицій Болград-Алдень (Стойкань-Алдень) та степовими за походжен-

[1] *Dumitrescu V.* Originea si evolutia culturii Cucuteni-Tripolie // Studii si cercetari de istorie veche (sc). — Bucuresti. — T. XIV. — 1963. — № 1–2. — P. 53,67.

[2] *Marinescu-Bilcu S.* In ce zona si cum s-a putut face trecerea de la ultima faza A culturii Cucuteni // Studii si Comunicari — Sibiu. — 1981 — № 21. — P. 27–34.

[3] *Nițu A.* Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramice si periodizarea etapelor culturii Cucuteniene // Cercetari istorice (s.n.). — Iasi, 1980. — № 11. — P.141–142.

ням общинами так званої Суворовської групи[1]. Саме кераміку з товченою черепашкою в тісті й гребінцевим оздобленням Суворовської групи (скелянська культура за Ю. Рассамакіним) О. Кандиба помилково пов'язував із неолітичними культурами Півночі України.

Перехід від раннього (Прекукутень III) до середнього (Кукутень А) Трипілля проходив не як одночасове та вузьколокальне явище лише у західному ареалі, а охоплював усю територію культурно-історичної спільності і відбувався, залежно від конкретних обставин, в окремих зонах дещо різними шляхами. Тому інша картина спостерігається на схід від Дністра, де кукутенські впливи, крім окремих проявів у вигляді «імпортів», майже не торкаються племен Побужжя та Буго-Дніпровського межиріччя. Місцеве населення продовжує розвиток ранньотрипільських (прекукутенських) культурних традицій[2]. Під час формування пам'яток динаміка розвитку в обох ареалах проходила з різною інтенсивністю. Якщо серед кукутенських племен відбуваються суттєві й швидкі зміни, то в трипільському середовищі еволюційні процеси тривали довший час і здійснювались спокійніше. Проте і тут поступово ранньотрипільські традиції згасають, поступаючись місцем новим культурним елементам. У результаті контактів частіше на трипільських поселеннях трапляються розписні «імпортні» посудини.

Повільно, але зміни торкаються господарства та ідеології. Відмінності в матеріальній культурі племен обох ареалів спостерігаються у плануванні поселень, житлобудівництві, культовій пластиці, але найяскравішою ознакою розмежування є кераміка. У кукутенському ареалі виробляється столовий розписний (до випалу) посуд, тоді як у побуті трипільських общин залишається кераміка, оздоблена заглибленою орнаментацією. Зіставлення

---

[1] *Сорокин В.Я.* Культурно-исторические проблемы племен среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья // Известия АН МССР. Серия общественных наук. — Кишинев, 1989. — № 3. — С. 45–54.

[2] *Dumitrescu V.* Originea si evolutia culturii Cucuteni-Tripolie // SCIV. — 1963. — № 14(1). — P. 51–76, № 2. — P. 301–306; *Даниленко В.Н.* Энеолит Украины. — К., 1974. – С. 18–20; *Мовша Т.Г.* Две параллельные линии в развитии трипольской этнокультурной области // Новейшие открытия советских археологов. — Тез. конф. — К., 1975. — Ч. 1. — С. 69; *Цвек Е.В.* Исследование трипольских поселений междуречья Южного Буга и Днестра // Новейшие открытия советских археологов. — Тез. конф. – К., 1975. — Ч. 1. — С. 73–76; Ї ї ж: Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье) // Первобытная археология. Поиски и находки. — К., 1980. — С. 163–185; Ї ї ж: Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності // Археологія. — 1985. — № 51. — С. 31–45; *Черныш Е.К.* Формирование трипольско-кукутенской культурной общности // SP. — 1981. — № 5/6. — С. 27–32.

основних ознак, що характеризують західний та східний ареали, вказує на істотну різницю їхніх матеріальної та духовної культур, що дозволило О. Цвек виділити своєрідну, самостійну східнотрипільську культуру[1].

У кінці етапу В І (Кукутень А) розвинутого періоду в Подністров'ї з'являються пам'ятки, знахідки з яких, і в першу чергу посуд, схожі на матеріали кукутенських поселень. Разом з тим, у кераміці цих пам'яток уже помітні розходження в стилістиці розпису посудин. У подальшому з Подністров'я у східному напрямку відбулося кілька хвиль розселення общин із розписним посудом. Прийшле населення частково асимілює, частково відтісняє місцеві східнотрипільські племена у Середнє Подніпров'я і саме згодом виходить на береги Дніпра та опановує Верхнє Подністров'я, Західну і Східну Волинь. Просуваючись на територію східнотрипільської культури і віддаляючись від корінних земель, нове, прийшле населення з плином часу набуло досить характерних рис господарювання та побуту, що були істотно відмінні і від східнотрипільських, і від кукутенських ознак. Це стосується топографії й планування поселень, архітектури будівель, керамічного, включаючи пластику, комплексу та взагалі напрямків взаємовпливів, шляхів еволюції, історичної долі. Вказане дає підставу окреслити в межах Правобережної України та Північної Молдови західнотрипільську культуру. Займаючи значну територію і опинившись у несхожих природних умовах та різноетнічному оточенні, західнотрипільські та східнотрипільські племена формують яскраві особливості, притаманні окремим локально-хронологічним групам (варіантам, типам).

На початку середнього періоду в Попрутті та Подністров'ї, тобто в ареалі західнотрипільської культури, кераміка поселень ще зберігає ранньотрипільські традиції оздоблювати посудини заглибленим та канельованим візерунками. Проте під впливом кукутенських племен уже з'являється розписний (до випалу) поліхромний та біхромний посуд. Досить швидко мальована кераміка стає домінуючою, а заглиблена орнаментація поступово трансформується і набуває особливих рис. У регіоні Середнього і частково Верхнього Дністра знаходилось кілька груп різночасових, але генетично пов'язаних поселень (типи Городниця-Городище, Незвисько II, Поливанів Яр I), що пізніше переросли у пам'ятки кадіївецького типу (за Т. Мовшею),

[1] *Цвек Е.В.* Буго-Днепровский вариант восточнотрипольской культуры (к проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья)// Первобытная археология. Материалы и исследования. – К., 1989. – С. 106–117; Її ж: Структура східнотрипільської культури// Археологія. – 1999. – № 3. – С. 28–39.

аналогії яким знаходимо серед матеріалів поселень Північної Молдови. Тільки переважно на лівобережжі Середнього Подністров'я, на Могилів-Подільщині та частково Кам'янеччині окреслюється група пам'яток, у керамічних комплексах яких, на відміну від поселень інших регіонів, довгий час існує посуд із заглибленою орнаментацією, а столова мальована кераміка рідко перевищує п'ятдесят відсотків. Паралельно у Побужжі і Буго-Дніпровському регіоні на етапі ВІ складається своєрідна група східно-трипільських пам'яток, відома за поселеннями борисівського типу[1]. Поселення типу Борисівки знаходять свої витоки в пам'ятках Середнього Подністров'я, що продовжували ранньотрипільські традиції. Общини цих поселень (Озаринці, Воєводчинці, Вила Ярузькі та ін.) складали основу борисівських пам'яток, проте їх подальша еволюція у Подністров'ї та в Побужжі розрізняється. Значна маса племен із Подністров'я переселяється на схід, фіксуючи третю хвилю міграції (перші дві припадають на раннє Трипілля), і займає басейн Південного Бугу. Частина населення лишається на материнській території й існує тут до часу поселень етапу ВІ / ВІІ, розвиваючись паралельно із спорідненими общинами Побужжя. Пам'ятки борисівського типу сформувались у закінченому вигляді вже в Середньому Побужжі, тому доцільно вирізняти саме «борисівські» поселення тільки на території Побужжя та Буго-Дніпровського регіону, а ті, що знаходились на Наддністрянщині, віднести до типу Озаринці. Згодом на основі цього типу утворюється група пам'яток із схожими керамічними матеріалами, що локалізується у Дністровському Лівобережжі. Процес становлення поселень початку середнього періоду в Побужжі на основі борисівських пам'яток ускладнюється новим «західним» імпульсом, про що свідчить поява у керамічних комплексах, спочатку у вигляді «імпортів», посудин із розписом. З цих пір матеріали місцевих трипільських общин набувають головної і найбільш стійкої особливості — поєднання «східнотрипільських» традицій з привнесеними «західними». Ці пам'ятки К. Черниш об'єднує у сабатинівський локальний варіант[2]. Поширення поселень у межиріччя Південного Бугу та Дніпра до певної міри розділило «борисівський» масив, і дослідники дотримуються думки про існування в межах «східного» ареалу

[1] *Черныш Е.К.* Место поселений Борисовского типа в периодизации трипольской культуры // КСИА. — 1975. — Вып.142. — С. 3–10; *Цвек Е.В.* Некоторые аспекты проблемы памятников борисовского типа // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. — Тез. доп. XX респуб. конф. — К., 1989. — С. 238–240.

[2] *Черныш Е.К.* Формирование локальных вариантов трипольской культуры // Новейшие открытия советских археологов. — Тез. докл. всесоюз. конф. — М. — 1977. — С. 18–21.

29 - 7-1750

двох великих, генетично близьких, етнокультурних груп[1]. До першої належать поселення Побужжя, а до другої — поселення Буго-Дніпровського межиріччя. Розділення «східного» ареалу обумовлене тим, що побузьке населення перебувало під постійним впливом з боку західнотрипільських племен, набуваючи рис синкретичного характеру, тоді як общини межиріччя зберігають відносну «чистоту» ранньотрипільських традицій. Можна визнати, що історія кукутенсько-трипільської спільності значною мірою, звичайно, крім інших чинників, залежала від міграції західнотрипільських племен у східному напрямку.

Серед пам'яток східнотрипільської культури О. Цвек окреслює чотири локальних варіанти, матеріали яких мали самобутні риси[2]. Буго-дніпровський варіант розділяється на три хронологічних горизонти, і до нього залучаються поселення, що змінюють одне одного протягом етапів ВІ, ВІ / ВІІ, початку ВІІ. Другий варіант («північнобузький», за І. Зайцем) об'єднує власне Борисівку та близькі до неї поселення. До третього, південнобузького (за К. Черниш – сабатинівський тип), входять Сабатинівка І, Березівська ГЕС та ін. Четвертий — дніпровський (щербанівська локальна група, за Т. Мовшею) складають поселення етапу ВІ / ВІІ на Середньому Дніпрі — Верем'я, Щербанівка, Трипілля, генетичною підосновою яких є пам'ятки буго-дніпровського варіанта. Як вказувалось вище, специфіка формування локальних варіантів східнотрипільської культури полягає в консервації, внаслідок територіальної віддаленості від корінного регіону, ранньотрипільських традицій та сприйнятті окремих рис споріднених або іноетнічних племен[3]. На думку О. Цвек, своєрідність цих пам'яток міститься не у відставанні в розвитку, а у більш складних явищах, пов'язаних з господарськими, соціальними та ідеологічними традиціями, які сприяли збереженню культурної єдності[4]. Пам'ятки східнотрипільської культури, що сформувались переважно на основі борисівського типу в Побужжі, освоюють Буго-Дніпровське межиріччя, згодом з'являються в басейні річки Рось і продовжують своє існування вже в Середньому Поддніпров'ї.

---

[1] *Цвек О.В.* Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності// Археологія. – 1985. – Вип. 51. — С. 32.

[2] *Цвек Е.В.* Буго-Днепровский вариант восточнотрипольской культуры (к проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья) // Первобытная археология. Материалы и исследования. – К., 1989. – С. 106–108.

[3] *Черныш Е.К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. – М., 1982. – С. 153–219.

[4] *Цвек Е.В.* Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье)// Первобытная археология. Поиски и находки. – К., 1980.– С. 185.

У Пруто-Дністровському ареалі на етапі ВІ/ВІІ в межах західно-трипільської культури сформувались дві великі локально-хронологічні групи — заліщицька і солонченська та пам'ятки типу Поливанів Яр II, де у матеріалах останнього спостерігається синтез характерних рис двох вищевказаних груп. У кераміці цих локальних утворень майже зникає заглиблена орнаментація, а розписний посуд прикрашається здебільшого біхромним, рідше монохромним малюнком. Специфічних ознак набуває також антропоморфна пластика[1]. Нагадаємо, що заліщицьку локальну групу вперше виділив О. Кандиба (друга фаза ступеня А української мальованої кераміки), слушно включивши ранні пам'ятки з розписом на блідо-червоному матовому фоні з так званим «негативним» червоним візерунком з обрамленням білими лініями (Шипинці А) та пізні пам'ятки з біхромним чи монохромним розписом червоною та чорною фарбами на білому тлі (Заліщики).

У період В I / В II на територію Побужжя із заходу спародично просуваються малочисельні общини, що полишили по собі пам'ятки типу Кліщив. Матеріали кліщивського поселення свідчать, що воно виникло в результаті злиття місцевого східнотрипільського населення, яке становило лише незначну частину, з прийшлим, що надійшло сюди двома шляхами — південним, з ареалу солонченської локальної групи, та північним, із території заліщицької групи[2]. За набором кераміки селище Кліщив унікальне, і поселення цього типу в Побужжі майже не досліджені, а може, і відсутні. Можливо, ми маємо прояв короткочасного імпульсу з боку західно-трипільських племен. Проте вони виказали значну активність, яка проявилась не лише в асиміляції частини «східних» общин, але й у тому, що Кліщив став передаточною ланкою «західних» новацій у східнотрипільське середовище, що проявляється в розписному посуді. Така кераміка вже стала прийнятною племенами східнотрипільської культури і навіть стимулювала появу місцевого мальованого посуду. Значення Кліщива полягає і в тому, що у більш пізній час його нащадки деякою мірою вплинули на формування володимирівської локально-хронологічної групи, з якою були споріднені по генетичних лініях, хоча і різних відгалужень.

---

[1] *Винаградова Н.М.* Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры. – Кишенев, 1983. – 103 с.; *Попова Т.А.* Многослойное поселение Поливанов Яр (К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье). – Санкт-Петербург, 2003. – С. 86–109.

[1] *Заец И.И., Рыжов С.Н.* Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. – К., 1992. – С. 196 –197.

Приблизно на рубежі V та IV тис. до н. е. (початок етапу BII) у Подністров'ї на основі пам'яток заліщицької та солонченської груп виникають пам'ятки типу Раковець, що займали відносно невелику територію і мали своєрідний керамічний комплекс, де столовий посуд ще зберігає заглиблену орнаментацію, іноді у сполученні з розписом, а мальована кераміка прикрашається монохромним і, рідше, біхромним візерунком. Генетично з раковецьким типом пов'язані більш пізніші пам'ятки типу Мерешовка-Чєтецує III, у розписі посуду якого домінує монохромний малюнок. Одні дослідники серед пам'яток вирізняють два окремих типи, інші вважають доцільним об'єднати пам'ятки в раковецький локально-хронологічний варіант (групу), в межах якого виділяється рання та пізня фази (тип Раковець і тип Мерешовка-Чєтецує III). Корінною територією пам'яток раковецької локально-хронологічної групи є Подністров'я, але вже на ранній фазі раковецькі племена почали просуватись у східному напрямку і вийшли у Побужжя. На пізній (мерешовській) фазі кількість пам'яток різко зростає у Подністров'ї (включаючи Верхнє), та швидко розширюється їхній ареал у Середньому Побужжі, де прийшлі дністровські племена західнотрипільської культури асимілювали місцеве східнотрипільське населення і утворили з часом нові локальні групи, зокрема ворошилівського типу та типу Немирів[1]. З'являються також західнотрипільські поселення на Східній Волині.

Пам'ятки мерешовської фази раковецького варіанта (групи) у Подністров'ї та Попрутті вже на етапі BII виступають підосновою формування ранніх пам'яток петренської локальної групи, тоді як коріння шипинецької локальної групи треба шукати в пам'ятках типу Незвисько III. У Побужжі спочатку прийшлі раковецькі, а згодом і мерешовські общини стали одним із компонентів пам'яток ворошилівського типу (за С. Гусєвим), а просуваючись далі на схід, у Буго-Дніпровське межиріччя, саме вони, разом із постківщивськими громадами та рештками східнотрипільських племен, утворили пам'ятки спочатку володимирівської, а потім уже на її основі белівської локальних груп[2].

---

[1] *Гусєв С. О.* Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. – Вінниця, 1995. – С. 139–158, 233–254.

[2] *Рижов С.М.* Локально-хронологічне членування пізньотрипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя// Тез. доп. III Вінн. обл. істор.-краєзн. конф. – Вінниця, 1985. – С. 47; *Попова Т.А.* О роли населения Поднестровья в формировании трипольской культуры Буго-Днепровского междуречья// Первобытная археология. Материалы и исследования. – К., 1989. – С. 142–148.

Таким чином, з раковецьким локальним варіантом пов'язана одна з найбільш масових і формоутворюючих хвиль розселення західно-трипільського населення у східному напрямку, що опосередковано вплинуло на появу в Буго-Дніпровському межиріччі в середовищі володимирівської, небелівської, томашівської локальних груп унікальних поселень-гігантів.

Общини володимирівської групи, займаючи південну зону Буго-Дніпровського межиріччя, а саме територію, практично вільну від східно-трипільських племен, активно контактували з останніми, частково асимілюючи їх. На це вказують «змішані» керамічні комплекси синкретичних за характером поселень типу Гарбузин. Поселення знаходяться північніше району володимирівської групи і розташовані були в зоні поширення східнотрипільських племен. Як указувалось вище, за переселенням відносно нечисленних раковецьких общин через короткий проміжок часу в Побужжя і Буго-Дніпровське межиріччя здійснилась масова міграція «західного» населення (четверта хвиля). Ця міграція дещо відрізняється від попередніх хвиль не тільки культурними традиціями, а й іншим вихідним районом. У перших випадках такими районами було Середнє Подністров'я, а в четвертому — Верхнє Подністров'я і Попруття. На думку С. Гусєва, переміщення певної частини верхньодністровського населення залишило на своєму шляху пам'ятки типів Терешівці та Ворошилівка. Вірогідно, процес переселення племен пов'язаний був із переорієнтацією на етапі ВІІ середньобузьких общин на верхньодністровську крем'яну сировинну базу[1]. Стабільне надходження із заходу культурних новацій і їхнє нашарування на місцевий «східний» субстрат визначило специфіку пам'яток Побужжя, які мали синкретичний характер, що і складало їх головну локальну рису. Маємо в Побужжі поселення, у матеріалах яких переважає або «західний», або «східний» компонент. Інша ситуація складалась у Буго-Дніпровському межиріччі, де «західні» племена майже не змішались із місцевим східнотрипільським населенням, а відтіснили його на північ, у регіон Середнього Подніпров'я, де формується коломийщинська локальна група (ранні пам'ятки етапу ВІІ типу Коломийщина ІІ та пізні пам'ятки етапу СІ типу Коломийщина І). Межиріччя Південного Бугу і Дніпра повністю перейшло в зону поширення західнотрипільських племен в особі небелівської локально-хронологічної групи (кінець етапу ВІІ). Надлишок на-

[1] *Гусєв С.О.* Трипільська культура... – С. 238–239.

селення, що утворився в результаті відходу «східних» племен із Буго-Дніпровського межиріччя, спонукав частину середньодніпровських общин шукати нову територію вище по Дніпру (вже етап СІ) і утворити там нове об'єднання — пам'ятки чапаївського типу, які є однією зі складових коломийщинської локальної групи[1]. Іншою складовою даної локальної групи виступають поселення ржищівського типу, у керамічних комплексах яких присутній у значній кількості розписний посуд із монохромним візерунком. Це вказує на проникнення частини західнотрипільських общин, споріднених із «небелівськими» племенами, з району Канівщини в середовище східнотрипільського населення[2].

Як було вказано раніше, у Буго-Дніпровському регіоні розвиваються володимирівська локальна група, що відноситься до початку етапу ВІІ, та небелівська локальна група, перша фаза якої припадає на середину, а друга – на другу половину етапу ВІІ.

Пам'ятки володимирівської групи займають відносно незначну територію, а кількість поселень є невеликою і, очевидно, не перевищувала десяти–п'ятнадцяти. Самі поселення досить значних розмірів і спланованні, переважно, концентричними колами. Наземні глинобитні будівлі (одноповерхові й двоповерхові) мали складну конструкцію і розвинений інтер'єр. Нечисленний кухонний посуд прикрашено рельєфним орнаментом. Вінця горщиків здебільшого вкрито вертикальними розчосами. Краї вінець орнаментовано рядом насічок, наколів, відтисків різної форми. Значно рідше зустрічаються «перлини», відбитки зубчастого штампу, защіпи. На плічках переважають горизонтальні ряди наколів, трикутних вдавлень, дрібних насічок, навскісних та вертикальних штрихів. Посуд також прикрашено заглибленим орнаментом у вигляді стрічки з тонких паралельних ліній. Такі стрічки утворюють фестони, зигзаги, шеврони, хвилеподібні смути. Дуже рідко на плічках зустрічаються ряди відбитків багатозубчастого штампу, нігтя, «гусенички», шнура та дрібних напіввдавлень трубчастої кісточки. Столова кераміка поділяється на дві групи. До першої належить посуд, прикрашений заглибленим орнаментом, другу складає посуд із розписом (більшість). За способом заглибленої орнаментації столова кераміка поділяється на два різновиди: 1) лише заглиблений візерунок; 2) комбінація заглибленого візерунка з монохромним, біхромним чи поліхромним роз-

---

[1] *Круц В.А.* Позднеднепрянские памятники Среднего Поднепровья. – К., 1977. – С. 12–77.

[2] *Рижов С.М.* Дослідження трипільського поселення біля м. Ржищів// Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 193–195.

писом. Мальована столова кераміка розписувалася монохромною орнаментацією (чорна або темно-брунатна фарба) і лише половину відсотка усього мальованого посуду складає біхромія, де тонкими білими лініями контурно повторена основна схема. Узагальнюючи дані про кераміку володимирівської групи, слід зазначити, що в розписі столового посуду домінує меандрова схема (35,7%), що притаманна майже всім типам посудин. У межах 11–12% представлені листоподібна, спрощено-лінійна та метопна схеми. Якщо дві перші зафіксовано на більшості форм, то остання частіше зустрічається на кубках, біконічних посудинах та вінцях кратерів. Трохи менше трапляється лицьова (9,1%) та фестонна (7,3%) схеми. Кількома відсотками представлено хвилеподібну та сегментоподібну схеми, а також композиції «танґентенкрайсбанд», «совиний лик». Інші схеми (танґентна, волютна) не перевищують одного відсотка. Притаманними володимирівським пам'яткам є статуетки реалістичного стилю. Можна зазначити різке збільшення саме таких статуеток на володимирівських поселеннях.

Продовжують генетичну лінію розвитку в регіоні пам'ятки небелівської локальної групи. Зараз відомі понад 40 поселень групи. Територія їх поширення обмежена з півночі басейном р. Рось, зі сходу – середньою течією р. Вільшанка, верхів'ям р. Гнилий Ташлик та Турії, із півдня – басейнами р. Вел. Вись та Ятрань, із заходу – приблизно по р. Удич, але остання межа остаточно не встановлена. Якщо на ранній фазі поселення займають зону, що майже співпадає з територією поширення попередніх володимирівських пам'яток, то на другій фазі небелівське населення значно розширює ареал свого перебування в північному та північно-східному напрямках. Порівняно з володимирівськими пам'ятками з'являються вже поселення-гіганти, розміри яких сягають 150–200 га (Небелівка, Глибочок). Поряд із цим зафіксовані, чого не спостерігалось для володимирівської групи, поселення з площею в кілька гектарів. Планувались поселення здебільшого по кількох концентричних колах, із вільною або квартально забудованою центральною частиною. Забудовувались наземними глинобитними одно-двоповерховими житлами. Їхнє внутрішнє оздоблення складали купольні печі, відкриті вогнища, невеликі «коритця», вимостки, спеціальні підвищення, робочі місця. Розкопані також рештки прямокутних або округлих у плані глиняних жертовників, що іноді прикрашались заглибленим орнаментом і фарбувались вохрою. Хрестоподібних жертовників, відомих для володимирівської групи, не зафіксовано. Невеликі одноповерхові будівлі, з огляду на просту архітектуру, бідність

інтер'єру та склад знахідок можна віднести до господарських споруд. Крім наземних будівель, виявлені господарські ями, що іноді знаходились і в межах жител. Можна сподіватись, що будуть відкриті й заглиблені житла.

Кухонну кераміку за формами репрезентовано двома типами — мисками та горщиками. На плічках горщиків візерунок найчастіше складається з одного або кількох горизонтальних рядів, виконаних переважно короткими насічками, вдавленнями, відбитками нігтя, дрібними округлими наколами, защипами та багатозубчастим штампом. В орнаменті часто зустрічаються фестони, утворені з рядів насічок, заглиблених ліній, відбитків зубчастого штампу. Вінця горщиків орнаментувались вертикальними розчісами, а по краю проходили горизонтальні ряди насічок, відбитків нігтя, защипів, наколів. Рідше зустрічались ряди «перлин» або «гусеничкі». Привертає увагу те, що на кухонній кераміці небелівської групи з'являються зооморфні наліпи.

До столової кераміки відносяться посудини, що прикрашались заглибленим орнаментом (дуже рідко) або були монохромно розписані чорною фарбою. Серед столового посуду виділяються за формою 10 типів. Це миски, кубки, біконічні та сфероконічні посудини, амфори, кратери, грушоподібні посудини, покришки, горщики, «бінокліі». Слід вказати, що для всіх типів розписного посуду (крім мисок) найбільш характерною є меандрова схема. Наступними є метопна, фестонна, спрощено-лінійна схеми. Помітний відсоток припадає на лицьову схему. Далі йдуть листоподібна схема, а також композиція «танґентенкрайсбанд» класичної варіації. Майже третина посудин прикрашалась двофризним малюнком. Стосовно пластики, слід відмітити, що на пізній фазі антропоморфні фігурки втрачають заглиблений орнамент, а розписний значно зменшується. Поряд із фігурками з веретеноподібною ніжкою (іноді з позначеною стопою) все більше стає статуеток на стовпчастій ніжці. Зооморфної пластики мало, і фігурки вже не розписуються. Відомі глиняні моделі жител, і вперше з'являються моделі саней.

Аналіз кераміки дозволив виділити дві послідовні фази розвитку небелівської групи — ранню та пізню. Найбільш помітні зміни відбулися в кераміці. Помітно збільшується кількість кухонних горщиків з більш-менш різкопрофільованою формою. У декорі зникають, притаманні першій фазі, «перлини», шеврон, а «гусеничка» та багатозубчастий штамп майже не зустрічаються. На першій фазі на столовому посуді вже не фіксується за-

глиблений орнамент у поєднанні з розписом, а на другій зникає з декору і заглиблений візерунок. Змінюються форми посудин або кількісний показник деяких підтипів і варіантів. У декорі кубків меншає спрощено-лінійної схеми, а лицьова зовсім зникає, проте збільшується частка метопної та листоподібної схем. Біконічні посудини майже не змінюються ні кількісно, ні за формою й орнаментацією. Частіше зустрічаються метопні, фестонні схеми, композиції «совиний лик», але менше стає волютної схеми і композиції «Tangentenkreisband». Переважно орнамент другої фази компонується у вузький фриз. Все ж домінуюче положення для обох фаз займає меандрова схема. З часом серед покришок зникають циліндро-конічні і збільшується кількість шоломоподібних. Збільшується кількість горщиків, а їхня форма стає різноманітнішою, проте орнамент залишається майже без змін. Практично втричі скорочується число біноклеподібних посудин, і вони на другій фазі часто вже без орнаменту. Загалом, для розписного посуду пізньої фази характерне збільшення в орнаментації метопної, листоподібної, волютної схем та композиції «совиний лик», причому менше є фестонних і тангентних схем. Інші схеми лишаються без змін. Варто звернути увагу на появу в декорі небелівської кераміки зображень тварин та «дерева світового». В орнаменті поряд із меандровою схемою починають домінувати метопна та спрощено-лінійна, композиція «тангентенкрайсбанд» поступово відходить, а її місце займає тангентна схема[1].

Небелівська група своїми особливими рисами зобов'язана впливам з боку общин пам'яток типу Незвисько III та Мерешовка-Чєтецує III. Володимирівська група виступає підосновою небелівської, проте в кераміці останньої, особливо пізньої фази, поширюються нові декоративні елементи, переважно в розписі, аналогії яким знаходимо у посуді раннього ступеня шипинецької локальної групи Пруто-Дністровського регіону. Окремі запозичення вказують і на зв'язок з петренською локальною групою Середнього Подністров'я. Під час існування небелівської групи, а саме її пізньої фази, племена західнотрипільської культури набувають найбільшого територіального поширення. Особливістю кераміки небелівської групи є те, що серед розпису посудин зустрічаються орнаментальні схеми, що своєю побудовою і окремими деталями малюнка нагадують декор кераміки більш пізньої (кінець етапу BII — етап CI) чечельницької локальної групи. Прототипи таких орнаментальних схем помічені ще на поодиноких екземплярах посуду володимирівської групи.

[1] *Рижов С.М.* Дослідження трипільського поселення біля с. Піщана в Буго-Дністровському межиріччі// Тез. доп. X. Вінн. обл. істор.-краєзн. конф. – Вінниця, 1991. – С. 15–17; Й о г о ж: Небелівська група пам'яток трипільської культури// Археологія. – 1993. – Вип. 3. – С. 101–114.

У Побужжі майже одночасно з існуванням пам'яток ворошилівського типу починає формуватись ще одна локальна група, попередниками якої є пам'ятки типу Кринички. Ці пам'ятки, як і більш пізні чечельницькі, сконцентровані південніше ареалів ворошилівських та немирівських поселень[1]. Між вказаними групами існує не тільки територіальна різниця, вони відмінні й за походженням. Ворошилівські пам'ятки з'являються в результаті злиття місцевого «східного» населення з прийшлими верхньодністровськими західнотрипільськими племенами, а в чечельницькій локальній групі особливих проявів «східного» елементу не відчувається. Ця група постає на основі предпетренських і ранньопетренських пам'яток Подністров'я (як домінуючий компонент) та в результаті впливів з боку володимирівської та небелівської груп Буго-Дніпровського межиріччя.

На етапі СІ (кінець IV тис. до н. е.) у Пруто-Дністровському регіоні продовжували свій розвиток поселення шипинецької та петренської локальних груп західнотрипільської культури. Ретельні дослідження дозволяють по-новому розглядати питання походження і розвитку пам'яток регіону. Порівняння керамічних комплексів поселень, насамперед мальованого посуду, дає змогу прослідкувати як хронологічні відмінності, так і локальні особливості між окремими групами. Аналіз матеріалу дозволив серед пам'яток регіону (раніше відносились тільки до петренських) спочатку виокремити шипинецьку підгрупу, а згодом виділити і шипинецьку локальну групу[2]. Шипинецькі поселення займають територію частково Верхнього і

---

[1] *Косаківський В.А.* Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі// Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 97–108; *Полищук Л.Ю.* Памятники развитого Триполья// Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1989. – С. 30–49.

[2] *Рижов С.М.* Дослідження трипільських поселень по р. Лядова у Середньому Подністров'ї// Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 85–96. Й о г о ж: Пам'ятки шипинецької локальної групи трипільської культури (етапи ВІІ – СІ)// Минуле і сучасне Бойківщини. – Львів, 1995. – С. 74–77. Й о г о ж: О локально-хронологическом разделении памятников трипольской культуры Пруто-Днестровского региона (этапы ВІІ – СІ)// Проблемы истории и археологии Украины. Тез. докл. конф. – Харьков, 1999. – С. 15,16. Й о г о ж: Локально-хронологічний поділ трипільських пам'яток Пруто-Дністровського регіону (етапи ВІІ – СІ)// Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). – К., 2000. – С. 152–158. Й о г о ж: Трипільські пам'ятки Пруто-Дністровського регіону (кінець етапу ВІІ – етап СІ)// Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 33–45; *Ryzhov S.* The Tripolye BII – CI sites of the Pruth-Dniester region//Cucuteni. 120 ans des recherches le temps du bilan. – Piatra-Neamt, 2005. –P. 193–208. *Ткачук Т.М.* Керамічний комплекс Незвиська III і його значення для генези трипільської культури на території Галичини, Буковини і Поділля// Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. II. – С. 11–16. Й о г о ж: Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток// ЗНТШ – Праці арх. комісії. – Львів, 2002. – № CCXLV. – С. 89–114. Й о г о ж: Матеріали до вивчення актуальних проблем трипільської культури Верхнього Подністров'я і Попруття// Галич в доісторії і середньовіччі. – Галич, 2003. – С. 57–63.

Середнього Подністров'я (переважно правобережжя), лівобережне Попруття, тоді як петренські зосереджені в Середньому Подністров'ї та частково у Буго-Дністровському межиріччі. Зараз відомо близько 20 різночасових поселень шипинецької групи та понад 50 селищ петренської групи. Найпомітніша різниця по матеріалу спостерігається в кераміці, особливо в її розписі.

Шипинецька кераміка часто має характерний фон у вигляді широких паралельних смуг білого, темно-брунатного, червоного кольорів; своєрідним є виконання стилю δ 2 (на природному чи фарбованому червонуватому фоні монохромний чорний візерунок) і довге збереження в розписі стилю ε 1b (на природному тлі посудини монохромний чорний або біхромний чорний і червоний малюнки, іноді з облямівкою білими лініями чи крапками); ще вживається монохромний малюнок тільки червоною фарбою (рудименти більш ранніх стилів); в орнаментації домінують волютні, метопні, фестонні схеми; фіксуються особливі зооморфні зображення при відсутності антропоморфних. За формою вирізняються миски на ніжках, високі сфероконічні посудини з вузькими плічками, округлотілі кратери, високі кубки та амфори, біноклеподібні посудини своєрідної форми, іноді без наскрізного отвору .

До ранньої фази входять пам'ятки із слабовизначеним, не зовсім сталим керамічним комплексом, який ще знаходився у стадії формування (кінець етапу ВІІ). Крім загальних для посуду рис, а саме — плавність профілю, низькі плічка, лійчасті вінця, переважання у розписі орнаментального стилю ε, при збереженні стилю δ, в кераміці вже помітні і специфічні ознаки. Так, шипинецькі посудини частіше прикрашались схемами — волютною, метопною і особливо тангентною у сполученні з волютами. Переважно посудини прикрашаються волютними й метопними композиціями. У метопних полях орнаментального фризу вписані хрестоподібні фігури, а метопно-тангентна схема часто сполучається з невеликими напівволютами. До ранньої фази відноситься поселення Незвисько ІІІ. За підрахунками Т. Ткачука, майже половину всієї розписної кераміки пам'ятки складають посудини, прикрашені монохромним чорним малюнком. Чорною та червоною фарбами (біхромія) орнаментовано 37,1% столової кераміки. Посудини, де візерунок виконувався чорною фарбою з обведенням тонкими білими лініями, досягають 9,9%. Поліхромний розпис (чорна+червона+біла фарби) зафіксовано на 3,3% посудин. Класичного вигляду кераміка набуває саме на середній фазі (Шипинці Б). Посуд стає більш

різкопрофільованим, з'являються своєрідної форми грушоподібні посудини, видовжені кубки, сплощені покришки з низькими полями. У розписі переважають волютні, танґентні, метопні схеми, що часто виконувались у біхромному декорі. Характерним елементом є стрічка з тонких червоних ліній та чорних рисок між ними. Усе частіше трапляються композиції з горизонтальних переплетених хвилеподібних дуг і танґентні схеми у поєднанні з овалами (сегменти зафарбовані) та волютами. На пізній фазі розвитку групи в кераміці помітні значні зміни. Скорочується кількість типів форм та варіацій орнаментальних схем. Малюнок спрощується, і рідше трапляється біхромний візерунок. Орнаментальні композиції часто доповнюються широкими стрічками, рядами зубчиків чи коротких штрихів, полями «сітки». Рідко спостерігається декор з паралельних смуг, що малювались поверх основного візерунка. Простежується тенденція до розпаду плавних спіральних композицій, а фриз розділяється вертикальними або навскісними стрічками й смугами. Також у схемі «Tangentenkreisband» зафарбовані кола поступаються широким кільцям, збільшується використання метопно-танґентних схем без волют на діагональних дугах та зафарбованих кіл у метопних полях. Зауважимо, що керамічні комплекси пізньошипинецьких поселень дещо різняться між собою.

На шипинецький керамічний комплекс свій відбиток також наклали контакти із сусідніми центральноєвропейськими племенами полгарсько-ленделського кола. Племена шипинецької локальної групи, у свою чергу, вплинули на синхронне населення Побужжя та певною мірою опосередковано формували стилістику кераміки небелівських і томашівських пам'яток.

Період СІ охоплює пам'ятки середньої та пізньої фаз розвитку петренської групи. У цей час петренські племена не тільки зберігають попередню територію, а розширюють її у східному напрямку, просуваючись у Дністро-Бузьке межиріччя. Поселення, в основному, не змінюють топографію, проте їх розміри стають більшими. Збільшується і численність самих поселень. Домобудівництво ускладнюється, поширюються двоповерхові наземні споруди з розвиненим інтер'єром. На середній фазі (Петрени) посудини петренської групи стають більш гостроребериими, з'являються нові підтипи мисок, широкогорлих біконічних посудин, кратерів. У декорі домінують стилі ε 1a (чорний розпис на білому або світло-брунатному тлі) та ε 1b (чорний візерунок з доповненням червоних ліній на білому чи світло-брунатному фоні), стиль δ 2a (біхромний малюнок чорною і червоною або чорною і білою фарбами на світло-брунатному фоні) заміщується

стилем ε 2 (чорний розпис з другорядним доповненням білої фарби на блідо-червоному тлі), все частіше зустрічається стиль ς 1 а (чорний розпис у комбінації з широкими червоними смугами та фарбуванням декоративних елементів червоною фарбою на білому фоні). В орнаменті рідше спостерігаються S-подібні дуги, проте більше стає метопних композицій та схем «совиний лик». На пізній фазі петренської групи форми посудин не зазнають суттєвих змін, зате помітно трансформуються орнаментальні композиції, а стиль ς 1а набуває більшого значення, і сфера його вживання розширюється[1]. Поширюються зображення тварин.

Петренські громади здійснювали значний вплив на формування чечельницької локальної групи Дністро-Бузького межиріччя. З'являються навіть синкретичні пам'ятки, де в кераміці присутні петренські, шипинецькі, чечельницькі та томашівські елементи декору. Населення петренської групи також брало участь у складанні більш ранніх побузьких пам'яток немирівського типу (за С. Гусєвим). Відчутні контакти між племенами петренської та томашівської локальних груп.

Обидві локальні групи розвивались паралельно, постійно взаємодіючи між собою. У контактній зоні шипинецької та петренської груп існують синкретичні поселення, у матеріалах яких, більшою або меншою мірою, відчутні специфічні ознаки декору кераміки обох локальних груп — Коновка-Пуцита, Ходоровці-Паюк, Велика Мукша-Хрещате[2]. На материнській території, тобто у Пруто-Дністровському регіоні, племена шипинецької групи на пізньому етапі Трипілля стануть, по-перше, одним із компонентів кошилівецької локальної групи, а по-друге, — поступово еволюціонізують в общини поселень типу Більче–Вертеба, тобто в пам'ятки, що входять у верхньодністровську зону ареалу бринзенської (жванецької) групи пізньо-

---

[1] *Маркевич В.И.* Позднетрипольские племена ... – С. 14–26, 56–60; *Черныш Е.К.* Энеолит Правобережной Украины... – С. 214–219; *Мовша Т.Г.* Петренська регіональна група трипільської культури // Археологія. — 1984. — Вип. 45 — С. 10–23. Її ж: Средний этап трипольской культуры. Медный век // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 213–217; *Бикбаев В.М.* Исследование поселения культуры Кукутень-Триполье Главан I // — МИАЭМ. – Кишинев, 1992. — С. 101–117; *Рыжов С.Н.* О периодизации трипольских поселений петренской группы // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. Тез. док. конф. — К., 1981. — С. 27–28; Й о г о ж: Трипільські пам'ятки петренської локальної групи Поділля // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнар. конф. — К., 2004. — С. 140–145; *Шумова В.О., Рижов С.М.* Трипільська культура Поділля в світлі нових даних // Археологія у Києво-Могилянській Академії. — К., 2005. — С. 88–106.

[2] *Шмаглій М.М., Рижов С.М., Дудкін В.П.* Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія. – 1985. — Вип. 52. — С. 42–51.

го Трипілля. Петренські племена Середнього Подністров'я стануть генетичною підосновою пам'яток типу Варваровка XV (Молдова).

У Побужжі період С I репрезентують пам'ятки чечельницької локальної групи та городищенського типу. Поселення чечельницької групи розташовані у Дністро-Бузькому межиріччі, в басейнах річок Рогузки, Савранки, Кодими і були вже відомі досить давно. Проте особливі риси комплексів визначили пізніше[1].

Столовий посуд розписувався монохромними чорними або біхромними чорними і червоними малюнками. Основними типами форм є конічні, циліндроконічні, напівсферичні миски, кубки з гострими плічками, сфероконічні посудини, великі біконічні посудини, шоломоподібні покришки з високими полями, грушоподібні посудини з високими округлими плічками і невисокою горловиною з нахиленими до середини вінцями, посудини ріпоподібної форми, амфори, кратери, горщики, «біноклі». У декорі використовувались меандрові, лицьові, метопні, танґентні, фестонні схеми. Рідше трапляється композиція «Tangentenkreisband», але набуває поширення спрощено-лінійна схема у вигляді рядів зафарбованих або заштрихованих трикутників, навскісних широких смуг чи стрічок із тонких ліній, зиґзаґа, коротких рисок. Часто трапляється орнамент з горизонтальних хвилястих дуг із зафарбованим розширенням у центрі. Своєрідними, чисто «чечельницькими» є метопна схема з вертикальних та навскісних стрічок тонких ліній, закомпонованих за принципом дзеркальної симетрії. Типовий малюнок складається з хвилеподібних стрічок, у вигини яких вписані концентричні кола. Такий візерунок, виконаний у широкому фризі, доповнюється зафарбованими трикутниками і сегментами, тонкими фестонами, навскісними дугами, хвилястими стрічками із дрібних трикутників-стрілок. Оригінальний розпис мають покришки, де між зімкнутими вершинами трикутниками розміщені кола або овали. Кухонна кераміка представлена горщиками, мисками та посудинами підпрямокутної форми. Горщики прикрашались розчосами і насічками на вінцях та рядами дрібних вдавлень чи прокреслених фестонів на плічках. Маємо також виразні зооморфні

[1] *Полищук Л. Ю.* Поселение Черкассов Сад II // АО 1984 г. — М. – 1986. — С. 294; *Косаківський В.А.* Пізньотрипільські поселення в басейні річки Савранки // Тез. доп. VIII Вінн. істор.-краєзн. конф. — Вінниця, 1989. — С. 10–11; Й о г о ж: Про деякі особливості трипільського поселення Чечельник // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. — Тез. док. — Тальянки. — 1990. — С. 200–204.

наліпи, виконані у своєрідній манері. Виявлені на поселенні Черкасів Сад II крем'яні желваки, нуклеусоподібні уламки, сколи, відщепи вказують, що трипільські общини налагодили місцеве виробництво знарядь[1].

Поселення типу Городище 2 займають обидва береги Південного Бугу, але більшість їх зосереджена у північно-західній частині Середнього Побужжя. Столовий посуд з поселень типу різкопрофільний. Провідними формами є зрізано-конічні миски, кубки, приземкуваті амфори, біконічні посудини, грушоподібні посудини з низькими нахиленими вінцями, кратероподібні посудини, горщики. У монохромному декорі рідко вживаються S-подібні дуги, спіралі, хвилясті стрічки. Домінують тангентна, метопна, фестонна схеми. Повністю зникає лицьова і волютна схеми та композиція «Tangentenkreisband». Часто основний малюнок доповнювався рядами дрібних трикутників, ланцюжками «вийок», «гусеничками», «драбинками». Іноді у композиціях присутня коротка стрічка «сітки».

На зміну пам'яток городищенського типу приходять поселення Торків, Немирів-Могилки, Рахни та ін. Побузькі племена в результаті неодноразових переселень різного трипільського населення остаточно втрачають свою специфіку, і середньобузька група (за С.Гусєвим) сходить з історичної арени[2].

На початку етапу СІ у Буго-Дніпровському межиріччі формується західнотрипільська томашівська локально-хронологічна група, у підоснові якої лежать пам'ятки небелівської локальної групи. Проте це був не єдиний компонент утворення, і перехід від однієї групи до іншої відбувався не плавно, а скачкоподібно. Річ у тім, що другим і не менш важливим компонентом виступали пам'ятки шипинецької групи. І якщо субстратом томашівської групи є трансформоване небелівське населення, то шипинецькі общини не заходили у межиріччя Південного Бугу і Дніпра, а їх вплив відбувався опосередковано і проявився лише у розписі кераміки та пластиці. На початковій фазі томашівської групи помітні впливи також з боку петренських племен Подністров'я.

Пам'ятки томашівської групи займали значну територію, обмежену з заходу верхів'ями рік Синиця, Удич, Киблич, Сорока, з півночі – Гірським та Гнилим Тікичами, зі сходу – Вільшанкою, Шполою, Тихим Ташликом, а з

---

[1] *Полищук Л. Ю.* Памятники развитого Триполья // Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989. — С. 30–49; *Косаківський В. А.* Пізньотрипільське поселення ... — С. 97–108.

[2] *Гусєв С.О.* Трипільська культура ... — С. 127–136, 154–158.

півдня – верхів'ям Ятрані, рікою Кам'янка та нижньою течією Великої Висі. Характерною рисою планування поселень є те, що поряд з невеликими за площею селищами існують поселення-гіганти, розміри яких досягали 450 га[1]. Наземні глинобитні житла були, здебільшого, двоповерхові або з перекриттям горища. Зустрічаються і одноповерхові будівлі, переважно невеликих розмірів та, мабуть, господарчого призначення. Інтер'єр жител розвинутий — виявлені прямокутні й округлі жертовники, прямокутні підвищення, спеціальні вимостки, печі, відкриті вогнища. Характерним елементом внутрішнього оздоблення томашівських будинків є подіум біля однієї з довгих стін. Часто на ньому знаходились великі тарні посудини — «піфоси». Мініатюрні копії таких посудин бачимо на відомих глиняних моделях жител із Попудні та Сушківки. Кераміка пам'яток групи поділяється на тарну, кухонну, столову. Тарні посудини виявлені лише у «томашівських» житлах[2]. Найбільш показовою є столова розписна (монохромний чорний малюнок) кераміка, що за формою представлена 11-ма типами — миски різних підтипів, кубки, біконічні та сфероконічні посудини, амфори, грушоподібні посудини, покришки, кратери, горщики, «бінокліі» та ін.

Загалом для мисок з розписом усіх підтипів основне положення в декорі займають кометоподібна та спрощено-лінійна схеми. Значно менше мисок із вісімкоподібною композицією малюнка. Найбільш вживаною для посудин закритих форм була тангентна схема, що складала майже чверть усіх розписів. Трохи менше трапляється спрощено-лінійна схема, і приблизно десяту частину складає в декорі меандрова. Трохи більше у декорі волютної схеми. В межах 8% – 9% представлені лицьова, листоподібна та метопна схеми. Фестонна займала у розписі не більше п'яти відсотків. Близько по 1% припадає на сегментоподібну схему та композиції «тангентен-крайсбанд» і «совиний лик». У розписі столової кераміки ще зберігається двофризова побудова орнаменту, проте скорочується кількість типів посудин, де вживався такий візерунок. Мізерну кількість кераміки з біхромним орнаментом зафіксовано в кераміці поселень Майданецьке, Тальянки, Томашівка. Однією з характерних рис «томашівського» розпису є специфічні

[1] *Шмаглій М. М., Дудкін В. П., Зіньковський К. В.* Про комплексне вивчення трипільських поселень // Археологія. — 1973. — Вип. 10. — С. 23–31; *Шмаглий Н. М.* Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Бута // Первобытная археология. — Поиски и находки. — К., 1980. — С. 198–203.

[2] *Шумова В. А.* Производство тарной посуды позднетрипольским населением междуречья Ю. Буга и Днепра // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным. Тез. докл. конф. АН СССР. — М., 1988. — С. 29–30.

зображення тварин так званого «стрічкового зразка» та велика кількість малюнків «дерева світового». Привертає увагу «томашівський» орнамент і в плані кількісного зростання і стилістичного розширення (у семіотичному аспекті) знакової системи[1]. Характерною ознакою розпису є його «динамізм», тобто здатність швидко трансформуватись, об'єднуючи кілька орнаментальних схем в одному візерунку, і розвивати різноманітні способи композиційної побудови декору[2]. Аналіз кераміки дозволив виділити чотири фази розвитку пам'яток томашівської групи. Згадані фази фіксувались завдяки помітній перебудові техніко-технологічних засобів, кількісній зміні співвідношення тих або інших підтипів і варіантів форми та зникненню (зменшенню) одних і появі нових орнаментальних схем або їх варіацій[3]. Територія групи, порівняно з ареалом небелівських племен, скорочується, і найпізніші томашівські поселення розташовані вже тільки на південно-західному кордоні району, який раніше займала вся група.

Серед матеріалів з поселень групи вирізняється пластика, яка представлена, порівняно з іншими групами, у великій кількості. Антропоморфна пластика репрезентована жіночими та чоловічими (рідко) статуетками. Поділяються вони на стоячі (переважна більшість) та сидячі. За стилем дослідники виділяють схематичні та реалістичні фігурки. Реалістичні статуетки вирізняються деталіровкою обличчя, зачіскою, моделюванням самої фігури, елементами одягу та прикрас. Найбільшого поширення набувають схематичні фігурки, що мають широку циліндричну стовпчасту ніжку. До пластики відносяться глиняні моделі жител. Крім відомих з Попудні, Сушківки, Чичиркозівки, маємо численні фрагменти моделей як відкритого, так і закритого типу, деякі з деталями інтер'єру. Один досить великий фрагмент моделі з Тальянок передає вид двоповерхового будинку. Типовим для томашівської групи глиняним виробом є модель саней. Відомі моделі з

---

[15] *Ткачук Т. М.* Орнаментация сосудов из трипольских поселений Тальянки и Майданецкое (знаковый аспект проблемы) // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тез. док. 1-го полев. семинара. — Тальянки. — 1990. — С. 152–154.

[2] *Мовша Т.Г.* Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. Медный век. — К., 1985. — Т. 1. — С. 228–232; Її ж: Томашовская локальная группа Трипольско-кукутенской общности // SP. — 1988. — № 9. — С. 84–110; *Шмаглий Н.М., Видейко М.Ю.* Майданецкое — трипольский протогород // Stratum-plus. — № 2 (2001–2002). — Кишинев, 2003. — С. 44–136.

[3] *Круц В.О., Рижов С.М.* Фази розвитку томашівсько-сушківської групи // Археологія. — 1985. — Вип. 51. — С. 45–56; *Рижов С.М.* Пізньотрипільські пам'ятки Буго-Дніпровського межиріччя // Трипільська культура України (до 100-річчя відкриття). Тез. доп. міжнар. конф. — Львів, 1993. — С. 54–55; Йогож: Расписная керамика томашовской локально-хронологической группы трипольской культуры // Stratum-plus. — Кишинев. — № 2. — 2000. — С. 459–473.

30 - 7-1750

прямокутним у плані коробом та овальним. Якщо перші вирізняються деталіровкою, то другі більш схематичні, але, як правило, з зооморфним одинарним або парним наліпом, що передає запряг.

Найбільш тісні зв'язки томашівське населення підтримувало з племенами побузької чечельницької групи. Практично на кожному томашівському поселенні знаходимо або «імпортну» чечельницьку кераміку, або місцеві наслідування їй. Зафіксовані також і впливи на чечельницькі племена з боку томашівської групи. Меншого «томашівського» впливу зазнало населення іншої побузької локальної групи — городищенської. Як небелівські, так і томашівські племена постійно підтримували контакти із «східним» населенням Середнього Подніпров'я, де на пам'ятках варіантів Коломийщина II, Коломийщина I, Чапаївка і особливо Ржищів та найбільш ранніх поселеннях лукашівської групи трапляються «імпортні» розписні посудини. Якщо на початковій фазі томашівські пам'ятки перебували під «подністровським» впливом, то вже на пізніх фазах спостерігаємо зворотний напрямок зв'язків, коли не лише суто томашівські імпорти фіксуються на пізньопетренських поселеннях та кукутенських пам'ятках Румунії, а й з'являються в басейнах Південного Бугу і Дністра синкретичні поселення, на яких, поряд з іншими, присутнє було також і томашівське населення. Практично в цей же час активізуються чечельницькі племена. Вони, судячи з окремих елементів розпису кераміки, контактували на заході з пізньопетренським населенням і з мешканцями пам'яток типу Варваровка XV, а на сході, вірогідно через томашівських «посередників», – із східнотрипільськими племенами Середнього Подніпров'я.

Племена Буго-Дніпровського регіону підтримували контакти не лише з сусіднім трипільським населенням, а й з оточуючим енеолітичним світом. Так, для більш раннього часу О.Цвек виявила на східнотрипільських поселеннях не лише місцеві наслідування, а й «імпорти» тисаполгарської, лендєльської, бодрогкерестурської культур. Коротко зупинимось на зв'язках трипільських племен межиріччя із скотарським, степовим населенням. Завдяки концептуальним працям Т.Мовши, Д.Телегіна, В.Збеновича, К.Черниш, В. Даниленко степова тематика досить широко висвітлена, тому обмежимося окремими доповненнями та уточненнями. Нетипові посудини з товченою черепашкою в тісті і з гребінцевим оздобленням, про які згадував О. Кандиба, тобто «степового» походження, вперше з'являються на кукутень-трипільських поселеннях кінця етапу В I(Кукутень А). Трипільська кераміка, що у помітній кількості була знайдена в «східних» іноетнічних

пам'ятках, вказує, що вона відноситься до кінця етапу В II. Так, кераміка з Новорозанівки, Пугача, Ташлика II, III, 8-ї Ігренської стоянки, посудини з курганів біля сіл Ротмистрівка, Серезліївка та деяких інших пунктів за формою та розписом тотожні посуду небелівської групи, саме в той час, коли група набуває найбільшого територіального розширення, а її активність досягає апогею. Спільне залягання цієї кераміки з середньостогівським посудом дозволяє лише у загальних рисах синхронізувати небелівську групу із пам'ятками типу Стрільча Скеля (скелянська культура, за Ю. Рассамакіним). Більш пізнім часом датується середньостогівська кераміка типу Молюхов Бугор. Трипільська кераміка етапів ВII — CI, знайдена у степу, вказує на існування лише тимчасових стоянок, де проходили обміни продукцією між трипільцями та степовиками. Степовий скотарський елемент не призвів до відчутних змін у землеробському трипільському суспільстві.

З відживанням томашівської локальної групи припиняє своє існування у Буго-Дніпровському межиріччі одна з ланок західнотрипільської культури.

У Середньому Подніпров'ї продовжувало життя населення, що заступило племена пам'яток типу Коломийщина II і зберігало традиції східнотрипільської культури. Коломийщинська локальна група складалась із трьох хронологічно й територіально відмінних типів пам'яток: ржищівського, чапаївського і власне коломийщинського. Общини коломийщинського типу (Коломийщина I) займають ту саму територію, що й їх попередники, тобто племена пам'яток типу Коломийщина II. У керамічному комплексі присутні посудини, оздоблені заглибленим орнаментом у вигляді стрічок, що утворюють напівовали, хвилясті дуги, фестони та інші декоративні елементи розділеного спірального візерунка. Частіше зустрічаються метопні композиції, зображення «дерева світового», солярні знаки. Поширюються посудини з бурою або майже чорною загладженою (часто лискованою) поверхнею, що переважно не мали орнаментації або рідше прикрашались тонкими прокресленими лініями та рядами наколів. Розписна кераміка з монохромним чорним малюнком представлена незначною кількістю. Збільшується відсоток кухонної кераміки. Пам'ятки ржищівського типу займають південно-східну зону ареалу поширення коломийщинської групи. Серед матеріалів маємо значно більше кераміки з розписом. Це пояснюється сусідством племен західнотрипільської культури, які у цей час вийшли на Канівщині до Дніпра. Вірогідно, під тиском саме цих племен частина коломийщинського населення переселяється на

північ у район Києва, утворивши пам'ятки чапаївського типу. На новій, порівняно невеликій території, де раніше не розміщувались трипільські селища, з дещо іншими природними умовами, прийшлі общини будують поселення із простих заглиблених жител. Посуд чапаївського типу в основних рисах повторює кераміку Коломийщини І, але заглиблена орнаментація значно спрощується, а розписні посудини трапляються рідше. На частині поселення Чапаївка знаходився ґрунтовий могильник, чого раніше не спостерігалось на трипільських селищах. Це нетипове явище пояснюється включенням до складу трипільських общин регіону якоїсь частини місцевого неолітичного населення[1].

На перехідній фазі (СІ/γІ — СІІ/γІІ) до найпізнішого періоду в Прутo-Дністровському регіоні існувало кілька локальних утворень західнотрипільської культури. Так, пам'ятки бадражського ступеня (за В. Маркевичем) в основному були зосереджені на території Молдови, і тільки окремі поселення знаходились у північній зоні Середнього Подністров'я сучасної України. Для розписної кераміки стає характерним декор, що вкриває майже всю поверхню посудин, а миски розмальовуються з обох сторін. Форми посудин стають більш округлими. У біхромній чи монохромній орнаментації використовуються тангенти, фестони, хвилясті лінії, зигзаги, вертикальні овали, стрічки з ромбів, ряди дрібних трикутників. Поширюється метопна побудова візерунка. Такі орнаментальні схеми стануть домінуючими на кераміці більш пізньої бринзенської (жванецької) локальної групи. Поселення іншої, кошилівецької локально-хронологічної групи займають незначну територію Верхнього та частково Середнього Подністров'я. Специфічною рисою пам'яток групи є розписна кераміка з поліхромним, біхромним, монохромним малюнком. Основними елементами декору стають широкі смуги, зигзаг, ряди кутів, хрести, стрічки тонких ліній, «сітка», метопні зони, тобто орнамент набуває геометризованого характеру[2]. Поселення Кошилівці (урочище Обоз) дало одну з найбільших колекцій пластики. Характерними є стоячі фігурки видовжених пропорцій з пласким тулубом і виділеними ніжками із стопою. На деяких з них зберігся розпис,

---

[1] *Круц В.А.* Етнокультурний склад населення. Побут і матеріальна культура // Давня історія України. Населення в епоху енеоліту. — К., 1997. — Т. І. — С. 242.

[2] *Захарук Ю.М.* Пам'ятки кошилівецького типу// Археологія Української РСР. Мідний вік. – К., 1971. – Т.1. – С.180–183. *Рижов С.М.* Кераміка трипільського поселення кошилівецької групи Блищанка II//Тез. доп. міжнар. конф. – Заліщики, 1998. – С. 43–44. *Ткачук Т.М.* Походження та відносна хронологія кошилівецької групи. – Т а м с а м о. – С. 15–17.

що передає деталі одягу, взуття, прикрас. Є кілька статуеток із реалістичними рисами. У Пруто-Дністровському регіоні поширені пам'ятки типу Ломачинці-Вишнева, населення яких інтенсивно контактувало з майже синхронними, вищевказаними групами і скоріш за все виступило вихідним компонентом косенівської групи, а в подальшому розвитку переросло у жванецьку (бринзенську) локально-хронологічну групу.

На Поділлі і Волині в цей час існують пам'ятки типу Колодяжне, у керамічному комплексі яких відчутні впливи подністровського населення.

На рубежі етапів СІ/γ І — СІІ/γ ІІ у Буго-Дніпровському регіоні з'являються племена косенівської групи, материнська територія яких окреслюється в Середньому Подністров'ї. Привертає увагу, що у керамічних комплексах ранніх поселень зустрічається тип посудин і малюнок, що не характерні для посуду дністровського походження. Схожі посудини спостерігаємо у комплексах чечельницької групи. Можливо, майбутні косенівські общини пройшли по території чечельницьких племен, рештки яких пережили томашівську групу і були включені до складу косенівських племен. Косенівські племена займали порівняно обмежену територію (район Умані), пройшли у своєму розвитку кілька етапів і, будучи східним відгалуженням жванецької групи, відносно швидко втрачають свої суто материнські, «західні» риси, які яскраво проявилися у розписній кераміці[1]. Пізні поселення групи практично втрачають розпис столового посуду, кількість якого неухильно зменшується, а керамічний комплекс набуває , так би мовити, загального пізньотрипільського вигляду. Для косенівських пам'яток відмічені контакти з пам'ятками лукашівського типу в Середньому Подніпров'ї та, можливо, пізньотрипільськими поселеннями Східної Волині. З косенівською групою пов'язана остання хвиля міграції із заходу, і після неї у Буго-Дніпровському регіоні спостерігаються лише окремі малочисленні проникнення[2].

Далі на схід, у Середньому Подніпров'ї, розвиваються вже пам'ятки лукашівської локальної групи. Вони займають територію правого й лівого берегів Дніпра. На поселеннях заглиблені житла характерні для північних пам'яток, а наземні глинобитні — для південних. Як і раніше в коломий-

[1] *Мовша Т.Г.* Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. Медный век. — К., 1985. — Т. 1. — С. 232–235; Її ж : Трипільсько-Кукутенська спільність — феномен у стародавній історії Східної Європи (до проблеми виділення культур) // ЗНТШ. — 1993. — Т. ССХХV (праці історично-філософської секції). — С. 32–56.

[2] *Рыжов С.Н.* Позднетрипольские памятники Буго-Днепровского междуречья // Stratum-plus. — № 2 (2001–2002). — Кишинев, 2003. — С. 187–195.

щинській групі, у лукашівській локальній групі переважає столовий посуд із чорною лискованою поверхнею, що частіше був позбавлений орнаменту або рідко прикрашався тонкими прокресленими лініями, фестонами, «ялинковим» візерунком. Розписна кераміка представлена у комплексах лише кількома відсотками. Кухонні горщики оздоблювались рядами насічок, відбитків штампа, відтисків мотузки і рельєфними наліпами. Антропоморфної пластики мало — кілька екземплярів схематичних жіночих фігурок на одній конічній ніжці. Пам'ятки лукашівської групи продовжили генетичну лінію розвитку коломийщинської групи східнотрипільської культури[1].

Коротко охарактеризуємо положення в сучасній локально-хронологічній схемі спільності Кукутень – Трипілля тих пам'яток, що їх свого часу вивчав О. Кандиба. Так, селища Незвисько II, Голіграді, Кадіївці А, Кудринці та інші, тобто пам'ятки незвиської фази, належать до кінця етапу BI (Кукутень А4) і входять до групи поселень кадіївецького типу (за Т. Мовшею), що генетично тісно пов'язані з північномолдавським варіантом. На основі цих та інших пам'яток у Верхньому і Середньому Подністров'ї пізніше формується заліщицька локальна група (Трипілля BI / BII — Кукутень АВ). До заліщицької групи, що її як фазу ступеня А першим окреслив О. Кандиба, були включені поселення Більче-Сад (нижній горизонт), Васильківці, Вигнанка, Городниця над Дністром, Городниця над Збручем, Шипинці А, Заліщики, Стрілківці, Новосілка Костюкова, Филипківці, Щитківці, Бучач та інші, при цьому більш ранній хронологічний пласт становлять пам'ятки Вигнанка і Шипинці А (Кукутень АВ1), а Бучач і Городниця над Дністром складають більш пізній пласт (Кукутень АВ2). Поселення, які О. Кандиба залучив до городницької та більчецької фаз, зараз дослідники відносять частково до пам'яток типу Мерешовка-Чєтецує III раковецької локальної групи етапу BII, а частково до різних локальних груп етапів BII та CI, зокрема, шипинецької (наприклад, Більче-Сад II), петренської, томашівської. У Більче-Вертебі О. Кандиба слушно визначив матеріали шипинецької та кошилівецької груп. Загалом правильно також була виділена кошилівецька фаза ступеня В, і більшість вказаних пам'яток дійсно належать до кошилівецької локальної групи, але окремі поселення, зокрема Зеленче, все ж треба розглядати в межах шипинецької групи. Найпізніші трипільські поселення були практично невідомі О. Кандибі. На деякі з них (Лукаші, Уса-

[1] *Круц В.О.* Пам'ятки лукашівського типу // Археологія Української РСР. Мідний вік. — К., 1971.– Т. 1. — С. 197–200.

тове) він посилався у своїх працях, тому для загальної картини потрібно дати короткий опис найпізнішого Трипілля.

Заключний період CII/γII (перша третина III тис. до н.е.) розвитку культури ознаменований помітними змінами у всіх сферах життя стародавнього населення. В пошуках нових земель воно освоює Західну і Східну Волинь, обидва береги Середнього Дніпра, степові простори Північно-Західного Причорномор'я, де вступають у безпосередній контакт з носіями інших етнокультурних традицій. У матеріальній культурі пізньотрипільських племен зникає багато рис, що були притаманні попереднім етапам, і зароджуються нові специфічні ознаки, особливо на територіях, віддалених від корінних земель. Змінюється планування поселень і характер домобудівництва — майже зникають наземні глинобитні житла, натомість поширюються землянки та напівземлянки. У керамічних комплексах різко зменшується відсоток розписного посуду, а мотиви малюнка кардинально видозмінюються. У кухонному посуді поступово розповсюджується шнурова орнаментація. Трансформуються типи форм посудин. Більш схематичною стає антропоморфна пластика та виникають нові її типи. У пізньотрипільському середовищі з'являються невідомі раніше поховальні обряди — ґрунтові могильники з трупопокладанням, могильники з трупоспаленням в урнах і без них, кургани. Зміни настільки разючі, що деякі дослідники, особливо румунські археологи, виділяють окремі локальні групи в самостійні культури.

У Середньому Попрутті і Подністров'ї на етапі CII формується жванецька (бринзенська) локально-хронологічна група[1]. Поселення, як правило, займають високі ділянки плато із стрімкими схилами або скелясті останці, обмежені долинами річок. Деякі з них мають оборонні споруди — рови і вали. Забудовані вони наземними глинобитними житлами та напівземлянками й землянками. Виявлені також комплекси по виробництву кераміки (гончарні горни). Серед матеріалів показовою є кераміка. Кухонний посуд прикрашався рядами наколів, відбитків штампа, відтисків мотузки. Столова кераміка розписувалась монохромним і біхромним малюнком. Візерунок компонувався у два або три фризи і часто вкривав усю поверхню посудини. Характерна побудова орнаменту по вертикалі чи горизонталі. Декора-

[1] *Мовша Т.Г.* Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля // Археологія. — 1972. — Вип. 5. — С. 3–24; Її ж : Поздний этап трипольской культуры. — С. 232–237; *Маркевич В.И.* Позднетрипольские племена ... – С. 33–45; *Дергачев В.А.* Памятники позднего Триполья. – Кишинев, 1980. — С. 111–119.

тивними елементами виступають видовжені овали й напівовали, хвилясті смуги, фестони, стилізовані трикутники, навскісні хрести, виконані стрічками з тонких і широких ліній. Поширюються малюнки людей, тварин, птахів, різноманітних знаків. Етнографічною рисою групи є наявність у комплексах кістяних кинджалів. Серед мідних виробів є пласка сокира, кинджал, прикраси. Багато також глиняних пряслиць із заглибленим орнаментом. Антропоморфна пластика, в основному, схематична. Стоячі фігурки витягнутих пропорцій з дископодібною голівкою з проколами по краю.

Перенаселення Пруто-Дністровського регіону викликало переміщення частини жванецьких общин на Поділля та Волинь.

Пізніше, на правому та лівому берегах Середнього Дністра (територія сучасної Молдови), розвиваються пам'ятки вихватинської локальної групи, що представлені поселеннями та могильниками з трупопокладанням. Серед кераміки помітно переважає столовий посуд з монохромним і біхромним розписом. Декор посудин майже схожий із візерунком жванецької кераміки, але візерунок композиційно будується переважно по горизонталі. Кухонний посуд прикрашався простим шнуровим та штамповим орнаментом. Пластика подібна до жванецької. Не дивлячись на те, що пам'ятки даної групи досі не виявлені на території України, вихватинські комплекси важливі для пояснення появи усатівської локальної групи[1].

Пізньотрипільська культура у Північно-Західному Причорномор'ї представлена поселеннями і поховальними об'єктами (ґрунтові могильники, курганні могильники, окремі кургани) усатівською локальною групою. Територія поширення групи охоплює Нижнє Попруття і Подністров'я, пониззя Дунаю, частково Нижнє Побужжя, тобто зону причорноморського степу. Пам'ятки виявлені на високих берегах річок і лиманів. Усатівські кургани невисокі, мають викладені з каменю кола (кромлех), а центральні поховальні ями (від однієї до п'яти-шести) часто перекриті кам'яними закладками. При похованнях знайдено значний інвентар — посуд, пластика, прикраси. В центральних, зазвичай найбагатших могилах, трапляються вироби з металу — пласкі сокири, кинджали, долота, шила, прикраси. Поховальні ями на ґрунтових могильниках також мали кам'яні закладки, але інвентар помітно бідніший. Можливо, багаті поховання під курганами належали родовій верхівці.

---

[1] *Мовша Т. Г.* Памятники Выхватинского типа // МАСП. — 1971. — Вып. 7. — С. 21–32; *Дергачев В.А.* Памятники позднего Триполья. — С. 98–103.

Кераміка групи досить своєрідна. Кухонна кераміка прикрашена шнуровим орнаментом — горизонтальні ряди, зигзаг, «ялинка», вертикальні риски, кути, «серпики», «гусенички». Часто зустрічаються защипи, відбитки штампів, прокреслені лінії, «перлини», проколи. Зафіксовано високоякісний, тонкостінний посуд із лискованою поверхнею, що свідчить про контакти із західними сусідами культури Чорновода (Нижнє Подунав'я, Балкани). Розписної кераміки дуже мало. Вона оздоблювалась монохромним чи біхромним візерунком у вигляді видовжених овалів, фестонів, хвилястих ліній, листоподібних композицій, хрестів, трикутників і особливо «сітки».

Цікавою є досить численна антропоморфна пластика. Переважають дуже стилізовані фігурки з кубічним постаментом з витягнутою вперед шиєю, що закінчується невеликою пласкою голівкою. Крем'яні знаряддя свідчать, що «усатівці» при обробці застосовували переважно відщепову техніку, характерну для виробництва у степових культурах. Можна зробити певні висновки щодо економіки усатівських племен — землеробство вже не відігравало значної ролі, а в умовах степової зони основою стає скотарство, з переважанням у стаді дрібної рогатої худоби. Зростає значення свійського коня. Значна кількість металевих виробів, знахідка глиняного тигля із залишками шлаку вказують на те, що в економіці значну роль відігравало металообробне виробництво (Усатівський центр металообробки).

Унаслідок розселення частини общин вихватинської локальної групи з південної частини Середнього Подністров'я далі на південь і виникає нова локальна група — усатівська, що склалася в результаті взаємодії трипільського населення з іноетнічними племенами, з общинами пам'яток типу нижнього шару Михайлівки. Можливо, саме з цим пов'язана поява в усатівському середовищі невідомих раніше поховального обряду (кургани), кам'яних споруд, нових типів кераміки. Певну роль також могли відігравати племена культури Середній Стог II. Крім східних впливів, у формуванні групи брали безпосередню участь південно-західні племена культури Чорновода[1].

Після жванецької та вихватинської груп у Верхньому і Середньому Подністров'ї поширюються, генетично пов'язані з ними, пам'ятки кас-

[1] *Збенович В.Г.* Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — К., 1974. — 174 с.

перівської локальної групи. На поселеннях, що займали високі береги річок, виявлені рештки простих за конструкцією наземних глинобитних жител, напівземлянки і землянки. В ямі поселення Цвіклівці знайдені були перепалені людські кістки й інвентар — залишки жертовного поховання. На цьому ж поселенні трапився унікальний скарб, що складався з сотень виробів — прикрас із зубів оленя, черепашок молюсків, вапнякових намистин, мідних пронизок і двох широких браслетів з міді[1]. У керамічному комплексі значно переважає так званий кухонний посуд з домішкою у тісті черепашки. Він прикрашався рядами наколів, прокресленими лініями, дуже рідко відтисками шнура. Характерним типом посуду є миски і чаші з профільованим краєм вінців, що орнаментувались заглибленими лініями чи шнуром у вигляді груп рисок, хрестів, «сітки». Проте штампований візерунок значно переважає. Розписні столові посудини розмальовувались прямими, діагональними, дугоподібними стрічками з тонких і широких ліній, напівовалів, рідше навскісної «сітки». Культової глиняної пластики мало, а знайдені фігурки належать до схематичного типу[2].

Практично одночасно у Верхньому та Середньому Попрутті і Подністров'ї, включаючи сусідню територію Румунії, розвивалась гординештська локально-хронологічна група. Відомі лише поселення, що знаходились на високих терасах, мисоподібних виступах плато, останцях. Деякі поселення захищені ровами. Вони невеликі за розмірами, але їх планування не з'ясоване. Зафіксовані були наземні та заглиблені житла. Своєрідним був мальований орнамент столового посуду у вигляді стрічок з тонких ліній, що сходяться під кутом, вертикальних смуг, рядів зафарбованих трикутників і «негативних» (фон) ромбів (геометричний декор). Кухонні посудини були оздоблені розвинутим шнуровим орнаментом[3].

У Побужжі існували пізньотрипільські пам'ятки типів Сандраки (ранні) та Печера (пізні), що перебували під впливом генетично і культурно близького подністровського населення відповідно до жванецької та касперівської локальних груп.

---

[1] *Мовша Т.Г.* Новое позднетрипольское поселение Цвикловцы в Среднем Поднестровье // СА. — 1964. — № 1. — С. 131–145; Її ж: Трипільське поховання в с. Цвіклівці // Археологія. — 1964. — Вип. 16. — С. 213–222.

[2] *Захарук Ю.М.* Пам'ятки касперівського типу // Археологія Української РСР. Мідний вік. – К., 1971. — Т. 1. — С. 183–187. *Мовша Т.Г.* Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. Медный век. — К., 1985. — Т. 1.– С. 237–242; *Збенович В.Г.* Хронологія пізнього Трипілля // Археологія. — 1972. — Вип. 7. — С. 3–25.

[3] *Дергачев В.А.* Памятники позднего Триполья. — С 119–122.

У Середньому Подніпров'ї пізньотрипільські пам'ятки софіївської локально-хронологічної групи займають майже ту саму територію, що й лукашівська група. Відомі поселення та могильники. Селища невеликі. Ґрунтові могильники виявлені на високих дюнах країв терас лівого берега Дніпра. Розміри та планування поселень потребують уточнення. На поселенні Казаровичі виявлена складна структура забудови — укріплена двома ровами ділянка (умовно «дитинець») та незахищена частина («посад»). Для селищ софіївської групи відомі тільки заглиблені житла. Досліджені ґрунтові могильники за обрядом трупоспалення. Перепалені людські кістки знаходились або в урнах, або в невеликих ямках. До поховального інвентарю належать кераміка, знаряддя праці, прикраси, вироби з міді, зброя (кам'яні сокири-молоти, мідні кинджали). Найбільш багаті поховання могли належати родовій верхівці. Здобута дещо несхожа кераміка з домішкою товченої черепашки у глині та поховальні урни з рослинною домішкою у тісті. Поверхня посудин іноді вкрита червонуватим ангобом. У значно меншому обсязі продовжує існувати кераміка, що була характерна для лукашівського комплексу. Розписна кераміка представлена одиничними екземплярами, а сам малюнок кардинально змінюється. Також змінюються форми посудин. З поселень походить значна кількість глиняних пряслиць, серед яких є орнаментовані. Антропоморфної пластики дуже мало, а зооморфна зовсім відсутня[1].

До заключного періоду культури в Східній Волині належать поселення (могильники не знайдені) городської локальної групи, що знаходились у південній частині Волинського Полісся, головним чином по басейнах Случі, Тетерева, Роставиці. Майже всі вони розміщені на важкодоступних мисах та останцях плато в річкових долинах. На поселеннях відкриті житла двох типів — невеликі наземні з глиняною долівкою та напівземлянки овальної чи вісімкоподібної у плані форми. Серед пам'яток групи виділяються більш ранні типу Троянів та пізні типу Городськ[2]. Окрему категорію кам'яних виробів становлять бойові сокири. Знайдено також велику кількість глиняних пряслиць, частина з яких вкрита рядами крапок, врізаними лініями та ідеографічними зображеннями птаха, дерева, тварини, людини. Мідні вироби представлені поодинокими екземплярами. Зокрема,

[1] *Захарук Ю. М.* Пам'ятки софіївського типу // Археологія Української РСР. Мідний вік. — К., 1971. — С. 201–205; *Круц В.А.* Позднетрипольские памятники ... – С. 109–138.

[2] *Шмаглій М. М.* Пам'ятки городського типу // Археологія Української РСР. Мідний вік. — К., 1971. — С. 205–210.

із Троянова походить маленький мідний кинджал трикутної форми. Серед кераміки значно переважає кухонний посуд із домішкою у глині піску, кварцу, слюди, рідше черепашки. Прикрашались посудини, в основному, відтисками шнура, іноді рядами наколів та відтисками штампа. Миски і чаші, переважно з профільованими вінцями, мали, як правило, складний шнуровий орнамент. Столовий розписний посуд вкривався монохромним візерунком у вигляді паралельних ліній, хвилястих дуг, напівовалів, трикутників, «сітки». В антропоморфній пластиці домінують схематичні стоячі фігурки. Зустрічаються також статуетки, що мали більш-менш реалістичні риси, та скульптурки в сидячій позі. До предметів культу належать і мініатюрні глиняні сокирки. У матеріалах пам'яток городської групи простежуються елементи, що вказують на впливи з боку трипільського населення Подністров'я та північного Побужжя. Крім того, общини групи підтримували контакти з іноетнічними північно-західними племенами культури лійчастого посуду.

У Західній Волині пам'яткам типу Троянів відповідає поселення Хорів, а пізньогородським — типу Листвин.

З фіналом усатівської, касперівської, софіївської та городської локально-хронологічних груп пов'язане закінчення довготривалого та плідного життя культури Трипілля. Найскладнішою проблемою трипіллєзнавства залишається питання історичної долі пізньотрипільського населення. На фінальній фазі спостерігаються процеси консолідації трипільських племен, обумовлені появою у ранньобронзову епоху на північному заході племен культури кулястих амфор, а в степу — просуванням на захід скотарських общин ямної культури. У всякому разі, до кінця першої половини III тис. до н. е. Трипілля як етнокультурне явище зникає з історичної арени, розчиняючись у середовищі іноетнічних культур, не полишивши по собі помітних ознак у матеріальній культурі племен епохи бронзи.

Список скорочень

АИМ — Археологические исследования в Молдавии
АО — Археологические открытия
АП — Археологічні пам'ятки
ЗНТШ — Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка

ИГАИМК — Известия Государственной Академии истории материальной культуры

КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР

МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья

МИА — Материалы и исследования по археологии

МИАЭМ — Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдавии

МКДП — Международный конгресс доисториков и протоисториков

СА — Советская археология

SCIV — Studii și cercetari de istorie veche

SP — Studia Praehistorica

Список найбільш уживаних скорочень назв музейних установ у роботах Ольжича

А.А.Е. — Американська археологічна експедиція в Югославії

М.Ш. (також: М.Н.Т.Ш.) — Музей Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові

М.А. — Музей Академії мистецтв у Кракові

М.Дз. (або М.Д.) — Музей Дзєдушицьких у Львові

ДМДРІ (та M.V.F.) — Державний музей до- і ранньої історії в Берліні (також М.Е. — Музей етнографії в Берліні)

ВППМВ (також П.М.В. та N.H.M.): — Відділення праісторії Природничого музею у Відні або — Природничий музей у Відні

М.Ч. — Музей у Чернівцях

М.Л. — Музей Любомирських у Львові

Н.М.Б. (також: Н.М.С) — Національний музей старожитностей у Бухаресті

Н.Б. (або: музей в Бєлграді) — Народний музей в Бєлграді

Музей в Шумені — Народний археологічний музей в Шумені

М.У.Б. — Музей університету в Бухаресті

М.М.Б. — Муніципальний музей в Бухаресті

М.Св.Г. — Музей Св. Георгія

М.З.С. — Музей землі Саксонії у Брашові

М.У. — Музей університету в Бєлграді

Н.А.М.С. — Народний Археологічний музей в Софії, або Музей в Софії

Н.У.М. — Національний Український музей у Львові

У.Я.К. — Збірка Археологічного інституту Університту Яна Казимира у Львові

У.Я. — Збірка Археологічного інституту Ягеллонського університету в Кракові

Інститут у Празі — Чехословацький державний археологічний інститут у Празі

Фото Хвойки — фотографії, виконані В. Хвойкою, які зберігаються в Археологічному інституті Карлового університету в Празі

ПІСЛЯМОВА

Книга присвячена висвітленню наукової діяльності О. Кандиби (Ольжича), перш за все його дослідженню трипільської археологічної культури. Дослідник активно займався археологією в 30-ті роки XX ст., протягом яких і були опубліковані основні результати, за винятком докторської роботи. На жаль, опубліковані роботи О. Кандиби були малодоступні не тільки пересічному читачеві, а й професійним археологам. Порівняно з поетичною творчістю О. Кандиби ці роботи написані зовсім іншою «мовою», а саме, мовою фактів та порівнянь, мовою жорстко витриманого наукового аналізу. Можливо, пересічному читачеві буде важко сприйняти ці дослідження Кандиби-археолога, але науковці, безумовно, оцінять безпристрасність та виваженість висновків дослідника, які ґрунтувалися виключно на перевірених фактах. З цієї точки зору дослідження О. Кандиби є взірцем прискіпливого аналізу археологічних джерел, що залишає їх актуальними і в наш час. Роботи О. Кандиби є противагою сучасним псевдонауковим і відверто спекулятивним, але дуже популярним в Україні «іграм» навколо трипільської культури. Остання, дійсно, є одним з яскравих діамантів археологічної спадщини, на яку так багата Україна. Не буде перебільшенням сказати: для того щоб ця культура стала всесвітньо відомою, доклав багато зусиль О. Кандиба, дослідження якого публікувалися у відомих наукових журналах Європи та США, а доповіді слухали провідні науковці світу.

Книга складається з трьох основних розділів. У першому надані монографічні дослідження, а саме – докторська дисертація О. Кандиби «Галицька мальована неолітична кераміка» у перекладі з чеської мови, яка була захищена у Празі в 1930 році. Вперше переклад дисертації був надрукований лише зовсім недавно в кількох номерах журналу «Український Історик» за редакцією Л.Винара. Другою монографією є його більш знана робота, присвячена відомому трипільському поселенню Шипинці на Буковині. Ця робота була написана німецькою мовою й опублікована в далекому 1937 році. Лише у 2004 році вийшов окремою книгою переклад цього досі актуального дослідження, який став за цей короткий час бібліографічною рідкістю.

До другого розділу включені статті дослідника за часом їх публікацій і за тематикою, оскільки дві з цих робіт присвячені не трипільській культурі, а значно пізнішим матеріалам з розкопок поховань латенського та унетицького часу. Лише дві з усіх статей були написані українською мовою, інші опубліковані

ческою, німецькою та англійською мовами, і в даній книзі вперше представлені їхні переклади, зроблені одним із редакторів і упорядників даної збірки. Звичайно, під час перекладів із різних мов важко було уникнути певних різночитань, перш за все термінологічних. Багато з них у сучасних дослідженнях не використовуються. Те ж стосується і назв культур та окремих пам'яток. Наприклад, культура Ерьошд (Ерьозд) зараз більш відома як культура Аріушд. З іншого боку, було бажано, наскільки це можливо, зберегти стилістику та термінологію самого дослідника, оперуючи для цього, зокрема, його україномовною статтею «Старша мальована кераміка в Галичині», яка була видана в США у 1939 році. Слід зазначити, що певну складність перекладу було вже відмічено у передмові автора перекладу при публікації україномовної книги «Шипинці».

Третій розділ становлять дослідження сучасних археологів, що були присвячені науковій спадщині О. Кандиби і значенню його досліджень у сучасному трипіллєзнавстві.

Більшість із цих робіт є передруком з різних видань, зібраних тепер в одній книзі.

У «Додатках», а також на початку кожного з розділів подано вибрані матеріали з архіву О. Кандиби. Це стало можливим завдяки допомозі співробітників Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, за що їм особлива подяка. Саме в цьому Відділі зберігається архів О. Кандиби (фонд 196), в якому представлені численні замальовки дослідника кераміки, зроблені ним у різних музеях Європи, виписки з досліджень, нотатки, окремі відбитки його статей та ін. Архів О. Кандиби потребує окремого дослідження і публікації, але уже попереднє знайомство з його матеріалами дозволяє отримати чітке уявлення про стиль роботи дослідника, тобто про ту так звану наукову «кухню», яку не бачать читачі, але яка показує ті титанічні зусилля вченого з метою найбільш об'єктивного висвітлення місця трипільської культури в європейській праісторії, на тлі розвитку культур, які він називав культурами паскової або ж стрічкової кераміки доби неоліту. Треба тільки зазначити, що в наш час більшість згаданих Кандибою культур, і звичайно, трипільська, належать до доби міді, або інакше, енеоліту.

Немає сумнівів, що дослідження О. Кандиби, зібрані в даній книзі, свідчать про те, що у 30-ті роки він був одним із провідних світових фахівців в області вивчення перших європейських землеробських культур, а в Україні його ім'я має стояти поряд з українськими археологами того часу, які закладали фундамент української археологічної школи.

Ю.Рассамакін

Додатки

1. Фрагмент мальованого горщика з Городниці над Дністром.
Музей Дзєдушицьких у Львові

31 - 7-1750

2. Фрагмент мальованого горщика з Городниці над Дністром.
Музей Дзєдушицьких у Львові

3. Фрагмент мальованого горщика з Незвиська.
Музей Дзєдушицьких у Львові

М. Аз. Зуд
8/
Г 143

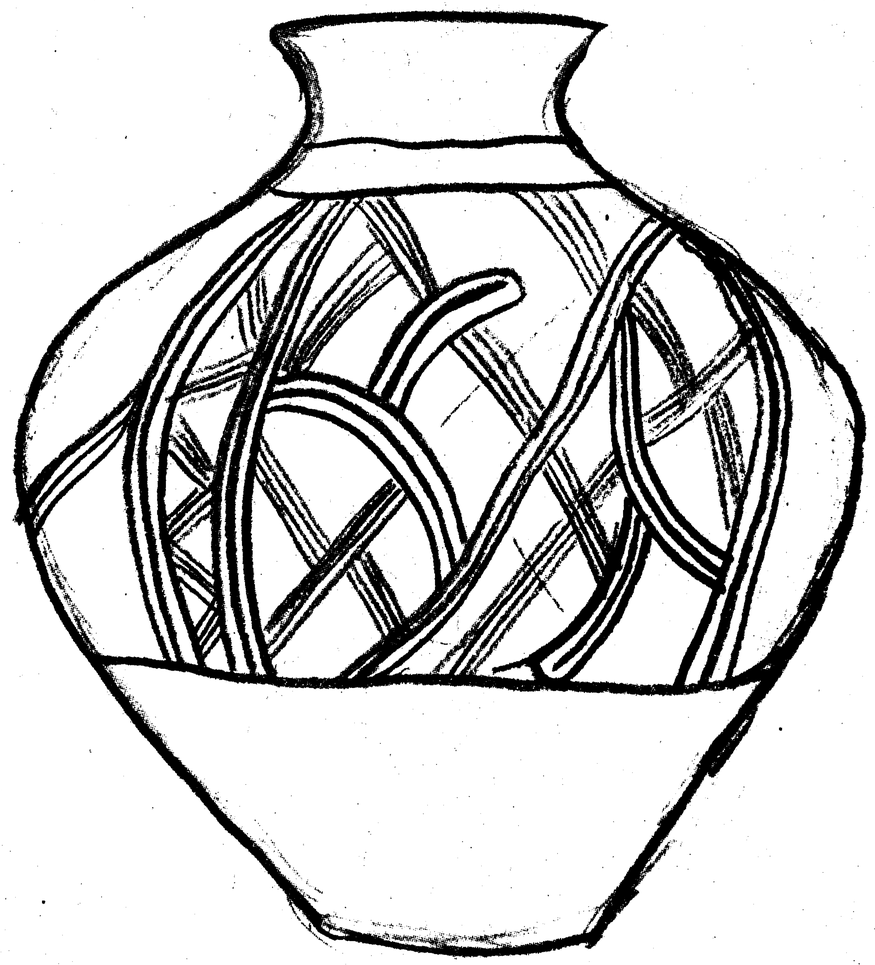

4. Мальований горщик. Музей Дзєдушицьких у Львові

8/
Г 144

5. Мальований горщик. Музей Дзєдушицьких у Львові

6. Мальований горщик. Музей Дзєдушицьких у Львові

7. Мальований горщик. Музей Дзєдушицьких у Львові

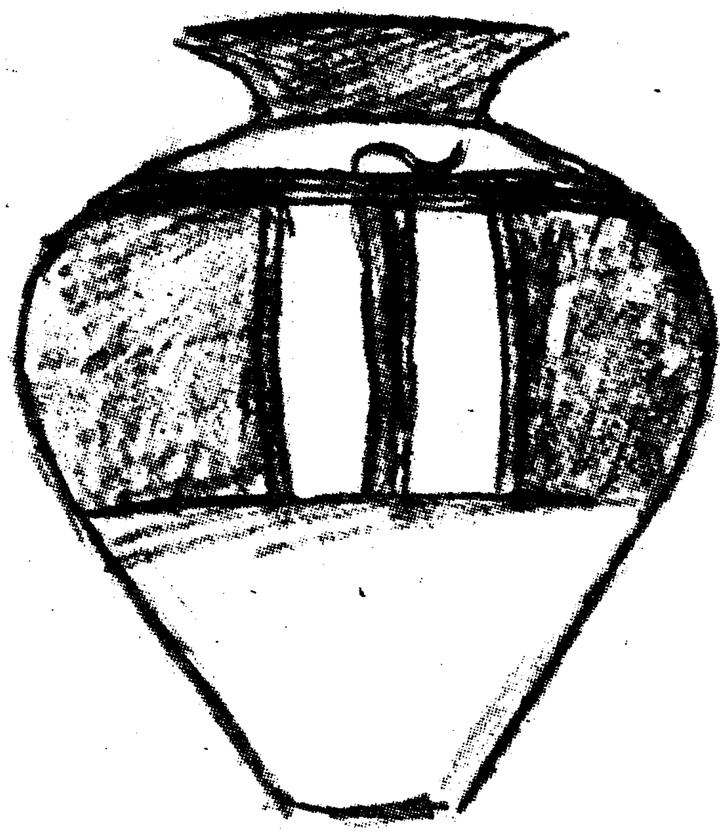

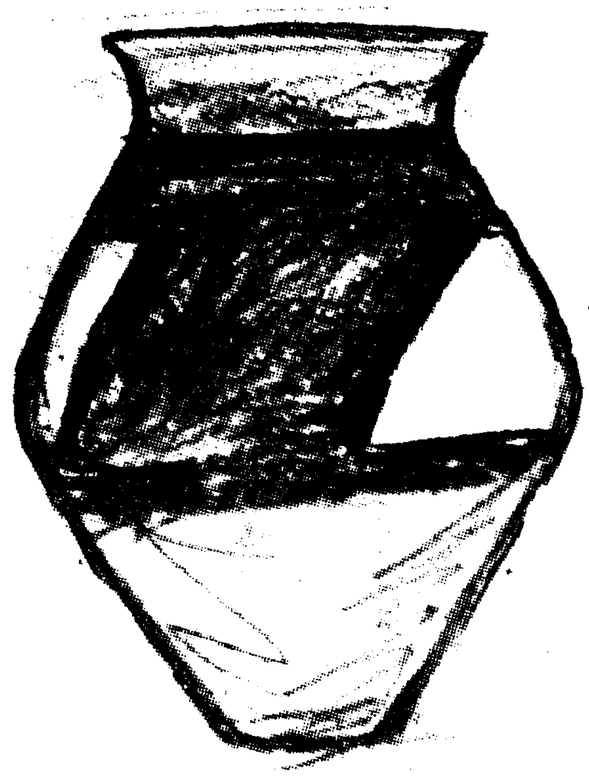

8. Малюнки посуду з розписом. Музей Дзєдушицьких (верхній)

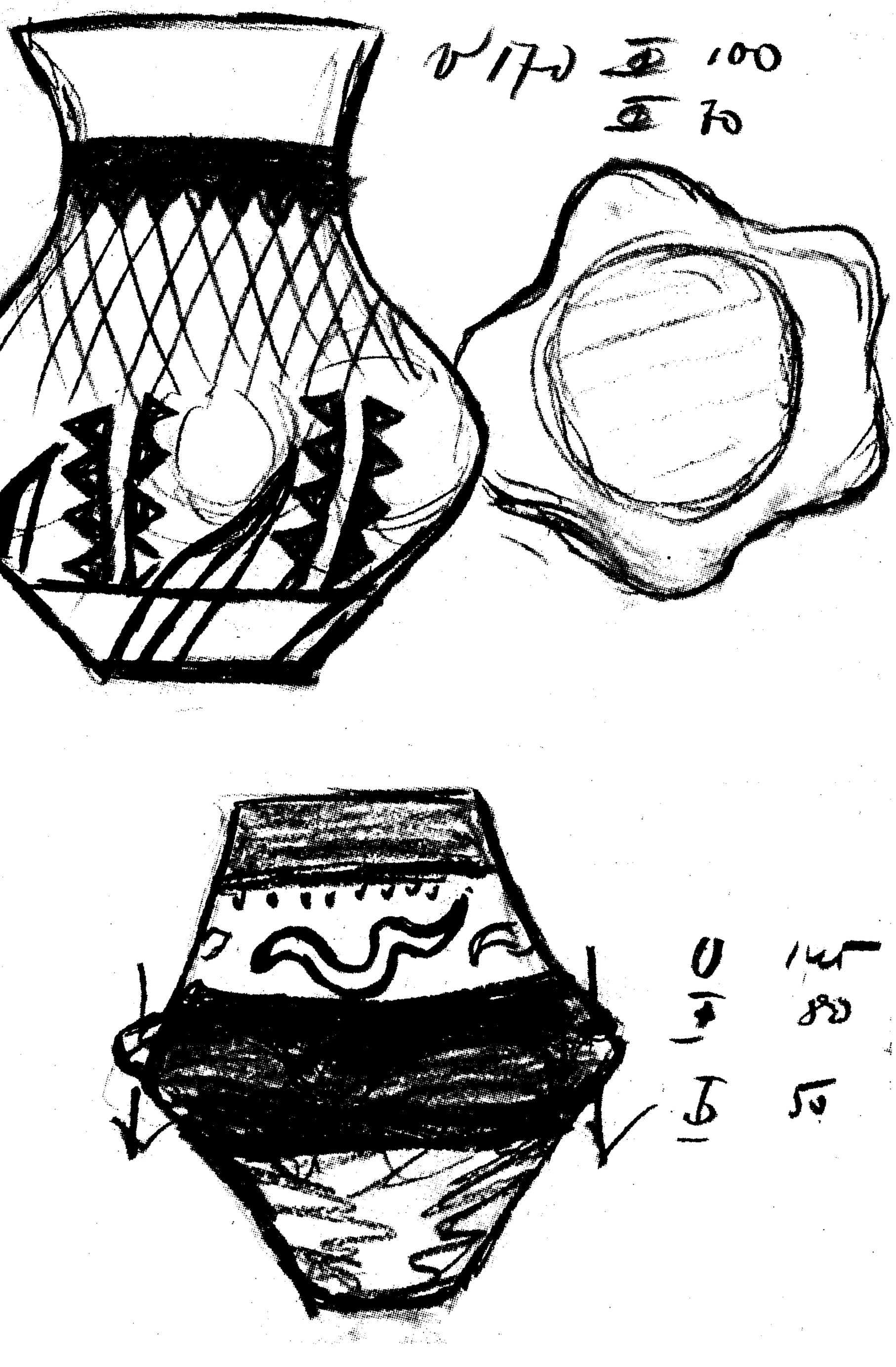

9. Малюнки посуду з розписом

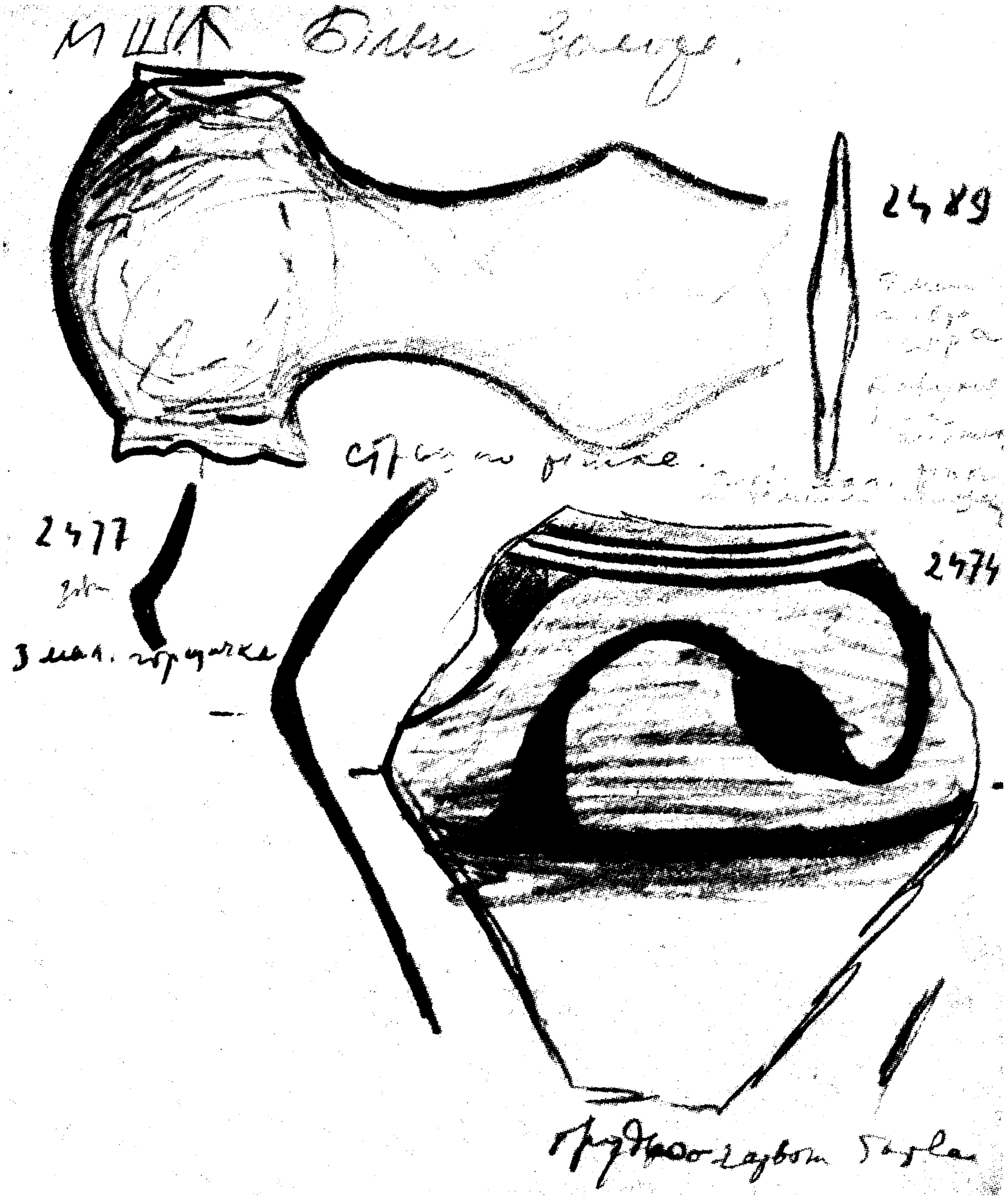

10. Малюнки речей з Більче-Золотого з Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові

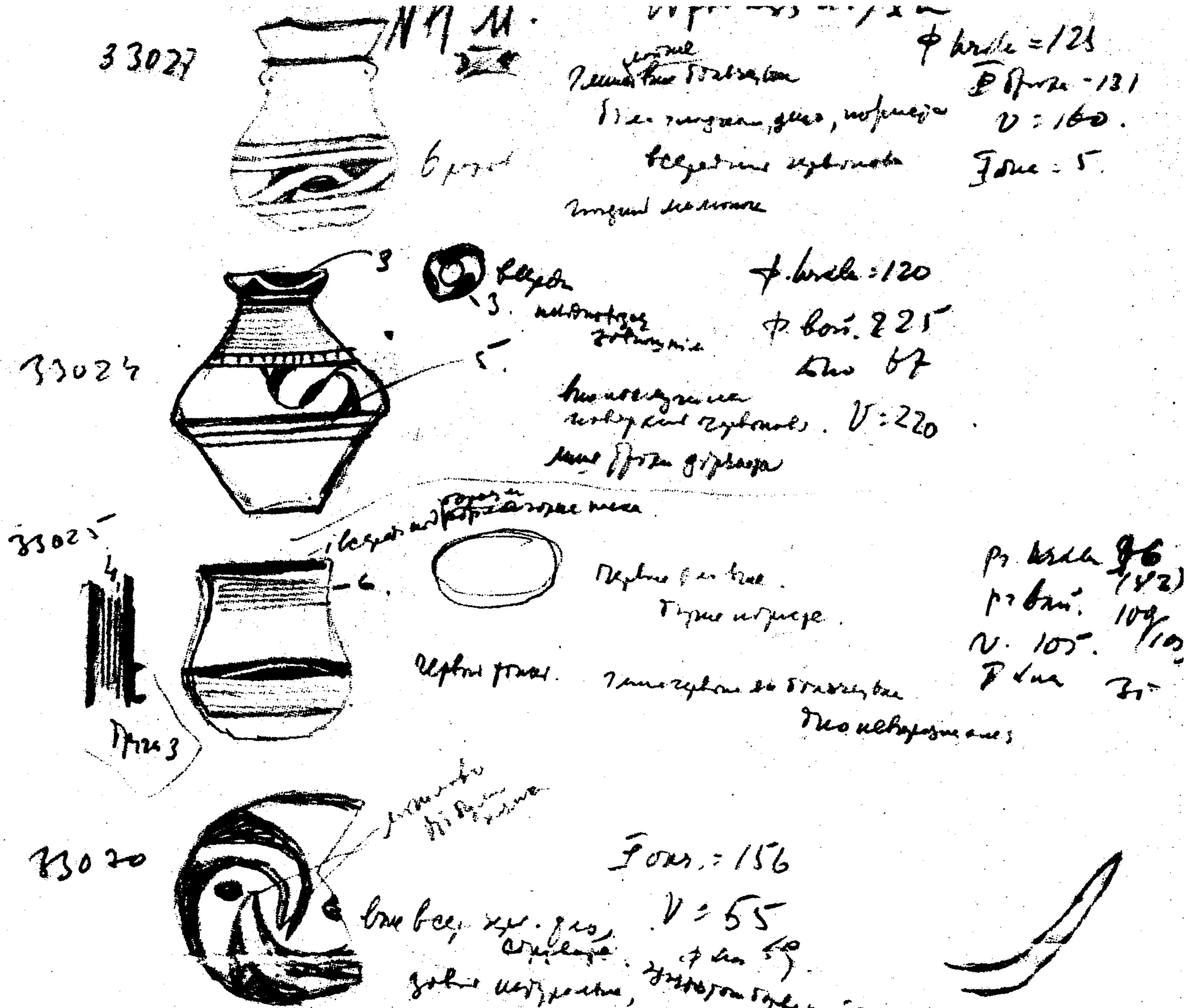

11. Малюнки кераміки з Городниці над Дністром з помітками О. Кандиби, зроблені в Природничому музеї Відня

Ossowscy.
Wasylkowce. cmentarzysko ciałopalne w Wasylkowcach. 451.
Zbiór wiadomości tom. XIV. 1890.

Tabl. II.

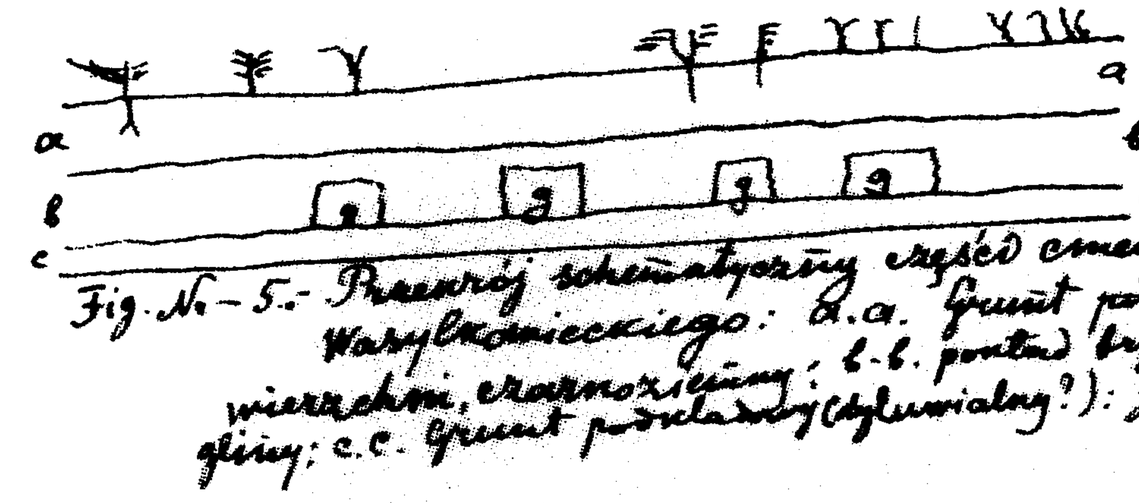

Fig. № – 5.- Przekrój schematyczny części cmentarzyska Wasylkowieckiego: a.a. Grunt ~~podorabiony~~ wierzchni, czarnoziemny; b.b. ponad tym pokład gliny; c.c. Grunt podglinny (diluvialny?): g g - Groby.

Grunt wierzchni

16 = ½

Fig № 6. – ½.
Przekrój pionowy grobu № 1.
k. - ułamek rośa; d. - skrzepy naczyń spalonych.

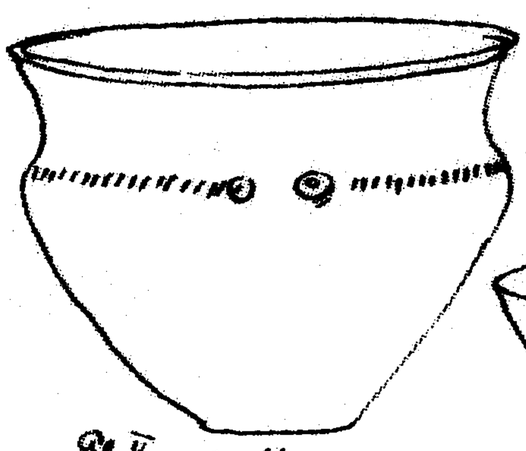

Pl. II 1. ¼.

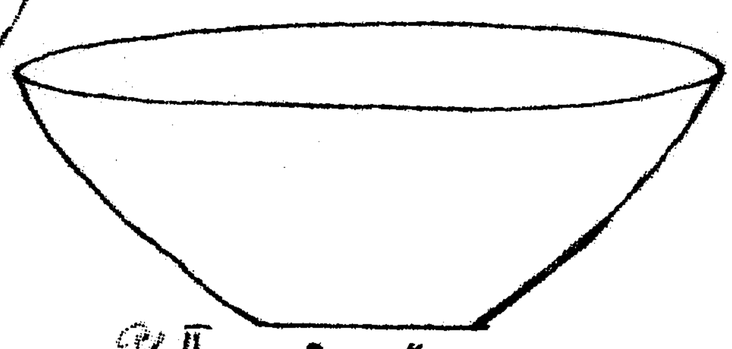

Pl. II 2. ½.

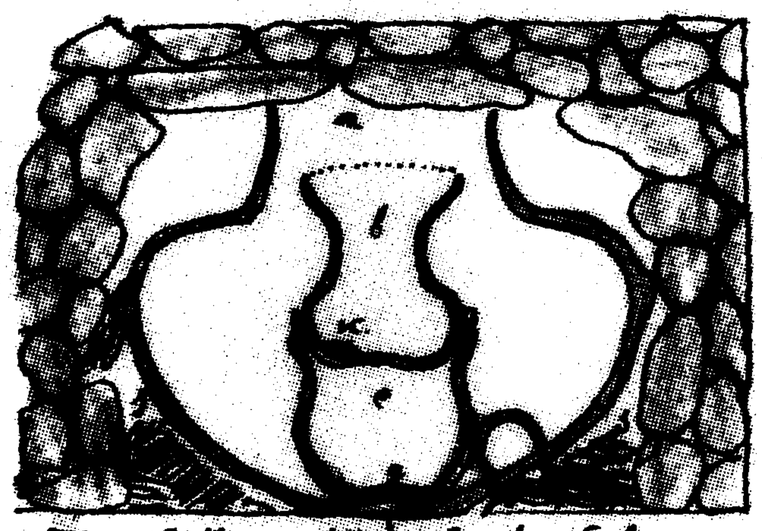

Fig. № 7. – (½); Grob № 2
3. - węgiel; k - ułamek [illegible]; d. - [illegible] naczyniach.

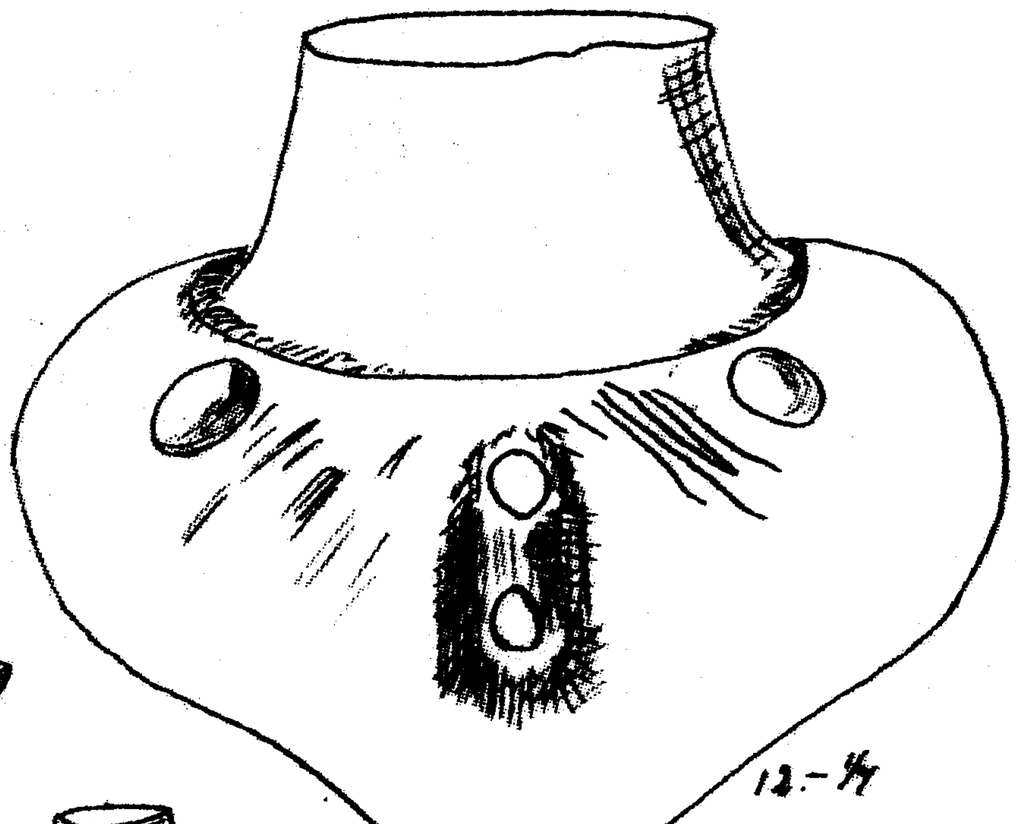

12.- ½

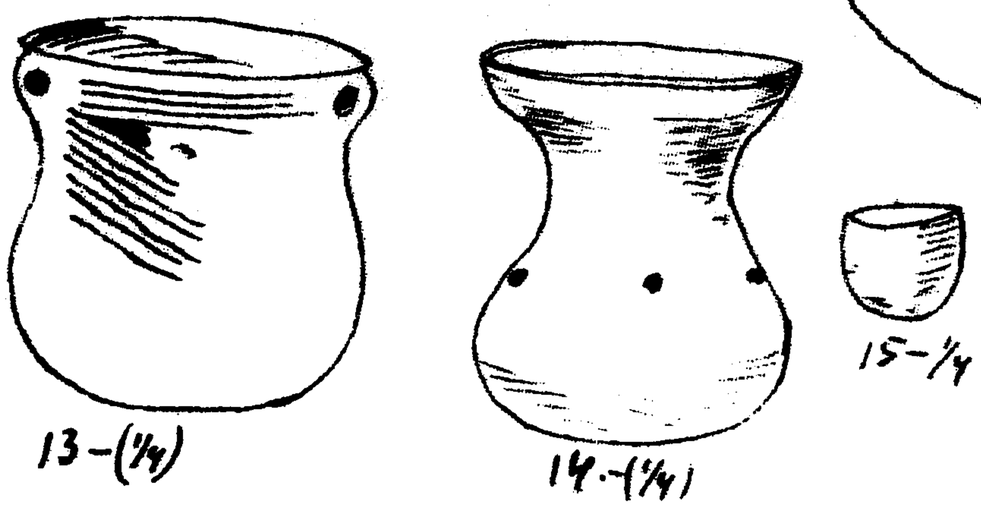

13 - (¼)

14 - (¼)

15 - ¼

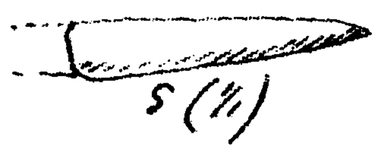

5 (½)

12. Замальовки, зроблені О. Кандибою з роботи Оссовського про поселення Васильківці

Малювана Кераміка.
Васильківці
под Трускав.

Ossowski
Cmentarzysko ciałopalne w Wasylkowcach.
Zbiór wiadomości tom. XIV. 1890.

str. 54.

I. Grób pierwszy. Stosunkowo wcale nieźle zachowany, składał się z naczyń dwóch. - Jedném była misa kształtu pospolitego, w której stało naczynie drugie, pod ciężarem gruzowiska nieco pochylone, i w części zgniecione, na dnie którego leżał ułamek palonej kości, przykryty skorupą naczynia innego, stłuczonego.
Wszystko to otoczone było w dołu niewielką ilością drobnych ułamków różnych naczyń potłuczonych, pośa któremi następowały otaczające i przykrywające grób bryły ceglane. Głębiej rozpoczynał się nienaruszony grunt podkładowy. Uporządkowanie to wyobraża załączona fig. №1-6, a kształt obu naczyń, fig 1:2 tabl II.-
Wymiary misy: Wys = 9,6 cm; Diam. dna = 10,0 cm; Diam. [illegible] - 27,2 cm. glina dobrze wymieszana, podbita drzazgami, bez domieszki. - i bez ozdoby. -
Garniec (na górnej części. Tab. II fig. 2.) ozdobiony grubo ciętemi rysami, i bardzo, z jednej boku garniec 2 a z góry 1. -
Wymiary: Wys - 14,0 cm. Diam. repka - 18,0; Diam. dna - 6,4 cm.
Barwa ciemno-żółtawa; wypalenie słabe bez połysku. -
Na denku repka, nie krytem dnem naczynia widać malowanie

13. Рукописні нотатки, зроблені О. Кандибою з роботи Оссовського про матеріали з Васильківців

Малювана Неолітична
Кераміка з Галичини

Др. І. Коперницкий.
Розкопки археологічні
Городниці над Дністром,
зроблені з Władysł. Przybyslawskim зимою р. 1877.
Збiр вiдомостей до антропологiї краєвої.
Том II. Краків. 1877. 1878.

Городниця з с. повіту Городенського, лежить на правім березі Дністра, біля присілків буковинської границі.-
Ця околиця має висоліт біля 300 м. над рівень моря, а Дністер заглибляється в його плаского́рівню на глибину 142 до 146. і робить тут 2 коліна.- Над селом з городище обширне вала див. Таб. I. A+A1:+B.+C.-

Черепки там найдені дуже різнокаліберні, з грубостінні до 5 см. грубки, і дуже тонкі до ¼ лінії.- Чим грубші черепки тім гірші, ~~до чим додавано мідвар кварцу~~

Випал часом поганий, а часом дуже добрий, так що черепки звоніли як теракота.- Часом на черепках видно слїди глаженя їх мокрою міткою з грубшого або салоп. часом суків і черепні тички на колесі.- стр. 27.

Звертає увагу й те, що узори робили коли зрізлені гострим різачком, а де ми ся слідно на великопольських виробах, а тупіцем і оздоби суків криві, а часом поверхня буває малювана і лискуча.

Вдалині усі означені черепки були такі як у нашої малюваної неолітичної

14. Рукописні нотатки, зроблені О. Кандибою з роботи Коперницького про матеріали з Городниці над Дністром

ЗМІСТ

С. Рижов. О. Кандиба (Ольжич) – славетний український археолог 5

МОНОГРАФІЇ

О. Кандиба. Галицька мальована неолітична кераміка 20
О. Кандиба. Шипинці. *Мистецтво та вироби одного неолітичного селища* 111

СТАТТІ О. КАНДИБИ 251

АРХЕОЛОГ О. КАНДИБА І СУЧАСНІСТЬ

Т. Мовша. Археологічна спадщина Олега Кандиби в контексті сьогодення 390

А. Сороковський. Ольжич як Науковець 406

М. Сохацький. Археологічні розкопки Олега Кандиби на Тернопільщині та їх наукове значення 412

В. Олійник. Археологічні дослідження Олега Кандиби на Заліщанщині 415

С. Підмогильний. Стежками археологічних досліджень О. Кандиби в Заліщицькому районі. Подорож через 70 років 418

Ф. Полянський. Слідами д-ра Олега Кандиби (Ольжича) на Борщівщині (Сучасний стан та перспективи археологічних досліджень пам'яток) 422

С. Фрунчак, А. Фантух. Олег Кандиба — дослідник археологічних старожитностей Галичини і Буковини 425

С. Пивоваров, І. Чеховський. Дослідник «буковинської Трої» 428

Г. Захарків. Переклад уривка книги Олега Кандиби... 432

С. Рижов. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень – Трипілля на території України 437

Список найбільш уживаних скорочень назв музейних установ у роботах Ольжича 478

Ю. Рассамакін. Післямова 479

Додатки 481

Наукове видання

О. Ольжич

Археологія

Упорядники *Ю. Рассамакін, С. Рижов*
Редактор *О. Веремійчик*
Коректор *Т. Северина*
Художнє оформлення *О. Коспи*
Верстка *Г. Сіденко*

Підписано до друку 14.11.2007. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний № 1. Гарнітура GaramondNarrowC.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 28, 23. Обл.-вид. арк. 29, 16.
Наклад 1000 прим.

Видавництво імені Олени Теліги
Реєстраційне свідоцтво № 21638468, видане 15.02.95
01010, Київ,10, вул. Івана Мазепи, 6

Віддруковано ЗАТ "ВІПОЛ". 03151, Київ, вул. Волинська, 60
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 752 від 27.12.2001 р.
Зам. 7—1750